

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΝΤΟΥΤΣΗΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1864-1913)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1864-1913)

Ημερομηνία αίτησης του κ. Δημητρίου Ντούτση: 31-10-2003

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 299/2-6-2004

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων

κ. Απόστολος Παπαϊωάννου, Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

κ. Σπυρίδων Πανταζής, Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

κ. Βασίλειος Κούτρας, Αν. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία ορισμού θέματος: 14 -07-05

«*Η Σχολική Υγιεινή στην Ελλάδα (1864 – 1913)*»

ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: 377/1-10-2008

Απόστολος Παπαϊωάννου Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Σπυρίδων Πανταζής Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Βασίλειος Κούτρας Αν. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Γεώργιος Παπαγεωργίου Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Νικόλαος Σοφικίτης Καθηγητής του Τμήματος Ιατρικής Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων.

Αικατερίνη Πλακίτση Επίκ. Καθηγήτρια Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Δημήτριος Ράπτης Λέκτορας Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Έγκριση Διδακτορικής Διατριβής με βαθμό: «Άριστα» στις 25-11-2008

Αφιερώνεται στην οικογένειά μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	11
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	19

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εισαγωγή στην Υγεία, την Υγιεινή, τη Σχολική Υγιεινή και την Παιδολογία.	27
--	----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ιστορικότητα της Σχολικής Υγιεινής.	41
---------------------------------------	----

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εξελίξεις και πραγματικότητες της Σχολικής Υγιεινής.	63
--	----

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Υγιεινή και η Σχολική Υγιεινή στην επιστημονική τους προοπτική. Ο ρόλος των συνεδρίων.	91
--	----

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η έννοια της πρόληψης και η εξέλιξή της.	107
--	-----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΤΟ 1864

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Σχολική Υγιεινή την περίοδο του Καποδίστρια και του Όθωνα.	121
α. Καποδιστριακή περίοδος (1828-1831).	121

β. Οθωνική περίοδος (1833-1862).	130
----------------------------------	-----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Σχολική Υγιεινή στο έργο του Κοκκώνη.	143
α. Εισαγωγικά για τους Οδηγούς Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου.	143
β. Υγιεινή και ηθική στον Οδηγό του 1830.	146
γ. Συγκριτική μελέτη των επόμενων εκδόσεων του Οδηγού και άλλων έργων του Κοκκώνη.	157
δ. Το περιοδικό «Παιδαγωγός» (1839).	168

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο «Γεροστάθης» και οι θέσεις του για την υγεία.	181
---	-----

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1864-1913

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η υγεία στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1864-1913.	197
---	-----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πορεία της ιατρικής σε σχέση με την υγεία του παιδιού στην Ελλάδα.	223
--	-----

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η εκπαιδευτική κατάσταση μέχρι το 1880.	
α. Η αντίφαση θεωρίας και πράξης: τα δημόσια σχολεία.	239
β. Ιδιωτικά εκπαιδευτήρια: το σχολείο του Γ. Μανούσου και τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.	246

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η «Διδασκαλική» του Σπ. Μωραΐτη (1880).	257
---	-----

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Υγιεινή του Σχολείου την περίοδο 1880-1894.	271
---	-----

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Σχολική Υγιεινή μετά το 1880 στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Προσδιορισμός των αιτιών.	289
---	-----

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Νομοθετικές ρυθμίσεις, προτάσεις και ενέργειες ως τη θεσμοθέτηση της υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής (1894 - 1913).	303
α. Το Βασιλικό Διάταγμα της 17 ^{ης} Μαΐου 1894.	303
β. Ο Νόμος ΒΤΜΘ' του 1895.	309
γ. Η σχολική υγιεινή μετά το 1895.	314

ΟΓΔΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Υγιεινή του Σχολείου του Γεωργίου Βλάμου (1904).	339
--	-----

ΕΝΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Σχολική Υγιεινή: Νομοθεσία και Εκπαιδευτική πραγματικότητα.	351
---	-----

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η συμβολή των ιατρών.	365
α. Ιατρικά συνέδρια οργανωμένα από την Ιατρική Εταιρεία.	365
β. Ιατρικά συνέδρια οργανωμένα από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο κατά της Φυματίωσης.	387

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η συμβολή των παιδαγωγών: Το εκπαιδευτικό συνέδριο του 1904.	411
--	-----

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Διδασκαλία της Υγιεινής στους μαθητές.	421
--	-----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Διδασκαλία της Υγιεινής στα Διδασκαλεία.	443
α. Αρρένων.	443
β. Θηλέων.	460

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	467
----------------------------	-----

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΒΑΣΙΚΩΝ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΟΡΩΝ	481
--	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	489
------------------	-----

Α. Αρχειακές Πηγές – Έντυπα.	491
1. Υγειονομική κατάσταση.	491
2. Γυμναστική.	522
3. Η Ελλάδα και οι διεθνείς εξελίξεις στη Σχολική Υγιεινή.	524
Β. Εικόνες.	553
Γ. Πίνακας βασικής νομοθεσίας για τη Σχολική Υγιεινή (1894-1913).	585

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	587
-------------------------------	-----

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΤΙΤΛΩΝ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ (1800-1900) ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΚΙΝΗ-ΜΕΞΑ ΚΑΙ ΗΛΙΟΥ-ΠΟΛΕΜΗ	627
--	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	635
Α. Προσώπων	637
Β. Τόπων	644
Γ. Όρων	647

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ	655
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	659

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΠΘ	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
αριθ.	Αριθμός.
αριθ. φ.	Αριθμός φύλλου.
ΑΥΕ	Αρχαία Υπουργείου Εξωτερικών.
Β.Δ.	Βασιλικό Διάταγμα.
Βλ.	Βλέπε.
ΓΑΚ	Γενικά Αρχαία του Κράτους.
ΔΕΟ	Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου.
ΕΗΜ	Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο.
επιμ.	Επιμέλεια.
Εφ.	Εφημερίδα.
ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
ΙΕΑ	Ιατρική Εταιρεία Αθηνών.
κ.ε.	και εξής.
ΚΕΝΕΚ	Κέντρο Ερευνών Νεοελληνικής Εκπαίδευσης.
κ.μ.	κυβικά μέτρα.
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
μτφρ.	Μετάφραση.
ΟΕΣΒ	Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
Ό.π.	όπου παραπάνω.
περ.	Περιοδικό.
ΠΟΥ	Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας.
ΠΤΔΕ	Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
σ./ σσ.	σελίδα/σελίδες.
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα.
ΣΩΒ	Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
τχ.	Τεύχος.
Φ.Ε.	Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.
χ.α.	χωρίς αρίθμηση.
χ.τ.	χωρίς ένδειξη τυπογραφείου.
χ.τ.ε.	χωρίς τόπο έκδοσης.
χ.χ.	χωρίς χρονολογία.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο μελετητής της ιστορίας της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα έχει στη διάθεσή του πλούσιο υλικό. Κείμενα από τα αναγνωστικά, συλλογές νομοθεσίας, εγχειρίδια παιδαγωγικής, διαιτητικής και υγιεινής, άρθρα σε εφημερίδες, ιατρικά και παιδαγωγικά περιοδικά, ανέκδοτες αρχειακές πηγές, αποτελούν κάποια από τα τεκμήρια, όπου υπάρχουν διάσπαρτες πληροφορίες για την υγιεινή στο σχολείο.

Η ιστορία της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα την περίοδο της πεντηκονταετίας της βασιλείας του Γεωργίου Α' (1864-1913) εμπλέκει παράλληλα την ιστορία της εκπαίδευσης και την ιστορία της ιατρικής. Το διάστημα αυτό, αλλά και το αμέσως προηγούμενο, παρ' όλο που συντελέστηκαν σημαντικές εξελίξεις, οι οποίες οδήγησαν στη θεσμοθέτηση της Σχολικής Υγιεινής και παρά τον πλούτο των πηγών, παραμένει ουσιαστικά αδιερεύνητο. Η γνώση αυτών των εξελίξεων μπορεί να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση που διαμορφώθηκε στον τομέα της Σχολικής Υγιεινής στη χώρα μας μετά το 1913.

Το υλικό της μελέτης αντλήθηκε από γνωστές και άγνωστες αρχειακές πηγές. Οι κρίσεις των προσώπων της εποχής έχουν την αξία τους, επειδή αποτελούν άμεση μαρτυρία, αλλά ταυτόχρονα θέτουν και τους περιορισμούς του συμμετόχου στα γεγονότα. Ως πηγές, λοιπόν, χρησιμοποιήθηκαν η πλούσια βιβλιογραφία της εποχής σχετικά με το ζήτημα της σχολικής υγιεινής, αλλά και οι βασικές παιδαγωγικές και ιατρικές περιοδικές εκδόσεις της περιόδου. Παράλληλα, η εργασία τεκμηριώνεται με τη διερεύνηση των πηγών της εποχής: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ιατρικής Εταιρείας, Πρακτικά Ιατρικών και Εκπαιδευτικών Συνεδρίων, Εκθέσεις Υπουργών και Επιθεωρητών, Περιοδικά, Ημερολόγια, Εφημερίδες, Συλλογές Νόμων, Εγκυκλίους και Διατάγματα. Το θεμελιώδες κριτήριο στο οποίο στηριχθήκαμε για την επιλογή των πηγών ήταν η προσπάθεια μιας σφαιρικής παρουσίασης της ιστορίας της σχολικής υγιεινής, πριν από την επίσημη θεσμοθέτησή της από το Υπουργείο Παιδείας. Επίσης, επιχειρούμε μια συγκριτική παρουσίαση των διαφόρων πηγών: εγχειρίδια διδακτικής μεθόδου, αναλυτικά προγράμματα, εκθέσεις επιθεωρητών. Με επιλεγμένες αναφορές στη νομοθεσία για τη σχολική υγιεινή και σε συνδυασμό με την εκπαιδευτική πράξη, προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε όψεις, σημεία και στιγμές της πορείας συγκρότησης του ενδιαφέροντος για τη σχολική υγιεινή.

Η συστηματική μελέτη, κριτική ανάλυση, σύγκριση και αντιπαραβολή των τεκμηρίων, που συγκεντρώσαμε, έγινε με βάση τα στάδια της επιστημονικής διαδικασίας και τους δεοντολογικούς κανόνες που απαιτεί η ιστορική μέθοδος¹. Τα παλαιότερα κείμενα, σε χειρόγραφο ή έντυπη μορφή, έχουν παραδοθεί σύμφωνα με τους κανόνες του τονικού συστήματος. Για την ακριβέστερη μεταφορά τους στη διατριβή χρησιμοποίησα τους βασικούς όρους ή προϋποθέσεις, όπως έχουν καταγραφεί στα σημαντικότερα εγχειρίδια, πολύ γνωστά εξάλλου στη σχολική βιβλιογραφία².

Μέθοδος εργασίας: καταγραφή και συγκέντρωση του υλικού από δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, μελέτη της βιβλιογραφίας, ταξινόμηση του υλικού σε θεματικές κατηγορίες, κριτική αποτίμησή του και έλεγχος της αξιοπιστίας και εγκυρότητας του περιεχομένου των πηγών, πίνακες, εξέταση του θέματος, συμπεράσματα και σύντομη αναφορά στα μεταγενέστερα γεγονότα. Χρησιμοποιήθηκαν για το σκοπό αυτό οι ηλεκτρονικοί, αλλά και οι έντυποι κατάλογοι των βιβλιοθηκών³. Η αρχική αναζήτηση έγινε με την καταγραφή της

¹ Πολύτιμα βοηθήματα για τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε ήταν τα εξής: Encyclopédie de la Pléiade, (μετάφραση Έλένης Στεφανάκη), *Ιστορία και μέθοδοι της*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2018, Γιόρτζι Τοπόλσκι, (μετάφραση Μαρία Μαραγκού, Γιώργος Μαραγκός), *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, εκδ. Θεμέλιο, [Αθήνα] 1983, Β. Σπυριδωνάκης, *Περί ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006. Ειδικά για την κριτική αξιολόγηση των κειμένων βλ. Robert Marichal, «Κριτική των κειμένων», στο Charles Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μέθοδοι της*, τ. Δ': *Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, (μετ. Χρίστος Παπάζογλου), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980, σσ. 73-248.

² Επισημαίνω ιδιαίτερα: του Άχιλλέως Τζάρτζανου, *Νεοελληνική σύνταξις ἢτοι Συντακτικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης (δημοτικῆς καὶ κοινῆς ὀμιλουμένης)*, Ἐκδότης: Δ. Κολλάρος, ἐν Αθήναις 1928, [= 2^η ἔκδοση, τόμ. Α' καὶ Β' (ἀνατύπωσις), ἐν Αθήναις 1946, 1963, ΟΕΣΒ, ΟΕΔΒ =], του ἰδίου, *Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης (τῆς ἀπλῆς καθαρηνούσης)*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου, ἐν Αθήναις 1930, του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ, πρῶτος τόμος: Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, Αθήνα 1938, του ἰδίου, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς)*, ἐν Αθήναις 1941, (ΟΕΣΒ), *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς)*, Αθήνα 1976, Ἰωάννου Δρ. Σταματάκου, *Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς κατὰ τὰ πορίσματα τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας*, Αθήναι 1949. Χρησιμοποίησα ἐπίσης νεότερες καὶ σύγχρονες ἐκδόσεις λεξικῶν, ὅπως αὐτὴ τοῦ εννεάτομου λεξικοῦ τοῦ Δημητράκου, (ἔκδοση τοῦ 1953). Σύμφωνα με τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἐκδόσεως, τὸ λεξικὸ ἤδη εἶχε ἀρχίσει νὰ συντάσσεται ἀπὸ τὸ 1933 καὶ ἡ ἐκτύπωση τῶν ἑξὶ πρώτων τόμων εἶχε παραδοθεῖ στα τέλη τοῦ 1940. Τὸ 1942 εἶχε τυπωθεῖ ὁ ἑβδομος τόμος, ὡστόσο οἱ ἑπτὰ τόμοι, ἐξαιτίας τῶν πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν γεγονότων τοῦ τόπου καταστράφηκαν. Μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1950, «τὸ πολεμοπαθὲς» λεξικὸ παραδόθηκε στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό. Τέλος, πολὺτιμα ἐργαλεῖα ἀπετέλεσαν τὸ *Ἀντιλεξικὸν* τοῦ Θεολ. Βοστταντζόγλου, Αθήναι 1962, τοῦ Εμμ. Κριαρά, Αθήνα 1995, τοῦ Ἰδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1998 καὶ τοῦ Γεωργίου Μπαμπινιώτη, Αθήνα 1998.

³ Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἀπὸ τὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης χρησιμοποιήθηκε τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Δελιαλῆ, *Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης. Μέρος Δεύτερον. II. Ἐντυπα ἐκδόσεων 1833-1912 πλὴν τῶν ξενόγλωσσων μετὰ ὀγδοήκοντα ἑξ εἰκόνων εἰς τὸ τέλος*, ἐν Θεσσαλονίκη 1964, ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΕΛΙΑ τὸ ἔργο τῆς Πόπης Πολέμη, *Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ*

Ελληνικής Βιβλιογραφίας των Δημητρίου Γκίνη και Βαλέριου Μέξα⁴ και συνεχίστηκε με το τρίτομο έργο των Φιλίππου Ηλιού και Πόπης Πολέμη⁵. Ο εντοπισμός και η καταγραφή των βιβλίων έγινε με αυτοψία και ακολούθησε φωτογράφιση του πληροφοριακού υλικού που μας ενδιέφερε. Το κριτήριο επιλογής ήταν οι αναφορές που υπήρχαν στα βιβλία και τα περιοδικά για τη σχολική υγιεινή. Για την πρωτογενή προσέγγιση των περιοδικών άκρως πολύτιμα εργαλεία υπήρξαν ο κατάλογος του Δημητρίου Γκίνη⁶ και η έκδοση του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας⁷.

Η συγκέντρωση της βιβλιογραφίας ήταν ιδιαίτερα επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία, καθώς σε πολλές περιπτώσεις ήταν εξαιρετικά δυσπρόσιτη. Εκτός από τις τοπικές βιβλιοθήκες της πόλης των Ιωαννίνων (Ε.Η.Μ., Πανεπιστημιακή, Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Στέφανου Κωλέττα), το μεγαλύτερο μέρος της ήταν διάσπαρτο σε διάφορες δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες του Κέντρου και της Περιφέρειας: Εθνική, Γεννάδειος, Μπενάκειος (πρώην Καπνεργοστάσιο), Βουλής, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Κέντρο Ερευνών Νεοελληνικής Εκπαίδευσης στη Σχολή Μωραΐτη, που διευθύνει ο Αλέξης Δημαράς, Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής στην Πανεπιστημιούπολη του Ζωγράφου στην Αθήνα, Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη Κλειστών Συλλογών Ρεθύμνου, Βιβλιοθήκη Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Βιβλιοθήκη του «Συλλόγου Τριών Ιεραρχών» στο Βόλο, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Βιβλιοθήκη του Νοσοκομείου «Άγιος Ανδρέας» στην Πάτρα, Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ, Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη στην Αθήνα, Δημοτική Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κερκύρας και Βιβλιοθήκη Γυμνασίου Μυτιλήνης.

Μετά τον εντοπισμό της πράγματι πλούσιας βιβλιογραφίας σημαντικά δύσκολη ήταν η ταξινόμηση του υλικού και η προσπάθεια αποφυγής χρονολογικών λαθών. Παράλληλα με τη βιβλιογραφία ερευνήθηκαν και οι αρχειακές πηγές. Συγκέντρωση πρωτογενών μαρτυριών, που σχετίζονται άμεσα με το θέμα, έγινε από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, τα Γενικά Αρχεία Κερκύρας, τα Γενικά Αρχεία Μεσολογγίου και το αρχείο του Εμμανουήλ Λαμπαδάριου στο ΕΛΙΑ. Σημαντική

ΕΛΙΑ. Έλληνικά Βιβλία 1864-1900. Πρώτη Καταγραφή, Βιβλιολογικό Έργαστήρι - Έταιρεία Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1990.

⁴ Δημήτριος Σ. Γκίνης και Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε έλληνιστί έκδοθέντων βιβλίων και έντύπων έν γένει*, τ. Α'-Γ', Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1939-1957.

⁵ Φίλιππος Ηλιού, Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, (3 τόμοι και εισαγωγικός τόμος προλεγόμενων), Βιβλιολογικό Έργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», ΕΛΙΑ, Αθήνα 2006.

⁶ Δημήτριος Γκίνης, *Κατάλογος έλληνικών έφημερίδων και περιοδικών 1811-1863*, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Β.Ι.Ε., Αθήνα 1967.

⁷ Δημαράς Αλέξης (εποπτεία), Αθανασιάδης Χάρης, Μανώλη Μαίρη, Μαρκόπουλος Σπύρος, Ντόνα Κατερίνα, Σμυρναίος Αντώνης (ερευνητική ομάδα), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991. Βιβλιογραφία 1831-1974. Α' Φάση*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004.

δυσκολία αποτέλεσε το γεγονός ότι, σε ορισμένα από αυτά, μεγάλο μέρος του αρχειακού υλικού για την υγιεινή του σχολείου ήταν ανεπεξέργαστο και αταξινομήτο. Επίσης, οι πληροφορίες από τις πηγές αυτές ήταν ανεπαρκείς, ώστε να συγκροτήσουν πλήρη εικόνα ορισμένων θεμάτων, όπως για παράδειγμα της εθνικής αντιπροσώπευσης στα διεθνή συνέδρια σχολικής υγιεινής. Τέλος, οι αρχειακές πηγές αξιοποιήθηκαν με διασταύρωση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας που συγκεντρώσαμε.

Σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζουμε ότι τα θέματα που μελετήθηκαν δεν επιδέχονται περαιτέρω έρευνα. Στην επιστήμη πάντα είναι δυνατή η συμπλήρωσή με νέα στοιχεία ή ακόμα και η διαφορετική ερμηνεία του ίδιου θέματος. Ο βασικός στόχος, όμως, ήταν να δοθεί μια συνεκτική εικόνα της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα μέχρι την επίσημη θεσμοθέτησή της το 1914.

Στο μεγάλο διάστημα της έρευνάς μου πολλοί ήταν αυτοί που μου προσέφεραν κάθε είδους βοήθεια. Αποτελεί, λοιπόν, χρέος μου να ευχαριστήσω ιδιαίτερω τον επόπτη καθηγητή μου, κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, που με παρότρυνε να ασχοληθώ με αυτό το θέμα και παρακολούθησε ακάματα την πορεία της εργασίας μου. Θα ήταν παράλειψη να μην αναγνωρίσω την εμπιστοσύνη του, την ενθάρρυνση και την υπομονή του στις συζητήσεις που κάναμε για διάφορα προβλήματα της έρευνας. Οι κριτικές παρατηρήσεις του στις πρώτες γραφές αυτής της μελέτης ήταν πολύ σημαντικές για την ολοκλήρωσή της. Καθοριστική επίσης υπήρξε η συμβολή του κ. Βασιλείου Κούτρα, αναπληρωτή καθηγητή, μέλους της τριμελούς επιτροπής, ο οποίος με τις παροτρύνσεις του με βοήθησε, για να ξεπεράσω διάφορες αναστολές, εντοπίζοντας ευκολότερα απαντήσεις στα ερωτηματικά και να προχωρήσω έτσι στην ολοκλήρωση της μελέτης. Οφείλω, ακόμη, να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Σπυρίδωνα Πανταζή, για τις σημαντικές υποδείξεις του στην πορεία της έρευνας. Ωστόσο, η έρευνα αυτή δε θα είχε, ίσως, ολοκληρωθεί χωρίς την ανεκτίμητη βοήθεια, τη συμπαράσταση και τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε ο υποψήφιος διδάκτορας κ. Ιωάννης Φουστέρης, προς τον οποίο εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες. Κατά τη φάση της συγγραφής και της διαμόρφωσης του τελικού κειμένου, πολύτιμη στάθηκε η βοήθεια του λέκτορα κ. Δημητρίου Ράπτη, ο οποίος με πολλή υπομονή και γνώση διόρθωσε και συζήτησε μαζί μου σημαντικό μέρος από τα πρώτα σχέδιάσματα. Οι εύστοχες κριτικές του παρατηρήσεις συνέβαλαν αποφασιστικά στη βελτίωση αυτής της εργασίας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον αναπληρωτή καθηγητή κ. Αλέξανδρο Αλεξάκη για τις καίριες παρεμβάσεις του στη φάση της αναζήτησης των πηγών, την πολύτιμη βοήθειά του κατά την επεξεργασία του αρχειακού υλικού, αλλά και στη διόρθωση του τελικού δοκιμίου. Στη γραμματική επιμέλεια των κειμένων σημαντική υπήρξε η συμβολή του φιλόλογου κ. Κωνσταντίνου Κάκου, προς τον οποίο εκφράζω και από τη θέση αυτή εγκάρδιες ευχαριστίες. Για τη δυνατότητα εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής, αισθάνομαι φυσικά την υποχρέωση

να ευχαριστήσω το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων για την εκπαιδευτική άδεια που μου παρείχε. Οφείλω ασφαλώς να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου για την υπομονή, την κατανόηση και τη συμπαράσταση που επέδειξε κατά τη διάρκεια εκπόνησης αυτής της εργασίας.

Τέλος, πρέπει να ευχαριστήσω για τις διευκολύνσεις και την εξυπηρέτηση, που μου παρείχαν, τους υπεύθυνους και το προσωπικό των βιβλιοθηκών, αρχειακών συλλογών και διαφόρων ιδρυμάτων: της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, των τοπικών Βιβλιοθηκών της πόλης των Ιωαννίνων (Ζωσιμαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, Βιβλιοθήκης Ε.Η.Μ.), της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ., της Βιβλιοθήκης Κλειστών Συλλογών του Πανεπιστημίου Κρήτης, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (ιδιαίτερα τη διευθύντρια κ. Μαρία Γεωργοπούλου), της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, της Βιβλιοθήκης του ΕΛΙΑ, της Ιστορικής Βιβλιοθήκης Μυτιλήνης, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας, των Γενικών Αρχείων του Κράτους, της Ευωνύμου Οικολογικής Βιβλιοθήκης, του Νοσοκομείου «Άγιος Ανδρέας» της Πάτρας (ιδιαίτερα τον διευθυντή κ. Αθανάσιο Διαμαντόπουλο).

Θεωρείται αυτονόητο ότι για τυχόν λάθη και παραλείψεις της παρούσας μελέτης η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά τον συντάκτη αυτού του κειμένου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για τη σχολική υγιεινή της περιόδου 1864-1913, πέρα από αποσπασματικές αναφορές και παραθέσεις πληροφοριών σε κάποιες μελέτες, υπάρχει κενό πληροφόρησης, τόσο στην ιστορία της εκπαίδευσης όσο και στην ιστορία της υγείας. Η έλλειψη μιας σφαιρικής και συνθετικής θεώρησης αναφορικά με τις προσπάθειες συγκρότησης της σχολικής υγιεινής στη χώρα μας, βασισμένη σε εκτεταμένη και συστηματική έρευνα, μας ώθησε στη σχετική διερεύνηση του θέματος. Οι δημοσιεύσεις που άμεσα ή έμμεσα ασχολούνται με θέματα σχολικής υγιεινής προέρχονται από την Ελένη Καλαφάτη¹, τον Ιωσήφ Σολομών², την Ιωάννα Ραμουτσάκη³, την Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής⁴, τη Δέσποινα Καρακατσάνη και τη Βάσω Θεοδώρου⁵. Τέλος, στις γενικές ιστορίες της

¹ Ελένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988.

² Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μία τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2019.

³ Ιωάννα Ραμουτσάκη, «Σελίδες από την ιστορία υγιεινής του σχολείου, με αφορμή ένα άγνωστο χειρόγραφο από την Κρήτη του τέλους του 19^{ου} αιώνα», *Παιδαγωγικός Λόγος*, τχ. 3, 2002.

⁴ Βλ. την έκδοση της Πανελληνίας Ιστορίας της Ιατρικής, «Περί Φύσιος Παιδίου». *Η ιστορία της Παιδιατρικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, (επιμέλεια έκδοσης Ελένη Χριστοπούλου – Αλετρά), Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2004. Ειδικότερα για τη σχολική υγιεινή βλ. τα εξής: Σ. Τσόκου, Ε. Χριστοπούλου – Αλετρά, «“Παιδολογία και Σχολική Υγιεινή”»: Υπόμνημα του καθηγητού Κωστή Χαριτάκη προς την Ιατρική Σχολή του Α.Π.Θ.», *ό.π.*, σσ. 153-157, Ρ. Παππά, Ε. Χριστοπούλου – Αλετρά, «Η σημασία της άσκησης στην παιδική ηλικία, στην ελληνική, λαϊκή και ιατρική βιβλιογραφία: 1829-1947», *ό.π.*, σσ. 189-200, Ι. Α. Ραμουτσάκη, «Σελίδες Ιστορίας της Υγιεινής: Υγιεινή του Σχολείου, ένα πρωτοποριακό σε περιεχόμενο χειρόγραφο του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σσ. 209-219, Α. Τόγια, Ε. Χριστοπούλου – Αλετρά, «Η υγιεινή των παιδιών της σχολικής ηλικίας σε ελληνικά περιοδικά και εγχειρίδια Υγιεινής, κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σσ. 221-227, Ρ. Παππά, Ε. Χριστοπούλου – Αλετρά, «Η ίδρυση Σχολιατρικής Υπηρεσίας στη νεώτερη Ελλάδα: ο θεσμός του σχολιάτρου», *ό.π.*, σσ. 229-234, Μ. Παπαδοπούλου, Σ. Γερούλανος, «Η συμβολή της σχολικής υγιεινής στην παιδιατρική επιστήμη», *ό.π.*, σσ. 235-241.

⁵ Τα μελετήματα που σχετίζονται με τη σχολική υγιεινή και δημοσιεύτηκαν από τις δύο Καθηγήτριες είναι τα εξής: «Υγιεινής παραγγέλματα. Το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα», *Ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002, «Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος και η συμβολή του στην οργάνωση της Σχολικής Υγιεινής», *Τα νέα του Ε.Λ.Ι.Α.*, αρ. 62, Θερινό Αρχαιοστάσιο, 2003, «Η εφαρμογή των αρχών της νέας αγωγής στο κίνημα των υπαίθριων σχολείων στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Μια συγκριτική προσέγγιση» και «Το κίνημα της υπαίθριας αγωγής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Κοινωνική αντίληψη και ιατρικο-παιδαγωγικές αναζητήσεις» στο *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 2, Άνοιξη 2003, Ατραπός, σσ. 55-78. Βλ.

εκπαίδευσης υπάρχουν ορισμένα κεφάλαια που αναφέρονται στη σχολική υγιεινή, αλλά οι αναφορές αυτές είναι επιγραμματικές⁶. Το κίνητρο και η αφετηρία, λοιπόν, της διδακτορικής μου διατριβής ήταν αφενός η παραπάνω έλλειψη στον τομέα αυτό και αφετέρου η μελέτη της γνωστής μεν, αλλά απροσπέλαστης έκδοσης του Γεωργίου Α. Βλάμου, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου*, ἐν Ἀθήναις 1904 (= Βιβλιοθήκη Μαρασλή =), ἔργο που βρίσκεται στο χώρο του *Εργαστηρίου Ἱστορίας Νεότερης Ἑλλάδας και Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ*, το οποίο διευθύνει ο επιβλέπων καθηγητής. Ἡ αποδελτίωση των βασικών πληροφοριῶν και ειδήσεων αὐτοῦ του δημοσιεύματος ἦταν πολὺ σημαντικό υλικό για την παρούσα ἔρευνα.

Σκοπὸς αὐτῆς της μελέτης εἶναι να δοθεῖ το περίγραμμα της ἱστορίας της σχολικῆς υγιεινῆς στην Ἑλλάδα και να παρουσιαστοῦν βασικὲς πληροφορίες για τις καταβολές της, που αφοροῦν κυρίως στη χώρα μας. Επιχειρεῖται ἔτσι μια εξελικτικὴ αποτύπωση των ζυμώσεων που προηγήθηκαν και τελικὰ οδήγησαν στη θεσμοθέτηση της σχολικῆς υγιεινῆς. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ την εξέλιξη της σχολικῆς υγιεινῆς στον ελληνικό χώρο στις διάφορες ἱστορικὲς του φάσεις μποροῦν να κατανοηθοῦν και σημερινὰ προβλήματα αὐτοῦ του θέματος και κατ' ἐπέκταση να διατυπωθοῦν προτάσεις για την επίλυσή τους.

Το θέμα, καθὼς καλύπτει την περίοδο 1864-1913, συνδέεται ουσιαστικὰ με το χρόνο της συνταγματικῆς βασιλείας του Γεωργίου του Α', που αποτελεί μια ξεχωριστὴ ἐνότητα στην ελληνικὴ ἱστορία με τα δικά της χαρακτηριστικὰ. Ο βασιλιάς Γεώργιος ἦρθε στην Ἑλλάδα τον Οκτώβριο του 1863, ὕστερα ἀπὸ υπόδειξη των Μεγάλων Δυνάμεων και ομόφωνη ἀπόφαση της Ἐθνοσυνέλευσης. Ἡ βασιλεία του κράτησε περίπου πενήντα χρόνια και η αφετηρία της συνδέεται με την καθιέρωση του Συντάγματος, που παραχωροῦσε πολλές δημοκρατικὲς ἐλευθερίες, και με την ἔνωση των Ἑπτανήσων με την Ἑλλάδα.

Κατὰ την περίοδο αὐτή, τα βασικὰ προβλήματα της χώρας ἦταν το εθνικό και το οικονομικό. Το ζήτημα της ἀπελευθέρωσης αρκετῶν ἀλύτρωτων ελληνικῶν περιοχῶν και το οξύ οικονομικό πρόβλημα, συνδέονται με ἓνα ἄλλο βασικό χαρακτηριστικό αὐτῆς της περιόδου, που αφορά στη γενικότερη κρατικὴ ἀδιαφορία για τον τομέα της υγείας. Το ερευνητικό ενδιαφέρον ἔχει ως καταληκτικὴ χρονολογία το ἔτος-σταθμὸ 1913, χρονικό σημεῖο ἀπὸ ὅπου συμβολικὰ ορίζεται το πέρασμα σε μία ἄλλη ἐποχὴ και οριοθετεῖται μια νέα περίοδος της ελληνικῆς ἱστορίας.

επίσης Despina Karakatsani, Vasiliki Théodorou, «Les hygiénistes à l' école: soins et prophylaxie, s' agissant de la santé des enfants d' âge scolaire, en Grèce, au début du 20ème siècle», Πρακτικά του Συνεδρίου των Νεοελληνιστῶν, Παρίσι 2003, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Οργάνωση και σχεδιασμός παιδικῶν υπαιθρίων ἰδρυμάτων στην Ἑλλάδα του 20οῦ αἰ.», *Ελληνικά Ἱστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο ἀπὸ την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Χίος, Υπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας και Θρησκευμάτων-Δῆμος Χίου, 2002.

⁶ Βλ. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδύσεως*, Ὄργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1942, σσ. 506-515.

Οφείλουμε, όμως, να επισημάνουμε ότι αυτές οι αυστηρές διαχωριστικές γραμμές είναι περισσότερο συμβατικές. Στην πραγματικότητα, τα πρώτα νομοθετικά μέτρα για την υγειονομική οργάνωση της χώρας, αλλά και για τη σχολική υγιεινή, θεσπίζονται μέχρι το 1862 περίπου. Έτσι, αντικείμενο έρευνας, έστω και συνοπτικά, αποτελεί και η σχολική υγιεινή την περίοδο του Καποδίστρια και του Όθωνα. Επίσης, γίνεται σύντομη αναφορά και σε κάποιες ουσιαστικές ενέργειες, που θεμελίωσαν τη Σχολιατρική Υπηρεσία μετά το 1913.

Η μελέτη αυτή επιχειρεί μία στοιχειώδη συμβολή στην ιστορία της σχολικής υγιεινής την περίοδο που αναφέρθηκε, και σε ένα θέμα που έχει ανεξάντλητες πτυχές. Ειδικότερα, η βασική βιβλιογραφία για τη Σχολική Υγιεινή της περιόδου 1864-1913 είναι πλούσια και εν πολλοίς απρόσιτη, αφού μας λείπει η επίσημη βιβλιογραφική καταγραφή. Επίσης, οι αρχειακές πηγές που σχετίζονται με το θέμα είναι αταξινομήτες και αδημοσίευτες. Μέσα, λοιπόν, από το πλήθος των μονογραφιών που έχουν γραφτεί για το θέμα σε συνδυασμό με το αρχειακό υλικό επιχειρείται η συνθετική οικοδόμηση της πορείας της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα.

Η περαιτέρω έρευνα, που θα φώτιζε περισσότερο άγνωστες πτυχές της στάσης των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στα διεθνή συνέδρια σχολικής υγιεινής, αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο. Για το λόγο αυτό απαιτείται έρευνα της αλληλογραφίας στα υπουργεία εξωτερικών των χωρών που διοργάνωναν τα συνέδρια, αλλά και επισταμένη μελέτη των πρακτικών των συνεδρίων. Τα πρακτικά αυτά εντοπίστηκαν σε συγκεκριμένες βιβλιοθήκες του εξωτερικού, αλλά ήταν αδύνατο να σταλούν στην Ελλάδα αυτούσια.

Η θεματική οργάνωση της εργασίας υπήρξε απόρροια της επεξεργασίας του ίδιου του υλικού. Εκτός από τον πρόλογο και τους στόχους της έρευνας, η εργασία χωρίζεται σε πέντε μέρη. Ειδικότερα, ο τρόπος που διαρθρώνεται η μελέτη αυτή είναι ο εξής:

Το πρώτο μέρος, αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο ορίζονται οι βασικές έννοιες της έρευνας, ενώ στο δεύτερο παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορική πορεία της σχολικής υγιεινής και εξετάζονται οι μεγάλες ιατρικές ανακαλύψεις το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες έστρεψαν το ενδιαφέρον και προς τη σχολική υγιεινή. Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφεται η πρόοδος της σχολικής υγιεινής σε διάφορες χώρες και στο τέταρτο τα διεθνή συνέδρια που συγκροτήθηκαν και είχαν ως αντικείμενο μελέτης θέματα υγιεινής του σχολείου. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με το πέμπτο κεφάλαιο, όπου γίνεται σύντομη αναφορά στην έννοια της πρόληψης, όπως αυτή εξελίχτηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα.

Το δεύτερο μέρος, στο οποίο ερευνώνται οι πρώτες ενδείξεις για τη σχολική υγιεινή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως το 1864, δομείται σε τρία κεφάλαια. Αρχικά παρουσιάζονται οι συνθήκες υγιεινής στο σχολείο και τα πρώτα νομοθετικά μέτρα για τη σχολική υγιεινή, τα οποία για πολλά χρόνια (μέχρι το 1895) αποτελούν το μοναδικό σημείο αναφοράς. Στο επόμενο κεφάλαιο

επισημαίνονται οι διάσπαρτες πληροφορίες για τη σχολική υγιεινή, που υπάρχουν, στο έργο του Κοκκώνη. Τα βιβλία του Κοκκώνη, ειδικά ο *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*, ήταν γνωστά στους δασκάλους της εποχής και επηρέαζαν τη σχολική πράξη. Ένα μέρος, μάλιστα, του *Οδηγού* απέκτησε θεσμική μορφή και ίσχυε μέχρι το 1880. Για το λόγο αυτό γίνεται και συγκριτική παρουσίαση των διαφόρων τροποποιήσεων που έγιναν στο εγχειρίδιο κατά την περίοδο του Όθωνα. Στο κεφάλαιο αυτό εμπεριέχονται επίσης απόψεις του Κοκκώνη σχετικές με το θέμα μας, όπως αυτές καταγράφηκαν από την αρθρογραφία του στο περιοδικό «Παιδαγωγός», αλλά και στο έργο του *Διαιτητικά Παραγγέλματα*. Τέλος, το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με τη συγγραφή του κεφαλαίου που εξετάζει τα υγιεινά παραγγέλματα που υπάρχουν στο έργο του Λέοντος Μελά, ο *Γεροστάθης*.

Το τρίτο μέρος -σε εννέα ξεχωριστά κεφάλαια- αναφέρεται στη σχολική υγιεινή στην Ελλάδα την περίοδο 1864-1913. Αρχικά εξετάζεται η κατάσταση της δημόσιας υγείας κατά την παραπάνω περίοδο, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο η πορεία της ελληνικής ιατρικής που αφορά στην υγεία του παιδιού. Στο τρίτο κεφάλαιο, που αποτελείται από δύο υποκεφάλαια, δίνονται πληροφορίες για την κατάσταση της εκπαίδευσης μέχρι το 1880 και επισημαίνεται η αντίφαση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Αναλυτικότερα, το πρώτο υποκεφάλαιο παρουσιάζει τις συνθήκες υγιεινής στα δημόσια σχολεία, ενώ το δεύτερο αναφέρεται σε δύο περιπτώσεις ιδιωτικών σχολείων. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται οι πληροφορίες που αντλούμε για τη σχολική υγιεινή από τη *Διδασκαλική* του Σπ. Μωραΐτη, μέρος της οποίας απέκτησε επίσης θεσμική μορφή μέχρι το 1894. Στο πέμπτο κεφάλαιο περιγράφονται οι συνθήκες στο σχολείο από άποψη υγιεινής μετά την έκδοση του παραπάνω έργου ως το 1894, που αποτελεί την απαρχή της νεότερης νομοθεσίας για τη σχολική υγιεινή. Το ίδιο κεφάλαιο συμπληρώνεται με την ανάδειξη θεμάτων σχετικών με την υγεία του παιδιού από τους παιδαγωγούς και τους ιατρούς. Στο έκτο κεφάλαιο δικαιολογείται, γιατί η σχολική υγιεινή σταδιακά βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και εξής. Στο έβδομο κεφάλαιο, που χωρίζεται σε τρία υποκεφάλαια, παρουσιάζουμε τα νομοθετικά μέτρα που θεσπίστηκαν από τα μέσα περίπου της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα ως το 1913, οπότε αρχίζει νέα περίοδος για τη σχολική υγιεινή με την ψήφιση σημαντικών νομοσχεδίων από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερώνεται στην *Υγιεινή του Σχολείου*, του Γεωργίου Βλάμου, που εκδόθηκε το 1904 και αποτελεί σταθμό για την εξέλιξη της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα. Το τρίτο μέρος ολοκληρώνεται με το ένατο κεφάλαιο, στο οποίο περιγράφεται η σχολική πραγματικότητα μετά τις νομοθετικές ρυθμίσεις, που αναφέρονταν σε ζητήματα υγιεινής του σχολείου.

Το τέταρτο μέρος της εργασίας, που εξετάζει την καθοριστική επίδραση των ιατρών και των παιδαγωγών στην προαγωγή της ελληνικής σχολικής υγιεινής, είναι διαρθρωμένο σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, που

χωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια, εκτίθενται όσα αφορούν στη συμβολή των ιατρών, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τα συνέδρια που οργάνωσε αρχικά η Ιατρική Εταιρεία και στη συνέχεια ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος κατά της Φυματίωσης. Το δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο τιτλοφορείται, «Η συμβολή των παιδαγωγών: το εκπαιδευτικό συνέδριο του 1904», διερευνά θέματα σχολικής υγιεινής που συζητήθηκαν στο πρώτο πανελλήνιο εκπαιδευτικό συνέδριο.

Το πέμπτο μέρος επιγράφεται «Διδασκαλία της σχολικής υγιεινής» και διαρθρώνεται σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιδιώκεται να παρουσιαστούν συνοπτικά οι τρόποι με τους οποίους οι μαθητές αποκτούσαν γνώσεις υγιεινής στο σχολείο. Παρατίθενται επίσης οι απόψεις ιατρών και παιδαγωγών για το συγκεκριμένο θέμα, όπως αποτυπώθηκαν σε έργα της εποχής. Ανάλογα, στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι προσπάθειες για τη διδασκαλία της Υγιεινής στα Διδασκαλεία, η οποία ήταν υποτυπώδης μέχρι το 1913.

Τέλος, η εργασία μας κλείνει με τα γενικά συμπεράσματα και το παράρτημα, όπου παρατίθενται αυτούσιες οι βασικές αρχειακές πηγές στις οποίες στηρίχτηκε η μελέτη μας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

*«Καὶ ὅς ἐάν δέξηται παιδίον τοιοῦτον
ἐν ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου ἐμὲ ἐδέχεται».*

(Ματθ. ΙΗ', 5-6)

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΥΓΕΙΑ, ΤΗΝ ΥΓΙΕΙΝΗ, ΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΙΔΟΛΟΓΙΑ

Η υγεία ως γνωστόν είναι το πολυτιμότερο αγαθό του ατόμου, αλλά και το θεμέλιο της κοινωνικής ευημερίας, προόδου και ευτυχίας. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), κλάδο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, η υγεία ορίζεται ως «η κατάσταση της πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας και όχι απλώς η έλλειψη νόσου ή αναπηρίας». Πρόκειται για έναν ευρύ ορισμό, που παρά τις αδυναμίες στο περιεχόμενό του, έχει καταστεί κλασικός και αποτυπώνει την ολιστική διάσταση της υγείας¹. Σημασία, επομένως, έχει όχι μόνο η απουσία της αρρώστιας, αλλά και η εξασφάλιση καλής ποιότητας ζωής².

Η λέξη υγιεινή ως όρος που σημαίνει κλάδο της ιατρικής επιστήμης χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τον 4^ο αι. π.Χ. από τον Έλληνα ιατρό Διοκλή τον Καρύστιο. Η Υγιεινή είναι επιστημονικός κλάδος, ο οποίος με κατάλληλα μέσα και μεθόδους αποσκοπεί στην πρόληψη των ασθενειών και τη διατήρηση και προαγωγή της ατομικής και δημόσιας υγείας³. Δύο γενικές διακρίσεις της υγιεινής είναι η ατομική και η δημόσια υγιεινή. Η πρώτη αναφέρεται στα μέτρα

¹ Οι επιφυλάξεις για το περιεχόμενο του ορισμού αφορούν στα κριτήρια με τα οποία ένα άτομο πρέπει να χαρακτηριστεί ασθενής. Για παράδειγμα είναι δύσκολο να συμπεριληφθεί στην κατηγορία του αρρώστου κάποιος που έχει πρόβλημα μυωπίας. Επίσης, η νόσος μπορεί να υπάρχει στο άτομο και να μην έχει διαγνωστεί, επειδή βρίσκεται σε αρχικό στάδιο. Τέλος, με βάση το κριτήριο της κοινωνικής ευεξίας, είναι δυνατό να κατατάξει κάποιος στους ασθενείς μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, αλλά και να αδυνατεί να αποδείξει την ασθένεια. (Βλ. Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και Κοινωνική Ιατρική*, τόμος πρώτος: *Υγιεινή*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 11-13). Για τις δυσκολίες που υπάρχουν σχετικά με τη διατύπωση ενός καθολικά αποδεκτού ορισμού για την υγεία και μια ιστορική εξελικτική παρουσίαση της έννοιας βλ. Γιάννης Τούντας, *Κοινωνία και Υγεία*, Οδυσσέας / Νέα Υγεία, Αθήνα 2000, σ. 15 κ.ε. και Κατερίνα Σώκου, *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας. Πρότυπο πρόγραμμα «αλκοόλ και ατύχημα»*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994, σσ. 16-18.

² Το περιεχόμενο του όρου υγεία, όπως αποδόθηκε από τον ΠΟΥ, δεν είναι δεδομένο στις χώρες της Δύσης, σε αντίθεση με τις χώρες της Άπω Ανατολής. Έρευνες στη Γερμανία, για παράδειγμα, έδειξαν ότι η υγεία ταυτιζόταν «με την απουσία της αρρώστιας, του νοσοκομείου ή του γιατρού», σε αντίθεση με τις χώρες της Ανατολής, όπου διατυπώθηκαν φράσεις, όπως «να νιώθεις καλά» ή «να είσαι δυνατός». (Βλ. Κυριάκος Αθανασίου, *Αγωγή Υγείας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 13).

³ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και Κοινωνική Ιατρική*, τόμος πρώτος..., ό.π., σ. 11.

προσωπικής φροντίδας του κάθε ατόμου για τη διατήρηση της υγείας του, ενώ η δεύτερη αφορά τα μέτρα που λαμβάνει για το σύνολο το κράτος.

Η επιστημονική αυτοτέλεια της υγιεινής ως ξεχωριστού κλάδου της ιατρικής που εξετάζει όλα τα μέσα τα οποία μπορούν να συμβάλλουν στη διατήρηση και στην προαγωγή της υγείας του ανθρώπου έγινε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα⁴. Στον ίδιο αιώνα επίσης η Υγιεινή κατηγοριοποιήθηκε σε κλάδους, όπως η στρατιωτική, η βιομηχανική, η ναυτική, η υγιεινή των φυλακών, των εργοστασίων, των πόλεων, των οικοδομών, η επαγγελματική, η υγιεινή της διατροφής και η σχολική υγιεινή.

Μέχρι τις επιστημονικές ανακαλύψεις, όμως, της Μικροβιολογίας⁵, η Υγιεινή βρισκόταν στο περιθώριο των ιατρικών επιστημών. Μόνον οι επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα αυτό συνέβαλαν στη διαμόρφωση της υγιεινής σε αυτοτελή επιστήμη και έδωσαν νέο προσανατολισμό στο ρόλο του ιατρού. Είναι άλλωστε γνωστός ο ρόλος των μικροβίων στην εμφάνιση πολλών επιδημικών και άλλων νόσων. Άμεση συνέπεια όλων αυτών ήταν η αναβάθμιση του ρόλου της επιστήμης στην πρόληψη των νόσων, καθώς η ασθένεια πλέον δεν αντιμετωπίζεται ως μοιραίο συμβάν, αλλά κάτι που μπορεί να αποφευχθεί με την εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων υγιεινής. Με βάση τις μεθόδους και τους όρους της υγιεινής, ο ιατρός ως υγεινολόγος πια είχε διευρυμένα καθήκοντα περισσότερο προς την υγεινολογική παρά προς τη θεραπευτική κατεύθυνση. Όφειλε δηλαδή όχι μόνο να παρέχει προστασία από τα λοιμώδη νοσήματα, αλλά και να διδάσκει στο λαό, ειδικά τους μαθητές, τα μέσα που θα συνέβαλαν στη βελτίωση της υγείας τους και στη διαμόρφωση έτσι υγιών ατόμων⁶.

Η γένεση της Μικροβιολογίας οφείλεται στις ανακαλύψεις του Louis Pasteur (1822-1895), ο οποίος απέδειξε ότι δεν υπάρχει αυτόματη γένεση, σημειώνοντας παράλληλα το ρόλο μικροβίων και του τρόπου μετάδοσής τους. Παρά τις αντιδράσεις που συνάντησε από τους ιατρούς της εποχής (δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα), η εμφάνιση της Μικροβιολογίας σήμαινε και την αρχή της σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής⁷. Επιπλέον, οι εξελίξεις αυτές συνέβαλαν στην ανάπτυξη της δημόσιας υγιεινής, γιατί κατέστησαν τους υγεινολόγους στο επίκεντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος για την αντιμετώπιση των μεγάλων επιδημιών. Παρεμβαίνοντας με τις δημοσιεύσεις και τις στατιστικές, επιχειρούν

⁴ Το 1802 δημιουργήθηκε έδρα Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού. (Βλ. Georges Vigarello, (μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος), *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σσ. 204-205).

⁵ Για μια σύντομη ιστορική εξέλιξη της Υγιεινής από τα αρχαία χρόνια και την επίδραση που άσκησε σε αυτή η Μικροβιολογία, βλ. Κωνσταντίνος Γ. Σάββας, *Λόγος έναρκτήριος εις τὸ μάθημα τῆς Υγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας ἐκφωνηθεὶς τῇ 15 Νοεμβρίου 1900 ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῆς Νομικῆς Σχολῆς*, Τυπογραφεῖον Ἑστία Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, ἐν Αθήναις 1900.

⁶ Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Υγιεινὴ, Τύποις "Σφενδόνης"*, Αθήναι 1928, σ. 5.

⁷ Βλ. Γ. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 95 και Νίκος Παπασπύρος, *Εισαγωγή στην Ιστορία και Φιλοσοφία τῆς Ἰατρικῆς*, Αθήνα ³1950, σσ. 87-88.

να διαφωτίσουν τα λαϊκά στρώματα για τα απαραίτητα προληπτικά μέτρα υγιεινής, αλλά και τους πολιτικούς για την ανάγκη λήψης των αναγκαίων υγειονομικών μέτρων⁸. Δικαιολογημένα λοιπόν οι εργασίες του Pasteur θεωρήθηκαν πρωτοποριακές για την εποχή τους, καθώς έθεσαν τις βάσεις του εμβολιασμού και κατ' επέκταση της πρόληψης και θεραπείας των νόσων⁹. Δεν πρέπει να λησμονούμε άλλωστε ότι αναφερόμαστε σε μια εποχή, όπου πολλά από τα μολυσματικά νοσήματα, τα οποία με τα σύγχρονα θεραπευτικά μέσα θεραπεύονται άμεσα, αποτελούσαν εξαιρετικά σοβαρό πρόβλημα τότε, γιατί οι ιατροί δεν μπορούσαν να τα αντιμετωπίσουν με κατάλληλη φαρμακευτική αγωγή.

Σημαντικές βακτηριολογικές ανακαλύψεις έγιναν επίσης τα επόμενα χρόνια, ιδιαίτερα το διάστημα 1878-1887¹⁰, από σπουδαίους επιστήμονες όπως ο Robert Koch (ανακάλυψε τα βακτηρίδια της φυματίωσης και της χολέρας), ο Buehner (έρευνες πάνω στην ανοσία), ο Metchnikoff (θεωρία των αντισωμάτων), και οι Klebs και Loeffler (ανακάλυψαν το μικρόβιο της διφθερίτιδας). Πρόκειται για σπουδαία επιστημονικά επιτεύγματα, τα οποία αποτελούν την απαρχή για την αντιμετώπιση πολλών ασθενειών, καθώς διαπιστώθηκε η επίδραση των μικροβίων στις αρρώστιες, κατανοήθηκε ο τρόπος μετάδοσης των λοιμωδών νοσημάτων και άρχισαν να εφαρμόζονται διάφορα μέτρα, κατασταλτικά (απολύμανση, αντισηψία, ασηψία) και προληπτικά (εμβολιασμοί, οροθεραπεία). Ειδικά οι εμβολιασμοί είχαν αποφασιστική σημασία για τη δημόσια υγεία, αν και πρέπει να επισημανθεί ότι το μοναδικό εμβόλιο που γινόταν μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν ο δαμαλισμός¹¹. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν να γίνουν γνωστοί πολλοί οργανισμοί που προκαλούσαν τις ασθένειες, η «αντικατάσταση της συμπτωματικής ή εμπειρικής θεραπείας με την αιτιολογική θεραπεία και πρόληψη»¹² και η πλήρης επικράτηση της επιστημονικής υγιεινής¹³.

⁸ Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901 – 1926)», *Μνήμων*, τόμος 24, Αθήνα 2002, σ. 146.

⁹ Βλ. Νίκος Λαμπαδάριος, *Περί όρθροθεραπείας και όργανοθεραπείας παρά τοίς Αρχαίοις Έλλησιν ιατροίς. Πρὸς δὲ τούτοις περὶ τῆς παρ' αὐτοῖς ἀντιλυσσικῆς καὶ ἀντιλεπρώδους θεραπείας*, Ἐκ τοῦ Τυπολιθογραφείου Ρ. Πρίντζη, ἐν Σύρῳ 1898, σσ. 3-4.

¹⁰ Μ. Μάνδουλα-Κουσουνη, «Οδοιπορικό στην ιστορία των εμβολίων», στο Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, «Περί Φύσιος Παιδίου», *Η ιστορία της Παιδιατρικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, (επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά), Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 60.

¹¹ Ιοκάστη Παναγιωτίδου, *Υγεία και Περίθαλψη στην Ήπειρο τον δέκατο ένατο αιώνα (1788-1913)*, Ιωάννινα 1994, σ. 57.

¹² Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1991, σσ. 57-58.

¹³ Δημήτριος Τριχόπουλος, Χρίστος Τσαχαγέας, *Μαθήματα Υγιεινής (Ατομικής, Δημοσίας και Κοινωνικής)*, χ.τ., Αθήνα 1972, σ. 13. Σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, (ό.π., σ. 13), η δεύτερη πενήνητηκονταετία του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της κυριαρχίας της επιστήμης της Μικροβιολογίας, ονομάζεται «Μικροβιολογική φάσις της υγιεινής». Η έναρξη όμως του 20^{ου} αιώνα σηματοδοτεί και την ενασχόληση της υγιεινής με τους ποικίλους περιβαλλοντικούς παράγοντες που

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια αναπτύχθηκε και η Σχολική Υγιεινή, η οποία αφορά ό,τι σχετίζεται με τη φοίτηση και τη διαμονή των μαθητών στα σχολεία, όπου δαπανούν μεγάλο μέρος της ζωής τους. Ειδικότερα, η Σχολική Υγιεινή αποτελεί τομέα της γενικής Υγιεινής και έχει ως σκοπό τη διερεύνηση και την τήρηση των παραγόντων που συντελούν στην προστασία της υγείας και της αρμονικής ανάπτυξης των σωματικών, διανοητικών και ψυχικών δυνάμεων του μαθητή και του δασκάλου. Αρχικά η σχολική υγιεινή ήταν απλώς τμήμα της προληπτικής ιατρικής, ενώ αργότερα εξελίχτηκε σε ξεχωριστό επιστημονικό ιατροπαιδαγωγικό κλάδο που σχετίζεται άμεσα με τους σκοπούς του σχολείου¹⁴. Με άλλα λόγια η Σχολική Υγιεινή είναι ο ιδιαίτερος κλάδος της Δημόσιας Υγιεινής που στοχεύει στην υλοποίηση των απαιτήσεων της υγιεινής, ώστε να προλαμβάνονται νοσήματα και βλάβες εξαιτίας της σχολικής φοίτησης¹⁵.

Η σχολική ηλικία αποτελεί ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο για τη σωματική και διανοητική ανάπτυξη του οργανισμού, εξαιτίας των ιδιομορφιών που δημιουργεί η σχολική φοίτηση στη ζωή του παιδιού. Η ανεπαρκής υγιεινή είναι δυνατό να δημιουργήσει βλάβες που μπορεί να επηρεάσουν όλη τη μετέπειτα ζωή του παιδιού. Μία από τις αντιξοότητες που συναντά η παιδαγωγική είναι η προτεραιότητα που δίνει στη διανοητική πρόοδο των μαθητών, ενώ θεωρεί λιγότερο σημαντική την ικανοποίηση των σωματικών του αναγκών¹⁶. Όμως, η διανοητική, η ψυχική και η σωματική ανάπτυξη του ανθρώπου αποτελούν τρεις αλληλένδετες ιδιότητες, που μπορούν να επιτευχθούν στο μέγιστο βαθμό με ένα καλό πρόγραμμα σωματικής αγωγής, που χρειάζεται τη συνεργασία γονέων, ιατρών, δασκάλων, καθηγητών γυμναστικής και κατάλληλη υλικοτεχνική υποδομή¹⁷.

Εξάλλου, δεδομένης της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης, η θέσπιση και η εφαρμογή των νόμων της σχολικής υγιεινής έχει σημαντική επίδραση για το σύνολο των ανθρώπων και καθιστά την επιστήμη αυτή πολύ σημαντικό κλάδο της δημόσιας υγιεινής¹⁸. Η σημαντικότητα της νέας επιστήμης ενισχυόταν επίσης και από το γεγονός ότι η παιδική ηλικία είναι από τις πιο ευπαθείς

επηρεάζουν την ανθρώπινη υγεία, την ανάλυση των αιτιών των νόσων και τη διατήρηση κανόνων σχετικών με τη διατήρηση και προαγωγή της υγείας, η οποία είναι αλληλένδετη με τις σωματικές και πνευματικές ικανότητες του ανθρώπου. Η περίοδος αυτή ονομάζεται «Νεοϊποκρατική φάσις της Υγιεινής».

¹⁴ Γεώργιος Ν. Άλμυρούδης, «Σχολική υγιεινή», *Μεγάλη Παιδαγωγική Έγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5, έκδ. Έλληνικά Γράμματα–Herder, Αθήναι 1968, σσ. 277-278.

¹⁵ Αθανάσιος Μπέλλος, *Υγιεινή και πρώτες βοήθειες*, χ.τ., Αθήνα 1983, σ. 123.

¹⁶ Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεία Υγιεινής διὰ Διδασκαλεία και Παρθεναγωγεία*, Τυπογραφικά Καταστήματα Ταρουσοπούλου, εν Αθήναις 21912, σ. 84.

¹⁷ Πέτρος Κ. Παναγιώτου, «Η Σωματική Αγωγή και η επίδρασις αυτής ἐπὶ τῆς υγείας τοῦ ἀνθρώπου (Σχολική Σωματική Αγωγή)», *Ἀνάπτυγον ἐκ τοῦ «Δελτίου Πρακτικῶν τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν»* ἔτους 1965, Αθήναι 1969, σ. 4.

¹⁸ Ἀριστοτέλης Σ. Μαλιτῆς, Σταῦρος Ι. Καραῖας, *Σχολική Υγιεινή*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων “Ἀνέστη Κωνσταντινίδου”, ἐν Αθήναις 1903, σ. 194.

ομάδες του πληθυσμού και η υποχρεωτική σχολική φοίτηση επιδρούσε δυσμενώς στην υγεία της. Η νομική υποχρέωση της φοίτησης των παιδιών συνεπαγόταν και την κρατική υποχρέωση της προστασίας από τους κινδύνους που τα απειλούσαν στο σχολείο.

Έτσι, η συζήτηση για την υγιεινή στο σχολείο ήταν συνέπεια της αναμφισβήτητης βλαπτικής επίδρασης που ασκούσαν οι ανθυγιεινές συνθήκες του σχολείου στην υγεία των μαθητών. Τέτοια θέματα συζητήθηκαν κατ' εξοχήν από ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και επιστημονικά σωματεία. Πιο συγκεκριμένα, οι παθολογικές μεταβολές που εμφανίζονταν με την έναρξη της σχολικής φοίτησης, επιβεβαιώθηκαν με έρευνες του Hertel σε σχολεία της Κοπεγχάγης και του Axel Key σε σχολεία της Σουηδίας. Οι παραπάνω ερευνητές διαπίστωσαν ότι υπάρχει σχέση σχολείου-υγείας, καθώς με την αύξηση της ηλικίας στο σχολείο αυξάνεται σταδιακά και το ποσοστό των ασθενειών. Παρόμοια, η αύξηση του χρόνου της σχολικής εργασίας οδηγεί σε αύξηση της μαθητικής νοσηρότητας κατά 5-6%. Από τις έρευνες του Hertel και των επιτροπών της Δανίας και της Νορβηγίας αποδείχτηκε ότι περισσότερο φιλάσθENA είναι τα κορίτσια. Οι ασθενείες παρουσίαζαν αυξητική τάση στα πρώτα σχολικά χρόνια, ενώ στη συνέχεια μειώνονταν λόγω εθισμού, για να καταλήξουν πάλι σε αύξηση στις ανώτερες τάξεις εξαιτίας και των περισσότερων απαιτήσεων.

Οι έρευνες του Schmidt-Monnard σε 5100 αγόρια και 3200 κορίτσια στη Γερμανία (σχολεία της Halle) επιβεβαίωσαν τις έρευνες του Hertel¹⁹. Έδειξαν δηλαδή ότι οι ασθενείς μαθητές ήταν περισσότεροι κατά την αποφοίτησή τους από το σχολείο σε σύγκριση με την έναρξη της φοίτησης. Οι συγκρίσεις που είχε κάνει ο Schmid-Monnard με παιδιά που δεν πήγαιναν στο σχολείο απέδειξαν ότι αυτά είχαν μεγαλύτερο σωματικό βάρος από ό,τι οι συνομήλικοί τους που φοιτούσαν στο σχολείο²⁰.

¹⁹ Περισσότερα στοιχεία για τις έρευνες του Schmid-Monnard βλ. Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σσ. 383-385.

²⁰ Αναλυτικά για τις διαταράξεις του παιδικού οργανισμού και τα νοσήματα του σχολείου βλ. Γεώργιος Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου*, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1904, σσ. 698-706. Για τη βαρύνουσα σημασία που αποδίδει η σχολική υγιεινή στις έρευνες σχετικά με επίδραση της σχολικής φοίτησης στην υγεία και στην ομαλή σωματική ανάπτυξη των μαθητών βλ. άρθρο του ιατρού και Διευθυντή του περιοδικού «Υγεία» Αχιλλέα Αρμόδιου, «Σχολική Υγιεινή – Τό σχολείον και η υγεία των μαθητών», που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο *Επιστημονική Ήχώ*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1911, τεύχος 7ον-8ον, έτος Ε', σσ. 111-112, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1911, τεύχος 9ο-10ο, σσ. 123-126. Για την επίδραση της σχολικής φοίτησης στην σωματική κατάσταση του παιδιού βλ. επίσης Νικόλαος Έξαρχόπουλος, *Η σωματική εξέλιξις του παιδός*, Έκδοτικός Οίκος Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήνα (χ.χ.), σσ. 156-165 και Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σσ. 44-45 και στο ίδιο, σσ. 381-386, αναλυτικές πληροφορίες για τη γενικότερη βλαπτική επίδραση του σχολείου στην υγεία του παιδιού. Ένα από τα πρώτα ελληνικά εγχειρίδια που ασχολήθηκαν με τις βλάβες που επιφέρει η σχολική φοίτηση στην υγεία των παιδιών και ιδιαίτερα στα αναπνευστικά όργανα ήταν του ιατρού Γ.

Συμπερασματικά, τόσο οι έρευνες του Hertel όσο και του Schmid-Monnard αποκάλυψαν τη σημαντική αύξηση του ποσοστού νοσηρότητας μέχρι το τέλος της σχολικής φοίτησης. Ελαφρώς, επίσης, αυξάνεται και η θνητότητα λίγο μετά την είσοδο των παιδιών στο σχολείο. Κατά τον ίδιο τρόπο, τέλος, αυξάνονται και οι επιπτώσεις από τις μεταδοτικές ασθένειες²¹.

Η αυξητική βλαπτική επίδραση του σχολείου στη νοσηρότητα των μαθητών με την πάροδο των σχολικών χρόνων αποδείχθηκε και από άλλες ειδικές έρευνες που έγιναν από επιτροπείες άλλων χωρών²². Έτσι, παρά την επίδραση της κληρονομικότητας και του οικονομικού επιπέδου της οικογένειας, η σχολική φοίτηση συνδέεται με ριζικές μεταβολές στη ζωή του παιδιού που δεν επιτρέπουν την ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη του σώματος.

Ειδικότερα, στο σχολικό περιβάλλον υπήρχαν συγκεκριμένα αίτια που προκαλούσαν διάφορες νόσους στους μαθητές. Κατ' αρχάς, τα σχολικά κτήρια (τοποθεσία, διαρρύθμιση, ελλιπής αερισμός και φωτισμός των αιθουσών, καθαριότητα) θεωρήθηκαν υπεύθυνα για αναιμία, χλώρωση, χοιραδισμό, μυωπία και λοιμώδη νοσήματα. Ακόμη, ο συνωστισμός και συγχρωτισμός των μαθητών σε ανεπαρκείς χώρους προκαλούσε λοιμώδη και παρασιτικά νοσήματα, όπως η φυματίωση, το τράχωμα, η ιλαρά, η διφθερίτιδα και η οστρακιά. Η αντιμετώπιση τέτοιων νοσημάτων από το σχολείο γινόταν, συνήθως, είτε με κλείσιμο του ή με απομάκρυνση του άρρωστου μαθητή²³.

Επίσης, η σχολική επίπλωση και τα μέσα που χρησιμοποιούνταν στο σχολείο, όπως βιβλία, πλάκες, τετράδια, βρύσες, δοχεία για την πόση του νερού, κατηγορήθηκαν για παθήσεις της σπονδυλικής στήλης (σκολιώσεις, κυφώσεις)²⁴,

Διαμαντόπουλου. (Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ανθρωπολογία. Είς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων καὶ Διδασκαλείων καὶ εἰς αὐτοδιδασκαλίαν μεμορφωμένων*, Τύποις «Νέας Σμύρνης», ἐν Σμύρνη 1880, σσ. 406-408). Για την κατάσταση της υγείας των παιδιών που πρώτη φορά έρχονται στο σχολείο και την εξέλιξή της βλ. Κόντης, «Μήπως βλάπτει ἡ διδασκαλία;», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 12, 15 Φεβρουαρίου 1902, σσ. 171-173.

²¹ Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σ. 385.

²² Από το δεύτερο έτος της παραμονής των παιδιών στο σχολείο, το 44,8 % των μαθητών προσβάλλεται από διάφορα νοσήματα. (Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Σάββας, *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς*, Τυπογραφεῖον «Ἐστία» Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, Ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 381).

²³ Τέτοια μέτρα έπρεπε να συνδυάζονται με την απολύμανση του σχολείου. (Βλ. ενδεικτικά την υπ. αριθ. 5640777 εγκύκλιο της 4 Σεπτεμβρίου 1906, «Περὶ προφυλακτικῶν μέτρων κατὰ τῆς νόσου ὀστρακιάς» στο Δημήτριος Πομώνης, *Ὑγειονομικὴ Νομοθεσία*, τόμος Β', ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1932, σσ. 444-445).

²⁴ Την επίδραση της σχολικής φοίτησης στις παραμορφώσεις της σπονδυλικής στήλης είχε επισημάνει ἤδη από το 1880 ο ιατρός Γ. Διαμαντόπουλος. (Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ανθρωπολογία...*, ὁ.π., σσ. 432-433). Ειδικότερα για τη σκολίωση, βλ. Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Ἡ σχολικὴ σκολίωσις καὶ τὰ κατ' αὐτῆς προφυλακτικὰ μέτρα*, Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1917. Οι σημαντικότεροι παράγοντες του σχολείου που κατηγορούνται για τη σκολίωση είναι τα ελαττωματικά θρανία, η κακή στάση του μαθητή και ο κακός φωτισμός.

παθήσεις της όρασης²⁵, λοιμώξεις, ουλίτιδες, στοματίτιδες και φαρυγγίτιδες. Εκτός από το ότι στο σχολείο αναγκαστικά περιορίζονταν οι κινήσεις τους, οι μαθητές συχνά κάθονταν σε θρανία κακής κατασκευής και πολλές φορές όχι με το σωστό τρόπο.

Τρίτος αιτιολογικός παράγοντας ήταν το περιβάλλον των συμμαθητών και ο δάσκαλος, που προκαλούσαν δερματικά νοσήματα, χορεία, επιληψία και κυρίως λοιμώδεις νόσους, όπως φυματίωση, γρίπη, κοκίτη, διφθερίτιδα, οστρακιά, ευλογιά, τύφο και μηνιγγίτιδα.

Τέλος, άμοιρη ευθυνών δεν ήταν ούτε η Παιδαγωγική, η οποία με τις αρχές που ακολουθούσε στις διδακτικές μεθόδους, την ανατροφή, τη διδακτέα ύλη, τα προγράμματα, τα διαλείμματα, τις αναπαύσεις, τις διακοπές και τη γυμναστική, ήταν η αιτία για κεφαλαλγίες, ρινικές αιμορραγίες, νευρασθένειες, διανοητική υπερκόπωση, βρογχοκήλη, δυσπεψία και ανορεξία. Ιδιαίτερα αρνητική επίδραση για τη σωματική ανάπτυξη και για τη γενικότερη υγεία της παιδικής ηλικίας, ασκούσε η πληθώρα των εργασιών, σχολικών ή κατ' οίκον, επειδή προκαλούσαν διανοητική υπερκόπωση²⁶. Ειδικότερα, οι παράγοντες που σχετίζονταν με τη σχολική φοίτηση και επιδρούσαν αρνητικά στην ομαλή σωματική ανάπτυξη του παιδιού και εξασθένιζαν τον οργανισμό, ήταν: η πολύωρη ακινησία του στο θρανίο, οι έντονοι ρυθμοί εργασίας που οδηγούσαν στην υπερκόπωση και οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στο σχολείο²⁷.

Μία σειρά, λοιπόν, αιτίων καθιστούσε πλημμελή από άποψη υγιεινής την περίοδο που ο μαθητής ήταν στο σχολείο. Οι συνθήκες ήταν τέτοιες που εμπόδιζαν την ομαλή ανάπτυξη του οργανισμού, ευνοούσαν την ανάπτυξη επιδημιών ή προκαλούσαν ειδικά νοσήματα, που ονομάζονταν σχολικά. Η αποτροπή και η πρόληψη, επομένως, της νοσηρότητας που προκαλούσε το σχολείο, απαιτούσε τη σύμπραξη πολλών παραγόντων. Πιο συγκεκριμένα, χρειαζόνταν ειδική μέριμνα, κατάλληλη νομοθεσία και αναγκαία επιχορήγηση

²⁵ Για τους σχολικούς παράγοντες που επηρεάζουν την όραση των μαθητών βλ. Σπήλιος Χαραμής, «Η υγιεινή των ὀφθαλμῶν εἰς τὰ σχολεῖα», *Ἐπιστημονικὴ Ἡχώ*, ἀριθ. 7-8, Ἰούλιος – Αὐγουστος 1921, σσ. 121-123. Βλ. επίσης Ἀχιλλεύς Ἀρμόδιος, «Πῶς πρέπει νὰ φωτίζωνται τὰ σχολεῖα», *Ἐπιστημονικὴ Ἡχώ*, τόμος Δ', Μάιος 1910, τχ. 3^ο, σσ. 44-46 και τχ. 4^ο, σσ. 62-63. Για το ἴδιο θέμα και ειδικότερα για τα τραχώματα, τὴν θεραπεία και τὰ προφυλακτικὰ μέτρα που λαμβάνονταν στα σχολεῖα βλ. Ἀλέξανδρος Τράντας, *Τὸ τράχωμα ἐν Τουρκίᾳ*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Παλιγγενεσία», ἐν Ἀθήναις 1906, σσ. 109-110.

²⁶ Βλ. Κ. Α. Χαριτάκης, *Υγιεινὴ στοιχειώδης καὶ σχολικῆ. Μετὰ σημειώσεων προχείρου καὶ ἐπειγούσης ἰατρικῆς. Διὰ τοὺς διδασκάλους ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν Διδασκαλείων μας καὶ τὰς μαθήτριαι τῶν Ἀρσακείων*, Ἐκδότης Ν. Κ. Περάκης, ἐν Χανίοις 1914, σσ. 91-92, Ἀντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας τοῦ μαθητοῦ*, (Ανατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1939), Ἀθήναι 1972, σ. 10. Το θέμα τῆς κόπωσης συζητήθηκε σε πολλὰ συνέδρια Ὑγιεινῆς καὶ Ἰατρικῆς, καθὼς και στα Διεθνή Συνέδρια Σχολικῆς Ὑγιεινῆς. (Βλ. Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, *Ἡ διανοητικὴ ὑπερκόπωση τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν*, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐργαστήριον Παιδολογίας καὶ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς, Ἀθήναι 1940, σ. 2).

²⁷ Ἰωάννης Χαραλαμπόπουλος, *Σωματολογία τοῦ παιδιοῦ*, χ.τ., Ἀθήναι 1975, σ. 87.

από τις αρμόδιες αρχές, με τις οποίες έπρεπε να συνεργασθούν οι δάσκαλοι και οι ιατροί. Απαιτούνταν επίσης και η συνεργασία γονέων-δασκάλων, κατεξοχήν όμως η κοινή δράση δασκάλων και υγιεινολόγων ιατρών, οι οποίοι ήταν και η καθ' ύλην αρμόδιοι να θέσουν τις βάσεις της σχολικής υγιεινής²⁸.

Σε μια περίοδο, επομένως, που το παιδί βρίσκεται στην κρίσιμη περίοδο της σωματικής και πνευματικής του ανάπτυξης και είναι ευπαθές στις εξωτερικές επιρροές, η ανθυγιεινή διαβίωση στο σχολείο λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας στην ομαλή σωματική του ανάπτυξη. Με δεδομένη αυτή την κατάσταση, η Σχολική Υγιεινή σταδιακά αναπτύχθηκε και απέκτησε επιστημονική αυτοτέλεια με σκοπό «τὴν ἄρμονικὴν καὶ ὑγιᾶ ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν τῶν σωματικῶν καὶ διανοητικῶν δυνάμεων τοῦ φοιτῶντος εἰς τὸ σχολεῖον παιδίου»²⁹.

Είναι ξεκάθαρο λοιπόν ότι ο κλάδος αυτό της υγιεινής, η σχολική υγιεινή, έχει ως αντικείμενο την υγεία των μαθητῶν τη χρονική περίοδο που αποσπώνται από την οικογένεια και μπαίνουν σε μια καινούρια κοινωνική ομάδα³⁰. Οι στόχοι της, επομένως, ταυτίζονται με αυτούς του σχολείου και η διάδοσή της θεωρούνταν εθνικής σημασίας για την ευημερία του λαού³¹. Η αρμονική

²⁸ Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεῖα Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 94-95.

²⁹ Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1928*, ὁ.π., σ. 6. Το ότι η ανατροφή πρέπει να στηρίζεται στην ισόρροπη και αρμονική σωματική και πνευματική ανάπτυξη είχε αναγνωριστεί ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ο ορισμός της Σχολικῆς Ὑγιεινῆς δόθηκε ἀπὸ τον Πλάτωνα στο ἔργο του «Τίμαιος» και θεωρεῖται διαχρονικός: «Μία δὴ σωτηρία πρὸς ἄμφω, μήτε τὴν ψυχὴν ἄνευ σώματος κινεῖν, μήτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἵνα ἀμυνομένω γίγνησθον ἰσορροπῶ καὶ ὑγιῆ». (Βλ. Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ μετὰ στοιχείων παιδολογίας*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Ἀθῆναι 1934, σ. 5). Σύμφωνα με τὴν ἰατρικὴ ἀποψη, «σκοπὸς τῆς ὑγιεινῆς τοῦ Σχολείου εἶνε ἡ σύμμετρος ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν τοῦ ἀνθρώπου, σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων. Τὸν ὄρον τοῦτον ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ τὸ σχολεῖον εἰς πάντα τὰ εὐνομούμενα κράτη, ὅπως δύνηται νὰ καθιστᾶ τὴν νεότητα ἱκανὴν νὰ ἀνταποκρίνηται τελείως εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου, ἰδίᾳ δὲ τοῦ πολίτου». (Βλ. Εἰσῆγησις τοῦ Κωνστ. Παπαγιάννη, «Περὶ τῆς Ὑγιεινῆς τῶν Σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στα *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Ἀθῆναις 6-11 Μαΐου 1901*. Ἐκδιδόμενα ἐπιμελείᾳ Μιχαήλ Ν. Μαγκάκη, Σπ. Κοντολέοντος, Ἰω. Καρδαμάτη, Κωνστ. Παπαγιάννη, Κωνστ. Μαυράκη, Τόμος Δεύτερος, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθῆναις 1903, σ. 132).

³⁰ Ἄννα Τσιλιγκίρογλου – Φαχαντίδου, *Ὑγιεινὴ. Προληπτικὴ- Κοινωνικὴ Ἰατρικὴ. Δημόσια Ὑγιεινὴ. Ἀτομικὴ Ὑγιεινὴ. Σχολικὴ Ὑγιεινὴ. Ὑγιεινὴ τῆς ἀσκήσεως καὶ τοῦ ἀθλητισμοῦ*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 91. Μία ἄλλη υποδιαίρεση τῆς σχολικῆς υγιεινῆς ἀφορᾶ στὴν κατηγοριοποίησή της σε *τεχνικὴ υγιεινὴ*, που περιλαμβάνει οτιδήποτε σχετίζεται με τὰ σχολικὰ κτήρια, σε *ατομικὴ υγιεινὴ*, που ἀσχολεῖται με τὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ μαθητῆ, καθὼς καὶ με τὰ σχολικὰ νοσήματα, καὶ με τὴν *κοινωνικὴ υγιεινὴ* που μελετᾶ ζητήματα ὅπως ἡ ἐναρξη τῆς σχολικῆς φοίτησης, οἱ καθημερινὲς ὥρες διδασκαλίας, καὶ γενικὰ διοικητικὰ μέτρα που προφυλάσσουν τὴν υγεία τοῦ μαθητῆ. (Βλ. Th. Hellbrugge, «Σχολικὴ Ὑγιεινὴ», *Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ*, τόμος 5, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα-Herder, Ἀθῆναι 1968, σσ. 276-277).

³¹ Ν. Τριανταφυλλίδης, *Ἐγχειρίδιον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς μετ' εἰκόνων πρὸς χρῆσιν ἰδίᾳ τῶν τροφίμων τῶν Διδασκαλείων καὶ παντὸς ἀσχολουμένου περὶ τὴν διοίκησιν καὶ τὴν ὑγιεινὴν τῶν σχολῶν*,

σωματική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών αποτελούσε πρωταρχικής σημασίας σκοπό της πολιτείας, γιατί μόνον έτσι κατοχύρωνε όχι μόνον την άμυνά της (σωματική δύναμη), αλλά και το μέλλον της (ακέραιοι χαρακτήρες). Η εκπλήρωση, όμως, αυτού του στόχου μπορεί να γίνει σε υγιεινά σχολεία, τα οποία και πρέπει να εξασφαλίζει η πολιτεία από τη στιγμή που η φοίτηση είναι υποχρεωτική. Απαιτείται, επομένως, η άρση των εξωτερικών παραγόντων που επιδρούν στη σωματική και ψυχική υγεία των μαθητών στο σχολείο, αλλά χρειάζεται προσοχή και στην εσωτερική λειτουργία του σχολείου, ώστε οι ελλείψεις και τα λάθη να μην επηρεάζουν αρνητικά τους μαθητές και να δυσχεραίνουν την επίτευξη του τελικού σκοπού³².

Προκειμένου να επιτύχει τη σύνδεση θεωρίας και πράξης, η σχολική υγιεινή εξετάζει τα επιστημονικά πορίσματα για την υγεία των μαθητών που προέρχονται από μελέτες αρχιτεκτόνων, παιδαγωγών, ιατρών και υγιεινολόγων³³. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η αξιοποίηση των παρατηρήσεων του πρωτοπόρου της δημόσιας υγιεινής την εποχή αυτή στη Γερμανία, Max von Pettenkofer (1818-1901), ο οποίος απέδειξε ότι η ατμόσφαιρα είναι επικίνδυνη για την υγεία του ανθρώπου, όταν περιέχει ποσότητα ανθρακικού οξέος μεγαλύτερη από 1%. Οι διαταραχές εμφανίζονται ειδικά όταν γίνεται χρήση χώρου με ανεπαρκή αερισμό, όπως συνέβαινε με τα παλιότερα σχολικά κτήρια, ενώ στην επιδείνωση της κατάστασης συνέβαλλαν ο φωτισμός και η θέρμανση, επειδή είχαν την ιδιότητα να παράγουν ανθρακικό οξύ. Η επίδραση τέτοιων παρατηρήσεων φαίνεται στους κανονισμούς κατασκευής των νέων σχολείων που απαιτούσαν 4-5 κ.μ. για κάθε μαθητή και αποφυγή της συσσώρευσης πολλών μαθητών στην τάξη³⁴.

Από τους βασικότερους παράγοντες που επηρέαζαν την υγεία των μαθητών στο σχολείο ήταν και τα ακατάλληλα σχολικά κτήρια, ειδικά στην περίπτωση που δεν επέτρεπαν τον επαρκή φωτισμό των αιθουσών. Σημαντικές έρευνες σε αυτό τον τομέα έγιναν από τον Hermann Cohn, ο οποίος δημοσίευσε το 1866 σχετική μελέτη με τίτλο *Ueber Kurssichtigkeit unter den Schulkindern*. Η έρευνα αφορούσε σε 33 διαφορετικά σχολεία και 10.000 μαθητές στους οποίους διαπιστώθηκαν συνολικά 17 % διαταραχές της όρασης. Σύμφωνα με τον Cohn, υπήρχε αντιστοιχία μεταξύ των ποσοστών της μυωπίας και του βαθμού

Βραβευθὲν ἐν εἰδικῷ διαγωνισμῷ τοῦ Ἑλλην. Φιλολογικοῦ Συλλόγου, Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σ. 2.

³² Πρακτικά του Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901..., ὀ.π., σ. 133.

³³ «Ἡ Ὑγιεινὴ [sic] ἐν τῷ Σχολείῳ», Δημ. Ἐκπαίδευσις, ἀριθ. 12, 15 Φεβρουαρίου 1902, σ. 176.

³⁴ A. Jaquet, «Ἡ σωματικὴ ἀγωγή τῶν παιδῶν», Ἐθνικὴ Ἀγωγή, Περίοδος Δευτέρα, Τόμος Α', 31 Ἰανουαρίου 1904, σσ. 34-35. Για το ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης Δημήτριος Ζήσης, «Ἡ καθαριότης τοῦ διδασκατηρίου», περ. Δημ. Ἐκπαίδευσις, ἀριθ. 16, 10 Φεβρουαρίου 1906, σ. 254. Αναλυτικότερα για τις έρευνες του Pettenkofer και τη σχέση τους με την υγιεινή του σχολείου βλ. Παναγιώτης Οικονόμος, *Περὶ σωματικῆς ἀνατροφῆς. Λόγος ρηθεις τῇ 4 Ἰουνίου 1885 κατὰ τὰς ἐξετάσεις τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλίας*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ἀνδρέου Κορομηλά» καὶ «Κοραῆ» Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1885, σσ. 7-8.

κόπωσης των οφθαλμών στη σχολική αίθουσα. Τα ποσοστά αυτά, όμως, ήταν πολύ χαμηλότερα στα σχολεία των χωριών και στις κατώτερες τάξεις. Τα συμπεράσματα του Coheh επιβεβαιώθηκαν από αντίστοιχες έρευνες σε άλλες χώρες και, παρά τις όποιες αντιρρήσεις, ήταν αποδεκτή η επίδραση του σχολείου στη μειωμένη όραση των μαθητών. Σημασία έχει ότι οι έρευνες αυτές επηρέασαν τη σχολική πράξη, όπως αποδεικνύεται από τους νέους όρους που τέθηκαν για την κατασκευή των σχολικών κτηρίων, δηλαδή την κατάλληλη τοποθεσία από άποψη ηλιασμού, την αναλογία μεταξύ του μεγέθους των παραθύρων αίθουσας παραδόσεων και την απαραίτητη επάρκεια ακάλυπτου χώρου γύρω από το σχολείο. Πρόκειται στην ουσία για προϋποθέσεις που είχαν ως στόχο την εξασφάλιση του καλύτερου δυνατού φωτισμού για το σχολείο³⁵.

Η αποδεδειγμένη, λοιπόν, αρνητική επίδραση του σχολείου στην υγεία του μαθητή οδήγησε σε συζήτηση θεμάτων, όπως η υγιεινή και η καθαριότητα των χώρων του σχολείου, το ωρολόγιο πρόγραμμα, η διδακτέα ύλη, οι κατ' οίκον εργασίες και τα διαλείμματα. Κατ' αρχάς, οι σχολικές εγκαταστάσεις έπρεπε να εξασφαλίζουν τους βασικούς όρους υγιεινής, όπως επαρκείς χώρους, κατάλληλο αερισμό και φωτισμό, καθαριότητα, και θρανία ανάλογα με το ανάστημα των μαθητών. Παράλληλα, το σχολείο είχε την ευθύνη για τη σωστή στάση των μαθητών στα θρανία, την οργάνωση της σχολιατρικής υπηρεσίας για την παρακολούθηση της υγείας των παιδιών, τη διδασκαλία απλών γνώσεων υγιεινής και τον εθισμό τους στην απόκτηση υγιεινών συνηθειών, τη φροντίδα για την ψυχοσωματική τους υγεία και, τέλος, την εφαρμογή των αρχών της παιδαγωγικής, ώστε να συντάσσονται ωρολόγια προγράμματα που να αποτρέπουν την υπερκόπωση³⁶.

Το πεδίο δράσης της σχολικής υγιεινής είναι αρκετά ευρύ. Πρώτον, συνίσταται στην *υγιεινή των διδακτηρίων*. Κατάλληλη και υγιεινή τοποθεσία, προσανατολισμός, κτήριο που να παρέχει τουλάχιστον 10 τ.μ. σε κάθε μαθητή, τρόπος οικοδομής και υλικά, μεγάλη αυλή, αποχωρητήρια, λουτρό, εστιατόριο, βιβλιοθήκη, άνετοι και φωτεινοί διάδρομοι, γραφεία για το προσωπικό, αίθουσες για όλα τα μαθήματα και για εκδηλώσεις, οι οποίες πρέπει να παρέχουν σε κάθε μαθητή επιφάνεια 1-1,50 τ.μ. και 5-7 κ.μ. χωρητικότητα, αριστερός φωτισμός, καλή θέρμανση και αερισμός, αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά ενός υγιεινού διδακτηρίου. Δεύτερος τομέας της σχολικής υγιεινής είναι η *υγιεινή του μαθητή*. Ανάλογα με τη σωματική ανάπτυξη και την ηλικία του μαθητή συντάσσονται τα προγράμματα μαθημάτων, τα οποία πρέπει να έχουν συνολικό ημερήσιο χρόνο για τις μικρές τάξεις 2-3 ώρες και όχι παραπάνω από 4-5 ώρες για τις μεγαλύτερες, ενώ η διάρκεια των μαθημάτων καθορίζεται στα είκοσι λεπτά για τις μικρές τάξεις του δημοτικού και στο ημίωρο για τις μεγαλύτερες. Η προστασία της υγείας των μαθητών διασφαλίζεται με τη λειτουργία του

³⁵ Ο.π., σσ. 35-36.

³⁶ Ιωάννης Χαραλαμπόπουλος, *Σωματολογία...*, ό.π., σσ. 88-89.

σχολείου με βάση τους όρους της υγιεινής, την εξέταση των μαθητών από το σχολίατρο, τη μέριμνα για την προφύλαξη από τα λοιμώδη νοσήματα και τους προληπτικούς εμβολιασμούς. Στο κεφάλαιο αυτό ανήκει επίσης η έρευνα για τις ψυχικές διαταραχές και την ψυχοπαθολογία των παιδιών, με σκοπό τον εντοπισμό των μαθητών που χαρακτηρίζονταν «καθυστερημένοι διανοητικώς», «ανώμαλοι» ή «απροσάρμοστοι». Τρίτος σκοπός της σχολικής υγιεινής ήταν η υγιεινή του δασκάλου. Σε σύγκριση με τους μαθητές, οι δάσκαλοι προσβάλλονταν συχνότερα από τα νευρικά νοσήματα και τη φυματίωση, αλλά και από άλλα μεταδοτικά νοσήματα. Άλλο πεδίο εφαρμογής της υγιεινής του σχολείου αποτελούσε η μαθητική πρόνοια και αντίληψη και ειδικότερα η παροχή βοήθειας προς τους άπορους μαθητές με τα μαθητικά συσσίτια³⁷, τα λουτρά, τα ιατρεία, τις μαθητικές πολυκλινικές, τις παιδικές εξοχές, τα πρεβαντόρια και τα υπαίθρια σχολεία³⁸. Τέλος, στους σκοπούς της σχολικής υγιεινής συμπεριλαμβάνονταν η διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής, προκειμένου να διαδοθούν οι αρχές της υγιεινής διαβίωσης και να αποκτήσουν οι μαθητές θετικές έξεις, και η σύσταση σχολιατρικής υπηρεσίας από ειδικά καταρτισμένους ιατρούς και νοσοκόμους με αρμοδιότητα τη φροντίδα για την υγιεινή των σχολείων.

Από τη σύντομη αναφορά των βασικότερων θεμάτων της σχολικής υγιεινής διαπιστώνουμε την ευρύτητά της για ποικίλα ζητήματα του σχολείου σχετικά με την εσωτερική και εξωτερική λειτουργία του, αλλά και τη σημαντικότητα της αποστολής της. Στην περίοδο, βέβαια, που εξετάζουμε η σχολική υγιεινή είχε κυρίως προληπτικό χαρακτήρα, καθώς τα εμβόλια και τα φάρμακα δεν είχαν εξελιχθεί τόσο πολύ, ώστε να προλαμβάνουν τα επιδημικά νοσήματα και οι συνθήκες υγιεινής ήταν κακές τόσο στο σχολικό όσο και στο οικογενειακό περιβάλλον.

Η σχολική υγιεινή στην προσπάθειά της να βρει τα όρια ισορροπίας μεταξύ σώματος και πνεύματος χρησιμοποίησε τα αποτελεσματικά πειραματικά μέσα της επιστήμης της Παιδολογίας. Η νέα επιστήμη προέκυψε από την εισχώρηση των πειραματικών μεθόδων στη σφαίρα της παιδαγωγικής και αναφέρεται στο σύνολο των γνώσεων για το παιδί και την ανάπτυξή του. Με τη

³⁷ Για την ιστορική εξέλιξη των μαθητικών συσσιτίων βλ. Βίκτωρ Νικολόπουλος, «Περί μαθητικών συσσιτίων. Α'. Ιστορική ανασκόπησης των μαθητικών συσσιτίων και σύγχρονος κατάστασις αυτών εν Ευρώπη και Αμερική», *Εκπαιδευτική Έπιθεώρησις*, τόμος Γ', τεύχος Δ', Απρίλιος 1920, σσ. 110-115.

³⁸ Αναλυτικά για τα υπαίθρια ιδρύματα βλ. τις μονογραφίες του Διευθυντή της Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας Δημ. Στεφάνου: *Μαθητικά Έξοχαί και Κατασκηνώσεις. (Νομοθεσία, Κανονισμός, Οδηγίαι, Υποδείγματα)*, Τυπ. Ι. Λ. Αλευροπούλου, Αθήναι 1947 και *Υπαίθρια Σχολεία. Πρεβαντόρια – Τραχωματικά Σχολεία, Υγιειν.* Εκδόσεις Κέντρου Μ. Α. Αθηνών, εν Αθήναις 1948.

χρήση μεθόδων της πειραματικής φυσιολογίας και ψυχολογίας εξετάζει τη σωματική, διανοητική και ηθική κατάσταση και εξέλιξη του παιδιού³⁹.

Ουσιαστικά ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε περίοδο προπαρασκευής της νέας επιστήμης, η οποία βελτίωσε σημαντικά την υγεία του παιδιού. Η παιδολογία παρείχε τις κατευθύνσεις για την αποτροπή των κινδύνων της παιδικής ηλικίας με τη σωστή παρακολούθηση της υγείας του παιδιού. Ως αυτοτελής επιστήμη διαμορφώθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και συμπεριλαμβάνει ειδικότερες επιστήμες, όπως η σωματολογία, η φυσιολογία, η ψυχολογία του παιδιού, η παιδική νοσολογία και η ψυχοπαθολογία⁴⁰. Ως βάση της η Παιδολογία είχε κυρίως τρεις άλλες βιολογικές επιστήμες: ότι σχετίζεται με τη σωματική ανάπτυξη, το αποκομίζει από τη Σχολική Υγιεινή, τα σχετικά με την ηθική και διανοητική κατάσταση του παιδιού από την Παιδαγωγική Ψυχολογία και τις γνώσεις για τη διάγνωση και τη φροντίδα νοητικά υστερούντων παιδιών από την Ιατροπαιδαγωγική ή Ορθοφρενική⁴¹.

Αναφορικά με τη σωματική ανάπτυξη του παιδιού, η παιδολογία χρησιμοποιούσε ειδικά όργανα, όπως κεφαλόμετρα, στηθόμετρα, θωρακογράφους, πνευμονογράφους, σκολιωσίμετρα, σκολιωσιγνώμονες, δυναμόμετρα, εργογράφους και αισθησιόμετρα, προκειμένου να μετρήσει το μήκος, το βάρος, τη θωρακική ευρύτητα και την κεφαλική διάμετρο. Μετρούσε επίσης το βαθμό οξύτητας των αισθήσεων και τη διανοητική κόπωση των μαθητών με πειραματικές μεθόδους, όπως αυτές των Griesbach, Mosso και Kräepelin. Τέλος, η παιδολογική ψυχομετρική, κατ' αναλογία με την

³⁹ Βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Μαθήματα Σχολικής Υγιεινής (διδαχθέντα εις τούς μετεκπαιδευομένους εις τὸ Πανεπιστήμιον λειτουργοὺς τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως)*. Γενική Εισαγωγή εις τὴν Σχολικὴν Υγιεινὴν, χ.τ. και χ.τ.ε. 1925, σσ. η'-θ'. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ορθή άποψη είναι ότι η σχολική υγιεινή αποτελεί κλάδο της παιδολογίας και όχι το αντίθετο. Οι βάσεις της νέας επιστήμης τέθηκαν από τους Pestalozzi και Fröbel, ενώ ο όρος παιδολογία (pédologie) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1893 από τον Αμερικανό Oscar Christman, μαθητή του Stanley-Hall, διαδόθηκε από τον E. Blum, και στη συνέχεια θεμελιώθηκε επιστημονικά με τη συμβολή του Ziehen. (Βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικαί ἐπιστήμαι καὶ ἡ σημερινὴ αὐτῶν ἄποψις», *Παιδολογία*, τόμος Α', τεύχος 1, Απρίλιος 1920, σσ. 5-6). Στην Ελλάδα τον όρο «παιδολογία» τον συναντούμε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Τὸ Σχολεῖον καὶ ἡ Οἰκογένεια*, που διηύθυνε ο Ιωάννης Παπούλιας. (Βλ. το ἄρθρο «Ψυχολογικαὶ μελέται ἐπὶ τῶν παιδῶν – Ἡ παιδολογία» που δημοσιεύεται σε συνέχειες: ἔτος Α', αριθ. 2, Δεκέμβριος 1899, σσ. 39-43, αριθ. 3, Ιανουάριος 1900, σσ. 71-75, ἀριθ. 4, Φεβρουάριος 1900, σσ. 117-128, ἀριθ. 8, Ιούνιος 1900, σσ. 237-239). Αυτός όμως που πραγματικά εισήγαγε τις αρχές της Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής, με βάση τις βιοτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, ήταν ο Έμμανουήλ Λαμπαδάριος μία δεκαετία περίπου αργότερα. (Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, ὁ.π., σ. 12).

⁴⁰ Για τις συναφείς επιστήμες της Παιδολογίας βλ. αναλυτικότερα Νικόλαος Έξαρχόπουλος, *Εισαγωγή εις τὴν Παιδαγωγικὴν*, τόμος Α', Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Ἐλικῶν», Αθήνα 1950, σ. 57 και Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, σ. 11. Για μια σύντομη παρουσίαση της εξέλιξης της Παιδολογίας, των πρώτων ερευνών για το παιδί και των αιτιών της εξάπλωσής της βλ. Νικόλαος Έξαρχόπουλος, *Ἡ σωματικὴ ἐξέλιξις...*, ὁ.π., σσ. 3-14.

⁴¹ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικαὶ ἐπιστήμαι...», ὁ.π., σσ. 6-7.

ανθρωπομετρική, προσπαθούσε να πετύχει την ακριβή ποσοτική μέτρηση της νοημοσύνης του παιδιού, γεγονός που θα οδηγούσε στη δημιουργία ομογενών τάξεων μαθητών⁴².

Από τις καταμετρήσεις και τις έρευνες της παιδολογίας προκύπτουν δεδομένα για τη σωματική και ηθική εξέλιξη του παιδιού, την εξέταση των αισθητηρίων οργάνων, τη δύναμη και την ποιότητα της μνήμης και της φαντασίας, το βαθμό και την ένταση της προσοχής, τη δεξιότητα των οργάνων, τη διανοητική κόπωση, το βαθμό και την ποιότητα της νοημοσύνης, το χαρακτήρα του παιδιού, προγνωστικά στοιχεία για το μέλλον του παιδιού, την επιλογή του κατάλληλου επαγγέλματος και την κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας⁴³.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η παιδολογία βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την παιδαγωγική. Η ενασχόληση της παιδολογίας με τη σωματική και ψυχική ανάπτυξη και την εξέλιξη του κάθε παιδιού χωριστά, την καθιστούν αναπόσπαστο μέρος και βασικό επιστημονικό στήριγμα της παιδαγωγικής. Σύμφωνα με τον Εμμανουήλ Λαμπαδάριο⁴⁴, ο παιδαγωγός που στερείται

⁴² Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εις την Σχολικήν Υγιεινήν, [...] 1925*, σσ. θ'-ι'.

⁴³ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικαί ἐπιστήμαι...», *ό.π.*, σσ. 7-9. Πρβλ. και Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας...*, *ό.π.*, σ. 12.

⁴⁴ Ο Έμμ. Λαμπαδάριος (1887-1943) καταγόταν από γνωστή αθηναϊκή αστική οικογένεια και ο πατέρας του, Νικόλαος Λαμπαδάριος, ήταν επίσης γνωστός ιατρός. Έκανε τις βασικές ιατρικές του σπουδές στην Αθήνα. Την πρώτη του κατάρτιση, τελειόφοιτος φοιτητής της ιατρικής, την έλαβε στο Εργαστήριο Υγιεινής και Μικροβιολογίας, που διηύθυνε ο καθηγητής Κ. Σάββας. Στη συνέχεια προσέφερε τις υπηρεσίες του στο εργαστήριο της Αρεταιείου Πανεπιστημιακής Κλινικής, όπου διετέλεσε εσωτερικός βοηθός και προϊστάμενος. Το 1908 έλαβε άδεια εξασκήσεως του ιατρικού επαγγέλματος. Η μετεκπαίδευση και η ειδίκευσή του έγινε με σπουδές στο εξωτερικό, όπου γνώρισε γνωστούς καθηγητές της εποχής. Στη Γαλλία, το 1912, παρακολούθησε μαθήματα Παιδιατρικής και Υγιεινής της Παιδικής Ηλικίας από τους καθηγητές Hutinel και Nobecourt. Το ίδιο έτος, στη Γενεύη της Ελβετίας, παρακολούθησε Βιολογία και Ψυχολογία του παιδιού από τον καθηγητή Claparède. Η συνεργασία του με τον Σάββα φαίνεται ότι άσκησε επίδραση στην απόφασή του να ειδικευθεί στην Παιδολογία και τη Σχολική Υγιεινή. Υστερα από σύσταση του καθηγητή Υγιεινής μετέβη στη Γερμανία, όπου παρακολούθησε τον καθηγητή Griesbach, το 1912, και τον καθηγητή Czerny, το 1922. Κάθε χρόνο σχεδόν έκανε επιστημονικά ταξίδια σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και μελετούσε τα συστήματα οργάνωσης που είχαν αναπτύξει για την προστασία των παιδιών σχολικής ηλικίας, τα εργαστήρια και τα ιδρύματα παιδολογίας, τα υγιεινά διδακτήρια και τα πρότυπα των σχολείων, με σκοπό την αξιοποίηση των χρησιμων επιστημονικών πορισμάτων και την εισαγωγή τους στην Ελλάδα. Ιδρυτής της υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής και του εργαστηρίου Παιδολογίας στην Ελλάδα, μετά από επιτυχείς εξετάσεις στο Ιατροσυνέδριο, διορίστηκε αρχικά ως σχολίατρος στην κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας (1911), όπου υπηρέτησε επί μία 25ετία φτάνοντας στις ανώτατες βαθμίδες της υπαλληλικής ιεραρχίας. Ανέπτυξε ποικίλη δράση στον τομέα της μαθητικής αλλά και της δημόσιας υγείας. Χάρη στις δικές του ενέργειες έγινε γνωστή η Παιδολογία στην Ελλάδα και οργανώθηκε η έως τότε σχεδόν ανύπαρκτη Σχολική Υγιεινή. Διετέλεσε καθηγητής Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής στο Διδασκαλείο της Μέσης Εκπαίδευσης (από το 1912), στους υποψήφιους σχολιάτρους και στην Υγειονομική Σχολή Αθηνών. Παράλληλα, δίδαξε παιδολογικά και υγεινολογικά μαθήματα στους

παιδολογικών γνώσεων «ἐξομοιοῦνται πρὸς γεωπόνον, μὴ διδαχθέντα τὰ τῆς γνώσεως τῶν φυτῶν, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὀπείων καὶ καλλιέργειαν εἶναι ὑπόχρεως ν' ἀναλάβῃ ὡς ἐπάγγελμα, ἢ πρὸς στρατηγὸν γνωρίζοντα τελείως τὴν στρατιωτικὴν τέχνην, ἀγνοοῦντα ὅμως ἐντελῶς τὸ ἔδαφος καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς χώρας εἰς τὴν ὁποίαν ἀποστέλλεται νὰ δράσῃ»⁴⁵.

μετεκπαιδευόμενους δασκάλους στο Πανεπιστήμιο ἀπὸ το 1918, στὴν κρατικὴ Σχολὴ ἐπισκεπτῶν Ἀδελφῶν καὶ στὴ Σχολὴ Νοσοκόμων τοῦ Εὐθυροῦ Σταυροῦ. Χάρη στὶς δικές του ἐνέργειες υπῆρξε μέριμνα γιὰ το παιδί ἀπὸ συλλόγους, ὅπως τὸ *Πατριωτικὸν Ἰδρυμα Προστασίας Παιδιοῦ*, ἰδρύθηκαν μαθητικὰ συσσίτια, μαθητικὲς κλινικὲς, υπαίθρια σχολεῖα, παιδικὰ λουτρά, παιδικὲς ἐσοχὲς, ὁργανώθηκε ἡ υγιεινομικὴ επίβλεψη τῶν σχολείων καὶ τῶν μαθητῶν, ἀναδιοργανώθηκε ἡ σχολιατρικὴ υπηρεσία, ψηφίστηκαν εἰδικοὶ νόμοι γιὰ τὴ σχολικὴ υγιεινὴ καὶ ἐκδόθηκαν ὁδηγίες με ἀποδέκτες τοὺς δασκάλους, προκειμένου νὰ μποροῦν νὰ ἐπισημαίνουν ἐγκαιρὰ τοὺς ἀρρωστους μαθητὲς καὶ νὰ λαμβάνουν τὰ κατάλληλα υγιεινομικὰ μέτρα γιὰ τὴν πρόληψη τῶν λοιμωδῶν νοσημάτων. Υπῆρξε ἐπίσης ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδας, με τιμητικὲς μάλιστα διακρίσεις, στα διεθνή παιδολογικὰ συνέδρια ποὺ ἐγίναν μετὰ το 1914. Οἱ βασικὲς δραστηριότητές του ἐπικεντρώθηκαν στὴν καταπολέμηση τῆς φυματίωσης, στὴ λειτουργία τῶν μαθητικῶν συσσιτίων καὶ τῶν παιδικῶν ἐσοχῶν, καθὼς καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς υγιεινῆς στὴν ἐκπαίδευση. Ἔχουν δημοσιευθεῖ πολλές ἐργασίες του σχετικὰ με τὴν ἐπίδραση τοῦ σχολείου στὴν υγεία τῶν μαθητῶν σε ἐυρωπαϊκὰ καὶ ἐλληνικὰ περιοδικὰ. Ἐνδεικτικὰ αναφέρουμε: «Περὶ τῆς καθ' ἑξὶν σκολιώσεως ἐν τοῖς ἡμετέροις σχολείοις» (*Ἀρχεῖα Ἰατρικῆς* 1911, ἀριθ. 13-14), ἐργασία τῆς ὁποίας ἡ περίληψη δημοσιεύτηκε καὶ στα γαλλικὰ με τίτλο: «La Scoliose scolaire en Grèce» (*Hygiène scolaire*, ἀρ. 43, Paris 1914), «Einführung in der Pädologie» (*Int. Archiv. f. Schulhygiene*, 1913), «Παιδολογία καὶ σχολικὴ ὑγιεινὴ», ἔκδ. Ὑπουργείου Παιδείας 1917, «Τὰ Νοσήματα τοῦ Σχολείου», *Δημοτικὸν Σχολεῖον*, Ἀθήνα 1914-1915, «Ὁ κινηματογράφος καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀώρου ἡλικίας» (*Ἀλεξάνδρεια* 1928, Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ πέρ. *Παιδολογία*, 1920, ἀρ. 4-5). Τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου, τέλος, πολλές ἐκδόσεις γνώρισε τὸ ἔργο του με τίτλο «Σχολικὴ Ὑγιεινὴ», ἡ τελευταία ἐκδοσις, (τέταρτη), τοῦ ὁποίου κυκλοφόρησε τὸ 1940 καὶ ἐξαντλήθηκε πολὺ σύντομα. (Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ δράση καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριου βλ. Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Ὁ Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν ὁργάνωση τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», *Τὰ νέα του Ε.Λ.Ι.Α.*, ἀρ. 62, Θερινό Ἀρχειοστάσιο, 2003, σσ. 10-17, Ἀντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, ὁ.π., σ. 24, Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, *Ἐπιτόμιον περὶ τῶν σπουδῶν, τῆς δράσεως καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν*, Ἀθήναι 1933). Πρέπει νὰ σημειώσουμε τέλος ὅτι μέρος τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριου ποὺ καλύπτει κυρίως τὴν περίοδο 1922-1941 βρίσκεται ἀταξινόμητο (5 φάκελοι) στο Ε.Λ.Ι.Α.

⁴⁵ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν, [...] 1925*, ὁ.π., σ. ββ'.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ

Η υγιεινή ήταν γνωστή σε λαούς της απώτερης αρχαιότητας, όπως τους Πέρσες, τους Ινδούς, τους Αιγύπτιους, τους Εβραίους, τους Κινέζους και τους Ασσυροβαβυλώνιους. Οι υγειονομικές διατάξεις, συνήθως, προβάλλονταν με τη μορφή θρησκευτικών τύπων με σκοπό την εφαρμογή τους. Είχαν επίσης αναγνωρίσει τη σπουδαιότητα της υγιεινής και τη θεωρούσαν απαραίτητη προϋπόθεση και το βασικότερο παράγοντα για την ανατροφή του παιδιού¹. Κάποια δημόσια έργα υγιεινής, κυρίως λουτρά, υδραγωγεία και συστήματα αποχέτευσης, ήταν πρωτοποριακά για την εποχή τους και συνέβαλαν στην προαγωγή της υγείας. Τα περισσότερα όμως μέτρα για την ατομική και δημόσια υγιεινή αφορούσαν πρακτικούς κανόνες, που στηρίζονταν στην εμπειρία και όχι σε επιστημονικές βάσεις. Η εφαρμογή τους βασιζόταν σε θεοκρατικές αντιλήψεις και είχε μεταφυσικό χαρακτήρα².

Η ανάπτυξη της υγιεινής ήταν ανάλογη με το πολιτιστικό επίπεδο των λαών³. Η μελέτη της ιστορίας αποδεικνύει ότι όσα κράτη έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την υγιεινή, ανέπτυξαν και αξιόλογο πολιτισμό. Σε έθνη με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο οι αρχές υγιεινής συνδέθηκαν με θρησκευτικές εντολές, ώστε να μπορούν να εφαρμοστούν από τις απαίδευτες και θρησκόληπτες μάζες. Σε σχέση με άλλους λαούς, η υγιεινή προωθήθηκε περισσότερο από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους⁴. Και οι δύο λαοί έδωσαν προτεραιότητα στη φυσική αγωγή, χωρίς να παραμελήσουν τη διανοητική.

Η διαφορά των αρχαίων Ελλήνων στη φροντίδα για τη δημόσια υγεία εντοπίζεται στα νομοθετικά μέτρα που έλαβαν, παρά το γεγονός ότι και σε

¹ Ήταν αποδεκτό ότι μόνο με την ύπαρξη της υγείας εξασφαλίζεται ο σκοπός της ανατροφής, δηλαδή η κατάλληλη ανάπτυξη των σωματικών, ηθικών και πνευματικών ικανοτήτων. Αναλυτικά, για το ενδιαφέρον των νομοθετών στην Αίγυπτο, την Περσία και την Αρχαία Ελλάδα, σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. Ιωάννης Π. Πύρλας, *Συνέκδημος Υγιεινή*, Παρά τῷ ἐκδότῃ Σ. Κ. Βλαστῶ, ἐν Ἀθήναις 1875, σσ. 375-376.

² Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σσ. 13-14. Για την ιστορική εξέλιξη της υγιεινής βλ. ενδεικτικά: Σολ. Ν. Χμντς, «*Η Ύγιεινή*», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τόμος Α', τεύχος 3, Ιανουάριος 1908, σσ. 85-86, Σολ. Ν. Χμντς, «*Ιστορική ἐπισκόπησις τῆς Ύγιεινῆς*», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τόμος Α', τεύχος 3, Ιανουάριος 1908, σσ. 108-110 και συνέχεια στο τεύχος 5, Μάρτιος 1908, σσ. 141-143.

³ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς Ύγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας ἐκφωνηθεὶς τῇ 15 Νοεμβρίου 1900 ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῆς Νομικῆς Σχολῆς*, Τυπογραφεῖον Ἑστία Κ. Μάϊσονερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 4.

⁴ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ύγιεινὴν*, [...] 1925, ό.π., σ. δ'.

αυτούς υπήρχαν θρησκευτικές δοξασίες⁵. Η σπουδαιότητα που απέδιδαν οι Έλληνες στην υγεία φαίνεται και από τη θεοποίησή της. Η θεά Υγεία ήταν μία από τις κόρες του Ασκληπιού και προσωποποιούνταν με Νύμφη⁶. Επιπλέον, ήταν αδελφή της Πανάκειας που βοηθούσε τους ασθενείς στην ανάρρωση και θεραπεία τους, όταν έχαναν το πολύτιμο αγαθό της υγείας.

Η μέριμνα για την υγιεινή εκδηλώθηκε στην πράξη με τη δημιουργία υγιεινών κατοικιών, υδραγωγείων, υπονόμων και λουτρών, που κατασκευάστηκαν για πρώτη φορά στην αρχαία ελληνική πόλη⁷. Αλλά και μεγάλες μορφές της αρχαιότητας επεσήμαναν τη σημασία της υγιεινής. Ο Λυκούργος θεωρούσε ότι για τη σωματική δύναμη απαιτείται «μετριότης, απλότης και σκληραγωγία», στα έργα του Ιπποκράτη υπήρχαν πολύτιμες παρατηρήσεις γι' αυτό το θέμα και συνιστούσε «σιτία, ποτά, ύπνον, αφροδίσια πάντα μέτρια», ενώ ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης τόνιζαν την ιδιαίτερη αξία των σωματικών ασκήσεων και της πάλης για την αγωγή των παιδιών. Τέλος, για την απολύμανση γινόταν λόγος από την εποχή του Ομήρου⁸.

Η Σχολική Υγιεινή είναι κυρίως ελληνική επιστήμη που αναπτύχθηκε από τους αρχαίους Έλληνες, όπως προκύπτει από το ενδιαφέρον που έδειξαν για την υγεία του σώματος και του πνεύματος και τις προτεραιότητες της εκπαίδευσής τους. Η αγωγή, μολονότι δεν είχε τη σημερινή επιστημονική μορφή, στόχευε στην πνευματική, ηθική και σωματική εκπαίδευση των παιδιών⁹.

Αρχικά, τα συστατικά της ανατροφής ήταν η παλαιότερα, η μουσική, τα γράμματα και η γεωμετρία. Το καθένα από αυτά τα μέρη ανάγεται στην

⁵ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σ. 14.

⁶ Βλ. Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής. Συντεθέν επί τη βάσει τῶν περὶ τοιαύτην ὕλην δοκιμοτέρων συγγραμμάτων*, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1858, σ. ε'. Οι άλλες θυγατέρες του Ασκληπιού ήταν η Ιασώ και η Αίγλη. Για τη λατρεία της Υγείας στα αρχαία χρόνια βλ. Σωκρ. Κουγέας, «Νόμος ἱερὸς εἰς Ὑγίαιαν ἐν Ἐπιδαύρῳ», *Λαογραφία*, τόμος Ζ', Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1923, σσ. 543-555.

⁷ Δημήτριος Τριχόπουλος, Χρίστος Τσαχαγέας, *Μαθήματα Υγιεινῆς (Ἀτομικῆς, Δημοσίας καὶ Κοινωνικῆς)*, χ.π., Ἀθήναι 1972, σ. 11. Διεξοδικότερα για την ανάπτυξη και διάδοση της Υγιεινής στους αρχαίους Έλληνες βλ. «Ἱστορία τῆς Ὑγιεινῆς – Ἡ Ὑγιεινή παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις Ἑλλήσιν», *Υγεία*, Ὀκτώβριος 1905, τεῦχος 2^ο, σσ. 33-37.

⁸ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν, [...] 1925*, ό.π., σ. δ'.

⁹ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, «Αἱ Παιδολογικαὶ Ἐπιστῆμαι καὶ ἡ σημερινὴ αὐτῶν ἄποψις» σὺν *Παιδολογία*, τόμος Α', 1920, σ. 3. Υπάρχουν πολλά σχετικά αποσπάσματα από τους αρχαίους συγγραφείς, που επιβεβαιώνουν ότι οι μέθοδοι αγωγῆς που ακολουθοῦσαν ἦταν σύμφωνες με τις απαιτήσεις της σύγχρονης Σχολικῆς Υγιεινῆς. Βλ. ενδεικτικά: «Ὁ ἄνθρωπος δέϊται τοῦ σώματος πρὸς διαιώνισιν τοῦ γένους αὐτοῦ καὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν βουλήσεων τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, τοῦ δὲ πνεύματος, ὅπως δι' αὐτοῦ διευθύνῃ καὶ ἐκπολιτίσῃ τὸ σῶμα, τοῦ «πολίτην γενέσθαι τέλεον», (Ἀριστοτέλης, *Νομ. α'*, 643). «Ἑλλήνων οἱ φάσκοντες κάλλιστα τοὺς υἱεῖς παιδεύειν, ἐπειδὴν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα συνιώνισιν, εὐθύς μὲν ἐπ' αὐτοῖς παιδαγωγοὺς θεράποντας ἐφιστῶσιν, εὐθύς δὲ πέμπουσιν εἰς διδασκάλων μαθησομένους καὶ **γράμματα** καὶ **μουσικὴν** καὶ τὰ ἐν **παλαιστρα**». (Ξενοφῶν, ἐν *Πολιτ. Λακαϊδεμονίων II*, 1). «Πρὸς τούτοις, εἰς παιδοτρίβην πέμπουσιν, ἵνα τὰ σώματα βελτίω ἔχοντες ὑπηρετῶσι τῇ διανοίᾳ». (Πλάτων, *Πρωταγόρας*).

προαναφερθείσα διαίρεση της αγωγής. Η παλαιότερα, δηλαδή η σωμασμία, αντιστοιχεί στη σωματική ανατροφή, η μουσική στην ηθική, ενώ τα γράμματα και η γεωμετρία στην πνευματική. Μεταγενέστερα, η καλή ανατροφή αποτελούνταν από τρία συστατικά: τη γυμναστική, τη μουσική και τα γράμματα¹⁰. Αυτά ήταν και τα μέσα που χρησιμοποιούνταν για την επίτευξη του τελικού σκοπού της αγωγής, που ήταν η καλοκαγαθία, δηλαδή αρμονική διαμόρφωση όλων των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων. Η συμπύκνωση αυτού του σκοπού εκφραζόταν με τη διατύπωση του ιδανικού «νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιῆς»¹¹.

Όπως φαίνεται από τις παραστάσεις αγγείων, η εκπαίδευση γινόταν στο σπίτι και μόνο οι σωματικές ασκήσεις γίνονταν στα δημόσια γυμνάσια¹². Παρά την απουσία σχολείων με τη σημερινή τους μορφή, το ενδιαφέρον των αρχαίων Ελλήνων για την υγιεινή φαίνεται από τον πολύ καλά οργανωμένο θεσμό της γυμναστικής¹³, καθώς οι σωματικές ασκήσεις αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της αγωγής.

Παράλληλα, στις γνωστές σχολές της εποχής, όπως στο Λύκειο, την Ακαδημία του Πλάτωνα δίπλα στις όχθες του Ιλισσού, αλλά και στο Κυνόσαργες, ένα από τα τρία μεγάλα γυμναστήρια των Αθηνών, εφαρμοζόταν η υπαίθρια διδασκαλία και διαβίωση, η οποία, σε συνδυασμό με τις σωματικές ασκήσεις, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ο πρώτος που ίδρυσε υπαίθρια σχολή ήταν ο Χρῦσιππος ο Στωικός και στη συνέχεια ακολούθησαν και άλλοι φιλόσοφοι (Σωκράτης, Πλάτων), οι οποίοι συνδύαζαν τη σωματική και πνευματική μόρφωση¹⁴.

¹⁰ Βλ. Ιωάννης Π. Πύρλας, *Συνέκδημος Ὑγιεινή...*, ό.π., σσ. 379-380.

¹¹ Βλ. Ἀριστείδης Σπαθάκης, *Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς μετὰ παραρτήματος περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν περὶ αὐτῆς ἰσχυόντων νόμων πρὸς χρῆσιν τῶν Διδασκαλείων*, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον Σπυριδῶνος Κουσουλίνου, ἐν Αθήναις 21888, σ. 6. Διεξοδικότερα για την εξέλιξη της γυμναστικής στους αρχαίους Έλληνες βλ. επίσης του ίδιου «Περὶ τῶν μερῶν τῆς παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις Ἑλλησιν ἀγωγῆς ἰδίᾳ. Α': Περὶ γυμναστικῆς», περ. *Ἀθηναῖον*, 1^{ος} τόμος, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἑρμοῦ, Ἀθήνησιν 1872, σσ. 315-328.

¹² Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν Ἐκπαιδευτ. Συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ'. τόμου, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1909, σ. 3.

¹³ Κ. Α. Χαριτάκης, *Ὑγιεινὴ στοιχειώδης καὶ σχολικῆ...*, ό.π., σ. ε'. Για τη σπουδαιότητα που απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στη γυμναστική σε αντίθεση με τους σκοπούς της εκπαίδευσης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα βλ. επίσης Ἡροκλῆς Βασιιάδης, «Περὶ ἀναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς ἔθνικης γυμναστικῆς παιδαγωγικῆς τε καὶ δημοσίας», *Πλάτων*, τόμος Β', τεῦχος Β', Δεκέμβριος 1879, σσ. 88-97.

¹⁴ Δημήτρης Σαράτσης, *Περὶ ὑπαιθρίων σχολείων καὶ ὑπαιθρίων διδασκαλίας*, Ἀνάπτυο ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τοῦ Β' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματιώσεως, Βόλος 1913, σσ. 34-35. Βλ. επίσης Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, *Ὑπαίθρια σχολεῖα. Ὀλόκληρον τὸ ὑγειονομικὸν καὶ παιδαγωγικὸν σύστημα τῆς ὑπαιθρίων διδασκαλίας συμφώνως πρὸς τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς παιδολογίας καὶ σχολικῆς ὑγιεινῆς*, Ἐκδοτικὸς οἶκος "Ἀθηνᾶ", Ἀθήναι 1922, σσ. 8-9.

Οι αρχές αυτές των αρχαίων Ελλήνων για την αγωγή διατηρήθηκαν και για τμήμα της ρωμαϊκής περιόδου. Σε αυτό συνετέλεσε η ελληνική καταγωγή και η μόρφωση των περισσότερων ιατρών και παιδαγωγών¹⁵. Οι γνώσεις που αποκόμισαν οι Ρωμαίοι από τις σχολές του Ιπποκράτη και του Γαληνού τους βοήθησαν να βελτιώσουν και να συστηματοποιήσουν τόσο την ατομική όσο και τη δημόσια υγιεινή, ενώ παράλληλα έθεσαν τα πρώτα θεμέλια μιας σωστής πολεοδομίας¹⁶.

Η ανάπτυξη και η εξέλιξη της Υγιεινής από τους Ρωμαίους ήταν πολύ μεγαλύτερη από τους Έλληνες. Την εποχή αυτή υπήρξε πιο οργανωμένο ενδιαφέρον από τις δημόσιες αρχές για την εφαρμογή των υγειονομικών κανόνων και η δημόσια υγιεινή αναβαθμίστηκε. Θεσμοθετήθηκαν αυστηρές νομοθετικές διατάξεις για την προστασία και την καθαριότητα των δημόσιων χώρων, διορίστηκε ειδικό υγειονομικό προσωπικό και κατασκευάστηκαν μεγάλα έργα, όπως υδραγωγεία για τη μεταφορά καθαρού και υγιεινού νερού, υπόνομοι και δημόσια λουτρά. Όλα αυτά συνετέλεσαν ώστε η Ρώμη να χαρακτηριστεί η πιο υγιεινή πόλη της αρχαιότητας (*urbs saluberissima*).

Η ενασχόληση με την υγιεινή των σχολείων συναντάται για πρώτη φορά το 165 μ.Χ. με το διορισμό του Έλληνα ιατρού Γαληνού¹⁷ ως σχολικού ιατρού στη Ρώμη με αρμοδιότητα τον καθορισμό του προγράμματος των μαθημάτων και την εφαρμογή των όρων της υγιεινής στην αγωγή των νέων¹⁸. Ο Γαληνός ήταν από τις τελευταίες μεγάλες μορφές της ιατρικής για την αρχαιότητα και θεωρήθηκε «ὁ πατήρ καὶ πρωτοπόρος τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς»¹⁹.

Συμπερασματικά, στην Αρχαία Ελλάδα και στη Ρώμη δεν υπήρχε δυσαρμονία στην αγωγή των παιδιών. Το ιδανικό τους, «νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ», χρειαζόταν μόνο την επιστημονική βάση της Υγιεινής και της Ιατρικής, για να καταστήσει το σχέδιό τους για την εκπαίδευση το καλύτερο στον κόσμο. Στους αιώνες που ακολούθησαν την παρακμή του ρωμαϊκού κράτους, στη μεσαιωνική Ευρώπη, επεκράτησε η αντίληψη ότι η σωτηρία της ψυχής εξαρτώνταν από την υποτίμηση του σώματος, με αποτέλεσμα την παραμέληση

¹⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 3.

¹⁶ Δημήτριος Τριχόπουλος, Χρίστος Τσαχαγέας, *Μαθήματα Υγιεινῆς...*, ό.π., σ. 11.

¹⁷ Ο Γαληνός γεννήθηκε στην Πέργαμο της Μικράς Ασίας και έζησε το 2^ο μ.Χ. αιώνα (περίπου 128 – 200). Υπήρξε κορυφαίος Έλληνας ιατρός, τρίτος σε σπουδαιότητα μετά τον Ασκληπιό και τον Ιπποκράτη, που το έργο του επηρέασε την ιατρική σχεδόν μέχρι το 17^ο αιώνα. Σπούδασε στη Σχολή της Περγάμου και υπήρξε προσωπικός ιατρός του Μάρκου Αυρηλίου Αντωνίνου του φιλοσόφου. Την εποχή του Ρωμαίου αυτοκράτορα διετέλεσε επίσης ιατρός και επιμελητής της προπόνησης και της αγωγής των αθλητών. Ασκήσε το ιατρικό επάγγελμα «μετά τους χρόνους του Μάρκου Αυρηλίου Αντωνίνου» και η περίοδος ακμής του θεωρείται περίπου το 160 μ.Χ. (Για μια συνολική αποτίμηση του έργου του Γαληνού βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην ιστορία...*, ό.π., σσ. 173-176).

¹⁸ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σσ. 3-4.

¹⁹ Μ. Μωϋσειδης, «Σχολεῖον καὶ Ὑγεία. Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς καὶ τῆς Σχολιατρικῆς Ὑπηρεσίας», *Σχολική Υγιεινή*, τεύχος 93, Ιανουάριος 1952, σ. 34.

της προσωπικής και δημόσιας υγιεινής αυτή την περίοδο. Άμεση συνέπεια τέτοιων αντιλήψεων ήταν η απαξίωση της φυσικής αγωγής τόσο σε επίπεδο εκπαιδευτικής θεωρίας όσο και πράξης²⁰. Έτσι, στα μεταγενέστερα χρόνια η εκπαίδευση στηρίχτηκε περισσότερο στα μεσαιωνικά πρότυπα, με αποτέλεσμα να δοθεί προτεραιότητα στην διανοητική αγωγή, ενώ η σωματική τέθηκε στο περιθώριο.

Με την εμφάνιση του Χριστιανισμού η μέριμνα περιορίστηκε στην κατασκευή φιλανθρωπικών καταστημάτων για άπορους ασθενείς, όπως βρεφοκομεία, πτωχοκομεία και ορφανοτροφεία. Τα μέτρα αυτά αποτέλεσαν τα πρώτα θεμέλια του κράτους πρόνοιας, ωστόσο ο Χριστιανισμός με τον τρόπο αυτό έδειχνε μονοδιάστατο ενδιαφέρον για τη βελτίωση της υγιεινής²¹. Για την ατομική υγιεινή υπήρχε αδιαφορία, καθώς θεωρούσε ότι η ενασχόληση με το σώμα ήταν ανασχετικός παράγοντας για την πνευματική και ψυχική καλλιέργεια. Άμεση συνέπεια τέτοιων αντιλήψεων ήταν η εξάπλωση πολλών επιδημιών κυρίως στις μεγάλες πόλεις²².

Επιδημικά και παρασιτικά νοσήματα, κυρίως η φθίση, η ευλογιά, η χολέρα και ο εξανθηματικός τύφος, αποτέλεσαν φοβερή μάστιγα για τον πληθυσμό. Οι επιδημίες αντιμετωπίζονταν ως θεία τιμωρία στις ανθρώπινες αμαρτίες ή αποδίδονταν στην επίδραση των άστρων. Τέτοιες αντιλήψεις ήταν φυσικό να δημιουργούν παθητικό πνεύμα και αδράνεια στην αντιμετώπισή τους. Άλλες αιτίες που παρεμπόδισαν την εξέλιξη της υγιεινής ήταν οι συχνοί πόλεμοι, οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, η αμάθεια, ο μεγάλος συνωστισμός στις πόλεις, οι μαζικές μετακινήσεις των πληθυσμών και οι δυσμενείς κοινωνικοί όροι. Το αποτέλεσμα ήταν ο μέσος όρος ζωής να μην υπερβαίνει τα 30-32 έτη. Εξαιρέση σε αυτή την άθλια κατάσταση της δημόσιας και ατομικής υγιεινής αποτέλεσαν ορισμένες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για μικρά χρονικά διαστήματα²³. Η πρόοδος αυτή αφορά στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και τις βόρειες ακτές της, όπου υπήρχε ακόμη έντονη η επίδραση της ελληνικής παράδοσης.

Η στασιμότητα και η αθλιότητα της υγειονομικής κατάστασης κατά το μεσαίωνα ήταν λογικό να επηρεάσει και την πρόοδο της σχολικής υγιεινής. Το σύνολο σχεδόν των επιστημών καλυπτόταν από την επιστήμη της θεολογίας και

²⁰ Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σσ. 17-18.

²¹ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σ. 18.

²² Δημήτριος Τριχόπουλος, Χρίστος Τσαχαγέας, *Μαθήματα Υγιεινής...*, ό.π., σσ. 11-12. Επικρατούσα αντίληψη στους χριστιανικούς χρόνους ήταν το ασυμβίβαστο μεταξύ ψυχικής καλλιέργειας και σωματικής περιποίησης. Αντίθετα, η ταλαιπωρία του σώματος με την ασκητική ζωή, τη νηστεία και την έλλειψη καθαριότητας οδηγούσε στην αγιοποίηση του ανθρώπου. (Βλ. Δημήτρης Σαράτσης, *Μαθήματα Υγιεινής*, "Πυρσός Α.Ε.", Αθήνα 21940, σ. 137).

²³ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σσ. 18-19.

κάτω από τις επιρροές φιλοσόφων και παιδαγωγών δόθηκε προτεραιότητα στην πνευματική αγωγή, ενώ παραμελήθηκε το ρητό «mens sana in corpore sano» και η σωματική άσκηση των παιδιών. Δεν μπορεί επομένως να γίνει λόγος αυτή την εποχή για ισόρροπη σωματική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών. Αυτή η κατάληξη υπήρξε αποτέλεσμα της διαρχίας σώματος-πνεύματος²⁴. Το σώμα του παιδιού θεωρούνταν ως προσωρινή κατασκήνωση της ψυχής και παραμελούνταν, όπως και η φυσική και υγιεινή αγωγή των παιδιών. Αντίθετα, το ενδιαφέρον περιορίστηκε στην πνευματική αγωγή και δόθηκε βαρύτητα στην υπερφόρτωση των μαθητών με περισσότερη και άχρηστη διδασκόμενη ύλη.

Κατά την περίοδο της Αναγέννησης (14^{ος}-17^{ος} αι.) συνεχίστηκε η προσβολή του πληθυσμού από τα μεγάλα επιδημικά νοσήματα της ευλογιάς, της πανώλους, του εξανθηματικού τύφου και της χολέρας. Μόνο από την πανδημία πανώλους τη χρονική περίοδο 1347-1355 πέθαναν 27 εκατομμύρια από σύνολο 100-106 εκατομμυρίων Ευρωπαίων. Πρόκειται για τα ίδια νοσήματα, τα οποία, μολονότι βαθμιαίως μετριάζονταν, συνέχισαν να προσβάλλουν τον πληθυσμό τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι αιτίες για την αδυναμία αντιμετώπισης των επιδημιών εντοπίζονται στην έλλειψη των κατάλληλων προληπτικών μέτρων και την επιστημονική άγνοια για την αιτιολογία και τον τρόπο μετάδοσης των νόσων.

Ωστόσο, κατά την Αναγέννηση, αρχικά στην Κεντρική Ευρώπη, την Ιταλία και την Αγγλία, εκδηλώθηκαν οι πρώτες προσπάθειες αντιμετώπισης των επιδημιών. Κατασκευάστηκαν έργα δημόσιας υγιεινής, φιλανθρωπικά ιδρύματα, νοσοκομεία και για πρώτη φορά το 1403 εφαρμόστηκε στη Βενετία το αποτελεσματικό μέτρο της *καραντίνας*²⁵. Η σημαντική πρόοδος στον τομέα της υγιεινής που επιτεύχθηκε στις ιταλικές πόλεις οφείλεται στην κυριαρχία του εμπορίου και την επέκταση της βιομηχανίας. Αποτέλεσμα ήταν η θεσμοθέτηση υγειονομικού συστήματος και η ίδρυση νοσοκομείων²⁶. Δικαιολογημένα, λοιπόν, η περίοδος αυτή συμπίπτει με την αναβίωση της υγιεινής στη δυτική Ευρώπη.

²⁴ Η επικράτηση της καρτεσιανής αντίληψης για το διαχωρισμό σώματος-πνεύματος είχε διττή επιρροή στην εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης. Ο Καρτέσιος αντιμετώπιζε τον ανθρώπινο οργανισμό και ειδικότερα το ανθρώπινο σώμα μηχανιστικά, ως μηχανή που διέπεται από τους νόμους της φυσικής και των μαθηματικών. Αυτό είχε ως συνέπεια να απαλλαγεί η υγεία από θρησκευτικές και μεταφυσικές δοξασίες αφενός, αλλά και να κυριαρχήσει στην επιστήμη της ιατρικής η λανθασμένη αντίληψη ότι ο άνθρωπος δεν αποτελούσε ενιαία ολότητα αφετέρου. (Βλ. Γιάννης Τούντας, *Κοινωνία και Υγεία...*, ό.π., σσ. 21-22).

²⁵ Στο λιμάνι της πόλης ιδρύθηκε λοιμοκαθαρτήριο, όπου απομονώνονταν οι επιβάτες και τα πληρώματα των πλοίων που έρχονταν από την Ανατολή, εφόσον υπήρχαν υποψίες ότι ήταν φορείς μεταδοτικών ασθενειών. (Βλ. Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σ. 20).

²⁶ Arturo Castiglioni, *Ιστορία τῆς Ἰατρικῆς*, τόμος Β', Ἀθήναι 1961, σσ. 751-752.

Αξιόλογο γεγονός για την υγιεινή του παιδιού ήταν η περιγραφή των λοιμωδών παιδικών νοσημάτων από τον Ingrassia (1510-1580)²⁷. Επίσης, στον τομέα της Παιδαγωγικής ο Rabelais (1483-1553) έκανε λόγο για ένα σύστημα φυσικής αγωγής, της οποίας τα βασικά χαρακτηριστικά ήταν η υγιεινή και η γυμναστική, χωρίς παραμέληση του ενός σε βάρος του άλλου. Αναγνώριζε ακόμη ότι η καθαριότητα συνέβαλε στην προστασία του σώματος και η άσκηση στην ενδυνάμωσή του και συνιστούσε το περπάτημα, την ενεργητική ζωή στο ύπαιθρο και την αποφυγή της διανοητικής υπερκόπωσης²⁸.

Στις αρχές του 17^{ου} αι., σημαντικό μέτρο που συνέβαλε στην προώθηση της υγιεινής αποτέλεσε η εφαρμογή σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες της υποχρεωτικής καταγραφής των θανάτων. Παρόμοια συμβολή είχε στις αρχές του 18^{ου} αι. το μέτρο της δήλωσης των κρουσμάτων από επιδημικά νοσήματα²⁹.

Κορυφαίο σταθμό για την προληπτική ιατρική στα τέλη του 18^{ου} αι. αποτέλεσε η ανακάλυψη από τον Άγγλο ιατρό Edward Jenner (1749-1823) του δαμαλισμού ως προφυλακτικό μέτρο κατά της ευλογιάς (1796)³⁰. Η ευρεία υιοθέτηση της νέας μεθόδου σηματοδότησε τον έλεγχο μιας νόσου, που μέχρι τότε αποτελούσε μάστιγα για την ανθρωπότητα. Την εποχή αυτή επίσης άρχισαν τα πρώτα εξυγιαντικά έργα, όπως οι αποξηράνσεις εδαφών, η κατασκευή αποχετεύσεων και η διοχέτευση υγιεινού πόσιμου νερού. Όλα αυτά όμως ήταν αποτέλεσμα της εμπειρίας και δε βασιζόνταν σε επιστημονικό υπόβαθρο, δεδομένου ότι δεν είχε θεμελιωθεί ακόμη η επιστημονική υγιεινή³¹.

Γι' αυτό και υπάρχει σαφής διαχωρισμός της Υγιεινής μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. και της περιόδου που ακολούθησε. Πιο συγκεκριμένα, η περίοδος από την αρχαιότητα μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ονομάζεται *μηχανική*, γιατί κατασκευάστηκαν μηχανικά έργα υγιεινής που προστάτευαν την υγεία του πληθυσμού. Τα μέτρα όμως που λαμβάνονταν αγνοούσαν τα επιστημονικά μέσα καταπολέμησης των επιδημιών και στηρίζονταν περισσότερο στην παρατήρηση και την εμπειρία.

Νέα εποχή για την Υγιεινή, που ονομάστηκε *микροβιολογική*, σηματοδότησε η ανακάλυψη των μικροβίων, αρχικά από τον Leeuwenhoek και στη συνέχεια από τους Louis Pasteur και Robert Koch. Οι ιατρικές κατακτήσεις οδήγησαν στην ανακάλυψη της αιτιολογίας πολλών λοιμωδών νόσων και στη γνώση των συνθηκών δημιουργίας και εξάπλωσης των επιδημιών. Η αξιοποίηση

²⁷ Δημήτριος Τριχόπουλος, Χρίστος Τσαχαγέας, *Μαθήματα Υγιεινής...*, ό.π., σ. 12.

²⁸ Gabriel Compayré (translation W. H. Payne), *The History of Pedagogy*, London: Swan Sonnenschein & Co., Lim., 1900, σσ. 93-95.

²⁹ Βλ. Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σ. 20.

³⁰ Πρβλ. W. Hobson, *World Health and History*, Bristol: John Wright & Sons Ltd., 1963, p. 7. Η δημοσίευση του σχετικού έργου έγινε το 1798 με τίτλο, *An Inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae*.

³¹ Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εις την Σχολικήν Υγιεινήν, [...] 1925*, ό.π., σ. ε'.

των ευρημάτων αυτών από την Υγιεινή σηματοδότησε την κατοπινή ανοδική της εξέλιξη και τη σημαντική συμβολή της στην εξάλειψη επιδημικών και κοινωνικών νοσημάτων³².

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες πιο συστηματικό ενδιαφέρον για τη δημόσια υγεία και την καταπολέμηση των μολυσματικών νοσημάτων παρατηρείται με την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης και κυρίως κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα.

Εν τω μεταξύ στον τομέα της εκπαίδευσης, η αλλαγή προσανατολισμού είχε αρχίσει με το ριζοσπαστικό ρεύμα που δημιουργήθηκε από τους Rabelais και Montaigne (1533-1592) και συνεχίστηκε με τις παιδαγωγικές ιδέες των John Locke (1632-1704) και Jean-Jaques Rousseau (1712-1778). Στην πραγματικότητα, πριν από τους παιδαγωγούς, οι φιλόσοφοι και οι ιατροί ήταν οι πρώτοι που ασχολήθηκαν σοβαρά με τη μελέτη της παιδικής ηλικίας³³. Ειδικά οι απόψεις των Locke και Rousseau ήταν αυτές που προσανατόλισαν τις έρευνες παιδαγωγών, όπως οι Johann Bernhard Basedow (1724-1790), Salzmann, Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) και Friedrich Fröbel (1782-1852), προς την επιστημονική παιδαγωγική, στην προώθηση δηλαδή της ολόπλευρης αγωγής και των πειραματικών μεθόδων³⁴.

Πιο συγκεκριμένα, οι παιδαγωγικές ιδέες του Locke για τη φυσική, ηθική και πνευματική αγωγή διατυπώθηκαν σε δύο από τα βασικά του έργα: *Μερικές σκέψεις περί παιδείας* (1693)³⁵ και *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (1690). Στο δεύτερο έργο του ορίζει ότι ο σκοπός της αγωγής είναι η εφαρμογή του αρχαίου αξιώματος «νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ»³⁶. Στο παιδαγωγικό έργο του Locke, εκτός από την αναγκαιότητα μιας αγωγής προσανατολισμένης στην παιδική φύση, προβαλλόταν η παιδαγωγική σημασία του παιχνιδιού σχετικά με τη δύναμη και την υγεία του παιδιού³⁷. Επίσης, η παιδαγωγική του διδασκαλία έδινε ιδιαίτερη έμφαση στο φυσικό τρόπο ζωής και στη σωματική αγωγή³⁸.

³² Βλ. Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική...*, ό.π., τόμος πρώτος, σσ. 24-25.

³³ Νικόλαος Έξαρχόπουλος, *Η σωματική εξέλιξις...*, ό.π., σ. 4 κ.ε.

³⁴ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικάί ἐπιστῆμαι καί ἡ σημερινή αὐτῶν ἄποψις» στο *Παιδολογία*, τόμος Α', 1920, σσ. 4-5.

³⁵ Για το έργο αυτό βλ. πρόχειρα Φρ. Γκεζ, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκπαιδύσεως: Ἰωάννης Λώκκιος» (μτφρ. Α.Κ.), *Η Μελέτη*, τεύχος 3^{ον}, Μάρτιος 1910, σσ. 151-162.

³⁶ Βλ. Δημήτριος Μωραΐτης, *Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς*, Τύποις Ἐκδοτικῆς Α.Ε. (Μπλαζουδάκη), ἐν Ἀθήναις 1927, σσ. 108-109.

³⁷ Για τις απόψεις του John Locke και του J. J. Rousseau για το παιχνίδι βλ. Σπύρος Χ. Πανταζής, *Η Παιδαγωγική και το Παιχνίδι-Αντικείμενο στο χώρο του Νηπιαγωγείου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σσ. 56-58. Το παιχνίδι στην Ελλάδα αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος κυρίως μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και συνδέεται με την ελληνικότητα, τη σωματική υγεία και την άσκηση, αναφορές που συμπεριέλαβε και η παιδαγωγική. (Βλ. Κλειώ Γκουγκουλή, «Εισαγωγή» στο Κλειώ Γκουγκουλή, Αφροδίτη Κούρια (επιμ.), *Παιδί και Παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία. 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 14).

³⁸ Βλ. Albert Reble, (μτφρ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη), *Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σ. 218. Το γεγονός ότι ο

Την πιο σημαντική όμως επίδραση στην αλλαγή των αντιλήψεων περί αγωγής και στην ενασχόληση με την υγεία των παιδιών άσκησε το έργο του Rousseau, *Émile ou de l' éducation* (1762)³⁹, διότι συνέβαλε στο να αναγνωρίζονται τα παιδιά ως ξεχωριστές προσωπικότητες που έχουν τις δικές τους ανάγκες. Ενώ μέχρι εκείνη την εποχή τα παιδιά αντιμετωπιζόνταν ως μικρογραφία των ενηλίκων, η παιδική ηλικία αποκτά πλέον τη δική της υπόσταση και δεν είναι απλώς ένα μεταβατικό στάδιο που θα συμβάλλει στη βελτίωση των παιδιών κατά την ενήλικη ζωή⁴⁰. Η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας από τον Rousseau συνέβαλε σημαντικά στην ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας από τους παιδαγωγούς. Επιπλέον, σε μια εποχή που τα ποσοστά παιδικής θνησιμότητας ήταν ιδιαίτερα υψηλά, η επίδραση του *Émile*, όχι μόνο στη Γαλλία, ήταν περισσότερο αποτελεσματική, ακόμα και από τα ιατρικά επιχειρήματα⁴¹.

Σε αυτό το χρονικό διάστημα υπήρξαν διανοητές, όπως οι Basedow, Baco, Montaigne, Martin Luther, Wolfgang Ratich (1571-1635), οι οποίοι άσκησαν κριτική στα ζητήματα αυτά και υποστήριζαν την αναγκαιότητα να συμπεριληφθεί η γυμναστική στην αγωγή των παιδιών, χωρίς όμως αποτέλεσμα⁴².

Locke έστρεψε το ενδιαφέρον του στη σημασία της φυσικής άσκησης των παιδιών είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η γυμναστική βρισκόταν στο περιθώριο από το Μεσαίωνα και μετά. Η παραμέληση του σώματος οφειλόταν στην αντίληψη ότι το σώμα ήταν φυλακή και τύραννος της ψυχής. Έτσι, σκοπός της εκπαίδευσης ήταν η προετοιμασία της ψυχής για τον άλλο κόσμο και αργότερα η δημιουργία μορφωμένων πολιτών για την κατάληψη κάποιας θέσης. (Βλ. Θ. Νικολαΐδης, *Υγιεινή του μαθητού και του διδασκάλου*, Τύποις έκδοτικού οίκου Μιχ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1937, σσ. 59-60).

³⁹ Στον «Αιμίλιο» ο Ρουσσώ εκθέτει τις παιδαγωγικές του ιδέες για την ανατροφή, η οποία πρέπει να γίνεται με φυσικό τρόπο. Η εφαρμογή των φυσικών μεθόδων είναι και ο κεντρικός άξονας του έργου. Ακόμη η αγωγή δεν πρέπει να είναι ομοίμορφη, αλλά να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται στις ανάγκες της παιδικής και εφηβικής ηλικίας. Το σύγγραμμα του Ρουσσώ χωρίζεται σε πέντε βιβλία που αντιστοιχούν στα πέντε στάδια ανάπτυξης του παιδιού: το πρώτο στάδιο περιλαμβάνει τα δύο πρώτα έτη, το δεύτερο στάδιο την ηλικία από 3 μέχρι 12 ετών, το τρίτο στάδιο τα έτη από 12 ως 15, το τέταρτο στάδιο από 15 μέχρι 20 και το πέμπτο στάδιο ασχολείται με τη γυναικεία αγωγή. Κατά την περίοδο του δεύτερου σταδίου, σύμφωνα με τον Ρουσσώ, το βάρος πρέπει να δοθεί στην εξάσκηση του σώματος και των αισθήσεων. Σε αυτά τα θέματα κυρίαρχη θέση έχει και η υγιεινή. Αντίθετα, πρέπει να αποφεύγεται η διδασκαλία μαθημάτων, όπως της ανάγνωσης, της γεωγραφίας και της ιστορίας. (Βλ. Α. Ισηγόνης, «Αιμίλιος» (Ρουσσώ), *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 1, έκδ. Ελληνικά Γράμματα-Herder, Αθήναι 1967, σσ. 97-98).

⁴⁰ Τερέζα Πεσμαζόγλου, «Στάσεις και αντιλήψεις των ενηλίκων για το παιδί στη Δυτική Ευρώπη από τον Μεσαίωνα ως σήμερα», *Σύγχρονοι Καιροί*, Αθήνα 1983, σ. 175. Βλ. επίσης παρουσίαση των κεφαλαίων του έργου του Ρουσσώ «Αιμίλιος», στο Έμμανουήλ Ίακωβίδης, «Ο Ίωάννης Ρουσσώ και αί παιδαγωγικάι αὐτοῦ θεωρία», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 286-301.

⁴¹ George Rosen, *A History of Public Health*, Md Publications, Inc., New York, ³1976, σ. 140.

⁴² Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 4 και Γεώργιος Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 7-8.

Οι Φιλανθρωπιστές⁴³, για παράδειγμα, επηρεάστηκαν σημαντικά από τις ιδέες του Rousseau και προσπάθησαν να τις εφαρμόσουν στην πράξη. Θεωρούσαν πολύ σημαντική την παιδική ηλικία και την επίδραση που μπορούσε να έχει η αγωγή στην ευτυχία των ανθρώπων, εφόσον προσανατολιζόταν προς την ισόρροπη σωματική και πνευματική εκπαίδευση, καθώς και στην επαγγελματική προετοιμασία. Τα μέσα που θα χρησιμοποιούνταν ήταν η σωματική υγιεινή, η ηθική αγωγή, το φιλότιμο και η ελκυστική για τα παιδιά διδασκαλία⁴⁴. Ο Basedow (1723-1790) ίδρυσε το 1771 στο Dessau οικοτροφείο, το οποίο λειτουργούσε ως πρότυπο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Πρόκειται για ένα χώρο, όπου δινόταν ιδιαίτερη σημασία στην υγιεινή και φυσική ζωή των παιδιών, στη σωματική εξάσκηση με ελεύθερες γυμναστικές ασκήσεις και περιηγήσεις, αλλά και στην υπαίθρια διδασκαλία⁴⁵. Έτσι, μία από τις σημαντικότερες υπηρεσίες που προσέφεραν οι φιλανθρωπιστές ήταν η έμφαση που έδωσαν στη σημασία της σωματικής αγωγής και των παιχνιδιών ως σημαντικών παραγόντων για τη βελτίωση του παιδαγωγικού κλίματος στα σχολεία⁴⁶.

Από τα τέλη, λοιπόν, του 18^{ου} αιώνα, αλλά και γενικότερα στην εποχή του διαφωτισμού, ένα από τα θέματα στα οποία δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα, για πρώτη φορά από την αρχαιότητα, ήταν και η υγιεινή⁴⁷. Παράλληλα, άρχισε να εκδηλώνεται έντονο ενδιαφέρον για την επιβίωση και την υγιεινή των παιδιών από επιστήμες, όπως η παιδαγωγική, η ιατρική και η ψυχολογία, οι οποίες προσέγγισαν επιστημονικά το παιδί με βάση τις δικές του διαφοροποιημένες ανάγκες, σε σύγκριση με αυτές των ενηλίκων. Η στάση αυτή απέναντι στην παιδική ηλικία συνδέεται και με τα υψηλά ποσοστά βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, τα οποία αποτελούσαν εμπόδιο στην οικονομική, στρατιωτική και πολιτική πρόοδο μιας χώρας⁴⁸.

Σταθμό όμως στην ιστορία της Σχολικής Υγιεινής και στη θεμελίωσή της ως επιστημονικού κλάδου αποτέλεσε η έκδοση του έργου του Γερμανού Johann Peter Frank (1745-1821), «System einer vollständigen medicinischen Polizey» (*Σύστημα πλήρους ιατρικής αστυνομίας*). Το βιβλίο αποτελείται από έξι τόμους,

⁴³ Χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτούς οι χαρακτηρισμοί Philanthropen, Philanthropisten και Philanthropinisten. Βασικότεροι εκπρόσωποι ήταν ο Christian Gotthilt Salzmann (1744-1801) και ο Johannes Bernahard Basedow (1724-1790).

⁴⁴ Μιχάλης Καναβάκης, *Κοινωνική Παιδαγωγική. Περιεχόμενο και Ιστορική εξέλιξη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σημ. 61, σσ. 109-110.

⁴⁵ Βλ. Albert Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, ό.π., σσ. 244-245.

⁴⁶ Βλ. Δημήτριος Μωραΐτης, *Ιστορία τής Παιδαγωγικής...*, ό.π., σ. 144.

⁴⁷ Βλ. Albert Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής...*, ό.π., σ. 259. Ενδεικτικό είναι και το ότι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα μεγάλη εκδοτική επιτυχία γνώρισε η επιτομή υγιεινής του ιατρού Cristoph Faust της πόλης Bückeberg. (Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, ό.π., σ. 19).

⁴⁸ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί / «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1986, σσ. 27-29.

από τους οποίους ο πρώτος εκδόθηκε το 1779 και ο τελευταίος το 1817⁴⁹. Ο Frank αναδείχθηκε σε εξέχουσα ιατρική φυσιογνωμία της εποχής του και χαρακτηρίστηκε ως «ο μεγαλύτερος υγιεινολόγος του αιώνας και ίσως όλων των εποχών»⁵⁰. Διετέλεσε καθηγητής σε πέντε πανεπιστήμια και ήταν γνωστός από την ιατρική του δράση σε πόλεις της Αυστρίας, της Γερμανίας και της Ρωσίας. Δέχτηκε επιρροές από τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό και πίστευε ότι η εξασφάλιση και προαγωγή της δημόσιας υγείας απαιτούσε πρώτιστα την κρατική μέριμνα για όλες τις περιόδους της ζωής. Συνακόλουθα, απέδιδε σημαντική βαρύτητα στο ρόλο της πολιτείας αναφορικά με την ιατρική εκπαίδευση και την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος.

Στο αναφερόμενο έργο, διατυπώνεται το σχέδιο του Frank για την προστασία της υγείας όλων των ανθρώπων. Οι προτάσεις του άσκησαν καθοριστική επίδραση στη θεμελίωση ενός αυστηρού και συγκεντρωτικού συστήματος δημόσιας υγιεινής που ελεγχόταν από το κράτος⁵¹. Με τον όρο «ιατρική αστυνομία», εννοείται ακριβώς η δημιουργία μιας ιατρικής πολιτικής από την κυβέρνηση, τα μέτρα που έπρεπε να πάρει για την προστασία της δημόσιας υγείας και η εφαρμογή τους μέσω ενός διοικητικού μηχανισμού⁵². Μεταξύ των ζητημάτων που τον απασχόλησαν ήταν: η αναπαραγωγή, η συζυγική υγιεινή, η εγκυμοσύνη, ο τοκετός, η προγαμιαία ιατρική εξέταση, η προφύλαξη από τα αφροδίσια νοσήματα, η υγιεινή της κατοικίας, της ένδυσης και της διατροφής, η ίδρυση νοσοκομείων, η παιδική και η σχολική υγιεινή⁵³. Τα θέματα προληπτικής υγιεινής που θίγονται στο βιβλίο θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και σε σύγχρονα έργα κοινωνικής ιατρικής, της οποίας ο στόχος είναι η διατήρηση της υγείας και η πρόληψη της αρρώστιας⁵⁴.

Πρόκειται για έργο πρωτοποριακό στην ιστορία της σχολικής υγιεινής, όπου τίθενται οι όροι της υγιεινής του σχολικού κτηρίου (φωτισμός, αερισμός, θέρμανση, καθαριότητα) και επισημαίνεται ως βασικός όρος της φοίτησης η αναγκαιότητα διαχωρισμού των μαθητών ανάλογα με την πνευματική τους ικανότητα. Σημειώνονται επίσης οι βλάβες που επιφέρουν στην υγεία οι τιμωρίες, τονίζεται η αξία των διαλειμμάτων, ενώ ο Frank διατυπώνει τις επιφυλάξεις του για την απογευματινή διδασκαλία και απαιτεί τον αποκλεισμό από το σχολείο των μαθητών που πάσχουν από σοβαρά νοσήματα⁵⁵. Θίγει,

⁴⁹ George Rosen, *A History of Public Health*, Md Publications, Inc., New York, ³1976, σ. 135.

⁵⁰ Βασίλειος Ρόζος, Ιωάννης Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, τόμος Β', Αθήνα 1989, σ. 157.

⁵¹ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και Κοινωνική Ιατρική*, τόμος δεύτερος: *Κοινωνική Ιατρική*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη ²1997, σ. 20.

⁵² Περισσότερα για την εξέλιξη και το περιεχόμενο της έννοιας της «ιατρικής αστυνομίας» και ειδικότερα σε ό,τι αφορούσε στη σχολική ηλικία βλ. George Rosen, *A History of Public Health...*, ό.π., σσ. 161-167.

⁵³ Βασ. Ρόζος, Ιωάν. Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής...*, ό.π., σσ. 157-159.

⁵⁴ Βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην ιστορία...*, ό.π., σσ. 248-249.

⁵⁵ Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας...*, ό.π., σσ. 18-19.

επιπλέον, το ζήτημα της αρνητικής επίδρασης που μπορεί να έχει για την υγεία των παιδιών η σχολική φοίτηση και η παραμέληση των σωματικών δυνάμεων. Γι' αυτό και θεωρεί απαραίτητη τη σωματική αγωγή, ενώ προτείνει και την ιατρική επίβλεψη των παιδιών. Ωστόσο, παρά τη σπουδαιότητα που είχαν οι απόψεις του Frank για την υγιεινή των σχολείων, το έργο του φαίνεται ότι παραμελήθηκε στην εποχή του, καθώς το ενδιαφέρον γι' αυτό περιορίστηκε σε ελάχιστους επιστήμονες, όπως οι E. Herbenstreit, J. Schmidtmuller και Schmerler.

Η έναρξη πιο σοβαρής ενασχόλησης με ζητήματα της υγιεινής του σχολείου τοποθετείται κυρίως μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Υπήρξαν βέβαια και νωρίτερα κάποιες μεμονωμένες ενέργειες, όπως οι πρώτες μελέτες για την όραση των παιδιών σχολικής ηλικίας, που έγιναν από τον James Ware το 1812⁵⁶, χωρίς όμως, αρχικά τουλάχιστον, να επηρεάσουν αποφασιστικά τις εκπαιδευτικές πολιτικές των κρατών.

Από το 1836 και μετά, σημαντική επίδραση στην προαγωγή της υγείας του παιδιού σχολικής ηλικίας άσκησε ο Γερμανός ιατρός, ειδικός στη σχολική υγιεινή, Ignace Lorinser (1796-1853) της πόλης Opele. Με το έργο του *Zum Schutze der Gesundheit in der Schulen* (Για την προφύλαξη της υγείας στα σχολεία)⁵⁷, επεσήμανε τα καταστρεπτικά αποτελέσματα της υπερκόπωσης, απέδωσε τα νοσήματα του σχολείου στην ασυμμετρία πνευματικής - σωματικής αγωγής και επέκρινε τα σχολικά προγράμματα, επειδή η ύλη τους δεν ανταποκρινόταν στην ηλικία και στη διανοητική κατάσταση των παιδιών⁵⁸. Για το λόγο αυτό πρότεινε μείωση του αριθμού των διδασκόμενων μαθημάτων και των κατ' οίκον εργασιών. Οι προτάσεις του όμως αντιμετώπισαν έντονη αντίδραση, κυρίως από τους δασκάλους, με αποτέλεσμα η υγειονομική αστυνομική επίβλεψη των σχολείων θεσπίστηκε μόνο σε μερικές πόλεις της Νότιας Γερμανίας, όπως στη Βάδη το 1841⁵⁹. Με την πραγματεία του, όμως, σηματοδότησε την απαρχή της μελέτης για τις βλαβερές συνέπειες της υπερκόπωσης των μαθητών από φυσιολογική, ψυχολογική και παθολογική άποψη.

Ακολούθησαν και άλλες σοβαρές εργασίες και έρευνες από επιστήμονες και διακεκριμένους υγιεινολόγους, όπως οι Javal, Schraube, Herm, Meyer, Erismann, Parow, Fahrner, Jaul, Schreber, Pettenkofer, Herman Cohn, Frey, Eulenberg, Pappenheim, Axel Key, Axel Hertel, οι οποίοι ανέδειξαν την υγιεινή του σχολείου στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ιατρών και συνέβαλαν

⁵⁶ P. Henderson, «Η υγεία του παιδιού της σχολικής ηλικίας» στο W. Hobson (επιμέλεια συντάξεως πρωτοτύπου εκδόσεως) - Α. Τσότσος, Ν. Καββαδίας (επιμέλεια συντάξεως ελληνικής εκδόσεως), *Υγιεινή. Η θεωρία και η πρακτική της δημόσιας υγείας*, τόμος II, Έπιστημονικές Έκδόσεις Γρηγόριος Κ. Παρισιάνος, Αθήνα 1978, σ. 599.

⁵⁷ Το έργο δημοσιεύθηκε το 1836 και ανατυπώθηκε το 1860.

⁵⁸ Βλ. Χρ. Οικονόμος, «Η υπερκόπωση των μαθητών», *Ξενοφάνης, Σύγγραμμα περιοδικόν του Συλλόγου των Μικρασιατών "Ανατολής"*, τόμος 6ος, τεύχος Α', Ιανουάριος 1909, Τυπογραφείον Δ. Εύστρατίου και Δ. Δελή, εν Αθήναις 1909, σσ. 205-206.

⁵⁹ Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, ό.π., σ. 19.

σημαντικά στην προώθησή της. Αναλυτικότερα, το χρονικό διάστημα 1850-1870 επιστημονικές έρευνες, όπως των Erismann, Fahrner, Guillaume, Javal⁶⁰, Herm, Meyer, Parow, Max von Pettenkofer και του H. Cohn, άσκησαν σημαντική επιρροή στην υγιεινή του σχολείου, γιατί έστρεψαν το ενδιαφέρον στις βλάβες που προκαλείται στην υγεία των μαθητών από τη διανοητική κόπωση εξαιτίας του φορτωμένου προγράμματος⁶¹. Ειδικά ο ιατρός Guillaume θεωρείται από τους πρωτοπόρους της σχολικής υγιεινής. Ως διευθυντής του σχολείου *College Municipal* της *Neuchatel* μελέτησε τις συχνές παθολογικές διαταραχές των μαθητών και εξέδωσε μελέτη με τίτλο *Hygiene scolaire, Aarau 1864* και στα γερμανικά *Die Gesundheitspflege in den Schulen, Aarau 1865*⁶².

Η αποφασιστικότερη συμβολή στο θέμα της ιατρικής εποπτείας των σχολείων οφείλεται στις έρευνες του Γερμανού καθηγητή της οφθαλμολογίας Hermann Cohn, ο οποίος το 1866 ερεύνησε τους παράγοντες που επιδρούν στην υγιεινή της όρασης στα σχολεία της Breslau. Αναλυτικότερα, ο Cohn μελέτησε τη συχνότητα της μυωπίας των μαθητών σε σχέση με τα έτη της σχολικής φοίτησης. Από τις έρευνές του, που αφορούσαν πάνω από 10.000 παιδιά της πόλης Breslau την περίοδο 1864-1866, αποδείχτηκε η βλαπτική επίδραση του κακού φωτισμού των αιθουσών στην όραση των μαθητών. Επιπλέον, διαπιστώθηκαν αυξημένα ποσοστά μυωπίας στα ανώτερα σχολεία. Οι παρατηρήσεις του για την επίδραση του σχολείου στην υγεία των παιδιών παρακίνησαν το ενδιαφέρον και άλλων ερευνητών και οδήγησαν σε περαιτέρω μελέτες για το ίδιο θέμα⁶³. Οι έρευνες του Cohn είχαν σημαντική επίδραση σε ζητήματα υγιεινής της ανάγνωσης και ειδικότερα των βλαβών που μπορεί να προκληθούν στο μαθητή, όταν οι χαρακτήρες των τυπογραφικών στοιχείων των

⁶⁰ Για τις έρευνες του Γάλλου οφθαλμίατρου Javal και την πρακτική τους εφαρμογή στη σχολική εργασία βλ. Edward R. Shaw, *School Hygiene*, New York, The Macmillan Company, London: Macmillan & Co., Ltd, 1923, σσ. 171-175.

⁶¹ Βλ. Γεώργιος Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 8-9 και Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...]* 1934, ό.π., σσ. 4-5. Σημαντικές επίσης ήταν οι έρευνες για την πνευματική κόπωση, οι οποίες έγιναν αρχικά από τον φυσιολόγο Finkelburg (1877) και στη συνέχεια από τους Kronecker, Griesbach, Krapelin, Mosso. Περισσότερα για την πνευματική κόπωση στο σχολείο βλ. Max Offner, *Η πνευματική των μαθητών κόπωση κατά τας έρευνας και τὰ πορίσματα τής Πειραματικής Ψυχολογίας μετ'έφαρμογών εις τήν διδασκαλίαν*, Έκδότης Ιωάννης Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον τής «Έστίας», έν Αθήναις 1915.

⁶² Βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 36 και A. Jaquet, «Η σωματική άγωγή των παιδών», *Εθνική Άγωγή*, περίοδος δευτέρα, τόμος Α', 31 Ιανουαρίου 1904, σ. 31.

⁶³ Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τò άτομικόν δελτίον υγείας...*, ό.π., σσ. 19-20. Την ίδια περίπου εποχή με τον Hermann Cohn, ο Virchow δημοσίευσε μελέτη για τους παράγοντες που επιδρούν βλαπτικά στην υγεία των μαθητών και άσκησε με τη σειρά του θετική επίδραση στην εξέλιξη της σχολικής υγιεινής και της ιατρικής εποπτείας των σχολείων στη Γερμανία. Επίσης, σημαντική ήταν η συμβολή του Γερμανικού Συνδέσμου για την οργάνωση της δημόσιας υγείας, ο οποίος επεσήμανε την αναγκαιότητα της σχολιατρικής υπηρεσίας. (Βλ. Δημήτρης Στεφάνου, «Εισαγωγή και εξέλιξις του σχολιατρικού θεσμού εις τας διαφόρους χώρας», *Σχολική Υγιεινή*, τεύχος 114, Φεβρουάριος 1954, σ. 22-23).

σχολικών βιβλίων δεν έχουν το σωστό μέγεθος και, επομένως, δεν είναι απολύτως σαφείς⁶⁴. Ο ίδιος, το 1883, επεσήμανε την αναγκαιότητα των σχολιάτρων και πρότεινε το διορισμό τους στα σχολεία, πρόταση που υποστηρίχθηκε και από τον Rudolf Virchow (1821-1902). Τελικά, οι συστάσεις αυτές υιοθετήθηκαν ένα χρόνο αργότερα, οπότε και διορίστηκαν οι πρώτοι σχολίατροι, αρχικά το 1883 στη Φρανκφούρτη και το 1885 στη Λωζάννη⁶⁵.

Η διαφύλαξη βέβαια της υγείας των παιδιών και η ορθή εκπαίδευσή τους ήταν έργο πρώτιστα των παιδαγωγών. Από αυτούς που τόνιζαν την αναγκαιότητα της ολόπλευρης αγωγής (σωματικής και πνευματικής), ξεχωρίζει ο Herbert Spencer (1820-1903), με το βιβλίο του *Education: Intellectual, Moral, and Physical* (1861)⁶⁶. Το έργο μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και άσκησε σημαντική επίδραση κυρίως στα εκπαιδευτικά συστήματα της Γαλλίας και της Γερμανίας⁶⁷. Ο Spencer αναγνώριζε τη σπουδαιότητα της σωματικής αγωγής όχι μόνο για την ατομική επιτυχία, αλλά και για την εθνική ευημερία⁶⁸.

Ο Spencer επέκρινε το υφιστάμενο σύστημα σωματικής αγωγής, επειδή εμπόδιζε την ομαλή σωματική ανάπτυξη των παιδιών, εξαιτίας της ανεπαρκούς διατροφής, της ακατάλληλης ενδυμασίας, της ελλιπούς σωματικής άσκησης των κοριτσιών και της πνευματικής υπερκόπωσης που προκαλούσε το πρόγραμμα σπουδών. Θεωρούσε απαραίτητο το παιγνίδι εξαιτίας των ευεργετικών του αποτελεσμάτων στην υγεία των παιδιών⁶⁹, σε αντίθεση με τις υπερβολικές απαιτήσεις των σχολικών προγραμμάτων, τα οποία δεν ανταποκρίνονταν στις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών. Ο Spencer πίστευε ότι για την πραγματική ανάπτυξη της σωματικής αγωγής έπρεπε να γίνει συνείδηση στους ανθρώπους ότι οφείλουν να φροντίζουν για τη σωματική τους ευεξία σύμφωνα με τους κανόνες της υγιεινής, ότι δεν πρέπει να έρχονται σε αντίθεση με τους νόμους της φύσης και ότι η ίση μεταχείριση σώματος και πνεύματος επιβάλλεται για λόγους υγείας⁷⁰.

Αντίθετα όμως με τις απόψεις παιδαγωγών, όπως του Rousseau και του Spencer, οι οποίοι έκαναν λόγο για εκπαίδευση που προκαλεί το ενδιαφέρον και

⁶⁴ Edward R. Shaw, *School Hygiene...*, ό.π., σσ. 175-179. Ο Cohn δημοσίευσε αρκετά έργα σχετικά με την υγιεινή της όρασης. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Lehrbuch der Hygiene des Auges. Wien und Leipzig, 1892*, *Hygiene of the Eye in Schools, London 1886*, *Ueber den Beleuchtungswert der Lampenglocken, Wiesbaden 1885*.

⁶⁵ P. Henderson, «Η υγεία του παιδιού της σχολικής ηλικίας» στο W. Hobson – A. Τσότσος, Ν. Καββαδίας, *Υγιεινή. Η θεωρία και η πρακτική...*, ό.π., τόμος II, σ. 599.

⁶⁶ Βλ. Stephen Tomlinson, «From Rousseau to Evolutionism: Herbert Spencer on the Science of Education», *History of Education*, vol. 25, no 3, September 1996, σ. 235.

⁶⁷ Στην Ελλάδα την επιμέλεια της μετάφρασης ανέλαβε ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Βλ. Ερβέρτος Σπένσερ, *Η Αγωγή. Πνευματική, ήθικη και σωματική*, (μτφρ. Δ. και Π. Α. Λασκάρεως), κεντρική πώλησις: Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Ν. Σιδέρη, εν Αθήναις 21914.

⁶⁸ Ο.π., σσ. 210-211.

⁶⁹ Ο.π., σσ. 244-246.

⁷⁰ Ο.π., σσ. 268-270.

τη χαρά του παιδιού, η σχολική παιδαγωγική ακολούθησε αντίθετη με τη φύση κατεύθυνση. Αγνόησε τις φυσικές τάσεις της παιδικής ηλικίας και τη σημασία του παιχνιδιού και των κινήσεων για την ανάπτυξη, με συνέπεια την αποστροφή του παιδιού προς το σχολείο και την επικράτηση συναισθημάτων φόβου και ανίας⁷¹.

Βέβαια, θέματα σχετικά με την υγιεινή του σχολείου αποτελούσαν συχνά αντικείμενο δημοσιεύσεων. Το 1866 ο Virchow με εντολή του Υπουργείου Παιδείας της Πρωσίας δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Gewisse die Gesundheit benachteiligste Einfüsse der Schulen», (Μερικές επιδράσεις των σχολείων που βλάπτουν την υγεία)⁷². Το 1868 ο ιατρός Falk έγραψε τη σημαντική μελέτη *Η ιατροαστυνομική επίβλεψις ανωτέρων και κατωτέρων σχολών και τα καθήκοντά της*, όπου επέκρινε την έλλειψη συνεργασίας μεταξύ ιατρών και δασκάλων, καθώς και την αδιαφορία των τελευταίων για θέματα σχολικής υγιεινής⁷³. Ο ανθυγιεινός τρόπος ζωής των παιδιών στο σχολείο αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και δημοσιεύτηκαν έργα, όπως το *Sanitary Principles of School Construction* (1871) και το *Handbook of School Hygiene* (1879), που καθόριζαν τους υγιεινούς όρους κατασκευής των διδακτηρίων. Παράλληλα, η εξειδίκευση των ιατρών στα παιδικά νοσήματα, που είχε αρχίσει από τα μέσα του ίδιου αιώνα, βοήθησε στην εξέλιξη της Παιδιατρικής και στην ενημέρωση των οικογενειών σχετικά με τις ασθένειες των παιδιών⁷⁴.

Σταδιακά, λοιπόν, από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα και μετά η παιδική υγεία βρίσκεται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Ωστόσο, οι επιστημονικές βάσεις της σχολικής υγιεινής τέθηκαν τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα⁷⁵. Ειδικά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα τα ζητήματα που σχετίζονται με την υγιεινή του σχολείου αποτελούν τη βασική μέριμνα επιστημόνων, όπως οι ιατροί και οι αρχιτέκτονες. Στις δυτικές χώρες κυρίως, οι δύο παραπάνω ειδικότητες επέδειξαν ενδιαφέρον για το σχολικό κτήριο, το οποίο στο επίπεδο της θεωρίας αποτυπώνεται σε Διεθνείς Εκθέσεις Υγιεινής και σε πρακτικό επίπεδο με την κατασκευή σχολικών κτηρίων με βάση τις προδιαγραφές της υγιεινής και της ηθικής⁷⁶. Παράλληλα διεξάγονταν έρευνες για τα νοσήματα των μαθητών, όπως αυτή της σουηδικής επιτροπής για την περίοδο 1885-1888, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν από τον Axel Key. Ακόμα και ο ίδιος ο Γερμανός αυτοκράτορας Γουλιέλμος ο Β', το 1891 και το

⁷¹ Δημ. Σαράτσος, *Περί ύπαιθριών σχολείων και ύπαιθρίας διδασκαλίας*, Ανάπτυπο από τὰ πρακτικά του Β' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματιώσεως, Βόλος 1913, σ. 19.

⁷² Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, ὁ.π., σ. 19.

⁷³ Ὁ.π., σ. 19.

⁷⁴ Βλ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ὁ.π., σσ. 237-238.

⁷⁵ A. Jaquet, «Ἡ σωματικὴ ἀγωγή...», ὁ.π., σ. 31.

⁷⁶ Κυριακή Τσουκαλά, *Τάσεις στη σχολικὴ αρχιτεκτονικὴ. Από τὴν παιδοκεντρικὴ λειτουργικότητα στη μεταμοντέρνα προσέγγιση*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 24-25.

1900, ασχολήθηκε εμπειριστικά με το θέμα της σχολικής υγιεινής κάνοντας σχετικές προτάσεις προς τη Βουλή⁷⁷.

Αυτή η εξέλιξη της σχολικής υγιεινής συνδέεται κυρίως με τη διαμόρφωση της Υγιεινής ως επιστήμης, αρχικά από τον υγιεινολόγο Pettenkofer στο Μόναχο και στη συνέχεια από τους Pasteur και Coch, οι οποίοι με τις ανακαλύψεις τους για τα μικρόβια και τις έρευνές τους έθεσαν στέρεες επιστημονικές βάσεις για την Υγιεινή. Μετά τις ανακαλύψεις του Pasteur εντοπίστηκαν και εξουδετερώθηκαν κάποια από τα νοσογόνα μικρόβια, ερευνήθηκε ο τρόπος που εισέρχονται στον ανθρώπινο οργανισμό και η βλάβη που επιφέρουν, δόθηκε επιστημονική ερμηνεία σε διάφορα νοσήματα και ανατράπηκαν πολλές από τις ισχύουσες ιατρικές θεωρίες. Και οι τρεις επιστήμονες θεωρούνται θεμελιωτές τόσο της υγιεινής ως επιστήμης, όσο και της σχολικής υγιεινής. Γενικά, οι σημαντικές ιατρικές ανακαλύψεις του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα σήμαναν την απαρχή της ίδρυσης πανεπιστημιακών εδρών υγιεινής και την πραγματοποίηση από τους υγιεινολόγους πολλών διεθνών και τοπικών συνεδρίων⁷⁸.

Η ανάπτυξη λοιπόν της υγιεινής του σχολείου που πραγματοποιήθηκε κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στις ευρωπαϊκές χώρες είχε σημαντική απήχηση και στην Ελλάδα. Η ευρωπαϊκή εμπειρία αποτυπώνεται στα ελληνικά ιατρικά συνέδρια, τα οποία έγιναν το 1882, το 1887, το 1901 και το 1903. Επιπλέον, οι Έλληνες εκπαιδευτικοί ενημερώνονταν για τα διεθνή συνέδρια σχολικής υγιεινής από τη λεπτομερή ειδησεογραφία που αφιέρωναν σε αυτά τα παιδαγωγικά περιοδικά της εποχής⁷⁹.

Εκτός όμως από την πραγματοποίηση συνεδρίων, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την υγιεινή του σχολείου και την προώθηση των αρχών της εκδηλώνεται με ποικίλες ενέργειες, όπως την καθιέρωση σχετικής έδρας στη Βέρνη της Ελβετίας, τη διδασκαλία του μαθήματος στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και τα διδασκαλεία, την ίδρυση εταιρειών⁸⁰, τη σύσταση Μουσείων

⁷⁷ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 9-10.

⁷⁸ Βλ. Κ. Α. Χαριτάκης, *Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική...*, ό.π., σσ. ε'-στ' και Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εις την Σχολικήν Υγιεινήν*, [...] 1925, σσ. ε'-στ'.

⁷⁹ Λεπτομερή άρθρα για τα εκπαιδευτικά συνέδρια και γενικά τις εκπαιδευτικές εξελίξεις στο εξωτερικό αφιέρωνε το παιδαγωγικό περιοδικό *Ανατολή*. Υπήρχε μόνιμη στήλη με τίτλο «Πληροφορίες του τύπου», όπου παρουσιάζονταν ειδήσεις ποικίλου εκπαιδευτικού περιεχομένου από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Βλ. ενδεικτικά: «Τὸ ἐν Παρισίοις διεθνὲς συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», τόμος Α' 1910-1911, σσ. 199-211, «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἐκθέσει τῶν Βρυξελλῶν», τόμος Α', σσ. 63-74 και 137-144, «Δυὸ Συνέδρια Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Γερμανίᾳ», τόμος Α', σσ. 263-277, «Ἡ Σχολικὴ Ὑγιεινὴ ἐν τῇ Διεθνῇ Ἐκθέσει Ὑγιεινῆς ἐν Δρέσδῃ», τόμος Β' 1912, σσ. 88-97. Αναλυτικά για τα συνέδρια που ασχολούνταν με θέματα σχολικής υγιεινής βλ. το τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας με τίτλο «Ἡ Ὑγιεινὴ καὶ ἡ Σχολικὴ Ὑγιεινὴ στὴν ἐπιστημονικὴ τους προοπτικὴ. Ὁ ρόλος τῶν συνεδρίων».

⁸⁰ Τέτοιες εταιρείες που στόχευαν στὴν ἐκλαϊκεύση τῆς υγιεινῆς, ἦταν ἡ *Society of medical officers of schools* στὴν Ἀγγλία, ἡ *Algemeine pedogische Gesellschaft* στὸ Βέλγιο, ἡ *Ligue des medecins et des familles*

Υγιεινής, τις εκδόσεις πολλών βιβλίων και περιοδικών, την ίδρυση εργαστηρίων και τις προσπάθειες των κρατών για την καλύτερη υγειονομική οργάνωση του σχολείου. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες το μάθημα της υγιεινής περιλαμβάνονταν στα προγράμματα διδασκαλίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και διδασκόταν με ποικίλους τρόπους. Είχαν εκδοθεί μάλιστα πολλά εγχειρίδια υγιεινής κατάλληλα για κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα. Τέτοιου είδους εκδόσεις ήταν αποτέλεσμα του σημαντικού ρόλου που αναγνωριζόταν στο σχολείο, ως βασικού μέσου μετάδοσης των κανόνων της υγιεινής⁸¹.

Ταυτόχρονα με την ανάπτυξη και την εξέλιξη των επιστημών που ασχολούνταν με την υγεία του παιδιού, όπως η παιδολογία και η σχολική υγιεινή, προέκυψε και η ανάγκη του σχολικού ιατρού, θεσμός που άρχισε να εφαρμόζεται από το 1880 και μετά σε πολλές πόλεις. Οι πρώτες ιδέες για την ιατρική επίβλεψη του σχολείου είχαν διατυπωθεί από τους Peter Frank, Lorinser και Falk· σημαντική, όμως, επίδραση είχαν τα έργα δύο Γερμανών ιατρών που εκδόθηκαν το 1877. Πρόκειται, κατ' αρχάς, για το σύγγραμμα Σχολικής Υγιεινής, που έγραψε ο παιδίατρος και καθηγητής Baginsky, ο οποίος έθεσε τις βάσεις και προσδιόρισε τις αρμοδιότητες της σχολιατρικής υπηρεσίας, που λειτούργησε ως πρότυπο για πολλά χρόνια αργότερα. Επίσης, η λέξη «σχολίατρος» προήλθε από τη μελέτη του ιατρού Ellinger, ο οποίος έγραψε στη Στουτγάρδη τη μελέτη με τίτλο: *Ο σχολικός ιατρός της ύπαιθρου εις θεσμοφύλαξ της κακοποιουμένης σχολικής νεολαίας μας (1877)*⁸². Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σημαντικό ρόλο στην επιστημονική θεμελίωση της σχολικής υγιεινής και στη συστηματοποίηση του θεσμού του σχολικού ιατρού είχαν οι Baginsky και Gruber⁸³. Η αναγκαιότητα της σχολιατρικής επίβλεψης επισημάνθηκε επίσης από την Επιστημονική Εταιρεία του Βερολίνου, αλλά και από διάφορα συνέδρια υγιεινής (Γενεύη 1883, Βιέννη 1887, Μαγδεβούργο 1880)⁸⁴.

Όσοι ασχολούνταν επιστημονικά με το ζήτημα της σχολικής υγιεινής είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η υγιεινή εποπτεία των σχολείων έπρεπε να ασκείται από σχολικό ιατρό, του οποίου το πελατολόγιο να περιορίζεται αποκλειστικά στο σχολείο⁸⁵. Οι υγιεινολόγοι τόνιζαν ότι οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στο σχολείο μπορούσαν να προκαλέσουν προβλήματα στη σωματική υγεία και την πνευματική ανάπτυξη του μαθητή. Για την αποτελεσματική προστασία, επομένως, των μαθητών από τα νοσήματα και την αντιμετώπιση

pour la melioration de l' hygiène physique et intellectuelle dans les ecoles στη Γαλλία, η *Allgemeiner deutsche Verein für Schul gesundheitspflege* στη Γερμανία και η *Vereeniging tot Vereenoondiging van examens en onderwys* στην Ολλανδία. Απόρροια των εταιρειών αυτών ήταν η διοργάνωση τοπικών συνεδρίων, καθώς και του πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου σχολικής υγιεινής στη Νυρεμβέργη το 1904.

⁸¹ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 461-462.

⁸² Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον...*, ό.π., σ. 19.

⁸³ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Υγιεινὴν, [...] 1925*, σσ. ιζ' - ιη'.

⁸⁴ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 945.

⁸⁵ Έφ. *Η Αλήθεια*, (Αθήνα) ἀριθ. φ. 245-21, Κυριακή 24 Μαΐου 1909, σ. 167.

ποικίλων ζητημάτων ιατρικής φύσεως που προέκυπταν στο σχολείο, θεωρούνταν αναγκαία η παρουσία του σχολιάτρου, ο ρόλος του οποίου έπρεπε να είναι θεραπευτικός και όχι προληπτικός και οι ενέργειές του έπρεπε να προσαρμόζονται στις τοπικές συνθήκες που βρισκόταν το σχολείο⁸⁶.

Στις προηγμένες χώρες, η καινοτομία της θεσμοθέτησης ιατρών στα σχολεία συνδέθηκε στενά με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, παρ' όλο που, αρχικά, η εφαρμογή του θεσμού συνάντησε αντιδράσεις⁸⁷. Οι παιδαγωγοί, μάλιστα, ήταν από τους πρώτους που είχαν αρνητική στάση στο νέο θεσμό, επειδή φοβήθηκαν ότι θα επιφέρει διατάραξη του σχολικού προγράμματος και μείωση του κύρους τους. Στην πορεία, όμως, αντιλήφθηκαν ότι είναι απαραίτητη η αρμονική συνεργασία υγιεινής και παιδαγωγικής για την επίτευξη του κοινού τους σκοπού. Ο δάσκαλος και ο ιατρός πρέπει να έχει ο καθένας το ρόλο του που δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τον άλλο⁸⁸. Η αντίδραση αυτή των παιδαγωγών εντοπιζόταν σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αφορούσε θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα που επιλαμβάνονταν η σχολική υγιεινή. Στην αποκατάσταση της επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών συνέβαλε σημαντικά η πρόοδος στις επιστήμες της Ψυχολογίας και της Παιδαγωγικής, αλλά κυρίως η έκδοση του έργου *Medicine et Pedagogie*, Paris 1910, που απέδειξε την άμεση συγγενική σχέση μεταξύ της ιατρικής και της παιδαγωγικής επιστήμης και έδωσε νέα κατεύθυνση στις ιατρικές και στις παιδαγωγικές σπουδές. Έτσι, στην Ευρώπη και στην Αμερική οι ιατροί έπρεπε να διαθέτουν και παιδαγωγικές γνώσεις, ενώ οι παιδαγωγοί γνώσεις ιατρικής και ψυχολογίας⁸⁹.

Κατά δεύτερο λόγο αντέδρασαν οι αρχιτέκτονες, επειδή δεν επιθυμούσαν την ανάμιξη του σχολικού ιατρού στα αρχιτεκτονικά σχέδια. Τα επιχειρήματά τους, ωστόσο, ήταν έωλα, γιατί σε όσες περιπτώσεις γινόταν ανέγερση σχολικών κτηρίων χωρίς την ιατρική γνώμη, το αποτέλεσμα ήταν αρνητικό για την υγεία των μαθητών, όπως αποδείχτηκε με την εμφάνιση βλαβών, όπως η σκολίωση και η μυωπία.

Ανεδαφικές, επίσης, αποδείχτηκαν και οι επιφυλάξεις των οικογενειακών ιατρών για ενδεχόμενη μείωση της πελατείας τους. Αντίθετα, ο σχολικός ιατρός τους βοηθούσε στο έργο τους, καθώς ο ρόλος του δεν ήταν θεραπευτικός αλλά προληπτικός⁹⁰.

⁸⁶ Ο Έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Πρακτικά τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν...*, ό.π., σσ. 171-173.

⁸⁷ Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν, [...] 1925*, σσ. ιε' - ιστ'. Για τις αντιδράσεις κατά της «ιατρικοποίησης» της εκπαίδευσης βλ. επίσης Stephen Petrina, «The Medicalization of Education: A Historiographic Synthesis», *History of Education Quarterly*, Volume 46, Number 4, Winter 2006, σσ. 522-523.

⁸⁸ Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 945-946.

⁸⁹ Κ. Α. Χαριτάκης, *Ὑγιεινὴ στοιχειώδης καὶ σχολικὴ...*, ό.π., σσ. 114-115.

⁹⁰ Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σ. 946. Βλ. επίσης Α. Binet, *Αἱ νέαι ἰδέαι περὶ τοῦ παιδίου*, «Ἐκδοσις Φιλολογικῆς Κυψέλης», ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 40-41.

Παρομοίως, υπερβολικές αποδείχτηκαν οι κατηγορίες που διατυπώνονταν σχετικά με το μεγάλο κόστος της ιατρικής εποπτείας των σχολείων. Όσο μεγάλες και αν ήταν οι δαπάνες, σύντομα αντισταθμίζονταν από τα τεράστια οφέλη στην υγεία των παιδιών και κατ' επέκταση στην οικογένεια και το κράτος.

Σχετικές έρευνες σε σχολεία, όπου εφαρμοζόταν ο θεσμός της ιατρικής εποπτείας, απέδειξαν τα θετικά αποτελέσματα για την υγεία των μαθητών, καθώς διαπιστώθηκε ότι η προσβολή τους από διάφορα νοσήματα είτε μειώθηκε είτε δεν επεκτάθηκε. Ακόμη, σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν βελτιώσεις, χωρίς η εφαρμογή των όρων της υγιεινής να εμποδίσει την απρόσκοπτη διεξαγωγή της διδασκαλίας. Επιπλέον, από έρευνες που έγιναν στη μικρή πόλη Sachsen-Meiningen αποδείχτηκε ότι η ιατρική εποπτεία ήταν περισσότερο αναγκαία στα χωριά και στις μικρές πόλεις, όπου οι γνώσεις υγιεινής ήταν πιο περιορισμένες⁹¹.

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι η σχολιατρική επίβλεψη αφορούσε στην υγιεινή των κτηρίων, των μαθητών, αλλά και της διδασκόμενης ύλης. Προϋπόθεση για την υλοποίηση των απαιτήσεων της υγιεινής ήταν όχι μόνο η οικοδόμηση νέων διδακτηρίων, αλλά και η συνολική ποιότητα ζωής στο σχολείο. Επομένως, ο σχολικός ιατρός είχε επιφορτιστεί με ποικίλες αρμοδιότητες⁹². Κατ' αρχάς, σε σχέση με το διδακτήριο έπρεπε να μεριμνήσει για την εφαρμογή των όρων υγιεινής, ώστε να επιλεγεί το κατάλληλο οικόπεδο και να εγκριθούν τα σχεδιαγράμματα της οικοδομής. Όειλε να ελέγχει, επίσης, αν το διδακτήριο εξασφάλιζε υγιεινές συνθήκες σε ποικίλα θέματα (κατάλληλο εμβάδον, αερισμός, φωτισμός, επίπλωση, θέρμανση, ύδρευση και επιθεώρηση καθαριότητας στους χώρους του σχολείου). Δεύτερη αρμοδιότητα του ιατρού ήταν η υγιεινή του μαθητή και της διδασκαλίας, που περιελάμβανε βοήθεια στους δασκάλους σχετικά με τον ορισμό του προγράμματος διδασκαλίας, έλεγχο των βιβλίων και της γραφικής ύλης, συμπλήρωση των «δελτίων υγείας», επιλογή του κατάλληλου θρανίου ανάλογα με τις σωματικές διαστάσεις του μαθητή, εξέταση της συνολικής κατάστασης της υγείας του μαθητή στην έναρξη και τη λήξη του διδακτικού έτους, δαμαλισμό και αναδαμαλισμό των μαθητών, ετοιμότητα για την αποφυγή μετάδοσης μολυσματικών νοσημάτων στο σχολείο, αίτηση προς τους προϊσταμένους για κλείσιμο του σχολείου σε περίπτωση επιδημίας, έλεγχο του τρόπου που κάθονται τα παιδιά την ώρα των μαθημάτων, αποφάσεις για το ποιοι μαθητές απαλλάσσονται από τις παιδιές⁹³, τη γυμναστική και την ωδική, παροχή υπηρεσιών σε όσους αρρώστησαν στο σχολείο ξαφνικά, αμισθί όμως για τους φτωχούς μαθητές στο σπίτι. Μία ακόμη αρμοδιότητα του ιατρού ήταν η διδασκαλία της υγιεινής στους μαθητές. Αντίστοιχα, στους δασκάλους δίδασκε μέτρα προφύλαξης από τα λοιμώδη νοσήματα και μαθήματα πρώτων βοηθειών.

⁹¹ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ.946-947.

⁹² Ο.π., σσ. 947-950. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Ν. Α. Τριανταφυλλίδης, *Έγχειρίδιον Σχολικῆς Υγιεινῆς...*, ό.π., σσ. 173-174.

⁹³ Στις χώρες που ήταν προηγμένες παιδαγωγικά, οι παιδιές αποτελούσαν σημαντικό μέρος της σχολικής υγιεινής. (Βλ. σχετικά Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεία Υγιεινῆς...*, ό.π., σσ. 109-110).

Τέλος, ο ιατρός είχε και άλλα καθήκοντα που αφορούσαν στην τήρηση απογραφικού καταλόγου των νοσημάτων του κάθε σχολείου, την πραγματοποίηση εκτάκτων επισκέψεων στα σχολεία, τη συνεργασία με τους προϊσταμένους, τη σύνταξη έκθεσης στο τέλος της σχολικής χρονιάς σχετικά με τις ενέργειές του και την κατάσταση του σχολείου. Ο χρόνος και η συχνότητα επίσκεψης των σχολικών ιατρών στα σχολεία ήταν διαφορετικός για κάθε πόλη και οριζόταν από τις κρατικές ή δημοτικές αρχές. Αυτό που είχε ιδιαίτερη σημασία ήταν η ειδίκευσή του σε θέματα υγιεινής του σχολείου και η επιτήρηση αριθμού μαθητών που να μην υπερβαίνει τους 1200.

Στις ευρωπαϊκές χώρες η ιατρική εποπτεία του σχολείου διενεργούνταν με συχνές επισκέψεις και εξονυχιστικές επιθεωρήσεις των σχολικών κτηρίων, των επίπλων και των σχολικών οργάνων από όλες τις απόψεις. Επιπρόσθετα, οι σχολίατροι εξέταζαν λεπτομερώς τους μαθητές (ανάστημα, βάρος, όραση, στόμα, σπονδυλική στήλη, δέρμα), συμπλήρωναν τα δελτία υγείας και τους χώριζαν σε υγιείς, υπόπτους και ασθενείς. Επίσης, συνέτασσαν έκθεση με τα πορίσματα από την εξέταση της υγείας των μαθητών, η οποία ήταν απόρρητη. Σημαντικό στοιχείο από αυτούς τους υγειονομικούς ελέγχους είναι οι στατιστικές πληροφορίες που αντλούμε για την αποτελεσματικότητα των ενεργειών της σχολικής υγιεινής⁹⁴.

Σε κάθε περίπτωση, επομένως, ο σχολικός ιατρός αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη και την εφαρμογή της σχολικής υγιεινής. Τα μεγάλα ποσοστά θανάτων εξαιτίας των μεταδοτικών νοσημάτων στην παιδική ηλικία απαιτούσαν την άμεση λήψη υγιεινών μέτρων για την προστασία των μαθητών. Η τόνωση και η προστασία της υγείας στις προηγμένες χώρες αντιμετωπίστηκε με τη δημιουργία ιδρυμάτων, όπως βρεφοκομεία, παιδιατρικές κλινικές, μαθητικές πολυκλινικές, υπαίθρια σχολεία και λουτρά. Το βασικό, όμως, μέσο αποτέλεσε η κατασκευή υγιεινών διδακτηρίων και η ιατρική επίβλεψη των σχολείων, ώστε να εντοπίζονται έγκαιρα τα άρρωστα παιδιά και να λαμβάνονται τα κατάλληλα μέτρα⁹⁵.

Προκύπτει από τα παραπάνω ότι το θέμα της σχολικής υγιεινής, κυρίως από το 1880 και μετά, βρισκόταν κάθε χρόνο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και αποτελούσε αντικείμενο συζήτησης στα ιατρικά συνέδρια. Αυτές οι συνεχείς έρευνες και οι συζητήσεις σε διεθνή συνέδρια από ιατρούς και παιδαγωγούς, συνέβαλαν στην αυτοτέλεια της επιστήμης της σχολικής υγιεινής και στην αναγνώρισή της ως σημαντικού κλάδου της δημόσιας υγιεινής⁹⁶. Το αποτέλεσμα

⁹⁴ Κ. Α. Χαριτάκης, *Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική...*, ό.π., σ. 107 και 112-113.

⁹⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εις την Σχολικήν Υγιεινήν, [...] 1925*, σσ. κστ' - κζ'.

⁹⁶ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 10. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα. Το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», *Ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα, Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002, σ. 3.

ήταν η σταδιακή καθιέρωση της σχολιατρικής υπηρεσίας και η λειτουργία υπηρεσιών σχολικής υγιεινής στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ

Από τη στιγμή που θεμελιώθηκε η επιστήμη της Σχολικής Υγιεινής από τον Peter Frank μέχρι να ξαναβρεθεί στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος πέρασε σχεδόν μία πενήνταετία απραξίας. Η σχολική υγιεινή, ως γνωστό, αντικείμενο και ως εκπαιδευτική διαδικασία, ως σχολική πραγματικότητα και ευρύτατο επιστημονικό πεδίο εκφράστηκε στην επαναστατημένη Ευρώπη στην αρχή της δεκαετίας του 1830. Οι εργασίες και οι έρευνες που άρχισαν να γίνονται έφεραν ξανά στο προσκήνιο το αίτημα, που θεωρούνταν δεδομένο για τους αρχαίους Έλληνες, της αρμονικής σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης.

Πρωτοπόρος στον τομέα της σχολικής υγιεινής και πρότυπο για τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπήρξε η **Γερμανία**. Εκτός από την επίδραση του Lorinser (1836), σημαντική συμβολή για το ενδιαφέρον της ιατρικής και της πολιτείας αναφορικά με την υγιεινή των σχολείων άσκησαν οι παιδολογικές εργασίες από σημαντικούς ερευνητές (Schreber, Parow, Hermann Cohn, Dietrich Tiedmann, W. Preyer, Chrisman, Kräepelin, Griesbach, Ebbinghaus, Ernst Meumann, Groos, Ziehen, Schiller, Höpfner, Mayer, Stern, Offner, Selter, Pfeiffer, Schmidt), οι οποίες συνέβαλαν στην αυτονομία της Παιδαγωγικής επιστήμης¹.

Στα διδασκαλεία της Βυρτεμβέργης οι ιατροί είχαν αναλάβει τη διδασκαλία του μαθήματος της σχολικής υγιεινής από το 1889. Το μάθημα της Υγιεινής διδασκόταν επίσης και στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Στο Μόναχο οι μαθητές της έβδομης τάξης του δημοτικού σχολείου διδάσκονταν την υγιεινή μία φορά την εβδομάδα από το 1880². Υπήρχαν βέβαια γι' αυτό ειδικά εγχειρίδια προς χρήση του δασκάλου, ο οποίος με μεθοδικό τρόπο μάθαινε στους μαθητές 5-10 υγιεινά παραγγέλματα, που υπήρχαν στο τέλος κάθε κεφαλαίου³.

Εξχωριστή φροντίδα υπήρχε για τη γυμναστική των παιδιών τόσο εκτός όσο και εντός σχολείου. Πιο συγκεκριμένα, προβλεπόταν καθημερινές φυσικές ασκήσεις, αλλά και τριώρη διδασκαλία του μαθήματος κάθε εβδομάδα. Λαμβανόταν μέριμνα ακόμα και για τις σωματικές ατέλειες των μαθητών, καθώς υπήρχε ειδικός γυμναστής, ο οποίος εφάρμοζε την ορθοπαιδική γυμναστική. Στα πλαίσια της φυσικής αγωγής επίσης περιλαμβάνονταν οι παιδιές, οι εκδρομές και οι περίπατοι. Μερικές φορές μάλιστα επινοούνταν

¹ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 5 και 11.

² Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 460 και 462.

³ Ο Έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Πρακτικά τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908...*, ό.π., σ. 34.

πρωτότυπες ιδέες, που έκαναν εντύπωση, όπως η μεταβολή της στέγης σε κήπο με γυμναστήριο⁴.

Ιδιαίτερα από το 1850 και μετά υπήρξε ιδιαίτερη ενασχόληση των ιατρών και των παιδαγωγών με ζητήματα σχολικής υγιεινής και άρχισε σταδιακά να εφαρμόζεται η ιατρική εποπτεία των σχολείων με σύστημα και μέθοδο⁵. Βέβαια, καθοριστική επίδραση είχαν οι έρευνες του Cohe (1866), οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τις ιατρικές επισκέψεις στα σχολεία τις επόμενες δεκαετίες, αρχικά περιστασιακά και αργότερα σε μόνιμη βάση, με στόχο την πρόληψη των μεταδοτικών νόσων στα παιδιά αφενός και την υγειονομική επιθεώρηση των σχολικών κτηρίων αφετέρου⁶.

Η πρώτη πόλη που διόρισε σχολικούς ιατρούς ήταν η Λειψία το 1892. Έκτοτε οι περισσότερες πόλεις, παρά τις διαφορές που υπήρχαν στα διάφορα κρατίδια, διέθεταν ιατρούς στα σχολεία⁷, ώστε σε όλη τη Γερμανία το 1904 είχαν διοριστεί περίπου 600 σχολίατροι⁸. Αξίζει να αναφερθεί ότι στα σχολεία της Φρανκφούρτης δινόταν ιδιαίτερη σημασία στη στοματική υγιεινή των παιδιών. Ενέργειες προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η διδασκαλία της υγιεινής των δοντιών, η ύπαρξη σχολικού οδοντιάτρου και η ίδρυση σχολικής οδοντιατρικής κλινικής, όπου οι μαθητές θεραπεύονταν δωρεάν⁹. Παρόμοια κλινική υπήρχε στο Βερολίνο, αλλά και σε άλλες πόλεις¹⁰.

Η υγειονομική οργάνωση των σχολείων από τον Cunt, που εφαρμόστηκε στο Wiesbaden το 1897, αποτέλεσε πρότυπο όχι μόνο για τις υπόλοιπες πόλεις

⁴ «Η Σχολική Υγιεινή εν τῇ Διεθνῇ Ἐκθέσει Ὑγιεινῆς ἐν Δρέσδῃ», *Ανατολή*, τόμος Β', Φεβρουάριος 1912, σσ. 93-94.

⁵ Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ' τόμου, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1909, σ. 8. Ἰδιαίτερα για τους υγιεινούς όρους στα παρθεναγωγεία βλ. «Υγιειναὶ Διατάξεις τῶν Πρωσοικῶν Παρθεναγωγείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ἐ', ἀριθ. 20, 15 Ὀκτωβρίου 1902, σ. 239.

⁶ George Rosen, *A History of Public Health...*, ὁ.π., σ. 365.

⁷ Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 956-957 και Ν. Α. Τριανταφυλλίδης, *Ἐγχειρίδιον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σ. 175.

⁸ Χρ. Π. Οικονόμου, «Συνέδρια καὶ Εὐχαί», *Δῆμ. Ἐκπαιδευσις*, ἔτος Γ', ἀριθ. 23, 20 Ἀπριλίου 1904, σ. 363. Αναλυτικότερα για τον τρόπο που γινόταν η ιατρική επιθεώρηση των σχολείων, τις αρμοδιότητες και τα δικαιώματα των ιατρών – επιθεωρητῶν, βλ. «Ἰατρικὴ ἐπιθεώρησις τῶν σχολείων τῆς Πρωσσίας», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως (1901-1902...)*, ὁ.π., σσ. 260-261.

⁹ «Πληροφορίαὶ τοῦ τύπου», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σ. 196. Βλ. ἐπίσης στο ἴδιο, σ. 69, για τα εκθέματα της Γερμανίας σχετικά με τη σχολική υγιεινή στην Παγκόσμια Ἐκθεση για την Ἐκπαίδευση στις Βρυξέλλες και «Πληροφορίαὶ τοῦ τύπου», τόμος Β' 1911-1912, σσ. 386-387, για τους κανόνες της παιδικῆς βιβλιοθήκης στο Wiesbaden και τα προληπτικὰ μέτρα για την καταπολέμηση των μολυσματικῶν νοσημάτων της διφθερίτιδας και της σκαρλατίνας στα σχολεία του Βερολίνου.

¹⁰ «Η Σχολικὴ Ὑγιεινὴ ἐν τῇ Διεθνῇ Ἐκθέσει Ὑγιεινῆς ἐν Δρέσδῃ», *Ανατολή*, τόμος Β', Φεβρουάριος 1912, σ. 94. Βλ. ἐπίσης στο ἴδιο, σσ. 94-95, για την οργάνωση της σχολιατρικῆς υπηρεσίας στη Γερμανία. Για την οδοντιατρικὴ κλινικὴ των μαθητῶν που υπήρχε στο Στρασβούργο βλ. ἐφ. *Ἡ Ἀλήθεια*, ἀριθ. φ. 251-27, Κυριακὴ 5 Ἰουλίου 1909, σ. 215.

της Γερμανίας αλλά και για πολλές ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες ψήφισαν αντίστοιχες νομοθεσίες¹¹. Στις αρμοδιότητες του σχολικού ιατρού περιλαμβάνονταν 1000-1200 μαθητές, στους οποίους γίνονταν λεπτομερείς ιατρικές εξετάσεις στην αρχή του σχολικού έτους. Επιπλέον, ο ιατρός επισκεπτόταν τα σχολεία ανά δίωρο κάθε δεκαπενθήμερο¹². Επιπρόσθετα καθήκοντα των ιατρών ήταν η προστασία των δασκάλων και των μαθητών από τα μολυσματικά νοσήματα, οι υποδείξεις προς τους αρμοδίους για τη βελτίωση των ελλείψεων από άποψη υγιεινής και η συμμετοχή τους στις συνεδρίες των δασκάλων, όπου είχαν κύριο λόγο για ζητήματα υγιεινής των σχολείων¹³. Σημαντική καινοτομία αποτελούσε το *δελτίον υγείας* (*Gesundheitssehein*) που έπρεπε να συντάξει ο οικογενειακός ή ο σχολικός ιατρός για το μαθητή που άρχιζε τη σχολική του φοίτηση. Το δελτίο αυτό φυλασσόταν στο σχολείο και συνόδευε το μαθητή στις επόμενες τάξεις ή στην αλλαγή σχολείου¹⁴.

Το ενδιαφέρον της χώρας αυτής γενικότερα για τη λήψη μέτρων υγιεινής φαίνεται και από τις τεράστιες δαπάνες που διέθετε για τον τομέα της υγείας. Αποτέλεσμα μιας τέτοιας πολιτικής ήταν ο περιορισμός της θνησιμότητας κυρίως από τα λοιμώδη νοσήματα¹⁵. Η μέριμνα για τη σχολική υγιεινή φαίνεται επίσης από την έκδοση ειδικών εφημερίδων¹⁶, αλλά και από τη συγκρότηση συνεδρίων, όπως το πρώτο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής που έγινε στη Νυρεμβέργη το 1904, καθώς και το συνέδριο για τη μελέτη και την προστασία του παιδιού στο Βερολίνο το 1906¹⁷.

Όπως συνέβαινε και με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έτσι και η Ελλάδα, επηρεαζόταν σημαντικά από τις γενικότερες εκπαιδευτικές εξελίξεις στη

¹¹ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 11.

¹² Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εις την Σχολικήν Υγιεινήν, [...] 1925*, ό.π., σ. ιη'.

¹³ Βλ. Γ. Νούλης, «Περί υγιεινής τῶν σχολῶν», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, Παράρτημα ΚΘ' τόμου. Βιολογικῆς ἐπιτροπῆς ἐργασία (τῶν ἐτῶν 1902-1904), σ. 29.

¹⁴ Βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 951-952, όπου παρατίθεται το δελτίο υγείας του Wiesbaden. Λεπτομερείς πληροφορίες για τον τρόπο που λειτουργούσε το σύστημα σχολικής υγιεινής βλ. στην ἐφ. *Ἡ Ἀλήθεια*, ἀριθ. φ. 245-21, Κυριακὴ 24 Μαΐου 1909, σ. 167 καὶ ἀριθ. φ. 249-25, Κυριακὴ 21 Ἰουνίου 1909, σ. 198.

¹⁵ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Ἐγχειρίδιον Υγιεινῆς*, Τυπογραφεῖον «Ἐστία» Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, Ἐν Ἀθήναις 1907, σσ. 12-14. Τὴν ἴδια πολιτικὴ ἀκολουθοῦσε καὶ γιὰ τὴν προστασία τῆς υγείας τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ μεγάλα ποσὰ που δαπανοῦσε γιὰ τὴ λειτουργία τῶν παιδικῶν ἐξοχῶν. (Βλ. Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Ὁργάνωσις καὶ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένῃ (Ἀττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στα *Πρακτικὰ τοῦ Β' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως*, ό.π., σ. 246). Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἐπίσης εἶχαν ἰδρυθεῖ σχετικὲς εταίρειες σε διάφορες πόλεις τῆς Γερμανίας. (Βλ. ἰατρικὴ ἐκθεση τοῦ Λαμπαδαρίου γιὰ τὴν Παιδικὴ Ἐξοχὴ Βουλιαγμένης στο: *Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παίδων, Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν 1911-1914*, Τυπογραφεῖον «Ἐστία», Κ. Μάϊσνερ & Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 24).

¹⁶ Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΔΑ' τόμου..., ό.π., σ. 46.

¹⁷ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αἱ παιδολογικαὶ ἐπιστήμαι...», ό.π., σσ. 5-6.

Γερμανία, αλλά και ειδικότερα σε ζητήματα σχολικής υγιεινής. Αυτό δικαιολογείται και από την τελειότητα με την οποία αντιμετώπιζε η χώρα αυτή τα σχολικά ζητήματα τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και της πράξης¹⁸.

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι διάφορες καινοτομίες που σχετιζόνταν με την υγιεινή του σχολείου εφαρμόζονταν πρώτα στη Γερμανία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις αρχές περίπου της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα υπήρχε η τάση να κατασκευάζονται σχολεία, τα οποία είχαν τον κήπο στη στέγη, όπως συνέβη στο Βερολίνο. Στα σχολεία του Dortmund επίσης, προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος μόλυνσης των μαθητών κατά την πόση του νερού, είχε κατασκευαστεί μικρή στήλη με σωλήνα από το ύψος του οποίου έρρεε πάντοτε το νερό, χωρίς να μπορούν οι μαθητές να φτάσουν με τα χείλη τους το άκρο του¹⁹.

Τα θέματα της σχολικής υγιεινής αποτελούσαν αντικείμενο επιστημονικών συλλόγων και σωματείων. Για παράδειγμα, με την υγιεινή των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης ασχολούνταν συστηματικά ο Παγγερμανικός Σύνδεσμος Σχολικής Υγιεινής από την πρώτη σχεδόν δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ο οποίος, μεταξύ των άλλων, αποτελούνταν από ιατρούς, καθηγητές της ιατρικής, παιδαγωγούς και πολιτικούς. Η έντονη δράση του συνδέσμου φαίνεται από τη διοργάνωση πλήθους συνεδρίων σχολικής υγιεινής και την εφαρμογή των πορισμάτων τους στην πράξη²⁰.

Εκτός από τους ιατρούς, συμβολή στη θεμελίωση της επιστημονικής παιδαγωγικής και την καθιέρωση υγιεινών παιδαγωγικών μεθόδων είχαν και οι δάσκαλοι. Έτσι, το 1906, ο Διδακταλικός Σύλλογος της Λειψίας, με πρωτοβουλία του Schulze, ίδρυσε Ψυχοπαιδαγωγικό Ινστιτούτο, ενώ το ίδιο έτος λειτούργησε στο Βερολίνο Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Ψυχολογίας, που ασχολούνταν με παιδολογικά θέματα. Το 1908 επίσης ο Γερμανικός Διδακταλικός Σύλλογος (Deutscher Lehrerverein) ίδρυσε κεντρικό γραφείο (Pädagogische Zentralstelle), με σκοπό να συνδέσει όσους αγωνίζονταν για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ένα χρόνο αργότερα (Οκτώβριος 1909), ιδρύθηκε η Ένωση υπέρ της μεταρρυθμίσεως του σχολείου (Bund für Schulreform), με σκοπό την αναμόρφωση του σχολείου σε επιστημονικές βάσεις και την προσαρμογή του στην πραγματικότητα της εποχής²¹.

¹⁸ Βλ. «Δύο Συνέδρια Σχολικής Υγιεινής εν Γερμανία», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σ. 264. Για την εφαρμογή των βασικών αρχών της σχολικής υγιεινής σε χωριό της Δρέσδης το 1871 βλ. τις περιγραφές, οι οποίες προέρχονται από αυτοψία, του Δημητρίου Μαυροκορδάτου, στο *Υπομνημάτιον περί εκπαιδεύσεως του λαού*, εκ του Τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περρῆ, ἐν Ἀθήναις 21872, σσ. 10-11.

¹⁹ Βλ. Ανώνυμος, «Ἡ Σχολικὴ Ὑγιεινὴ ἐν τῇ Διεθνεί Ἐκθέσει Ὑγιεινῆς ἐν Δρέσδῃ», *Ανατολή*, τόμος Β', Φεβρουάριος 1912, σσ. 90-91.

²⁰ «Δύο Συνέδρια Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Γερμανία»..., *ό.π.*, σσ. 264-265.

²¹ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, «Αἱ παιδολογικαὶ ἐπιστῆμαι...», *ό.π.*, σσ. 54-55.

Τέλος, ενδεικτικό στοιχείο της αλματώδους προόδου της σχολικής υγιεινής στη Γερμανία είναι και το γεγονός ότι, στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, κυκλοφορούσαν ήδη τέσσερα, τουλάχιστον, περιοδικά υψηλής επιστημονικής ποιότητας, που ασχολούνταν με αυτό το θέμα²².

Στην **Αυστρία** η σχολιατρική οργάνωση βασιζόταν στα γερμανικά πρότυπα και καθιερώθηκε για πρώτη φορά το 1877 με βάση την υγειονομική οργάνωση της αντίστοιχης υπηρεσίας της πόλης Berndorf²³. Όπως και στη Γερμανία, στη Βιέννη υπήρχαν εταιρείες που μεριμνούσαν για την οργάνωση των παιδικών εξοχών, οι οποίες αποτέλεσαν πρότυπο και για άλλες πόλεις της Αυστροουγγαρίας²⁴. Επίσης, υπήρχε εταιρεία με την επωνυμία *Φίλοι του Σχολείου* (Comite der Schulfreude) που φρόντιζε για τα αγροτικά σχολικά κτήρια. Τα σχολεία αυτά διέθεταν κήπο, ο οποίος καλλιεργούνταν και χρησίμευε για τη διδασκαλία σχετικών μαθημάτων και την εξάσκηση των μαθητών στην κηπουρική²⁵. Συστηματικότερες, όμως, γνώσεις υγιεινής οι μαθητές των δημοτικών σχολείων αποκτούσαν από τη διδασκαλία αυτοτελούς μαθήματος Υγιεινής²⁶. Ο νόμος μάλιστα αξιοποιούσε την επιρροή των δασκάλων, ώστε οι υγιεινές συνήθειες (για τη διαίτα, την ανατροφή και τη διανοητική εργασία των παιδιών) να εφαρμόζονται και στο σπίτι²⁷.

Η ιατρική εποπτεία των σχολείων δεν ήταν ίδια σε όλες τις πόλεις. Υπήρχαν ιατροί που είχαν διοριστεί από την κυβέρνηση, ιατροί που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους εθελοντικά, αλλά και αστικοί ιατροί. Ιδιαίτερα οργανωμένη ήταν η Θηρεσιανή Ακαδημία της Βιέννης, στην οποία υπήρχαν διάφορες ιατρικές ειδικότητες για την εξέταση των μαθητών, οι παιδιές αποτελούσαν υποχρεωτική ενασχόληση, είχαν κατασκευαστεί λουτρά και χώροι για κολύμβηση και παγοδρομία και, τέλος, δινόταν σημασία στην υγιεινή του ύπνου, καθώς το πρόγραμμα προσαρμοζόταν στην ηλικία των παιδιών²⁸.

²² Βλ. Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σ. x.

²³ Δ. Στεφάνου, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σ. 522.

²⁴ Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παίδων, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης...*, ό.π., σ. 25.

²⁵ Για μια λεπτομερέστερη περιγραφή των σχολείων αυτών βλ. Ἀριστοτέλης Σ. Μαλτῆς, Σταῦρος Ι. Καραΐας, *Σχολικὴ Υγιεινή*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων "Ἀνέστη Κωνσταντινίδου", ἐν Ἀθήναις 1903, σσ. 26-28. Βλ. ἐπίσης Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Υγιεινὴ προληπτικὴ τῆς μαθητικῆς μυωπίας*, Τύποις Παρασκευᾶ Λεώνη, ἐν Ἀθήναις 1897, σ. σ. 71. [Στο ἐξώφυλλο ἀναγράφεται ὡς ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1898. Στὸ τέλος τοῦ προλόγου τοῦ βιβλίου ὁ Καραπαναγιώτης ἔχει τὸ ὄνομά του καὶ ἡμερομηνία τὸ μῆνα Δεκέμβριου τοῦ 1897. Προφανῶς τὸ μῆνα αὐτὸ τὸ παρέδωσε στὸ τυπογραφεῖο καὶ τυπώθηκε τὸ νέο ἔτος].

²⁶ Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σ. 462.

²⁷ Γ. Καραπαναγιώτης, *Υγιεινὴ προληπτικὴ...*, ό.π., σ. 77.

²⁸ Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 954-955.

Στο **Βέλγιο** η παιδολογική επιστήμη παρουσίασε πρόωμη εξέλιξη²⁹. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι οι Βρυξέλλες υπήρξαν η κοιτίδα πολλών διεθνών συνεδρίων, που διεξήχθησαν στην πόλη αυτή από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά. Το γεγονός αυτό σαφώς δείχνει ότι η χώρα αυτή παρακολουθούσε γενικότερα τις προόδους της Υγιεινής, οι οποίες συνέβαλαν στη βελτίωση της υγείας του λαού της.

Χάρη στον Jannssens, ο οποίος είχε σημαντική συμβολή στην εξέλιξη της σχολικής υγιεινής, οι Βρυξέλλες υπήρξαν η πρώτη ευρωπαϊκή πόλη που διορίστηκαν ειδικοί ιατροί στα σχολεία από το 1874 και η σχολιατρική υπηρεσία λειτουργούσε με υποδειγματικό τρόπο³⁰. Το 1896 υπήρχαν 52 σχολικοί ιατροί με καθήκοντα, μεταξύ των άλλων, την απομόνωση των μαθητών στο σπίτι και την απολύμανσή τους, όταν προσβάλλονταν από λοιμώδη νοσήματα. Επιπλέον, προβλέπονταν τακτικές επισκέψεις στα σχολεία από οδοντίατρο και οφθαλμίατρο³¹.

Η μέριμνα για την υγιεινή του σχολείου αποτυπώνεται σε ποικίλες ενέργειες. Το 1876 πραγματοποιήθηκε στις Βρυξέλλες Διεθνής Έκθεση Υγιεινής, όπου εκτέθηκε και πρότυπη σχολική επίπλωση³². Στα διδασκαλεία οι ιατροί είχαν αναλάβει τη διδασκαλία της σχολικής υγιεινής³³, ενώ και στα περισσότερα δημοτικά σχολεία διδάσκονταν μαθήματα υγιεινής³⁴, με την ύλη προσαρμοσμένη στην ηλικία των μαθητών³⁵. Σημαντικό ακόμη ήταν και το ενδιαφέρον για τη λειτουργία παιδικών εξοχών από οργανώσεις που είχαν ιδρυθεί για το σκοπό αυτό³⁶.

Επιπλέον, την ανάπτυξη των παιδολογικών επιστημών στο Βέλγιο αποδεικνύει η ίδρυση παιδολογικών εργαστηρίων και η έκδοση σχετικών περιοδικών. Από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με τα ζητήματα αυτά ήταν ο Schuyten το 1899, ο οποίος ίδρυσε στην Αμβέρσα παιδολογικό εργαστήριο και δημοσίευσε το περιοδικό «*Paedologisch Jaarboeks*». Ανάλογα εργαστήρια επίσης ιδρύθηκαν και σε άλλες πόλεις του Βελγίου. Στην εξέλιξη βέβαια της Παιδολογίας σημαντική υπήρξε η συνεισφορά της διευθύντριας της διεθνούς σχολής των Βρυξελλών I. Joteyko, η οποία διηύθυνε παιδολογικά εργαστήρια, το

²⁹ Βλ. Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας ...*, ὁ.π., σ. 20. Αναλυτικά για τις αιτίες, τις οποίες το Βέλγιο αποτέλεσε το επίκεντρο της Παιδολογίας, καθώς και γενικότερα για την παιδολογική κίνηση στη χώρα αυτή βλ. Marc Depaere, «The heyday of paedology in Belgium (1899-1914). A positivistic dream that did not come true», *International Journal of Educational Research*, Volume 27, Issue 8, 27 February 1998, σσ. 687-697.

³⁰ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν, [...] 1925*, σ. ιθ'.

³¹ Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σ. 955.

³² Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 163.

³³ Βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σ. 460.

³⁴ Ὁ.π., σ. 462 και 955.

³⁵ Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ' τόμου..., ὁ.π., σ. 30.

³⁶ Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παιδῶν, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης...*, ὁ.π., σ. 25.

πανεπιστημιακό ψυχοφυσιολογικό εργαστήριο, ίδρυσε το διεθνές Παιδολογικό Ινστιτούτο στις Βρυξέλλες και το περιοδικό «Revue Psychologique» το 1908. Άλλα σημαντικά γεγονότα που συνέβαλαν στην προώθηση της Παιδολογίας ήταν η ίδρυση το 1906 της «Παιδοτεχνικής Εταιρείας»³⁷ με πρωτοβουλία των Nyns, Lay και Decroly, καθώς και η έκδοση του περιοδικού «Zuid en Noord» από τον καθηγητή Biervliet. Ο τελευταίος επίσης σε συνεργασία με το Γάλλο Binet ίδρυσε τη «Διεθνή Εταιρεία Παιδαγωγικής», που αποσκοπούσε στην εφαρμογή των παιδολογικών πορισμάτων στο σχολείο³⁸. Η Παιδολογική Εταιρεία διοργάνωνε διετούς διάρκειας μαθήματα που σχετιζόνταν με τη μόρφωση των παιδιών και απευθύνονταν σε σχολικούς ιατρούς, δασκάλους, αλλά και γενικότερα σε κάθε μορφωμένο³⁹.

Ένα πρωτοποριακό μέτρο για τη μυωπία των μαθητών εφαρμόστηκε στην πόλη Αμβέρσα. Οι σχολικές αρχές της πόλης, μετά από τις διαπιστώσεις των ιατρών ότι το ένα τέταρτο των μαθητών έχει ελαττωματική όραση, εφοδίασαν τα σχολεία με ειδικές πινακίδες, με τις οποίες οι δάσκαλοι αποφαίνονταν για το βαθμό όρασης κάθε μαθητή. Στη συνέχεια ενημερώνονταν οι γονείς των μαθητών που είχαν προβλήματα όρασης, προκειμένου να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για τον περιορισμό της μυωπίας. Με τον τρόπο αυτό προλαμβάνονταν οι αιτίες που εμπόδιζαν την πρόοδο των μαθητών στα μαθήματα, αλλά και την εξέλιξή τους αργότερα στον επαγγελματικό στίβο⁴⁰. Το σημαντικότερο όμως για την πρόληψη των προβλημάτων όρασης των μαθητών ήταν η λειτουργία «Παιδαγωγικού Μουσείου» στο Παρίσι και στις Βρυξέλλες. Οι διάφοροι επαγγελματίες εύρισκαν σε αυτό το χώρο όλα τα είδη «κατά τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς Ὑγιεινῆς εἰς τὴν ἀβλαβῆ ἐργασίαν τῶν μαθητῶν ἐν τε τῇ σχολῇ καὶ τῷ οἴκῳ»⁴¹.

Τέλος, η θετική εξέλιξη της σχολικής υγιεινής στο Βέλγιο αποτυπώθηκε και στην παγκόσμια έκθεση για την εκπαίδευση που έγινε το 1910 στις Βρυξέλλες. Ειδικότερα, στην έκθεση αυτή επισημάνθηκε η βασική μέριμνα που δινόταν από τους αρμόδιους στην οικοδόμηση σχολικών κτηρίων με βάση τους όρους της υγιεινής. Ενδεικτικό των αλλαγών αυτών ήταν η κατασκευή σχολείων, τα οποία ήταν εφοδιασμένα με ξεχωριστές αίθουσες εστιατορίων, λουτρών, ανάγνωσης και γυμναστικής⁴².

³⁷ Η «Παιδοτεχνική Εταιρεία» ιδρύθηκε στις 7 Μαρτίου 1906 στις Βρυξέλλες με σκοπό να μελετήσει επιστημονικά τα ζητήματα που σχετιζόνταν με το παιδί και εξέδιδε τριμηνιαίο φυλλάδιο. (Βλ. Ιωάννης Ιωαννίδης, «Η γλώσσα και οι δεξιότητες του παιδός», *Παιδική Προστασία*, τεύχος Α', φύλ. 4, 20 Δεκεμβρίου 1913, υποσ. 2, σσ. 43-44).

³⁸ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, σσ. 11-12.

³⁹ «Πληροφορίες του τύπου», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σ. 324.

⁴⁰ «Ποικίλα», *Πρόοδος*, ἀριθ. 11, Χανιά 1 Αυγούστου 1901, σ. 92.

⁴¹ Γ. Καραπαναγιώτης, *Υγιεινή προληπτική...*, ό.π., σσ. 78-79.

⁴² «Η εκπαίδευσις ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἐκθέσει τῶν Βρυξελλῶν», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 64-65.

Στη Γαλλία, παρ' όλο που από το 1793 είχε επισημανθεί η αναγκαιότητα ιατρικής εποπτείας του σχολείου⁴³, η πορεία της Σχολικής Υγιεινής δεν είχε ανάλογη εξέλιξη, τουλάχιστον μέχρι την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Το 1830, όμως, σηματοδοτεί την έναρξη του σχετικού ενδιαφέροντος, καθώς ο ιατρός Βουιζοτ εκπόνησε διδακτορική διατριβή, η οποία πραγματευόταν το θέμα του *σχολικού ιατρού*⁴⁴. Το 1833 θεσπίσθηκαν οι πρώτες διατάξεις για την υγιεινή του σχολείου, ενώ το 1836 στο Παρίσι, στα πλαίσια της εκλαϊκευσης των κανόνων της υγιεινής για τους φτωχούς, σύμφωνα με τον *Κανονισμό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, οι μαθητές των τριών πρώτων τάξεων υποχρεώνονταν στη μελέτη και στην αποστήθιση εγχειριδίων υγιεινής. Βέβαια, πρόκειται για κηρύγματα που δεν εφαρμόζονταν στην πράξη από τους άπορους και είχαν περισσότερο ως στόχο την ηθική και τη θρησκευτική ανατροφή των παιδιών⁴⁵. Το 1837 και το 1842 ψηφίστηκαν νόμοι για την ιατρική εποπτεία των σχολείων, οι οποίοι όμως έμειναν ανεφάρμοστοι στην καθημερινή πρακτική, με αποτέλεσμα να μην υπάρξουν σημαντικές βελτιώσεις στην υπηρεσία της σχολικής υγιεινής μέχρι το 1879, οπότε το δημοτικό συμβούλιο του Παρισιού διόρισε επόπτες υγιεινής⁴⁶.

Το 1880 πολλά από τα σχολικά κτήρια ήταν παλαιές οικοδομές που δεν πληρούσαν τους όρους της υγιεινής. Για τη βελτίωση της κατάστασης ορίστηκε επιτροπή με σκοπό να καθορίσει τα γενικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία έπρεπε να οικοδομηθούν τα νέα κτήρια⁴⁷. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας επίσης το Υπουργείο Παιδείας συγκρότησε *Επιτροπή Υγιεινής της Οράσεως*, η οποία επεσήμανε τις αιτίες που προκαλούσαν βλάβη στην όραση (ακατάλληλος φωτισμός, μέθοδοι γραφής που οδηγούσαν σε ελαττωματική στάση του σώματος, σχολική επίπλωση που δεν ήταν ανάλογη με το ανάστημα των μαθητών, πρόωρη διδασκαλία της γραφής και χρήση βιβλίων που είχαν τυπωθεί με πολύ λεπτά στοιχεία)⁴⁸. Παρομοίως, από το 1886, η *Ιατρική Ακαδημία της*

⁴³ Πρόκειται για το νομοσχέδιο για την «Εθνική Αγωγή», το οποίο προέβλεπε την ύπαρξη ενός υγειονομικού υπαλλήλου σε κάθε περιφέρεια με αρμοδιότητα να επισκέπτεται όλα τα σχολεία τέσσερις φορές ετησίως. Τα καθήκοντά του αφορούσαν στην παροχή συμβουλών για τη γυμναστική, την εξέταση των μαθητών και την υπόδειξη μέτρων για την προαγωγή της υγείας τους. (Βλ. Δημ. Στεφάνου, «Εισαγωγή και εξέλιξις του σχολιατρικού θεσμού εις τὰς διαφόρους χώρας», *Σχολική Υγιεινή*, τεύχος 114, Φεβρουάριος 1954, σ. 20).

⁴⁴ Ν. Α. Τριανταφυλλίδης, *Εγχειρίδιον Σχολικής Υγιεινής...*, ό.π., σ. 175.

⁴⁵ Georges Vigarello, (μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος), *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σσ. 235-236.

⁴⁶ George Rosen, *A History of Public Health...*, ό.π., σ. 365.

⁴⁷ Βλ. «Περὶ τῆς Ὑγιεινῆς τῶν Σχολικῶν Οἰκοδομῶν», (Ἀπηγγέλθη ἐν τῷ πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν συλλόγῳ τοῦ Montpellier ὑπὸ Αἰμιλίου Τρελάτου, καθηγητοῦ ἐν τῷ Conservatoire des Arts et Métiers), *Πλάτων*, τεύχος Θ', Ιούλιος 1880, σσ. 370-371.

⁴⁸ Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικῆς ὑγιεινῆς. Εἰς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων, Διδασκαλείων καὶ Παρθεναγωγείων*, Τυπογραφεῖον «Παλιγγενεσία» Ἰω. Ἀγγελοπούλου, Ἀθήνησι 21889, σσ. 62-63. Για την εξουδετέρωση των αρνητικών συνεπειών που είχε η χρήση της πλάγιας γραφής στα γαλλικά σχολεία, ιδρύθηκε στο Παρίσι Σύλλογος για την καθιέρωση της όρθιας

Γαλλίας ασχολήθηκε σοβαρά με τις βλαβερές συνέπειες της διανοητικής υπερκόπωσης στην υγεία των μαθητών, συμβάλλοντας στη βελτίωση των προγραμμάτων σπουδών από υγιεινή άποψη⁴⁹.

Στο Παρίσι ακόμη είχαν διοργανωθεί διεθνείς εκθέσεις (1867, 1878 και 1889), στις οποίες παρουσιάστηκαν ο σχολικός εξοπλισμός και τα σχολικά κτήρια. Το 1882 συγκροτήθηκε Επιτροπή Σχολικής Υγιεινής με σκοπό την ενασχόλησή της με ζητήματα υγιεινής του σχολικού εξοπλισμού, του υλικού και των μεθόδων διδασκαλίας. Τα πορίσματά της δημοσιεύτηκαν το 1884 και χρησίμευσαν ως «πραγματικός κώδικας σχολικής υγιεινής» για τη σχολική πραγματικότητα της Γαλλίας μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵⁰. Στο πολυσέλιδο υπόμνημα της Επιτροπής θίγονταν θέματα που αφορούσαν ποικίλες πτυχές του σχολικού κτηρίου (καθαριότητα, προσανατολισμός, αερισμός, θέρμανση, θέα, ακουστική, φωνητική και εξοπλισμός), αλλά και ειδικότερα των μαθητών (διατροφή, εργασία, ανάπαυση και διακοπές)⁵¹.

Η ιατρική εποπτεία των σχολείων είχε οργανωθεί αρκετά καλά μόνο στο Παρίσι, όπου από το 1889 υπήρχαν 126 σχολίατροι. Η πλήρης οργάνωση πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1896, με την καθιέρωση του γενικού επόπτη των σχολείων, υπεύθυνου για ζητήματα υγιεινής. Σε κάθε ιατρό αναλογούσαν 1200-1800 παιδιά και οι αρμοδιότητές του αφορούσαν στις ιατρικές επισκέψεις στα σχολεία, στους ετήσιους εμβολιασμούς και στον ορισμό των μαθητών που χρειάζονταν αποδημίες και αναψυχή. Ο διορισμός των ιατρών, όμως, περιοριζόταν μόνο στα λύκεια, ενώ ο δήμος του Παρισιού είχε αποδεχτεί πρόταση του Legrand να διορίζονται γυναίκες ιατροί στα ανώτερα παρθεναγωγεία⁵². Η σχολιατρική επίβλεψη λοιπόν περιορίστηκε στο Παρίσι και σε λίγες ακόμη γαλλικές πόλεις, που αποτελούσαν την εξαίρεση στον κανόνα, καθώς στα περισσότερα δημόσια, και κυρίως στα ιδιωτικά σχολεία, δεν υπήρχε καμία εποπτεία των ιατρών σχετικά με την υγεία των παιδιών⁵³. Η γενίκευση του σχολιατρικού ελέγχου θεσπίστηκε, τελικά, το 1913, οπότε ορίστηκε ότι κάθε επιθεωρητής ιατρός θα έχει στην αρμοδιότητά του 1000 παιδιά⁵⁴.

γραφής (Ligue pour l'écriture droite). (Βλ. Δ. Ζήσης, «Η όρθια γραφή», *Δημ. Εκπαίδευσις*, ἀριθ. 23, 20 Απριλίου 1906, σσ. 356-358).

⁴⁹ Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής [...] 1889*, ό.π., σ. 62.

⁵⁰ Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σ. 163. Για τη διαδικασία που προβλεπόταν στη Γαλλία σχετικά με την οικοδόμηση των σχολικών κτηρίων βλ. Χ***, «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Εθνική Αγωγή*, ἀριθ. 2, 15 Μαρτίου 1898, σ. 18.

⁵¹ Κυριακή Τσουκαλά, *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική...*, ό.π., σ. 25.

⁵² Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 955-956.

⁵³ Α. Mosny, «Τὰ καθήκοντα τῆς πολιτείας πρὸς τὸ παιδίον ὑπὸ υγιεινῆ ἔποψιν», *Εθνική Αγωγή*, ἔτος ΣΤ', ἀριθ. 21, 1 Νοεμβρίου 1903, σσ. 244-245. Το ἄρθρο ἔχει μεταφραστεί στα ελληνικά ἀπὸ την ἐπιστολή που εἶχε στείλει ο ἰατρός Α. Mosny πρὸς τον Πρόεδρο της Οργανωτικῆς Επιτροπῆς του Διεθνούς Συνεδρίου Υγιεινῆς που θα γινόταν στις Βρυξέλλες.

⁵⁴ Pierre Belthie, «Ο σχολικός ἰατρικός ἔλεγχος», *Σχολική Υγιεινή*, τεῦχος 192, Δεκέμβριος 1961, σ. 1.

Ωστόσο, αυτές οι πρόοδοι που σημειώθηκαν στη σχολική υγιεινή δεν ήταν ανάλογες με το υψηλό επίπεδο των επιστημόνων στους τομείς της Πειραματικής Παιδαγωγικής και της Παιδολογίας. Μία από τις σημαντικότερες μορφές των παραπάνω επιστημών υπήρξε ο A. Binet (1857-1911), ο οποίος ίδρυσε και διηύθυνε το ψυχολογικό εργαστήριο της Σορβόνης και την *Société libre pour l'étude psychologique de l'enfant*. Δημοσίευσε επίσης πολλές εργασίες, από τις οποίες διακρίνεται για την επιστημονικότητά της η μελέτη με τίτλο «*Echelle metrique de l'intelligence*» στο αξιόλογο επιστημονικό περιοδικό «*Année Psychologique*» και το έργο «*Les nouvelles idées sur les enfants*», το οποίο θεωρείται ότι συμπυκνώνει το σύνολο των ερευνών του⁵⁵. Μαθητές και συνεργάτες του A. Binet, που προώθησαν τις παραπάνω επιστήμες, υπήρξαν οι Simon, Henri, Piéron, Toulouse, Payot και Vachide⁵⁶. Από τους άλλους Γάλλους ερευνητές, οι οποίοι με τις εργασίες τους έστρεψαν το ενδιαφέρον στην υγιεινή του σχολείου, ξεχωρίζουν οι Offilia, Javal και Piéron.

Αναφορικά με τη σχολική υγιεινή ως διδακτικό αντικείμενο, δεν αναγραφόταν στο πρόγραμμα των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης ως αυτοτελές μάθημα. Βέβαια, τέτοιου είδους βασικές και πρακτικές γνώσεις ενσωματώνονταν στα μαθήματα της Φυσικής Ιστορίας και κυρίως της Σωματολογίας. Η διδασκαλία αυτών των μαθημάτων γινόταν από το δάσκαλο, ο οποίος παράλληλα ήταν υπεύθυνος και για την επιτήρηση της υγιεινής των μαθητών⁵⁷. Το μάθημα της υγιεινής διδασκόταν στους μαθητές που φοιτούσαν στα ανώτερα δημοτικά σχολεία (*ecoles primaires superieures*), όπου τα παιδιά πήγαιναν μετά το 13^ο έτος της ηλικίας τους⁵⁸. Στοιχειώδεις, όμως, γνώσεις υγιεινής διδάσκονταν ακόμα και στα νηπιαγωγεία σε μια συντονισμένη προσπάθεια που γινόταν με στόχο την καταπολέμηση της φυματίωσης⁵⁹. Για τον ίδιο λόγο, πιθανόν, ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε στο Παρίσι η συστηματική οργάνωση των παιδικών εξοχών και τα μεγάλα ποσά που διέθεταν για το σκοπό

⁵⁵ Το έργο αυτό μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Χριστόδουλο Λέφα το 1919 με τίτλο A. Binet, *Αί νέαι ιδέαι περι παιδιον*, Έκδοσις «Φιλολογικής Κυψέλης», εν Αθήναις 1919.

⁵⁶ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, σ. 12.

⁵⁷ Ο Έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Πρακτικά τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ' τόμου..., ό.π., σσ. 34-35. Σχετικά με τη μέριμνα των εκπαιδευτικών για τα προληπτικά μέτρα κατά των λοιμωδών νόσων βλ. ενδεικτικά, «Διάφορα», *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἔτος Β', ἀριθ. 9, 4 Δεκεμβρίου 1902, σσ. 141-142.

⁵⁸ Βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σ. 462.

⁵⁹ Βλ. «Χρονικά-Γαλλία», *Ἡ Μελέτη*, Μηνιαῖον Δημοσίευμα, τεῦχος 1ον, Ἰανουάριος 1907, σ. 61, από το οποίο πληροφορούμαστε ότι και στα γαλλικά σχολεία την εποχή αυτή υπήρχε πρόβλημα με τη φυματίωση. Ἐτσι στα παιδιά του νηπιαγωγείου μεταδίδονταν πρακτικοί κανόνες υγιεινής, όπως: να μη φτύνουν στο χώμα, να μη βάζουν στο στόμα τους διάφορα αντικείμενα, να πλένουν τα χέρια τους πριν από το φαγητό, κλπ. (Βλ. Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεῖα Υγιεινής...*, ό.π., σ. 115).

αυτό⁶⁰. Ευρύτερη διάδοση, όμως, των αρχών της υγιεινής συντελέστηκε μετά το 1901, οπότε ιδρύθηκε στο Πανεπιστήμιο της Λυών έδρα Σχολικής Υγιεινής με καθηγητή τον J. Nicolas⁶¹.

Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των ζητημάτων σχολικής υγιεινής στη Γαλλία είχε ο *Σύνδεσμος των ιατρών και των οικογενειών* (Ligue des medesins et des famillles), που ιδρύθηκε με την αυγή περίπου του 20^{ου} αιώνα στο Παρίσι από τους ιατρούς P. Le Gendre, Albert Mathieu και Andre Thomas. Σκοπός του συνδέσμου ήταν η ευαισθητοποίηση του κοινωνικού συνόλου, προκειμένου να πιέσει την εκπαιδευτική αρχή να προχωρήσει σε μεταρρύθμιση στα σχολεία σχετικά με το ζήτημα της «υγείας και τής φυσικής ανάπτυξεως τῶν παιδῶν», ώστε η εκπαίδευση να λαμβάνει υπόψη το πνευματικό επίπεδο των μαθητών και τις σωματικές μεταβολές της κάθε ηλικίας. Από σχετική εγκύκλιο του σωματείου προκύπτει ότι οι ιατροί και οι γονείς ανησυχούσαν για τα παιδιά και την ανθρώπινη φυλή, επειδή στο σχολείο και το σπίτι υιοθετούνταν ανθυγιεινές συνήθειες. Πιο συγκεκριμένα, επιβαρυντικοί παράγοντες για την υγεία θεωρούνταν η καθιστική ζωή των μαθητών, η ελλιπής φυσική άσκηση, η έλλειψη ευρύχωρων και εξαεριζόμενων σπιτιών, τα ακατάλληλα διδακτικά προγράμματα και οι διδακτικές μέθοδοι που καλλιεργούσαν την απομνημόνευση. Οι ιατροί προχώρησαν στη σύσταση του *Συνδέσμου*, για να ενημερώσουν την κοινή γνώμη σχετικά με αυτά τα ζητήματα και να βελτιωθεί η φυσική και πνευματική υγιεινή στα σχολεία.

Οι βασικές αρχές που στηριζόταν ο Σύνδεσμος για την υγιή ανάπτυξη των παιδιών θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: επιδοκιμασία της υπαίθριας ζωής και των φυσικών ασκήσεων, προγράμματα που δεν απαιτούν βαρύ φόρτο εργασίας, διδακτικές μέθοδοι που στοχεύουν στην κρίση και τη σκέψη και όχι στη μνήμη, μείωση του αριθμού των μαθητών στις τάξεις, ενεργή συμμετοχή των ιατρών και των γονέων στο ανώτατο συμβούλιο εκπαίδευσης σχετικά με ζητήματα προγραμμάτων και διδακτικών μεθόδων, συγκρότηση ειδικής επιτροπής από τον διευθυντή, τους καθηγητές, τους ιατρούς και τους γονείς, η οποία θα έχει αρμοδιότητες συνολικής επίβλεψης της υγιεινής. Τα μέσα που θα χρησιμοποιούνταν για τη διάδοση και την εφαρμογή των αρχών του Συνδέσμου ήταν ο προσηλυτισμός και άλλων οπαδών είτε με ατομικές ενέργειες των μελών είτε με δημοσιεύσεις και διαλέξεις, η σύσταση επαρχιακών επιτροπειών και η επίδοση από αυτές διαβημάτων σε δημόσιες αρχές και σωματεία⁶². Τέλος, ο Σύνδεσμος ψήφισε ευχή για επέκταση της ιατρικής

⁶⁰ Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, «Όργάνωσις και θεραπευτικά αποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένῃ (Ἀττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στα *Πρακτικὰ τοῦ Β' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματιώσεως*, ὁ.π., σ. 246.

⁶¹ Πολύτιμες πληροφορίες για θέματα σχολικής υγιεινής στη Γαλλία αντλούμε από το ενδιαφέρον άρθρο του J. Nicolas, «Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ὑγιεινή», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Δ', ἀριθ. 7, 1 Ἀπριλίου 1901, σσ. 97-99 καὶ ἀριθ. 8, 15 Ἀπριλίου 1901, σσ. 119-122.

⁶² «Ἡ Σχολικὴ Ὑγιεινὴ ἐν Γαλλίᾳ», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἔτος Β', ἀριθ. 24, 1 Μαΐου 1903, σσ. 371-374.

επιθεώρησης στα δημοτικά σχολεία, όπου οι συνθήκες υγιεινής διαβίωσης δεν ήταν καλύτερες από το σπίτι⁶³. Ωστόσο, δύο δεκαετίες περίπου αργότερα, πληροφορούμαστε ότι η εξέλιξη της Σχολικής Υγιεινής γινόταν με βραδύτητα, ειδικά στο θέμα της υγειονομικής επίβλεψης των σχολείων⁶⁴.

Στα Σκανδιναβικά κράτη (Δανία, Σουηδία, Νορβηγία) η οργάνωση των σχολείων με βάση τους κανόνες της υγιεινής θεωρούνταν υπόδειγμα για τις άλλες χώρες⁶⁵, ειδικά από το 1900 και μετά. Ειδικότερα, στη **Σουηδία**, μολονότι οι αναφορές για τους σχολικούς ιατρούς υπάρχουν από το 1863, η σχολιατρική υπηρεσία λειτούργησε από το 1878. Το έτος αυτό ρυθμίστηκαν τα καθήκοντα του σχολικού ιατρού, τα οποία προέβλεπαν την ιατρική εξέταση των μαθητών με την έναρξη του νέου εξαμήνου⁶⁶. Οι σχολίατροι επίσης, προκειμένου να είναι αποτελεσματικοί στο έργο τους, συνεργάζονταν με τους παιδαγωγούς⁶⁷.

Η μέριμνα της κυβέρνησης για τη σχολική υγιεινή εκδηλωνόταν με τη διεξαγωγή ερευνών, όπως αυτή που διεξήχθη το 1888 και αφορούσε στην υγεία 11.000 παιδιών σχολικής ηλικίας⁶⁸. Η προαγωγή βέβαια της υγείας των μαθητών προωθούνταν και με άλλου είδους ενέργειες, όπως η ανάρτηση στα σχολεία πίνακα με συμβουλές υγιεινής και με την διαίτερη βαρύτητα που απέδιδαν οι αρμόδιες αρχές στις υγιεινές συνθήκες των σχολικών κτηρίων⁶⁹.

Σε επιστημονικό επίπεδο ξεχώρισε για τις έρευνές του ο καθηγητής φυσιολογίας Axel Key, ο οποίος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την επίδραση της διανοητικής υπερκόπωσης στα παιδιά και απέδειξε με τις μελέτες του την ισχυρή βλαπτικότητα της διαρκούς έλλειψης κίνησης στην υγεία των μαθητών. Μελέτησε επίσης τις ασθένειες των μαθητών στα σχολεία της Σουηδίας και της Δανίας, για να διαπιστώσει τη στενή τους σχέση με την υπερκόπωση⁷⁰. Άλλοι σημαντικοί Σουηδοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με τις έρευνες για το παιδί ήταν οι Alritz και Hammer, ενώ πολύ γνωστή για την παιδολογική της δράση υπήρξε η Ellen Kéy.

Στη **Νορβηγία** η σχολιατρική υπηρεσία λειτουργούσε σύμφωνα με τα σουηδικά πρότυπα από το 1889, ενώ από το 1891 γενικεύτηκε σε όλη τη χώρα⁷¹. Ωστόσο, η ιατρική εποπτεία των μαθητών γινόταν από αστικούς ιατρούς και όχι

⁶³ Ν. Ε. Μπαξεβανάκης, «Σχολείον και Οίκος κατά Παῦλον Κρουζέ», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, τόμος Γ', 1908, σ. 34.

⁶⁴ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικαὶ ἐπιστήμαι»..., *ό.π.*, σσ. 201-202.

⁶⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Υγιεινὴ [...] 1934*, *ό.π.*, σ. 12.

⁶⁶ Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, *ό.π.*, σσ. 959-960.

⁶⁷ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, *ό.π.*, σ. 523.

⁶⁸ Ρ. Henderson, «Ἡ υγεία τοῦ παιδιοῦ τῆς σχολικῆς ἡλικίας» στό: W. Hobson – Α. Τσότσος, Ν. Καββαδίας, *Υγιεινὴ. Ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ...*, *ό.π.*, τόμος II, σ. 599.

⁶⁹ Βλ. αναλυτικὰ «Χρονικὰ-Ἀγγλία», *Ἡ Μελέτη*, Μηνιαῖον Δημοσίευμα, τεῦχος 2ον, Φεβρουάριος 1907, σσ. 122-123.

⁷⁰ Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα του ΛΑ' τόμου..., *ό.π.*, σ. 46.

⁷¹ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, *ό.π.*, σ. 523.

από σχολιάτρους. Το 1885 διορίστηκε ο πρώτος ιατρός σε δημοτικό σχολείο 700 μαθητών και το 1898 καθορίστηκαν συγκεκριμένα καθήκοντα για τους σχολιάτρους⁷². Το μάθημα της Υγιεινής διδασκόταν στους μαθητές των δημοτικών σχολείων⁷³, αλλά προβλεπόταν και στο πρόγραμμα μαθημάτων των Διδασκαλείων του 1896, στα πλαίσια του μαθήματος της Φυσιογνωσίας⁷⁴. Ανάμεσα στις διάφορες αρχές που είχαν την ευθύνη για την εκπαίδευση, υπήρχε και υγειονομική επιτροπή με αρμοδιότητα την εφαρμογή των όρων της υγιεινής στους μαθητές και τις σχολικές αίθουσες⁷⁵. Οι πιο γνωστοί Νορβηγοί ερευνητές που μελέτησαν θέματα σχετικά με την υγεία του παιδιού στο σχολείο ήταν οι Aall και Aars.

Στη Δανία η σχολιατρική υπηρεσία θεσμοθετήθηκε το 1900, οπότε και διορίστηκαν σχολικοί ιατροί σε όλα τα δημοτικά σχολεία της Κοπεγχάγης. Κάθε ιατρός είχε στην επίβλεψη του 2500 μαθητές και δίδασκε το μάθημα της Υγιεινής στη στοιχειώδη εκπαίδευση⁷⁶. Γνωστοί Δανοί ερευνητές ήταν οι Lehmann και Maling-Hansen, αξιοσημείωτες όμως είναι και οι έρευνες του Hertel για τη μαθητική υγεία⁷⁷. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα που έκανε στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Δανίας, αναφορικά με τις συνθήκες υγιεινής και τις συνήθειες εργασίας 3141 αγοριών και 1211 κοριτσιών, θεωρήθηκε πρωτοποριακή για την εποχή της. Από τη διεξαγωγή της προέκυψε η άμεση συσχέτιση μεταξύ της νοσηρότητας και των ετών σχολικής φοίτησης και της καθημερινής μελέτης⁷⁸. Ιδιαίτερη πρόοδος σημειώθηκε σε έργα και ιδρύματα μαθητικής αντίληψης και πρόνοιας (σχολικοί κήποι, υπαίθριες παιδιές, μαθητικές εξοχές, γυμναστική, σχολικά ιατρεία, σχολεία για μαθητές με προβλήματα όρασης). Σημαντικό γεγονός επίσης αποτελεί η ύπαρξη πολλών σχολικών οδοντιατρείων από το 1912, όπως και η συμβολή της σχολικής νοσοκόμου στην εκτέλεση της σχολιατρικής υπηρεσίας⁷⁹. Τα αποτελέσματα του ιατρικού ελέγχου, των

⁷² Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 958-959.

⁷³ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σ. 462. Οι αρχές της υγιεινής διδάσκονταν στα πλαίσια του μαθήματος της Φυσιογνωσίας και δινόταν ιδιαίτερη βαρύτητα στην επικινδυνότητα των οινοπνευματωδών ποτών. (Βλ. «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Νορβηγίᾳ», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἔτος Ε', ἀριθ. 8, 20 Νοεμβρίου 1905, σσ. 113-120).

⁷⁴ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992 σ. 86.

⁷⁵ «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Νορβηγίᾳ», ό.π., σ. 118.

⁷⁶ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σ. 462 και 957.

⁷⁷ Βλ. Hertel, *Overpressure in the High Schools of Denmark*, London 1885.

⁷⁸ Περισσότερες λεπτομέρειες για τα αποτελέσματα των ερευνών του Hertel, βλ. στο Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σσ. 382-383.

⁷⁹ Δ. Στεφάνου, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σ. 523. Για την οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στη χώρα αυτή, βλ. «Ἡ Δημοτική Ἐκπαίδευσις ἀνά τὴν ὑφήλιον. Δανία», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ε', 1902, ἀριθ. 11, σσ. 128-130. Στα δημοτικά σχολεία της Δανίας δινόταν ιδιαίτερη σημασία στους σχολικούς κήπους, οι οποίοι είχαν αναμφισβήτητη ωφέλεια από υγιεινή άποψη. (Βλ. «Πληροφορίαί τοῦ τύπου. Ἐξωτερικάί», *Ἀνατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 393-394).

καλύτερων προγραμμάτων, των σχολικών συσσιτίων και άλλων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, ήταν ορατά στη βελτίωση της ανάπτυξης των παιδιών (ανάστημα και βάρος)⁸⁰.

Στη **Μεγάλη Βρετανία** το παιδί αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος αρχικά από τους Spencer (1861) και Bain (1879). Ωστόσο, οι ιατροί φαίνεται ότι ήταν αυτοί που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της σχολικής υγιεινής. Το 1880 διεξήχθησαν έρευνες από τον Friestly Smith αναφορικά με τη σχέση της μυωπίας με το σχολείο, το 1882 ο Clement Dukes, σχολίατρος στην πόλη Rugby, δημοσίευσε το έργο *Health at School*, και το 1892 ο Francis Warner ανακοίνωσε τα πορίσματα ερευνών του για 50.000 παιδιά σχολικής ηλικίας⁸¹. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ιατρών για τις συνθήκες υγιεινής στο σχολείο είχε ως αποτέλεσμα τη δημοσίευση, το 1884, μιας σειράς εκθέσεων, αναφορικά με την επίδραση της σχολικής φοίτησης στο σύνολο της υγείας του μαθητή⁸². Την ίδια εποχή έντονο ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών παρατηρούνταν και στα ιδιωτικά σχολεία⁸³. Στα προγράμματα σπουδών οι σωματικές ασκήσεις και η ψυχαγωγία υπερερεύσαν της διανοητικής εργασίας⁸⁴, με αποτέλεσμα στα τέλη της ίδιας δεκαετίας οι στατιστικές να δείχνουν την ακμαία υγεία των παιδιών και τα χαμηλά ποσοστά θνησιμότητας⁸⁵. Το μάθημα της Υγιεινής περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου από το 1883⁸⁶. Με ευθύνη μάλιστα της κυβέρνησης είχε καταρτισθεί δεκάλογος υγιεινών παραγγελμάτων από ιατρούς και υγιεινολόγους, ο οποίος διδασκόταν στα σχολεία⁸⁷.

⁸⁰ Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σσ. 44-45.

⁸¹ P. Henderson, «Η υγεία του παιδιού της σχολικής ηλικίας» στο W. Hobson – A. Τσότσος, Ν. Καββαδίας, *Υγιεινή. Η θεωρία και η πρακτική...*, ό.π., τόμος II, σ. 599.

⁸² Roy A. Lowe, «The Medical Profession and School Design in England, 1902-1914», *Poedagogica Historica*, 13, 1973, σ. 425.

⁸³ J. David Hirst, «Public health and the public elementary schools, 1870-1907», *History of education*, vol. 20, no 1, March 1991, σ. 107. Αναλυτικά για τη σχολική υγιεινή στην Αγγλία και τη Σκωτία την περίοδο αυτή βλ. επίσης James Kerr, «School Hygiene, in its Mental, Moral, and Physical Aspects», *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 60, no 3, Sep. 1897, σσ. 613-680.

⁸⁴ Έρευνες για την υπερκόπωση έγιναν από τον καθηγητή παιδικών νοσημάτων Ballantyne, ο οποίος και πρότεινε να υπάρχει ισορροπία μεταξύ των ωρών που αφιερώνονται για παιχνίδι και των ωρών για μάθημα. Οι απόψεις του μάλιστα επιβεβαιώθηκαν και πειραματικά από τον Ch. Payet. (Βλ. *Ό εν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Πρακτικά τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908, Παράρτημα του ΛΑ' τόμου...*, ό.π., σσ. 46-47).

⁸⁵ Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής [...]* 1889, σ. 62.

⁸⁶ Βλ. έφ. *Η Αλήθεια*, άριθ. φ. 254-30, Κυριακή 26 Ιουλίου 1909, σ. 238 και Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 462.

⁸⁷ Σύμφωνα με αυτόν, οι μαθητές έπρεπε να έχουν ανοιχτό το παράθυρο του δωματίου τους νυχθημερόν, να φροντίζουν για την ατομική τους καθαριότητα (πρόσωπο, χέρια, στοματική υγιεινή, λουτρά), να αναπνέουν σωστά με τη μύτη, να τηρούν τους υγιεινούς κανόνες κατά το βήξιμο και το φτάρνισμα, να μη φτύνουν οπουδήποτε, να μασούν σωστά και αργά την τροφή

Μέχρι την επίσημη θεσμοθέτηση της ιατρικής εποπτείας των σχολείων, οι τοπικές εκπαιδευτικές αρχές διόριζαν στα σχολεία ιατρικούς υπαλλήλους⁸⁸. Έτσι, από το 1889 υπήρχαν δήμοι που φρόντιζαν για την ιατρική εποπτεία των σχολείων. Ενδιαφέρον, ωστόσο, για την υγιεινή των σχολείων έδειχναν και άλλοι φορείς, όπως το Ιατρικό Σχολικό Συμβούλιο, που υπήρχε στο Λονδίνο από το ίδιο έτος, αλλά και οι σχολικές εφορίες που υπήρχαν σε διάφορες πόλεις και διόριζαν ιατρούς, με σκοπό τη συμβουλευτική καθοδήγηση των διευθυντών των σχολείων σε θέματα υγιεινής. Ιατροί υπήρχαν στο Εδιμβούργο από το 1892, ενώ στο Λονδίνο υπήρχαν και 10 οδοντίατροι που εξέταζαν τους μαθητές των σχολείων⁸⁹. Από το 1894 υπήρχαν σε διάφορες πόλεις της Αγγλίας παραρτήματα της «Παιδολογικής Εταιρείας» (*British Child Association*), η οποία με ενέργειες της Miss Louch εξέδιδε το περιοδικό *The Paidologist*. Σε αυτά τα πλαίσια εντάσσεται και η λειτουργία αρκετών παιδολογικών εργαστηρίων⁹⁰. Το 1902 επίσης ιδρύθηκε η Βασιλική Επιτροπή με σκοπό να εξετάσει τη σημασία της σωματικής αγωγής στο σχολείο⁹¹.

Έρευνες από ιατρούς, που είδαν το φως της δημοσιότητας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και πιστοποιούσαν την κακή υγεία ή τις φυσικές μειονεξίες των παιδιών, ώθησαν την κυβέρνηση στην ψήφιση του Νόμου για την εκπαίδευση το 1906, στον οποίο έγιναν βελτιωτικές τροποποιήσεις το 1907. Με βάση το νόμο του 1906 οι τοπικές αρχές εκπαίδευσης είχαν τη δυνατότητα να χορηγούν μαθητικά συσσίτια στα παιδιά της στοιχειώδους εκπαίδευσης⁹². Το 1907 η Επιτροπή Εκπαίδευσης (*Board of Education*) επικύρωσε την καθιέρωση της ιατρικής επιθεώρησης των μαθητών και ιδρύθηκε η Σχολιατρική Υπηρεσία (*School Medical Service*)⁹³. Οι ιατροί είχαν σημαντική επίδραση στην ίδρυση ιατρικού τμήματος

τους και, τέλος, να δείχνουν αγάπη και σεβασμό στους γονείς τους, αλλά και σε όλους τους ανθρώπους. (Βλ. «Πληροφορία του Τύπου», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 321-322).

⁸⁸ Βλ. N. D. Daglish, «Robert Morant's hidden agenda? The origins of the medical treatment of schoolchildren», volume 19, number 3, September 1990, σ. 140.

⁸⁹ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 953.

⁹⁰ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικάί έπιστήμαι...», ό.π., σ. 56. Η παιδολογική εταιρεία της Αγγλίας ιδρύθηκε με την επίδραση των ιδεών του *Stanley Hall*, οι οποίες διαδόθηκαν στο επιστημονικό κοινό της χώρας από το εκπαιδευτικό συνέδριο που διοργανώθηκε στο Σικάγο το 1893. Το περιοδικό *Paidologist* μετονομάστηκε σε *Child Study*. Για την πρόοδο της παιδολογίας στην Αγγλία βλ. επίσης Α. Binet, *Αί νέαι ιδέαι περι τοῦ παιδίου...*, ό.π., σσ. vi-vii και Ιωάννης Ίωαννίδης, «Παιδολογία», *Παιδική Προστασία*, τεῦχος α', φύλ. 4, 20 Δεκεμβρίου 1913, σ. 48.

⁹¹ Arturo Castiglioni, *Ιστορία τῆς Ιατρικῆς*, τόμος Γ', ό.π., σ. 1163.

⁹² Αναλυτικότερα για τη λειτουργία των μαθητικών συσσιτίων στην Αγγλία την εποχή αυτή βλ. Βίκτωρ Νικολόπουλος, «Περί μαθητικῶν συσσιτίων. Α'. Ιστορική ἀνασκόπησις τῶν μαθητικῶν συσσιτίων καί σύγχρονος κατάστασις αὐτῶν ἐν Εὐρώπῃ καί Ἀμερικῇ», *Ἐκπαιδευτικῆ Ἐπιθεώρησις*, τόμος Γ', τεῦχος Δ', Ἀπρίλιος 1920, σσ. 110-112.

⁹³ Για την προέλευση της ιατρικής επιθεώρησης των μαθητών στην Αγγλία και το σχετικό νόμο που ψηφίστηκε το 1907 βλ. N. D. Daglish, «Robert Morant's hidden agenda? The origins of the medical treatment of schoolchildren», volume 19, number 3, September 1990, σσ. 139-148 και J. David Hirst, «Public health and the public elementary schools, 1870-1907», *History of education*, vol. 20, no 1,

στο Γραφείο Εκπαίδευσης το 1907, όπως και στην ίδρυση του πρώτου υπαίθριου αγγλικού σχολείου⁹⁴. Από το 1908, λοιπόν, και μετά πραγματοποιήθηκε η πλήρης οργάνωση της σχολιατρικής υπηρεσίας. Τόσο η χορήγηση των σχολικών γευμάτων όσο και ο τακτικός ιατρικός έλεγχος της υγείας των μαθητών ανήκαν σε μια πρώτη δέσμη κοινωνικών μέτρων που εφαρμόστηκαν στη Βρετανία αυτή την εποχή. Τα θετικά αποτελέσματα της καλής οργάνωσης των υπηρεσιών σχολικής υγιεινής φάνηκαν στην πρόληψη των επιδημιών, στην εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών υγιεινής στο σχολείο και στην εύκολη διάγνωση ανωμαλιών στην όραση, την ακοή και την τερηδόνα⁹⁵.

Η σημαντικότητα που απέδιδαν οι Άγγλοι στις συνθήκες υγιεινής στο σχολείο φαίνεται και από τα σχετικά συνέδρια που οργανώθηκαν στο Λονδίνο. Στις αρχές Μαρτίου 1905 πραγματοποιήθηκε συνέδριο σχολικής υγιεινής σε εθνικό επίπεδο⁹⁶, το 1907 συγκροτήθηκε το 2^ο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής και το 1912 διεξήχθη διεθνές συνέδριο ευγονίας. Ωστόσο, παρά τις θετικές αυτές εξελίξεις, τα επιστημονικά πορίσματα αναφορικά με την Παιδολογία και τη Σχολική Υγιεινή αξιοποιήθηκαν κυρίως μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο⁹⁷.

Στην **Ελβετία** σημαντική συμβολή στο ζήτημα της προαγωγής της υγείας των παιδιών είχε ο ιερέας Walter Bion, ο θεμελιωτής των παιδικών εξοχών, ο οποίος το 1876 έστειλε 68 φιλάσθενα και φτωχά παιδιά από την πόλη της

March 1991, σ. 107. Το ίδιο έτος από σχολιατρικό έλεγχο που έγινε στο Λονδίνο διαπιστώθηκε η ανεπαρκής στοματική υγιεινή των μαθητών και η έλλειψη φροντίδας από την οικογένεια σχετικά με τη φροντίδα των δοντιών. (Βλ. «Χρονικά», *Η Μελέτη*, τεύχος 80, Οκτώβριος 1907, σ. 506).

⁹⁴ Roy A. Lowe, «The Medical Profession and School Design in England, 1902-1914», *Pedagogica Historica*, 13, 1973, σ. 425.

⁹⁵ Arturo Castiglioni, *Ιστορία της Ιατρικής*, τόμος Γ', ό.π., σ. 1163. Σχετικά με τη στοματική υγιεινή των παιδιών, ο «Εθνικός Σύνδεσμος της εθνικής αγωγής» της Αγγλίας είχε εκδώσει έντυπο φυλλάδιο με πρακτικές οδηγίες σχετικές με τη φροντίδα των δοντιών των μαθητών. (Βλ. «Πληροφορίες του Τύπου», *Ανατολή*, τόμος Β' 1911-1912, σσ. 194-195. Στις ίδιες σελίδες επίσης εμπεριέχονται οδηγίες του ιατρού Möller με τίτλο «Μόρφωσις τῶν παιδίων συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ὑγιεινῆς»).

⁹⁶ Στο συνέδριο διατυπώθηκαν μεταξύ άλλων και οι εξής ευχές: εννέα ώρες ύπνου για τα παιδιά μέχρι 15 ετών, διαλέξεις σε γονείς και δασκάλους σύμφωνα με τα αμερικανικά πρότυπα, διδασκαλία πρακτικών μαθημάτων υγιεινής σε γονείς και δασκάλους, συγγραφή εγχειριδίου στοιχειώδους υγιεινής. (Βλ. «Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Ἀγγλίᾳ», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἔτος Δ', ἀριθ. 26, 20 Μαΐου 1905, σ. 416).

⁹⁷ Αξιοσημείωτο είναι ότι λειτουργούσε *Εργαστήριο Ευγονίας* με διευθυντή τον Galton μέχρι το 1911. (Βλ. Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, σσ. 12-13). Βλ. επίσης του ίδιου, «Πῶς ἔχουν ὀργανώσει οἱ Ἄγγλοι τὴν σχολικὴν τῶν ὑγιεινῶν», στο *Μεγάλῃ Εἰκονογραφημένη Ἐγκυκλοπαίδεια Ἰατρικῆς καὶ Ὑγιεινῆς*, ἔτος 1ο, Νοέμβριος 1934, τόμος 2ος, Ἐφημερίς "Ἀνεξάρτητος" (Ἀθηνῶν), ἐκδοτικὸς οἶκος Π. Δημητράκου Α.Ε. σσ. 231-246. Για την εξέλιξη του θεσμού της Σχολικής Υγιεινής στην Αγγλία βλ. Χρ. Κασσίμος, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Ἀγγλίᾳ», *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, τεύχος 80, Οκτώβριος 1950, σσ. 19-31. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον υπήρχε, τέλος, για τα ειδικά σχολεία «καθυστερημένων» (*defectsschools*), όπου οι μαθητές φοιτούσαν μετά τη διενέργεια ψυχομετρικών εξετάσεων. (Βλ. Ἄντ. Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας...*, ό.π., σ. 21).

Ζυρίχης στα ελβετικά όρη Appenzell, όπου διέμεναν σε οικογένειες χωρικών. Τα επόμενα χρόνια ο θεσμός αυτός γνώρισε μεγάλη διάδοση και ανάπτυξη σε όλη την Ευρώπη (Παρίσι, Μιλάνο, Γερμανία, Αγγλία, Αυστρία, Ουγγαρία)⁹⁸.

Από το 1884 ήδη η Ελβετία διέθετε «μεγαλοπρεπέστατα σχολεία» και δε θεωρούσε περιττές τις δαπάνες για την οικοδόμηση σχολικών κτηρίων, τα οποία διαμόρφωναν και το ήθος των μαθητών⁹⁹. Το 1899 ιδρύθηκε *Εταιρεία Σχολικής Υγιεινής* από διάφορες επιστημονικές ειδικότητες (αρχιτέκτονες, παιδαγωγούς, ιατρούς και υγιεινολόγους), με σκοπό την προαγωγή της υγείας των μαθητών. Σε γενική συνέλευση των μελών της τον Οκτώβριο του ίδιου έτους η εταιρεία αποφάσισε τον έλεγχο της υγιεινής των μαθητών και των σχολείων, εφόσον ήταν εφικτό, από ειδικούς ιατρούς, και τη διδασκαλία του μαθήματος της σχολικής υγιεινής στους δασκάλους. Στις αποφάσεις της εταιρείας αναφέρθηκε με υπόμνημά του ο ιατρός Μύλλερ, ο οποίος επεσήμανε την αναγκαιότητα των σχολικών ιατρών, όρισε τα καθήκοντά τους και σημείωσε την υποχρέωση του κράτους να αναλάβει τις ευθύνες του για τη φροντίδα της υγείας των μαθητών¹⁰⁰.

Η εταιρεία ενδιαφέρθηκε ακόμη για την εφαρμογή ενός υγιεινού σχολικού προγράμματος. Για το θέμα αυτό πολύ σημαντικές ήταν οι προτάσεις που διατυπώθηκαν από τον Werder, ο οποίος θεωρούσε πρόωρη τη φοίτηση ακόμα και όταν οι μαθητές είχαν συμπληρώσει το έκτο έτος και πρότεινε την ελάττωση των ωρών εργασίας από το σχολικό πρόγραμμα για όλες τις τάξεις μέσω της μείωσης της γραφικής εργασίας. Υποστήριξε, ακόμη, ότι ο τρόπος διδασκαλίας της γυμναστικής συντελούσε στην εξάντληση των μαθητών και έπρεπε να δοθεί βαρύτητα στις παιδιές και στις υπαίθριες κινήσεις των παιδιών. Οι εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας δεν έπρεπε να υπερβαίνουν τις 18 για την πρώτη τάξη, ενώ για τις επόμενες αρκούσε η προσθήκη μιας ώρας ανά τάξη. Επέστησε την προσοχή στη σειρά διδασκαλίας των μαθημάτων ανάλογα με το βαθμό δυσκολίας και την κόπωση που προκαλούσαν. Γι' αυτό και εισηγήθηκε να διδάσκονται τα μαθήματα της γλώσσας και των μαθηματικών, όπου ήταν εφικτό, τις πρώτες ώρες, ενώ για τα μαθήματα της γεωγραφίας και της φυσικής ιστορίας θεωρούσε ότι οι στόχοι επιτυγχάνονται καλύτερα με την υπαίθρια διδασκαλία. Πρότεινε,

⁹⁸ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 603-604. Για τα υπαίθρια σχολεία στην Ελβετία βλ. Αϊκατερίνη Βαρουξάκη, «Προστασία της παιδικής ηλικίας», *Παιδολογία*, έτος Β', 1921, σσ. 175-176.

⁹⁹ Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, «Περί Δημοτικής Έκπαιδευσεως», *Δελτίον τῆς Ἑβδομάδος*, 2 Δεκεμβρίου 1884, σ. 1.

¹⁰⁰ Ψ., «Ο σχολικός ιατρός», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, έτος Γ', ἀριθ. 2, 15 Ἰανουαρίου 1900, σσ. 26-27. Στο ίδιο περιοδικό επίσης υπάρχουν αρκετές αναφορές για την εκπαίδευση στη χώρα αυτή. Βλ. ενδεικτικά: Δ*, «Τὰ ἑλβετικά σχολεία», έτος Α', ἀριθ. 2, 15 Μαρτίου 1898, σσ. 28-29 και εκτενές ἄρθρο του Συμβούλου Παιδείας Κλερκ σε συνέχειες με τίτλο, «Τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον ἐν Ἑλβετία», έτος Γ', ἀριθ. 16, 15 Αὐγούστου 1900, σσ. 243-245 και ἀριθ. 17, 1 Σεπτεμβρίου σσ. 262-266. Στο ἄρθρο αυτό τονίζεται η προτεραιότητα του σχολείου για την προστασία της υγείας των μαθητών, αναφέρονται τα μέτρα που ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ το κράτος ἀλλὰ και ἀπὸ τα ιδιωτικὰ σωματεία για το ζήτημα αυτό, ἀλλὰ και οι ελλείψεις που υπήρχαν στον τομέα της υγιεινής.

τέλος, την τετράωρη ημερήσια απασχόληση των μαθητών στα σχολεία, δεκαπεντάλεπτα διαλείμματα, επιμερισμό του συνολικού ετήσιου χρόνου των διακοπών σε όλες τις εποχές του έτους και αποφυγή των εκτεταμένων θερινών διακοπών. Ο Erismann αποδέχθηκε τις παραπάνω απόψεις του Werder και, επιπλέον, πρότεινε η απογευματινή διδασκαλία της Πέμπτης και του Σαββάτου να αντικατασταθεί με γυμναστική και παιχνίδια σε κατάλληλους χώρους, ο αερισμός να γίνεται με ρεύματα και να υπάρχουν διαστήματα ανάπαυλας για τους μαθητές όλο το έτος, γιατί τονώνουν την εργασία και την πνευματική αντίληψη. Τέλος, ο Schmutziger, υποστήριξε ότι η καλύτερη θερινή και χειμερινή ώρα έναρξης του σχολικού ωραρίου ήταν 8 και 9 το πρωί αντίστοιχα¹⁰¹.

Η εποπτεία των σχολείων από τους ιατρούς αρχικά οργανώθηκε στη Λωζάνη από τον ιατρό Joell και στη συνέχεια επεκτάθηκε σε πολλά καντόνια, όπου λειτουργούσε με βάση τα γερμανικά και γαλλικά πρότυπα¹⁰². Στην πόλη Neuchatel, για παράδειγμα, οι σχολικοί ιατροί είχαν στην αρμοδιότητά τους την επίβλεψη της υγιεινής των διδασκηρίων, την υγιεινή των μαθητών, τη διδασκαλία μαθημάτων στους δασκάλους για θέματα πρώτων βοηθειών και μολυσματικών νοσημάτων, την επιθεώρηση των χώρων του σχολείου, τη θεραπεία των φτωχών μαθητών, τη διδασκαλία κάποιου αντικειμένου από τη σχολική υγιεινή κάθε τρίτο εξάμηνο και τη σύνταξη ετήσιας έκθεσης για την υγιεινή του σχολείου¹⁰³.

Στα σχολεία της Ζυρίχης επίσης οι μαθητές που θα φοιτούσαν για πρώτη φορά στο σχολείο έπρεπε να εξεταστούν από ιατρό, προκειμένου να διαπιστωθεί η σωματική και πνευματική τους υγεία· αναλόγως των αποτελεσμάτων, αποφασιζόταν η αναβολή της εγγραφής ή η φοίτηση σε ειδικά σχολεία. Ο νόμος που ρύθμιζε τα ζητήματα υγιεινής στα σχολεία της Ζυρίχης, μεταξύ άλλων, απαγόρευε στους δασκάλους να επιβάλλουν κατ' οίκον γραπτές εργασίες στους μαθητές των τριών πρώτων τάξεων, ενώ στις υπόλοιπες τάξεις τέτοιου είδους εργασίες έπρεπε να είναι ελάχιστες, ειδικά στις παραμονές των εορτών¹⁰⁴.

Η σπουδαιότητα του μαθήματος της Υγιεινής αναγνωριζόταν από τις πρώτες ήδη βαθμίδες της εκπαίδευσης, γι' αυτό και προβλεπόταν η διδασκαλία του για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων¹⁰⁵. Στη Γενεύη μάλιστα είχαν ληφθεί μέτρα, ώστε οι βασικές γνώσεις υγιεινής να γίνουν κτήμα όλων των κοινωνικών τάξεων. Ο καταλληλότερος φορέας για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου ήταν οι δάσκαλοι, οι οποίοι δίδασκαν τα βασικά στοιχεία υγιεινής σε όλα τα δημοτικά σχολεία με τη μορφή οικογενειακών διαλέξεων¹⁰⁶.

¹⁰¹ «Η Υγιεινή [sic] ἐν τῷ Σχολείῳ», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 12, 15 Φεβρουαρίου 1902, σσ. 176-178.

¹⁰² Ἀντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας...*, ὁ.π., σ. 21.

¹⁰³ Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 957-958. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης ἐφ. *Ἡ Ἀλήθεια*, ἀριθ. φ. 254-30, Κυριακὴ 26 Ἰουλίου 1909, σ. 238.

¹⁰⁴ «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Ζυρίχῃ», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ε', ἀριθ. 14, 15 Ἰουλίου 1902, σσ. 162-163.

¹⁰⁵ Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σ. 462.

¹⁰⁶ Ἀριστοτέλης Σ. Μαλτῆς, Σταυρὸς Ι. Καραϊᾶς, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, ὁ.π., σ. 140.

Στον τομέα των παιδολογικών επιστημών ξεχώρισε για την επιστημονική του δράση ο Ε. Claparède, ο οποίος ίδρυσε το 1912 το *Institut J.J. Rousseau*¹⁰⁷ και το περιοδικό «Archives de Psychologie», ενώ κλασικό και πολυμεταφρασμένο ήταν το έργο του «Psychologie de l' enfant». Άλλοι γνωστοί παιδολόγοι ήταν οι Larguier des Bancels, A. Descoeudres, P. Bovet και A. Ferrière¹⁰⁸.

Στην **Ιταλία** η αναδιοργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών από το 1888¹⁰⁹, χάρη στις ενέργειες του καθηγητή υγιεινής Pagliani, είχε ως αποτέλεσμα το σημαντικό περιορισμό των θανάτων από λοιμώδη νοσήματα το έτος 1902¹¹⁰. Μέχρι το 1904, πάντως, σύμφωνα με τον Κ. Τοπάλη, ο οποίος στηριζόταν σε εκθέσεις Ιταλών επιθεωρητών, τα ιταλικά σχολικά κτήρια βρισκόταν σε παρόμοια κατάσταση με τα ελληνικά από άποψη υγιεινής¹¹¹.

Στα επόμενα χρόνια, όμως, φαίνεται ότι εκδηλώθηκε ιδιαίτερη μέριμνα για την υγεία των μαθητών, καθώς πραγματοποιήθηκαν σημαντικά έργα μαθητικής αντίληψης (υπαίθρια σχολεία, αλλά και σχολεία για μαθητές με τράχωμα, σκολίωση, ορθοπαιδικά προβλήματα), κατασκευάστηκαν υγιεινά διδακτήρια, ενώ επιστήμονες από διάφορες ειδικότητες, όπως οι Marro, Melzi, Treves, Saffioti, Ferrari, de Sanctis, Mosso, Montessori και ο διευθυντής της υπηρεσίας σχολικής υγιεινής, καθηγητής Badaloni, συνέβαλαν στην εισαγωγή του μαθήματος της Υγιεινής στα σχολεία και στην εκλαϊκευσή της¹¹².

Έτσι, το 1910 το σύστημα σχολικής υγιεινής είχε βελτιωθεί αρκετά, καθώς στα περισσότερα σχολεία υπήρχε σχολικός ιατρός, οι αίθουσες παραδόσεων ήταν άρτια εξοπλισμένες, υπήρχαν λουτρά και το μάθημα της γυμναστικής

¹⁰⁷ Περισσότερες πληροφορίες για τη δράση του ιδρύματος βλ. «Πληροφορίες του Τύπου», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 566-567.

¹⁰⁸ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, σ. 13.

¹⁰⁹ Το έτος αυτό, με το νόμο του Κρίστι, καθιερώθηκε ο σχολιατρικός έλεγχος, που είχε σκοπό την απομάκρυνση των ασθενών μαθητών από το σχολείο. (Βλ. «Το σχολείο των "μεγάλων"», στο *Υγεία. Ιατρικό Λεξικό*, τόμος 5, σ. 29).

¹¹⁰ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Σχέδιον νόμου περί επιβλέψεως τῆς Δημοσίας Υγιείας*, Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 6. Πληροφορίες για θέματα σχολικής υγιεινής στην Ιταλία βλ. στο έργο του ιταλού καθηγητή Augusto Ferdinando de Benedetti, *Verso la meta*. Ο πλήρης τίτλος του έργου, το οποίο αποτελείται από δύο μέρη, είναι ο εξής: Α. Βενεδέττι, *Ἐγκόλπιον τῶν νέων*, (μετάφρασις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ), Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Κεντρικὴ πώλησις: Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, Ἐν Ἀθήναις, [χ.χ.].

¹¹¹ Κ. Τοπάλης, «Περὶ ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδεύσεως», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, περίοδος δευτέρα, τόμος Α', 31 Ἰανουαρίου 1904, σσ. 200-201. Το άρθρο του περιοδικού αποτελεί το υπόμνημα που υπέβαλε ο Τοπάλης στη Διευθύνουσα Επιτροπὴ του Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου. Πρὸς βλ. και *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἐν Ἀθήναις, 31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου 1904, Συγκληθὲν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσῶς καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Μετὰ Σχολικῆς Ἐκθέσεως ἐπιβοηθούσης τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, Ἔργασιαί τῆς Διευθυνούσης Επιτροπῆς, Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων-Σχολικὴ Ἐκθεσις*, ἐκ τοῦ Γραφείου τῆς Διευθυνούσης Επιτροπῆς, ἐν Ἀθήναις 1904, σσ. 76-77.

¹¹² Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σσ. 13-14 και Δ. Στεφάνου, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σ. 523.

διδασκόταν μεθοδικά¹¹³. Το 1913, τέλος, συστάθηκε ειδική *Εταιρεία Σχολικής Υγιεινής*, η οποία εργαζόταν για τη διάδοση των αρχών της σε κάθε ενδιαφερόμενο, κυρίως όμως στους ιατρούς, τους παιδαγωγούς και τις διοικητικές αρχές¹¹⁴.

Η **Ισπανία** και η **Πορτογαλία** ασχολήθηκαν συστηματικά με την υγιεινή του μαθητή από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹¹⁵. Ειδικότερα για την Ισπανία γνωρίζουμε ότι το 1903 υπήρχε ιατρική εποπτεία των σχολείων και ο οδοντίατρος με επισκέψεις στα σχολεία παρακολουθούσε τη στοματική υγιεινή των μαθητών¹¹⁶, η σχολιατρική υπηρεσία, όμως, οργανώθηκε το 1913¹¹⁷. Στον τριετή κύκλο μαθημάτων, που οδηγούσε στην απόκτηση διπλώματος στοιχειώδους δασκάλου, του προγράμματος των ισπανικών Διδασκαλείων του 1902, οι υποψήφιοι δάσκαλοι διδάσκονταν στο τρίτο έτος των σπουδών τους *Ψυχολογία και Υγιεινή*, ενώ στον επιπρόσθετο διετή κύκλο μαθημάτων, που οδηγούσε στην απόκτηση του ανώτερου πτυχίου, στο δεύτερο έτος προβλεπόταν η διδασκαλία του μαθήματος *Σχολική Υγιεινή και Προφύλαξη*¹¹⁸.

Στην **Ολλανδία** υπήρχε κρατική μέριμνα για τη σχολική υγιεινή από το 1865 και η προστασία της υγείας των μαθητών γινόταν από ιατρούς υπαλλήλους ή επαγγελματίες¹¹⁹. Η παιδολογική κίνηση δε βρισκόταν στα ίδια επίπεδα με το Βέλγιο, ωστόσο στα πανεπιστήμια υπήρχαν ειδικές έδρες Παιδολογίας. Ο ιατρός Guye ήταν ο πρώτος που το 1887 έστρεψε το ενδιαφέρον των παιδαγωγών στη *ρινική απροσεξία*, στην ψυχική δηλαδή διαταραχή που προέρχεται από τις αδενοειδείς εκβλαστήσεις στο παιδί¹²⁰.

Στην **Ουγγαρία** η ιατρική εποπτεία του σχολείου θεσμοθετήθηκε στις 8 Απριλίου 1876¹²¹. Φαίνεται, όμως, ότι ο σχετικός νόμος παρέμενε ανενεργός για κάποιο διάστημα, καθώς, σύμφωνα με τον Γ. Βλάμο, η διοργάνωση της ιατρικής εποπτείας των σχολείων άρχισε το 1885 και ο διορισμός των πρώτων ιατρών έγινε το 1887 μόνο στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Ο ιατρός αποτελούσε

¹¹³ «Η εκπαίδευσις ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἐκθέσει τῶν Βρυξελλῶν», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σ. 72. Βλ. επίσης «Ἴταλικὸν Δημοτικὸν Σχολεῖον», *Ξενοφάνης*, Σύγγραμμα περιοδικὸν του Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν "Ανατολῆς", τόμος 6^{ος}, τεύχος Α', Ἰανουάριος 1909, σσ. 299-301.

¹¹⁴ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, «Αἱ παιδολογικαὶ ἐπιστῆμαι...», *ό.π.*, σ. 267.

¹¹⁵ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Υγιεινὴ [...] 1934*, σ. 14. Για τη δημοτική εκπαίδευση στην Πορτογαλία, βλ. Μ., «Ἡ Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις ἀνὰ τὴν ὑφήλιον, Πορτογαλία», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ε', ἀριθ. 12, 15 Ἰουνίου 1902, σ. 137.

¹¹⁶ Ἀριστ. Σ. Μαλτῆς, Στ. Ι. Καραῖας, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, *ό.π.*, σ. 161. Γενικότερα για την εκπαίδευση στην Ισπανία βλ. επίσης Δ*, «Ὁ Δημοδιδάσκαλος ἀνὰ τὴν ὑφήλιον. Ἐν Ἰσπανίᾳ», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀριθ. 16, 1 Ὀκτωβρίου 1898, σσ. 277-278.

¹¹⁷ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, *ό.π.*, σ. 524.

¹¹⁸ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικῆς σκέψης...*, *ό.π.*, σσ. 86-89. Πρβλ. και «Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις ἐν Ἰσπανίᾳ», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἔτος Ε', ἀριθ. 10, 10 Δεκεμβρίου 1905, σσ. 147-148.

¹¹⁹ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, *ό.π.*, σ. 523.

¹²⁰ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, «Αἱ παιδολογικαὶ ἐπιστῆμαι...», *ό.π.*, σσ. 55-56.

¹²¹ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Υγιεινὴ [...] 1934*, *ό.π.*, σ. 14.

μέλος του συλλόγου διδασκόντων και η γνώμη του είχε ιδιαίτερη βαρύτητα σε θέματα υγιεινής. Από τα δημοτικά σχολεία μόνο σε κάποια ιδιωτικά είχαν διοριστεί σχολικοί ιατροί, οι οποίοι κάθε εξάμηνο υπέβαλλαν αναφορά των ενεργειών τους. Πριν από την ανάληψη της υπηρεσίας τους οι σχολίατροι παρακολουθούσαν ειδικά τρίμηνα μαθήματα σχολικής υγιεινής και, προκειμένου να μπορούν να εκτελούν καλύτερα τα καθήκοντά τους, καθένας είχε υπό την επίβλεψη του 1000-1200 μαθητές. Οι αρμοδιότητές τους αφορούσαν στον έλεγχο της υγείας των μαθητών, στην επίβλεψη του σχολείου από άποψη υγιεινής και στη διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής¹²². Η Σχολική Υγιεινή διδασκόταν ως ξεχωριστό μάθημα του αναλυτικού προγράμματος ακόμα και στη στοιχειώδη εκπαίδευση, ενώ υπήρχε και σχετικό εγχειρίδιο για το σκοπό αυτό¹²³. Γενικότερα, ο θεσμός της ιατρικής εποπτείας της χώρας αυτής θεωρούνταν πρότυπο, επειδή ο ιατρικός έλεγχος δεν περιοριζόταν στο σχολείο, αλλά επεκτεινόταν και στο σπίτι¹²⁴.

Ιδιαίτερη μέριμνα επέδειξε η Ουγγαρία για την καταπολέμηση των τραχωμάτων και ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που οργάνωσε σχετική υπηρεσία στο Υπουργείο Εσωτερικών από το 1886, η οποία θεωρούνταν υπόδειγμα για τις άλλες χώρες. Το 1903 η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου εξέδωσε εγκύκλιο, σύμφωνα με την οποία, για την αποφυγή εξάπλωσης του τραχώματος έπρεπε να γίνεται λεπτομερής οφθαλμική εξέταση των μαθητών των σχολείων όλων των βαθμίδων. Οι μαθητές που είχαν προσβληθεί από τη νόσο και βρίσκονταν στη φάση της παραγωγής άφθονου εκκρίματος, απαγορεύονταν να φοιτήσουν στο σχολείο. Μπορούσαν να επανέλθουν με ιατρική βεβαίωση για την παύση του εκκρίματος, συνέχιζαν, όμως, να επιβλέπονται από ιατρό, ενώ δεν έπρεπε να έχουν στενές επαφές με τους υγιείς¹²⁵.

Στην **Τσεχοσλοβακία** η σχολιατρική υπηρεσία είχε καθιερωθεί σε διάφορες πόλεις, μεταξύ των οποίων και στην Πράγα, από το 1904. Στα καθήκοντα των ιατρών των σχολείων συμπεριλαμβανόταν η διδασκαλία της υγιεινής, καθώς και η επίβλεψη του μαθήματος της γυμναστικής¹²⁶. Η σημασία που αποδιδόταν στην επίβλεψη της υγιεινής των μαθητών και στην προστασία

¹²² Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 950 και 955.

¹²³ *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908, Παράρτημα του ΔΑ' τόμου...*, ό.π., σ. 30.

¹²⁴ *Ο.π.*, σ. 59.

¹²⁵ Περισσότερα για το θέμα αυτό και τη μετάφραση της σχετικής εγκυκλίου του Ουγγρικού Υπουργείου Εσωτερικών βλ. Αλέξανδρος Τράντας, *Τὸ τράχωμα ἐν Τουρκία*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Παλιγγενεσία», ἐν Ἀθήναις 1906, σσ. 96-100 και 107.

¹²⁶ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Ὑγιεινή...*, ό.π., σ. 523.

της υγείας τους, αποδεικνύεται και από τη σύσταση Υπουργείου Σωματικής και Σχολικής Υγιεινής¹²⁷.

Οι **Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής** βρίσκονταν στην κορυφή των επιστημονικών εξελίξεων στον τομέα της Παιδολογίας και της Σχολικής Υγιεινής¹²⁸. Από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα υπήρχε ενδιαφέρον για την υγιεινή, το οποίο έλαβε πιο οριστική μορφή το 1885 με την ίδρυση του Συνδέσμου για την Υγεία, τη Φυσική Αγωγή και την Αναψυχή (*American Association for Health, Physical Education and Recreation*)¹²⁹. Καθοριστική συμβολή στη σχολική υγεινολογική πρόοδο που επιτελέστηκε στην Αμερική είχε ο Stanley Hall, ιδρυτής της Παιδολογίας, γνωστός για τις επιστημονικές του εργασίες και τις περιοδικές εκδόσεις, τις προσπάθειές του για μεταρρύθμιση στο σχολείο και την ίδρυση της *Εθνικής Εταιρείας της Έρευνας του Παιδιού*. Ειδικά από το 1893 και μετά, οπότε ο Christman διαμόρφωσε τον όρο Παιδολογία, σημειώθηκε ιδιαίτερη πρόοδος στις παιδολογικές επιστήμες, γεγονός που αποδεικνύεται από την έκδοση ειδικών εφημερίδων, τη διάθεση μεγάλων ποσών για την υγιεινή του σχολείου, την ερευνητική ενασχόληση διαφόρων επιστημόνων (Donald, Titchener, Baldowin, Terman, Thorndike, Dewey και Kijkpatrick), τη διδασκαλία των παιδολογικών επιστημών στα διδασκαλεία, την ίδρυση ειδικών εδρών στα πανεπιστήμια, τη λειτουργία πολλών εργαστηρίων¹³⁰ και την οικοδόμηση σχολικών κτηρίων, τα οποία χαρακτηρίζονταν τέλεια από άποψη υγιεινής και αρχιτεκτονικής, ώστε δε συγκρίνονταν με καμία ευρωπαϊκή χώρα¹³¹.

¹²⁷ Αρχείο Δημήτρη Σαράτση, *Παιδεία και Κοινωνία. Αλληλογραφία-Μαρτυρίες-Δημοσιεύματα*, Εποπτεία: Αλέξης Δημαράς, Τόμος Β', Εκπαιδευτικά-Φιλολογικά, Επιμέλεια: Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1995, σ. 147.

¹²⁸ Ακόμα και οι Γερμανοί χαρακτήριζαν την Αμερική ως την «κατ' έξοχην χώρα της έπιμελείας του παιδός». (Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικά έπιστήμια και ή εξέλιξις αυτών εις τὰ διάφορα κράτη», *Παιδολογία*, έτος Α', Μάϊος 1920, τχ. 2, σ. 54). Για τις εξελίξεις στην Αμερική σχετικά με τη σχολική υγιεινή υπήρχαν αρκετά άρθρα στα ελληνικά περιοδικά της εποχής. Βλ. ενδεικτικά: «Αί ώραι εργασίας των μαθητών», *Τò Σχολειον και ή Οίκογένεια*, έτος Α', αριθ. 9, Ιούλιος 1900, σσ. 262-264.

¹²⁹ Frederick Eby, *The development of modern education*, Prentice-Hall, Inc, Englewood Cliffs, N.J, 1952, σ. 672.

¹³⁰ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σσ. 14-15. Το πρώτο παιδολογικό εργαστήριο ιδρύθηκε το 1899 στο Σικάγο από τον ιατρό Christofer και στη συνέχεια ακολούθησαν το παράδειγμά του πολλές προηγμένες χώρες. (Βλ. Max Offner, (μετάφραση Δ. Μ. Γεωργακάκης), *Η πνευματική των μαθητών κόπωση κατά τας έρευνας και τὰ πορίσματα τής Πειραματικής Ψυχολογίας μετ' έφαρμογών εις τήν διδασκαλίαν*, Έκδότης Ιωάννης Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον τής «Εστίας», έν Αθήναις 1915, σ. β').

¹³¹ Βλ. «Η Δημοτική Έκπαίδευσις ανά την ύφήλιον. Ηνωμένοι Πολιτεΐαι», *Εθνική Αγωγή*, έτος Ε', αριθ. 9., 1 Μαΐου 1902, σ. 99. Ειδικότερα για τα σχολικά κτήρια στην Αμερική βλ. Ν. Κυταριόλος, «Η έν Αμερικη γενική και τεχνική εκπαίδευσις κατά τον κ. Omer Buuse», *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, τόμος ΣΤ', 1911, σσ. 71-72, Άριστ. Σ. Μαλτής, Στ. Ι. Καραΐας, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σσ. 22-23 και Κυριακή Τσουκαλά, *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική...*, ό.π., σ. 34.

Σε συνδυασμό με τη σωματική άσκηση, η διδασκαλία της υγιεινής αποτέλεσε μέρος του αναλυτικού προγράμματος των δημόσιων σχολείων κατά τη δεκαετία του 1880 και του 1890. Αποφασιστική συμβολή σε αυτό είχε η Χριστιανική Ένωση Γυναικών για την Εγκράτεια¹³², η οποία και ενέκρινε εγχειρίδια και δημοσιεύσεις υγιεινής για τη διδασκαλία των μαθητών σε διάφορα θέματα υγιεινής. Οι μαθητές κατά τη διάρκεια της οκταετούς εκπαίδευσής τους στο δημοτικό σχολείο και για όλα τα έτη της φοίτησής τους διδάσκονταν το μάθημα *Φυσιογνωσία και Υγιεινή* από το 1894¹³³.

Στη δεκαετία του 1890 επίσης καθιερώθηκε συστηματικά, σε διαφορετικές ημερομηνίες για κάθε πόλη, η ιατρική εποπτεία των σχολείων¹³⁴. Η οργάνωση έγινε με τέτοιο υποδειγματικό τρόπο, ώστε μερικά χρόνια αργότερα αποτελούσε πρότυπο¹³⁵. Στη Νέα Υόρκη υπήρχαν 300 ιατροί και η αντιστοιχία ήταν 1 ιατρός προς 1000 μαθητές. Επισκέπτονταν καθημερινά το σχολείο και εξέταζαν τους μαθητές που υποδείκνυε ο δάσκαλος, αλλά πήγαιναν και στο σπίτι για να εξετάσουν τους απόντες μαθητές. Στη Βοστώνη υπήρχαν ιατροί σε όλα τα τμήματά της και φρόντιζαν, μεταξύ άλλων, για τον τρόπο απομόνωσης και απολύμανσης των μαθητών που είχαν προσβληθεί από διφθερίτιδα και οστρακιά¹³⁶. Το 1910, σε 337 πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, προσέφεραν ιατρικές υπηρεσίες στα σχολεία 1.194 ιατροί και 371 νοσοκόμες. Δύο χρόνια αργότερα, επτά πολιτείες είχαν θεσπίσει την υποχρεωτική ιατρική επιθεώρηση,

¹³² Βλ. Stephen Petrina, «The Medicalization of Education: A Historiographic Synthesis», *History of Education Quarterly*, Volume 46, Number 4, Winter 2006, σσ. 514-515. Τα εγχειρίδια ήταν γραμμένα από ιατρούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Eli Brown, *Young Temperance Manual* (1888) και Albert Braisdell, *The Child Book of Health* (1894).

¹³³ «Η Δημοτική Εκπαίδευσις ἀνά τὴν Ὑφήλιον- Ἡνωμένοι Πολιτεῖαι», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ε', ἀριθ. 8, 15 Ἀπριλίου 1902, σ. 87 και η συνέχεια του ίδιου άρθρου, ὁ.π., ἀριθ 9, 1 Μαΐου 1902, σσ. 98-101, ὅπου γίνεται αναφορά στην υποδειγματικὴ υγιεινὴ των σχολικῶν κτηρίων. Βλ. ἔτισης τις ὥρες για τὴν υγιεινὴ που προέβλεπε τὸ πρόγραμμα του πρότυπου δημοτικῶν σχολείου τῆς Νέας Ὑόρκης στο Ν. Κυταριόλος, «Ἡ ἐν Ἀμερικῇ γενικὴ καὶ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις...», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, ὁ.π., σ. 85. Για τὴ διδασκαλία του μαθήματος υπήρχαν πολλὰ εγχειρίδια υγιεινῆς, ἀνάλογα με τὴν τάξη και τὴν ηλικία. (Βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σ. 462). Για τὸ περιεχόμενο του μαθήματος βλ. Ἀριστ. Σ. Μαλτῆς, Στ. Ι. Καραῖας, *Σχολικὴ Υγιεινὴ...*, ὁ.π., σ. 140. Οι μαθητὲς ἐπιπλέον αποκτούσαν γνώσεις και για τὴ στοματικὴ υγιεινὴ ἀπὸ διαλέξεις που ἔκαναν για τὸ λόγο αὐτὸ οι ιατροί. Βλ. «Χρονικά», *Ἡ Μελέτη*, τεῦχος 5ο, Μάιος 1909, σ. 316. Στα σχολεία του Σικάγου υπήρχαν στα διδακτικὰ βιβλία κολλημένοι κανόνες για τὴν υγιεινὴ τῆς ὄρασης, ἐνὼ στη Φιλαδέλφεια οι δάσκαλοι καταρτίζονταν σε προγράμματα παιδιῶν. (Βλ. «Πληροφορία τοῦ τύπου», *Ἀνατολή*, τόμος Β' 1911-1912, σσ. 388-389).

¹³⁴ Στη Βοστώνη καθιερώθηκε τὸ 1890, στη Φιλαδέλφεια τὸ 1892, στο Σικάγο τὸ 1896 και στη Νέα Ὑόρκη τὸ 1897. (Βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 953-954). Πρέπει, ὡστόσο, να σημειώσουμε ὅτι σποραδικὲς προσπάθειες ιατρικῆς επιθεώρησης των σχολείων ἔχουν ἀρχίσει σε μερικὲς πολιτείες ἤδη ἀπὸ τὸ 1870. (Βλ. σχετικὰ George Rosen, *A History of Public Health...*, ὁ.π., σσ. 366-367).

¹³⁵ Βλ. Ἀντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον...*, ὁ.π., σσ. 22-23.

¹³⁶ Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σ. 954. Για τὴν ιατρικὴ επιθεώρηση στα σχολεία τῆς Βοστώνης και του Σικάγου βλ. ἔτισης Stephen Petrina, «The Medicalization of Education: A Historiographic Synthesis», *History of Education Quarterly*, Volume 46, Number 4, Winter 2006, σσ. 512-513.

ενώ σε άλλες δώδεκα υπήρχαν πιο επιτρεπτικοί νόμοι¹³⁷. Επίσης, στα σχολεία τηρούσαν συστηματικά *Ατομικά Δελτία Υγείας* των μαθητών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τις στρατιωτικές αρχές κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, προκειμένου να γίνει γρήγορα η επιστράτευση. Επειδή ήταν αδύνατον να γίνει ιατρικός έλεγχος όλων των εφέδρων, η αξιολόγησή τους γινόταν με βάση τα στοιχεία υγιεινής που περιείχονταν στα ατομικά δελτία υγείας των σχολείων¹³⁸.

Οι ίδιοι, πάντως, οι Αμερικανοί συγγραφείς δικαιολογούσαν τις δαπάνες για την υγειονομική οργάνωση των σχολείων με βάση τα στατιστικά δεδομένα, τα οποία επεσήμαιναν τις ολέθριες εθνικές συνέπειες που είχε μία ασθενική νέα γενιά με σωματικές ή διανοητικές ατέλειες¹³⁹. Επομένως, αυτή η αξιοσημείωτη παιδολογική κίνηση και η επικέντρωση του ενδιαφέροντος για το παιδί εξηγείται, προπαντός, από τη σημασία που αποδιδόταν στην αξία της υγείας για τον «εθνικό πλούτο» της χώρας.

Στην ανάπτυξη της Παιδολογίας και της Σχολικής Υγιεινής, δεν υστέρησαν ούτε οι χώρες της Νότιας Αμερικής, κυρίως η **Αργεντινή**, η οποία έχει να επιδείξει αξιόλογες εργασίες, όπως του Senet και ιδιαίτερα του V. Mercante¹⁴⁰. Στα δημοτικά σχολεία της Αργεντινής η υγιεινή διδασκόταν από το 1884. Από το ίδιο έτος καθιερώθηκε ο θεσμός των σχολικών ιατρών, οπότε και στο Boenos Ayres ανέλαβαν καθήκοντα 3 ιατροί με 3 βοηθούς και 1 γραμματέα¹⁴¹. Σύμφωνα με την ανακοίνωση του Dr Anschutz, η οποία έγινε στο δεύτερο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής στο Λονδίνο το 1907, η ιατρική επιθεώρηση προβλεπόταν για όλα τα σχολεία της Αργεντινής δημοκρατίας¹⁴².

Παρομοίως, και στη **Χιλή** οι ιατροί εξέταζαν τους μαθητές των σχολείων μία φορά το μήνα και υπέβαλλαν τα πορίσματά τους στο Επαρχιακό Συμβούλιο, που συγκροτούσε το Ανώτερο Συμβούλιο Δημόσιας Υγιεινής¹⁴³.

Στον **Καναδά** η σχολική υγιεινή αναπτύχθηκε προοδευτικά, κυρίως από το 1904 και μετά, οπότε ιδρύθηκε η σχολιατρική υπηρεσία, καθιερώθηκε ο θεσμός των σχολικών νοσοκόμων και η υποχρεωτική οδοντολογική εξέταση των μαθητών.

Το **Μεξικό** μερίμνησε από το 1896 για την οργάνωση της σχολικής υγιεινής, η οποία επεκτάθηκε σταδιακά στις περισσότερες πόλεις¹⁴⁴.

¹³⁷ Γ. Βλάμος, *ό.π.*, σσ. 522-523.

¹³⁸ Αντ. Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας...*, *ό.π.*, σ. 13.

¹³⁹ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, σ. 34.

¹⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 15.

¹⁴¹ Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, *ό.π.*, σ. 462 και 954.

¹⁴² Χ., «Τὸ δεῦτερον Διεθνὲς Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Λονδίῳ (κατ' Αὐγούστου 1907)», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, τόμος Β', 1907, σ. 215.

¹⁴³ Έφ. *Ἀλήθεια*, ἀριθ. φ. 254-30, Κυριακὴ 26 Ἰουλίου 1909, σ. 238.

¹⁴⁴ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ...*, *ό.π.*, σ. 524.

Στην **Ιαπωνία** η σχολιατρική υπηρεσία θεσμοθετήθηκε το 1898, οπότε άρχισε ο σταδιακός διορισμός ιατρών για όλα τα δημόσια σχολεία των πόλεων με πληθυσμό άνω των 5000 κατοίκων. Έτσι, το 1902, παρά τις ελλείψεις που υπήρχαν, σε σύνολο 8424 σχολείων είχαν διοριστεί 8291 ιατροί¹⁴⁵, ενώ το 1912, 6975 σχολικοί ιατροί εξέτασαν 7.000.000 μαθητές¹⁴⁶. Το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών διαπιστώνεται και από τη διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής στους μαθητές των δημοτικών σχολείων¹⁴⁷. Παράλληλα, από την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα υπήρχε *Παιδολογική Εταιρεία*, η οποία δημοσίευε το περιοδικό «*Jido Fenkyu*» και διοργάνωνε συνέδρια. Γνωστός για την ερευνητική του δράση, κυρίως σχετικά με τη διανοητική κόπωση των μαθητών στο σχολείο, ήταν ο καθηγητής ψυχιατρικής Sakaki¹⁴⁸.

Στη **Ρωσία** η ιατρική εποπτεία των σχολείων ήταν συστηματικά οργανωμένη. Για το σκοπό αυτό, πέρα από το ιατρικό συμβούλιο του Υπουργείου Εσωτερικών που λειτουργούσε παλαιότερα, υπήρχε ιατρικό τμήμα και στο Υπουργείο Παιδείας με συμβουλευτικό ρόλο σχετικά με τις υγιεινολογικές ανάγκες του σχολείου. Στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης είχαν διοριστεί ιατροί με διευρυμένα καθήκοντα από το 1871. Ειδικότερα, σε συνεργασία με το διευθυντή του σχολείου είχαν την εποπτεία της σχολικής υγιεινής και, επιπλέον, την ευθύνη για τους μαθητές που άρχιζαν τη φοίτησή τους, για τη μέθοδο διδασκαλίας, για τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής, ώστε να ανταποκρίνεται στις φυσικές ικανότητες των παιδιών, ενώ από το 1887 είχαν δικαίωμα ψήφου στα συμβούλια για ζητήματα που αφορούσαν στην υγιεινή. Το 1888 στη Μόσχα υπήρχαν δύο γυναίκες ιατροί σε γυμνάσιο θηλέων και το 1895 διορίστηκαν 6 σχολίατροι για την επίβλεψη της υγείας 72 δημοτικών σχολείων, οι οποίοι διενεργούσαν τους εμβολιασμούς κατά της ευλογιάς και έκαναν δωρεάν επισκέψεις στους φτωχούς μαθητές. Η θεραπεία των μαθητών που έπασχαν από νοσήματα ωτικά, ρινικά, ραχιαία, οδοντικά και οφθαλμικά, γινόταν δωρεάν σε μαθητικές πολυκλινικές¹⁴⁹.

Το Υπουργείο Εκπαίδευσης της Ρωσίας πραγματοποίησε μία από τις πιο σημαντικές έρευνες για τη σχέση του σχολείου με τη νοσηρότητα. Η έρευνα, ουσιαστικά, ήταν μία απογραφή της υγείας που αφορούσε σε όλα τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και διεξήχθη υπό την επίβλεψη του ανώτατου ιατρικού υπαλλήλου των σχολείων. Η απογραφή, που έγινε το 1905-1906, σε 116.000 μαθητές, είχε ως κύριο σκοπό να αποδείξει την επίπτωση

¹⁴⁵ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 958.

¹⁴⁶ Έμμανουήλ Λαμπαδάριος (έπιμ.), *Κώδιξ Σχολικής Υγιεινής*, Έκδοτικός Οίκος "Αθηνά", Αθήναι 1922, σ. 94.

¹⁴⁷ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 462. Βλ. επίσης «Τὰ ιαπωνικά δημοτικά σχολεία», *Δημ. Εκπαιδευσις*, έτος Ε', άριθ. 14, 20 Ιανουαρίου 1906, σ. 221.

¹⁴⁸ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...]* 1934, σ. 15.

¹⁴⁹ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 959 και Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τò άτομικόν δελτίον υγείας...*, ό.π., σ. 23.

παραγόντων, όπως η ηλικία, η σχολική τάξη, το φύλο και ο τύπος του σχολείου σε παθήσεις, όπως η μυωπία, οι παραμορφώσεις της σπονδυλικής στήλης, η ρινική αιμορραγία, οι πονοκέφαλοι και οι ρινικές ενοχλήσεις. Όπως και σε άλλες ανάλογες έρευνες, τα αποτελέσματα κατέδειξαν τη στενή σχέση μεταξύ αυτών των ελαττωμάτων και της διάρκειας της σχολικής φοίτησης¹⁵⁰.

Η εξέλιξη των παιδολογικών επιστημών γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη στην Πετρούπολη, όπου είχε ιδρυθεί παιδολογικό εργαστήριο και ψυχολογικό ινστιτούτο. Από τους γνωστότερους Ρώσους ερευνητές ήταν ο καθηγητής στο Κίεβο J. Sikorski¹⁵¹ και οι Netschajeff και Bechterew¹⁵².

Ωστόσο, παρά τις παραπάνω θετικές εξελίξεις, μέχρι τις αρχές τουλάχιστον του 20^{ου} αιώνα, η σχολική φοίτηση παρέμενε προαιρετική, δεν υπήρχε σαφώς καθορισμένη ηλικία εισόδου των μαθητών στο σχολείο, το μάθημα της υγιεινής δε συμπεριλαμβανόταν στο σχολικό πρόγραμμα και πολλά κρατικά διδακτήρια ήταν ακατάλληλα από παιδαγωγική και υγιεινή άποψη¹⁵³.

Στην **Αίγυπτο** η ιατρική εποπτεία του σχολείου είχε αναπτυχθεί αρκετά πρόωμα. Στο Κάιρο είχε διοριστεί από το 1882 ιατρός, ο Elloui Bey, ο οποίος αμειβόταν με 12000 φράγκα. Είχε υπό την επίβλεψή του 5000 μαθητές, αλλά στο έργο του πλαισιωνόταν από δύο βοηθούς που ο καθένας αμειβόταν με 3600 φράγκα¹⁵⁴.

Βαλκανικά κράτη

Στη **Ρουμανία** υπήρχε οργανωμένο σύστημα σχολικής υγιεινής από το 1894 και η υγιεινή διδασκόταν στα σχολεία όλων των βαθμίδων και τα διδασκαλεία¹⁵⁵. Η ιατρική εποπτεία των σχολείων άρχισε να εφαρμόζεται από το 1899, οπότε οι ανώτεροι κρατικοί ιατροί είχαν την υποχρέωση, για μία φορά

¹⁵⁰ Βλ. Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σ. 385 κ.ε.

¹⁵¹ Ο ψυχίατρος Sikorski πραγματοποίησε την πρώτη αυστηρά επιστημονική έρευνα σχετικά με την πνευματική κόπωση των μαθητών, η οποία δημοσιεύτηκε το 1879 με τίτλο: «Sur les effets de la lassitude provoquée p. l. travaux intellectuelles chez les enfants à l' âge scolaire». (Βλ. σημείωση του μεταφραστή Δ. Γεωργακάκι στο βιβλίο του Max Offner, *Η πνευματική τῶν μαθητῶν κόπωση...*, ό.π., σ. 3). Τα πειράματα του Sikorski ερευνούσαν τα αποτελέσματα που είχε η πεντάωρη διανοητική εργασία του σχολείου στην πνευματική ικανότητα του παιδιού. Παρόμοια έρευνα για την κόπωση δημοσιεύτηκε από τον Burgerstein το 1891, αλλά και από δεκάδες Ευρωπαίους και Αμερικανούς ερευνητές αργότερα. (Βλ. Edward Shaw, *School Hygiene...*, ό.π., σ. 227).

¹⁵² Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 15 και του ίδιου, «Αί παιδολογικά έπιστήμαι και ή σημερινή αυτῶν άποψις» στο *Παιδολογία*, τόμος Α', 1920, σ. 56.

¹⁵³ Βλ. [Γεώργιος] Μπ.[ουκουβάλας], «Η Δημοτική Έκπαιδευσις ανά την Ύφήλιον- Ρωσία», *Εθνική Άγωγή*, έτος Ε', άριθ. 15, 1 Αύγουστου 1902, σσ. 173-175.

¹⁵⁴ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 953.

¹⁵⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 15.

τουλάχιστον το χρόνο, της ιατρικής εξέτασης των μαθητών, της υγειονομικής επιθεώρησης των σχολικών χώρων και της υποβολής σχετικής έκθεσης¹⁵⁶. Ένας από τους πιο διακεκριμένους επιστήμονες στον τομέα των παιδολογικών επιστημών υπήρξε ο Ραδουλέσκου Μοτρού, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου¹⁵⁷.

Στη **Σερβία** το σύστημα σχολικής υγιεινής λειτουργούσε όπως περίπου και στη Ρουμανία. Επιπλέον, υπήρχε νομοθεσία για την οικοδόμηση των σχολείων, είχαν διοριστεί σχολικοί ιατροί για τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης και καθηγητές υγιεινολόγοι για τα διδασκαλεία¹⁵⁸. Από το 1906 είχε ιδρυθεί στο Βελιγράδι *Εταιρεία της Ψυχολογίας του Παιδίου*, η οποία δημοσίευε δελτίο υπό τη διεύθυνση του S. Yevritsch¹⁵⁹. Στην υπόλοιπη όμως επικράτεια της Γιουγκοσλαβίας η σχολιατρική υπηρεσία θεσμοθετήθηκε μετά τον ευρωπαϊκό πόλεμο, χάρη στις ενέργειες του Κροάτη διευθυντή υγιεινής, Stanpar¹⁶⁰.

Στη **Βουλγαρία** η εισαγωγή και η εξέλιξη του θεσμού της Σχολικής Υγιεινής τοποθετείται περίπου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μέχρι τότε η κατάσταση των σχολικών κτηρίων της χώρας αυτής παραπέμπει σε αντίστοιχα ελληνικά δεδομένα, καθώς πολλά από τα κτήρια των δημοτικών σχολείων είχαν κατασκευαστεί για άλλο σκοπό και δεν ανταποκρίνονταν στους όρους της παιδαγωγικής και της υγιεινής¹⁶¹.

Η σχολιατρική υπηρεσία ιδρύθηκε το 1904 και λειτούργησε με βάση τα γερμανικά πρότυπα, γι' αυτό και μερικά χρόνια αργότερα θεωρούνταν η καλύτερη των Βαλκανίων¹⁶². Ο Θ. Φλωράς θεωρούσε την εξέλιξη της σχολικής υγιεινής στη Βουλγαρία ως πρότυπο όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για τους ευρωπαϊκούς λαούς. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διέθεταν το δικό τους έμμισθο ιατρό, ο οποίος είχε επιφορτιστεί με το καθήκον της καθημερινής επίσκεψης στα σχολεία σε ειδικά διαμορφωμένο και εξοπλισμένο δωμάτιο, όπου έκανε ανθρωπομετρικές καταμετρήσεις και δίδασκε σε μαθητές και δασκάλους ζητήματα σχετικά με την υγιεινή. Σε κάποια σχολεία μάλιστα είχαν διοριστεί και εξειδικευμένοι ιατροί για κάποιες νόσους. Ειδικά για τους φυματικούς μαθητές, ανάλογα με τη μορφή της ασθένειας, προβλεπόταν η αποστολή τους σε ξεχωριστά θεραπευτήρια, καθώς και η υπαίθρια διδασκαλία¹⁶³. Την εποχή που στην Ελλάδα η επιστήμη της

¹⁵⁶ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 959.

¹⁵⁷ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικάί έπιστήμαι...», ό.π., σ. 57.

¹⁵⁸ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 959.

¹⁵⁹ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικάί έπιστήμαι...», ό.π., σ. 57.

¹⁶⁰ Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τò άτομικόν δελτίον υγείας...*, ό.π., σ. 24.

¹⁶¹ Χάρις Νίκας, «Δημοτική Έκπαίδευσις έν Βουλγαρία», *Έθνική Άγωγή*, έτος ΣΤ', άριθ. 16, 15 Αυγούστου 1903, σ. 186.

¹⁶² Αντώνιος Παπαϊωάννου, *Τò άτομικόν δελτίον υγείας...*, ό.π., σσ. 23-24.

¹⁶³ Ό έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Πρακτικά τών έκπαιδευτ. συνεδριών 1907-1908*, Παράρτημα του ΛΑ' τόμου..., ό.π., σσ. 19-20. Ανάλογες απόψεις είχε και ο Γ. Δροσίνης, γεγονός που συνδέεται και με το πνεύμα της εποχής, το οποίο θεωρούσε τη μέριμνα

Παιδολογίας ήταν άγνωστη, στη Βουλγαρία υπήρχαν κάποιοι επιστήμονες που είχαν προωθήσει ιδιαίτερα την παιδολογική κίνηση. Από τους πιο γνωστούς, ακόμα και έξω από τα όρια της χώρας του, ήταν ο καθηγητής Γεωργώφ, εξαιτίας της εργασίας του για την ανάπτυξη του έναρθρου λόγου στα παιδιά¹⁶⁴. Άξιες αναφοράς δημοσιεύσεις επίσης έγιναν από τους Noicow, Benoff και Wiazemsky, ενώ οι Zoneff και Gineff είχαν αναλάβει από το 1909 την έκδοση εφημερίδας πειραματικής παιδαγωγικής¹⁶⁵.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι σε ορισμένες χώρες η αναγκαιότητα της προστασίας της υγείας των μαθητών στα σχολεία είχε επισημανθεί ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο, η Σχολική Υγιεινή και η Παιδολογία γνώρισαν τη μεγαλύτερη ανάπτυξη, σε σύντομο μάλιστα χρονικό διάστημα, από το 1890 και μετά. Στις περισσότερες χώρες οι επιστήμες αυτές οργανώθηκαν συστηματικά στις αρχές περίπου του 20^{ου} αιώνα. Η επιστημονική αυτοτέλεια της Σχολικής Υγιεινής την περίοδο αυτή εξηγείται από την υποχρεωτική σχολική φοίτηση και τη συνακόλουθη υποχρέωση του κράτους να προστατέψει την υγεία των μαθητών. Η υιοθέτηση των πορισμάτων της Σχολικής Υγιεινής από όλα σχεδόν τα κράτη επιβαλλόταν και από τη μεγάλη έκθεση των μαθητών στη νοσηρότητα, εξαιτίας της ηλικίας τους, αλλά και της συμβίωσής τους στα σχολεία. Τέλος, οι ιθύνοντες δε λησμονούσαν ότι τα ποσά που χορηγούνταν σε αυτούς τους τομείς αποτελούσαν εθνική επένδυση, η οποία θα απέφερε καλούς πολίτες και στρατιώτες.

για την υγεία του παιδιού προϋπόθεση για την ενίσχυση του έθνους. Επομένως, το κράτος που θα οργάνωνε καλά την υγειονομική υπηρεσία των σχολείων, θα βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση έναντι των αντιπάλων του. (Βλ. Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα...», *ό.π.*, σ. 3).

¹⁶⁴ Στέφανος Ραμᾶς, «Διάλεξις», *Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμίλου*, ἀριθ β', Ἀπρίλιος 1911, σ. 67.

¹⁶⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικαὶ ἐπιστῆμαι...», *ό.π.*, σ. 57.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΥΓΙΕΙΝΗ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΤΟΥΣ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

Από το 1875 περίπου και μετά, σχεδόν κάθε χρόνο γίνονταν ιατρικά συνέδρια και συστήνονταν επιτροπείες που ασχολούνταν με θέματα υγιεινής του σχολείου. Συνήθως τα πορίσματα αυτών των ερευνών και των συζητήσεων υποβάλλονταν από τους ιατρούς και τους υγιεινολόγους στους αρμόδιους υπουργούς, προκειμένου να αξιοποιηθούν στην πράξη. Το βασικό αντικείμενο συζήτησης που απασχολούσε τους επιστήμονες της εποχής ήταν η μονομέρεια του παιδαγωγικού συστήματος, που έδινε προτεραιότητα στην ηθική και πνευματική ανάπτυξη και παραμελούσε τη σωματική σε βάρος της υγείας των παιδιών. Από κοινού έρευνα, λοιπόν, των διαφόρων απόψεων του παραπάνω ζητήματος έγινε στο συνέδριο των Γερμανών υγιεινολόγων στη Νυρεμβέργη το 1877, στη Δαρμστάττη το 1882 και στην πόλη Ruen το 1883¹.

Το πρώτο διεθνές συνέδριο υγιεινής έγινε το 1876 στις Βρυξέλλες, το δεύτερο στο Παρίσι το 1878 και το τρίτο στο Τορίνο το 1880². Στο τελευταίο, μάλιστα, συνέδριο εκπροσωπήθηκε και η ελληνική κυβέρνηση από τον ιατρό Ιωάννη Χρ. Βάμβα, ο οποίος ήταν και αντιπρόεδρος του 1ου τμήματος του συνεδρίου. Η Ελλάδα και η Σερβία ήταν οι μοναδικές χώρες που είχαν στείλει έναν αντιπρόσωπο. Πρόσκληση για συμμετοχή στο συνέδριο του Τορίνου απευθύνθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και από τον πρόεδρο της διοργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου, Ιταλό καθηγητή Paccioti, και στο Δήμο Αθηναίων, ο οποίος, όμως, δεν απάντησε³.

Τα θέματα που συζητήθηκαν στο συνέδριο του Τορίνου αφορούσαν στα διεθνή μέτρα προφύλαξης από τις μεγάλες επιδημίες, στην οργάνωση υγειονομικής διοίκησης στις διάφορες επικράτειες και στον υποχρεωτικό δαμαλισμό και αναδαμαλισμό. Στην τελευταία γενική συνεδρίαση, ο Layet,

¹ Γεώργιος Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 9.

² Στην πραγματικότητα αυτό το διεθνές συνέδριο υγιεινής ήταν το τέταρτο, καθώς δεν αναφέρεται το πρώτο που είχε γίνει στις Βρυξέλλες το Σεπτέμβρη του 1852. (Πρβλ. Βασίλειος Πατριόκιος, *Τὸ ἸΓ' Διεθνὲς Συνέδριον Ὑγιεινῆς καὶ Δημογραφίας. Ἐν Βρυξέλλαις (2-8 Σεπτεμβρίου 1903)*, Τυπογραφεῖον "Ἐστία" Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 15).

³ Ιωάννης Χρ. Βάμβας, *Τὸ ἐν Τουρίνω τῆς Ἰταλίας Τρίτον Διεθνὲς τῆς Ὑγιεινῆς Συνέδριον*, (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Γαληνοῦ), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, ἐν Ἀθήναις 1881, σσ. 3-4.

καθηγητής της Υγιεινής, ανέγνωσε διατριβή με τίτλο: «Πρόγραμμα γενικόν περι τῆς διδασκαλίας τῆς Ὑγιεινῆς». Το συνέδριο έκανε αποδεκτή τη σημαντική πρόταση του καθηγητή, που αναφερόταν στη διδασκαλία της Υγιεινής στα Πανεπιστήμια. Πιο συγκεκριμένα, η πρόταση είχε ως εξής: «τὸ Συνέδριον ἔχον ὑπ' ὄψιν, ὅτι αἱ πρόοδοι τῆς Ὑγιεινῆς ἀπαιτοῦσι καὶ ἀνάλογον τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῶν παμπληθῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν καὶ ἐπὶ τῆς δημοσίας ἐξυγιάνσεως, παροτρύνει ὅπως, ἐν τοῖς κέντροις τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαιδεύσεως, ἡ διδασκαλία τῆς Ὑγιεινῆς ἐφοδιασθῆ διὰ τῶν τελειοποιήσεων ἐκείνων ὅσας ἀπαιτεῖ ἡ σημερινὴ κατάστασις τῆς ἐπιστήμης»⁴.

Σε μία ἀπὸ τις ειδικές συνεδριάσεις του 4^{ου} τμήματος του συνεδρίου, (αποτελούνταν συνολικά ἀπὸ 10), το θέμα συζήτησης ἦταν ἡ Ὑγιεινὴ τῶν παιδῶν καὶ τῶν σχολείων⁵. Εἰδικότερα, στην πρώτη συνεδρίαση του παραπάνω τμήματος ἀναγνώστηκε ὑπόμνημα του Roth, που ἀναφερόταν στην υποχρεωτικὴ ἰατρικὴ ἐπιθεώρηση ὅλων των σχολείων. Η συζήτηση τεραματίστηκε με την παραδοχὴ ὅτι «εἶναι ἀναγκαιοτάτη καὶ ἀναπόφευκτος ἡ κατὰ περιόδους ἰατρικὴ ἐπίσκεψις ὅλων τῶν σχολείων». Ἐπίσης, με ἀφορμὴ την ἀνακοίνωση του Gamba για το σχολεῖο ραχιτικῶν που ὑπῆρχε στο Τορίνο, ἔγινε συζήτηση για την πρόληψη καὶ θεραπεία του ραχιτισμοῦ⁶.

Στη δευτέρα συνεδρίαση ο Roth ἔκανε λόγο για την ἀναγκαιότητα της διδασκαλίας των στοιχείων της υγιεινῆς καὶ των ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν της ἀνατροφῆς στη δημοτικὴ καὶ στη μέση ἐκπαίδευση, ἀλλὰ καὶ στις πρακτικὲς σχολές. Ἐπίκεντρο, ὁμως, των συζητήσεων ἦταν ἡ γυμναστικὴ καὶ διατυπώθηκε ἡ ευχή, «ὅπως εἰς ἅπαντα τὰ ἔθνη αἱ Κυβερνήσεις ἐνεργήσωσι τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Γυμναστικῆς ὡς ὑποχρεωτικοῦ μαθήματος εἰς τε τὰ πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια ἐκπαιδευτήρια ἀμφοτέρων τῶν φύλων». Εἰσήγηση σχετικὴ με αὐτὴ την ὑπόθεση ἔγινε καὶ ἀπὸ τον Βάμβα, ο οποίος μίλησε για την υποχρεωτικὴ καθιέρωση του μαθήματος στα δημόσια σχολεῖα των Ἀθηνῶν χάρις στις πρωτοβουλίες του πρώην Ὑπουργοῦ Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτου⁷.

Η τρίτη συνεδρίαση ἐπικεντρώθηκε σε θέματα που ἀφορούσαν στην παιδικὴ ἐργασία καὶ στη μέριμνα για την προστασία των νόθων. Σχετικὰ με την ἐργασία των παιδιῶν, μεταξύ των ἄλλων, τέθηκαν ζητήματα ἐναρξῆς καὶ διάρκειας αὐτῆς, καθὼς καὶ διδακτικῶν μεθόδων καὶ ἐπιτήρησις⁸.

⁴ Ο.π., σ. 7.

⁵ Ο.π., σ. 8.

⁶ Ο.π., σσ. 14-15.

⁷ Ο.π., σ. 15. Η σωματικὴ, διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ωφέλεια που ἐπέφερε ἡ γυμναστικὴ, καθιστοῦσε ἐθνικὴ ἀναγκαιότητα την εἰσαγωγὴν του μαθήματος σε ὅλα τα σχολεῖα. Παρόμοια ευχὴ εἶχε διατυπώσει καὶ ο Λέων Μελάς ἤδη ἀπὸ το 1871. (Βλ. Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν παιδαγωγόντων*, Τυπογραφεῖον Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1871, σσ. 40-41).

⁸ Ἰωάννης Χρ. Βάμβα, *Τὸ ἐν Τουρίνω τῆς Ἰταλίας ...*, ὁ.π., σ. 16. Ο Βάμβα μίλησε για την Ελλάδα, ὅπου την ἐποχὴ ἐκείνη δεν ὑπῆρχε κανένα νομοθέτημα για την προστασία της παιδικῆς ἐργασίας. Ἐτσι, ἀνήλικα παιδιά ἐργάζονταν στα μεταλλεῖα καὶ τα ἐργοστάσια του Λαυρίου με ποικίλες καὶ μόνιμες βλάβες για την υγεία τους. (Αναλυτικὰ για το θέμα αὐτὸ βλ. Μιχάλης

Το πρωτεύον ζήτημα της τέταρτης και τελευταίας συνεδρίασης του τμήματος τέθηκε από τον οφθαλμίατρο Javal με την ανάγνωση πραγματείας του σχετικά με την καταλληλότητα του σχολικού κτηρίου για την όραση των μαθητών. Διατυπώθηκαν γνώμες που υποστήριξαν την προτίμηση στον πλάγιο φωτισμό του σχολείου και την επίδραση του σχολείου στην πρόκληση της μυωπίας. Ακόμη το τμήμα διατύπωσε την ευχή, «όπως πρὸς πρόληψιν τῆς ὀράσεως τῶν παιδῶν τὰ βιβλία τοῦ σχολείου πρέπει νὰ τυπῶνται εἰς τὸ μέλλον διὰ γραμμάτων πλατέων καὶ ἐπὶ χάρτου κιτρινωποῦ»⁹. Στην ίδια συνεδρίαση αντικείμενο συζήτησης υπήρξαν και άλλα θέματα σχολικής υγιεινής, όπως η ποσότητα των ωρών διδασκαλίας, οι διακοπές και τα μέσα που θα καθιστούσαν τα σχολεία ακίνδυνα για τους μαθητές. Στο τέλος συζητήθηκε το θέμα της ανέγερσης σχολικών κτηρίων και της σχολικής επίπλωσης των δημοτικών σχολείων¹⁰.

Η υγιεινή στο σχολείο αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και στα επόμενα συνέδρια υγιεινής, όπως στο τέταρτο Διεθνές Συνέδριο Υγιεινής στη Γενεύη το 1882, όπου το κεντρικό θέμα συζήτησης ήταν η ιατρική εποπτεία των σχολείων¹¹, αλλά και στο διεθνές συνέδριο υγιεινολόγων στο Haag το 1884. Την ίδια εποχή οι Άγγλοι ιατροί απαιτούσαν από την αγγλική βουλή μεταρρυθμίσεις και βελτιώσεις στο σχολείο, ο Meschende σε συνέδριο στο Μαγδεβούργο έκανε λόγο για την επίδραση της διανοητικής κόπωσης στη δημιουργία ψυχικών νοσημάτων και στο Στρασβούργο συγκροτήθηκε επιτροπεία, η οποία προσδιόρισε τους όρους υγιεινής σχετικά με την καταλληλότητα των ωρολόγιων προγραμμάτων, των θρανίων και των βιβλίων. Το 1885, το θέμα της επίδρασης της διανοητικής κόπωσης στην πρόκληση νοσημάτων αποτέλεσε αντικείμενο ενασχόλησης τόσο από ειδική επιτροπή στο Λονδίνο όσο και από το διεθνές ιατρικό συνέδριο στην Κοπεγχάγη. Συχνό αντικείμενο έρευνας, ακόμη, ήταν τα σχολικά νοσήματα, με τα οποία ασχολήθηκε η Ακαδημία Επιστημών στο Παρίσι και το Διεθνές Συνέδριο Υγιεινής στη Βιέννη το 1887¹².

Συνέδρια σχετικά με την υγιεινή πραγματοποιήθηκαν στο Παρίσι το 1889, όπου η Ελλάδα εκπροσωπήθηκε από τον Κωνσταντίνο Βουσακή. Ο Έλληνας εκπρόσωπος παρέμεινε για δύο μήνες στο Παρίσι και με την επιστροφή του στην Ελλάδα υπέβαλε έκθεση προς τον Υπουργό Εσωτερικών σχετικά με τις επιστημονικές ανακοινώσεις των συνεδρίων και τα πορίσματά τους. Το καθολικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στο Συνέδριο της Δημοσίου και Διεθνούς Υγιεινής, ενώ τα άλλα συνέδρια αφορούσαν διάφορους ιατρικούς κλάδους. Στο συνέδριο για τη δημόσια υγιεινή συμμετείχαν διάφορες επιστημονικές ειδικότητες,

Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995).

⁹ Ιωάννης Χρ. Βάμβας, *Τὸ ἐν Τουρίνω τῆς Ἰταλίας ...*, ὁ.π., σ. 17.

¹⁰ Ο.π., σ. 18.

¹¹ Βλ. ὁ.π., σ. 5 και Δημήτρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ὁ.π., σ. 238.

¹² Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 9-10.

χρήσιμες για την υγιεινή της πόλης και την αντιμετώπιση των νοσημάτων και των επιδημιών¹³.

Ελληνική συμμετοχή, όμως, δεν υπήρξε στο 9^ο Διεθνές Συνέδριο Υγιεινής και Δημογραφίας, που συγκροτήθηκε στη Μαδρίτη τον Απρίλιο του 1898. Βέβαια, και σε αυτή τη συνδιάσκεψη συζητήθηκαν θέματα σχετικά με τη σχολική υγιεινή, όπως η αποστολή ομάδων μαθητών στην εξοχή κατά τις θερινές διακοπές, η κατάλληλη ηλικία έναρξης των γυμναστικών ασκήσεων, ο φωτισμός των αιθουσών διδασκαλίας και οι όροι υγιεινής των διδακτικών βιβλίων¹⁴.

Το Σεπτέμβριο του 1903 πραγματοποιήθηκε στις Βρυξέλλες, το ΙΓ' Διεθνές Συνέδριο Υγιεινής και Δημογραφίας, το οποίο συμπεριέλαβε στο πρόγραμμά του ζητήματα υγιεινής του σχολείου. Την Ελλάδα αντιπροσώπευσε ο Βασίλειος Πατρίκιος, μετά από γνωμοδότηση του Ιατροσυνεδρίου προς το Υπουργείο Εσωτερικών. Ο Πατρίκιος ήταν επίσης αντιπρόσωπος και ιδιωτικών σωματείων, της *Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών*, του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* και της *Εταιρείας Ελλήνων Φαρμακείων Αθηνών*. Ο Έλληνας εκπρόσωπος λίγο καιρό αργότερα υπέβαλε στην κυβέρνηση συνοπτική έκθεση σχετικά με τις εργασίες του συνεδρίου, για ενημέρωση αφενός και για αξιοποίηση των πορισμάτων του αφετέρου¹⁵. Ήταν η δεύτερη φορά που η Ελλάδα συμμετείχε σε ένα τέτοιο διεθνές συνέδριο Υγιεινής μετά από είκοσι σχεδόν χρόνια, οπότε ο Βάμβας είχε παρακολουθήσει αντίστοιχο συνέδριο στο Τορίνο.

Τα θέματα που συζητήθηκαν στο συνέδριο των Βρυξελλών άπτονταν όλων των κλάδων της Υγιεινής και της Δημογραφίας. Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησε τους συνέδρους ήταν «ό σκοπός και οργανισμός της ιατρικής και υγιεινολογικής επίβλεψως τῶν δημοσίων καὶ ιδιωτικῶν σχολείων». Μετά από μακροσκελείς συζητήσεις, οι σύνεδροι ψήφισαν ομόφωνα το συμπέρασμα ότι η υγιεινολογική και ιατρική επίβλεψη των σχολείων αποτελούσε ευρεία έννοια που αφορούσε στο καθετί σχετικά με τη σωματική και πνευματική υγεία των μαθητών. Η διενέργειά της έπρεπε να ανατίθεται στο κατάλληλο προσωπικό και να περιλαμβάνει την επίβλεψη και την υγιεινή των σχολικών κτηρίων, την προφύλαξη από τα μεταδοτικά νοσήματα, τον τακτικό έλεγχο για τη φυσιολογική σωματική και πνευματική υγεία του παιδιού, την προσεκτική ανάπτυξη των φυσικών δεξιοτήτων, την αρμονική καλλιέργεια των διανοητικών ικανοτήτων και της σωματικής ανάπτυξης, καθώς και την υγιεινή ανατροφή και

¹³ Κωνσταντίνος Ι. Βουσάκης, *Τὰ ἐν Παρισίοις Συνέδρια κατὰ μήνα Αὐγουστον τοῦ 1889*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Αθήναις 1889, σσ. 10-11. Επίσης, το 1888 είχε γίνει συνέδριο για τη φθίση, στο οποίο συμμετείχαν εκ μέρους της Ελλάδας ο Κ. Ι. Βουσάκης και ο Κ. Δ. Ορφανίδης, Καθηγητής και Διευθυντής της Αστυκλινικής. Στο συνέδριο συζητήθηκε ο τρόπος μεταβίβασης του μικροβίου της φθίσης και διατυπώθηκε η ευχή, «ὅπως δυνάμει νόμου ἀποκλείωνται τοῦ Δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ Σχολείου οἱ παῖδες, ἅμα βεβαιωθῆ ὑπὸ ἐπόπτου ἰατροῦ ἢ πνευμονικῆ φθίσις αὐτῶν». (Ο.π., σσ. 12-13).

¹⁴ Δ*, «Σχολική Ὑγιεινή», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀριθ. 16, 1 Ὀκτωβρίου 1898, σσ. 244-245.

¹⁵ Βασίλειος Πατρίκιος, *Τὸ ΙΓ' Διεθνές Συνέδριον...*, ὁ.π., σ. 3.

διδασκαλία του παιδιού από τον παιδαγωγό. Τέλος, το συνέδριο διατύπωσε την ευχή να γενικευθούν τα ειδικά σχολεία, όπου θα εκπαιδεύονταν πιο αποτελεσματικά τα «άνώμαλα παιδιά»¹⁶.

Στις 1 Νοεμβρίου 1904 διεξήχθη στο Παρίσι το 1^ο Διεθνές Συνέδριο περί Εξυγιάσεως και Υγιεινότητας των Οικημάτων (Premier Congrès international d' Assainissement et de Salubrité de l' Habitation), στο οποίο διατυπώθηκαν χρήσιμες συμβουλές για την κατασκευή των σχολικών κτηρίων και την ιατρική εποπτεία των σχολείων¹⁷. Ενδιαφέρον είναι ότι στο συνέδριο αυτό αναγνώστηκε ανακοίνωση του Βασιλείου Πατρικίου, Γραμματέα του ελληνικού Ιατροσυνεδρίου και μέλους της επιτροπής του συνεδρίου που συγκροτήθηκε στο Παρίσι. Η ανακοίνωση αναφερόταν στους κανόνες υγιεινής που εφαρμόζονταν στην Ελλάδα σχετικά με την ίδρυση των σχολικών κτηρίων και προσέλευσε την προσοχή των συνέδρων. Ο πρόεδρος, αφού εξέφρασε τη λύπη του για την απουσία του Πατρικίου, πιστοποίησε την επιδοκιμασία των συνέδρων για τα μέτρα που αφορούσαν στην υγιεινή των ελληνικών σχολείων και είχαν θεσπιστεί από το νομομηχανικό Δημήτριο Καλλία¹⁸.

Εκτός, όμως, από τα μεμονωμένα συνέδρια Υγιεινής, στα οποία συζητούνταν και ζητήματα υγιεινής του σχολείου, μέσα σε μία δεκαετία έγιναν και αυτοτελή διεθνή συνέδρια Σχολικής Υγιεινής, αρχικά στη Νυρεμβέργη το 1904, στο Λονδίνο το 1907, στο Παρίσι το 1910 και στο Buffalo της Αμερικής το 1913. Η διεξαγωγή τεσσάρων διεθνών συνεδρίων σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα αποδεικνύει και την προτεραιότητα που έδειχνε η νέα παιδαγωγική σε ζητήματα υγιεινής των μαθητών¹⁹. Παράλληλα, κάθε έτος διεξάγονταν πολλά συνέδρια Σχολικής Υγιεινής και σε τοπικό επίπεδο²⁰, στα οποία συμμετείχαν φυσιολόγοι, παιδαγωγοί, υγιεινολόγοι, ψυχολόγοι, ιατροί, ηθικολόγοι, ακόμα και φιλόσοφοι. Γενικότερα, όλα αυτά τα συνέδρια είχαν ως σκοπό την επιστημονική θεμελίωση της σχολικής υγιεινής, την εξέταση των αρχών της, την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη και τη διευθέτηση των μεθόδων της σε αξιώματα²¹.

¹⁶ Βασίλειος Πατρικίος, *Τò ΙΓ' Διεθνές Συνέδριον...*, ό.π., σσ. 51-52.

¹⁷ Ο.π., σημ. 1, σ. 52.

¹⁸ Η ανακοίνωση του Β. Πατρικίου δημοσιεύθηκε αρχικά στον τόμο των Πρακτικών του συνεδρίου και καταχωρήθηκε στο τμήμα που αφορούσε στα σχολικά κτήρια, σσ. 548-549. Η ακριβής μετάφραση της ανακοίνωσης στα ελληνικά δημοσιεύθηκε από τον Αρχιμήδη, μηνιαίο περιοδικό του ελληνικού πολυτεχνικού συλλόγου. (Βλ. «Τò εν Παρισίοις Διεθνές Συνέδριον τῆς Ὑγιεινῆς τῶν Οἰκοδομῶν ὑπέρ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοζομένων μέτρων διὰ τὴν ὑγιεινὴν τῶν σχολικῶν κτιρίων», *Αρχιμήδης*, 2/1906, σσ. 13-18).

¹⁹ «Τò εν Παρισίοις Διεθνές Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», *Ἀνατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 200-201.

²⁰ Για παράδειγμα στο Παρίσι το Νοέμβριο του 1903 διεξήχθη συνέδριο σχολικής υγιεινής, που συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία του Συλλόγου «*Ligue des medecins et des familles pour l' hygiène scolaire*». (Βλ. Μ. Μωυσειδης, «Ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπείας τοῦ περὶ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς διαγωνίσματος», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμος ΛΓ', Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1914, σσ. 32-33).

²¹ Βλ. Μ. Μωυσειδης, «Ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπείας...», ό.π., σ. 33.

Πολλά από τα παιδαγωγικά περιοδικά των αρχών του 20^{ου} αιώνα δημοσίευαν συστηματικά περιλήψεις από τα πρακτικά διεθνών συνεδρίων υγιεινής και, με την έννοια αυτή, αποτελούσαν σημαντικές πηγές επιστημονικής πληροφόρησης. Υποδείκνυαν με τον τρόπο τους ασφαλή και πρακτικά συμπεράσματα από τη μελέτη των εργασιών των συνεδρίων, που μπορούσαν να ωφελήσουν και τη χώρα μας, ενώ παράλληλα, προσέλκυαν την προσοχή της κυβέρνησης και του κοινού με σημαντικά ζητήματα σχολικής υγιεινής που απασχολούσαν τις άλλες χώρες.

Το πρώτο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής συγκροτήθηκε στη Νυρεμβέργη από 4 μέχρι 9 Απριλίου 1904²², υπό την προεδρία του καθηγητή Griesbach. Διαμέσου της διπλωματικής οδού η Γενική Εφορεία των Σχολείων της Γερμανίας απέστειλε πρόσκληση συμμετοχής και στην ελληνική κυβέρνηση²³, η οποία απάντησε ότι αδυνατούσε να στείλει αντιπρόσωπο²⁴. Αν και στο έγγραφο που μελετήσαμε δεν αναφέρονται οι λόγοι αυτής της αδυναμίας, από την έρευνα στον ίδιο φάκελο του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών προκύπτει ότι ήταν συνήθης τακτική της κυβέρνησης να μην καλύπτει τα έξοδα συμμετοχής σε διεθνή συνέδρια. Όμως, ο καθηγητής της Υγιεινής Κωνσταντίνος Σάββας²⁵ ήταν μέλος της μόνιμης επιτροπής του συνεδρίου²⁶, η οποία τον όρισε

²² ΑΥΕ - Φάκ. 14, υποφ. 3, 1904, Διεθνή συνέδρια, συνδιασκέψεις, έγγραφο με αριθμό 4045 της 11 Μαρτίου 1904. Η πληροφορία που υπάρχει στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή* για διεξαγωγή του συνεδρίου το Μάρτιο δεν επιβεβαιώνεται και από την αλληλογραφία της εποχής αυτής. (Βλ. «Η Εκπαίδευσις ἀνά τὴν Ὑφήλιον-Γερμανία», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ζ', περίοδος Β', 31 Ἰανουαρίου 1904, σ. 47).

²³ ΑΥΕ - Φάκ. 14, υποφ. 3, 1904, Διεθνή συνέδρια, συνδιασκέψεις, έγγραφο με αριθ. 11546 της 29 Αυγούστου 1903. (Βλ. Παράρτημα, έγγραφο με αριθ. 26).

²⁴ Ο.π., έγγραφο με αριθ. 3790 της 4 Μαρτίου 1904. (Βλ. Παράρτημα, έγγραφο με αριθ. 28).

²⁵ Ο Κωνσταντίνος Σάββας, Χαλκίδα 1861-Αθήνα 1929, αρχικά υπηρέτησε ως στρατιωτικός ιατρός στην υγειονομική υπηρεσία από το 1882 μέχρι το 1888, οπότε παραιτήθηκε και τελειοποίησε τις σπουδές του σχετικά με την παθολογική ανατομική, τη μικροβιολογία και την οργάνωση της δημόσιας υγιεινής στη Βιέννη, το Βερολίνο και το Λονδίνο. Επιπλέον, σε διάφορες πόλεις της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Ιταλίας μελέτησε θέματα υγειονομικής νομοθεσίας, οργάνωσης της διδασκαλίας της υγιεινής σε πανεπιστημιακό επίπεδο και γενικότερα τα έργα δημόσιας υγιεινής και ιατρικής αντίληψης. Από το 1900, που ιδρύθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έδρα Υγιεινής και Μικροβιολογίας, και μέχρι το θάνατό του δίδασκε τα σχετικά μαθήματα. Από το ίδιο έτος επίσης διετέλεσε ιατρός της βασιλικής αυλής στους Γεώργιο Α', Κωνσταντίνο, Αλέξανδρο και Γεώργιο Β', ενώ αργότερα υπήρξε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και επίτιμο μέλος του Ινστιτούτου Υγιεινής του Λονδίνου. Στη δράση του Κ. Σάββα συμπεριλαμβάνεται η προεδρική του θητεία στο Ιατροσυνέδριο (1897-1908), η εισαγωγή της υγιεινής και της μικροβιολογίας στην Ελλάδα, καθώς και οι εργασίες του για την καταπολέμηση της ελονοσίας, αλλά και γενικότερα των λοιμωδών νοσημάτων. Είχε επίσης αποφασιστική συμβολή τόσο στην οργάνωση της ελληνικής υγειονομικής υπηρεσίας όσο και στην ίδρυση της Σχολικής Υγιεινής. Από το συγγραφικό του έργο ενδεικτικά αναφέρουμε: *Η ελονοσία ἐν Ἑλλάδι καὶ τὰ πεπραγμένα τοῦ πρὸς περιστολήν ταύτης συλλόγου 1905-1911*, *Νύξεις τινὲς πρὸς βελτίωσιν τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι*, 1904, *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς*, 1907.

αντιπρόσωπό της στην Ελλάδα²⁷. Για το λόγο αυτό φαίνεται ότι δεσμεύτηκε στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως να στείλει στο συνέδριο έκθεση σχετικά με την κατάσταση των σχολείων στην Ελλάδα από υγιεινή άποψη²⁸.

Στο συνέδριο συμμετείχαν διαπρεπείς ιατροί και παιδαγωγοί απ' όλο τον κόσμο, για να συζητήσουν το θέμα της σχολικής υγιεινής. Ειδικότερα, η συζήτηση επικεντρώθηκε στο διορισμό των σχολικών ιατρών σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Αν και υπήρξε ομόφωνη αποδοχή γι' αυτή την αναγκαιότητα, διαφορετικές γνώμες ειπώθηκαν σχετικά με τα καθήκοντα των ιατρών. Η πρώτη άποψη έδινε έναν πιο διευρυμένο ρόλο στο σχολικό ιατρό, ο οποίος πρέπει να διδάσκει στοιχεία υγιεινής στο σχολείο, να θεραπεύει τους ασθενείς μαθητές στο σπίτι, να έχει λόγο στην ανέγερση και την εσωτερική διαρρύθμιση του σχολείου και να φροντίζει για την εφαρμογή των όρων της υγιεινής στο σπίτι και στο σχολείο. Η αντίθετη άποψη υποστήριζε ότι τα καθήκοντα του ιατρού πρέπει να περιορίζονται στο σχολείο, και ειδικότερα στον έλεγχο εφαρμογής των αρχών της υγιεινής, στην επίβλεψη της υγείας των μαθητών και στον καταρτισμό της στατιστικής. Τέλος, ομόφωνα αποδεκτή έγινε και η πρόταση διορισμού σχολικών ιατρών στα σχολεία όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων με την ιδιότητα των δημοσίων υπαλλήλων²⁹.

Η επιτυχία του συνεδρίου ήταν μεγάλη, όπως προκύπτει από την αυξανόμενη εκδοτική δραστηριότητα, που παρατηρούνταν σε κάθε χώρα, τρία χρόνια μετά τη διεξαγωγή του. Το γεγονός αυτό καθιστούσε ευκολότερη την προώθηση του θέματος της υγείας και της γνώσης στην εκπαίδευση και φανέρωνε ότι τέτοια ζητήματα ήταν οι πιο σημαντικές πηγές εθνικής δύναμης, ευτυχίας και ευημερίας. Από τα πιο ευχάριστα αποτελέσματα του συνεδρίου ήταν η συνειδητοποίηση της στενής αλληλεπίδρασης που υπήρχε μεταξύ διαφόρων επαγγελματιών, δασκάλων, ιατρών, αρχιτεκτόνων, μηχανικών, διευθυντών, ανώτερων υπαλλήλων και κατασκευαστών³⁰.

²⁶ ΑΥΕ - Φάκ. 14, υποφ. 3, 1904, Διεθνή συνέδρια, συνδιασκέψεις, έγγραφο με αριθ. 3790 της 4 Μαρτίου 1904.

²⁷ Βλ. «Η Εκπαίδευσις ἀνὰ τὴν Ὑφήλιον-Γερμανία», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ζ', περίοδος Β', 31 Ἰανουαρίου 1904, σ. 47.

²⁸ ΑΥΕ-Φάκ. 14, υποφ. 3, 1904, Διεθνή συνέδρια, συνδιασκέψεις, έγγραφο με αριθ. 3589 της 2 Μαρτίου 1904. (Βλ. Παράρτημα, έγγραφο με αριθ. 27).

²⁹ Χρ. Π. Οικονόμου, «Συνέδρια καὶ Εὐχαί», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἔτος Γ', ἀριθ 23, 20 Ἀπριλίου 1904, σσ. 361-363. Τα πρακτικά του συνεδρίου δημοσιεύθηκαν σε 4 τόμους με τον τίτλο: *Compte Rendu du 1er Congres International d' hygienene scolaire*. Nuremberg, 1904. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Χρ. Π. Οικονόμου έγραψε το άρθρο στο Μόναχο στις 13/26 Ἀπριλίου 1904 και πιθανώς να συμμετείχε και στο συνέδριο, το οποίο είχε γίνει σχεδόν ένα μήνα νωρίτερα.

³⁰ ΑΥΕ - Φάκ. 39, υποφ. 2, 1907, Διεθνή Συνέδρια – Συνδιασκέψεις (1906-1907) / Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Λονδίνο, έγγραφο της οργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου με τίτλο «*Second International Congress on School Hygiene, London, August 5th to 10th, 1907*».

Το δεύτερο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής, το οποίο πλαισιωνόταν και από Έκθεση Σχολικής Υγιεινής³¹, πραγματοποιήθηκε το διάστημα 5-10 Αυγούστου του 1907 στο Λονδίνο, υπό την προεδρία του Lauder Brunton. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό συνέδριο, που η διοργανωτική επιτροπή λίγους μήνες πριν από την επίσημη έναρξή των εργασιών του εκτιμούσε ότι θα συγκέντρωνε δύο με τρεις χιλιάδες αντιπροσώπους. Ο James Kerr, ιατρικός αξιωματούχος της εκπαίδευσης στην κομητεία του Λονδίνου, και ο White Wallis, Διευθυντής του Βασιλικού Ινστιτούτου Υγιεινής, με την ιδιότητα των επίτιμων γενικών γραμματέων του συνεδρίου, στις 2 Μαΐου 1907 απέστειλαν έγγραφο στον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, με το οποίο του ζητούσαν να αποδεχθεί το αξίωμα του αντιπροέδρου του συνεδρίου³². Ο Δ. Μεταξάς απάντησε την επόμενη κιόλας ημέρα και εξέφρασε την ευχαρίστησή του για την τιμή που του έγινε να συμπεριληφθεί το όνομά του στους αντιπροέδρους του συνεδρίου για τη σχολική υγιεινή³³.

Η επιτροπή του συνεδρίου έστειλε επίσημη πρόσκληση στην ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο, η οποία ζητούσε οδηγίες από το Υπουργείο Εσωτερικών προκειμένου να απαντήσει³⁴. Η βρετανική κυβέρνηση, παρ' όλο που δεν είχε άμεση σχέση με το συνέδριο, είχε συμφωνήσει να προσελκύσει την προσοχή ξένων κυβερνήσεων σχετικά με αυτό το εγχείρημα. Σε αυτά τα πλαίσια, ο J. Elliot έστειλε στο Υπουργείο Εξωτερικών πληροφοριακό δελτίο που εκδόθηκε από την επιτροπή του συνεδρίου³⁵. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της ελληνικής κυβέρνησης με τον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, αρχικά η ελληνική κυβέρνηση είχε αποφασίσει να μην αντιπροσωπευθεί στο συγκεκριμένο συνέδριο. Πιο συγκεκριμένα, στις 10 Φεβρουαρίου 1906, ο Υπουργός Εσωτερικών ενημέρωσε τον Υπουργό Εξωτερικών ότι δεν μπορούσε να εγκρίνει την αντιπροσώπευση της Ελλάδας στο Διεθνές Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής του Λονδίνου³⁶. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 21 Φεβρουαρίου 1906, ο Έλληνας

³¹ «Χρονικά-Αγγλία», *Η Μελέτη*, τεύχος 2ον, Φεβρουάριος 1907, σ. 120. Αναλυτικά για τις προετοιμασίες που έκανε η διοργανωτική επιτροπή του συνεδρίου βλ. ΑΥΕ-Φάκ. 39, υποφ. 2, 1907, Διεθνή Συνέδρια – Συνδιασκέψεις (1906-1907) / Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Λονδίνο, το έγγραφο με τίτλο «Second International Congress on School Hygiene, London, August 5th to 10th, 1907», χωρίς άλλες ενδείξεις. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 43).

³² ΑΥΕ - Φάκ. 39, υποφ. 2, 1907..., ό.π., έγγραφο της 2 Μαΐου 1907. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 39).

³³ Βλ. επιστολές της 3 και 4 Μαΐου 1907 στον ίδιο φάκελο. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 40).

³⁴ ΑΥΕ - Φάκ. 39, υποφ. 2, 1907, Διεθνή Συνέδρια – Συνδιασκέψεις (1906-1907) / Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Λονδίνο, έγγραφο με αριθ. 1014. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 29).

³⁵ Ο.π., εισερχόμενο έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών με αριθ. 1848 στις 4 Φεβρουαρίου 1906. Ο Έλληνας υπουργός απάντησε με ευχαριστήρια επιστολή για την αποστολή του ενημερωτικού δελτίου στις 7 Φεβρουαρίου 1906. (Βλ. το έγγραφο με αριθ. 1848 στον ίδιο φάκελο. Το έγγραφο παρατίθεται στο Παράρτημα με τον αριθμό 30).

³⁶ Ο.π., έγγραφο της 10 Φεβρουαρίου 1906 με αριθ. πρωτ. 6560. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 32).

Υπουργός Εξωτερικών ενημέρωσε την επιτροπή του συνεδρίου για την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης, εκφράζοντας παράλληλα τις ευχαριστίες του για την πρόσκληση³⁷.

Ωστόσο, η απόφαση αυτή δεν ήταν σταθερή και η ελληνική κυβέρνηση αναθεώρησε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η αιτία ήταν, σύμφωνα με έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών προς το αντίστοιχο των Εξωτερικών της 2ας Μαρτίου 1906, η προθυμία ενός συγκεκριμένου προσώπου που προσφέρθηκε να μεταβεί στο Λονδίνο με δικά του έξοδα. Πρόκειται για το Νικόλαο Μπαλάνο³⁸, νομομηχανικό και αρχιτέκτονα, που είχε ασχοληθεί με θέματα σχολικής υγιεινής και προθυμοποιήθηκε να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στο Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Λονδίνο³⁹. Λίγες μέρες αργότερα, στις 8 Μαρτίου 1906, ο Υπουργός Εσωτερικών με νέα επιστολή του ενημερώνει τον Υπουργό των Εξωτερικών ότι στο Διεθνές Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής του Λονδίνου την Ελλάδα θα αντιπροσωπεύσει και ο Κωνσταντίνος Σάββας, καθηγητής Υγιεινής και Ιατροσύνεδρος⁴⁰. Μετά από αυτές τις εξελίξεις, το Υπουργείο Εξωτερικών ανακοίνωσε στη βρετανική επιτροπή τις νέες αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης που αφορούσαν στον ορισμό των δύο παραπάνω προσώπων στο συνέδριο⁴¹.

Τελικά, όπως πληροφορούμαστε από τον Δ. Μεταξά, Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης ορίστηκε μόνο ο καθηγητής Κ. Σάββας⁴². Σημειώνουμε, τέλος, ότι στα ονόματα της *Μόνιμης Διεθνούς Επιτροπής για τη Σχολική Υγιεινή*, η οποία συγκροτήθηκε στα πλαίσια του συνεδρίου⁴³, εκτός του ονόματος του Σάββα, συμπεριλαμβάνεται και το όνομα του Ρήγα Νικολαΐδη⁴⁴.

³⁷ Ο.π., έγγραφο με αριθ. 2319. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 34).

³⁸ Ο Νικόλαος Μπαλάνος, (Αθήνα 1860-1937), σπούδασε στη σχολή γεφυροποιών στο Παρίσι και το 1883 έλαβε το δίπλωμα του πολιτικού μηχανικού. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα εργάστηκε στα Δημόσια Έργα, διηύθυνε τις εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης και σε άλλα μνημεία. Από το 1911 μέχρι το 1930 διετέλεσε διευθυντής του αρχιτεκτονικού τμήματος του Υπουργείου Παιδείας.

³⁹ ΑΥΕ - Φάκ. 39, υποφ. 2, 1907, Διεθνή Συνέδρια – Συνδιασκέψεις (1906-1907) / Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Λονδίνο, έγγραφο της 2 Μαρτίου 1906 με αριθ. πρωτ. 10995. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 35).

⁴⁰ ΑΥΕ - Φάκ. 39, υποφ. 2, 1907, Διεθνή Συνέδρια – Συνδιασκέψεις (1906-1907) / Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Λονδίνο, έγγραφο της 8 Μαρτίου 1906 με αριθ. πρωτ. 10995. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 36).

⁴¹ Ο.π., αριθ. 3502 της 13 Μαρτίου 1906. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 37).

⁴² Ο.π., επιστολή του Α. Μεταξά προς τον Υπουργό Εξωτερικών με αριθ. πρωτ. 635. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 41).

⁴³ Ο.π., έγγραφο με τίτλο «Permanent International Committee», χωρίς άλλες ενδείξεις.

⁴⁴ Νικολαΐδης Ρήγας (Πορταριά Πηλίου 1856 – 1928). Μετά την περάτωση των σπουδών στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου, όπου αναγορεύθηκε διδάκτορας το 1876, αναχώρησε για τη Γερμανία. Εκεί παρέμεινε για μία πενταετία και ειδικεύθηκε στη φυσιολογία. Μετά από οκτάμηνη παραμονή στο Παρίσι, επέστρεψε στην Ελλάδα και από το 1883 έγινε υφηγητής της

Το συνέδριο απαρτιζόταν από διάφορα τμήματα, όπου έγιναν ανακοινώσεις για την έρευνα των διδακτικών μεθόδων από φυσιολογική και ψυχολογική άποψη, την ιατρική και υγιεινή επιθεώρηση των σχολείων, την υγιεινή των διδασκόντων, τη διδασκαλία της υγιεινής σε δασκάλους και μαθητές, τους υγιεινούς όρους εκτός σχολείου, τις εξοχικές συγκεντρώσεις και τις σχέσεις σχολείου-σπιτιού, τη φροντίδα για τα παιδιά που χρειάζονταν ειδικά σχολεία, τη νόσο της φυματίωσης⁴⁵, τα σχολεία μαγειρικής και τη διαρρύθμιση των σχολικών κτηρίων⁴⁶.

Στο διάστημα 2-6 Αυγούστου 1910 έγινε στο Παρίσι το τρίτο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής, πρόεδρος του οποίου ήταν ο ιατρός Albert Mathiu. Επίσημα, αντιπροσωπεύθηκαν 30 κράτη, αν και ο αριθμός των μελών ξεπέρασε τα 1500. Τα κυριότερα θέματα που συζητήθηκαν αφορούσαν στη μέθοδο ιατρικής εξέτασης των μαθητών, την επιλογή και τα προσόντα του σχολικού ιατρού και τη φυσική και τη γενετήσια αγωγή. Συγκροτήθηκαν, παράλληλα, ειδικές επιτροπές, κυρίαρχο αντικείμενο μελέτης των οποίων υπήρξε η ίδρυση υπαίθριων σχολείων για τα ασθενικά και τα καχεχτικά παιδιά. Η ευρύτητα του αντικειμένου της σχολικής υγιεινής φαίνεται και από την ποικιλία των ζητημάτων που απασχόλησαν τις επιτροπές: το σχολικό κτήριο και η σχολική επίπλωση, η υγιεινή των «εσωτερικών σχολείων», η ιατρική επίβλεψη των σχολείων, η φυσική αγωγή και η θεραπεία, η προφύλαξη από τα σχολικά μολυσματικά νοσήματα, η υγιεινή του διδακτικού προσωπικού, η σχέση των προγραμμάτων και των διδακτικών μεθόδων με την υγεία, τα σχολεία για μαθητές με σωματικές και πνευματικές ατέλειες, η διδασκαλία της Παιδολογίας και της Σχολικής Υγιεινής σε μαθητές και δασκάλους, η υγιεινή της όρασης, της ακοής, του στόματος και των δοντιών στα σχολεία⁴⁷.

φυσιολογίας. Με δικά του έξοδα ιδρύθηκε το πρώτο εργαστήριο φυσιολογίας στην Ελλάδα. Από το 1899 μέχρι το 1926 διετέλεσε καθηγητής της πειραματικής φυσιολογίας, επιστήμη στην οποία έδωσε σημαντική ώθηση με πλήθος επιστημονικών εργασιών του κυρίως σε γερμανικά επιστημονικά περιοδικά.

⁴⁵ Για το θέμα αυτό το συνέδριο παραδέχθηκε ότι 2% των δασκάλων προσβάλλονταν από τη φυματίωση. (Βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σ. 225).

⁴⁶ Περιληπτικά οι ανακοινώσεις που έγιναν σε κάθε τμήμα του συνεδρίου παρουσιάστηκαν και στον ελληνικό περιοδικό τύπο. Βλ. συγκεκριμένα, Χ., «Τὸ δεύτερον Διεθνὲς Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Λονδίῳ (κατ' Αὐγούστον 1907)», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, τόμος Β', 1907, σσ. 213-218. Αναλυτικά για τα βασικά θέματα που συζητήθηκαν στο συνέδριο βλ. Macleod Yearsley, «The Second International Congress on School Hygiene, August 5-10, 1907», *Rhinology, and Otology*, September 1907, σσ. 451-455.

⁴⁷ «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», *Ανατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σσ. 199-203. Περισσότερες πληροφορίες για τα βασικά θέματα του συνεδρίου βλ. στο ίδιο, σσ. 201-203. Για την οδοντιατρική εξέταση των μαθητών στο συγκεκριμένο συνέδριο βλ. επίσης σχετικό έγγραφο από το αταξινόμητο αρχείο του Έμμανουήλ Λαμπαδάριου.

Ένα από τα βασικά μέσα εξυγίανσης του σχολείου το συνέδριο θεώρησε την οργάνωση ιατρικής επίβλεψης και θεραπευτικής μεθόδου. Αναγνωρίστηκε ότι το πεδίο δράσης του σχολικού ιατρού ήταν αρκετά ευρύ και περιελάμβανε όλες τις όψεις της σχολικής ζωής, ακόμα και τις διανοητικές ασχολίες. Έπρεπε, επομένως, να έχει ευρεία κατάρτιση, όχι μόνο στις ιατρικές επιστήμες, αλλά και στην παιδαγωγική, την ψυχολογία και την κοινωνιολογία. Αναφορικά με τη φυσική αγωγή, το συνέδριο αποδέχτηκε την προτεραιότητα που πρέπει να δίνεται στις παιδιές και τις φυσικές ασκήσεις (κολύμβηση, δρόμοι, περίπατοι, εκδρομές). Οι σύνεδροι επεσήμαναν και έδειξαν την προτίμησή τους στη μορφή της γυμναστικής που συνοδεύεται με μουσική, συνέστησαν κοινό πρόγραμμα γυμναστικής αρρένων και θηλέων και απαίτησαν την κατασκευή γηπέδων για παιδιές κοντά σε σχολεία και πλατείες. Σχετικά με το ζήτημα της γενετήσιας αγωγής, επεκράτησε η γνώμη των οπαδών της πλήρους «διαφώτισεως», έναντι αυτών που υποστήριζαν τη σιωπή. Προβλήθηκε έτσι η απαίτηση για ακριβή γνώση της γενετήσιας λειτουργίας και η κατάλληλη ηθική διαπαιδαγώγηση του χαρακτήρα. Τονίστηκε επίσης η αναγκαιότητα αύξησης των υπαίθριων σχολείων για τα ασθενή και καχεχτικά παιδιά, καθώς και των σχολείων για τα παιδιά που υστερούσαν. Για το θέμα της διδασκαλίας της σχολικής υγιεινής αποφάνθηκε ότι σε όλα τα διδασκαλεία έπρεπε να διδάσκεται συγκεκριμένη ύλη από ιατρούς, κατόπιν αυστηρών εξετάσεων. Τέλος, πρότεινε τη μείωση των ωρών του ωρολόγιου προγράμματος και τον καταρτισμό του με βάση τις αρχές της σχολικής υγιεινής⁴⁸.

Στις 12-18 Αυγούστου 1911, συγκροτήθηκε στις Βρυξέλλες με πρωτοβουλία της Βελγίδας καθηγήτριας Πανεπιστημίου των Βρυξελλών, J. Joteyko, το Α' διεθνές παιδολογικό συνέδριο. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ιωαννίδη, ύστερα από δικές του συστάσεις προς τον τότε Υπουργό Παιδείας, Απ. Αλεξανδρή, η Ελλάδα συμμετείχε στο συνέδριο με αντιπρόσωπο την Αικατερίνη Βαρουζάκη. Όπως προκύπτει από τα πρακτικά του συνεδρίου, παραβρέθηκε, επιπλέον, η Καλλιρόη Παρρέν η οποία είχε ανακοίνωση σχετικά με τα πεπραγμένα του Λυκείου Ελληνίδων στην Αθήνα⁴⁹. Συγκροτήθηκαν συνολικά πέντε τμήματα, από τα οποία το πρώτο ασχολήθηκε με τη γενική παιδολογία και την ονοματολογία, το δεύτερο με την ανθρωπομετρία και τη σχολική υγιεινή, το τρίτο με την ψυχολογία του παιδιού, το τέταρτο με τη διαπαιδαγώγηση «τῶν ὁμαλῶν καὶ ἀνισορρόπων παιδῶν» και το πέμπτο με την κοινωνιολογία του παιδιού⁵⁰. Οι ευχές που διατυπώθηκαν στο συνέδριο αφορούσαν, κατ' αρχάς, στην οργάνωση διαλέξεων στα διδασκαλεία με εφαρμογές πειραματικής ψυχολογίας και

⁴⁸ «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», *Ανατολή*, ὀ.π., σσ. 210-211.

⁴⁹ Βλ. Ἰωάννης Ἰωαννίδης, «Παιδολογία», *Παιδικὴ Προστασία*, τεύχος α', φύλ.4, 20 Δεκεμβρίου 1913, σσ. 50-51.

⁵⁰ *Ο.π.*, υποσ. 2, σ. 52.

παιδολογίας για όλους τους δασκάλους, και κατά δεύτερον, στην υποχρεωτική διδασκαλία των μαθημάτων της παιδολογίας, της πειραματικής ψυχολογίας και της επιστημονικής παιδαγωγικής στις ιατρικές σχολές⁵¹.

Το ίδιο έτος, και πάλι στις Βρυξέλλες, διοργανώθηκε Παγκόσμια Έκθεση σχετικά με την εκπαίδευση, όπου παρουσιάστηκαν οι εκπαιδευτικές τάσεις διαφόρων κρατών. Ένα από τα συμπεράσματα που προέκυψε από την έκθεση σχετιζόταν με τη σημασία της σωματικής υγείας, η οποία έπρεπε να αποτελεί τη βάση για την πνευματική και την ηθική υγεία. Συνοπτικά, τα μέσα για την επίτευξη της αρμονικής σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης αναφέρονταν στα υγιεινά σχολικά κτήρια, στις σωματικές ασκήσεις ανάλογα με τις ικανότητες των μαθητών και στην αποφυγή της υπερκόπωσης με τις κατάλληλες μεθόδους διδασκαλίας⁵².

Το 1911 επίσης, 11-15 Σεπτεμβρίου, διοργανώθηκε στο Βερολίνο το 3^ο Διεθνές Συνέδριο για την προστασία της πρώτης παιδικής ηλικίας. Για το σκοπό αυτό συγκροτήθηκε και ελληνική επιτροπή από ιατρούς. Πρόεδρος ήταν ο Ι. Καρδαμάτης, Γεν. Γραμματέας ο Στανίσλαος Μενέικος και μέλη οι Σπ. Καραβασίλης, Σπ. Λούρος, Γ. Τροχάνης και Ι. Φουστάνος. Η επιτροπή καλούσε τους ομογενείς ιατρούς που επιθυμούσαν να λάβουν μέρος στο συνέδριο να απευθυνθούν στον Πρόεδρο στην Αθήνα ή στο Γενικό Γραμματέα που διέμενε στην Πάτρα⁵³.

Το 1912 πραγματοποιήθηκε στη Χάγη η «α΄ διεθνής σύνοδος προς διάδοσιν των λαϊκών και σχολικών λουτρών», η οποία ομόφωνα αναγνώρισε την καθοριστική συμβολή των καταιονητικών λουτρών για τη σωματική καθαριότητα. Για το λόγο αυτό οι συνέδριοι ενέκριναν ως βασικό μέρος του σχολικού κτηρίου την εγκατάσταση των καταιονητικών λουτρών⁵⁴. Συγκροτήθηκε μάλιστα μόνιμο γραφείο της Διεθνούς Ένωσης των Λαϊκών και Σχολικών Λουτρών με σκοπό και την οργάνωση τέτοιων συνεδρίων. Το ελληνικό Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως με έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών όριζε ως αντιπρόσωπο των σχολικών λουτρών τον σχολικό ιατρό του γραφείου Σχολικής Υγιεινής, Εμμανουήλ Λαμπαδάριο⁵⁵.

⁵¹ Έμμ. Λαμπαδάριος, «Αί παιδολογικαί ἐπιστήμαι...», ό.π., σ. 13.

⁵² Βλ. Ανώνυμος, «Η εκπαίδευσις ἐν τῇ Παγκοσμίῳ Ἐκθέσει τῶν Βρυξελλῶν», *Ανατολή*, τόμος Α', 1910-1911, ό.π., σ. 142.

⁵³ «Εἰδήσεις Διάφοροι», *Ἰατρικὴ Πρόοδος*, ἔτος ΙΣΤ', 1-15 Ἰουλίου 1911, ἀριθ. 13 και 14, σ. ΚΣΤ'.

⁵⁴ Βλ. Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, ό.π., σ. 60.

⁵⁵ ΑΥΕ - Φάκ. 44, υποφ. 6, τμήμα 2, 1913, Αντιπροσώπηση της Ελλάδας σε Διεθνή Συνέδρια, έγγραφο με αριθ. 9487 της 30 Μαΐου 1913. (Βλ. στο Παράρτημα, το έγγραφο με αριθ. 49). Δεν πρέπει, όμως, να αγνοήσουμε ότι, λίγες ημέρες νωρίτερα, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας δεν

Από τις 18 μέχρι τις 22 Ιουλίου του 1913 πραγματοποιήθηκε στις Βρυξέλλες το 2^ο Διεθνές Συνέδριο για την προστασία του παιδιού, στο οποίο συμμετείχαν 31 χώρες και πολλές εταιρείες με 1200 αντιπροσώπους⁵⁶. Η ελληνική κυβέρνηση διόρισε αντιπροσώπους τους Ιωάννη Αθανασάκη, πρώην βουλευτή και πρόεδρο του Σ.Ω.Β., και τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στις Βρυξέλλες⁵⁷. Το βασικότερο θέμα του συνεδρίου υπήρξε το σχέδιο της πρότασης για την ίδρυση Διεθνούς γραφείου προστασίας του παιδιού, το οποίο, όμως, ματαιώθηκε λόγω της έναρξης του Α' παγκοσμίου πολέμου⁵⁸.

Το τέταρτο διεθνές συνέδριο σχολικής υγιεινής διεξήχθη στο Buffalo της Αμερικής, κατά το διάστημα 25-30 Αυγούστου 1913. Ήταν το πρώτο συνέδριο αυτού του είδους που γινόταν στην Αμερική και το παρακολούθησαν πάνω από δύο χιλιάδες αντιπρόσωποι, επιστήμονες και εκπαιδευτικοί, από πολλά έθνη⁵⁹. Η Ελλάδα εκπροσωπήθηκε από τους Ρήγα Νικολαΐδη και Κωνσταντίνο Σάββα, οι οποίοι αναγράφονται και στα μέλη της μόνιμης διεθνούς επιτροπής στα πρακτικά του συνεδρίου⁶⁰. Αξιοσημείωτο επίσης είναι το γεγονός ότι στα μέλη της επιτροπής, η οποία συγκροτήθηκε από το Διεθνή Σύνδεσμο Σχολικής Υγιεινής, συμπεριλαμβάνονταν τα ονόματα των Εμμανουήλ Λαμπαδάριου, Βασιλείου Πατρικίου και Κωνσταντίνου Σάββα⁶¹.

Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ο Dr Charles W. Elliot, ο οποίος ήταν και επίτιμος πρόεδρος του Πανεπιστημίου του Harvard. Ένα μεγάλο μέρος του προγράμματος κάλυψε η συζήτηση για την ιατρική επιθεώρηση των σχολείων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραμελήθηκαν άλλα θέματα που άπτονταν της σχολικής υγιεινής. Ενδεικτικά αναφέρουμε: τα σχολικά κτήρια και ο εξοπλισμός τους, η σχέση της σχολικής υγιεινής με τη βιομηχανική υγιεινή, το ατομικό δελτίο υγείας, η εκπαίδευση των φύλων, τα υπαίθρια σχολεία, η στοματική υγιεινή, τα προγράμματα διδασκαλίας και η υγιεινή της διανοητικής εργασίας.

έκρινε απαραίτητη την συμμετοχή του Λαμπαδάριου στην παραπάνω Διεθνή Ένωση, προφανώς για οικονομικούς λόγους. Ωστόσο, θεώρησε ότι το θέμα ανήκε στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο και έπρεπε να απαντήσει. (Βλ. στον ίδιο φάκελο, το έγγραφο με αριθ. πρωτ. 6201. Το έγγραφο παρατίθεται στο Παράρτημα με τον αριθ. 48).

⁵⁶ Κ[ωστής] Α. Χ[αριτάκης], «Προστασία του παιδιού. Διεθνής Επιθεώρησης», *Παιδολογία*, έτος Β', 1921, σ. 194.

⁵⁷ ΑΥΕ - Φάκ. 44, υποφ. 6, τμήμα 2, 1913, Αντιπροσώπευση της Ελλάδας σε Διεθνή Συνέδρια, έγγραφο με αριθ. πρωτ. 1725 της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1913. (Βλ. Παράρτημα, έγγραφο με αριθ. 47).

⁵⁸ Κ[ωστής] Α. Χ[αριτάκης], «Προστασία του παιδιού...», *ό.π.*, σ. 195.

⁵⁹ Για την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου και τα θέματα που συζητήθηκαν την πρώτη ημέρα, βλ. «Great Progress in New York Hygiene. Dr Elliot Compliments State at Fourth International School Hygiene Congress», *The New York Times*, August 26, 1913.

⁶⁰ Βλ. *Fourth International Congress on School Hygiene*, Buffalo, New York, U.S.A., August 25-30, 1913. Transactions. Edited by Thomas A. Storey with the assistance of Frederic A. Woll and Julian Park, Volume 1, 1914, σ. 29. Για τη συμμετοχή της Ελλάδας στο εν λόγω συνέδριο βλ. επίσης Κ. Α. Χαριτάκης, *Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική...*, *ό.π.*, σ. ζ'.

⁶¹ Βλ. *Fourth International Congress...*, *ό.π.*, Vol. 1, σ. 71.

Δεν πρέπει ακόμη να αγνοήσουμε ότι, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για τη διάδοση του ανθελονοσιακού αγώνα στα σχολεία, έγινε ιδιαίτερη αναφορά στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, επαινέθηκαν οι ενέργειες που γίνονταν από τον Κωνσταντίνο Σάββα -ο οποίος προΐστατο του Συνδέσμου προς περιστολήν της ελονοσίας- προς την κατεύθυνση της ενημέρωσης των δασκάλων σχετικά με την προφύλαξη από τους ελαιογενείς πυρετούς. Για τον ίδιο σκοπό το Υπουργείο Οικονομικών εξέδωσε και διένειμε στους μαθητές δεκάλογο σχετικά με την κίνηση και τη διάδοση της χρήσης της. Παράλληλα, το 1910, το Υπουργείο Παιδείας είχε την πρωτοβουλία να αναθέσει στον καθηγητή Καρδαμάτη να διδάξει χιλιάδες δασκάλους αναφορικά με τις έννοιες της ανάπτυξης, της μετάδοσης και της προφύλαξης από την ελονοσία⁶².

Τέλος, θέματα σχολικής υγιεινής απασχολούσαν και άλλα συνέδρια, όπως το δέκατο πέμπτο συνέδριο υγιεινής και δημογραφίας⁶³ και το πρώτο διεθνές συνέδριο για την ηθική αγωγή που έγινε στο Λονδίνο το 1907, κατά το οποίο συμμετείχαν από την Ελλάδα ο πρόξενος Σταυρίδης και ο Βελέλης⁶⁴. Βασική μέριμνα τέτοιων συνεδρίων ήταν η ηθική προστασία του παιδιού από τους κινδύνους που δημιουργούσε η μεγάλη συγκέντρωση μαθητών στα σχολεία. Με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκε επίσης και το δεύτερο διεθνές συνέδριο ηθικής που έγινε στη Χάγη τον Αύγουστο του 1912⁶⁵.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι μεγάλες προόδους που σημειώθηκαν στην ιατρική επιστήμη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξής, άλλαξαν την αντιμετώπιση των θεμάτων υγείας προς την κατεύθυνση της ορθολογικής ερμηνείας. Η επιστήμη πλέον αρχίζει να κατέχει δεσπόζουσα θέση σε ό,τι αφορά στην ενημέρωση του κοινού για τα κυρίαρχα νοσήματα της εποχής. Επιπλέον, ο ρόλος της ιατρικής διευρύνεται, καθώς δεν περιορίζεται απλώς στη θεραπεία, αλλά δίνεται προτεραιότητα και στην πρόληψη. Παράλληλα, η εξέλιξη των ιατρικών ειδικοτήτων, όπως της παιδιατρικής, φέρνουν στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος και την παιδική υγεία στο σχολείο. Έτσι, τα ζητήματα της σχολικής υγιεινής αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης, όχι μόνο στα ειδικά

⁶² Ο.π., Vol. III, σ. 122.

⁶³ Βλ. ενδεικτικά *Proceedings of the Fifteenth International Congress in Hygiene and Demography*, Vol. III, 1913.

⁶⁴ Ιωάννης Β. Ίωαννίδης, «Τὸ ἐν Λονδίῳ πρῶτον Διεθνὲς Συνέδριον περὶ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, τόμος Δ', 1909, σσ. 167-176.

⁶⁵ Βλ. Ιωάννης Ίωαννίδης, «Σχολικὴ προστασία: φυσικὴ, ἠθικὴ, πνευματικὴ», *Παιδικὴ Προστασία*, τεύχος α', φυλ. 4, 20 Δεκεμβρίου 1913, σ. 59. Ο συγγραφέας επισημαίνει την ηθική και τη φυσική κατάσταση των στρατεύσιμων νέων, όπως φαίνεται από τις εκθέσεις των στρατιωτικών ιατρών και θέτει τους στόχους του σχολείου: «...τὸ τέταρτον ἢ τὸ πέμπτον τῶν ἡλικιῶν αἵτινες ἐστρατεύθησαν ἦσαν ἀσθενεῖς. Ταῦτα πάντα δὲν εἶναι μέγιστος κίνδυνος ἔθνικος ὃν πρέπει τὸ σχολεῖον νὰ ἀντιληφθῆ καὶ νὰ σκεφθῆ πῶς θὰ παιδεύῃ τὴν μέλλουσαν γενεάν ἐγκρατῆ, σώφρονα, εὐσεβῆ, εὐλαβῆ πρὸς τὰ πάτρια, ἀρετὰς ἅς οἱ πατέρες ἡμῶν ἔχοντες ἦσαν μακαριστοί;».

συνέδρια, τα οποία συγκροτήθηκαν γι' αυτό το σκοπό, αλλά και στα μεμονωμένα συνέδρια υγιεινής. Έγιναν, μάλιστα, συγκεκριμένες προτάσεις για τη βελτίωση της υγιεινής των σχολείων και έμμεσα ασκήθηκαν πιέσεις προς τις κυβερνήσεις, οι οποίες κατέληξαν αργότερα στη λήψη νομοθετικών μέτρων.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ

Κύρια αποστολή της πρόληψης αποτελεί η καλύτερευση της δημόσιας και της ψυχικής υγείας. Σε πρωτοβάθμιο επίπεδο η πρόληψη μπορεί να θεωρηθεί ως παρέμβαση πριν από την εκδήλωση ενός προβλήματος υγείας, σε δευτεροβάθμιο επίπεδο ως πρόωγη ανίχνευση ενός αναπτυσσόμενου προβλήματος υγείας και σε τριτοβάθμιο επίπεδο ως θεραπεία. Ο διαχωρισμός αυτός, ωστόσο, δημιουργεί προβλήματα λειτουργικότητας, καθώς στην πράξη υπάρχει αλληλοεπικάλυψη.

Στα πλαίσια αυτής της μελέτης θα περιοριστούμε στην πρωτογενή πρόληψη, η οποία αναφέρεται στα μέτρα που λαμβάνονται για την παρεμπόδιση μιας «διαταραχής, μιας παθολογίας, ενός συμπτώματος ή μιας κοινωνικής δυσλειτουργίας»¹. Με άλλα λόγια, η πρωτογενής πρόληψη αφορά στη διάσπαση των αιτιολογικών μηχανισμών που απαρτίζουν ένα πρόβλημα υγείας. Ο στόχος της πρόληψης μπορεί να είναι η επίτευξη μιας επιθυμητής συμπεριφοράς ή η ενίσχυση της προσωπικότητας. Σε αυτή τη διαδικασία βασικό ρόλο παίζουν η εκπαίδευση, η πληροφόρηση, αλλά και ο αυτοέλεγχος του ατόμου, ώστε να μπορεί να ελέγχει τις παρορμήσεις του. Για να επιτευχθεί, όμως, το τελικό αποτέλεσμα, πρέπει να έχει προηγηθεί η δόμηση του ατομικού χαρακτήρα και η εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων. Προς την κατεύθυνση αυτή πολύ σημαντικός είναι ο ρόλος του σχολείου².

Το σχολείο ανέκαθεν αποτελούσε τον κατεξοχήν φορέα διαπαιδαγώγησης και κοινωνικοποίησης των παιδιών. Παράλληλα, ήταν και ο επιτυχεστέρος φορέας υγείας μέσα από την ύλη και τα προγράμματά του και γενικότερα τις δραστηριότητες της σχολικής ζωής, που συνέβαλλαν στην υιοθέτηση υγιεινών αξιών και στάσεων από τους μαθητές. Βέβαια, αυτό γινόταν ανάλογα με το ήθος, τις κοινωνικές αξίες και τις ανάγκες κάθε εποχής και τόπου. Οι αναφορές των δασκάλων και των μαθημάτων σε θέματα υγείας γίνονταν με διάφορους τρόπους. Οι βασικές μορφές επιρροής των μαθητών προέκυπταν από τις απαιτήσεις των κανονισμών για καθαριότητα, σχολικό ήθος και συμπεριφορά, αλλά και από την ύλη διαφόρων μαθημάτων, κυρίως των γλωσσικών και της γυμναστικής³.

¹ Βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Φιλοσοφία και περιεχόμενο των προγραμμάτων Αγωγής Υγείας», (υπό δημοσίευση).

² Dr Jaap van der Stel, Deborah Voordewind, Ομάδα Πομπιντού – Συμβούλιο της Ευρώπης & Jellinek Consultancy, (μτφρ. από τα αγγλικά: Γιώργος Καλομοίρης), *Εγχειρίδιο Πρόληψη: Οιοπνευματώδη, Ναρκωτικά και Καπνός*, Ε.Π.Ψ.Υ. – ΟΚΑΝΑ, 1999, σσ. 41-42.

³ Βλ. Κατερίνα Σώκου, «Αγωγή και Προαγωγή της Υγείας στο Σχολείο», περιοδικό *Απόψεις*, παράρτημα 7, Περιοδική έκδοση του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Λειτουργών του Κολλεγίου

Επιπρόσθετα, οι ιατροί έβλεπαν το σχολείο ως ευκαιρία, προκειμένου να περάσει ο λόγος τους στους μαθητές και με αυτό τον τρόπο να συμβάλλουν στη βελτίωση της υγείας τους και στην προστασία τους από διάφορες ασθένειες. Σε μια εποχή που οι θεραπευτικές τεχνικές δεν είχαν γνωρίσει τη σημερινή θεαματική επιτυχία το σχολείο αποτελούσε το βασικό τομέα πρόληψης.

Μέχρι και τα τέλη περίπου του 19^{ου} αιώνα το ενδιαφέρον για την υγιεινή στο σχολείο ήταν σχεδόν ανύπαρκτο, παρά το γεγονός ότι τα πρώτα μέτρα σχολικής υγιεινής είχαν ψηφιστεί από την περίοδο του Όθωνα. Το 1895 αποτελεί τον πρώτο σημαντικό σταθμό, γιατί ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος που αφορούσε στην υγιεινή των διδακτηρίων, ενώ το επόμενο έτος θεσπίστηκαν οι κανόνες κατασκευής υγιεινών θρανίων. Αυτή η έλλειψη αποτελεσματικών προληπτικών μέτρων είχε ως αποτέλεσμα, τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, να καταγράφονται μεγάλα ποσοστά θνησιμότητας από λοιμώδη νοσήματα στην παιδική ηλικία.

Τα βασικά μέσα που χρησιμοποιεί το σχολείο, για να συμβάλλει στη βελτίωση της υγείας των μαθητών, είναι διαφορετικά σε κάθε εποχή. Έτσι, την περίοδο 1864-1913, η υγιεινολογική διαπαιδαγώγηση των μαθητών γινόταν μέσα από τα υγιεινά παραγγέλματα των αναγνωστικών, τις συστάσεις για εγκράτεια και κυρίως με τον έλεγχο της καθαριότητας των μαθητών από το δάσκαλο και τις συμβουλές του προς αυτούς. Τακτικές όπως η διενέργεια ελέγχου για τη διαπίστωση της καθαριότητας των χεριών, των ποδιών, της κοπής και των καθαρών νυχιών και γενικότερα του σώματος, οι συστάσεις για καλή στάση κατά τη γραφή και την ανάγνωση, συνέχισαν να εφαρμόζονται για πολλές δεκαετίες στο ελληνικό σχολείο. Αμφίβολο είναι, βέβαια, αν τα μηνύματα υγείας, που ήθελε να μεταδώσει ο δάσκαλος, συμβιβάζονταν και με την εμφάνισή του.

Ως τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ο μοναδικός εμβολιασμός που εφαρμοζόταν ήταν ο δαμαλισμός. Το βασικό προληπτικό μέτρο, σε περίπτωση εμφάνισης επιδημικής νόσου, περιοριζόταν στο κλείσιμο των σχολείων. Το μέτρο αυτό, μάλιστα, μερικές φορές ασκούσαν καταχρηστικά, ακόμα και με ασήμαντη αφορμή, «ώστε πολλάκις σχολεία δέν έλειτούργησαν όλόκληρον έτος διά σποραδικά τινά κρούσματα ίλαρᾶς!»⁴. Το μακρόχρονο κλείσιμο των σχολείων για την αντιμετώπιση των επιδημιών αναγνωριζόταν και επίσημα ως μία από τις βασικές αιτίες της μειωμένης φοίτησης των παιδιών. Έτσι, το 1911, ο Υπουργός Παιδείας, Απ. Αλεξανδρής, στην εισηγητική του έκθεση προς τη Βουλή για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επισημαίνει ότι «έξαιτίας τῶν μεγάλων ἀσθενειῶν

Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 17 και της ίδιας, *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας. Πρότυπο πρόγραμμα «αλκοόλ και ατύχημα»*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994, σ. 23.

⁴ Βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι ³1934, σημείωση 2, σ. 18.

καὶ τῶν μακρῶν διακοπῶν ἢ πραγματικὴ μάθησις τοῦ Ἑλληνόπαιδος εἰς τὸ σχολεῖον περιορίζεται εἰς μίαν διημέριον»⁵.

Ἡ εξέλιξη, ὁμῶς, τῆς ἐννοίας τῆς πρόληψης θα φωτιστεῖ καλύτερα, ἀν ἐξεταστεῖ παράλληλα με τὴν πορεία τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, τῆς δημόσιας υγείας καὶ τῆς Μικροβιολογίας κυρίως τὸν 19^ο αἰῶνα. Ἡ μελέτη τῆς ἰατρικῆς το χρονικὸ αὐτὸ διάστημα χωρίζεται σὲ δύο περιόδους: ἡ πρώτη ἀφορᾷ στὴν εποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν μικροβίων (1800-1870) καὶ ἡ δευτέρη ἀναφέρεται στὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Pasteur καὶ τὶς ἀνατροπὲς στὶς μικροβιολογικὲς καὶ ἰατρικὲς ἐπιστήμες (1870-1900)⁶.

Μέχρι τὴν εποχὴ τῆς ἀνακάλυψης τῶν μικροβίων ὡς αἰτιολογικῶν παραγόντων νοσολογίας, καθὼς καὶ τοῦ τρόπου διάδοσής τους ἀπὸ τὴν Μικροβιολογία, ἡ ἐπιστῆμη τῆς Ὑγιεινῆς ἀποτελοῦσε ἀσήμαντο κλάδο τῆς ἰατρικῆς. Ἡ πρόοδος καὶ ἡ εξέλιξη τῆς ἐπιστήμης τῆς Μικροβιολογίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναγνώριση τῆς σπουδαιότητος τῆς ἐπιστήμης τῆς Ὑγιεινῆς, ἡ ὁποία ἔθεσε ὡς βασικὸ σκοπὸ τὴν πρόληψη. Ἔτσι, ἐγένετο γνῶσις ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν στοιχειωδῶν ὄρων ὑγιεινῆς ἦταν δυνατό νὰ ἀποτρέψει τὴ νόσο, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελοῦσε πλέον ἀναπόδραστο γεγονός τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς⁷.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ἀναπτύχθηκε ἐπίσης ἰδιαίτερα καὶ ἡ δημόσια ὑγιεινὴ, ἡ ὁποία ἀπέτελεσε σημαντικὴ παράμετρο πρόληψης τῶν νόσων καὶ ἐνδυνάμωσης τῆς σωματικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς υγείας. Στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰῶνα ἐλήφθησαν σημαντικὰ μέτρα γιὰ τὰ δίκτυα ὑδρεύσεως καὶ ἀποχέτευσής, ἡ Ὑγιεινὴ ἀπὸ τὰ 1860 ἀπέτελεσε ἀντικείμενο διδασκαλίας στὰ Πανεπιστήμια, θεσπίστηκαν νόμοι γιὰ τὰ τρόφιμα (περίπου στὰ 1870), ἐνῶ ἡ Μικροβιολογία ὁδήγησε σὲ ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη τὴν προληπτικὴ ἰατρικὴ. Τὰ ἀποτελέσματα φάνηκαν ἀμέσως με τὴν υποχώρηση ἀσθενειῶν, ὅπως ὁ τύφος καὶ ἡ διφθερίτιδα⁸. Στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα ἡ δημόσια ὑγιεινὴ καὶ ἡ προληπτικὴ ἰατρικὴ εἶχαν γίνῃ ἐιδικότητες καὶ εἶχαν θεσπισθεῖ ἐιδικὰ μέτρα ποὺ ἐφαρμόζονταν γιὰ τὴν προστασίαν τῆς δημόσιας υγείας, ὅπως ὁ ἐλεγχος τῶν μολυσματικῶν νόσων, ἡ καλύτερη στέγαση καὶ ἡ ἰατρικὴ φροντίδα τῶν μαθητῶν⁹.

Σε αὐτὴ τὴν περίοδο ἀκόμη (19^{ος} αἰ.), πραγματοποιήθηκε ὁ διαχωρισμὸς τῆς Παιδιατρικῆς ἀπὸ τὴ γενικὴ ἰατρικὴ καὶ ἡ αὐτονομίη τῆς ὡς ξεχωριστοῦ κλάδου. Στὴν εξέλιξη τῆς Παιδιατρικῆς στὶς ἀρχὲς τοῦ ἴδιου αἰῶνα σημαντικὴ ἐπίδραση ἀσκήσαν οἱ παιδαγωγικὲς ἰδέες τοῦ Rousseau ποὺ υποστήριξε ὅτι τὸ παιδί γεννιόταν καλὸ καὶ τόνιζε τὴ σπουδαιότητα τῆς υγιούς ἀνατροφῆς στὴν ἀνάπτυξή του. Σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο οἱ ἀρχὲς τοῦ στηρίζονταν στὴ φυσικὴ

⁵ Βλ. Ἐφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Β' Διπλῆ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ 1911, τ. Α', σ. 1242.

⁶ Γεώργιος Πουρναρόπουλος, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς (διὰ μέσου τῶν αἰώνων)*, Ἐκδοτικὸς καὶ Τυπογραφικὸς Οἶκος "Ὁ Κοραΐς", Ἀθῆναι 1928, σ. 180.

⁷ Ρ. Παππά- Ε. Χριστοπούλου-Αλετρά, «Ἡ ἰδρυση Σχολιατρικῆς Ὑπηρεσίας στὴ νεώτερη Ελλάδα: Ὁ θεσμὸς τοῦ σχολιάτρου», στὸ «Περὶ Φύσιος Παιδίου»..., ὁ.π., σ. 229.

⁸ Πελαγία Σουτζόγλου- Κοτταρίδη, *Παιδί καὶ υγεία...*, ὁ.π., σσ. 60-61.

⁹ Ὁ.π., σ. 67.

διδασκαλία και στο σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού και έρχονταν σε αντίθεση με τις απόψεις που υποστήριζε η πουριτανική ηθική, ότι τα παιδιά γεννιούνται κακά και πρέπει να υπάρχει πλήρης έλεγχος για όλες τις ενέργειές τους¹⁰.

Οι εξελίξεις αυτές στην ιατρική συνέβαλαν σημαντικά και στη βελτίωση της υγείας του παιδιού. Η ανακάλυψη των αιτιών για ασθένειες όπως η ευλογιά, η φυματίωση, η διφθερίτιδα, η ελονοσία, ο κίτρινος πυρετός, ο τύφος, η βουβωνική πανώλης και η εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτιδα, οδήγησαν στην ανάπτυξη μέτρων πρόληψης ή και θεραπείας τους. Μέχρι την εποχή των ιατρικών ανακαλύψεων, οι τεχνικές της διάγνωσης και της χειρουργικής, ανήκαν στο χώρο της προφητείας.

Εντούτοις, σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ακόμα και στα μέσα περίπου της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, εξακολουθούσε να υπάρχει άγνοια για πολλά ζητήματα της υγείας και της ασθένειας. Έτσι, εξακολουθούσαν να εφαρμόζονται θεραπείες που δεν ήταν επιστημονικές, ενώ οι δημοφιλείς έννοιες για την προσωπική υγιεινή περιείχαν πολλά στοιχεία αμάθειας και δεισιδαιμονίας, ακόμα και στα καλλιεργημένα κοινωνικά στρώματα. Το κόστος αυτής της έλλειψης γνώσης, για ασθένειες που μπορούσαν να προληφθούν, σήμαινε δαπάνη χρημάτων, αρρώστιες, θανάτους και θλίψη¹¹.

Τα παραπάνω προβλήματα αποτέλεσαν έναν από τους λόγους ανάπτυξης της σχολικής υγιεινής, η οποία ως θεσμός επεκτάθηκε στις περισσότερες χώρες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στην Ελλάδα, μετά τη θεσμοθέτηση της σχολιατρικής υπηρεσίας το 1914, η τακτική της διακοπής των μαθημάτων, εφαρμοζόταν μόνο σε απόλυτη ανάγκη και σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Η βασική αποστολή των σχολιάτρων ήταν η προστασία και η προαγωγή της υγείας των μαθητών, η διάγνωση των ασθενών, ο αποκλεισμός τους από τα μαθήματα, η απολύμανση του σχολείου και οι συστηματικοί εμβολιασμοί. Σταδιακά, όμως, ο ρόλος τους αναβαθμίστηκε και είχαν ως στόχο όχι μόνο την αντιμετώπιση, αλλά και την πρόληψη των λοιμωδών νοσημάτων.

Οι νέες ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την επέκταση της υποχρεωτικής φοίτησης συνετέλεσαν στην αλματώδη πρόοδο της σχολικής υγιεινής ως εξειδικευμένου κλάδου της ιατρικής. Από τη στιγμή που το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού έπρεπε να βρίσκεται στα σχολικά θρανία για πολλά χρόνια, ήταν απαραίτητο να υπάρχει και η κατάλληλη υγιεινολογική διαπαιδαγώγηση. Το σχολείο αποτέλεσε τη βάση μιας τέτοιας εργασίας εκλαΐκευσης των υγιεινολογικών γνώσεων με σκοπό οι μαθητές να αποκτήσουν υγιεινές συνήθειες, που θα διατηρούσαν σε όλη τους τη ζωή.

¹⁰ Πελαγία Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...ό.π.*, σσ. 62-63.

¹¹ Βλ. Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, σ. 3.

Η διδασκαλία της Υγιεινής εφαρμόστηκε αρχικά στα γυμνάσια και στα δασκαλεία και στη συνέχεια γενικεύτηκε και στο δημοτικό σχολείο με το νόμο του 1929¹². Για τους μαθητές των νηπιαγωγείων και των τριών πρώτων τάξεων των δημοτικών σχολείων τα βασικά μέσα εθισμού στην καθαριότητα ήταν οι προφορικές οδηγίες του διδάσκοντα, όταν παρουσιαζόταν ευκαιρία, η καθημερινή επιθεώρηση της καθαριότητας και η ανάθεση στα μεγαλύτερα παιδιά της ευθύνης για την εφαρμογή υγιεινών συνηθειών από τους άλλους συμμαθητές τους. Προβλεπόταν ακόμη η ύπαρξη πινάκων, ευθυμογραφικών εικόνων και εικονογραφημένου βιβλίου για την καθοδήγηση του δασκάλου. Για τους μαθητές των ανώτερων τάξεων των δημοτικών σχολείων, εκτός από την καθοδήγηση για την τήρηση των υγιεινών συνηθειών, ειδικές γνώσεις Υγιεινής υπήρχαν σε διάφορα μαθήματα. Για παράδειγμα στο μάθημα της Φυσικής Ιστορίας, στο κεφάλαιο για «τα γνωστότερα στην Ελλάδα φυτά και ζώα», οι μαθητές μάθαιναν για τον τρόπο μετάδοσης των λοιμωδών νοσημάτων από τα έντομα και τον τρόπο προφύλαξης του από αυτά. Ανάλογες γνώσεις επίσης προβλέπονταν και στο μάθημα της Φυσικής Πειραματικής και Χημείας, όπου οι μαθητές μάθαιναν για τις ζωτικές ανάγκες του ανθρώπου (νερό, αέρας, τροφές, ενδυμασία)¹³.

Άλλα μέσα που χρησιμοποιούνταν για την εκλαΐκευση της υγιεινής ήταν οι ομιλίες και οι διαλέξεις επιστημονικών θεμάτων από ειδικούς, οι σχολικές κινηματογραφικές παραστάσεις, οι εκθέσεις και τα Μουσεία Υγιεινής, τα ειδικά δημοσιεύματα του Τμήματος Σχολικής Υγιεινής σε απλή και εύληπτη γλώσσα που απευθύνονταν στους μαθητές, και τέλος, το ραδιόφωνο¹⁴.

Προς την κατεύθυνση της προστασίας της υγείας των μαθητών λειτουργούσαν επίσης ιδρύματα σχολικής αντιλήψεως και πρόνοιας¹⁵. Τα βασικότερα από αυτά ήταν τα σχολικά λουτρά, τα μαθητικά συσσίτια, τα μαθητικά ιατρεία και οι σχολικές κλινικές, οι παιδικές εξοχές και τα υπαίθρια σχολεία. Πρόκειται φυσικά για πρακτικές που δεν εφαρμόζονταν μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όπου τα προβλήματα υγείας στο σχολείο αντιμετωπίζονταν με ανάλογο τρόπο¹⁶.

Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα σχεδόν, τα λοιμώδη νοσήματα αποδεκάτιζαν τον ανθρώπινο πληθυσμό. Παρ' όλο που είχε

¹² Βλ. «Περὶ προγράμματος τῆς διδασκαλίας τῆς ὑγιεινῆς εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Κράτους», *Ερμῆς*, ἔτος Γ', ἀριθ. φύλ. 831, 26 Ὀκτωβρίου 1929, σ. 411.

¹³ Πάντως αὐτὴ ἡ διάχυση θεμάτων που σχετίζονται με τὴν Ἀγωγή Ὑγείας ἐφαρμόζεται καὶ στα σύγχρονα Ἀναλυτικὰ Προγράμματα. Ἐτσι, θέματα υγείας ἀναπτύσσονται σε διάφορα μαθήματα (γλῶσσα, φυσικὴ ἀγωγή, οἰκιακὴ οἰκονομία, φυσικὲς ἐπιστήμες). (Βλ. Μαριάννα Γκούβρα, Ἀργύρης Κυρίδης, Εὐαγγελία Μαυρικάκη, *Ἀγωγή Ὑγείας καὶ Σχολεῖο. Παιδαγωγικὴ καὶ Βιολογικὴ Προσέγγιση*, Τυπωθῆτω, Γιώργος Δαρδανός, Ἀθήνα 2001, σσ. 56-57).

¹⁴ Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, ὁ.π., σσ. 343-347.

¹⁵ Ὁ.π., σσ. 352-391.

¹⁶ Κατερίνα Σώκου, «Ἀγωγή καὶ Προαγωγή τῆς Ὑγείας...», ὁ.π., σ. 18.

υποχωρήσει σημαντικά η εμφάνιση νόσων, όπως η ευλογιά, η λέπρα και η πανώλης, η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού δεν είχε βελτιωθεί αισθητά. Υπήρχαν αρρώστιες που επέφεραν μεγάλο αριθμό θυμάτων, όπως οι τέσσερις μεγάλες πανδημίες χολέρας, η πανδημία της γρίπης του 1918-19, ο τύφος και κυρίως, η ελονοσία και η φυματίωση¹⁷. Άμεση συνέπεια μιας τέτοιας κατάστασης ήταν η εστίαση της πρόληψης στην υγιεινή, στην καθαριότητα, στη θρέψη και στους προληπτικούς εμβολιασμούς¹⁸. Η εφαρμογή των μαζικών εμβολιασμών κατά των λοιμωδών νόσων ανοσοποιούσε τον παιδικό οργανισμό γι' αυτές τις ασθένειες, με αποτέλεσμα τη σταδιακή εξάλειψη των αυξημένων ποσοστών θνησιμότητας της παιδικής ηλικίας, που παρατηρούνταν σε παλαιότερες εποχές.

Επιπλέον, στις βασικές αιτίες της σταδιακής μείωσης των λοιμωδών νοσημάτων συμπεριλαμβάνονται η βελτίωση της διατροφής, η αποξήρανση των ελών, καθώς και η καλύτερη υγιεινή, θέρμανση, ύδρευση και αποχέτευση στις σύγχρονες κατοικίες. Επίσης, η χρήση της αντισύλληψης από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οδήγησε στον περιορισμό των μελών μιας οικογένειας και κατά συνέπεια στη μείωση των βασικών αναγκών. Ο παράγοντας, όμως, που επηρέασε αποφασιστικά τη μείωση των νοσημάτων και την αύξηση του μέσου όρου ζωής ήταν η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη τον τελευταίο ενάμισι αιώνα¹⁹. Ειδικά για τη χώρα μας, τα μέτρα για την προφύλαξη της δημόσιας υγείας που συνιστούσαν οι υγιεινολόγοι, υιοθετήθηκαν από το κράτος, σταδιακά, κυρίως μετά το 1914, και είχαν άμεση ανταπόκριση στην υγεία του πληθυσμού. Έτσι, η θνησιμότητα από τα μολυσματικά νοσήματα μειώθηκε αισθητά, παράλληλα με την αύξηση του πληθυσμού και του μέσου όρου ζωής.

Πέρα, όμως, από τα αλματώδη επιτεύγματα στους τομείς της τεχνικής, της υγιεινής και της θεραπευτικής, καθοριστική συμβολή στη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε η συμμετοχή και η προθυμία του ευρύτερου πληθυσμού να εφαρμόσει πρακτικά όλα αυτά τα τεχνικά επιτεύγματα και να τηρήσει τις σχετικές συστάσεις υγιεινής. Συντελεστικοί παράγοντες ήταν επίσης η εκπαίδευση και η πληροφόρηση του πληθυσμού, καθώς και η ενεργοποίηση των πολιτών για την προαγωγή της υγιεινής, (π.χ. με την εγγραφή τους σε συλλόγους)²⁰.

Σήμερα, βέβαια, έχουν εκλείψει σχεδόν όλοι οι παραπάνω παράγοντες που ωθούσαν το κράτος να λάβει τέτοια μέτρα για τους φτωχούς και ασθενείς

¹⁷ Γιάννης Τούντας, *Κοινωνία και Υγεία*, Οδυσσέας / Νέα Υγεία, Αθήνα 2000, σ. 60.

¹⁸ Κατερίνα Σώκου, «Αγωγή και Προαγωγή της Υγείας...», *ό.π.*, σ. 18.

¹⁹ Γιάννης Τούντας, *Κοινωνία και Υγεία...*, *ό.π.*, σσ. 60-61.

²⁰ Dr Jaap van der Stel, Deborah Voordewind, Ομάδα Πομπιντού – Συμβούλιο της Ευρώπης & Jellinek Consultancy, *Εγχειρίδιο Πρόληψη...*, *ό.π.*, σ. 23. Τέτοιοι σύλλογοι για την προαγωγή της υγιεινής υπήρχαν και στην Ελλάδα, προφανώς κατ' απομίμηση ξένων προτύπων. Αναφέρουμε ενδεικτικά το Σύλλογο κατά της ελονοσίας και το Σύλλογο κατά της Φυματίωσης.

μαθητές. Οι σημαντικότεροι όροι και οι απαιτήσεις της σχολικής υγιεινής της περιόδου που εξετάζουμε έχουν γίνει πραγματικότητα. Στο παρελθόν, όμως, κάποια βασικά στοιχεία, που θεωρούνται αυτονόητα για την εποχή μας και αποτελούν προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση συνθηκών που θα διασφαλίζουν στο παιδί σωματική και ψυχική υγεία, δεν είχαν γίνει πράξη. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα αιτήματα που διατυπώνονταν από παιδαγωγούς και ιατρούς για ζητήματα όπως τα υγιεινά σχολικά κτήρια, τα διαλείμματα, τα υγιεινά προγράμματα μαθημάτων, η κατάλληλη σχολική επίπλωση, η αποφυγή της διανοητικής κόπωσης του παιδιού, ο εμβολιασμός των μαθητών, τα διδακτικά βιβλία με κατάλληλα τυπογραφικά στοιχεία, η λήψη μέτρων για την προφύλαξη από τα μεταδοτικά νοσήματα και η κατάργηση της απογευματινής διδασκαλίας. Επίσης, δεν ήταν αυτονόητο ότι η υγεία αποτελούσε υποχρέωση του κράτους προς τον πολίτη, γεγονός που φαίνεται ότι έχει διαχρονική αξία, καθώς και στην εποχή μας δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι κρατικές δραστηριότητες σε αυτό τον τομέα καλύπτουν το σύνολο των αναγκών του κοινωνικού συνόλου.

Αποτέλεσμα των γενικότερων κοινωνικών μεταβολών ήταν και η αλλαγή των όρων σχετικά με την υγιεινή διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Δε γίνεται πλέον λόγος για Υγειονομική Διαφώτιση²¹, αλλά για Αγωγή Υγείας. Η χρήση του πρώτου όρου αναφέρεται σε μια χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από τις προλήψεις και την άγνοια του πληθυσμού σε ζητήματα υγείας. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που δικαιολογούσαν την έννοια της διαφώτισης, καθώς η άγνοια έπρεπε να καταπολεμηθεί. Επειδή το περιεχόμενο της διαφώτισης ήταν περιορισμένο και απέκλειε την ενεργητική συμμετοχή του ατόμου στην τροποποίηση και απόκτηση νέας συμπεριφοράς, αντικαταστάθηκε με τον όρο της Αγωγής Υγείας, η οποία δεν περιορίζεται στην ενημέρωση, αλλά επιδιώκει την προαγωγή της ικανότητας των ατόμων να παίρνουν ελεύθερες αποφάσεις για την προσωπική, την οικογενειακή και την κοινωνική ευημερία²².

Σήμερα γίνεται λόγος για Αγωγή Υγείας και Προαγωγή της Υγείας στο σχολείο. Η Αγωγή Υγείας ορίζεται ως «μια θεμελιώδης εκπαιδευτική διαδικασία που στόχο έχει την υιοθέτηση υγιών στάσεων και συμπεριφορών, βασισμένων στην πολύπλευρη επιστημονική προσέγγιση, στη μάθηση μέσα από την πράξη, στην ανάπτυξη των διανοητικών και κοινωνικών ικανοτήτων των μαθητών, ώστε να μάθουν να επικοινωνούν, να συνδιαλέγονται και να βρίσκουν λύσεις στα προβλήματά τους»²³. Η Αγωγή Υγείας άρχισε να εμφανίζεται στα σχολικά προγράμματα ορισμένων κρατών από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, μετά από την απαραίτητη κατάρτιση του διδακτικού προσωπικού. Ο στόχος ήταν η έγκυρη

²¹ Το επίσημο όργανο του Υπουργείου Παιδείας για την υγεινολογική διαφώτιση των εκπαιδευτικών σε θέματα σχολικής υγιεινής και παιδολογίας ήταν το περιοδικό *Σχολική Υγιεινή*, που κυκλοφόρησε από το 1936 μέχρι το 1978.

²² Κυριάκος Αθανασίου, *Αγωγή Υγείας*, Θεσσαλονίκη ³2004, σ. 16 και Βασίλειος Κούτρας, «Φιλοσοφία και περιεχόμενο...», *ό.π.*

²³ *Ο.π.*, σ. 14.

ενημέρωση των νέων και η εκμάθηση δεξιοτήτων, ώστε να καταστούν ικανοί να λαμβάνουν υπεύθυνες αποφάσεις και να υιοθετήσουν συνειδητές συμπεριφορές αναφορικά με την υγεία τους. Η Αγωγή Υγείας στην εποχή μας θεωρείται βασικό κομμάτι της Προαγωγής Υγείας²⁴, αλλά και της πρωτογενούς πρόληψης²⁵.

Σύμφωνα με τη διακήρυξη της Οτάβας (1986), η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας οριοθέτησε την Προαγωγή Υγείας ως τη «διαδικασία που δίνει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να ελέγχουν και να βελτιώνουν την υγεία τους». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από την κυβέρνηση του Καναδά το 1974, ενώ στην Ευρώπη η πρώτη αναφορά σημειώθηκε το 1981, στην Πρώτη Συνάντηση των Ευρωπαϊκών Υπουργών Υγείας με θέμα «Η Ευρωπαϊκή Προσέγγιση της Προαγωγής της Υγείας»²⁶. Τελικά, το Νοέμβριο του 1988 οι Υπουργοί Παιδείας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αποφάσισαν την εισαγωγή της Αγωγής Υγείας στο σχολείο και καθόρισαν τους στόχους της²⁷.

Έτσι, στην εποχή μας η Υγιεινή δε διδάσκεται ως ξεχωριστό αντικείμενο του σχολικού προγράμματος, αλλά προβλέπονται διαθεματικές δραστηριότητες με προγράμματα Αγωγής Υγείας. Με αυτό τον τρόπο το σχολείο ασκεί τον υποστηρικτικό και προληπτικό του ρόλο στοχεύοντας στην προάσπιση και την προαγωγή της σωματικής και της ψυχικής υγείας και της κοινωνικής ευεξίας. Σήμερα πλέον δεν αρκεί η απλή ενημέρωση για τους κινδύνους που συνεπάγεται η υιοθέτηση ανθυγιεινών συμπεριφορών. Γί αυτό και η μεθοδολογία που προτείνεται στηρίζεται στη βιωματική προσέγγιση και την ενεργητική μάθηση, ώστε το παιδί να αναπτύξει ατομικές ικανότητες και κοινωνικές δεξιότητες, οι οποίες θα συμβάλλουν στη βελτίωση της αυτοπεποίθησής του και στην ενίσχυση των ικανοτήτων του να παίρνει ορθές αποφάσεις²⁸.

Η απόκτηση κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων, δηλαδή ικανοτήτων που σχετίζονται με τη διαχείριση και την έκφραση των συναισθημάτων, αποτελεί πολύ σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης των παιδιών. Στα σύγχρονα προγράμματα πρόληψης δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε αυτή την πτυχή, γιατί κρίνει την αποτελεσματικότητά τους. Σε μια κοινωνία πίεσης και ασαφών κοινωνικών προτύπων, το αποτέλεσμα μιας τέτοιας προσέγγισης σημαίνει μείωση του κινδύνου της κοινωνικής απομόνωσης ή

²⁴ Κατερίνα Σώκου, *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας...*, ό.π., σ. 19.

²⁵ Βασίλειος Κούτρας, «Φιλοσοφία και περιεχόμενο...», ό.π.

²⁶ Κατερίνα Σώκου, *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας...*, ό.π., σ. 20. Για τους στόχους, τις αρχές και της δραστηριότητες της Προαγωγής της Υγείας προβλ. επίσης Γιάννης Τούντας, «Προαγωγή Υγείας» στο *Προληπτική Ιατρική και Αγωγή Υγείας (Υγειονομική Διαπαιδαγώγηση)*, (επιμέλεια έκδοσης: Ε. Κακλαμάνη, Υ. Φραγκούλη-Κουμαντάκη), Αθήνα ²1994, σσ. 15-22.

²⁷ Κατερίνα Σώκου, «Αγωγή και Προαγωγή της Υγείας...», ό.π., σ. 19.

²⁸ Αναλυτικά για τη μεθοδολογία των διαθεματικών σχεδίων εργασίας στα προγράμματα Αγωγής Υγείας βλ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α.Π.Σ.) Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, τόμος Β', Αθήνα, Σεπτέμβριος 2002, σσ. 749-750.*

άλλων κοινωνικών, συναισθηματικών και μαθησιακών προβλημάτων, αλλά και βάση για την υιοθέτηση των κατάλληλων προσωπικών επιλογών στη ζωή²⁹.

Η προσωπική και η κοινωνική εκπαίδευση πρέπει να είναι στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας με γενικότερο στόχο να προαχθεί η πνευματική, η ηθική, η πολιτιστική, η διανοητική και η σωματική πρόοδος των μαθητών στο σχολείο και στην κοινωνία και να προετοιμαστούν οι μελλοντικοί πολίτες που θα μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της ζωής των ενηλίκων. Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες που ενισχύουν την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθηση, δημιουργούν ενηλίκους με κριτική σκέψη, αυτάρκειες, που εκφράζουν με άνεση τις απόψεις τους, που δεν παρασύρονται, που έχουν αυτοέλεγχο, είναι υπεύθυνοι και συνεργάσιμοι, μπορούν να προβαίνουν σε επιλογές με ηθικά κριτήρια, έχουν ξεκάθαρες αξίες και συμπεριφορά, δημιουργούν και διατηρούν καλές σχέσεις, υγιεινές συνήθειες και είναι ασφαλείς³⁰.

Μία άλλη παράμετρος που επιβάλλει τη διαφορετική αντιμετώπιση της αγωγής των παιδιών για ζητήματα υγιεινής αφορά στα σύγχρονα προβλήματα υγείας, τα οποία είναι σαφώς διαφορετικά και συνθετότερα σε σύγκριση με παλαιότερες εποχές. Στη σημερινή «κοινωνία της αφθονίας» οι θάνατοι δεν προέρχονται από τα λοιμώδη, αλλά από χρόνια νοσήματα, ενώ η θνησιμότητα μετατοπίστηκε από τα παιδιά στις μεγαλύτερες ηλικίες. Ο βασικός στόχος δεν είναι πλέον το ενδιαφέρον για τους ασθενείς μαθητές και τις συνθήκες διαβίωσης στο σχολείο, αλλά η προληπτική μέριμνα. Τα σημερινά παιδιά χρειάζεται να καταλάβουν μέσα από τα σχολικά προγράμματα ότι οι αποφάσεις τους για θέματα όπως η διατροφή, η άσκηση, το αλκοόλ και τα ναρκωτικά, η σεξουαλικότητα και η διαχείριση του στρες, μπορούν να έχουν σημαντική επίδραση στην υγεία τους³¹. Επίσης, σοβαροί κίνδυνοι για τη νέα γενιά, που απασχολούν τη σύγχρονη Υγιεινή, αποτελούν η ασφάλεια, τα τροχαία ατυχήματα³², τα ναρκωτικά, τα ψυχικά νοσήματα, η κακή διατροφή, η καταστροφή του περιβάλλοντος και οι διαπροσωπικές σχέσεις.

Η πρόοδος στην ιατρική γνώση είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή των επιστημονικών αντιλήψεων για το ρόλο της προληπτικής παρέμβασης. Η ανάπτυξη της πρόληψης συνδέεται στενά και με την αναμφισβήτητη επιστημονική γνώση της πολυπαραγοντικής προέλευσης των νοσημάτων. Σε

²⁹ Dr Jaap van der Stel, Deborah Voordewind, Ομάδα Πομπιντού – Συμβούλιο της Ευρώπης & Jellinek Consultancy, *Εγχειρίδιο Πρόληψη...*, ό.π., σ. 92.

³⁰ John Lloyd, «Προσωπική και κοινωνική εκπαίδευση» στο *Δεξιότητες για παιδιά του δημοτικού*, (μετάφραση Γεωργία Χριστοφίλη), ΚΕ.ΘΕ.Α., 1998, σ. 18.

³¹ Bonnie Miller, (μτφρ. Φωτεινή Αποστόλου), *Χτίζοντας καλύτερη σχέση με τα παιδιά στην τάξη*. *Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς*, Κέντρο Unesco για τις γυναίκες και την ειρήνη στις βαλκανικές χώρες, 2002, σ. 13.

³² Για το θέμα αυτό βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Ψυχολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν την οδική συμπεριφορά των νέων. Η σημασία τους στην πρόληψη», περ. *Το στίγμα*, τεύχος 4, 2001, σσ. 6-9.

αντίθεση με το παρελθόν, που επικρατούσε η θεωρία της μονοσήμαντης αιτιολογίας των νοσημάτων, οι μεταπολεμικές πρόοδοι στην ιατρική και στη βιολογία έχουν αποκαλύψει την πολυπλοκότητα του ανθρώπινου οργανισμού και την αποφασιστική συμβολή των ψυχοκοινωνικών παραγόντων στην εμφάνιση των μεγάλων προβλημάτων υγείας της εποχής μας³³. Τελικά, ο τρόπος ζωής που επιλέγει το άτομο έχει άμεση σχέση με την εκδήλωση των σύγχρονων προβλημάτων υγείας, όπως τα καρδιαγγειακά νοσήματα, ο καρκίνος, τα ατυχήματα και οι εξαρτήσεις³⁴.

Η πρόληψη, πάντως, και σήμερα εξακολουθεί να έχει μεγάλη αξία, παρά τις μεγάλες προόδους που έχουν συντελεστεί στον τομέα της θεραπείας. Στα τέλη, βέβαια, του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ίσως είχε ακόμη μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι η εφαρμογή των μέτρων πρόληψης συντελούσε στη μείωση της θνησιμότητας, παρ' όλο που ήταν αδύνατη η εφαρμογή προωθημένων τεχνικών θεραπείας.

Ωστόσο, η μεταπολεμική αλματώδης πρόοδος και το υψηλό επίπεδο γνώσεων στην επιστήμη της Υγιεινής έθεσε προσωρινά την πρόληψη σε δεύτερη μοίρα. Σταδιακά, όμως, η κοινωνία συνειδητοποίησε τα περιορισμένα όρια της σύγχρονης θεραπευτικής απέναντι στα νοσήματα της εποχής μας. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία σημαντική αλλαγή στον τομέα της υγείας, που εξηγεί το αυξημένο ενδιαφέρον για την αναγκαιότητα της πρόληψης. Εξάλλου, έχει αποδειχθεί ότι ο αποτελεσματικότερος τρόπος για την καταπολέμηση των ασθενειών είναι η πρόληψη. Ούτε τα φάρμακα ούτε οι απαγορεύσεις ή οι ποινές φέρνουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Οι προληπτικές δραστηριότητες είναι ο μοναδικός τρόπος βελτίωσης της υγείας και της ευημερίας του πληθυσμού. Η ανάγκη υιοθέτησης νέων πολιτικών υγείας, τέλος, προκύπτει από τη διαπίστωση της αντίφασης των υψηλών δαπανών για την υγεία αφενός και της περιορισμένης αποτελεσματικότητας αφετέρου³⁵.

Στο σημερινό κόσμο της υπερπληροφόρησης η γνώση των επιστημονικών δεδομένων δεν είναι από μόνη της αρκετή για την υιοθέτηση υγιών στάσεων και συμπεριφορών, εφόσον δε συνδυάζεται και με άλλες στρατηγικές. Κάποιες φορές, μάλιστα, εξαιτίας της αυξημένης γνώσης, ενέχει ο κίνδυνος να οδηγηθούν οι νέοι σε μεγαλύτερους πειραματισμούς³⁶. Έτσι, μπορεί να γνωρίζουν, για παράδειγμα, τους κινδύνους της επικίνδυνης οδήγησης, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι θα υιοθετήσουν και την ορθή συμπεριφορά³⁷. Σε

³³ Τάκης Παναγιωτόπουλος, *Υγεία στην προσχολική ηλικία*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Αθήνα 1991, σσ. 22-23.

³⁴ Βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Φιλοσοφία και περιεχόμενο...», *ό.π.*

³⁵ Γιάννης Τούντας, «Προαγωγή Υγείας» στο *Προληπτική Ιατρική και Αγωγή Υγείας (Υγειονομική Διαπαιδαγώγηση)*, (επιμέλεια έκδοσης: Ε. Κακλαμάνη, Υ. Φραγκούλη-Κουμαντάκη), Αθήνα 21994, σ. 15.

³⁶ Βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Φιλοσοφία και περιεχόμενο...», *ό.π.*

³⁷ Βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Ψυχολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν την οδική συμπεριφορά...», *ό.π.*, σ. 6.

παλαιότερες εποχές, που επικρατούσε η άγνοια, η γνώση ήταν βασική για την αλλαγή της συμπεριφοράς. Αλλά στη σημερινή κοινωνία οι μηχανισμοί αλλαγής της συμπεριφοράς δε στηρίζονται αποκλειστικά σε «ορθολογιστικά» κίνητρα. Για την εξήγηση της συνέχισης μιας ανθυγιεινής συμπεριφοράς, π.χ. κάπνισμα, είναι απαραίτητη η κατανόηση των βαθύτερων κινήτρων της συγκεκριμένης ομάδας ατόμων³⁸. Συχνά τέτοιου είδους συμπεριφορές με αρνητικά αποτελέσματα προκαλούνται από τη χαμηλή αντίληψη και αυτοεκτίμηση του ατόμου που τις υιοθετεί³⁹. Συνεπώς, καθοριστικό ρόλο στην υιοθέτηση υγιεινών συμπεριφορών παίζει ο ψυχολογικός παράγοντας, γι' αυτό και βάση της Αγωγής Υγείας αποτελεί η συναισθηματική αγωγή.

Η γνώση και η πληροφόρηση, για να είναι αποτελεσματικές, πρέπει να στηρίζονται σε συναισθηματικό επίπεδο. Είναι, δηλαδή, απαραίτητο να ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα, στις ανάγκες και τα συναισθήματα των ανθρώπων που απευθύνονται⁴⁰. Τα συναισθήματα ασκούν αποφασιστική επίδραση, προκειμένου να επιτευχθεί μόνιμη αλλαγή της συμπεριφοράς. Ο Coleman έκανε λόγο για *συναισθηματική νοημοσύνη*, που σημαίνει την ικανότητα αποτελεσματικής διαχείρισης των συγκινησιακών και συναισθηματικών καταστάσεων από το άτομο. Έχει, επομένως, άμεση σχέση με την αυτογνωσία, με την ικανότητα κινητοποίησης του εαυτού και του ελέγχου των παρορμήσεων, με την αναβολή των ικανοποιήσεών τους ή την καταστολή τους, ώστε το άτομο να ελέγχει την ψυχική του διάθεση. Αντίθετα, η καταφυγή σε ψυχοδραστικές ουσίες, όπως το αλκοόλ και τα ναρκωτικά, συνδέεται στενά με την ανικανότητα του ατόμου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά συναισθήματα αποθάρρυνσης και απελπισίας⁴¹.

Γι' αυτό οι προληπτικές παρεμβάσεις είναι καλύτερα να ξεκινούν από την περίοδο φοίτησης του παιδιού στο δημοτικό σχολείο, γιατί στην εφηβική ηλικία παιδιά με αδύναμη προσωπικότητα είναι πιο δύσκολο να αντιμετωπίσουν ακόμη και τις φυσιολογικές δυσκολίες ενηλικίωσης του ατόμου⁴². Στόχος ενός εκπαιδευτικού προγράμματος πρόληψης είναι η επίτευξη αντιμετώπισης και χειρισμού των συγκρούσεων από το ίδιο το άτομο, ώστε οι επιλογές του να βασίζονται στην ωριμότητα και η συμπεριφορά του να χαρακτηρίζεται από υπευθυνότητα⁴³. Η εκμάθηση των συγκρούσεων προϋποθέτει αρχικά την

³⁸ Dr Jaap van der Stel, κ.ά., *Εγχειρίδιο Πρόληψη...*, ό.π., σ. 50.

³⁹ Βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Ψυχολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν την οδική συμπεριφορά...», ό.π., σ. 7.

⁴⁰ Dr Jaap van der Stel, Deborah Voordewind, Ομάδα Πομπιντού – Συμβούλιο της Ευρώπης & Jellinek Consultancy, *Εγχειρίδιο Πρόληψη...*, ό.π., σσ. 22-23.

⁴¹ Ο.π., σσ. 90-91.

⁴² Κέντρο Εκπαίδευσης για την Πρόληψη της Χρήσης Ναρκωτικών και την Προαγωγή της Υγείας - OKANA, *Παιχνίδια Παιδιών*, εκδ. Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, Αθήνα 2000, σσ. 9-10.

⁴³ Κέντρο Εκπαίδευσης για την Πρόληψη της Χρήσης Ναρκωτικών και την Προαγωγή της Υγείας, *Παιχνίδια Παιδιών...*, ό.π., σ. 11. Για τον έλεγχο των συγκρούσεων βλ. Σοφία Τριλίβα, Giovanni

αναγνώριση και την οριοθέτησή τους, και στη συνέχεια την προσπάθεια επίλυσής τους με την επιλογή των καταλληλότερων τρόπων⁴⁴. Συνεπώς, το σχολείο πρέπει να στοχεύει όχι μόνο στη νοητική αλλά και στη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Πρόκειται για δεξιότητες συναισθηματικής νοημοσύνης και συναισθηματικής ανάπτυξης που θα βελτιώσουν την απόδοση του μαθητή, αλλά και την ικανότητά του να αντιμετωπίζει δυσκολίες της ζωής⁴⁵.

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι τα σύγχρονα προγράμματα Αγωγής Υγείας στηρίζονται στο μοντέλο της συναισθηματικής αγωγής, το οποίο, με τη χρήση μεθοδολογικών τεχνικών ενεργητικής μάθησης, αποσκοπεί στην προαγωγή βασικών προσωπικών ικανοτήτων, καθώς και κοινωνικών δεξιοτήτων. Προκειμένου, βέβαια, οι θετικές στάσεις ζωής να γίνουν βίωμα των νέων, απαιτείται η αποφασιστική συνδρομή της οικογένειας και της κοινότητας, κυρίως όμως του σχολείου, το οποίο συνιστά το βασικότερο περιβάλλον για την ενσωμάτωση των μηνυμάτων πρόληψης. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η Αγωγή Υγείας δεν περιορίζεται στους ειδικούς, αλλά γίνεται υπόθεση όλων. Το τελικό αποτέλεσμα θα είναι η δημιουργία αυριανών πολιτών με αυξημένες διαπροσωπικές δεξιότητες (αποφασιστικότητα, αυτοπεποίθηση, αυτοεκτίμηση, ικανότητα επίλυσης προβλημάτων, αντίσταση στις πιέσεις της παρέας), οι οποίες θα συμβάλλουν αποφασιστικά στην υιοθέτηση υγιεινών συμπεριφορών⁴⁶.

Chimienti, *Εγώ και Εσύ γινόμαστε Εμείς. Πρόγραμμα Ελέγχου των Συγκρούσεων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1988.

⁴⁴ Κέντρο Εκπαίδευσης για την Πρόληψη της Χρήσης Ναρκωτικών και την Προαγωγή της Υγείας, *Παιχνίδια Παιδιών...*, ό.π., σ. 12.

⁴⁵ Σοφία Τριλίβα, Giovanni Chimienti, *Εγώ και Εσύ γινόμαστε Εμείς...*, ό.π., σ. 15.

⁴⁶ Βλ. Βασίλειος Κούτρας, «Φιλοσοφία και περιεχόμενο...», ό.π.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΤΟ 1864

«Υγεία καὶ νοῦς ἐσθλά τῷ βίῳ δύο»

Μένανδρος

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ

Οι πρώτες αναφορές σε θέματα υγιεινής του σχολείου υπάρχουν, τουλάχιστον από το 1830, δηλαδή όλη τη μακρά περίοδο μέχρι την επίσημη θεσμοθέτησή της στην Ελλάδα. Η περίοδος αυτή (1830-1864), ουσιαστικά, αποτελεί την απαρχή της σχολικής υγιεινής και είναι πολύ σημαντική για την εξέλιξή της, καθώς τότε θεσπίστηκαν τα πρώτα μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και μαθητικής αντίληψης¹, που αποτέλεσαν τη βάση για τις κατοπινές κινήσεις σχετικά με την υγεία του μαθητή. Αναφορές για την υγεία και την ανατροφή του παιδιού συναντάμε σε ιατρούς, παιδαγωγούς, αλλά και λογίους της εποχής. Κυρίαρχη μορφή, ωστόσο, όλο αυτό το διάστημα, στην εκπαιδευτική ιστορία του τόπου παραμένει ο Ιωάννης Κοκκώνης, στο έργο του οποίου υπάρχουν πολλά πρώιμα στοιχεία ενδιαφέροντος για την υγεία στο σχολείο. Οι ιστορικές αφετηρίες, επομένως, της διαμόρφωσης των αντιλήψεων και των πρακτικών για την καθιέρωση της σχολικής υγιεινής στη νεοελληνική εκπαίδευση ανάγονται στα χρόνια της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους.

α. Καποδιστριακή περίοδος (1828-1831)

Την περίοδο που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας ο Ιωάννης Καποδίστριας, το νεοσύστατο κράτος εμφάνιζε εικόνα διάλυσης τόσο εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων με τους Αιγύπτιους και τους Τούρκους όσο και λόγω των εσωτερικών αντιπαραθέσεων μεταξύ οπλαρχηγών και πολιτικών². Η κατάσταση της δημόσιας υγείας ήταν άθλια, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μαστιζόταν από χρόνια υποσιτισμό, αναλφαβητισμό και επλήττετο από τα λοιμώδη νοσήματα της εποχής. Επιπλέον, στην επιδείνωση των πραγμάτων συνέβαλε η έλλειψη ιατρών και η ανυπαρξία νοσοκομείων³. Από τα μείζονα προβλήματα της δημόσιας υγείας τη δεκαετία του 1830 στην πρωτεύουσα ήταν η έλλειψη καθαριότητας των δρόμων και των σπιτιών, η

¹ Δημήτρης Π. Στασινός, *Η Ειδική Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Αντιλήψεις, θεσμοί και πρακτικές. Κράτος και ιδιωτική πρωτοβουλία (1906-1989)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 19.

² Βλ. Βασίλειος Παπαγεωργίου, «Επί μιᾶς ἑκατονταετηρίδος. Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ἐκπαίδευσις», *Ἐπετηρίς Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*, Ἐκδοτικός Οἶκος Δημητράκου, ἔτος Α', Αθήνα 1932, σ. 279.

³ Βλ. Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, «Δημόσια Ὑγιεινή», *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμος Γ', Ἑλλάς, σ. 656.

ανεπαρκής υδροδότηση της πόλης με καθαρό νερό, καθώς και οι επιδημίες⁴ κυρίως του γαστρεντερικού συστήματος, οι οποίες αποτελούσαν και σημαντική αιτία θανάτου πολλών βρεφών και παιδιών⁵.

Ο Καποδίστριας, ιατρός ο ίδιος, έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία στα ζητήματα της υγείας και έλαβε σημαντικά μέτρα για τη δημόσια υγιεινή, καθώς και την κοινωνική πρόνοια και αντίληψη⁶. Παρά τη σύντομη διακυβέρνησή του, που δεν του επέτρεψε να αναπτύξει επαρκώς τις υγειονομικές υπηρεσίες⁷, η δημόσια υγιεινή και η προστασία του παιδιού αποτέλεσαν βασικές προτεραιότητες της πολιτικής του⁸. Η απαρχή για την υγειονομική οργάνωση της Ελλάδας έγινε με το κυβερνητικό ψήφισμα, που περιείχε τις σχετικές διατάξεις, στις αρχές του 1828, αλλά και τη διαταγή του Καποδίστρια για την αυστηρή εφαρμογή τους⁹.

Άλλο μέτρο ήταν η σύσταση της στατιστικής υπηρεσίας και η διενέργεια απογραφής στην Πελοπόννησο το 1828, που αποκάλυψε μείωση του πληθυσμού περισσότερο από το ένα τρίτο. Οι αιτίες γι' αυτές τις απώλειες ήταν τα θύματα των μαχών από τον επταετή αγώνα και οι επιδημίες¹⁰. Σημαντικά επίσης ήταν τα αυστηρά μέτρα που έλαβε ο Κυβερνήτης για την πρόληψη εξάπλωσης της επιδημίας πανώλους που έπληξε τη χώρα το 1828¹¹. Σε αυτό τον βοήθησε και η υγειονομική πείρα που είχε αποκτήσει στην Κέρκυρα. Ο αποκλεισμός των περιοχών που είχαν προσβληθεί από τη νόσο εφαρμόστηκε για πρώτη φορά

⁴ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Η ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1985*, Έκδοση Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα 1985, σ. 17.

⁵ Κωνσταντίνος Β. Χωρέμης, «Η παιδιατρική εν τη Ίατρικῇ Ἐταιρίᾳ», (Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ Ίατρικῇ Ἐταιρίᾳ κατὰ τὴν εἰδικὴν συνεδρίασιν τῆς 7 Ἰουνίου 1930), *Ἑλληνικὴ Ίατρικὴ*, τόμος 5, Θεσσαλονίκη 1931, σ. 374.

⁶ Βασίλειος Ρόζος, (Διατριβὴ ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ), *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι περὶ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς, τῆς ἰατρικῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς κοινωνικῆς προνοίας (1821-1862)*, Αθήναι 1976, σ. 26 καὶ 173. Ο ὅρος Κοινωνικὴ Πρόνοια δηλώνει «ὄλες τὶς μεθοδικὲς ἐνέργειες καὶ τὰ μέτρα ποὺ παίρνει τὸ κράτος ἢ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία γιὰ ἠθικὴ, ὑλικὴ ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀρωγὴ σὲ ἄτομα ποὺ βρίσκονται σὲ κατάστασι ἀνάγκης, προκειμένου νὰ τὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν ἐξαθλίωσι καὶ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσῃ τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ αὐτοδύναμη καὶ δημιουργικὴ ζωή». (Βλ. Αθανάσιος Κάτσος, *Κοινωνικὴ Πρόνοια καὶ Δημόσια Ὑγιεινὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα*, (ἀνάπτυπον ἐκ τῆς «Νέας Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας», τόμος Ἑλλάς 24), Αθήναι 1969, σ. 9).

⁷ Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 22.

⁸ Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1991, σ. 167.

⁹ Γρηγόριος Λιβαδάς, Ἰωάννης Σφάγγος, *Η ἔλνοσῖα ἐν Ἑλλάδι (1930-1940)*. Ἐρευνη-Καταπολέμησις. Μέρος Α', Τύποις «Πυρσοῦ», Αθήναι 1940, σ. 24.

¹⁰ Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ὁ.π., σ. 27.

¹¹ Για τα μέτρα που υιοθετούνταν την εποχή αυτή, προκειμένου να εμποδιστεί η πρόοδος της νόσου, βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ἡ ἐπιδημία πανώλης στὴ Θεσσαλία, Ἡπειρο καὶ Ἀλβανία (1812-1823)», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ*, τόμος 28, Ἰωάννινα 1986/87, σσ. 71-102. Εἰδικότερα γιὰ τὴν πανώλη βλ. Κωστής Κ.Π., *Στον Καιρὸ τῆς Πανώλης. Εἰκόνες ἀπὸ τὶς Κοινωνίες τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} Αἰῶνας*, Πανεπιστημιακὲς Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

στην Ελλάδα την εποχή αυτή¹². Η αντιμετώπιση της επιδημίας πανώλους απασχόλησε προσωπικά τον Καποδίστρια και αποτέλεσε αφορμή των πρώτων μέτρων υγιεινής και της ίδρυσης των πρώτων ελληνικών νοσοκομείων¹³. Στο Ναύπλιο ακόμη έλαβε μέτρα για την υγιεινή μεταφορά του νερού και την κατασκευή υπονόμων¹⁴. Στις αρχές του 1831 ο αρχηγός των γαλλικών στρατευμάτων της Πελοποννήσου, J. Schneider, ενημέρωσε τον Κυβερνήτη σχετικά με τη δωρεά από τον Γάλλο υπουργό άμυνας ποσότητας εμβολίου για την προφύλαξη των μαθητών κατά της ευλογιάς¹⁵. Πρόκειται για τα πρώτα προληπτικά μέτρα για την υγεία των μαθητών που εφάρμοσε ο Καποδίστριας. Λίγο καιρό αργότερα (Μάρτιος 1831), ο Γεώργιος Αλμπέρτης, ειδικός στον εμβολιασμό της δαμαλίδος, πήρε άδεια από την κυβέρνηση να πραγματοποιήσει σχετικούς εμβολιασμούς στα παιδιά της επικράτειας. Η πρώτη επίσκεψη έγινε στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, από όπου και πήρε δύο παιδιά, προκειμένου να τα εκπαιδεύσει, ώστε να τον βοηθούν στο έργο του¹⁶.

Αυτή την εποχή η αντιμετώπιση των ζητημάτων υγείας του ευρύτερου πληθυσμού, επομένως και των παιδιών, γινόταν από τους πρακτικούς ιατρούς. Το γεγονός αυτό ενισχυόταν και από την έλλειψη ικανού αριθμού ιατρών με επιστημονική κατάρτιση. Ενδεικτικό της κατάστασης αυτής είναι και η φράση που υπάρχει στο ιατρικό περιοδικό *Ασκληπιός* που εξέδιδε η Ιατρική Εταιρεία: «Εἰς τὰ νήπια δὲν ἰσχύει ἡ ἰατρικὴ»¹⁷.

Εκτός από τα γενικότερα μέτρα για τη δημόσια υγιεινή, ο Καποδίστριας έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για έργα κοινωνικής πρόνοιας και εκπαίδευσης του πληθυσμού. Έτσι, την περίοδο αυτή έγιναν οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες για την οργάνωση των σχολείων και οικοδομήθηκαν τα πρώτα διδακτήρια με βάση το έργο του Κοκκώνη, *Ἐγχειρίδιον διὰ τ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα ἢ Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ὑπὸ Σαραζίνου*, που εκδόθηκε στην Αίγινα το 1830.

Βέβαια, για το διάστημα της τουρκοκρατίας δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για σχολικά κτήρια, καθώς οι διδακτηριακές ανάγκες καλύπτονταν με τη χρήση χώρων από μοναστήρια ή εκκλησίες, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν και ιδιωτικές οικίες. Έτσι, και το 18^ο αιώνα, τα κτήρια απλώς εξυπηρετούσαν τις διδακτικές ανάγκες και έλυναν το πρόβλημα στέγασης του δασκάλου. Συνεχιζόταν, επομένως, η ίδια πρακτική της οικοδόμησης σχολείων εντός εκκλησιαστικών χώρων, χωρίς να υπάρχει καμία μέριμνα για την ύπαρξη

¹² Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ὁ.π., σσ. 27-28.

¹³ Βλ. Κασσιανή Πανουτσοπούλου, *Κοινωνική Πρόνοια. Ιστορική εξέλιξη- Σύγχρονες τάσεις*, έκδοση τρίτη, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1984, σ. 100.

¹⁴ Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ὁ.π., σ. 28.

¹⁵ Βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Σειρὰ Τρίτη: Τὰ περὶ Παιδείας*, 3 τόμοι, Αθήνα 1968, σσ. 1683-1684.

¹⁶ Ο.π., σ. 1760.

¹⁷ *Ἀσκληπιός*, φύλλο ΙΑ', 1837, σ. 383, όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Πελαγίας Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ὁ.π., σσ. 17-18.

των βασικών χώρων υγιεινής (π.χ. αποχωρητηρίων)¹⁸. Τα διδακτήρια ήταν ακατάλληλα για σχολική χρήση και «ἀπετελοῦντο συνήθως ἐκ μιᾶς ἀκαθάρτου αἰθούσης, ἢ ὅποια ἐχρησίμευε συγχρόνως καὶ ὡς κατοικία τοῦ διδασκάλου καὶ ὡς ἐργαστήριον αὐτοῦ»¹⁹.

Ο Καποδίστριας ὁμως ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν ἀρμοδίων, ὥστε ἡ ἀνέγερση τῶν σχολικῶν κτηρίων νὰ ἐπιβλέπεται ἀπὸ κατάλληλα πρόσωπα²⁰. Τὴν εὐθύνῃ τῆς λειτουργίας, συντήρησης καὶ οἰκοδόμησῃ τῶν σχολικῶν κτηρίων εἶχαν οἱ ἐφόροι, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀρμόδιοι γιὰ τὴν ἐποπτεία τῶν σχολείων²¹. Ἀργότερα, ὁμως, οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert²², πού ἦλθαν αὐτοβούλως στὴν Ελλάδα, διορίστηκαν ὡς ἐπίσημοι ἀρχιτέκτονες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, (15 Ἰουνίου 1830), καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Αἴγινα. Μὲ ἐντολὴ τοῦ Κυβερνήτη ἀνέλαβαν τὸ σχεδιασμὸ τριῶν κτηρίων τῆς Αἴγινας (Κεντρικὸ Σχολεῖο, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, Βιβλιοθήκη), ἀλλὰ καὶ τὸν καταρτισμὸ τῶν σχεδίων τῶν σχολείων σὲ ὅλη τὴν Ελλάδα²³.

Ἡ προσφορὰ τοῦ Κυβερνήτη στὸν τομέα τῆς παιδείας ἦταν ἰδιαίτερα ἀξιόλογη, καθὼς θεωροῦσε τὴν ἐκπαίδευση ὡς μίᾳ ἀπὸ τὶς βασικότερες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ κράτους. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοῦ ἐνισχυόταν καὶ ἀπὸ τὴν ευρύτερη διάδοση τῆς ἀποψῆς πού συνέδεε τὴν παιδεία τοῦ ἐλληνισμοῦ μὲ τὴ διαμόρφωση ἐλεύθερων πολιτῶν καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς συνέχισης τοῦ ραγιαδισμοῦ²⁴. Ὁ ἴδιος εἶχε θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἐμπειρία σὲ αὐτὸ τὸν τομέα, καθὼς στὴν Κέρκυρα εἶχε διατελέσει Ἐπιθεωρητὴς Δημόσιας Ἐκπαίδευσης, ἐνὼ στὴν Ἐλβετία εἶχε κάνει σπουδὲς στα παιδαγωγικὰ συστήματα τοῦ Fellenberg καὶ τοῦ Pestalozzi, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐπηρέασαν στὶς ιδέες του²⁵.

Στα πλαίσια, μάλιστα, τῶν προσπαθειῶν τοῦ τσάρου Ἀλέξανδρου γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων στὴ Ρωσία ὁ Καποδίστριας στάλθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1814 στὴ Hofwyl, γιὰ νὰ μελετήσῃ τὰ σχολεῖα τοῦ Fellenberg.

¹⁸ Δ. Ζήβας, Μ. Καρδαμίτση – Ἀδάμη, «Σύντομο ἱστορικὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων στὴν Ἑλλάδα», *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα*, τόμος 13, 1979, σσ. 174-175.

¹⁹ Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδύσεως*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 478. Γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ κατάσταση τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. ἐπίσης Ἀπόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί...*, ὁ.π., σσ. 822-823 καὶ 1647-1651.

²⁰ Βλ. σχετικὴ ἐπιστολὴ πού ἀπέστειλε ὁ Καποδίστριας τὸ 1829 πρὸς τὸν προσωρινὸ κυβερνήτη Σπάρτης καὶ Καλαμάτας στο Ἰωσήφ Σολομὸν, *Ἐξουσία καὶ τάξη στὸ νεοελληνικὸ σχολεῖο. Μία τυπολογία τῶν σχολικῶν χώρων καὶ πρακτικῶν 1820-1900*, ἐκδ. «Ἀλεξάνδρεια», Ἀθήνα 2019, σ. 77.

²¹ Ἐλένη Κούκκου, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Παιδεία 1827-1832, Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς Αἴγινης*, τ. 2ος, Ἀθήναι 1972, σσ. 28-30.

²² Γιὰ τοὺς δύο ἀρχιτέκτονες βλ. Κώστας Μπίρης, *Σταμάτιος Κλεάνθης*, Ἀθήναι 1959.

²³ Ἐλένη Κούκκου, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Παιδεία 1827-1832*, τ. 2ος, ὁ.π., σσ. 86 καὶ 164, Ἀπόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-πηγαί...*, ὁ.π., σσ. 1232-1238, 1670, 1682-1683.

²⁴ Δ. Ζήβας, Μ. Καρδαμίτση – Ἀδάμη, «Σύντομο ἱστορικὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων...», ὁ.π., σ. 176.

²⁵ Βλ. Β. Παπαγεωργίου, «Ἐπὶ μιᾶς ἑκατονταετηρίδος...», ὁ.π., σ. 280. Ὁ Καποδίστριας μὲ τοὺς παραπάνω παιδαγωγούς εἶχε καὶ στενὲς προσωπικὲς σχέσεις. Εἰδικὰ γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Fellenberg βλ. Ἀλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Τὸ νόημα τοῦ Ἰ. Καποδίστρια γιὰ τὰ ἐκπαιδευτήρια τῆς Hofwyl*, ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1989, σσ. 18-19.

Αποτέλεσμα της παραμονής του υπήρξε η σύνταξη υπομνήματος από τον Fellenberg, το οποίο υπογράφηκε από τον Καποδίστρια και υποβλήθηκε στον τσάρο²⁶. Αξιοσημείωτο είναι ότι, μεταξύ των άλλων, στο ίδρυμα υπήρχε φροντίδα για την ιατρική εξέταση των μαθητών με την είσοδό τους στο σχολείο. Παράλληλα, ο ιατρός μελετούσε και κρατούσε στοιχεία ξεχωριστά για κάθε μαθητή, τα οποία αφορούσαν στη φυσική του κατάσταση και την επίδραση της διατροφής και του τρόπου ζωής του ιδρύματος²⁷. Ξεχωριστή σημασία στο εκπαιδευτικό σύστημα της Hofwyl είχε και το πρόγραμμα της σωματικής αγωγής, το οποίο περιελάμβανε ποικίλες μορφές και στόχευε στην αρμονική σωματική και πνευματική ανάπτυξη των μαθητών²⁸.

Από τις πρώτες ενέργειες του Καποδίστρια με την άφιξή του στην Ελλάδα (12 Ιανουαρίου 1828) ήταν η μέριμνα για την ίδρυση Ορφανοτροφείου στην Αίγινα, όπου θα στεγάζονταν τα ορφανά των αγωνιστών. Επειδή όμως καθυστερούσε η κατασκευή του κατάλληλου οικήματος, ο Κυβερνήτης έδωσε εντολή για την προσωρινή εγκατάσταση των ορφανών σε πρόχειρες καλύβες στον Πόρο²⁹. Το ενδιαφέρον του για τις συνθήκες διαβίωσης, την υγεία και τη σωματική καθαριότητα των τροφίμων, φαίνεται και από την αναφορά που έπαιρνε κάθε δεκαπενθήμερο από τη διεύθυνση του ιδρύματος³⁰. Ταυτόχρονα, εφιστούσε την προσοχή των υπευθύνων στο θέμα της διατροφής των μαθητών και στην εφαρμογή των βασικών αρχών της υγιεινής³¹.

Εκτός αυτού, προσπαθούσε να ρυθμίσει και τις τελευταίες λεπτομέρειες του τρόπου λειτουργίας του Ορφανοτροφείου με την υπόδειξη κατάλληλων οδηγιών. Πριν ακόμη αυτό μεταφερθεί από τον Πόρο στην Αίγινα, ο Καποδίστριας έδινε συγκεκριμένες κατευθύνσεις για ποικίλα θέματα υγιεινής των παιδιών. Η ενδυμασία τους έπρεπε να αποτελείται από «μίαν φουστανέλαν, δύο υποκάμισα, δύο βρακία, έν ζευγάριον παπουκίων, έν φέσιον, μίαν καπόταν, καί μίαν ζώνην». Ιδιαίτερη σημασία όμως είχε και η εφαρμογή των βασικών αρχών της ατομικής υγιεινής. Πριν από την ένδυσή τους τα παιδιά έπρεπε «νά

²⁶ Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832* (διδασκτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 110-111.

²⁷ Αλεξ. Λαμπράκη-Παγανού, *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια...*, ό.π., σσ. 150-151. Από τη μελέτη του υπομνήματος προκύπτουν πολλές ομοιότητες του ελβετικού εκπαιδευτικού ιδρύματος και των αντίστοιχων ελληνικών στην Αίγινα αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των μαθητών, τη διατροφή, την ενδυμασία, τον εθισμό στην τάξη, τη σκληραγωγία, την καθαριότητα και την πειθαρχία.

²⁸ Ο.π., σ. 134.

²⁹ Βλ. Δημήτριος Μπαλάνος, «Τὸ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφεῖον, 1828-1844», (Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «περὶ ὀρφανοτροφειακῆς περιθάλψεως ἐν Ἑλλάδι» πρώτης διαλέξεως τοῦ κ. Δημ. Σίμ. Μπαλάνου, ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Παρνασσῶ, τῆ 6ῃ Μαρτίου 1919), *Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρησις*, τόμος Β', τεύχος Β', Φεβρουάριος 1919, σσ. 295-296.

³⁰ Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ό.π., σ. 27 και 157.

³¹ Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 140.

κουρευθῶσι καὶ νὰ πλυθῶσι καλῶς. Ὑποκάμισον καὶ βρακίον νὰ ἀλλάζωσι κάθε ὀκτώ. Ἡ ὑπηρετρία θέλει τὰ πλύνει. Τὰς καπότας των νὰ ἀερίζωσιν καθ' ἑκάστην μόνα των, καὶ ἔπειτα νὰ τὰς κρεμῶσιν εἰς καρφίον, δεῖχνον τὸν τόπον ἑκάστου. Αἱ κλίνας των νὰ εἶναι ἀπὸ ἄχυρον ἢ φύλλα ξηρὰ ἰκανῶς, τὸ προσκεφάλαιον μία πέτρα, καὶ σκέπασμα ἢ καπότα». Ἐκανε ἐπίσης υποδείξεις καὶ γιὰ τις επιτρεπτές ποινές· «ἢ ἀποταξία, ἢ ἀπειθεία, ἢ στάσις καὶ τὸ ψεῦδος θέλουσι κολάζεσθαι ὡς ἐφεξῆς: Τὴν μὲν πρώτην φορὰν, ἔστω νουθέτησις ἐμβριθῆς καὶ δημοσία ἐνώπιον τῶν ἄλλων παιδίων, τὴν δὲ δευτέραν, ὀλιγόστευσις τῆς τροφῆς εἰς τὸ ἥμισυ, καὶ τὴν τρίτην, ἔκδυσις τοῦ ἐνόχου παιδιοῦ ἀπὸ τὰ καινούργια φορέματα καὶ ἔνδυσις μὲ τὰ πρῶτα κουρέλια. Δὲν θέλει δὲ συγχωρηθῆ, εἰμὴ ἀφοῦ βαστάσῃ τὴν ποινὴν ταύτην εἰκοσιτέσσαρας ὥρας τουλάχιστον, καὶ κατ' αἴτησιν τῶν παιδίων τοῦ τμήματός του. Καὶ ἢ ἔκδυσις καὶ ἢ ἔνδυσις νὰ γινέσθω ὅλων τῶν μαθητῶν ἐνώπιον. Ἐκ δὲ τῆς ἐκθέσεώς σας θέλω ἰδεῖ ἂν χρειάζονται καὶ βαρύτεραι ποιναί. [...]»³².

Σε ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Κ. Παπαδόπουλο στις 14 Μαΐου 1828 ἐγράφε³³: «Παραγγέλεσθε νὰ ἐπαγρυπνήτε καὶ ὑμεῖς, καὶ οἱ ὑποεπιστάται: α') διὰ τὴν καθαριότητα τῶν παιδίων. β') τὴν ὑγείαν αὐτῶν καὶ γ') τὴν διαγωγὴν των. Καὶ πρὸς μὲν τὸ α' νὰ φροντίζετε ἀνελλιπῶς νὰ πλύνωσι καθ' ἑκάστην λίαν πρῶτὶ τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χεῖρας των, πρὸς δὲ τὸ β' νὰ τὰ ἀσκῆτε εἴτε εἰς περίπατον εἴτε εἰς ἄλλο τακτικὸν γύμνασμα ἐπὶ 1 1)2 ὥραν τουλάχιστον. Πρὸς δὲ τὸ τρίτον νὰ κάμνωσιν τὴν προσευχὴν των πρῶτὶ καὶ, ἂν ἀγνοῶσι, νὰ τὴν μάθωσιν. Ἐπειδὴ εἰς τὸ Μοναστήριον εἶναι ἐκκλησία, ἐκεῖ νὰ τοὺς ὀδηγῆτε καθ' ἡμέραν ὀρθρου βαθέος καὶ ἢ προσευχὴ νὰ γίνεταί γεγωνυῖα τῇ φωνῇ ἢ παρ' ὑμῶν ἢ παρὰ τοῦ ἱερέως. Ἐπειτα νὰ τοὺς δίδετε τὸ πρόγευμα, κατόπιν τὴν γύμνασιν, μετὰ τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦ φαγητοῦ θέλουσι καταγίγνεσθαι εἰς ἔργον. Ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τὸν ἔσπερινὸν περίπατον κάμνουσι πάλιν τὴν προσευχὴν των, ἔπειτα δειπνοῦσι καὶ εἰς ὕπνον ἀπέρχονται...».

Απὸ τις ὁδηγίες τοῦ Κυβερνήτη γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Ὀρφανοτροφείου εἶναι εὐδιάκριτος ὁ στρατιωτικὸς χαρακτήρας τοῦ προγράμματος καὶ τὸ ταπεινωτικὸ σύστημα ποινῶν, χαρακτηριστικὰ που ανταποκρίνονταν στο σωφρονιστικὸ πνεῦμα που ἐπιδίωκε ἡ εκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Καποδίστρια³⁴.

³² Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε (Τεκμήρια ἱστορίας)*, τ. Α', 1821-1894, Ἐκδόσεις Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα 2003, τεκμ. 9, σσ. 19-20.

³³ Βλ. Β. Παπαγεωργίου, «Ἐπὶ μίας ἑκατονταετηρίδος...», ὁ.π., σσ. 283-284.

³⁴ Ἰωσήφ Σολομών, *Ἐξουσία καὶ τάξη...*, ὁ.π., σσ. 78-79. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀντίθετη ἀπόψη. Σύμφωνα με τὴν Ελένη Καλλιγὰ, τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας χαρακτηριζόταν ἀπὸ προοδευτικὸ πνεῦμα, ἀν τὸ ἐντάξουμε στο ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης, ἡ πολιτικὴ τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι στο ἴδρυμα καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τις πιο σύγχρονες καὶ πρωτοποριακές παιδαγωγικὲς θεωρίες τῆς ἐποχῆς που ἔθεταν ὡς στόχο τὴν ἀποφυγὴ των σωματικῶν ποινῶν καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους με ἄλλα μέσα τιμωρίας. Πρόκειται, ἐπομένως, γιὰ ἐκσυγχρονιστικὲς τακτικὲς, δεδομένου ὅτι οἱ επικρατοῦσες ἀντιλήψεις τότε δὲν διακρίνονταν γιὰ σεβασμὸ ἀπέναντι στο παιδικὸ σῶμα. (Βλ. Ελένη Καλλιγὰ, «Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί τὸν περασμένο αἰῶνα»,

Ο καθορισμός, ωστόσο, τόσων λεπτομερειών είχε ως στόχο την εφαρμογή των βασικών όρων υγιεινής στο Ορφανοτροφείο, σε μια εποχή μάλιστα που την περιοχή μάστιζαν πολλές επιδημικές νόσοι, όπως η πανώλης³⁵. Σύμφωνα με την έκθεση του Α. Μουστοξύδη³⁶ προς τη Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσης, πολλά από τα ορφανά παιδιά βρίσκονταν πριν αιχμάλωτα στην Αίγυπτο και είχαν προσβληθεί από τη νόσο της οφθαλμίας³⁷. Η εικόνα των πρώτων παιδιών που βρέθηκαν στον Πόρο περιγράφεται ανάγλυφα και από τον Heideck: «Τα παιδιά, αηδιαστικά ρυπαρά καθαρίστηκαν, λούστηκαν και έπειτα, κουρεμένα "εν χρω" επειδή τα περισσότερα έπασχαν από ψώρα και ήταν καταψειριασμένα ντύθηκαν ομοιόμορφα. Κάθε παιδί πήρε ένα μανδύα που τον χρησιμοποιούσε, τον πρώτο καιρό και ως σκέπασμα»³⁸.

Όταν το Ορφανοτροφείο εγκαταστάθηκε στην Αίγινα (τα επίσημα εγκαίνια έγιναν στις 6 Απριλίου 1829)³⁹, στο προσωπικό του ιδρύματος συμπεριλαμβάνονταν και ιατροί⁴⁰. Η διεύθυνση του ιδρύματος έκανε συγκεκριμένες προτάσεις προς τη Γραμματεία για τη λύση των προβλημάτων και, σε μια εποχή που κυριαρχούσαν οι εμπειρικοί ιατροί, η προστασία της υγείας των τροφίμων ανατέθηκε στον ιατρό Γ. Φουστάνο (1828-1829). Όμως, η διάπραξη κατά λάθος φόνου ενός παιδιού από τον ιατρό είχε ως συνέπεια την αποπομπή του από το Ορφανοτροφείο και την αντικατάστασή του, αρχικά, από τον Γ. Γλαράκη και στη συνέχεια από τον Π. Δελλαπόρτα, οι οποίοι είχαν να αντιμετωπίσουν σεβαστό αριθμό νοσημάτων που μάστιζαν τα παιδιά του ιδρύματος. Μεταξύ Φεβρουαρίου-Μαρτίου του 1831 έγινε εμβολιασμός των τροφίμων κατά της δαμαλίτιδας από τον Ιταλό ιατρό G. Alberti, ενώ προς την

στο Ελένη Αγάθωνος – Γεωργοπούλου (επιμέλεια έκδοσης), *Οικογένεια, Παιδική Προστασία, Κοινωνική Πολιτική*, Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, Αθήνα 1993, σσ. 60-67).

³⁵ Ε. Θ. Σουλογιάννης, «Η Υγιεινή κατά τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 στὴν Πελοπόννησο», στα *Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*. Σπάρτη, 7-14 Σεπτ. 1975, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1976 - 1978, σσ. 262-263 και Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 166-171. Η μάστιγα της πανώλους στην Ελλάδα οφειλόταν κυρίως στη γειτνίαση της χώρας με την Ασιατική Τουρκία και γενικότερα με τις περιοχές που η συγκεκριμένη λοιμώδης νόσος εμφανιζόταν μόνιμα. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Α. Μέγας, «Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν», *Λαογραφία*, τόμος Ζ', Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 489 και Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ἡ ἐπιδημία πανώλης στὴ Θεσσαλία, Ἡπειρο καὶ Ἀλβανία (1812-1823)», *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τόμος 28, Ἰωάννινα 1986/87, σ. 71.

³⁶ Πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου, Έφορος και Διευθυντής του Εθνικού Μουσείου, Έφορος του Κεντρικού Σχολείου.

³⁷ Βλ. *Ἡ Αἴγιναία*, ἀριθ Α', 15 Μαρτίου 1831, σ. 35.

³⁸ Απόσπασμα από την περιγραφή του Heideck, όπως παρατίθεται στο Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...*, ὁ.π., σ. 140.

³⁹ Για το Ορφανοτροφείο της Αίγινας βλ. Στέφανος Παπαδόπουλος, *Ιστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Α' Ἡ «Ἑλληνική Πολιτεία» (1828-1832)*, (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο του Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα χ.χ., σσ. 58-59.

⁴⁰ Δημήτριος Μπαλᾶνος, *Ἡ περιθαλψὶς τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Κων. Θεοδωροπούλου, ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 24 και *Ἡ Αἴγιναία*, ἀριθ Α', 15 Μαρτίου 1831, σ. 36.

ορθή κατεύθυνση ήταν και οι προτάσεις του επόμενου ιατρού, Ι. Ολύμπιου, ο οποίος ανέλαβε στις 10 Ιουνίου 1832 και συνέβαλε στη βελτίωση της υγείας των τροφίμων. Η προμήθεια των απαραίτητων φαρμάκων γινόταν από το φαρμακείο του Ν. Ζαβιτσάνου στο Ναύπλιο⁴¹.

Στο Ορφανοτροφείο συγκεντρώθηκαν συνολικά 500 – 600 ορφανά του πολέμου, τα οποία παρακολουθούσαν τα μαθήματα που γίνονταν στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, στα ελληνικά σχολεία και στα χειροτεχνεία, δηλαδή τα εργαστήρια όπου τα παιδιά μάθαιναν διάφορες χρήσιμες τέχνες της εποχής. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στα μαθήματα που διδάσκονταν στα παραπάνω σχολεία, προβλεπόταν και η συστηματική διδασκαλία της μουσικής και της γυμναστικής σε γυμναστήριο μάλιστα, το οποίο ήταν καλά οργανωμένο⁴².

Ο θάνατος, όμως, του Κυβερνήτη (27 Σεπτεμβρίου 1831) ανέκοψε απότομα το εκπαιδευτικό του έργο και είχε ως συνέπεια την παρακμή του Ορφανοτροφείου, το οποίο έκλεισε οριστικά το 1844. Σε επιθεώρηση του Αλέξανδρου Ραγκαβή, το 1833, οι πιο τραγικές διαπιστώσεις αφορούσαν στις άθλιες συνθήκες υγιεινής των τροφίμων. Οι περισσότεροι μαθητές είχαν προσβληθεί από τη νόσο της οφθαλμίας, με συνέπεια πολλοί από αυτούς να πεθάνουν ή να τυφλωθούν ολικά ή μερικά⁴³.

Οι εκπαιδευτικές αντιλήψεις του Καποδίστρια και οι λεπτομερείς αναφορές του στην υγιεινή και τον ευπρεπισμό των ορφανών συμβαδίζουν με το γενικότερο πνεύμα της εποχής, όπως προκύπτει από ελληνικά και ξένα ιατρικά και παιδαγωγικά βιβλία που κυκλοφορούσαν τότε⁴⁴. Ένα από αυτά, με τίτλο *Χρηστοθήθεια παιδική και Ἠθικὴ τοῦ Ἀνθρώπου, Μετὰ τινῶν Ἠθικῶν Μύθων, καὶ Διαλόγων πάνν ὠφελίμων*⁴⁵, γράφτηκε από τον Διονύσιο Πύρρο και προοριζόταν για τους μαθητές των αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Η καθαριότητα, λοιπόν, την εποχή εκείνη αποτελούσε το πρώτο χρέος που επέβαλλε η χρηστοθήθεια, γιατί σε διαφορετική περίπτωση, «ὅποιος δὲν φυλάττει εἰς τοῦτο τὴν πρέπουσαν προσοχὴν, γίνεται εἰς τοὺς ἄλλους ἀηδὴς καὶ συγχαμερός»⁴⁶. Η καθαριότητα αναφέρεται στο πλύσιμο των χεριών και του προσώπου, στα ευπρεπώς χτενισμένα μαλλιά και στο καθαρό κεφάλι, στα καθαρά νύχια, στην

⁴¹ Χάρης Μπαμπούνης, *Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν Καποδιστριακὴ Περίοδο. Διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ ἐκπαιδευτικὴ λειτουργία*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ὀφελίμων Βιβλίων, Ἀθήναι 1999, σσ. 164-169.

⁴² Βλ. Στέφανος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος...*, ὁ.π., σ. 59.

⁴³ Δ. Μπαλᾶνος, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν...*, ὁ.π., σσ. 25-26.

⁴⁴ Δημήτρης Μαυροσκοῦφης, *Εκπαίδευση καὶ εκπαιδευτικὴ πολιτικὴ...*, ὁ.π., σ. 140.

⁴⁵ Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: *Χρηστοθήθεια παιδικὴ καὶ Ἠθικὴ τοῦ Ἀνθρώπου, Μετὰ τινῶν Ἠθικῶν Μύθων, καὶ Διαλόγων πάνν ὠφελίμων. Συντεθέντων κατ' ἔρωταπόκρισιν, πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν τοῖς Ἀλληλοδιδασκτικοῖς Σχολείοις σπουδαζόντων νέων Παρὰ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου καὶ Ἰατροδιδασκάλου Κυρίου Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ. Ἔκδοσις τρίτη. Ναύπλιον. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Κωνσταντίνου Τόμπρα καὶ τῶν συντρόφων, Κωνσταντίνου Ἰωαννίδου καὶ Γεωργίου Ἀθανασιάδου, 1829.*

⁴⁶ Ο.π., σ. 2.

καθαριότητα των δοντιών και την αποφυγή της κακοσμίας, στα καθαρά και φροντισμένα ρούχα, στα καθαρά παπούτσια και κάλτσες. «Ἐν συντομίᾳ, δὲν πρέπει ποτὲ νὰ φαίνεται ἐπάνω μας κἀνὲν πράγμα, τὸ ὁποῖον νὰ βλάβη τὴν ὄρασιν, μήτε πρέπει ποτὲ νὰ εὐγαίνει κἀμμία δυσάρεστος ὁσμή (μυροδία) μήτε ἀπὸ λόγου μας, μήτε ἀπ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐπάνω μας»⁴⁷.

Ακόμη, προκειμένου κάποιος ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἐνάρετος και καλὸς χριστιανός, ἡ ἠθικὴ απαιτοῦσε νὰ εκτελεῖ συγκεκριμένες υποχρεώσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν ἡ φροντίδα του σώματος με τακτικὴ δίαιτα, ἡ αποφυγὴ τῆς λαιμαργίας, τῆς μέθης και τῆς αργίας, ὁ νυκτερινὸς ὕπνος και ἡ γύμναση του σώματος⁴⁸. Επιπλέον, ἐπιδοκιμάζεται ἡ τακτικὴ που ἀκολουθοῦσαν οἱ Ευρωπαῖοι σοφοί, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴ μελέτη ἐργάζονταν «εἰς μηχανικὰς τέχνας, καὶ εἰς περιδιαβάσεις τόπων»⁴⁹, συνήθιζαν δηλαδή τὴ μέτρια σωματικὴ ἀσκηση, ἐπειδὴ ὠφελούσε τὸ σῶμα και τὰ νεύρα. Ξεχωριστὸ κεφάλαιο ἀφιερώνεται στα παιγνίδια που ἐπαιζαν τὰ παιδιά, ἰδιαίτερα τὰ καρύδια, τοὺς ἀστραγάλους, τὰ χαρτιά και τοὺς κύβους, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἀνόητη ἐνασχόληση, που δὲν ὀδηγοῦσε στην εὐδαιμονία. Κατακρίνονταν, μάλιστα, και ἀπὸ τὴν ἐκκλησία και χαρακτηρίζονταν φθοροποιὰ και καταραμένα, γιατί προκαλοῦσαν τὸν πλήρη «ἀφανισμό» των παιδιών. Αντίθετα, υπῆρχε ἡ πίστη ὅτι στην εὐτυχία και στην ἀπόκτηση των ἀγαθῶν ὀδηγεῖται κανεὶς, ὅταν ἀσχολεῖται με τὴ μάθηση και τὴ σοφία⁵⁰.

Το 1829 δημοσιεύτηκε ἐπίσης τὸ βιβλίον του ἰατροῦ Γρηγορίου Καλλιρόη, στο ὁποῖο περιέχονται ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις για τὴν υγιεινὴ του σχολείου, που τις ξαναβρίσκουμε και σε μεταγενέστερα ἐγχειρίδια σχολικῆς υγιεινῆς⁵¹. Ἐνα ἀπὸ τὰ θέματα με τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ὁ συγγραφέας εἶναι ἡ ἀνέγερση των διδασκῆριων, ἡ ὁποῖα ἐπρεπε νὰ γίνεται με τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ προστατεύει τὴν υγεία των μαθητῶν. Μέσα σε λίγες γραμμές ὁ Καλλιρόης συμπυκνώνει προδιαγραφές τῆς σχολικῆς υγιεινῆς που ἀφοροῦν στην τοποθεσία του γηπέδου, τὸν αερισμό, τὴν καθαριότητα, τὸ φωτισμό, τὴ θέρμανση, τὴ διάταξη των θρανίων και τοὺς κανόνες του σχολείου.

Πιο συγκεκριμένα, τὸ διδασκῆριον ἐπρεπε νὰ βρῖσκεται «εἰς θέσιν καλὴν καὶ ἀερικὴν, νὰ μὴν ἦναι κολλημένον με ἄλλας οἰκοδομάς, ἀλλὰ ἐλεύθερον καὶ ὑψηλόν, ὥστε νὰ μὴ μένη τελείως σκόνη, νὰ τὸ σαρώνουν τὸ πρωὶ καὶ τὸ ἑσπέρας, καὶ νὰ ἔχη παράθυρα μεγάλα, ὥστε νὰ εἰσέρχεται ἀνεμποδίστως ὁ καθαρός ἀήρ, καὶ νὰ ἐξέρχεται ὁ μολυσμένος ἀπὸ τὴν ἀναπνοὴν τῶν

⁴⁷ Ο.π., σ. 3.

⁴⁸ Ο.π., σ. 38-43.

⁴⁹ Ο.π., σ. 43.

⁵⁰ Ο.π., σσ. 43-44.

⁵¹ Γρηγόριος Καλλιρόης, *Παραγγελίαι περὶ ὑγείας καὶ μακροβιότητος ἔτι δὲ καὶ πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινῶν καὶ αἰφνιδίων παθημάτων*. Ἐρανισθεῖσαι ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων, Ἐπιστάσια καὶ τυπογραφικὴ διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντῆ Διδασκάλου ἐν τῷ κλεινῷ τοῦ Γένους Φροντιστηρίῳ τουπικλῆν Φλαγγίνη, ἐν Βενετία, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἔξ Ἰωαννίνων, 1829.

μαθητῶν, τὰ δὲ παράθυρα νὰ εἶναι ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος εἰς τρόπον , ὥστε τὸ φῶς νὰ καταβαίνει ἐπάνω εἰς τὸ γραφεῖον ἢ ἀναλογεῖον τῶν μαθητῶν, καὶ ἀπὸ τὰ ὀπίσθια τῶν, ὄχι κατὰ πρόσωπον, οὔτε ἀπ' ὅλα τὰ μέρη, καὶ τὸ φῶς αὐτὸ νὰ μὴν ἦναι πολλὰ λαμπρὸν καὶ ζωηρὸν διὰ τὴν κουράζει τὴν ὄρασιν· οὔτε οἱ τοῖχοι νὰ ἦναι πολλὰ ἄσπροι, διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν τῆς ὀράσεως. Τὸν χειμῶνα νὰ μεταχειρίζονται φωτῖαν μετρίαν καὶ ὄχι ὑπερβολικὴν, νὰ τὴν ἀνάπτουν μίαν ὥρα πρὸ τοῦ ἐρχομοῦ τῶν μαθητῶν, καὶ νὰ μὴ στεγνώνουν βρεμμένα πράγματα, τῶν ὁποίων ἡ ἀναθυμίασις εἶναι πάντοτε βλαβερά. Οἱ μεγάλοι κατὰ τὴν ἡλικίαν νὰ κάθηνται κατὰ μέρος, καὶ οἱ μικρότεροι ὁμοίως κατὰ μέρος, διὰ πολλὰ ἐνδεχόμενα αἷτια»⁵².

Ἡ ευθύνη για τη θέσπιση τέτοιων κανόνων, που εξασφαλίζουν την πνευματική, την ηθική και τη σωματική υγεία, ανήκε στους δημοτικούς άρχοντες. Τέλος, τα σχολεία τα οποία πληρούσαν τις παραπάνω προϋποθέσεις χαρακτηρίζονται «εργαστήρια», όπου εκπαιδευόνταν νέοι χρήσιμοι για την πατρίδα τους, τον εαυτό τους, τους γονεῖς τους, την οικογένειά τους και την ανθρωπότητα.

β. Οθωνική περίοδος (1833-1862)

Ἡ ἀφίξη τοῦ Ὄθωνα στὴν Ελλάδα πραγματοποιήθηκε στις 25 Ἰανουαρίου 1833 στο Ναύπλιο. Το διάστημα που μεσολάβησε ἀπὸ τὴν δολοφονία τοῦ Καποδίστρια μέχρι τὸν ἐρχομὸ τῶν Βαυαρῶν ἦταν αρκετό, ὥστε νὰ αποδιοργανωθεῖ σχεδόν ὅτι εἶχε οικοδομηθεῖ τὴν προηγούμενη περίοδο στὴν ἐκπαίδευση. Ἐνδεικτικὸ τῆς κατάστασης που επικρατοῦσε ἦταν ἡ λειτουργία ἐλάχιστων σχολείων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τῶν εκπαιδευτηρίων τῆς Αἴγινας, τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου καὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου⁵³.

Μέχρι τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Ὄθωνα, ἡ ἐξουσία ασκοῦνταν ἀπὸ τὴν τριμελῆ Ἀντιβασιλεία, ἡ ὁποία θεμελίωσε τοὺς περισσότερους θεσμοὺς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, που ἰσχύουν, σχεδόν στο σύνολό τους, μέχρι σήμερα. Εἰδικότερα, ἀρμόδιος για τὴν παιδεία ἦταν ὁ George Ludig von Maurer, ὁ ὁποῖος προώθησε βασικὲς νομοθετικὲς ρυθμίσεις, που ἐφαρμόζονταν μέχρι καὶ τὸ 1920, παρά τις νομοθετικὲς προσπάθειες που ἐπιχειρήθηκαν στα τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα⁵⁴.

Μία ἀπὸ τις πρώτες ἐνέργειες τῆς Ἀντιβασιλείας ἦταν ἡ σύσταση ἐπιτροπῆς «πρὸς διοργανισμόν τῶν σχολείων», με σκοπὸ τὴν πληροφόρηση τῆς νέας πολιτικῆς ηγεσίας, ἀλλὰ καὶ τὴν διατύπωση προτάσεων για τὴν βελτίωση τῆς

⁵² Ο.π., σσ. 31-32.

⁵³ Βλ. Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, (μετάφραση Ὀλγας Ρομπάκη), *Ὁ ἑλληνικὸς λαός*, Χαϊλδεβέργη 1835, (επανέκδοση Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976), σσ. 525-527.

⁵⁴ Βλ. Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 91. Το Διάταγμα για τὴν Δημοτικὴ Ἐκπαίδευση τοῦ 1834 αποτέλεσε μέχρι τὴν ψήφιση τοῦ νόμου ΒΤΜΘ' τοῦ 1895 τὸν «καταστατικὸ χάρτη τῆς δημοτικῆς μας ἐκπαίδευσης». (Βλ. Σ. Γ. Τζουμλέα, Π. Δ. Παναγόπουλου, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας στὰ τελευταῖα 100 χρόνια*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1933, σ. 7).

εκπαιδευτικής κατάστασης⁵⁵. Σε ό,τι αφορά στα δημοτικά σχολεία, το σχέδιο της επιτροπής πρότεινε τη σωματική άσκηση⁵⁶ και έθετε όρους για την υγιεινή των κτηρίων: «πρέπει να διαπνέωνται πανταχόθεν, να ήναι ό τόπος ξηρός και άπηλλαγμένος από άναθυμιάσεις και έξατμίσεις ύγρων· δια τούτο, όπου είναι δυνατόν, πρέπει να οικόδομῶνται εἰς μέρος όπωσοῦν ύψηλόν ή λοφῶδες»⁵⁷. Πρόκειται για πολύ σημαντικές προτάσεις, ανάλογες με αυτές που είχαν διατυπωθεί στον *Οδηγό αλληλοδιδασκτικής* του Κοκκώνη μερικά χρόνια νωρίτερα.

Τελικά, η στοιχειώδης εκπαίδευση στηρίχτηκε στο νόμο «Περί δημοτικών σχολείων» της 6/18 Φεβρουαρίου 1834⁵⁸, στα βασικά σημεία του οποίου συμπεριλαμβάνεται η μαζική και υποχρεωτική φοίτηση των παιδιών⁵⁹, τη στιγμή που σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες η θέσπιση αυτή γίνεται στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα (Γαλλία, Γερμανία)⁶⁰. Επίσης, η παιδεία ήταν εν μέρει

⁵⁵ Η επιτροπή απαρτιζόταν από τους Κωνσταντίνο Σχινά, Αναστάσιο Πολυζωΐδη, Ιωάννη Κοκκώνη, Αλέξανδρο Σούτσο, Ιωάννη Βενθύλο και δόκτωρα Φραντζ. (Βλ. Δαυίδ Άντωνίου, *Οί άπαρχές του εκπαιδευτικού συστήματος στο νεοελληνικό κράτος: τό σχέδιο τής επιτροπής του 1833*, Έκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1992, σ. 21).

⁵⁶ *Ο.π.*, σ. 43.

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 94.

⁵⁸ «Νόμος περί Δημοτικῶν σχολείων», 6/18 Φεβρουαρίου 1834 (υπογραφή από την Αντιβασιλεία), ΦΕΚ αριθ. 11, 3/15 Μαρτίου 1834 (δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης). Πρόκειται για νομοθετικό κείμενο που με ελάχιστες τροποποιήσεις αποτελούσε πιστή μεταφορά του γαλλικού νόμου «Guizot» της 28^{ης} Ιουλίου 1833. (Βλ. σχετικά Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 180 και Χρ. Λέφας, *Ιστορία τής Εκπαιδύσεως...*, ό.π., σ. 13).

⁵⁹ Το άρθρο 6 του Νόμου της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 όριζε ότι: «Όλοι οί εις δήμον, έχοντα σχολείον δημοτικόν, άνήκοντες παἶδες από του 5 συμπεπληρωμένου μέχρι του 12 συμπεπληρουμένου έτους τής ηλικίας των, χρεωστοῦν να φοιτῶσιν εις τό σχολείον. Εἰς γονεῖς μη ύποχρεοῦντας τὰ τοιαύτης ηλικίας τέκνα των να φοιτῶσιν εις τό σχολείον, επιβάλλεται δι' έκάστην ὥραν άπουσίας του παιδός από τό σχολείον πρόστιμον ὄχι ὀλιγότερον τῶν δέκα λεπτῶν, μη ύπερβαῖνον δέ τὰς πενήντα δραχμάς. Διά τούς έβδομάδας ή και μήνας λείψαντας παἶδας από τό σχολείον, έπαυξάνεται ή άνω ποινή δια τής αναλόγως βραδυτέρας αὐτῶν απολύσεως από τό σχολείον». (Βλ. Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον τής Δημοτικῆς Εκπαιδύσεως*, Συνταχθέν και έκδοθέν έγκρίσει τῶν Έκκλησιαστικῶν και τής Δημ. Εκπαιδύσεως Ὑπουργείου, τόμος Α', 1833-1883, παρά τῷ έκδότη Σ. Κ. Βλαστώ, εν Αθήναις 1884, σ. 2).

⁶⁰ Πρόπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο νόμος για την υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση δεν είχε εφαρμοστεί στην πράξη 40 χρόνια μετά τη δημοσίευσή του. Το 1874 από το σύνολο των παιδιών σχολικής ηλικίας μόνο το 40% πήγαινε στο σχολείο. (Βλ. Χρήστος Τζήκας, *Ι. Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σ. 150). Αλλά ούτε και σχεδόν 80 χρόνια αργότερα. Το 1912 η διάρκεια της σχολικής φοίτησης εξαρτιόταν από τη βούληση των γονιών, καθώς καθένας έστελνε τα παιδιά του στο σχολείο όσο χρόνο ήθελε χωρίς να υπάρχει κανένας έλεγχος. Πολύ χειρότερη ήταν η κατάσταση για τα κορίτσια, αφού το ποσοστό που δεν πήγαινε καθόλου στο σχολείο υπολογιζόταν στο 80%. (Βλ. Ανωνύμου, «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιῶν. Ὑπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ὁμίλου προς τό Κεντρικό Ἐποπτικό Συμβούλιο τής Δημοτικῆς Εκπαιδύσεως», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ὁμίλου*, τόμος Β', αριθμός Γ', Ιούλιος 1912, σ. 207). Τα αίτια της αδυναμίας εφαρμογής της υποχρεωτικής, αρχικά τετραετούς, σχολικής φοίτησης εντοπίζονται στην ατιμωρησία των γονέων από τους διοικητικούς φορείς, στην έλλειψη σχετικής νομοθεσίας απαγόρευσης της παιδικής εργασίας, και τέλος, στην

δωρεάν, καθώς τα δίδακτρα που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν οι μαθητές δεν ήταν σημαντικό ποσό, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις ο νόμος δεν εφαρμοζόταν. Η ίδρυση, η συντήρηση και γενικά η χρηματοδότηση των σχολείων ήταν υποχρέωση των δήμων, όπως γινόταν και στην περίπτωση άλλων υπηρεσιών (αστυνομία, υγιεινή)⁶¹. Άλλα θέματα που ρυθμιζόνταν από το διάταγμα του 1834, που αποτελούνταν από σύνολο 83 άρθρων, ήταν το πρόγραμμα μαθημάτων, η ηλικία έναρξης της φοίτησης στο τετραετές δημοτικό σχολείο, η μόρφωση των κοριτσιών, τα ιδιωτικά σχολεία, η διδακτέα ύλη, οι εξετάσεις, η σύσταση διδασκαλείου και η υπαγωγή της δημοτικής εκπαίδευσης στον έλεγχο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως⁶².

Στο παραπάνω διάταγμα, όμως, δεν υπήρχε συγκεκριμένη πρόβλεψη για το ζήτημα της μεθόδου διδασκαλίας. Η επιτροπή που συστάθηκε γι' αυτό το σκοπό, της οποίας ήταν μέλος και ο Κοκκώνης, παρ' όλο που ενέκρινε την καταλληλότητα και αναγνώριζε την υπεροχή της συνδιδασκτικής μεθόδου για τα δημοτικά σχολεία, έδωσε τη συγκατάθεσή της για την εφαρμογή και των δύο μεθόδων (αλληλοδιδασκτικής και συνδιδασκτικής)⁶³. Στην πράξη, όμως, τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά, καθώς η έλλειψη δασκάλων και οι ανεπαρκείς οικονομικοί πόροι είχαν ως αποτέλεσμα την επικράτηση των βασικών χαρακτηριστικών της αλληλοδιδασκτικής όχι μόνο μέχρι το 1880⁶⁴, οπότε και καταργήθηκε επίσημα, αλλά και για κάποιες δεκαετίες αργότερα⁶⁵.

Με βάση το άρθρο 37 (παρ. 3) του νόμου του 1834 την ευθύνη για την υγεία στα σχολεία είχαν οι κατά τόπους επιθεωρητές, οι οποίοι, ωστόσο, με τον καιρό «είχαν περιπέση εις άχρηστίαν», όπως προκύπτει από την άθλια κατάσταση των διδακτηρίων και τη ρυπαρότητα των μαθητών⁶⁶.

ανεπάρκεια και την ακαταλληλότητα των σχολικών κτηρίων από άποψη υγιεινής. Η θεσμοθέτηση επομένως της υποχρεωτικής φοίτησης σε καμία περίπτωση δε συνεπαγόταν απαραίτητως ποιοτική και χρήσιμη γνώση. (Βλ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σσ. 53-54). Για τους πρωτογενείς και δευτερογενείς παράγοντες αναλφαβητισμού βλ. Σπύρος Χ. Πανταζής, Μαρία Ι. Σακελλαρίου, *Προσχολική Παιδαγωγική*, Ατραπός 2005, σσ. 150-152. Βλ. επίσης στο ίδιο, σσ. 172-173, για τους λόγους που δεν εκπληρώθηκε η υποχρεωτική σχολική φοίτηση και την αλλαγή εκπαιδευτικού προσανατολισμού που επέφερε η ήττα του 1897.

⁶¹ Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σ. 96.

⁶² Βλ. σχετικά Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998). Εξαρτημένη ανάπτυξη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 41, Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σσ. 180-181.

⁶³ Ι. Π. Κοκκώνης, *Έγχειρίδιον ἢ Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου νέος, τελειοποιημένος καὶ πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρῆσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ.*, ἔκδοσις τρίτη, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, ἐν Αθήναις 1860, σ. δ'.

⁶⁴ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σσ. 181-183.

⁶⁵ Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί / «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1992, σσ. 183-185.

⁶⁶ Χρ. Λέφας, *Ιστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως...*, ό.π., σ. 506.

Μάστιγα για την εποχή αυτή, αλλά και για όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, αποτελούσαν τα λοιμώδη νοσήματα⁶⁷ και οι επιδημίες που προκαλούσαν, με συνέπεια τα άκρως υψηλά επίπεδα θνησιμότητας σε όλες τις κατηγορίες του πληθυσμού. Τα κυριότερα λοιμώδη νοσήματα που εξελίχθηκαν σε επιδημίες ήταν η χολέρα (τα έτη 1848-1856 και την περίοδο των βαλκανικών πολέμων 1912-1913), η πανώλης (1835, 1913) και ο εξανθηματικός τύφος (1826, 1868-1871, 1884, 1913). Από τα υπόλοιπα λοιμώδη νοσήματα πραγματική μάστιγα για τον ελληνικό πληθυσμό αποτελούσε η ελονοσία και η φυματίωση. Η ελονοσία πρόσβαλε περίπου το 1/3 του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας, προκαλώντας ετησίως περισσότερους από 5.000 θανάτους, που αφορούσαν κυρίως στην παιδική ηλικία. Εμφανίστηκαν ακόμη επιδημίες δάγκειου πυρετού (1889, 1910), μολύνσεις από το νερό, οξείες πνευμονικές νόσοι (πνευμονία-βρογχοπνευμονία, γρίπη), λέπρα και τράχωμα, ενώ μεγάλο πλήγμα αποτελούσαν τα παιδικά νοσήματα (ιλαρά, κοκίτης, διφθερίτιδα, οστρακιά και δυσεντερική εντεροκολίτιδα)⁶⁸.

Οι ενέργειες, βέβαια, που έγιναν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1864, για τη βελτίωση της δημόσιας υγείας ήταν αρκετά θετικές. Η πολιτεία επέδειξε ενδιαφέρον, πέρα από την ανάπτυξη της επιστήμης, της πρόνοιας και της δημόσιας διοίκησης, και για την υγειονομική οργάνωση της χώρας⁶⁹. Θεσπίστηκαν τα πρώτα υγειονομικά μέτρα με χαρακτήρα αποτρεπτικό και προληπτικό, καθώς το κράτος δεν αναλάμβανε αρμοδιότητες περίθαλψης, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Στόχος ήταν η αντιμετώπιση των νόσων που επέφεραν πολλά θύματα, όπως η χολέρα και η πανώλης. Τα βασικά, όμως, εμπόδια για την εφαρμογή του νομοθετικού πλαισίου οφείλονταν στην έλλειψη υγειονομικού προσωπικού (ιατροί και νοσηλευτές)⁷⁰, καθώς οι επιστήμονες ιατροί, αρχικά, ήταν πολύ λίγοι και προέρχονταν είτε από την Ιόνια Ακαδημία⁷¹ είτε από ιταλικά και γαλλικά πανεπιστήμια.

⁶⁷ Σύμφωνα με το Β.Δ. της 25 Νοεμβρίου 1845 λοιμώδη νοσήματα θεωρούνταν ο λοιμός (πανώλης), η ασιατική χολέρα και ο ικτερώδης τύφος της Αμερικής (*fièvre jaune*). Αργότερα συμπεριλήφθηκαν στην κατηγορία αυτή και η διφθερίτιδα (Β.Δ. της 10 Νοεμβρίου 1894), η ευλογιά (Β.Δ. της 2 Δεκεμβρίου 1911) και ο εξανθηματικός τύφος (Β.Δ. της 20 Ιουλίου 1915). (Βλ. Δημήτριος Πομόνης, *Υγειονομική Νομοθεσία, ό.π., τόμος Α', σ. 507*).

⁶⁸ Βλ. Θεοδόσιος Ζαβιτσάνος, *Δημόσια-κοινωνική υγιεινή (προληπτική-κοινωνική ιατρική)*, 1^{ος} τόμος, Γενικόν Μέρος, τεύχος Α', Αθήναι 1975, σσ. 238-242.

⁶⁹ Για τις πρώτες ενέργειες οργάνωσης των υπηρεσιών υγιεινής βλ. ενδεικτικά: Ν. Γ. Μακρίδης, *Αί Υπηρεσίαι Υγιεινής εν Ελλάδι. Από τής ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου μέχρι των ημερών μας (1933)*, Τυπογραφικά Καταστήματα Αδελφών Γεράρδων, εν Αθήναις 1933, σσ. 13-15, Ιωάννης Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία τής κοινωνικής πρόνοιας (1821-1960)*, Αθήναι 1960, σσ. 173-176 και Κασσιανή Πανουτσοπούλου, *Κοινωνική Πρόνοια. Ιστορική εξέλιξη...*, ό.π., σσ. 107-108.

⁷⁰ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993, σ. 316.

⁷¹ Για την Ιόνια Ακαδημία βλ. Γεώργιος Τυπάλδος-Ίακωβάτος, *Ιστορία τής Ιόνιας Ακαδημίας*, (έκδοση-εισαγωγή-σχόλια: Σπύρος Ι. Ασδραχάς), Έρμη, Αθήνα 1982.

Η οργάνωση της υγειονομικής υπηρεσίας και η ψήφιση των πρώτων νόμων στηρίζονταν στα αντίστοιχα βαναρικά πρότυπα. Πρόκειται για ρυθμίσεις που ανταποκρίνονταν στις ισχύουσες επιστημονικές αντιλήψεις για την υγιεινή, αλλά και τις δυνατότητες του κρατικού προϋπολογισμού της εποχής. Τα νομοθετικά μέτρα που ελήφθησαν κατά την οθωνική περίοδο αναφέρονταν κυρίως στην προστασία από τα λοιμώδη νοσήματα και τον έλεγχο της άσκησης των ιατρικών και συναφών επαγγελματιών⁷², καθώς μέχρι τότε ήταν ανύπαρκτος ο έλεγχος σε ιατρούς, μαίες και φαρμακοποιούς⁷³.

Η απαρχή των νομοθετικών μέτρων για τη δημόσια υγεία οριοθετείται με το Β.Δ. «Περὶ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἀρμοδιότητος τῆς ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας» (3/15 Απριλίου 1833), που θεμελίωσε τη δημόσια υγιεινή. Το διάταγμα αναφερόταν στα καθήκοντα του Υπουργείου Ἑσωτερικῶν και ὀριζε τη σύσταση ξεχωριστοῦ Τμήματος, που θα εἶχε προϊστάμενο ἕναν ἰατροσύμβουλο⁷⁴. Στις ἀρμοδιότητες του Τμήματος συμπεριλαμβάνονταν ἡ ἴδρυση Ὑγειονομικῆς Αστυνομίας⁷⁵, ἡ οποία, ἀνάμεσα σε ἄλλα, εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς ἴδρυσης καὶ διατήρησης υγειονομικῶν καταστημάτων για τὴν πρόληψη ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες, τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐμπειρικῶν ἰατρῶν, τῆς ἴδρυσης νοσοκομείων, μαιευτικῶν καὶ χειρουργικῶν σχολείων, τὴν ἐκπαίδευση τῶν φαρμακοποιῶν καὶ τὴν ἐπιτήρηση ὄσων ἀσκούσαν ἰατρικὰ ἐπαγγέλματα⁷⁶. Τα περισσότερα ἀπὸ τα καθήκοντα που εἶχε τὸ Τμήμα καὶ ἡ Ὑγειονομικὴ Αστυνομία τα ἀνέλαβε τὸ Υπουργεῖο Ὑγιεινῆς που ἰδρύθηκε πολὺ ἀργότερα (1922). Μέχρι τὸ 1864, λοιπὸν, θεσπίστηκαν τα πρώτα μέτρα που εἶχαν ὡς στόχο τὸν περιορισμὸ τῆς ἐμπειρικῆς ἰατρικῆς καὶ τὴν προστασία τῆς υγείας τῶν πολιτῶν.

Τὴν οθωνικὴ περίοδο ἐπίσης θεσμοθετήθηκαν καὶ ἄλλα προληπτικὰ μέτρα με σκοπὸ τὴν προφύλαξη τῆς υγείας τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπὸ τα ὁποῖα τα

⁷² Ἰωάννης Δ. Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας...*, ὁ.π., σσ. 182-184.

⁷³ Βλ. Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ὁ ἑλληνικὸς λαός...*, ὁ.π., σ. 495.

⁷⁴ Ὁ πρῶτος που διορίστηκε με αὐτὴ τὴν ιδιότητα ἦταν ὁ Witmer, προσωπικὸς ἰατρός τοῦ Ὁθωνα καὶ ὁ ἄνθρωπος που θεμελίωσε τὴν υγειονομικὴ υπηρεσία τῆς χώρας μας με βάση τα βαναρικά πρότυπα. Τα περισσότερα ἀπὸ τα νομοθετήματα που θεσπίστηκαν τὴν περίοδο 1833-1836 ἴσχυαν ἀκόμη καὶ στα μέσα τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. (Βλ. σχετικά Κωνστ. Σάββας, «Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐπίσημον ἔναρξιν τῶν Συνεδριῶν τοῦ Ἰατροσυνεδρίου τῆ 11^η Ἀπριλίου 1915», *Ἰατρικὴ Πρόοδος*, ἔτος Κ', 1 καὶ 15 Μαΐου 1915, ἀριθ. 9 καὶ 10, σ. ΛΓ').

⁷⁵ Ἡ ονομασία «Ὑγειονομικὴ Αστυνομία» ἀποδίδεται ἀφενὸς στὸν αστυνομικὸ χαρακτήρα τοῦ κράτους τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἀφετέρου στὴν ἐπιστημονικὴ ἀγνοία για τα μικρόβια τῶν λοιμωδῶν νοσημάτων (χολέρα, πανώλης, φυματίωση, τύφος, σύφιλη) καὶ τὴν περιστολὴ τους με τὴν ἐπιδημιολογικὴ μέθοδο, γεγονός που καθιστοῦσε ἀπαραίτητη τὴν ἐπέμβαση τῆς αστυνομίας για τὴν ἐφαρμογὴ αὐστηρῶν μέτρων ἀπομόνωσης. (Βλ. Θεοδ. Ζαβιτσᾶνος, *Δημόσια-κοινωνικὴ ὕγιεινή...*, ὁ.π., σ. 180). Παράβαλε ἐπίσης Σπ. Θ. Τσακόπουλος, *Μία ἑκατονταετηρὶς ὕγειονομικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι 1833-1933*, (Ἀνατύπωση ἐκ τῆς Μεγάλης Ἐγκυκλοπαιδείας Ἰατρικῆς καὶ Ὑγιεινῆς), χ.τ., Ἀθήναι 1934, σ. 2.

⁷⁶ Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ὁ.π., σσ. 29-30.

σημαντικότερα ήταν τα εξής⁷⁷: το Β.Δ. «περὶ ποινῶν ὡς πρὸς τὰ τροφίμα κλπ.» (6 Μαρτίου 1833), το Β.Δ. για τις υγειονομικές καθάρσεις (13 Σεπτεμβρίου 1833), το Β.Δ. «περὶ συστάσεως ἰατρῶν κατὰ νομοὺς καὶ περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν» (30 Οκτωβρίου 1833), το Β.Δ. «περὶ Νεκροταφείων καὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν» (28 Μαρτίου 1834), το Β.Δ. «περὶ συστάσεως Ἰατροσυνεδρίου» (13/25 Μαΐου 1834)⁷⁸, το Β.Δ. «περὶ ἀδείας τοῦ ἐπαγγέλεσθαι τὴν Ἰατρικὴν, Χειρουργίαν, Φαρμακοποιϊαν, Κτηνιατρικὴν, Ὀδοντικὴν καὶ Μαιευτικὴν» για τον τρόπο άσκησης των ιατρικών επαγγελμάτων (7/19 Δεκεμβρίου 1834), το Β.Δ. «περὶ προσδιορισμοῦ τῶν Ἰατρικῶν Τμημάτων» (5 Μαρτίου 1835), το Β.Δ. «περὶ συστάσεως ἐν Ἀθήναις Θεωρητικοῦ καὶ Πρακτικοῦ Καταστήματος Χειρουργίας, Φαρμακοποιϊας καὶ Μαιευτικῆς» (18/30 Μαΐου 1835), που θα αναλάμβανε την επιμόρφωση ὅσων ασχολούνταν με την υγεία με εμπειρικό τρόπο (ιατροί, φαρμακοποιοί, μαίες), το Β.Δ «περὶ πωλήσεως ἰατρικῶν» (29 Μαρτίου 1835), το Β.Δ. «περὶ ὑγιεινῆς οἰκοδομῆς πόλεων καὶ κωμῶν» (3/15 Ἀπριλίου 1835), το πολύ σημαντικό για την εποχὴ του Β.Δ. «περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ ἐμβολιασμοῦ τῆς δαμαλίδος» (4 Ἀπριλίου 1835) που προέβλεπε αυστηρές κυρώσεις για τον αναγκαστικό δαμαλισμό κατὰ της ευλογιάς⁷⁹, το Β.Δ «περὶ ἀγορανομικῶν καὶ ἀστυνομικῶν διὰ τὰ τροφίμα διατάξεων» (6 Ἀπριλίου 1835), το Β.Δ «περὶ νεκροσκοπίας» (13 Μαΐου 1835), το Β.Δ. «περὶ τῶν Μαιῶν» (15 Ιουνίου 1836), το Β.Δ «περὶ ἐμποδίσεως τῆς μεταδόσεως τῶν μολυσματικῶν (κολλητικῶν)

⁷⁷ Βλ. ενδεικτικά: Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ὅ.π., σσ. 192-193, Ἰωάννης Δ. Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας...*, ὅ.π., σσ. 182-184 και Κωνστ. Γ. Σάββας, *Σχέδιον νόμου...*, ὅ.π., σ. 3.

⁷⁸ Το Ἰατροσυνέδριο ἦταν το Ἀνώτατο Ὑγειονομικὸ Συμβούλιο τῆς εποχῆς και ασκούσε συμβουλευτικὸ ρόλο στο Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν για ζητήματα δημόσιας υγείας. Αποφάσιζε για κάθε θέμα που αφορούσε στη δημόσια υγεία και στην ιατρικὴ για περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα. Συντόνιζε ὅλες τις υγειονομικές υπηρεσίες και αποτελούνταν ἀπὸ τον πρόεδρο, τέσσερις ιατροὺς και δύο φαρμακοποιοὺς. Επιπλέον, ασκούσε ἔλεγχο στα επιστημονικά προσόντα του υγειονομικοῦ προσωπικοῦ και ἔδινε επιστημονικές γνωματεύσεις ὅπου χρειαζόταν. Σχετικά με το Ἰατροσυνέδριο και τα καθήκοντά του βλ. ενδεικτικά Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ὁ ἑλληνικὸς λαός...*, ὅ.π., σσ. 495-496, Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας...*, ὅ.π., σ. 19, Σπ. Θ. Τσακόπουλος, *Μία ἑκατονταετηρὶς ὑγειονομικῆς πολιτικῆς...*, ὅ.π., σ. 2 και Ἀριστοτέλης Κούζης, *Αἱ μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος πρῶται παρ' ἡμῖν ἀρχαὶ ὑγειονομικῆς πολιτικῆς καὶ ὀργανώσεως τῆς δημοσίας υγείας*, (Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν πανηγυρικὴν Συνεδρίαν τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1946), Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1947, σ. 65 κ.ε. Ἀντίστοιχα καθήκοντα στη Γαλλία εἶχε η «Συμβουλευτικὴ Ἐπιτροπεία τῆς Δημοσίας Ὑγιεινῆς» (*comité consultatif d'hygiene publique*). (Βλ. Paul Lefort, *Ἐπιτομὴ Ὑγιεινῆς*, ἐξελληνισθεῖσα και διὰ προσθηκῶν ἐπαυξηθεῖσα ὑπὸ Α. Δ. Καλλιβωκά, ὑφηγητοῦ ἐν τῷ Ἔθν. Πανεπιστημίῳ, [Ἀθῆναι] 1893, σσ. 184-185).

⁷⁹ Ἀπὸ τους σημαντικότερους νόμους που ψηφίστηκαν ἐγκαιρὰ στην Ἑλλάδα, ἐνῶ σε ἄλλες χώρες θεσπίστηκε ἀρκετὰ ἀργότερα, ἦταν το Β.Δ. τῆς 4 Ἀπριλίου 1835 που ἐπέβαλε τον υποχρεωτικό δαμαλισμό. (Βλ. Ἰωάννης Δ. Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας...*, ὅ.π., σ. 181).

ἀρρωσθειῶν» (31 Δεκεμβρίου 1836)⁸⁰, το Β.Δ. που συνέταξε ο ιατρός Ι. Κωλέττης⁸¹ «περὶ ὑγειονομείων καὶ λοιμοκαθαρτηρίων τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» (25 Νοεμβρίου 1845), το Β.Δ. «περὶ λοιμωδῶν νοσημάτων» (25 Νοεμβρίου 1845), εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικῶν «περὶ ὀλιγωρίας τῶν Νομοϊατρῶν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν χρεῶν τῶν» (14 Ιουλίου 1848), ο νόμος ΣΜΑ' «περὶ συστάσεως ἐπαρχιακῶν ἰατρῶν» (7 Δεκεμβρίου 1852), ο νόμος ΤΝΣΤ «περὶ ἐμπειρικῶν μαιῶν» (3 Σεπτεμβρίου 1856) καὶ το Β.Δ. «περὶ κανονισμοῦ φαρμακείων» (5 Σεπτεμβρίου 1861).

Ὅτι ἀφορούσε γενικὰ στους δημοσίους ιατροὺς ὀρίζονταν με το Β.Δ. «περὶ συστάσεως ἰατρῶν κατὰ νομοὺς καὶ περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν» (30 Οκτωβρίου 1833) καὶ με το νόμο ΣΜΑ' «περὶ συστάσεως ἐπαρχιακῶν ἰατρῶν» (7 Δεκεμβρίου 1852)⁸². Στὴν Αθήνα καὶ τὸν Πειραιά τα περισσότερα θέματα δημόσιας υγείας ἦταν ἀρμοδιότητα τῶν ἀστυϊατρῶν, που ἦταν κοντὰ στὴν ἀστυνομία. Ὅσο γιὰ τους νομοὺς τους κράτους, τὴν ἀνώτατη ἐποπτεία καὶ ἐπίβλεψη τῆς δημόσιας υγείας εἶχαν οὖν νομάρχες, που ἐνεργοῦσαν ἀνάλογα με τις περιστάσεις. Σε περίπτωση που διοριζόταν ἰατρός, ὅπου ὑπῆρχε ἀστυνομία, ἐπιφορτιζόταν καὶ με ἀστυϊατρικὰ καθήκοντα. Στις πόλεις, τέλος, προβλεπόταν καὶ ἡ ἴδρυση ἐπιτόπιων ἐπιτροπῶν υγείας, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσουν ἐκτακτες ἀνάγκες⁸³.

Συνοπτικὰ, ἡ υγειονομικὴ πολιτικὴ στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθῶνα ἀφορᾷ στὴ σύσταση υγειονομικῆς ἀστυνομίας στὴ Γραμματεία Εσωτερικῶν, στὴ συγκρότηση νομαρχιακῆς υγειονομικῆς υπηρεσίας, που συμπληρώθηκε με το νόμο γιὰ τὴ σύσταση καὶ τὰ προσόντα διορισμοῦ τῶν νομαρχιακῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ἰατρῶν, στὴν ἴδρυση τοῦ Βασιλικοῦ Ἰατροσυνεδρίου, στις νομοθετικὲς ρυθμίσεις γιὰ τὴ λειτουργία τῶν υγειονομικῶν καταστημάτων, στὴν καταπολέμηση τῶν λοιμωδῶν νόσων καὶ τὸν ἐλεγχὸ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἰατρικῶν ἐπαγγελμάτων. Ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ ἀπαρίθμηση τῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων γιὰ τὴν υγεία προκύπτει ὅτι ἡ βασικὴ υγειονομικὴ νομοθεσία τῆς χώρας θεσμοθετήθηκε κυρίως τὴν τετραετία 1833-1836. Ἐκτοτε ξεχωρίζουν ὁ Υγειονομικὸς Νόμος τῆς 25^{ης} Νοεμβρίου 1845 καὶ ὁ Νόμος γιὰ τους ἐπαρχιακοὺς ἰατροὺς το 1852⁸⁴.

⁸⁰ Το διάταγμα περιελάμβανε ἀσθηρὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ τύφου, τῆς πανώλους, τῆς χολέρας, τῶν φυσικῶν εὐλογιῶν, τῆς λέπρας, τῆς Αἰγυπτιακῆς οφθαλμίας, τῆς ἀφροδισιας νόσου, τῆς ψώρας, τοῦ ἀχώρου, τῆς πνευμονικῆς φθίσεως, τοῦ κοκκίτη καὶ τῆς υδροφοβίας.

⁸¹ Σύμφωνα με τὸν Γεράσιμο Ρηγάτο, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας...*, ὅ.π., σ. 19, ἡ υγειονομικὴ νομοθεσία τῶν πρώτων αὐτῶν χρόνων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους οφείλεται κατὰ μέγα μέρος στὸν ἰατρὸ Ἰωάννη Κωλέττη.

⁸² Ὡστόσο, μερικὲς δεκαετίες μετὰ τὴν ψήφιση αὐτῶν τῶν νόμων ἡ διαπίστωση ἦταν ὅτι «ἀργοῦσιν οἱ περὶ τῶν κατὰ νομοὺς καὶ τῶν ἐπαρχιακῶν ἰατρῶν νόμοι, μὴ διοριζομένων τοιούτων». (Βλ. Paul Lefort, *Ἐπιτομὴ Ὑγιεινῆς...*, ὅ.π., σ. 189).

⁸³ Βλ. Β.Δ. τῆς 29 Ιουνίου 1848 καὶ τῆς 19 Ιουλίου 1854, ὅ.π., σσ. 189-190.

⁸⁴ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Σχέδιον νόμου...*, ὅ.π., σ. 3.

Σε ό,τι αφορά επομένως στην υγειονομική οργάνωση της χώρας, η αποτίμηση της περιόδου κρίνεται θετική. Σε μια εποχή που οι δημόσιες υπηρεσίες οργανώθηκαν από την αρχή, καταβλήθηκαν ανάλογες προσπάθειες, ώστε να καλυφθούν και οι ανάγκες της υγιεινής, σύμφωνα με τα βουαρδικά πρότυπα και τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε. Μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η Ελλάδα εκείνη την περίοδο ήταν ένα νέο κράτος, που είχε να αντιμετωπίσει ποικίλα επιτακτικά προβλήματα. Δεδομένου και του ότι οι προϋπολογισμοί ήταν αρκούτως ισχυροί, σημαντικές ενέργειες στον τομέα της υγείας μετατέθηκαν για αργότερα (ίδρυση πανεπιστημιακής έδρας Υγιεινής και Υγειονομικής Σχολής).

Τα νομοθετικά, λοιπόν, μέτρα που θεσπίστηκαν στην πρώτη τριακονταετία του ελεύθερου ελληνικού κράτους, κυρίως όσα αφορούσαν στην πρόληψη και καταστολή των λοιμωδών νοσημάτων, θεωρούνται πραγματική πρόοδος και ορόσημα της ιστορικής προόδου της ελληνικής υγιεινής. Παράλληλα, ελήφθησαν αξιόλογα μέτρα για την κοινωνική πρόνοια, την κοινωνική ασφάλιση, την πολεοδομία και την προληπτική υγιεινή, ενώ σημαντικό ήταν και το ενδιαφέρον για την υγειονομική διαφώτιση του κοινού⁸⁵.

Για το ίδιο ζήτημα ο Β. Ρόζος θεωρεί ότι οι αρνητικές πλευρές της πολιτικής που συνδέονται με τη βασιλεία του Όθωνα δεν πρέπει να «ἐπισκιάζουν τὸ ἔξοχον καὶ δημιουργικὸν ἔργον τῆς περιόδου αὐτῆς»⁸⁶. «Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς περιόδου τοῦ Ὁθωνος εἰς τὸν τομέα τῆς υγείας ὑπῆρξε τόσον πρωτοποριακὸν οὕτως ὥστε συγκρινόμενον καὶ μὲ τὴν σημερινὴν νομοθεσίαν προκαλεῖ θαυμασμόν. Ἐξ' ἄλλου ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς υγειονομικῆς ὁργανώσεως τοῦ Κράτους ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ὅλη ἡ μετέπειτα πολιτικὴ καὶ νομοθετικὴ ἐργασία»⁸⁷.

Ἡ παραπάνω υγειονομικὴ νομοθεσία συνέβαλε ἐπίσης στὴν εξασφάλιση τῆς υγείας τῆς παιδικῆς ηλικίας, καθὼς οἱ πρώτοι διοργανωτὲς τοῦ ελληνικοῦ κράτους φρόντισαν καὶ γιὰ τὴ λήψη τῶν πρώτων μέτρων αναφορικὰ μετὰ τὴν υγιεινὴν τοῦ σχολείου⁸⁸. Τὸ πρῶτο νομοθέτημα γιὰ τὴ σχολικὴ υγιεινὴ ἦταν τὸ Διάταγμα «περὶ συστάσεως ἰατρῶν κατὰ νομοὺς καὶ περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν» (30 Οκτωβρίου 1833). Σύμφωνα με αὐτό, σὲ κάθε νομαρχία προβλεπόταν ὁ διορισμὸς νομιάτρων με σκοπὸ τὴ μελέτη ζητημάτων υγείας ποὺ ἦταν στὴν εὐθύνῃ τοῦ νομάρχου. Μεταξὺ τῶν ἄλλων αρμοδιοτήτων, οἱ ἰατροὶ ἔπρεπε νὰ επισκέπτονται τὰ δημόσια καταστήματα τῶν νομῶν, στὰ ὁποία συμπεριλαμβάνονταν καὶ τὰ σχολεῖα. Στὶς περιodes που θα διενεργούσαν ἔπρεπε νὰ ἐπισημαίνουν κυρίως τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεων τῆς υγειονομικῆς αστυνομίας καὶ τὶς τυχόν ἐλλείψεις τῶν μέτρων, ἀλλὰ καὶ νὰ συντάσσουν διορθωτικὲς προτάσεις. Τέλος, οἱ νομῖατροι εἶχαν τὴν υποχρέωση νὰ

⁸⁵ Πελαγία Σουτζόγλου- Κοτταρίδη, *Παιδί καὶ υγεία...*, ὁ.π., σσ. 175-176.

⁸⁶ Β. Ρόζος, *Αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι μέριμναι...*, ὁ.π., σ. 173.

⁸⁷ Ὁ.π., σ. 190. Γιὰ τὴν πληρότητα τῆς υγειονομικῆς νομοθεσίας εἰδικὰ τῆς τετραετίας 1833-1836, βλ. Κ. Σάββας, «Λόγος ἐκφωνηθεὶς...», ὁ.π., σ. ΛΔ'.

⁸⁸ Πελαγία Σουτζόγλου- Κοτταρίδη, *Παιδί καὶ υγεία...*, ὁ.π., σ. 172.

υποβάλλουν στο νομάρχη σύντομη και ακριβή αναφορά για την κατάσταση των δημόσιων καταστημάτων, η οποία, μαζί με τυχόν παρατηρήσεις του νομάρχη, κατέληγε στη Γραμματεία των Εσωτερικών⁸⁹.

Άλλο μέτρο σχετικό με τη σχολική υγιεινή εμπεριέχεται στο Β.Δ. «περι υγιεινής οικόδομης πόλεων καὶ κωμῶν» (3 Απριλίου 1835), όπου στο άρθρο 10 αναφέρεται: «Θέλει μάλιστα ἐπιτύχει τὸν προκειμένον σκοπὸν ἢ θέσις τῶν κωμῶν, ἂν τὰ δημόσια καταστήματα, οἷον ἡ ἐκκλησία, τὸ σχολεῖον, τὸ πρεσβυτερεῖον, τὸ ξενοδοχεῖον[,] τὸ δημαρχεῖον καὶ τὰ τοιαῦτα εὐρίσκωνται περὶ τὸ μέσον τῆς κώμης· αἱ δὲ οἰκίαι τῶν χωρικῶν, πέριξ αὐτῶν εἰς τετραγωνικὸν ἢ κυκλοειδὲς σχῆμα, φυλαττομένων τῶν ἀναγκαίων ἐμβαδῶν (διαστημάτων) πρὸς κατασκευὴν κήπων καὶ μικρῶν ὁδῶν»⁹⁰. Στο ἴδιο διάταγμα (ἄρθρο 16) ὀρίζεται ὅτι «τὰ δημόσια κτίρια θέλουσι κατατάττεσθαι ἀρμοδίως ἐντὸς τῆς πόλεως εἰς ὅσον ἔνεστιν ἐλευθέρους (ἀναπεπταμένους) τόπους»⁹¹.

Επίσης, στο διάταγμα «περὶ πωλήσεως δηλητηρίων» (2 Απριλίου 1835), που θεσπίστηκε για την πρόληψη των βλαβών από την απεριόριστη πώληση των φαρμάκων, στο άρθρο 3, εδάφιο Κ', ὀρίζεται ὅτι «δὲν πρέπει νὰ δίδωνται ποτε δηλητήρια εἰς παιδιά, μαθητιῶντας, δούλους καὶ μωρούς, οὔτε ὅταν παρουσιάζωσιν ἄδειαν ἔγγραφον τινὸς Ἀρχῆς. Δὲν συγχωρῆται μάλιστα νὰ δίδωται κἀνὲν δηλητήριον, ἂν ὑπάρχη ὑποψία ὅτι δὲν θέλει χρησιμεύσει εἰς ὅ,τι λέγει τὸ ἀποδεικτικὸν τῆς Ἀστυνομίας»⁹².

Άμεση σχέση με τη σχολική υγιεινή είχε και το μέτρο του υποχρεωτικού εμβολιασμού των παιδιών κατά της ευλογιάς που θεσμοθετήθηκε με το Β.Δ. «περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ ἐμβολιασμοῦ τῆς δαμαλίδος» (4 Απριλίου 1835)⁹³. Το διάταγμα αποτελείται ἀπὸ 36 ἄρθρα, ὅπου καθορίζονται με κάθε λεπτομέρεια ὅλα τα σχετικά με τον εμβολιασμό. Παρατίθενται ἐπίσης παραρτήματα με υποδείγματα ἀποδεικτικῶν ἐμβολιάσεως καὶ καταλόγου ἐμβολιασθέντων⁹⁴. Γενικός εμβολιασμός είχε ὀριστεῖ καὶ τὸ 1830 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια. Το διάταγμα, ὅμως, τοῦ 1835 ποινικοποιούσε τὴν ἀμέλεια τοῦ εμβολιασμοῦ καὶ προέβλεπε τιμωρία τῶν υπεύθυνων φυσικῶν προσώπων που δε μεριμνούσαν για τὸν εμβολιασμό τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ καὶ ἀποκλεισμό ἀπὸ τὰ σχολεῖα ὧν δὲν εἶχαν κάνει τὸ ἐμβόλιο ἢ δὲν εἶχαν περάσει τὴν ευλογιά⁹⁵. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ

⁸⁹ Μ. Ν. Βελονάκης, *Συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων, διαταγμάτων, διατάξεων, κανονισμῶν, κλ. τῶν ἀφορώντων τὴν ἀστυκὴν ἐν γένει ὑγειονομίαν, τὴν ἰατρικὴν, τὴν φαρμακευτικὴν καὶ τὰ συγγενῆ τούτων ἐπαγγέλματα ἐν Ἑλλάδι*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Δ. Εἰρηνίδου, Ἀθήνησι 1860, σσ. 2-3.

⁹⁰ Ο.π., σ. 48.

⁹¹ Ο.π., σ. 50.

⁹² Ο.π., σ. 58.

⁹³ *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* 15, 11/23 Μαΐου 1835.

⁹⁴ Μ. Βελονάκης, *Συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων...*, ὁ.π., σ. 70. Ο τρόπος που θα διενεργούνταν ο εμβολιασμός είχε προβλεφθεῖ με τὰ «Παραγγέλματα τοῦ Ἰατροσυνεδρίου πρὸς τοὺς ἐμβολιαστάς», στις 28 Οκτωβρίου 1834. (Στο ἴδιο, σσ. 71-75).

⁹⁵ Βλ. σχετικά Μαρία Κορασίδου, *Ὅταν ἡ ἀρρώστια ἀπειλεῖ. Ἐπιτήρηση καὶ ἐλεγχος τῆς ὕγείας τοῦ Πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα*, Ἐκδ. τυπωθῆτω Γιώργος Δαρδανός, Ἀθήνα 2002, σσ. 188-

αποδιδόταν μεγάλη σημασία στο δαμαλισμό, καθώς ήταν το ασφαλέστερο προφυλακτικό μέτρο και η πρώτη προσπάθεια πρόληψης, πριν από την γενικευμένη καθιέρωση των εμβολίων στον 20^ο αιώνα⁹⁶.

Με βάση, λοιπόν, το άρθρο 7 του παραπάνω διατάγματος, απαγορευόταν η είσοδος σε σχολείο και διδασκαλείο σε όλους, «όσοι δὲν ἔκβαλον εὐλογίας ἢ δὲν ἐμβολιάσθησαν. Τοῦτο δὲ γνωρίζεται ἀπὸ τὰ ἴχνη... ἢ ἀποδεικνύεται διὰ τῆς κατὰ νόμους τοῦ ἐμβολιασμοῦ μαρτυρίας». Το άρθρο 8 ὀριζε υπεύθυνους τους προϊσταμένους των σχολείων και των διδασκῆριων, οι οποίοι εἶχαν την υποχρέωση να μη δέχονται αφενός, αλλά και να φανερώνουν αφετέρου, εκείνους «οἵτινες οὔτε φυσικὰς εὐλογίας εἶχον, οὔτε ἐμβολιασμοῦ μαρτυρικὰ φέρουσιν». Σε ὅσους παραβίαζαν αυτές τις διατάξεις, το άρθρο 569 της ποινικῆς νομοθεσίας προέβλεπε συγκεκριμένες κυρώσεις: «εἰς πρόστιμον δέκα μέχρι πενήκοντα δραχμῶν καταδικάζονται ἐπιστᾶται σχολείων, διδασκτικῶν ἢ παιδαγωγικῶν καταστημάτων, οἵτινες δέχονται παῖδας, χωρὶς νὰ βεβαιωθῶσι διὰ τακτικῶν μαρτυρικῶν, ὅτι διήνυσαν ἤδη τὰς φυσικὰς φλυκταίνας, ἢ ὑπεβλήθησαν εἰς τοὺς περὶ ἐνοφθαλμισμοῦ κανονισμοὺς»⁹⁷.

Μέτρα για την υγιεινή του σχολείου περιείχε και το Διάταγμα «περὶ ἐμποδισμοῦ τῆς μεταδόσεως τῶν μολυσματικῶν (κολλητικῶν) ἀρρωστιῶν» της 31 Δεκεμβρίου 1836, το οποίο προέβλεπε αστυνομικῆς διατάξεις για τον τύφο, την πανώλη, τη χολέρα, την ευλογιά, τη λέπρα, την αιγυπτιακή οφθαλμία, τα αφροδίσια νοσήματα, την ψώρα και την αχώρα, την πνευμονική φθίση, τον κοκίτη και την υδροφοβία. Ειδικά για τα νοσήματα της ψώρας και της αχώρας απαγορευόταν η παραμονή των αρρώστων στα σχολεία, εάν δεν είχαν θεραπευθεῖ πλήρως. Αλλά και για τον κοκίτη ο νομοθέτης ὀριζε τον αποκλεισμό ἀπὸ το σχολείο των παιδιῶν που εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ τη νόσο και επεσήμαινε ὅτι η αστυνομία ἔπρεπε να συστήσει την προσοχή των δασκάλων⁹⁸.

Πολύ σημαντικός είναι και ο Νόμος ΣΜΑ' «περὶ συστάσεως ἐπαρχιακῶν ἰατρῶν» (7 Δεκεμβρίου 1852)⁹⁹ και το Διάταγμα «περὶ ἐκτελέσεως τοῦ νόμου περὶ συστάσεως ἐπαρχιακῶν ἰατρῶν» (14 Μαρτίου 1853)¹⁰⁰. Στις αρμοδιότητες του επαρχιακού ἰατροῦ συμπεριλαμβάνονταν ο εμβολιασμός και ο αναδαμαλισμός

189, ὅπου παρατίθενται και περισσότερες λεπτομέρειες για τον τρόπο που γινόταν ο ἔλεγχος του εμβολιασμοῦ και αναλύεται η σπουδαιότητα που ἀπέδιδαν την εποχή αυτή σε ένα τέτοιο μέτρο πρόληψης. Δεν είναι τυχαίῶ ἀλλωστε το γεγονός ὅτι, σε περίπτωση εμφάνισης κρουσμάτων ευλογίας, το Υπουργεῖο των Εκκλησιαστικῶν υπενθύμιζε στους διευθυντές των σχολείων, με σχετική εγκύκλιο, τα ἄρθρα 7 και 8 του Νόμου της 4^{ης} Ἀπριλίου του 1835. (Βλ. Γ.Α.Κ. Μεσολογγίου, *Εκπαιδευτικά*, Φ. 3, υποφ. 1, την εγκύκλιο με αριθ. πρωτ. 1415 της 22 Φεβρουαρίου 1867).

⁹⁶ Βλ. Ιωάννης Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα ἐπὶ Ἀγγλοκρατίας (1815-1864)*, Αθήνα 1984, σσ. 11-12.

⁹⁷ Μ. Βελονάκης, *Συλλογή ἀπάντων τῶν νόμων...*, ὁ.π., σσ. 62-63.

⁹⁸ Ο.π., σσ. 108-119.

⁹⁹ Ο.π., σσ. 171-173.

¹⁰⁰ Ο.π., σσ. 173-177.

όσων είχαν την υποχρέωση να υποβληθούν σε αυτόν. Επειδή το εμβόλιο κατά της ευλογιάς υποχωρούσε μετά από μερικά χρόνια, οι επαρχιακοί ιατροί όφειλαν υποχρεωτικά να ενεργούν τον αναδαμαλισμό σε όσους συγκεντρώνονταν σε δημόσια καταστήματα, όπως οι φυλακές και τα σχολεία¹⁰¹.

Τέλος, εκτός από την υγεία έπρεπε να προστατεύεται και η ηθική των μαθητών. Γι' αυτό και με βάση την υπ. αριθμ. 2506 εγκύκλιο με τίτλο «Κανονιστικάι οδηγίαι περί κοινῶν γυναικῶν» της 30 Ιανουαρίου 1856, που ήταν σύμφωνη και με τη γνώμη του ιατροσυνεδρίου, απαγορευόταν «ή κατοικήσις κοινῶν γυναικῶν πλησίον τῶν σχολείων, λεισχῶν, καφφενείων, οἰνοπωλείων, στρατώνων, θεάτρων, καὶ ἐν γένει εἰς ὅσα μέρη τῆς πόλεως γεννᾶ σκάνδαλον ἢ παρουσία αὐτῶν ἢ καθίσταται δύσκολος ἢ ἐπιτήρησις τῆς Ἀστυνομίας»¹⁰².

Κατά τη διάρκεια, επομένως, της περιόδου 1830-1862 ελήφθησαν ιδιαίτερος σημαντικά μέτρα για τη δημόσια υγιεινή, τα οποία θεωρήθηκαν προοδευτικά για την εποχή τους και αποτέλεσαν σημαντικούς σταθμούς για την υγειονομική οργάνωση της Ελλάδας¹⁰³, κυρίως, μάλιστα, ὅτι αφορούσε στα μέτρα προφύλαξης και καταπολέμησης των λοιμωδών νοσημάτων. Εκτός, όμως, από τη βαρύτητα που δόθηκε στην καταπολέμηση των επιδημικών νοσημάτων, θεσπίστηκαν και μέτρα που αφορούσαν στον έλεγχο της άσκησης των ιατρικών επαγγελμάτων και γενικότερα τη βελτίωση της δημόσιας υγείας. Τέτοιες ενέργειες, οι οποίες είχαν στόχο την προφύλαξη και τη διατήρηση της δημόσιας υγείας, ήταν, για παράδειγμα, η τοποθέτηση των σφαγείων και των ριζοκαλλιεργειῶν μακριά από κατοικημένες περιοχές, ο ενταφιασμός νεκρῶν σε νεκροταφεία και η ανέγερση υδραγωγείων για την προφύλαξη του πληθυσμού από τις ασθένειες που προκαλούσε το μολυσμένο νερό¹⁰⁴.

Συμπερασματικά, κεντρικός στόχος στον τομέα της υγείας την περίοδο αυτή υπήρξε η θεσμοθέτηση συστήματος δημόσιας υγείας, ενώ τέθηκαν και οι βάσεις για την επικράτηση της επιστημονικής ιατρικής. Η απαρχή της οργάνωσης των περιφερειακῶν υγειονομικῶν υπηρεσιῶν έγινε με το διορισμό των νομιάτρων και τη σύσταση νομιατρικῶν υπηρεσιῶν. Μετά το 1862, όμως, οι υπηρεσίες αυτές καταργήθηκαν και το κράτος, αν και είχε τον κεντρικό έλεγχο, επενέβαινε μόνο όταν υπήρχε κίνδυνος εξάπλωσης των επιδημιῶν στις επαρχίες.

Βασικό χαρακτηριστικό της οργάνωσης του υγειονομικού συστήματος των Βαυαρῶν ήταν η μεταβίβαση πολλῶν κρατικῶν αρμοδιοτήτων στους δήμους, τις κοινότητες και τη φιλανθρωπία των εύπορων πολιτῶν. Ουσιαστικά πρόκειται για μεταφορά στα ελληνικά δεδομένα ευρωπαϊκῶν αντιλήψεων, σύμφωνα με τις

¹⁰¹ Ο.π., σσ. 174 και 183-184.

¹⁰² Ο.π., σ. 212.

¹⁰³ Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ὁ.π., σ. 175. Στο ίδιο έργο επίσης γίνεται αναφορά στα ζητήματα υγιεινῆς του παιδιού, ὅπως παρουσιάζονταν στις περιοδικές εκδόσεις της εποχής.

¹⁰⁴ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ὁ.π., σ. 256.

οποίες το κράτος δε συμμετείχε γενικότερα στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και κατ' επέκταση και στα ζητήματα δημόσιας υγείας. Η άποψη μάλιστα αυτή κυριάρχησε απόλυτα μετά το 1864, με αποτέλεσμα τη νομοθετική στασιμότητα, το ανεφάρμοστο του βαυαρικού νομοθετικού πλαισίου και την περικοπή των σχετικών πιστώσεων¹⁰⁵.

Η επικράτηση τέτοιων αντιλήψεων και στάσεων απέναντι στη δημόσια υγεία γενικότερα οδήγησε και στην υιοθέτηση ανάλογης αντιμετώπισης των θεμάτων που αφορούσαν στην υγιεινή του σχολείου. Από τα πρώτα χρόνια, λοιπόν, του ελληνικού κράτους υπήρξε φροντίδα για την ανέγερση ευρύχωρων, ευάερων και ευήλιων σχολικών κτηρίων και έγιναν προσπάθειες να αποφευχθεί ό,τι θα μπορούσε να βλάψει την υγεία των παιδιών. Μετά από καιρό, όμως, όποιοι κανονισμοί είχαν θεσμοθετηθεί «περιέπεσαν εις άχρηστίαν καὶ ἀντὶ προόδου μᾶλλον ὀπισθοδρομικὴ κίνησις παρατηρήθη ὡς πρὸς τὴν ὑγιεινὴν τῶν σχολικῶν κτιρίων»¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη...*, ὁ.π., σσ. 22-23. Κάτω από ειδικές περιστάσεις, σε συνδυασμό με την έλλειψη της κρατικής μέριμνας, ο ευεργετισμός συνέβαλε καθοριστικά στην κοινωνική και εθνική ζωή του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. (Βλ. Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Η Διαθήκη (1910) τοῦ Σοφοκλέους Κ. Αχιλλόπουλου (1854-1924)*, Ἑλληνική Κοινότης Καΐρου, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Σχολὴ Ἐπιστημῶν Ἀγωγῆς. Ἐργαστήριο Ἱστορίας Νεότερης Ἑλλάδας καὶ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, Κάϊρο-Ἰωάννινα 2001, σ. 39).

¹⁰⁶ Πατρίκιος Βασίλειος, (μετάφραση του περιοδικού από τα πρακτικά του συνεδρίου), «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ὑγιεινῆς τῶν Οἰκοδομῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοζομένων μέτρων διὰ τὴν ὑγιεινὴν τῶν σχολικῶν κτιρίων», *Ἀρχιμήδης*, ἔτος Ζ', ἀριθ. 2, Ἰούνιος 1906, σ. 13.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΚΚΩΝΗ

Από το συνολικό έργο του Κοκκώνη στα πλαίσια της μελέτης αυτής εξετάσαμε τα βιβλία του που είχαν αναφορές στην υγιεινή του σχολείου. Πιο συγκεκριμένα, για τη σύνθεση του συγκεκριμένου κεφαλαίου στηριχθήκαμε κυρίως στον *Όδηγό τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου* και τις επανεκδόσεις του, στην αρθρογραφία του στο περιοδικό «Παιδαγωγός», στο *Ἐγχειρίδιον Ὁδηγιῶν πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τόπους ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἢ γνωρίσματα τῆς καλῆς καταστάσεως σχολείου δημοτικοῦ καὶ τῆς προόδου τῶν ἐν αὐτῷ φοιτῶντων* και στο *Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἢ Ὁδηγὸς περὶ μεθόδων διδασκτικῶν συνδιδασκτικῆς καὶ μικτῆς, καὶ περὶ νηπιακῶν σχολείων*. Δε συμπεριελάβαμε στο παρόν κεφάλαιο το έργο του με τίτλο *Διαιτητικὰ Παραγγέλματα*, τις βασικές πληροφορίες του οποίου αξιοποιούμε στο κεφάλαιο που αφορά στη διδασκαλία της σχολικής υγιεινής στους μαθητές.

α. Εισαγωγικά για τους Οδηγούς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου

Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Καποδίστρια, προκειμένου να επιτευχθεί η ομοιόμορφη λειτουργία των σχολείων, αποφασίστηκε η μετάφραση του εγχειριδίου του Charles Louis Sarazin, *Manuel des écoles élémentaires ou Exposé de la méthode d'enseignement mutuel*, Paris 1829, από τον Ι. Π. Κοκκώνη¹, στενό συνεργάτη του Κυβερνήτη. Η δημοσίευση έγινε το 1830 στην Αίγινα και είχε τον τίτλο: *Ἐγχειρίδιον διὰ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα ἢ Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ὑπὸ Σαραζίνου*². Το έργο απέκτησε κανονιστικό

¹ Πρόκειται για την κυβερνητική απόφαση 472 της 17-2-1830. (Βλ. σχετικά Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-πηγαί...*, ό.π., σσ. 791-792). Όπως αναφέρεται στον *Όδηγό* του 1830, σσ. 29-30, υπήρχε η έγκριση του Κυβερνήτη προκειμένου «να μεταγλωττισθῆ τὸ περὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου πραγματευόμενον ἐγχειρίδιον τοῦ περιφήμου Σαραζίνου φυλαττομένης οὐσιωδῶς τῆς τάξεως καὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν Σχολείων, τροποποιημένης δὲ τῆς ἐφαρμογῆς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς γλώσσης...». Αξίζει να αναφερθῆί επίσης ὅτι ο Ι. Π. Κοκκώνης υπήρξε μαθητῆς του γάλλου Sarazin.

² Ἰω. Κοκκώνης, *Ἐγχειρίδιον διὰ τ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα ἢ Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ὑπὸ Σαραζίνου*, ἐν τῇ Ἐθνικῇ Τυπογραφίᾳ, ἐν Αἰγίνῃ 1830. Η ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος ἐπινοήθηκε ἀπὸ τον Ἀγγλο Joseph Lancaster στις ἀρχές του 19^{ου} αἰῶνα. Πρὶν ἀπὸ τον Κοκκώνη ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ εἶχε εἰσαχθῆί στην Ελλάδα ἀπὸ τον Αθ. Πολίτη, τον Γεώργιο Κλεόβουλο και τον Γεώργιο Κωνσταντινίδη. Για την εἰσαγωγή τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στην ἐλληνικὴ

χαρακτήρα και μετά την έκδοσή του, επί μισό αιώνα (1830-1880), ρύθμιζε ό,τι είχε σχέση με τη λειτουργία και την οργάνωση των σχολείων της δημοτικής εκπαίδευσης, κατά συνέπεια, και τα ζητήματα υγιεινής του σχολείου. Ο Οδηγός είχε την επίσημη έγκριση της Κυβέρνησης με το υπ' αριθ. 1032 διάταγμα της 12^{ης} Ιουλίου 1830³, που θέσπιζε την ενιαία εφαρμογή του σε όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της χώρας. Με βάση αυτόν γινόταν η οικοδόμηση των διδακτηρίων και οριζόταν τα υλικά, τα βιβλία, η μέθοδος διδασκαλίας, το ωρολόγιο πρόγραμμα, οι εξετάσεις, το περιεχόμενο των μαθημάτων και γενικά ό,τι αφορούσε στο σχολείο.

Η επιλογή του συγκεκριμένου έργου βασίστηκε στις προτάσεις της «Επί τῆς Προπαιδείας» επιτροπής που συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο του 1829 από τους Η. Α. Dutrène⁴, Ν. Νικητόπλο⁵ και Ι. Π. Κοκκώνη⁶ με σκοπό, μεταξύ των άλλων,

εκπαίδευση και τις τροποποιήσεις που δέχθηκε βλ. ενδεικτικά: Ι.Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον περι Δημοτικής Εκπαιδύσεως ἢ Ὁδηγός περι μεθόδων διδασκτικῶν συνδιδασκτικῆς καὶ μικτῆς, καὶ περι νηπιακῶν σχολείων*, Μέρος Πρῶτον, Ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν νῦν ὀργανισμῶν τῶν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ Δημοτικῶν σχολείων, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1863, σσ. 44-50, Γ. Χασιώτης, «Ἡ παρ' ἡμῖν δημοτικὴ παιδεία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως μέχρι σήμερον», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τ. Η', 1873-1874, σσ. 98-116, Μιλιτιάδης Ι. Βρατσᾶνος, *Λόγος περι Δημοτικῆς Παιδύσεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἑλλην. Ἐθνεγεργίας μέχρι σήμερον*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 10, Β. Παπαγεωργίου, «Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς στὴν Ἑλλάδα», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Εκπαιδύσεως*, ἔτος Α', ἐκδοτικὸς οἶκος Δημητράκου, Ἀθήναι 1932, σσ. 286-291, Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Εκπαιδύσεως...*, ὁ.π., σσ. 128-155, Σ. Ν. Παπαδημητρίου, *Ἱστορία τοῦ Δημοτικοῦ μας σχολείου (μέρος Α', 1834-1895)*, Ἀθήναι 1950, σσ. 33-36, Ἐλένη Κούκου, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Παιδεία 1827-1832. Β' Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς Αἰγίνης*, Ἀθήναι 1972, σσ. 34-51, Θ. Φωτεινόπουλος, «Ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος», *Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα-Herder, τόμος 1, σσ. 141-144, Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας...*, ὁ.π.

³ Βλ. σχετικά Ἐλένη Κούκου, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ παιδεία 1827-1832, Β' Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα...*, ὁ.π., σσ. 42-43, Ι. Π. Κοκκώνης, *Ὁδηγός [...] 1830*, σσ. γ'-ε'. «Διατάττομεν· Τὸ μεταφρασθὲν παρὰ τῆς ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς Ἐγχειρίδιον τοῦ Γάλλου Κυρίου Σαραζίνου, γνωριζόμενον εἰς τὸ ἐξῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ὁδηγός τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου», νὰ εἰσαχθῆ εἰς ὅλα τὰ κατὰ τὴν ἐπικράτειαν ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα. Οἱ κατὰ πόλεις, κώμας, καὶ χωρία ἀλληλοδιδασκτικοὶ διδάσκαλοι ὀφείλουσιν ν' ἀκολουθῶσιν ἀπαρεγκλίτως τὸν Ὁδηγὸν τοῦτον, ἔχοντες αὐτὸν ὡς τύπον καὶ κανόνα ἀπαράβατον τοῦ καθ' ἕλην διοργανισμοῦ, καὶ τοῦ περὶ τὴν διδασκαλίαν τρόπου· ἐὰν δέ τις τῶν διδασκάλων νομίξῃ ἀναγκαίαν τὴν κατὰ τὴν τροπολογίαν, χωρὶς νὰ καινοτομῇ παντελῶς, θέλει καθυποβάλλει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὰς παρατηρήσεις του, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ συντελέσωσιν ἐγκαίρως μετὰ τῶν ἄλλων εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς μεθόδου». (*Ὁδηγός [...] 1830*, σ. γ').

⁴ Για τους λόγους που οδήγησαν τον Henri-Auguste Dutrène, ο οποίος αρχικά ανήκε στους στενοὺς συνεργάτες του Καποδίστρια, να στραφεί εναντίον του κυβερνήτη βλ. Χρ. Λούκος, *Ἡ ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια 1828-1831*, Θεμέλιο 1988, σ. 213-214, 216 και 273.

⁵ Ο Νεόφυτος Νικητόπλος ἦταν δάσκαλος με φιλελεύθερες ιδέες, ἐνῶ γνώριζε και τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο. Ἀναλυτικότερα για το φιλελευθερισμό και τις καινοτόμες ἀντιλήψεις του Νικητόπλου βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς, «Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ἕνα ἀλλιώτικο ἑλληνικὸ σχολεῖο», *Ὁ Ἐραμιστής*, τεῦχος 11, 1974, σσ. 323-332.

⁶ Για τον Κοκκώνη βλ. Μαρία Ἀμαριώτου, *Ἰω. Π. Κοκκώνης, ὁ πρῶτος μας παιδαγωγός*, Ἀθήνα 1937 και Χρήστος Τζήκας, *Ι. Π. Κοκκώνης...*, ὁ.π.

να επιλέξει το καταλληλότερο εγχειρίδιο αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και τον καλύτερο τρόπο οργάνωσης των σχολείων⁷. Παρά τις διαφωνίες που εκφράστηκαν από τον Νικητόπλο⁸, που υποστήριζε την ανάγκη συγγραφής ενός εγχειριδίου που να στηρίζεται στα ελληνικά δεδομένα, φαίνεται ότι τελικά κυριάρχησε η απόφαση των Κοκκώνη και Καποδίστρια⁹. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, χάρη στις ενέργειες του Κοκκώνη, κατόρθωσε να επικρατήσει και κατά την οθωνική περίοδο¹⁰, παρ' όλο που δεν προβλεπόταν ρητά με τον οργανικό νόμο της εκπαίδευσης που ψηφίστηκε το 1834 (Διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου). Με το Β.Δ. 10409 της 19 Απριλίου/1 Μαΐου 1836 καθιερωνόταν και το συνδιδασκτικό τμήμα, η συχνότητα, όμως, των επανεκδόσεων του Οδηγού αποδεικνύει την κυριαρχία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην οργάνωση των σχολείων¹¹.

Ο ορισμός της μεθόδου δίνεται από τον ίδιο τον Κοκκώνη: «εἷς διδάσκαλος ἕνασχολεῖ συγχρόνως πλῆθος μαθητῶν κατατεγμένων κατὰ κλάσεις καὶ χορείας, διὰ πρωτοσχόλων προδεδιδαγμένων καὶ διδασκόντων τοὺς συμμαθητὰς τῶν ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ διδασκάλου»¹². Οι μαθητές χωρίζονταν σε οχτώ κλάσεις, ανάλογα με το γνωστικό τους επίπεδο, και παρακολουθούσαν το κάθε μάθημα ξεχωριστά. Η διδασκαλία γινόταν από τον πρωτόσχολο μαθητή σε ομάδες μαθητῶν διαφορετικής κάθε φορά σύνθεσης. Οι πρωτόσχολοι είχαν ήδη προετοιμαστεί γι' αυτό το σκοπό και τελούσαν υπό τις οδηγίες και εποπτεία του δασκάλου¹³.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Οδηγός διανεμόταν από την κυβέρνηση δωρεάν σε όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της επικράτειας και ήταν κτήμα της σχολικής βιβλιοθήκης. Ο δάσκαλος με την αποχώρησή του από το σχολείο είχε την υποχρέωση να παραδίδει όλα τα βιβλία του σχολείου στους επιτρόπους. Σε όσα σχολεία δεν είχε αποσταλεί το έργο, οι δάσκαλοι ή οι επίτροποι μπορούσαν να το ζητήσουν από τη Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης. Αλλά και όσοι δάσκαλοι ήθελαν να έχουν προσωπικά το βιβλίο, είχαν τη δυνατότητα να το αγοράσουν από το Διευθυντή του Εθνικού Τυπογραφείου¹⁴.

Στα πλαίσια της μελέτης αυτής θα παρουσιάσουμε και θα σχολιάσουμε όσα στοιχεία από τον Οδηγό αναφέρονται στη Σχολική Υγιεινή και θα κάνουμε συσχετισμό τους με άλλες πηγές που εντοπίσαμε. Ενδείξεις για την υγιεινή

⁷ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὅ.π., σσ. 45-46. Για το αλληλοδιδασκτικό σχολείο των άλλων χωρῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς λόγους ἐπιλογῆς τῆς αλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, βλ. Ἰωσήφ Σολομῶν, *Ἐξουσία καὶ τάξη...*, ὅ.π., σσ. 33-43.

⁸ Βλ. σχετικὰ κείμενα στὸ Ἀπόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-πηγαί...*, ὅ.π., τόμ. Β': σ. 760 κ.ε. καὶ 1260-1268.

⁹ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὅ.π., σσ. 47-48.

¹⁰ Μ. Ἀμαριώτου, *Ἰω. Π. Κοκκώνης...*, ὅ.π., σ. 32.

¹¹ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὅ.π., σ. 133.

¹² Ἰ. Π. Κοκκώνης, *Ἐγχειρίδιον περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδύσεως...*, Μέρος Πρῶτον, ὅ.π., σ. 2.

¹³ Γ. Χασιώτης, «Ἡ παρ' ἡμῶν δημοτικὴ παιδεία...», ὅ.π., σ. 105.

¹⁴ Ἰ. Π. Κοκκώνης, *Ὁδηγός [...]* 1830, σ. 128.

υπάρχουν, εκτός από την πρώτη έκδοση του 1830, και στις μεταγενέστερες εκδόσεις, στις οποίες ενσωματώνονταν καινούρια στοιχεία.

β. Υγιεινή και ηθική στον Οδηγό του 1830

Στα κεφάλαια του πρώτου Οδηγού, που τυπώθηκε στην Αίγινα το 1830, περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια οτιδήποτε αναφέρεται στη σχολική διαδικασία χωρίς να αφήνονται πολλά περιθώρια πρωτοβουλιών στο δάσκαλο. Έτσι, υπάρχουν συγκεκριμένες προδιαγραφές για την τοποθεσία του σχολείου, την κατασκευή, το σχήμα και τις διαστάσεις του διδακτηρίου, των θυρών, των αποχωρητηρίων, της έδρας, του γραφείου του δασκάλου, του πατώματος, των θρανίων, την επιλογή της κατάλληλης θέσης καθίσματος για τους μαθητές, των υλικών γραφής, αλλά και γενικότερα όλων των αντικειμένων που υπάρχουν στο διδακτήριο. Προσδιορίζεται ακόμη η σχολική επίπλωση, τα διδασκόμενα μαθήματα, τα βιβλία που πρέπει να έχουν οι μαθητές, η μέθοδος διδασκαλίας, τα προγράμματα, η ταξινόμηση των μαθητών, οι εξετάσεις, το σύστημα αμοιβών και ποινών, τα καθήκοντα των δασκάλων και των μαθητών και η οργάνωση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου.

Αρχικά, γίνεται αντιπαράβολή μεταξύ ατομικής, συνδιδασκτικής και αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας¹⁵. Ο Κοκκώνης υποστηρίζει την επιλογή της αλληλοδιδασκτικής με επιχειρήματα που αναφέρονται και στην υγιεινή. Κατά τη γνώμη του, λοιπόν, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία υπερέχουν των άλλων, γιατί οι μαθητές διακρίνονται για την καθαριότητα, την ευσημότητα και την ψυχική ευχαρίστηση. Επιπλέον, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας ταιριάζει καλύτερα με την παιδική φύση η οποία αναζητά την κίνηση του σώματος. Με τη συγκεκριμένη μέθοδο οι μαθητές αναγκάζονται να σηκώνονται συχνά από τα θρανία τους, για να μελετήσουν τους πίνακες που υπήρχαν στο διδακτήριο, ενώ παλαιότερα ήταν υποχρεωμένοι να μένουν αρκετό χρόνο ακίνητοι στα θρανία τους και να πάσχουν από διάφορες νόσους¹⁶. Αντίθετα, ο Κοκκώνης δεν θεωρεί την αλληλοδιδασκτική επιζήμια για την υγεία των μαθητών, καθώς με τη νέα μέθοδο η μάθηση επιτυγχάνεται χωρίς πολύ κόπο και χρόνο. Εν ολίγοις, με την αλληλοδιδασκτική τα παιδιά θα διδάσκονταν «χωρίς ραβδισμούς και λύπας, και χωρίς να παθαίνωσι τι βλαβερόν τῆς υγείας των»¹⁷.

Ολόκληρο το πρώτο κεφάλαιο του Οδηγού, «Περὶ τοῦ ὑλικού» (σσ. 1-15), το οποίο αναφέρεται στο κτήριο, τη σχολική επίπλωση και τα όργανα του σχολείου, θεσμοθετήθηκε από το κράτος με το διάταγμα της 12^{ης} Ιουλίου 1830 και υπήρξε το πρότυπο κατασκευής των σχολείων για πενήντα χρόνια¹⁸. Μέσα από τις

¹⁵ Ι. Π. Κοκκώνης, *Οδηγός [...] 1830*, σσ. η'-ια'.

¹⁶ Ο.π., σ. η'.

¹⁷ Ο.π., σ. θ'.

¹⁸ Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ό.π., σ. 64. Στο διάστημα αυτό ο «Οδηγός» εκδόθηκε συνολικά πέντε φορές (1830, 1842, 1850, 1860 και 1864) και ενσωματώνονταν κάθε 10 χρόνια

σελίδες του *Οδηγού*, το σχολείο αποτυπώνεται ως ένας ξεχωριστός χώρος, που πρέπει να έχει συγκεκριμένη διαρρύθμιση, ώστε να εξυπηρετούνται όχι μόνο οι παιδαγωγικές ανάγκες των μαθητών, αλλά και η ηθική τους αγωγή και η προστασία της υγείας τους.

Από την αρχή ορίζονται οι αρχιτεκτονικές προδιαγραφές του σχολικού κτηρίου, οι οποίες σχετίζονται και με την υγιεινή: «τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ κτίζηται εἰς τινὰ τόπον παράμερον τῶν πολυπληθέστερων γειτονιῶν...»¹⁹, ώστε να εξασφαλίζεται η ησυχία κατά την ώρα του μαθήματος. Ο συγκεκριμένος, όμως, όρος για την τοποθεσία του σχολείου υποδηλώνει και την εφαρμογή στην πράξη μιας άλλης πρακτικής, η οποία φαίνεται ότι ίσχυε και στον ευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για την προσπάθεια του σχολείου να προφυλάξει τους μαθητές από την ανηθικότητα της καθημερινής ζωής στους πολυσύχναστους χώρους και να προστατεύσει την ηθικότητα του παιδιού²⁰. Με την ίδια λογική οι μαθητές επιτηρούνται κατά την είσοδο τους και την έξοδό τους από το σχολείο, καθώς και κατά την επιστροφή τους στο σπίτι²¹.

Η διατήρηση της ευταξίας φαίνεται ότι πρέπει να είναι βασικός κανόνας στο σχολείο, σύμφωνα με τον Κοκκώνη, και γι' αυτό ο στόχος αυτός αναφέρεται και σε άλλο σημείο του εγχειριδίου: «[...] νὰ μὴ ἦναι γύρω τοῦ σχολείου ἐργαστήρια θορυβῶδη, οὔτε ἄνθρωποι συνειθισμένοι, νὰ φωνάζωσιν ὀλ' ἡμέρα, νὰ τραγῶδῶσι κ.τ.λ. Διὰ τῆς ἐπιμόνου διατηρήσεως τῆς σιωπῆς θέλει ἔχει τις καὶ σχολεῖον εὐτακτον»²². Πέρα, όμως, από τις ρητές επιδιώξεις του *Οδηγού*, η εφαρμογή μιας τέτοιας διάταξης εξασφάλιζε και άλλα πλεονεκτήματα. Η απουσία θορύβου επιδρούσε θετικά στην ψυχική υγεία των μαθητών, ενώ το γεγονός ότι δε θα υπήρχαν άλλα κτίσματα εξασφάλιζε τον επαρκή φωτισμό του διδασκτηρίου.

Ωστόσο, αφενός οι αρχιτεκτονικές τάσεις της εποχής -που εκφράζονταν από τον αρχιτέκτονα Κλεάνθη- να οικοδομούνται λαμπρά δημόσια κτήρια, και αφετέρου η επικρατούσα αντίληψη για την οικοδόμηση του σχολείου σε τοποθεσία εύκολα προσβάσιμη και ηθικά ακίνδυνη, ανέτρεψε το πρώτο κριτήριο

περίπου κάποια καινούρια στοιχεία. Στις επανεκδόσεις του *Οδηγού* δεν ισχύει ο αξιωματικός χαρακτήρας των αρχικών προδιαγραφών, οι οποίες αιτιολογούνται πλέον με αναφορές στην υγιεινή και την πρακτικότητα. (Βλ. *ό.π.*, σ. 133).

¹⁹ Ί.Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1830*, σ. 1. Η οικοδόμηση του σχολείου σε χώρο, όπου απουσιάζουν οι θόρυβοι και οι περισπασμοί, υπήρχε από την εποχή του Joh. Amos Comenius (1592-1670). (Βλ. σχετικά, Albert Reble, (μτφρ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη), *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σ. 176).

²⁰ Έλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, *ό.π.*, σσ. 65-66.

²¹ Οι μαθητές επέστρεφαν στο σπίτι τους με συγκεκριμένη διάταξη και με ευθύνη των πρωτόσχολων. «Δὲν πρέπει δὲ ν' ἀφίνωνται τὰ παιδιά χωρὶς ἐπιστασίας καὶ εἰς τοὺς δρόμους, ὅταν ἐπιστρέψωσι εἰς τὰς οἰκίας των· ἀλλὰ νὰ ὀδηγῶνται τὰ μίᾳς καὶ τῆς αὐτῆς γειτονίας, ἢ ἐνορίας, ἐπιστατούμενα ὑπὸ τῶν φρονιμωτέρων ἐξ αὐτῶν, συμβαδιζόντων ὅλων εἰς δύο στίχους ἡσύχως καὶ εὐτάκτως». (Βλ. Ί.Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1830*, *ό.π.*, σ. 84).

²² *Ο.π.*, σ. 107, ἄρθρο 6.

του Οδηγού για οικοδόμηση του σχολείου σε απόμερη τοποθεσία. Έτσι, τα πρώτα σχολικά κτήρια κατασκευάστηκαν σε κεντρικές θέσεις της πόλης και με στοιχεία αρχιτεκτονικής που παρέπεμπαν στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό²³.

Οι προδιαγραφές του διδακτηρίου έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη κάποιους όρους της υγιεινής που συνδέονταν με τις επικρατούσες ιατρικές αντιλήψεις στο πρώτο σχεδόν μισό του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με αυτές, βασικοί παράγοντες μετάδοσης νοσημάτων ήταν ο στάσιμος αέρας και η υγρασία²⁴. Επομένως, για την προστασία της υγείας των μαθητών απαιτούνταν η κατασκευή υπογείου κάτω από το οίκημα²⁵, ώστε να αποτρέπεται η υπερβολική υγρασία. Κοινή πεποίθηση αποτελούσε επίσης ότι οι συνθήκες στασιμότητας του αέρα ευθύνονταν για τη μετάδοση από τους ανθρώπους «μιασμάτων»²⁶, τα οποία προκαλούσαν ασθένειες. Με βάση αυτό το σκεπτικό, συνεπώς, μία αίθουσα με μεγάλο ύψος θα εξασφάλιζε στους μαθητές περισσότερα κυβικά λίτρα αέρα. Οι διαστάσεις του διδακτηρίου διαμορφώνονται με βάση των αριθμό των μαθητών που φοιτούν. Το μέγιστο πλάτος ορίζεται στα 9-10μ., ενώ το ύψος μπορεί να είναι από 5 μέχρι 7μ²⁷.

Εκτός από το ύψος, το δεύτερο κριτήριο για την καλή κυκλοφορία του αέρα και τον εξαερισμό του χώρου ήταν η κατασκευή των παραθύρων, τα οποία έπρεπε «να είναι μεγάλα, ανοιγμένα, τὸ ἔν ἄντικρυ τοῦ ἄλλου, εἰς τὰς δύο μεγαλητέρας παραλλήλους πλευρὰς τοῦ διδακτηρίου»²⁸. Τα μεγάλα παράθυρα και ο αμφιπλάγιος φωτισμός διευκόλυναν τη διάταξη των θρανίων και το

²³ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σσ. 86-88. Για την αρχιτεκτονική των σχολείων γίνεται αναφορά στο έργο των Αρ. Μαλτή, Στ. Καραϊα, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σημείωση 1, σ. 74, όπου αναφέρεται και το έργο του αρχιτέκτονα Μ.Η. Barnard, *School Architecture*. Για το ανεφάρμοστο όλων των προδιαγραφών του Οδηγού στα νέα αλληλοδιδασκτικά σχολεία βλ. επίσης Δ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 275.

²⁴ Οι επιστημονικές ανακαλύψεις των Snow, Pasteur και Koch στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα για το ρόλο των μικροβίων στη μετάδοση των ασθενειών (π.χ. ο τύφος και η χολέρα μεταδίδονταν από το μολυσμένο νερό) απέδειξαν την ανεδαφικότητα των παραπάνω ιατρικών γνώσεων, οι οποίες ωστόσο είχαν γίνει αρχιτεκτονικές γνώσεις και εξακολουθούσαν να ισχύουν αρκετά χρόνια αργότερα. Οι αντιλήψεις αυτές αποτυπώνονται στις προδιαγραφές για το μεγάλο ύψος και τον εξαερισμό των αιθουσών. (Βλ. Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σσ. 88-89 και υποσ. 163, σ. 342). Ανάλογες αντιλήψεις των ιατρών και του πληθυσμού για το ρόλο του στάσιμου αέρα στην έξαρση των επιδημιών, σε αντίθεση με τη συμβολή των ισχυρών ανέμων στην ύφεσή τους βλ. στο Ιωάννης Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία...*, ό.π., σ. 48.

²⁵ Ι.Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1830*, σ. 1.

²⁶ Τα «ανθρώπινα μιάσματα» ήταν απόπνοιες οργανικής φύσης που εκπνέονταν με την αναπνοή. (Βλ. «Η καθαριότης τοῦ διδακτηρίου», περ. Δημ. *Εκπαίδευσις*, ἀριθ. 16, 10 Φεβρουαρίου 1906, σσ. 253-254).

²⁷ Ι.Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1830*, ό.π., σ. 1. Για τον ακριβή προσδιορισμό των διαστάσεων του διδακτηρίου δίνονται σχετικά παραδείγματα. (Ο.π., σσ. 3-5).

²⁸ Ι.Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1830*, σ. 1.

γράψιμο των μαθητών²⁹, ενώ ταυτόχρονα επέτρεπαν τον καλύτερο αερισμό των αιθουσών³⁰.

Ο συνωστισμός πολλών μαθητών σε κλειστούς χώρους αλλοίωνε την ποιότητα του αέρα και έβλαπτε την υγεία όσων διέμεναν στο διδακτήριο. Η αλλοίωση προερχόταν από την ιδιότητα της αναπνοής να αφαιρεί οξυγόνο και να προσθέτει διοξείδιο του άνθρακα, αλλά και από τις απεκκρίσεις του ανθρώπινου σώματος (π.χ. ιδρώτας). Επίσης, ο αέρας μολυνόταν από τις θερμάστρες, όπου αυτές υπήρχαν, και τη σκόνη, η οποία περιέχει πολλά μικρόβια. Έτσι, οι μαθητές και ο δάσκαλος κινδύνευαν από διάφορα νοσήματα όχι μόνο από την περιορισμένη ποσότητα οξυγόνου της σχολικής αίθουσας, αλλά και από την εισπνοή παθογόνων μικροβίων³¹. Υγιεινές αίθουσες ήταν μόνο όσες εξασφάλιζαν επαρκή ανανέωση του αέρα είτε με φυσικό είτε με τεχνητό αερισμό.

Εκτός, όμως, από τις πρακτικές ανάγκες των μαθητών και τις απαιτήσεις της υγιεινής, τα παράθυρα έπρεπε να παρέχουν και ηθική προφύλαξη. Για το λόγο αυτό έπρεπε να κατασκευάζονται τουλάχιστον 2 μ. πάνω από το δάπεδο της αίθουσας, ώστε να αποκλείεται η οπτική επαφή των παιδιών με τον εξωτερικό κόσμο³². Σε διαφορετική περίπτωση, όπου τα παράθυρα είχαν κατασκευαστεί σε χαμηλότερο από το ύψος που οριζόταν στον *Οδηγό*, έπρεπε τοποθετούνται «μικρά παραπετάσματα έμπροσθεν τών υαλίων του παραθύρου, όσα είναι πλησιέστερα εις τὸ ἔδαφος, ἢ τουλάχιστον ν' ἀλείφονται μὲ κἀνὲν χρωμα ὑπόλευκον»³³. Τον ίδιο στόχο εξυπηρετεί και η κατασκευή θύρας κοντά στο βάθρο που βρίσκεται η έδρα του δασκάλου, ώστε να γίνεται απρόσκοπτα από το δάσκαλο ο έλεγχος των μαθητών που εισέρχονται και εξέρχονται³⁴.

Η αίθουσα του διδακτηρίου πρέπει να είναι ισόγεια³⁵, γιατί αυτό εξυπηρετούσε την ασφάλεια των παιδιών και τα προστάτευε από τους κινδύνους ατυχημάτων³⁶. Επειδή εκείνη την εποχή τα περισσότερα κτήρια που στεγάζονταν τα σχολεία δεν είχαν κατασκευασθεί γι' αυτό το σκοπό, ο Κοκκώνης συνιστά να

²⁹ Ελένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ό.π., σσ. 67-68.

³⁰ Ο Κοκκώνης αναφέρει και μία άλλη πρακτική που συνηθιζόταν για την παρεμπόδιση της βροχής και τον καλύτερο αερισμό του χώρου: «Τινές συνεθίζουν νὰ κατασκευάζωσι τὰ παραθυρόφυλλα ἔξωθεν ὡς τὰ λεγόμενα τουρκιστὶ κεπένια τῶν ἐργαστηρίων. Ταῦτα ἡμισανοιγόμενα ἐμποδίζουσι τὴν βροχὴν, καὶ συστήνουσι καὶ τὰ ρεύματα τοῦ ἀέρος κάτωθεν πρὸς τὰ ἄνω», (*Οδηγός [...] 1830*, σ. 2, σημ. 1).

³¹ Για τον τρόπο αλλοίωσης του αέρα στους κλειστούς χώρους βλ. Αθανάσιος Μπέλλος, *Υγιεινή...*, ό.π., σσ. 100-102.

³² Ελένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ό.π., σ. 68.

³³ *Οδηγός [...] 1830*, σσ. 1-2.

³⁴ *Ο.π.*, σσ. 2-3.

³⁵ «...καὶ τὸ διδακτήριον, τὸ εἰς παράδοσιν τῶν μαθημάτων, νὰ ἦναι χαμόγειον...», (βλ. *Οδηγός [...] 1830*, σ. 1).

³⁶ Ελένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ό.π., σ. 69.

γίνονται οι δυνατές προσαρμογές, σύμφωνα με τα σχέδια που περιγράφονται στον *Οδηγό*³⁷.

Ακόμη, το σχολείο έπρεπε να διαθέτει αυλή χτισμένη με τοίχο, σε ένα σημείο της οποίας προβλεπόταν η κατασκευή ημιπαιθριού στεγασμένου χώρου, όπου οι μαθητές θα παρέμεναν μέχρι την έναρξη του μαθήματος. Πρόκειται για χώρο που θα χρησίμευε και για την παραμονή, κατά τις μεσημεριανές ώρες, των μαθητών που η μετακίνηση ήταν δύσκολη, επειδή έπρεπε να διανύσουν μακρινές αποστάσεις³⁸. Όμοια, στο ίδιο μέρος οι μαθητές με την είσοδό τους στο σχολείο θα τοποθετούσαν τα καλάθιά τους και θα κρεμούσαν τα καπέλα ή τα πανωφόρια τους σε πασσάλους περιμετρικά των τοίχων³⁹. Κανονικά, λοιπόν, οι μαθητές έπρεπε να είναι μέσα στην τάξη τους με ακάλυπτα τα κεφάλια· ωστόσο, όσα παιδιά είχαν πονοκεφάλους ή κάτι άλλο κακό, μπορούσαν να φορούν τα καλύμματά τους⁴⁰.

Μία άλλη σημαντική προδιαγραφή από άποψη υγιεινής που έπρεπε να καλύπτει το σχολικό κτήριο ήταν η υδροδότηση. Το νερό ήταν απαραίτητο για τις ανάγκες των μαθητών και του δασκάλου, αλλά και για την καθαριότητα του διδακτηρίου. Για το συγκεκριμένο θέμα προβλεπόταν η ύπαρξη δοχείου αποθήκευσης νερού ή η τοποθέτηση βρύσης στη μέση της αυλής⁴¹. Βέβαια την εποχή εκείνη, αλλά και στις αρχές ακόμη του 20^{ου} αιώνα, το νερό ήταν συχνά ακάθαρτο και αποτελούσε μέσο μόλυνσης και εμφάνισης επιδημιών, όπως ο τύφος.

Με ιδιαίτερη σχολαστικότητα περιγράφεται ένα άλλο σημαντικό κεφάλαιο της σχολικής υγιεινής που αφορά στο θρανίο. Εκ πρώτης όψεως οι προδιαγραφές για το θρανίο φαίνονται κατ' αρχάς θετικές, επειδή ανταποκρίνονταν στις ανάγκες του μαθητή και βασιζόνταν σε ανατομικά δεδομένα. Αναλόγως, λοιπόν, με τη σωματική ανάπτυξη των μαθητών έπρεπε να διαμορφώνεται και το ύψος του θρανίου. «Τὸ ὕψος τῶν γραφείων εἶναι, τῶν μὲν τῆς πρώτης κλάσεως 0^μ 68, τῶν δὲ τῆς ἀνωτάτης 0^μ 73. Τῶν δὲ λοιπῶν [τῶν ἀνὰ μέσον τούτων] τὸ ὕψος προχωρεῖ βαθμηδὸν ἀὐξανόμενον ἀνεπαισθητῶς μεταξύ τῶν δυο εἰρημένων ὄρων. Τὸ δὲ τῶν θρανίων ὕψος εἶναι τῶν μὲν τῆς πρώτης κλάσεως 0^μ 40, τῶν δὲ τῆς ἀνωτάτης 0^μ 46. Τὸ τῶν λοιπῶν ὁμοίως προχωρεῖ βαθμηδὸν μεταξύ τῶν δύο τούτων ἄκρων ὄρων· αἱ διαφοραὶ δὲ αὐταὶ εἶναι λογαριασμέναι καθ' ὑπόθεσιν τοῦ ἀναστήματος τῶν παιδίων»⁴².

³⁷ Ο.π., σ. 3.

³⁸ Σε άλλο σημείο του *Οδηγοῦ*, ο Κοκκῶνης επισημαίνει ότι αυτά τα παιδιά δεν πρέπει να παραμένουν μόνα τους στο σχολείο, αλλά πρέπει να τα προσέχει κάποιο υπεύθυνο άτομο, δηλαδή ο δάσκαλος ή κάποιος άλλος που θα επέλεγε ο διδάσκων. (*Οδηγός [...] 1830*, ό.π., σ. 111).

³⁹ Ί.Π. Κοκκῶνης, *Οδηγός [...] 1830*, ό.π., σ. 3.

⁴⁰ Ο.π., σ. 111.

⁴¹ Ο.π., σ. 3.

⁴² Ο.π., σ. 7.

Ωστόσο, στην πράξη τα πράγματα ήταν διαφορετικά, αφού οι μαθητές που φοιτούσαν στο σχολείο και στις διάφορες κλάσεις προέρχονταν από διαφορετικές ηλικιακές ομάδες. Έτσι, στην ίδια κλάση μπορεί να υπήρχαν μαθητές 8 και 18 ετών. Σε συνδυασμό επίσης με το γεγονός ότι εκείνη την εποχή δε γινόταν μετρήσεις του αναστήματος των μαθητών που θα χρησίμευαν ως βάση για την κατασκευή των θρανίων, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα θρανία, όταν βέβαια αυτά υπήρχαν, ήταν τέτοια που ανάγκαζαν το μαθητή να προσαρμοστεί σε αυτά και όχι το αντίθετο. Πρόκειται, επομένως, για ευρωπαϊκές προδιαγραφές που δεν ανταποκρίνονταν στα ελληνικά δεδομένα.

Στη γενικότερη κατηγορία της υγιεινής του διδασκτηρίου, τέλος, συμπεριλαμβάνεται και το ζήτημα της θέρμανσης, απολύτως απαραίτητης για τη σχολική εργασία. Για μαθητικό πληθυσμό 300 ατόμων έπρεπε να υπάρχουν δύο τουλάχιστον θερμάστρες, οι οποίες τοποθετούνταν στις απέναντι διαγώνιες γωνίες της αίθουσας. Για λόγους μάλιστα πυροπροστασίας ήταν απαραίτητο να καλύπτονται με «μετάλλινα περιστοιχίσματα»⁴³.

Στη συνέχεια υπάρχουν κεφάλαια, όπου υπάρχουν αναφορές για την υγιεινή του μαθητή. Στο Β' Κεφάλαιο, *Γραφή ή γράψιμον*, (σσ. 15-22), περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να διδάσκεται το συγκεκριμένο μάθημα στις 8 κλάσεις των μαθητών με τη βοήθεια και των πρωτόσχολων και καθορίζεται ακόμη και ο τρόπος που θα καθόταν ο μαθητής στο θρανίο. Τα παιδιά έπρεπε να συνηθίζουν από νωρίς στην τήρηση της κανονικής στάσης κατά τη γραφή, δηλαδή να κρατάνε ίσιο το σώμα τους και το κεφάλι τους σηκωμένο και όχι χωμένο στους ώμους⁴⁴. Πιο συγκεκριμένα, η σωστή στάση απαιτούσε το σώμα να «κρατείται ίσιον, ὀλίγον ἀποκλῖνον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος διὰ ν' ἀφίνεται ἐλεύθερος ὁ δεξιὸς εἰς τὰς κινήσεις του. Τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ σώματος ἀπέχει τοῦ γραφείου πλειότερον ἢ τὸ ἀριστερόν, καὶ ὁ δεξιὸς βραχίον πλησιάζει εἰς τὸ κορμίον πλειότερον»⁴⁵. Παρακάτω, οι κανόνες γραψίματος γίνονται πιο συγκεκριμένοι για κάθε γράμμα χωριστά.

Ένα άλλο θέμα που θίγεται αναφέρεται στο πρόγραμμα διδασκαλίας του σχολείου. Μερικές από τις παραμέτρους που ρυθμίζει ο *Οδηγός* αναφέρονται στη διάρκεια των μαθημάτων και των διαλειμμάτων, στο συνολικό ημερήσιο και εβδομαδιαίο χρόνο σχολικής εργασίας των μαθητών, στην κατ' οίκον μελέτη και στις διακοπές.

Το σχολικό ωράριο απαιτούσε από τους μαθητές να βρίσκονται στο σχολείο από το πρωί μέχρι το απόγευμα. Κατ' αρχάς, η πρωινή προσέλευση και η συγκέντρωση στο προαύλιο του σχολείου ήταν απαραίτητη για τον έλεγχο της καθαριότητας. Η διαδικασία αυτή γινόταν πριν από την έναρξη των μαθημάτων και διαρκούσε ένα 45άλεπτο: «κατὰ τὴν ὥραν 8 λεπτὰ [00] ἐμβαίνει ὁ διδάσκαλος

⁴³ Ο.π., σ. 9.

⁴⁴ Ο.π., σ. 21.

⁴⁵ Ο.π., σ. 118.

καὶ οἱ γενικοὶ πρωτόσχολοι εἰς τὸ διδακτήριον. Γίνεται ἡ ἐξέτασις τῆς καθαριότητος τῶν μαθητῶν, τεταγμένων εἰς τὸ προαύλιον. 8 [ῥα] 45 [λεπτά] ἐμβαίνουνσι οἱ πρωτόσχολοι τῆς ἡμέρας· γίνεται ἡ πρόσκλησις αὐτῶν»⁴⁶. Πριν ἀπὸ τὴν έναρξιν τῆς απογευματινῆς διδασκαλίας γινόταν νέος ἐλεγχος, ὁ ὁποῖος διαρκούσε ἕνα τέταρτο: «1[ῥα] 45 [λεπτά] γίνεται ἡ ἐξέτασις τῆς καθαριότητος· ἐμβαίνουνσι εἰς τὸ διδακτήριον ὁ διδάσκαλος καὶ οἱ πρωτόσχολοι τῆς ἡμέρας· γίνεται ἡ πρόσκλησις αὐτῶν κτλ.»⁴⁷. Οἱ μαθητές, λοιπόν, στέκονταν στοιχισμένοι καὶ ὁ δάσκαλος περνούσε ἀπὸ μπροστὰ τοὺς καὶ ἐπιθεωρούσε τὴν καθαριότητα τοῦ προσώπου, τῶν χειρῶν, τῶν ποδιῶν καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφάνισις ἦταν τὰ κομμένα νύχια καὶ τὰ κτενισμένα μαλλιά⁴⁸.

Ἡ πρωινή διδασκαλία διαρκούσε ἀπὸ τὶς 9 ἕως τὶς 12 καὶ ἡ απογευματινὴ ἀπὸ τὶς 2 μέχρι τὶς 5 καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου⁴⁹. Δὲν υπήρχαν θερινὲς διακοπές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάπαυσιν τῆς Κυριακῆς⁵⁰. Τὸ διδακτικὸ ἔτος ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ὅτι εἶναι σήμερὰ καὶ οἱ ἡμέρες διακοπῶν πολὺ περιορισμένες. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μηνῶν ποὺ εἶχε πολλὴ ζέστη, δηλαδὴ ἀπὸ 1^η Ἀπριλίου μέχρι τέλος Σεπτεμβρίου, τὰ μαθήματα ἔπρεπε νὰ ἀρχίζουσι στὶς 8 καὶ νὰ τελειῶνουσι στὶς 11, ἐνῶ τὸ ἀπόγευμα νὰ τελειῶνουσι κανονικὰ στὶς 5. Ὑπῆρχε, ὅμως, διαταγὴ τῆς κυβέρνησις, σύμφωνα με τὴν ὁποία τὰ μεσημβρινὰ μαθήματα ἔπρεπε νὰ σταματοῦν γιὰ 40 ἡμέρες τὸ καλοκαίρι, ἀπὸ 20 Ἰουλίου μέχρι 1^η Σεπτεμβρίου, ἐνῶ τὸ πρῶτὸ σχολεῖο θὰ λειτουργοῦσε κανονικὰ⁵¹.

Τέλος, ἐπισημαίνεται ὅτι δὲν προβλεπόταν διαλείμματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρόνο ποὺ μεσολαβοῦσε μετὰ τὴν πρωινήν καὶ ἀπογευματινὴν διδασκαλίαν, κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ μαθητὲς μπορούσαν νὰ γευματίσωσι στὸ σπίτι τοῦς. Ἀπὸ τὸ σύνολο

⁴⁶ Ο.π., σ. 59.

⁴⁷ Ο.π., σ. 61.

⁴⁸ Ο.π., σσ. 110-111. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Κοκκῶνης, (στο ἴδιο, σημ. 1, σσ. 110-111), θεωρεῖ ὅτι οἱ μαθητὲς πρέπει νὰ ἔχουν ὁμοίμορφη ἐνδυμασία καὶ νὰ δίνεται ἡ ἀπαραίτητη βοήθεια τοῖς φτωχοῦς γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Εἰδικότερα, προτείνει οἱ μαθητὲς νὰ φοροῦν «ἐπενδύματα (Blowses)... εἶδος ἀπλοῦ ὑποκαμίσου χωρὶς λοξάρια, τὸ ὁποῖον, κατασκευαζόμενον ἀπὸ διαφόρων σκοτεινοχρῶμων ὑφασμάτων, βαμβακερῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, φοροῦσι καθημερινῶς τὰ παιδιά ἐπάνω ἀπὸ ὅλα τῶν τὰ λοιπὰ φορέματα. Τοιαῦτα ἐπενδύματα, τροποποιημένα πρὸς συνειθιζομένην τῶρα ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν, τῆς ὁποίας τὸ σχῆμα ἔχουσι καὶ τὰ Γαλλικά, ἠμποροῦν καὶ τὰ παιδιά μας δι' οἰκονομίαν νὰ φορῶσι, τὸν μὲν χειμῶνα ἐπάνω ἀπὸ τὰ συνήθη τῶν φορέματα· τὸ δὲ καλοκαίριον, ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑποκάμισον».

⁴⁹ Ο.π., σ. 59.

⁵⁰ Οὔτε τὴν Κυριακὴν, ὅμως, μπορούσαν νὰ ἀναπαυθῶν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ υποχρεώνονταν νὰ συγκεντρωθῶν ὅλοι μαζί με τὸν δάσκαλό τοῦς γιὰ νὰ πάνε εἰς τὴν ἐκκλησίαν (βλ. ὁ.π., σσ. 113-114). Ἐπρεπε νὰ περάσωσι πολλὰ χρόνια ἀκόμη, τέλος τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, ὥσπου κάποιοι ἰατροὶ, ὡς ὁ Γ. Καραπαναγιώτης, πρότεινε νὰ ὁριστεῖ ἀκόμη μία ἡμέρα ἀνάπαυσις ἐκτὸς τῆς Κυριακῆς. (βλ. Γ. Καραπαναγιώτης, *Ἑλληνικὴ ὑγιεινὴ προληπτικὴ...*, ὁ.π., σ. 71). Πρόκειται γιὰ μίαν πολὺ σημαντικὴν πρότασιν γιὰ τὴν ὑγιεινὴν τοῦ μαθητῆ ποὺ θὰ ἐφαρμοστεῖ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐκπαιδευτικὸν σύστημα σχεδὸν ογδόντα χρόνια ἀργότερα.

⁵¹ Κοκκῶνης, *Ὁδηγὸς [...] 1830*, σ. 63.

του διδακτικού έτους οι μαθητές μπορούσαν να αναπαυθούν σε συγκεκριμένες γιορτές, οι οποίες ήταν και σχολικές αργίες: 1^η, 6^η, 7^η και 30^η Ιανουαρίου, 2 Φεβρουαρίου, 25 Μαρτίου, 23 Απριλίου, 21 Μαΐου, 24, 29 και 30 Ιουνίου, 20 και 27 Ιουλίου, 6 και 15 Αυγούστου, 8, 14 και 26 Σεπτεμβρίου, 26 Οκτωβρίου, 8, 14 και 30 Νοεμβρίου, 6, 12, 24, 25 και 26 Δεκεμβρίου, από τη Μεγάλη Τετάρτη το απόγευμα μέχρι την τέταρτη μέρα της διακαινησίμου, την πέμπτη μέρα της Αναλήψεως, τη δεύτερη της Πεντηκοστής και, τέλος, δύο ημέρες μετά το πέρας των δημόσιων εξετάσεων⁵².

Αλλά το σχολικό ωράριο των μαθητών δεν εξαντλείται ακόμη, καθώς υπάρχει μέριμνα και για τη σωματική τους ευεξία. Η σωματική άσκηση συνιστάται να γίνεται μετά το πέρας των πρωινών ή των απογευματινών μαθημάτων. Η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής γινόταν στο Ορφανοτροφείο από όπου οι μαθητευόμενοι μάθαιναν τις βασικές γνώσεις για να τις μεταφέρουν αργότερα στα σχολεία τους⁵³.

Προκύπτει από τα παραπάνω ότι ο χρόνος ανάπαυσης των μαθητών την εποχή αυτή ήταν ελάχιστος, γεγονός που συμβαδίζει και με τις αντιλήψεις παιδαγωγών της εποχής, όπως του Μουστοξύδη, ο οποίος θεωρούσε ότι δεν ωφελούν τα παιδιά οι παρατεταμένες διακοπές⁵⁴. Η λογική αυτή επικράτησε σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όπως διαπιστώνουμε και από μεταγενέστερα παιδαγωγικά συγγράμματα. Οι προτροπές που διατυπώνονταν θεωρούσαν ωφέλιμη την ενασχόληση των παιδιών και τις ημέρες των γιορτών, με βάση και το χριστιανικό «ἔξεστι καὶ τοῖς Σάββασι εὖ ποιεῖν». Σύμφωνα με την Ελένη Καρυτζάκη, αντίθετα με την ωφελιμότητα των μικρών διαλειμμάτων, η μεγάλη περίοδος των διακοπών και οι συχνές παύσεις των μαθημάτων εμπόδιζαν την πρόοδο, καθώς τα παιδιά δυσκολεύονταν να επανέλθουν στους φυσιολογικούς σχολικούς ρυθμούς και ξεχνούσαν όσα είχαν μάθει⁵⁵.

Δεν μπορεί, επομένως, να γίνει λόγος για σχολικό πρόγραμμα που βασιζόταν στις αρχές της υγιεινής. Η απουσία σωστού καταμερισμού του χρόνου που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της παιδικής ηλικίας και η έλλειψη διαλειμμάτων είναι πιθανό ότι προκαλούσε στους μαθητές πνευματική

⁵² Ο.π., σ. 63. Βλ. αναλυτικά και το Διάταγμα της 16 Ιανουαρίου 1830 για τις διακοπές, που παρατίθεται στο παράρτημα του «Οδηγού» (σσ. 129-131). Η περίοδος των διακοπών άρχισε να προβλέπεται από το 1867 και εξής με εγκυκλίους και διατάγματα. (Βλ. Χρ. Λέφας, *Ιστορία τῆς Ἐκπαιδύσεως...*, ό.π., σσ. 64-65).

⁵³ Ι.Π. Κοκκώνης, *Ὁδηγός [...]* 1830, ό.π., σημ. 1, σ. 59.

⁵⁴ Στις προτάσεις του προς τον Καποδίστρια, που αφορούσαν στο Κεντρικό σχολείο, ο Μουστοξύδης θεωρούσε απαραίτητο να εφαρμόζεται συνεχές πρόγραμμα στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Πρότείνει, δηλαδή, το μήνα Ιούλιο να μη διακόπτονται τα μαθήματα, αλλά να λιγοστεύει ο αριθμός τους, γιατί «συμφέρει νὰ γυμνάζωνται (=εκπαιδεύονται) κατὰ συνέχειαν καὶ μαθηταὶ καὶ διδάσκαλοι». (Βλ. Ἐλένη Κούκκου, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Παιδεία 1827-1832...*, ό.π., σ. 139).

⁵⁵ Βλ. Ἐλένη Καρυτζάκη, *Συλλογὴ ἠθικῶν καὶ ὑγιεινῶν παραγγελμάτων. Περὶ τῆς Παιδαγωγίας ἐν γένει*, Τύποις τοῦ «Ἀστέρος τῶν Κυκλάδων», ἐν Ἐρμουπόλει 1874, σ. 13.

υπερκόπωση, καθώς δεν υπάρχουν απεριόριστα όρια αντοχής στη σωματική και πνευματική εργασία. Η κατάσταση γινόταν πιο σοβαρή, αν λάβουμε υπόψη μας τις ανθυγιεινές συνθήκες των σχολείων (άθλια κτήρια, ανεπαρκής φωτισμός και αερισμός), την απουσία σωματικής άσκησης των μαθητών και τις συχνές εξετάσεις.

Οι μαθητές εξετάζονταν, αρχικά, για την κατανομή τους σε κλάσεις, και στη συνέχεια, μία φορά την εβδομάδα σε ένα από τα εξεταζόμενα μαθήματα για έλεγχο της προόδου, ενώ κάθε έξι εβδομάδες εξετάζονταν στη διδασκόμενη ύλη της κλάσης τους για την προαγωγή τους στην επόμενη. Τέλος, την 1^η Αυγούστου προβλεπόταν η διενέργεια ετήσιων δημόσιων εξετάσεων και η απονομή βραβείων στους καλύτερους μαθητές⁵⁶. Πάντως, η επισημότητα των εξετάσεων και ο τρόπος διεξαγωγής τους σίγουρα επηρέαζε αρνητικά την ψυχική υγεία των μαθητών.

Η κυριότερη, όμως, αιτία νοσηρότητας των μαθητών ήταν οι επιδημίες που εμφανίζονταν στα σχολεία και εμπόδιζαν τη λειτουργία τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Κοκκώνης γίνεται προάγγελος του εμβολιασμού των μαθητών από την ευλογία, που θα θεσπισθεί λίγα χρόνια αργότερα. Πρόκειται για μέτρο προφύλαξης του σχολείου, που εφαρμόζοταν ήδη στη Γαλλία, αλλά και σε άλλες χώρες. Οι διατάξεις όριζαν «να μη δέχονται οί διδάσκαλοι εις τὰ σχολεία των μαθητᾶς, οί ὅποιοι δὲ φέρουν ἀποδείξεις ὅτι ἔχουν ἐβγαλμένας τὰς εὐλογίας» και προτείνεται «να᾽ εἰσαχθῆ καὶ εις ἡμᾶς ἡ διάταξις αὕτη, ἀφ' οὗ πρῶτον χορηγηθῆ ὁ τρόπος εἰς ὅλους τοὺς πτωχοὺς να᾽ ἐγκεντρόνωσι τὰ παιδιά των μετὴν δαμαλευλογίαν»⁵⁷. Με βάση όμως τις προδιαγραφές των «Οδηγών» του Κοκκώνη, μέχρι το 1880 κυριαρχούσε το αλληλοδιδακτικό σχολείο και σχεδόν όλα τα σχολεία είχαν μία μόνο τάξη, όπου αναγκαστικά συγχρωτίζονταν πολλοί μαθητές. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι σε κάθε θρανίο κάθονταν από 4 μέχρι 20 μαθητές, σαφώς αποτελούσε αιτιολογικό παράγοντα προσβολής των μαθητών από διάφορα νοσήματα.

Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν στη διαγωγή των μαθητών, οι οποίοι υποχρεώνονταν να εφαρμόζουν «ἀπαρασαλεύτως» 20 κανόνες που είχαν τη μορφή εντολών και διαβάζονταν μία φορά την εβδομάδα. Αναφορικά με την υγιεινή, οι μαθητές έπρεπε να προσέρχονται στο σχολείο με καθαρή και ευπρεπή ενδυμασία και εμφάνιση. Αναλυτικότερα, έπρεπε «να᾽ ἐμβαίνωσιν εις τὸ σχολεῖον ἔχοντες τὰς χεῖρας καὶ τὸ πρόσωπον καθαρὰ, κτενισμένοι καὶ ὑποδεμένοι· ποτὲ δὲν πρέπει να᾽ ἔρχωνται ἀνυπόδητοι ἢ μετ' ἄπλυτα ποδάρια ἢ μετ' ἰσχυρὰ καὶ λερωμένα φορέματα»⁵⁸. Μην ξεχνάμε, άλλωστε, τον έλεγχο της καθαριότητας, που γινόταν πριν από την έναρξη των μαθημάτων. Αξιοσημείωτη

⁵⁶ Βλ. «Κανονισμὸς τῶν δημοσίων ἐξετάσεων τῶν εἰς τ' Ἀλληλοδιδασκτικὰ διδασκομένων μαθητῶν», της 12ης Ιουλίου 1830, Ὁδηγὸς [...] 1830, σσ. 135-142.

⁵⁷ Ο.π., σημ. 1, σ. 88.

⁵⁸ Ο.π., σ. 104.

είναι, τέλος, αν και συνιστάται η σπάνια χρήση της από το δάσκαλο, και η ποινή που προβλέπεται για τους μαθητές που παραβιάζουν τους κανόνες της καθαριότητας. Στην περίπτωση αυτή, ο παραβάτης έφερε στο λαιμό του επιγραφή με τη λέξη «ρύπαρός»⁵⁹, τακτική που σίγουρα ήταν ταπεινωτική για την προσωπικότητα του μαθητή.

Κανόνες, όμως, ίσχυαν και για τους δασκάλους. Εκτός των άλλων καθηκόντων τους, ήταν υπεύθυνοι για τη διατήρηση της καθαριότητας του διδακτηρίου και για τον έλεγχο των ατομικών ειδών του μαθητή. Πιο συγκεκριμένα, το διδακτήριο χρειαζόταν καθημερινό σάρωμα και ξεσκόνισμα των γραφείων, ενώ ειδικά την εποχή των δημοσίων εξετάσεων έπρεπε να γίνεται επιπλέον ξαράχνιασμα των τοίχων και καθάρισμα των τζαμιών των παραθύρων. Καθαρά ακόμη έπρεπε να είναι τα τετράδια, οι πίνακες και τα υποδείγματα, ενώ για την αποφυγή του γραψίματος των γραφείων από τους μαθητές συνιστώνταν η βαφή τους με μαύρο χρώμα⁶⁰.

Επιπλέον, ο δάσκαλος έπρεπε να δείχνει ιδιαίτερη φροντίδα και για την εξωτερική του εικόνα, η οποία επιβαλλόταν να διακρίνεται από καθαριότητα, απλότητα και σεμνότητα. Προς αποφυγήν είναι η αμφίεση του δασκάλου που εμφανίζεται στο σχολείο με το νυχτερινό κάλυμμα του κεφαλιού, «ή ὦν γυμνοπόδης ἢ ἀναμαλλιάρης, ἢ ἐκβραχιονισμένος καὶ χωρὶς ἐξωφόριον· δὲν πρέπει οὐδὲ νὰ τραβᾷ καπνὸν μέσα εἰς τὸ διδακτήριον, οὐδὲ νὰ φέρῃ μέσα εἰς αὐτὸ τὸν σκύλον ἢ τὸν γάτον του, ἢ ἄλλου εἴδους ζῶα»⁶¹.

Δεν αρκούν όμως αυτά, καθώς ο δάσκαλος χρειάζεται να φροντίζει και για την ηθική του υπόσταση και να θυμάται ότι διατηρεί την ιδιότητά του και εκτός διδακτηρίου. Αυτό θα το πετύχει με το να έχει συναναστροφές με έντιμους πολίτες και με την αποφυγή χώρων που αντιβαίνουν με την ευπρέπειά του, όπως καφενεία, καπηλεία και σφαιριστήρια. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να αποτελεί πρότυπο όχι μόνο για τους μαθητές, αλλά και για τους συγγενείς τους⁶².

Παράλληλα με την ηθική ακεραιότητα του δασκάλου, έπρεπε να προστατεύεται και η ηθικότητα των μαθητών. Επικίνδυνος χώρος ηθικών παρεκτροπών ήταν τα αποχωρητήρια, εξαιτίας της δυνατότητας απομόνωσης που προσέφεραν στο μαθητή. Το πρόβλημα λυνόταν με τη σωστή κατασκευή, η οποία έπρεπε να γίνει με τέτοιο τρόπο, που να προστατεύει τους μαθητές από τις σεξουαλικές διαστροφές, κυρίως από τον αυνανισμό και την ομοφυλοφιλία. Στο δάσκαλο ανατίθεται ο ελεγκτικός ρόλος της απαγόρευσης της χρήσης των αποχωρητηρίων από πολλούς μαθητές ταυτόχρονα. Αυτός ο κίνδυνος μπορούσε να αποτραπεί, εφόσον υπήρχε «... πλησίον τῆς θύρας τῆς εἰς ἔξοδον, εἰς τὸν τοῖχον, ἓν σημεῖον ὅμοιον μὲ τηλεγράφων κλάσεως, τὸ ἓν πρόσωπον τοῦ ὁποίου

⁵⁹ Ο.π., σ. 102.

⁶⁰ Ο.π., σσ. 109-110.

⁶¹ Ο.π., σ. 110.

⁶² Ο.π., σ. 110.

εἶναι λευκόν, καὶ τὸ ἕτερον μαῦρον. Ὅταν εἷς τῶν μαθητῶν ἐξέρχεται πρὸς χρείαν του, στρέφει τὸ μαῦρον πρόσωπον πρὸς τὰ ἄνω, ἢ πρὸς τοὺς μαθητὰς κάλλιον, καὶ τότε κανεὶς ἄλλος δὲν συγχωρεῖται νὰ ἐξέλθῃ· ὅταν δ' ἐπιστρέψῃ, γυρίζει τὸ λευκόν. Ἄλλος μαθητὴς τότε ἐξέρχεται πρᾶσσω τὸ αὐτό»⁶³.

Μελετώντας και τις επόμενες εκδόσεις του *Οδηγού*, διαπιστώνουμε ότι τα αποχωρητήρια οριοθετούνταν σε τέτοιο σημείο του αὐλίου χώρου, το οποίο διευκόλυνε την ορατότητα της εισόδου τους. Η πρακτική αυτή ανταποκρινόταν στις απόψεις των Ευρωπαϊών παιδαγωγών και ιατρών για ἔλεγχο του γενετήσιου ενστίκτου των παιδιών. Βασική επιδίωξη δηλαδή ήταν η αποτροπή του αυνανισμού από το μαθητή που βρισκόταν απομονωμένος και χωρίς επιτήρηση σε αυτό το χώρο. Η τοποθέτησή τους, επομένως, σε σημείο ορατό από όλους τους μαθητές δημιουργούσε ενοχή σε όσους έκαναν πολύωρη χρήση⁶⁴. Αλλά και στην περίπτωση αδυναμίας εφαρμογής της διάταξης, ἔπρεπε κατά τη διάρκεια του μαθήματος να ορίζεται μαθητής-θυρωρός, ο οποίος άλλαζε σε κάθε μάθημα, με αποστολή να στέκεται στο προαύλιο και «νὰ παρατηρῇ τοὺς μαθητὰς, ὅσοι πηγαίνουν εἰς τοὺς ἀποπάτους, διὰ νὰ μὴ διατρίβωσιν ἐκεῖ πολλὴν ὥραν»⁶⁵.

Ὅχι μόνο αυτή την εποχή, αλλά και αργότερα, εκτός από τους παιδαγωγούς, οι ιατροί θεωρούσαν τον αυνανισμό ως συνήθεια που αποκτιόταν στο σχολείο από τους μεγαλύτερους μαθητές. Εκτός από το θάνατο, την ατελή ανάπτυξη των γεννητικών οργάνων και την αρνητική επίδραση στις νοητικές ικανότητες, στον αυνανισμό αποδιδόταν και άλλα νοσήματα, όπως η φθίση, η ατροφία του νωπιαίου μυελού, η χορεία, η επιληψία και η υποχονδρία. Για το λόγο αυτό και δίνονταν συστάσεις στους γονεῖς και στους δασκάλους να ενημερώνουν τους νέους για όλες τις βλαβερές συνέπειές του⁶⁶. Μεταξύ των μέσων που προτείνονται για την καταπολέμηση του αυνανισμού, εντύπωση

⁶³ Ο.π., σ. 112.

⁶⁴ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σσ. 69-70.

⁶⁵ Ἰ.Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός [...]* 1830, σ. 111.

⁶⁶ Δημήτριος Τσιαχτσίρης, *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς. Πρὸς χρῆσιν ἐκάστου*, Τύποις Ἀνατολικοῦ Ἀστέρου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σσ. 122-123. Για τις φοβερές συνέπειες σε όσους προέβαιναν σε μία τέτοια πράξη βλ. Κωνσταντῖνος Π. Καρδαμάτης, *Περὶ αυνανισμοῦ, τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ θεραπείας αὐτοῦ*, Παρὰ τῷ ἐκδότῃ Σπυρίδωνι Κουσουλίνῳ, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον, ἐν Ἀθήναις 1886, σσ. σ' -ζ' και Διονύσιος Πύρρος, *Ἐγκόλπιον τῶν ἰατρῶν ἤτοι πρακτικὴ ἰατρικὴ, περιέχουσα τὰς ὀνομασίας τετρακοσίων σχεδὸν ἀρρωστιῶν, Ἑλληνιστὶ, Ἰταλιστὶ καὶ Τουρκιστὶ, τὴν Διάγνωσιν τῶν Παθῶν, τοὺς Χαρακτήρας, τὰ Αἴτια, τὴν Πρόγνωσιν, τὸν Ὀρκον καὶ τὴν προσάρμοσιν τῶν ἀφορισμῶν τοῦ Ἱπποκράτους. Πρὸς τούτοις τὴν θεραπείαν ὄλων αὐτῶν τῶν Παθῶν, τὴν Φυσιολογίαν καὶ Ἀνατομίαν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν Ὑλῆν τῆς Ἰατρικῆς, τὴν Διαιτητικὴν, τὴν Ὑγιεινὴν, τὴν Χημικὴν καὶ Βοτανικὴν. Ἐρανισθεῖσα ἐκ διαφόρων Σοφῶν Ἰατρῶν, καὶ προεξηγηθεῖσα εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις πρῶν Ἐπιστημονικὸν Σχολεῖον, Τόμος Πρῶτος, Δεύτερος καὶ Τρίτος, (Ἐκδοσις πέμπτη, πληρεστέρα), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γεωργίου Καρυοφύλλῃ, ἐν Ἀθήναις 1870, τόμος Α', σ. 57.*

προκαλεί η κατασκευή μηχανών, προκειμένου «να προφυλάττωσι τὰ γεννητικὰ ὄργανα ἀπὸ μυστικὰς ψηλαφήσεις»⁶⁷.

Απὸ τους κανόνες αυτούς, ἀλλὰ και γενικότερα ἀπὸ την ἀνάγνωση του *Οδηγοῦ*, διαπιστώνουμε ὅτι ο Κοκκῶνης γνώριζε και απαιτοῦσε ἀπὸ τους δασκάλους να εφαρμόζουν στους μαθητές βασικὲς προδιαγραφές της υγιεινῆς. Οι παιδαγωγικὲς ἀπόψεις του Κοκκῶνη για την ἐκπαίδευση ἔχουν ιδιαίτερη σημασία και ἐπηρέασαν την ἐνίσχυση της ἐννοιας της υγιεινῆς, που συναντοῦμε στις ἐπόμενες μετατροπές που ἐγίναν στους *Οδηγούς*.

γ. Συγκριτικὴ μελέτη των ἐπόμενων ἐκδόσεων του *Οδηγοῦ* και ἄλλων ἐργων του Κοκκῶνη

Το κανονιστικὸ κείμενο κατασκευῆς των σχολικῶν κτηρίων ἀπὸ το 1830 μέχρι το 1880 εἶναι ο *Οδηγός* του Κοκκῶνη, ἐργὸ που ἐπανεκδόθηκε το 1842⁶⁸, το 1850⁶⁹, το 1860⁷⁰ και το 1864⁷¹. Οι διατάξεις παραμένουν οι ἴδιες με την ἐκδοση του 1830, χωρὶς ὅμως τον αξιωματικὸ χαρακτήρα των αρχικῶν προδιαγραφῶν. Στις νέες ἐκδόσεις η προσπάθεια δικαιολόγησης των προδιαγραφῶν γίνεται με αναφορές στην υγιεινή, την πρακτικότητᾶ⁷² και στην ηθικοποίηση του χώρου⁷³.

⁶⁷ Σαράντης Αρχιγένης, *Υγιονομία ἢτοι κανόνες πρὸς διατήρησιν τῆς ὑγίας*, Παρὰ τῷ Συγγραφεῖ, ἐν τῇ Πρεσβείᾳ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, Ἐν Παρισίοις 1841, σ. 167.

⁶⁸ Ι. Π. Κοκκῶνης, *Ἐγχειρίδιον ἢ Ὁδηγός τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ[ἀραζίνου]*. Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2,000 (24 Ἰουλίου 1841) Βασιλικὸν Διάταγμα, πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ν. Παπαδοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1842, σσ. 4-5.

⁶⁹ Ι. Π. Κοκκῶνης, *Ἐγχειρίδιον ἢ Ὁδηγός τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ.*, Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2,000 (24 Ἰουλίου 1841) Βασιλικὸν Διάταγμα, πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν σχολείων τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοσις δευτέρα ἐπιρξημένη, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Κ. Σ. Βλαστοῦ, ὁδὸς Ἐρμού, ἐν Ἀθήναις 1850.

⁷⁰ Ι. Π. Κοκκῶνης, *Ἐγχειρίδιον ἢ Ὁδηγός τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ.* Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2000 (24 Ἰουλίου 1841) Βασιλικὸν Διάταγμα, πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν σχολείων τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοσις τρίτη μετὰ βελτιώσεων και προσθηκῶν, κατὰ τὸ Β.Δ. τῆς 23 Ἰουλίου 1856, ἐν αἷς και περὶ διδασκτικῶν μεθόδων ἐν γένει. Ἀδεία τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησ. και τῆς δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ὑπουργείου, διὰ διαταγῆς του τῆς 6 Μαΐου 1860. Ἐν Ἀθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως. (Παρὰ τῇ Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς, ἀριθ. 420), 1860.

⁷¹ Ι. Π. Κοκκῶνης, *Ἐγχειρίδιον ἢ Ὁδηγός τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ.* Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2000 (24 Ἰουλίου 1844) Βασιλικὸν Διάταγμα, πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν σχολείων τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοσις τετάρτη, μετὰ βελτιώσεων και προσθηκῶν κατὰ τὸ Β.Δ. τῆς 23 Ἰουλίου 1856, ἐν αἷς και περὶ διδασκτικῶν μεθόδων ἐν γένει. Ἀδεία τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησ. και τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ὑπουργείου, διὰ διαταγῆς του τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1863. Ἀθήνησι, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, (Παρὰ τῇ Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς, ἀριθ. 420), 1864.

⁷² Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 133.

⁷³ Ἰωσήφ Σολομών, *Ἐξουσία και τάξη...*, ὁ.π., σ. 193.

Ειδικότερα, ο *Οδηγός* του 1842 αποτελεί διασκευή του αντίστοιχου *Οδηγού* του 1830, προκειμένου, αφενός να γίνουν οι απαραίτητες προσαρμογές στη νομοθεσία του 1834 και αφετέρου να αποκτήσουν και θεωρητική μορφή τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μικτή εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής και συνδιδασκτικής μεθόδου στο Πρότυπο Σχολείο του Διδασκαλείου⁷⁴. Μετά την άφιξη του Όθωνα και τη σύσταση νέας επιτροπής για την επιλογή της κατάλληλης μεθόδου διδασκαλίας, ο Κοκκώνης είχε προτείνει, και είχε γίνει αποδεκτό από τη διοίκηση, την εφαρμογή και των δύο μεθόδων από τον ίδιο δάσκαλο. Ο συνδυασμός των δύο μεθόδων διδασκαλίας με το χωρισμό του δημοτικού σχολείου σε «κατώτερο» τμήμα, όπου οι μαθητές θα διδάσκονταν με βάση την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και σε «ανώτερο» τμήμα, όπου οι δάσκαλοι θα εφάρμοζαν την συνδιδασκτική μέθοδο, προβλεπόταν με το Β.Δ. της 19 Απριλίου/1 Μαΐου 1836⁷⁵. Οι τροποποιήσεις αυτές καλύπτονται ουσιαστικά με τη νέα έκδοση του *Οδηγού* το 1842, αλλά ισχύουν και στις επόμενες εκδόσεις, όχι όμως και στην πράξη, που κυριαρχεί ο αλληλοδιδασκτικός τρόπος οργάνωσης του σχολείου.

Στη νέα έκδοση του *Οδηγού* δίνεται έμφαση στις σωμασκίες, αφού στο μεταξύ είχε μεσολαβήσει ο Νόμος του 1834, που καθιέρωνε τη γυμναστική και τη σωματική άσκηση για τους μαθητές που ασχολούνταν με τις γεωργικές εργασίες. Η επίτευξη του υγιούς πνεύματος και σώματος απαιτούσε την παράλληλη ανάπτυξη των διανοητικών, ηθικών και σωματικών δυνάμεων των μαθητών. Εκτός από την ψυχική ανατροφή, που επιτυγχάνεται με την απόκτηση γνώσεων και καλών έξεων, ο παιδαγωγός έπρεπε να επιδιώκει και τη φυσική ανατροφή που συμβάλλει στη διατήρηση της υγείας και στην απόκτηση υγιούς και εύρωστου σώματος. Τα βασικά μέσα για την επίτευξη της υγείας και της ευρωστίας ήταν η διαιτητική και οι σωμασκίες αντίστοιχα⁷⁶.

Σχετικά με τη διαιτητική, ο δάσκαλος έπρεπε να αναλάβει συγκεκριμένες υποχρεώσεις. Το πρώτο χρέος, που υπήρχε και στον *Οδηγό* του 1830, αναφέρεται στην εντελή καθαριότητα του διδακτηρίου⁷⁷. Συμπληρώνεται, όμως, με τη φροντίδα που πρέπει να έχει ο δάσκαλος για τη συχνή ανανέωση του αέρα του διδακτηρίου και το συχνό πλύσιμο του εδάφους και των αποπάτων. Η δεύτερη υποχρέωση του δασκάλου έχει σχέση με την επιθεώρηση της καθαριότητας των μαθητών, οι οποίοι όφειλαν να φροντίζουν την ενδυμασία τους, ώστε να είναι καθαρή και ευπρεπής. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού συνιστάται η χρήση όμοιας επένδυσης πάνω από τα ρούχα τους. Ο έλεγχος πρέπει να γίνεται

⁷⁴ Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, ό.π., σ. 130.

⁷⁵ Άννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997, σσ. 98-99.

⁷⁶ *Οδηγός [...] 1842*, σ. 180. Οι απόψεις του Κοκκώνη για τη γυμναστική διατυπώνονται σχεδόν αυτούσιες και στον «Παιδαγωγό» λίγα χρόνια νωρίτερα. (Βλ. σχετικό κεφάλαιο).

⁷⁷ *Οδηγός [...] 1830*, σσ. 109-110. Βλ. επίσης για τη φυσική ανατροφή στο περιοδικό «Παιδαγωγός», αρ. 3, 4 και 5.

καθημερινά στο προαύλιο του σχολείου, όπου οι μαθητές παρατάσσονται «κατά στίχον», ο δάσκαλος περνά μπροστά τους και εξετάζει «ἄν ἔχη ἕκαστος τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χεῖρας νιμμένας, τὰ ὀνύχια κομμένα, τὰ ποδάρια πλυμμένα, τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς κτενισμένην, καὶ τὰ ἐνδύματα καθαρὰ καὶ μὴ σχισμένα»⁷⁸. Ἡ ρυπαρότητα στο σώμα και την ενδυμασία, εκτός από τον εξευτελισμό που υφίσταται ο μαθητής, θεωρείται παράγοντας πρόκλησης μεταδοτικών νοσημάτων, κυρίως δερματικών. Ἡ ορθή στάση του δασκάλου σε αυτή την περίπτωση απαιτεί την αποπομπή του πάσχοντος μαθητή και την επιστροφή του στο σχολείο μετά την πλήρη ίασή του. Το τρίτο καθήκον του δασκάλου συνδέεται με τη μετάδοση θετικών συνηθειών στους μαθητές, όπως το να έχουν ακάλυπτα τα κεφάλια τους στο χώρο του σχολείου και να λαμβάνουν σωστή στάση του σώματος όταν μελετούν. Ἄλλο χρέος του δασκάλου αφορά στη διαφύλαξη της σωματικής ακεραιότητας των μαθητών, αλλά και τη διόρθωση φυσικών ελαττωμάτων (δυσηκοΐα, μυωπία και τραυλισμός). Για το λόγο αυτό απαγορεύονται και οι ποινές, «αἱ ὁποῖαι ἐμποροῦν νὰ ἦναι πολὺ ἢ ὀλίγον κακωτικαὶ τοῦ σώματος, ἢ βλαπτικαὶ τῆς ὑγείας τῶν τιμωρουμένων»⁷⁹.

Οι βασικές μεταβολές, λοιπόν, του νέου *Οδηγού* το 1842⁸⁰ αφορούν στην ἔλλειψη του αξιωματικού ὕφους στη διατύπωση και τη δυναμικότερη εμφάνιση των ὁρων της υγιεινῆς. Ἡ δυσκολία εφαρμογῆς ὅλων των προδιαγραφῶν για την κατασκευή των κατάλληλων νέων διδακτηρίων επέβαλλε την προσαρμογή των διατάξεων στα παλαιὰ κτήρια, τα οποία εἶχαν κατασκευαστεῖ για ἄλλο σκοπὸ⁸¹. Στον *Οδηγὸ* του 1842 οι διαστάσεις του διδακτηρίου παραμένουν ίδιες, ὡπως και στην ἔκδοση του 1830.

Ἡ ἐπιλογή της τοποθεσίας του διδακτηρίου γίνεται με τα ἴδια κριτήρια που υπήρχαν στην ἔκδοση του 1830. Αποτυπώνονται, ὅμως, πιο ξεκάθαρα οι κανόνες της σχολικῆς ἀρχιτεκτονικῆς που ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνονται σε ἰατρικά και υγειονομικά κριτήρια. Ἀπαραίτητη θεωρεῖται ἡ ὑπαρξὴ προαυλίου και κήπου δύο στρεμμάτων κοντὰ στο σχολεῖο, ὡπως προέβλεπε ο νόμος του 1834, για νὰ μὴν παρεμποδίζεται ἡ διδασκαλία ἀπὸ το θόρυβο των περαστικῶν. Ἐπίσης, μία καινούρια παράμετρος που εμφανίζεται, σημαντικὴ ἀπὸ ἀποψη υγιεινῆς, ἀφορὰ στον προσανατολισμὸ του διδακτηρίου με βάση τους ὁρους της υγιεινῆς: «εἰς δὲ τὰ χωρία πρέπει κατὰ προτίμησιν νὰ κτίζηται τὸ σχολεῖον εἰς ὕψωμα πρὸς ἀνατολάς, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν νὰ ἔρχηται κατὰ μῆκος ἀπὸ βορρῶν πρὸς νότον, ὥστε νὰ μὴ προσβάλληται πολὺ τὸ διδακτήριον ἀπὸ τοὺς βορείους ἀνέμους»⁸².

Οι αναφορές στην ηθικότητα και στην υγεία που υπάρχουν στην ἔκδοση του *Οδηγού* του 1842, ὡπως και στον *Οδηγὸ* του 1830, ἔχουν στόχο τον ἔλεγχο του

⁷⁸ *Ὁδηγὸς [...]* 1842, σ. 222.

⁷⁹ *Ὁ.π.*, σ. 224.

⁸⁰ Ἡ ἐπίσημη ἔγκριση για την ἔκδοση του νέου *Οδηγού* ἐγινε με το Β.Δ. υπ' ἀριθμ. 2000 της 24^{ης} Ἰουλίου 1841 και το ἔργο ἐκδόθηκε το 1842.

⁸¹ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 134.

⁸² Ἰ.Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγὸς [...]* 1842, ὁ.π., σ. 2.

χώρου και την τήρηση της τάξης⁸³. Για το δάσκαλο είναι επιτρεπτό να ελέγχει και να επιτηρεί ακόμα και τον εσωτερικό χώρο του αποχωρητηρίου: «Τὰ ἀναγκαῖα ἢ οἱ ἀπόπατοι, πρέπει νὰ ἦναι εἰς μέρος χωριστὸν τοῦ προαυλίου, ὄχι ὅμως πολὺ μακρὰν, ὥστε νὰ μὴ φθάνη τὸ βλέμμα τοῦ διδασκάλου ἐκ τοῦ βάρθρου, ὅστις καὶ ἀπὸ μέρος ἀπόκρυφον εἶναι καλὸν νὰ ἐμπορῇ νὰ παρατηρῇ, μὴ τινες κακοήθειαι πράσσωνται μέσα εἰς τοὺς ἀποπάτους, διότι τοιαῦται κακοήθειαι, φθοροποιαὶ καὶ τῶν ἡθῶν καὶ τῆς [sic] ὑγείας τῶν μαθητῶν, γίνονται κατὰ δυστυχίαν εἰς τὰ ἀπροσέκτως διοικούμενα σχολεῖα. Πρὸς φύλαξιν ἐκ τῶν τοιούτων ἢ θύρα τῶν ἀποπάτων κόπτεται εἰς τὸ κάτω μέρος ἕως 0^μ·30 ἄνω τοῦ κατωφλοῦ καὶ εἰς 1^μ·60 ὑψηλὰ ἀνοίγεται εἰς ῥόμβου σχῆμα ὅπῃ 0^μ·21 ἔχουσα μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς»⁸⁴. Ο δάσκαλος διευκολυνόταν στο ἔργο της επιτήρησης, εφόσον οι θύρες κατασκευάζονταν κοντά στην εξέδρα που βρισκόταν το γραφεῖο του. Η μία θα χρησίμευε για τους μαθητές που ἔμπαιναν και ἔβγαιναν, ἐνῶ ἡ ἄλλη θα οδηγούσε στα ἀποχωρητήρια⁸⁵. Ο διδάσκων, ἔτσι, θα μπορούσε να παρακολουθεῖ τους μαθητές που ἔκαναν πολὺωρη και ὑποπτη χρήση των ἀποχωρητηρίων.

Αναφορικά με τις ποινές, ο *Οδηγός* του 1842 διαφοροποιεῖται σε σύγκριση με το ἀντίστοιχο κείμενο του 1830. Εἰδικότερα, δίνει ἔμφαση στην ἠθική διάσταση και ταυτόχρονα καταγγέλλει τὴ φυσική βία⁸⁶. Σωματικές κακώσεις, ὅπως ραβδισμοί, μαστιγώσεις και γενικότερα ἡ χρήση βάρβαρων και σκληρῶν τιμωριῶν, ἀπαγορεύονταν στα δημοτικά σχολεῖα. Για το δάσκαλο που τις μεταχειριζόταν προβλεπόταν πειθαρχική τιμωρία. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι δάσκαλοι ἔπρεπε να ἐπιβάλλουν τὴν ἀπαγόρευση τῆς χειροδικίας και στους εαυτοὺς τους και στους πρωτόσχολους⁸⁷. Ὡστόσο, υπήρχαν 17 εἶδη ποινῶν που ο δάσκαλος μπορούσε να κάνει χρήση και περιγράφονται στον *Οδηγό* του 1842 με λεπτομέρεια⁸⁸.

Οι ὅροι τῆς υγιεινῆς ορίζουν μερικά ἀκόμη καινούρια στοιχεῖα που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατὰ τὴν κατασκευὴ των σχολικῶν κτηρίων. Ἐτσι, ὅταν τα σχολεῖα δεν ἔχουν υπόγεια, με τα ὁποῖα παρεμποδίζεται ἡ υγρασία,

⁸³ Ἰωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ὁ.π., σσ. 190-197. Η εξασφάλιση τῆς τάξης φαίνεται ὅτι ἦταν κυρίαρχη ἀξία που διαπότιζε ὅλο το παιδαγωγικό πνεῦμα του 19^{ου} αἰῶνα, ἀλλὰ και ἀργότερα. Για τὴν ἀναγκαιότητά τῆς ο Βλ. Σκορδέλης συνιστά: «Μὴ ἄφινε τοὺς παῖδας μηδεμίαν στιγμὴν ἄνευ ἐπιτηρήσεως ἢ ἄνευ ἀπασχολήσεως· ἄς παίζωσιν, ἄς ἄδωσιν, ἄς βαδίζωσιν κατὰ ζεύγη· ἢ ἀπασχολήσις εἶναι ἡ πρώτη συνθήκη τῆς τάξεως». (Βλ. Βλάσης Σκορδέλης, «Ἡ παιδαγωγία ἐν τῇ πράξει», *Πλάτων*, τόμος ΣΤ', τεύχος Ζ' και Η', 1884, σ. 293).

⁸⁴ Ἰ. Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός [...] 1842*, ὁ.π., σσ. 4-5. Για τὴν ἀποτροπὴ του αυνανισμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ εγχειρίδια αὐτῆς τῆς ἐποχῆς βλ. Γουλιέλμος Χούφφελανδ (μτφρ. Νικόλαος Δαλλαπόρτας), *Περὶ τῆς εὐλόγου φυσικῆς ἀνατροφῆς τῶν παίδων*, Τύποις Α. Κ. Γκαρπολά, Ἀθῆναι 1846, σσ. 44-48.

⁸⁵ Ἰ. Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός [...] 1842*, ὁ.π., σημ. 1, σ. 4. Σαφέστερη περιγραφή αὐτῆς τῆς οδηγίας βλ. και στον *Οδηγό* του 1860, σ. 13.

⁸⁶ Ἰωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ὁ.π., σ. 195.

⁸⁷ Ἰ. Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός [...] 1842*, ὁ.π., σ. 77.

⁸⁸ Ὁ.π., σσ. 77-83.

ανασταλτικοί παράγοντες στην υγρασία είναι η υπερύψωση του δαπέδου της αίθουσας περίπου 0, 65 εκ. και το γέμισμα του κενού με σκουριά σιδήρου και καρβουνόσκονη⁸⁹. Η προστασία από το κρύο και τον κονιορτό επιτυγχάνεται με την τοποθέτηση σανιδιών στην αίθουσα διδασκαλίας⁹⁰. Οι τοίχοι του διδακτηρίου έπρεπε να είναι αμέμπτου καθαριότητας, η επιφάνειά τους να είναι λεία και να έχουν περαστεί με ασβέστη. Σε ύψος 1,50 μ. πάνω από το έδαφος έπρεπε να βάζονται με γκρίζο χρώμα, ενώ το υπόλοιπο θα παρέμενε λευκό⁹¹. Οι διαστάσεις των παραθύρων δεν αλλάζουν, επισημαίνεται όμως ότι με την κατασκευή μεγάλων αντικριστών παραθύρων στις δύο μεγάλες πλευρές του διδακτηρίου επιτυγχάνεται καλύτερος φωτισμός και αερισμός⁹².

Με την εξάντληση της έκδοσης του 1842 αποφασίστηκε η δεύτερη έκδοση του νέου *Οδηγού*, το 1850, με τον ίδιο τίτλο, που δεν αλλάζει τη βασική φιλοσοφία του *Οδηγού* του 1842, καθώς δεν εντοπίζονται ουσιαστικές παρεκκλίσεις και τροποποιήσεις. Σημαντικό στοιχείο, ωστόσο, είναι η προσθήκη του κεφαλαίου για τα «κατ' οίκον» μαθήματα (σσ. 192-201) που έπρεπε να μελετούν στο σπίτι οι μαθητές του συνδιδασκτικού συστήματος και να εξετάζονται την άλλη μέρα στο σχολείο. Ο χρόνος που αφιερωνόταν για την εξέταση των μαθητών είχε ως συνέπεια την αύξηση της χρονικής διάρκειας του προγράμματος κατά μισή ώρα.

Αντίθετα λοιπόν με τον *Οδηγό* του 1842, με βάση τον οποίο η έναρξη της σχολικής ημέρας οριζόταν στις 8, με τον *Οδηγό* του 1850 γίνεται στις 7 και 30. Την ώρα αυτή γινόταν ο έλεγχος της καθαριότητας των μαθητών στο προαύλιο, ο οποίος επαναλαμβανόταν στις 2 παρά τέταρτο το μεσημέρι, πριν από την έναρξη της απογευματινής διδασκαλίας⁹³. Αλλάζει επίσης και ο τρόπος που οι μαθητές παρατάσσονται στο προαύλιο κατά την επιθεώρηση της καθαριότητας: «οί μαθηταὶ κατὰ τὴν ἐπιθεώρησιν τῆς καθαριότητος εἰς τὸ προαύλιον εἶναι παρατεταγμένοι κατὰ χορείας ὑπὸ τὸν ταυτόσημον ἀριθμὸν τῆς ἐν τῷ διδακτηρίῳ χορείας των»⁹⁴.

Κοινό στοιχείο σε όλες τις εκδόσεις των *Οδηγών*, ιδιαίτερα στη δεύτερη (1842), με την οποία θεσμοθετήθηκε το «κατ' οίκον μάθημα», είναι το υπερφορτωμένο πρόγραμμα μαθημάτων που δεν αφήνει ελεύθερο χρόνο ούτε στο δάσκαλο ούτε και στους μαθητές. Ο δάσκαλος πέρα από τα διδακτικά του καθήκοντα, που εκτελούσε με τη βοήθεια των πρωτόσχολων, έπρεπε να αναλώνει και σημαντικό τμήμα του χρόνου του σε γραφειοκρατικές εργασίες, όπως στην ενημέρωση των καταστάσεων και σε θέματα οργάνωσης του σχολείου. Οι μαθητές από την άλλη έπρεπε να μελετούν και στο σπίτι. Βέβαια, παρά τις

⁸⁹ Ο.π., σσ. 1-2.

⁹⁰ Ο.π., σ. 3.

⁹¹ Ο.π., σσ. 3-4.

⁹² Ο.π., σ. 2.

⁹³ Ι. Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1850*, ό.π., σσ. 222-223.

⁹⁴ Ο.π., σ. 226.

συστάσεις του Κοκκώνη προς τους δασκάλους για απαρέγκλιτη εφαρμογή των διατάξεων του *Οδηγού*, αυτό το πρόγραμμα δεν φαίνεται ότι εφαρμοζόταν πιστά στην πράξη, όπως προκύπτει από τις αδικαιολόγητες απουσίες τόσο των δασκάλων όσο και των μαθητών⁹⁵. Αναμφίβολα, όμως, ήταν εξαντλητικό για τους μαθητές και δημιουργούσε συνθήκες αρνητικές για την ψυχική τους υγεία. Ιδιαίτερες δυσκολίες θα υπήρχαν για τα σχολεία των μικρών δήμων, όπου οι μαθητές έπρεπε να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις από τον οικισμό που έμεναν μέχρι να φτάσουν στο σχολείο τους. Σε αυτή την περίπτωση, μπορούμε να μιλάμε για σωματική και ψυχική εξάντληση, τουλάχιστον για όσα παιδιά φοιτούσαν κανονικά.

Η τρίτη έκδοση του νέου *Οδηγού* πραγματοποιήθηκε το 1860 και υπήρξε αποτέλεσμα των εκπαιδευτικών αλλαγών που θεσπίστηκαν από τον Υπουργό Παιδείας Χ. Χριστόπουλο (5 Οκτ. 1855 - 29 Μαΐου 1859). Μετά την απομάκρυνση του Κοκκώνη από τη Διεύθυνση του Διδασκαλείου, τον Αύγουστο του 1852, οι χρονοβόρες προσπάθειες που απαιτήθηκαν σχετικά με την τροποποίηση του *Οδηγού* του 1850, κατέληξαν στην ψήφιση του Βασιλικού Διατάγματος της 23^{ης} Ιουλίου 1856. Η βασική μεταβολή αφορούσε στην υποχρεωτική διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γραμματικής στους μαθητές του δημοτικού σχολείου. Τελικά, ο νέος *Οδηγός* εκδόθηκε το 1860 και περιελάμβανε, πέρα από τις τροποποιήσεις του διατάγματος του 1856, και άλλες προσθήκες του Κοκκώνη, ο οποίος επιμελήθηκε και αυτή την έκδοση, παρ' όλο που δεν είχε πλέον διοικητική θέση στην εκπαίδευση. Και αυτή τη φορά, ωστόσο, δεν έγιναν ουσιαστικές τροποποιήσεις. Αξιοσημείωτη είναι η προσθήκη ενός νέου κεφαλαίου στις πρώτες σελίδες του *Οδηγού* με τίτλο: «Εισαγωγικαὶ Γνώσεις. Περὶ παιδαγωγίας καὶ διδακτικῆς καὶ τῶν πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῶν μέσων»⁹⁶. Ως σκοπός της στοιχειώδους ανατροφῆς ἢ δημόσιας στοιχειώδους ἐκπαίδευσης ορίζεται ἡ σωματικὴ ἢ φυσικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν με σκοπὸ τὴ σωματικὴ ευρωστία καὶ ευεξία, ἡ ἠθικὴ τους μόρφωση με τὴ γνώση καὶ τὴν ἐπιτέλεση ἐνάρετων ἔργων καὶ ἡ διανοητικὴ τους ἀνάπτυξη με τὴν ἀπόκτηση ωφέλιμων γνώσεων⁹⁷.

Το ίδιο πνεύμα εγκατάλειψης του αξιωματικού ύφους, το οποίο υπήρχε στον *Οδηγό* του 1830 αλλά είχε αρχίσει να εγκαταλείπεται από τον *Οδηγό* του 1842, αποτυπώνεται και στην έκδοση του 1860. Ορισμένες προδιαγραφές πλέον αναφέρονται σαφέστερα και αιτιολογούνται με βάση την υγιεινή. Έτσι, πρώτη φορά το 1860, για παράδειγμα, οι διαστάσεις καθορίζονται από το κριτήριο της επιφάνειας ανά μαθητή, ενώ από τη νέα φιλοσοφία των υγειονομικών και ιατρικών γνώσεων επηρεάζονται και οι υπόλοιπες διαστάσεις του διδακτηρίου

⁹⁵ Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, σσ. 133-134.

⁹⁶ Ί.Π. Κοκκώνης, *Όδηγός [...] 1860*, σσ. 1-11.

⁹⁷ Ο.π., σ. 2. Βλ. τις ίδιες απόψεις και στον «Παιδαγωγό».

και των παραθύρων, καθώς και η τοποθεσία και οι μηχανισμοί εξαερισμού⁹⁸. Αναγνωρίζεται επίσης ότι ο συνωστισμός πολλών μαθητών σε ένα διδακτήριο, εκτός από τη διατάραξη της ησυχίας, βλάπτει και την υγεία τους⁹⁹.

Οι διαστάσεις και ο τρόπος κατασκευής των παραθύρων παραμένει ο ίδιος, όπως και στις προηγούμενες εκδόσεις. Αλλά εκτός από τους λόγους που ίσχυαν, υπάρχει και ένας ακόμη, ο οποίος αναφέρεται στην προστασία των μαθητών από «τὸ ρεῦμα τοῦ κινουμένου ἀέρος». Ισχύουν φυσικά οι ίδιες προφυλάξεις για την προστασία της ηθικής, γεγονός που επιβάλλει τη λήψη μέτρων στην περίπτωση που τα παράθυρα είναι πολύ χαμηλά. Πρέπει δηλαδή «να βάλωνται μικρὰ παραπετάσματα ἔμπροσθεν τῶν πλησιεστέρων εἰς τὸ ἔδαφος ὑαλίων τοῦ παραθύρου, ἢ μαῦρον χαρτίον νὰ κολλᾶται ἐπ' αὐτῶν, ἢ ν' ἀλείφονται μὲ κανὲν χρῶμα ὑπόλευκον, ἢ καὶ πλαΐσια σανίδων ν' ἀντικαθίστανται»¹⁰⁰.

Άλλο ένα νέο στοιχείο αποτελεί η έκταση που αποδίδεται στον εξαερισμό της αίθουσας και στη σημασία του για την υγιεινή. Δεδομένου ότι ο συνωστισμός πολλών ανθρώπων σε κλειστούς χώρους μόλυνε τον αέρα, κρινόταν απαραίτητη η διατήρηση της απόλυτης καθαριότητας στο διδακτήριο. Για το λόγο αυτό συστήνονταν το καθημερινό σάρωμα του δαπέδου, το συχνό πλύσιμο και η τακτική ανανέωση του αέρα με το άνοιγμα των παραθύρων για λίγα λεπτά της ώρας. Η συχνότητα του αερισμού έπρεπε να ήταν τέτοια, ώστε να μην αισθάνεται τη «χλωτάδα», όποιος έμπαινε από τον καθαρό αέρα στην αίθουσα διδασκαλίας.

Το πρόβλημα της επαρκούς ανανέωσης του αέρα της σχολικής αίθουσας στα μεγάλα σχολεία της Γαλλίας είχε λυθεί με τη χρήση του τεχνητού αερισμού. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνταν ειδική συσκευή, που έμοιαζε με υπόκαυστα¹⁰¹ και της οποίας «αί σειραὶ τῶν σιφῶνων ἐξικνοῦνται ἕως ἔξω τῆς σκεπῆς τοῦ διδακτηρίου». Επειδή, όμως, για την αγορά της απαιτούνταν 250-450 φράγκα, προτείνεται μία προσωρινή λύση, που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στα ελληνικά δημοτικά σχολεία: «πρὸς τὸ παρὸν ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ θέτωμεν εἰς δύο ἢ καὶ πλεῖοτερα ἀντίθετα παράθυρα, ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως τοῦ διδακτηρίου, στροβιλομύλους, τοὺς ὁποίους ἐπὶ πλακὸς λευκοσιδήρου κατασκευάζουσι οἱ φαναροποιοὶ, καὶ προσηλοῦσι τὴν πλάκα εἰς τὴν θέσιν ἑνὸς τῶν τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς παραθυροῦάλων»¹⁰².

⁹⁸ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 192.

⁹⁹ *Όδηγός [...] 1860*, σ. 15.

¹⁰⁰ *Ό.π.*, σ. 12.

¹⁰¹ Το υπόκαυστον ήταν υπόγειος θερμαινόμενος θάλαμος, που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι στους λουτρώνες και στα σπίτια. Η θερμότητα μεταδιδόταν με αγωγούς στα επάνω λουτρά και στα υπόλοιπα διαμερίσματα του κτηρίου.

¹⁰² *Όδηγός [...] 1860*, σσ. 17-18.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, διαπιστώνουμε μια έντονη ενασχόληση με θέματα υγιεινής του σχολείου στο έργο του Κοκκώνη. Αυτό συμβαίνει σε μια εποχή που η Αθήνα είναι ιδιαίτερα ανθυγιεινή πόλη και λυμαίνεται από επιδημικές νόσους. Αυτή η φροντίδα, επομένως, για θέματα υγείας των μαθητών ερμηνεύεται κυρίως στα πλαίσια της επίδρασης αντίστοιχων αντιλήψεων και πρακτικών για την υγιεινή που επικρατούσαν σε δυτικές χώρες την εποχή αυτή¹⁰³. Επιπλέον, αυτή η λεπτομερειακή οργάνωση όλων των δραστηριοτήτων της σχολικής ζωής, περιορίζε στο ελάχιστο τον ελεύθερο χρόνο των παιδιών και είχε ως στόχο την εξασφάλιση της τάξης και της αυστηρής πειθαρχίας. Η διαρρύθμιση των αιθουσών διδασκαλίας στόχευε στην εξασφάλιση της υπακοής και της απόλυτης ησυχίας των μαθητών. Ο δάσκαλος ήταν η απόλυτη γνωστική αυθεντία και επιτηρούσε τους μαθητές από ψηλότερη βάση. Αυτοί με τη σειρά τους κάθονταν σε πολυέδρα θρανία και παρακολουθούσαν ακίνητοι, μόνο έβλεπαν, άκουγαν και δέχονταν απλώς παθητικά έτοιμες γνώσεις, χωρίς να επικοινωνούν μεταξύ τους.

Εκτός, όμως, από τις συνεχείς επανεκδόσεις του *Οδηγού*, η μέριμνα του Κοκκώνη για την καλή κατάσταση των σχολείων και τον έλεγχο που έπρεπε να γίνεται διαπιστώνεται και από την υπενθύμιση των καθηκόντων που είχαν οι εφορευτικές επιτροπές προς χρήσιν των οποίων εξέδωσε σχετικό εγχειρίδιο το 1861¹⁰⁴. Ο έλεγχος, λοιπόν, για την καλή κατάσταση των σχολείων ανήκε στην επιθεωρητική επιτροπή¹⁰⁵. Πιο συγκεκριμένα, οι έφοροι είχαν την ευθύνη της εύρεσης κατάλληλου σχολείου, των απαραίτητων υλικών¹⁰⁶, της συντήρησης, της επισκευής και του εξοπλισμού των διδαστηρίων. Στη συνέχεια, δια μέσου του διοικητή, έκαναν αναφορά στην κυβέρνηση για τα σχετικά ζητήματα. Οι έφοροι

¹⁰³ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., υποσημείωση 334, σ. 356. Πρβλ. και Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σσ. 70-71.

¹⁰⁴ Ί.Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον Ὁδηγίων πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τόπους ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἢ γνωρίσματα καλῆς καταστάσεως σχολείου δημοτικοῦ καὶ τῆς προόδου τῶν ἐν αὐτῷ φοιτῶντων*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Δ. Εἰρηνίδου, ἐν Αθήναις 1861.

¹⁰⁵ Αναλυτικά για τη σύνθεση των εφορευτικών επιτροπών, η οποία συστηνόταν σε κάθε δήμο για την επιθεώρηση των δημοτικών σχολείων, αλλά και κατά νομούς και επαρχίες, βλ. Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ό.π., τόμος Α' (1833-1883), σσ. 7-11. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι η επιτροπή κάθε δήμου αποτελούνταν από το δήμαρχο ως πρόεδρο, τον τοπικό εφημέριο και 2-4 δημότες του δημοτικού συμβουλίου. Η επιθεωρητική επιτροπή των σχολείων κατά νομό αποτελούνταν από το Νομάρχη, ως πρόεδρο, από τον πρόεδρο του τοπικού δικαστηρίου και τον επίτροπο της Επικρατείας, από έναν ιερέα, από έναν καθηγητή Γυμνασίου ή Πανεπιστημίου και από 2-4 κατοίκους του νομού. Τέλος, η επιθεωρητική επιτροπή των σχολείων κατά επαρχίες αποτελούνταν από τον έπαρχο ως πρόεδρο, από τον ειρηνοδίκη, από έναν ιερωμένο, από έναν διδάσκαλο του ελληνικού σχολείου και από 2-4 επαρχιώτες, τους οποίους διόριζε το επαρχιακό συμβούλιο.

¹⁰⁶ Βλ. άρθρο 37 του νόμου της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 στο Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ό.π., τόμος Α' (1833-1883), σσ. 7-8.

άλλαζαν κάθε εβδομάδα και μπορούσαν να παρευρίσκονται και στην παράδοση του μαθήματος¹⁰⁷. Ήταν επίσης υπεύθυνοι για την κατάσταση της υγείας στα σχολεία και είχαν το δικαίωμα να επιτηρούν το δάσκαλο για την ακριβή εκτέλεση των καθηκόντων του, άσχετα αν οι ίδιοι εκτελούσαν με επιμέλεια τις δικές τους υποχρεώσεις σχετικά με τη χορήγηση των αναγκαίων, προκειμένου να ευοδωθεί το έργο του δασκάλου. Η εφορευτική επιτροπή, επομένως, έπρεπε να συνεργάζεται με τους δασκάλους και να πράττει τα δέοντα με βάση τον *Οδηγό αλληλοδιδασκτικής μεθόδου* και το νόμο για τα δημοτικά σχολεία του 1834.

Αναφορικά με τα υλικά γνωρίσματα του σχολείου που σχετίζονται με την υγιεινή, το πρώτο που έπρεπε να επιθεωρήσει η εφορευτική επιτροπή ήταν η γενική κατάσταση του διδακτηρίου, το οποίο έπρεπε «να είναι καλοκτισμένον, έξωτερικῶς καὶ ἔσωτερικῶς ἀσβεστωμένον, ἐστεγασμένον καλῶς, πατωμένον με σανίδας, καὶ καθαρόν, καθ' ἡμέραν σαρονόμενον, καὶ καλῶς ἀεριζόμενον, ἀνοιγομένων συχνάκις τῶν παραθύρων. Εἶναι δὲ καλῶς ἀεριζόμενον, ὅταν ἐμβαίνων τις ἐν αὐτῷ, ὑπαρχόντων τῶν μαθητῶν, δὲν αἰσθάνεται καμμίαν βαρείαν ὀσμήν (χνωτάδα)»¹⁰⁸. Στα αναγκαία υλικά του σχολείου συμπεριλαμβάνεται επίσης η θέρμανση, η οποία εξασφαλιζόταν είτε με την κατασκευή υποκαύστων είτε με κινητές θερμάστρες¹⁰⁹.

Η επιθεωρητική επιτροπή, τέλος, μία ή δύο φορές το μήνα έπρεπε να ελέγχει και να αξιολογεί το δάσκαλο για την εκτέλεση των καθηκόντων του για ζητήματα, όπως η καθαριότητα και οι σωματικές ασκήσεις των μαθητών, ο αερισμός και η καθαριότητα του διδακτηρίου¹¹⁰.

Το 1863 εκδίδεται το *Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*¹¹¹, το οποίο είχε αναγγελθεί στον *Οδηγό* του 1860 και αποτελεί συμπλήρωμά του, προκειμένου να συμπεριλάβει τη συνδιδασκτική και τη μικτή μέθοδο που χρησιμοποιούνταν ήδη από τα πολιτισμένα κράτη. Στο νέο έργο προστέθηκαν, ακόμη, οι ισχύουσες την εποχή εκείνη ρυθμίσεις για τα σχολεία της Αγγλίας και της Γαλλίας, αλλά και πληροφορίες για τη διδασκαλία των νηπίων. Σε σύγκριση

¹⁰⁷ Βλ. Διάταγμα της 11 Μαΐου 1830 στο Ι.Π. Κοκκώνης, *Ὁδηγὸς [...] 1830*, σσ. 131-133.

¹⁰⁸ Ι. Π. Κοκκώνης, *Ἐγχειρίδιον Ὁδηγίων...*, ὁ.π., σ. 11.

¹⁰⁹ Ὁ.π., σ. 13.

¹¹⁰ Ὁ.π., σσ. 31-33.

¹¹¹ Ο πλήρης τίτλος της έκδοσης αυτής είναι: *Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως ἢ Ὁδηγὸς περὶ μεθόδων διδασκτικῶν συνδιδασκτικῆς καὶ μικτῆς καὶ περὶ νηπιακῶν σχολείων, ὑπὸ Ἰ. Π. Κοκκῶνῃ, Πρῶτῃν Διευθυντοῦ τοῦ Διδασκαλείου καὶ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων. Νῦν δὲ μέλους τοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας πενταμελοῦς Συμβουλίου. Μέρους Πρῶτον, Ἐν ᾧ καὶ περὶ τοῦ νῦν ὀργανισμοῦ τῶν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ Δημοτικῶν Σχολείων, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1863. Ο τίτλος του δευτέρου μέρους ήταν ο εξής: *Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως ἢ Ὁδηγὸς περὶ μεθόδων διδασκτικῶν συνδιδασκτικῆς καὶ μικτῆς, καὶ περὶ νηπιακῶν σχολείων, ὑπὸ Ἰ. Π. Κοκκῶνῃ, Πρῶτῃν Διευθυντοῦ τοῦ Διδασκαλείου καὶ τῶν Δημοτικῶν σχολείων. Νῦν δὲ μέλους τοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας Πενταμελοῦς Συμβουλίου. Μέρους Δεύτερον. Περὶ Παιδαγωγίας καὶ νηπιακῶν σχολείων, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1863.**

με τους προηγούμενους Οδηγούς του συγγραφέα, γίνεται εκτενέστερη αναφορά στην ανατροφή και στον τριπλό σκοπό της. Από το σύνολο των προσθηκών προέκυψε η ανάγκη να εκτυπωθούν δύο τεύχη, από τα οποία στο πρώτο παρουσιάζονταν οι διδακτικές μέθοδοι και στο δεύτερο γινόταν λόγος για την ανατροφή.

Ο ρόλος του ατμοσφαιρικού αέρα για την υγιεινή του διδακτηρίου αναλύεται τώρα λεπτομερέστερα σε σύγκριση με τον Οδηγό του 1860 σε ξεχωριστό κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο: «Μέσα κατάλληλα πρὸς διατήρησιν τῆς ὑγιεινότητος τοῦ ἐν τῷ διδακτηρίῳ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος»¹¹². Οι προδιαγραφές του υγιεινού σχολείου απαιτούν όχι μόνο να βρίσκεται μακριά από στάσιμα νερά και ακαθαρσίες, αλλά και την πλήρη καθαριότητα όλων των χώρων του. Ο ατμοσφαιρικός αέρας είναι πολύ σημαντικός για την ευεξία και, όταν μολύνεται από τη συσσώρευση πολλών ατόμων και δεν ανανεώνεται, προκαλεί «ναυτιώδη αποφορά» και καθίσταται επιβλαβής για την υγεία του ατόμου. Για το λόγο αυτό οι διαστάσεις του διδακτηρίου πρέπει να είναι τέτοιες, ώστε να αναλογούν δύο κ.μ. αέρα σε κάθε μαθητή.

Για την αποτροπή των βλαβών στην υγεία των δασκάλων και των μαθητών συνιστώνται: συνεχής αερισμός του διδακτηρίου, καθημερινό σάρωμα και πλύσιμο του πατώματος, εφόσον υπάρχει, καλό ασβέστωμα και συχνό σφουγγάρισμα των τοίχων. Τέλος, συνιστάται η τοποθέτηση συσκευής εξαερισμού στο γυαλί δύο ή τριών παραθύρων, που βρίσκονται από τις μακριές πλευρές του διδακτηρίου¹¹³. Στα σχολεία της Γαλλίας, εκτός από το σύστημα εξαερισμού που αναφέρθηκε και στον Οδηγό του 1860, έβαφαν τους εσωτερικούς τοίχους με ειδική βαφή, η οποία είχε την ιδιότητα να απομακρύνει τους νοσογόνους παράγοντες και να τους εμποδίζει να προσκολλώνται στους τοίχους.

Η ανάπτυξη της φυσικής ανατροφής προϋποθέτει από το δάσκαλο, πέρα από τη διδασκαλία των σωμασκιών και του μαθήματος της διαιτητικής, την εκτέλεση συγκεκριμένων καθηκόντων που σχετίζονται με την υγιεινή του σχολείου και του μαθητή. Ορισμένες από αυτές τις υποχρεώσεις είχε επισημάνει και στους προηγούμενους Οδηγούς και στον «Παιδαγωγό». Επιπλέον, αναφέρεται στις απαιτήσεις του δασκάλου προς τους γονείς κατά την εγγραφή του μαθητή, καθώς αυτοί πρέπει να προσκομίσουν πιστοποιητικό δαμαλισμού και να υποσχεθούν για την τακτική σχολική φοίτηση του παιδιού «σεμνοπρεπῶς καὶ καθαρῶς ἐνδεδυμένου καὶ ὑποδημένου, μὲ τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς κτενισμένην, τὰς χεῖρας, τὸ πρόσωπον καὶ τοὺς πόδας νιμμένα κτλ.»¹¹⁴.

¹¹² Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως..., Μέρος Πρῶτον, ὁ.π., σσ. 70-72.

¹¹³ «Εἰς δύο ἢ τρία παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ διδακτηρίου, τίθεται εἰς τόπον ἑνὸς παραθυροῦ ἀνὰ ἓν ἀνεμιστήριον (μῦλος κοινῶς) ἐκ λευκοσιδήρου, πρὸς διηνεκὴ κίνησιν καὶ ἀνανέωσιν τοῦ ἐμπεριεχομένου ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος». (Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως..., Μέρος Πρῶτον, ὁ.π., σ. 72).

¹¹⁴ Ὁ.π., σ. 7.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι προτάσεις του Κοκκώνη για τη διάρκεια τη διδασκαλίας, που δεν πρέπει να υπερβαίνει τις τρεις ώρες, διότι είναι αδύνατο να διατηρηθεί αδιάσπαστη η προσοχή των παιδιών για πολύ χρόνο. Προϋποθέσεις επιτυχίας της διδασκαλίας θεωρούνται η εναλλαγή των μαθημάτων, η διακοπή του μαθήματος με κινήσεις και άσματα και η παρεμβολή ενδιαφερόντων και ευχάριστων παραστάσεων¹¹⁵.

Τέλος, ξεχωριστή προσοχή και αδυσώπητη συμπεριφορά πρέπει να επιδείξει ο δάσκαλος για τους μαθητές που αυνανίζονται. Σε αυτές τις περιπτώσεις επιβάλλεται η απομάκρυνση από το σχολείο όσων δεν πείθονται με συμβουλές, προκειμένου να προφυλαχθούν και οι υπόλοιποι μαθητές «ἀπὸ τῆς τοιαύτης πανώλους τὸ ὀλέθριον μίασμα». Σύμφωνα με τον Κοκκώνη, οι μαθητές που αυνανίζονταν είχαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: καχεχτικό πρόσωπο, κοίλους και μη ζηρούς οφθαλμούς, «περιστεφανωμένους μὲ κύκλον πελιδνόν». Άλλες εκδηλώσεις της συμπεριφοράς των παιδιών, που είχαν «τὴν στυγεράν ἔξιν... τοῦ ἀποτροπαίου ἐκείνου πάθους», ήταν η αποφυγή των παιγνιδιών, η ευχαρίστηση στο να μένουν μόνοι τους, καθιστά και συμμαζεμένα, η ἀμβλυνοση των διανοητικών και η καταστροφή των σωματικών δυνάμεων. Όταν, λοιπόν, συνέβαιναν τέτοια περιστατικά, καθήκον του δασκάλου ήταν να επισύρει την προσοχή των γονέων γι' αυτό το ζήτημα, να ασκεί πιο προσεκτική επιτήρηση και να συμβουλεύει μυστικά και με επιείκεια τον πάσχοντα. Οι συμβουλές έπρεπε να δίνονται με όσο το δυνατόν κρυφές εκφράσεις, αλλά κατανοητές του ολέθρου μιας τέτοιας πράξης. Η γνώση των δυσάρεστων συνεπειών και η ντροπή ότι είχαν γίνει αντιληπτά μπορούσε να σώσει όσα παιδιά δεν είχαν εξαχρειωθεί εντελώς¹¹⁶.

Οι Οδηγοί του Κοκκώνη βρίσκονταν σε όλα τα σχολεία, είχαν τη μορφή επίσημου προτύπου, αφού συστήνονταν από την πολιτεία¹¹⁷, και διαβάζονταν από τους δασκάλους για πενήντα χρόνια. Ήταν λογικό, επομένως, οι διατάξεις για τη διδασκαλία να επηρεάζουν τις παιδαγωγικές και διδακτικές τους γνώσεις και να διαμορφώνουν ως ένα βαθμό τη διδακτική συμπεριφορά τους. Βέβαια αυτό εξαρτώνταν και από την κατάρτισή τους, που δεν ήταν και η καλύτερη όσο καιρό ήταν κλειστό το Διδασκαλείο, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς ενδιαφέρονταν μόνο για μια τυπική και τυχαία διδασκαλία βασικών γνώσεων ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής. Μπορούσαν, όμως, να αποκτήσουν τις απαραίτητες γνώσεις για το πώς πρέπει να συντελείται η φυσική ανατροφή από τα έργα του Κοκκώνη, τους Οδηγούς αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, το περιοδικό «Παιδαγωγός», τα Διαιτητικά Παραγγέλματα και το Έγχειρίδιον περι Διημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως.

¹¹⁵ Ο.π., σ. 9.

¹¹⁶ Ο.π., σ. 10.

¹¹⁷ Βλ. εγκύκλιο της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1861, ό.π., Μέρος Πρωτον, σσ. β'-γ'.

Έχει αποδειχθεί ότι πολλές από τις απαιτήσεις υγιεινής που ορίζονταν από τον Κοκκώνη, όπως η θέση του οικοπέδου, η ποιότητα του εδάφους, η απόσταση του σχολείου από κοιμητήρια και άλλα θορυβώδη κέντρα, ο προσανατολισμός, οι διαστάσεις των αιθουσών, ο φωτισμός, ο αερισμός, η ύδρευση, η καθαριότητα, η θέρμανση και τα οικοδομικά υλικά, δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη και δεν επηρέασαν την αρχιτεκτονική των διδακτηρίων¹¹⁸. Αυτό, όμως, δε μειώνει την αξία του έργου του και την επίδρασή του στους δασκάλους. Με δεδομένη μάλιστα την απουσία των ιατρών στα χωριά, ο δάσκαλος ήταν ίσως το μόνο πρόσωπο που θα μπορούσε να συμβουλευσει τα παιδιά να εφαρμόζουν τις βασικές αρχές υγιεινής και να καθοδηγήσει τους γονείς να βελτιώσουν την υγιεινή διαβίωση των παιδιών στο σπίτι.

δ. Το περιοδικό «Ο Παιδαγωγός» (Πειραιάς, Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1839)

Τα παιδαγωγικά περιοδικά του 19^{ου} αιώνα αποτελούν πολύτιμες αρχειακές πηγές για την παιδεία της εποχής και συμβάλλουν στην ιστορική ανάλυση και σύνθεση των γεγονότων. Το πρώτο ελληνικό περιοδικό αυτού του είδους, που εκδόθηκε στη μετεπεναστατική Ελλάδα, ήταν «Ο Παιδαγωγός. Σύγγραμμα περιοδικόν περί παιδαγωγικῆς καὶ περὶ ἀνατροφῆς». Το περιοδικό εκδιδόταν κατά την περίοδο του Όθωνα και στο μέτρο που διαβαζόταν από τους δασκάλους επηρέαζε τη σκέψη και τη συμπεριφορά τους. Δεν είχε, ωστόσο, την απαραίτητη οικονομική στήριξη του διδασκαλικού κλάδου και αυτό αποτέλεσε έναν από τους λόγους της διακοπής της έκδοσής του¹¹⁹.

Ο συντάκτης των κειμένων δεν είναι εύκολο να αναγνωρισθεί, καθώς τα άρθρα του περιοδικού είναι μεταφράσεις ή ερανισμοί, χωρίς να γίνεται αναφορά στα ονόματα των συγγραφέων. Η τακτική αυτή ακολουθούσαν και από άλλους συγγραφείς της εποχής, που θεωρούσαν τη Δύση ως πρότυπο, και αποκαλύπτει τις ευρωπαϊκές επιδράσεις στη νεοελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Θ.

¹¹⁸ Για το θέμα αυτό βλ. Ελένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988.

¹¹⁹ Βλ. Χρήστος Τζήκας, *Ι. Π. Κοκκώνης...*, ό.π., σ. 169. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Κοκκώνης σύστηνε τον «Παιδαγωγό» προς μελέτη των δασκάλων και στα κατοπινά του εγχειρίδια. (Βλ. *Όδηγός [...]* 1860, σ. 326 και *Όδηγός [...]* 1864, σ. 332).

Παπακωνσταντίνου¹²⁰, συντάκτης και εκδότης του περιοδικού ήταν ο Ηλίας Χριστοφίδης¹²¹ με βασικό του συνεργάτη τον Ιωάννη Κοκκώνη.

Αντίθετα με όσα υποστηρίζει ο Θ. Παπακωνσταντίνου, την άποψη της Αμαριώτου ότι ο Κοκκώνης -είτε έγραφε ο ίδιος τα κείμενα είτε τα μετέφραζε από συγγράμματα γαλλικά και γερμανικά- ήταν ο κύριος αρθρογράφος του περιοδικού *Ο Παιδαγωγός*, συμμεριζεται και ο Χρήστος Τζήκας¹²². Θεωρούμε ότι ο Κοκκώνης είχε τον τελικό λόγο για τη δημοσίευσή τους σε μια εποχή που ήταν παντοδύναμος και είχε την εποπτεία των θεμάτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ ο Χριστοφίδης βρισκόταν σε θέση υφισταμένου ως δάσκαλος του Προτύπου σχολείου. Η δημοσίευση, επομένως, στατιστικών στοιχείων και άρθρων για την ενημέρωση και τη βελτίωση της κατάρτισης των δασκάλων ήταν στα άμεσα ενδιαφέροντα του Διευθυντή του Διδασκαλείου από το 1835. Επιπρόσθετο στοιχείο που μας κάνει να πιστεύουμε ότι ο Κοκκώνης είχε αναλάβει τη σύνταξη πολλών άρθρων του περιοδικού είναι τα κοινά στοιχεία που υπάρχουν στο ύφος και το περιεχόμενο πολλών κειμένων σε σχέση με τις εκδόσεις των *Οδηγών*.

Τα 24 τεύχη του περιοδικού αποτέλεσαν έναν τόμο 384 σελίδων. Το πρώτο τεύχος εκδόθηκε στις 31 Ιανουαρίου 1839 και το τελευταίο στις 30 Νοεμβρίου 1840. Η πλούσια ύλη του περιλαμβάνει άρθρα που ενημερώνουν τους δασκάλους για θέματα σχετικά με την παιδαγωγική, τις διδακτικές μεθόδους, την εκπαιδευτική νομοθεσία, την τρέχουσα παιδαγωγική βιβλιογραφία, τα καθήκοντα των δασκάλων, τη δημόσια εκπαίδευση και τα ειδικά σχολεία¹²³.

¹²⁰ Βλ. Θεόδωρος Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πηγές Ιστορίας της Παιδείας, περιοδικά 19ου αιώνα*, «*Ο Παιδαγωγός*», Αθήνα 1982, σσ. 14-15, όπου αποδεικνύεται εσφαλμένη η άποψη που ήθελε ως εκδότη του περιοδικού τον Κοκκώνη. Η λανθασμένη πληροφορία είχε προκύψει από το λήμμα «Κοκκώνης» της *Μεγάλης Παιδαγωγικής Έγκυκλοπαιδείας* (1968), η οποία στηριζόταν στο βιβλίο της Μαρίας Αμαριώτου, *Ιω. Π. Κοκκώνης ο πρώτος μας παιδαγωγός*, έκδοση Αλεξ. Ι. Κοκκώνη, Αθήνα 1937.

¹²¹ Ο Ηλίας Χριστοφίδης ήταν δάσκαλος αλληλοδιδασκτικών σχολείων και ιδιοκτήτης του πρώτου τυπογραφείου στον Πειραιά με την επωνυμία «*Η Αγαθή Τύχη*». Συνεργάστηκε στενά με τον Κοκκώνη στη διοργάνωση του Προτύπου του Διδασκαλείου, στην έκδοση του *Παιδαγωγού*, διαφόρων σχολικών εγχειριδίων και υλικών του σχολείου. Τον Μάρτιο, ωστόσο, του 1841 επιήλθε ρήξη στις σχέσεις τους και ο Χριστοφίδης μετέφερε το τυπογραφείο του στην Αθήνα, όπου εξέδωσε τις εφημερίδες *Ο Ζέφυρος* (1841-1845) και *Τερπνός Ζέφυρος* (1845 και εξής), με τις οποίες άσκησε έντονη κριτική στην πολιτική του Κοκκώνη στο Διδασκαλείο. (Περισσότερες πληροφορίες για το βίο και το έργο του Χριστοφορίδη βλ. Χρήστος Τζήκας, *Ι. Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σσ. 167-168).

¹²² Χρήστος Τζήκας, *Ι. Π. Κοκκώνης...*, ό.π., σσ. 167-176, 222-224 και 231. Τη γνώμη ότι τα κείμενα του περιοδικού γράφτηκαν σχεδόν όλα από τον Κοκκώνη διατυπώνει και ο Δαυίδ Άντωνίου, *Οί άπαρχές του εκπαιδευτικού συστήματος...*, ό.π., σ. 29.

¹²³ Αποδελτίωση των άρθρων του περιοδικού κατά τεύχος και σύντομη περίληψή τους βλ. Θεόδ. Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πηγές Ιστορίας...*, ό.π., σσ. 21-35. Για μια θεματική κατηγοριοποίηση βλ. Χρήστος Τζήκας, *Ι. Π. Κοκκώνης...*, ό.π., σσ. 170-176.

Εκτός από τους δασκάλους, τα κείμενα απευθύνονταν και στους γονείς και τους μαθητές, με βασικό σκοπό «τὴν προαγωγὴν τῆς ἔθνικῆς ἐκπαιδεύσεως, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διδακτικῆς, τὴν τελειοποίησιν τῆς παιδαγωγίας καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς ἔθνικῆς ἀνατροφῆς»¹²⁴. Στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου θα εξετάσουμε κείμενα του περιοδικού που αναφέρονται στην υγιεινή του μαθητή και στην υγιεινή των διδασκαστῶν και θα αναφερθούμε στις δημοσιεύσεις της εποχῆς για τη διδασκαλία της υγιεινῆς στο σχολεῖο.

Σύμφωνα με σχετικά εγχειρίδια της εποχῆς, ἡ ἀνατροφή εἶχε εὐρεία ἔννοια καὶ «συμπεριλαμβάνει πᾶν ὅ,τι συμβάλλει εἰς τὴν ἄσκησιν καὶ τελειοποίησιν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου», τὸ σῶμα, τὴν ψυχὴ, τὴν ὁρῆσιν, τὰ πάθη καὶ τὴν ἠθικὴν. Δὲν περιορίζεται, ὁμῶς, μόνο σε αὐτά, ἀλλὰ «ἐμπεριέχει ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν στιγμὴν τῆς συλλήψεως μέχρι θανάτου, καὶ ὅλους τοὺς τρόπους τῆς ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεων τόσο τοῦ σώματος του, ὅσον καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦς του, εἰς τὴν ὑγιᾶ ἢ ἀσθενῆ των κατάστασιν»¹²⁵.

Με βάση τις παιδαγωγικὲς ἀπόψεις τοῦ Κοκκῶνη, ἡ ἐκπαίδευση συναρθρῶνεται ἀπὸ τρία στοιχεῖα: «φυσικὴ ἀνατροφή», «διανοητικὴ ἐκπαίδευσις» καὶ «ἠθικὴ ἐκπαίδευσις», δηλαδὴ σωματικὴ, πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή. Σκοπὸς τῆς ἀνατροφῆς εἶναι ἡ ολοκληρωμένη καὶ ἀρμονικὴ ἀνάπτυξη των σωματικῶν, διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου¹²⁶. Ἡ μελέτη των ἀρχῶν τῆς ἀνατροφῆς ἀποτελεῖ τὴν ἐπιστῆμην τῆς Παιδαγωγικῆς, ἐνῶ ἡ τέχνη των μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἀνατροφῆς ὀνομάζεται Παιδαγωγία¹²⁷. Ἐπομένως, ἡ τέλει ἀγωγή ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸ δάσκαλον νὰ εἶναι παιδαγωγὸς καὶ νὰ μὴν περιορίζεται ἀπλῶς στὴ διδασκαλίαν τοῦ μαθητῆ¹²⁸. Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐπιτυχία τοῦ δασκάλου ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν των καθηκόντων του καὶ τὴν ἐπιρροήν που ὁ ἴδιος ἀποκτᾶ στους μαθητῆς ὄχι μόνο με τὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ με τὸ παράδειγμα. Ἔτσι, οἱ ἀπαιτήσεις που ἔχει ἀπὸ τὸν μαθητῆ γιὰ εὐταξίαν καὶ καθαριότητα, προϋποθέτουν «τὸν διδάσκαλον καθαρῶς καὶ εὐσχήμως ἐνδεδυμένον, καὶ φυλάτοντα μετὰ μεγίστης ἀυστηρότητος τὴν καθαριότητα καὶ τὴν καλὴν εὐταξίαν εἰς πάντα»¹²⁹.

Στα κείμενα τοῦ Κοκκῶνη εἶναι ἐμφανὴς ἡ προτεραιότητα στὴ φυσικὴ ἀνατροφή. Με βάση τις ἀπόψεις ἐκείνης τῆς εποχῆς, ἡ υγιεία ἀποτελοῦσε τὴν βάση τῆς ἀνατροφῆς, ἐνῶ ἡ παιδεία τὸ στολισμὸ τῆς¹³⁰. Ἡ φυσικὴ ἢ σωματικὴ

¹²⁴ Ὁ Παιδαγωγός, ἔτος Α', ἀριθ. 1 καὶ 2, 31 Ἰανουαρίου 1839, σ. 4.

¹²⁵ Βλ. Γεώργιος Σπουρτσέμ (μτφρ. Χ. Μ. Σ.), *Δοκίμιον περὶ τῶν στοιχειωδῶν ἀρχῶν τῆς ἀνατροφῆς*, ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, ἐν Αἰγίνῃ 1831, σ. 1.

¹²⁶ Οἱ σκοποὶ τῆς ἀνατροφῆς, ὅπως ὀρίζονται ἀπὸ τὸν Κοκκῶνη, εἶναι σχεδὸν ταυτόσημοι με τοὺς σκοποὺς που ἐπιδιώκει ἡ σχολικὴ υγιεινὴ.

¹²⁷ Ὁ Παιδαγωγός, ὁ.π., σ. 5. Ἡ Παιδαγωγία ὀρίζεται ὡς ἡ ἐπιστῆμην που ὀδηγεῖ τὰ παιδιὰ «πρὸς τὴν δυνατὴν τελειότητα αὐτῶν» καὶ διακρίνεται σε σωματικὴ, διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ. (Βλ. Λ. Μελάς, *Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον...*, ὁ.π., σ. 2). Πρὸβλ. ἐπίσης Ἰ. Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός [...]* 1860, σ. 3.

¹²⁸ Ὁ Παιδαγωγός, ὁ.π., σσ. 8-9.

¹²⁹ Ὁ.π., σ. 25.

¹³⁰ Γεώργιος Σπουρτσέμ, *Δοκίμιον...*, ὁ.π., σ. 37.

ανατροφή έπρεπε να είναι βασική επιδίωξη του σχολείου, ώστε να επιτευχθεί η σωματική υγεία και ευρωστία των παιδιών, γιατί η αρρώστια είναι δυσχέρεια που παρεμποδίζει τη μάθηση. Αποτελεσματικά μέσα για την επίτευξη του σκοπού θεωρούνται τα μαθήματα της διαιτητικής και της γυμναστικής¹³¹. Ωστόσο, επισημαίνεται η αναγκαιότητα ανάπτυξης και των τριών δυνάμεων του ανθρώπου, φυσικών, διανοητικών ή λογικών και ηθικών¹³². Η αποφυγή της μονομερούς εκπαίδευσης απαιτεί από τη διδακτική να συμπεριλαμβάνει όλες τις ικανότητες του ανθρώπου¹³³.

Ένα από τα θέματα που απασχολεί το περιοδικό είναι η υγιεινή του μαθητή, που ουσιαστικά καλύπτει το περιεχόμενο του μαθήματος της διαιτητικής. Αξιοσημείωτο είναι ότι προτείνεται η διδασκαλία του στους δασκάλους, ωστόσο δεν προβλέπεται επίσημα ούτε στο πρόγραμμα του 1834 ούτε στον πρώτο Οδηγό. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με το ότι το βιβλίο που εξέδωσε το 1861 ο Κοκκώνης με τίτλο *Διαιτητικά Παραγγέλματα* αποτελούσε μετάφραση από τα γαλλικά¹³⁴, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι όσα αναφέρονται στο περιοδικό για τη διαιτητική και τη γυμναστική έχουν συνταχθεί από τον Κοκκώνη και είναι μεταφορά ξένου κειμένου. Ότι γράφεται στο περιοδικό περιληπτικά, αναλύεται εκτενέστερα και με περισσότερες λεπτομέρειες στα *Διαιτητικά Παραγγέλματα*. Το περιεχόμενο του άρθρου του «Παιδαγωγού» για τη γυμναστική το ξαναβρίσκουμε επίσης τροποποιημένο στο *Εγχειρίδιον περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως* του 1863¹³⁵.

Το περιεχόμενο του μαθήματος της διαιτητικής που πρέπει να διδάσκεται στους μαθητές με τη μορφή υγιεινών παραγγελλμάτων περιλαμβάνει τα εξής¹³⁶: την εξήγηση των οργάνων του ανθρώπινου σώματος και την ανάπτυξή τους με τη γυμναστική, την αναγκαιότητα της σωστής διατροφής και τις αρνητικές συνέπειες της πολυφαγίας, της πολυποσίας και της λαιμαργίας, την ενημέρωση για τις αρρώστιες που ελλοχεύουν, όταν δεν προφυλάσσονται από τις καιρικές συνθήκες, τους κινδύνους από τα επικίνδυνα παιχνίδια, την προφύλαξη από δηλητηριώδη βότανα και αέρια, και τέλος, τη γνώση των μέτρων προφύλαξης που πρέπει να λαμβάνουν οι εργαζόμενοι σε κάποια επαγγέλματα.

¹³¹ Ο *Παιδαγωγός*, αρ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, σ. 34.

¹³² Ο.π., σ. 7.

¹³³ Ο.π., αρ. 5-6 και 7, 31 Μαρτίου έως 15 Απριλίου 1839, σσ. 119-120.

¹³⁴ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι ο εξής: *Διαιτητικά Παραγγέλματα ή Οδηγίαί προς ανάπτυξιν τῆς εύρωστίας τοῦ σώματος καί διατήρησιν τῆς υγείας, τὸ πρῶτον ἐκ κειμένου γαλλικοῦ μεταφρασθὲν ὑπὸ Δ. Ι. Κ. μεταρρυθμισθὲν δ' ἔπειτα καὶ ἐπαυξηθὲν διὰ πολλῶν προσθηκῶν καὶ διηγημάτων, ἐκδίδονται νῦν πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτ. σχολείων καὶ τοῦ λαοῦ ἐν γένει. Ὑπὸ Ι. Π. Κοκκώνη, πρῶτην Διευθυντοῦ τοῦ Διδασκαλείου καὶ τῶν Δημοτ. Σχολείων. Δευτέρα ἔκδοσις, μέ τινες προσθήκας. Ἐν Αθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἑρμοῦ (κατὰ τὴν ὁδὸν Εὐριπίδου, πλησίον τοῦ ἀμαξοστασίου), 1861.*

¹³⁵ *Εγχειρίδιον περί Δημοτικῆς Εκπαιδεύσεως...*, Μέρος Πρῶτον, ὁ.π., σσ. 202-203.

¹³⁶ Ο *Παιδαγωγός*, ἔτος Α', αρ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, ὁ.π., σσ. 34-35.

Ως οδηγό για τη διδασκαλία του μαθήματος ο δάσκαλος μπορούσε να χρησιμοποιήσει το βιβλίο του Καραθεοδωρή *Υγιεινά Παραγγέλματα*¹³⁷, που βρισκόταν στις βιβλιοθήκες των σχολείων. Πρόκειται ουσιαστικά για το πρώτο εγχειρίδιο διδασκαλίας της υγιεινής, που η χρήση του προβλεπόταν, μαζί με άλλα αλφαβητάρια, από το β' εξάμηνο και εξής¹³⁸. Παρ' όλο, λοιπόν, που η υγιεινή δεν αναγραφόταν στο πρόγραμμα μαθημάτων του νόμου της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, ο προϊστάμενος της Δημοτικής Εκπαίδευσης, Ιωάννης Κοκκώνης, το πρότεινε στους δασκάλους και το βιβλίο του Καραθεοδωρή υπήρχε στα σχολεία. Σε μια εποχή με άθλιες συνθήκες υγιεινής και εύκολης διάδοσης των μολυσματικών ασθενειών, πιστεύουμε ότι υπήρχαν δάσκαλοι, οι οποίοι δίδασκαν το μάθημα, καθώς ανταποκρίνονταν σε ζωτικές ανάγκες των μαθητών και των οικογενειών τους. Η κατοχή από το δάσκαλο γνώσεων πρακτικής ιατρικής ή βασικών κανόνων υγιεινής ήταν πολύ σημαντική υπόθεση, δεδομένου ότι στα χωριά δεν υπήρχαν ιατροί, και συνέβαλε στην προφύλαξη του μαθητή από παιδικά νοσήματα και στη διατήρηση της υγείας του.

Οι δάσκαλοι, επηρεασμένοι από τους Οδηγούς του Κοκκώνη, δεν μπορεί παρά να ασκούσαν υγιεινολογικό έργο. Αφού αυτές οι γνώσεις συμπεριλαμβάνονταν στη βασική παιδαγωγική τους κατάρτιση, υποθέτουμε ότι, ορισμένοι τουλάχιστον από αυτούς, τις εφάρμοζαν και στη σχολική πράξη. Μολονότι δεν προβλεπόταν η διδασκαλία της υγιεινής, ο δάσκαλος δεν μπορεί να μην έκανε λόγο στους μαθητές του για το κόψιμο των μαλλιών και των νυχιών ή το πλύσιμο των χεριών. Μετά την καθημερινή επιθεώρηση της καθαριότητας των μαθητών, είναι πιθανό να έδινε σύντομες προφορικές οδηγίες και να καθοδηγούσε τους μαθητές του, όποτε του παρουσιαζόταν η ευκαιρία.

Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή περιέχει 159 σελίδες και στηρίζεται σε πολλούς συγγραφείς, αλλά κυρίως αποτελεί διασκευή αντίστοιχου γαλλικού εγχειριδίου με τίτλο *Συμβουλαί διὰ τὴν ὑγείαν, ἢ Ὑγιεινὴν διαίταν τῶν βιομηχανιῶν* του M. Constant Saucerotte¹³⁹, το οποίο με τη σειρά του ήταν απάνθισμα του συγγράμματος του Ραμαζίνη με τίτλο *Δοκίμιον περὶ τῶν νόσων τῶν προερχομένων ἀπὸ τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα*. Μέχρι τότε δεν υπήρχε σχετική ελληνική δημοσίευση και στόχος ήταν να γίνουν γνωστές στο ευρύ κοινό οι περιστάσεις που βλάπτουν την υγεία, αλλά και τα μέτρα προφύλαξης. Αρχικά

¹³⁷ Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι ο εξής: *Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία. Ὑγιεινὰ Παραγγέλματα πρὸς χρῆσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐρανισθέντα καὶ συνταχθέντα παρὰ Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῆ (Ἀδριανουπολίτου), ἱατροῦ καὶ μέλους τῆς ἐν Παρισίοις Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας, ἐκδοθέντα δὲ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς αὐτῆς Ἐταιρείας, ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1829.*

¹³⁸ *Ὁ Παιδαγωγός*, ἔτος Α', ἀριθ. 23 ἕως 24, ἀπὸ 1 ἕως τέλος Δεκεμβρίου 1839, σ. 376.

¹³⁹ Βλ. σσ. ξ-ο' και τ' της «Εισαγωγής» στο βιβλίο του Καραθεοδωρή. Ο ακριβής τίτλος του πρωτοτύπου είναι: *Conseils sur la santé, ou Hygiène des classes industrielles, par M. Constant Saucerotte.*

είχε παρουσιαστεί στην «έν Παρισίοις Ἑλληνικὴν Ἐταιρείαν»¹⁴⁰, η οποία το ενέκρινε ομόφωνα και αποφάσισε την έκδοσή του με δικά της έξοδα.

Εκτός από την εισαγωγή, όπου ο συγγραφέας παρουσιάζει περιληπτικά τους κινδύνους που απειλούν την υγεία και τα έργα στα οποία στηρίχτηκε η συγγραφή του βιβλίου, το έργο διαιρείται σε πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος αναφέρεται σε ζητήματα τα οποία είναι ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο, δηλαδή τον αέρα, τις τροφές και τα ποτά, τα ενδύματα, την κίνηση και τον ύπνο. Επισημαίνεται η ανάγκη ανανέωσης του αέρα με το άνοιγμα των παραθύρων στα μέρη όπου υπάρχει συγχρωτισμός πολλών ανθρώπων¹⁴¹, καθώς και η καθοριστική συμβολή του καθαρού υπαίθριου αέρα στην υγεία των παιδιών¹⁴². Σχετικά με την κάλυψη του κεφαλιού των παιδιών, υγιεινότερο θεωρείται το «γυμνὸν κεφάλι, βάλλοντάς τα μόνον ἓν ἄπλουϊν φέσι τὸ χειμῶνα καὶ τὸ καλοκαίρι, ὅταν ἐκτίθενται εἰς τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου»¹⁴³. Για το θέμα της κίνησης σημειώνει ότι είναι στη φύση του ανθρώπου από τη στιγμή που γεννιέται και έχει μεγάλη ωφέλεια στην υγεία του, αρκεί οι ασκήσεις να γίνονται με μέτρο. Προτείνονται διάφορα μέσα για τη γύμναση του σώματος ανάλογα με την ηλικία και το φύλο. Ειδικά για τα παιδιά, όμως, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο παιχνίδι που περιέχει τρέξιμο και πήδημα, γιατί ασκεί καθοριστική επίδραση στην ανάπτυξη και την υγεία του σώματος. Αναφορικά με τον ύπνο, για τους ενήλικες θεωρούνται επαρκείς έξι ή επτά ώρες ύπνου, ενώ τα παιδιά πρέπει να κοιμούνται όσο επιθυμούν.

Επιπλέον, οι δάσκαλοι που διάβαζαν το βιβλίο μάθαιναν ότι δεν έπρεπε να κάνουν υπέρμετρη χρήση της φωνής τους, γιατί αυτό ήταν επιζήμιο για την υγεία τους¹⁴⁴. Παράλληλα, αποκτούσαν γνώσεις για τη σωστή γραφή, για καθημερινά επικίνδυνα περιστατικά (δηλητηριάσεις, δάγκωμα από λυσσασμένο ζώο, ασφυξίες) και τον τρόπο θεραπείας τους, για τη διαίτα των παιδιών, αλλά και για τους ψευδογιατρούς, οι οποίοι μπορούσαν να γίνουν αιτία θανατηφόρων συμβάντων.

Εκτός, όμως, από τη διδασκαλία των *Υγιεινών Παραγγελημάτων*, στο δάσκαλο ανατίθεται και η εποπτεία της υγιεινής του σχολείου και της υγείας των μαθητών. Η αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων επιβάλλει τη λήψη προφυλακτικών μέτρων και τη μέριμνα για την εφαρμογή τους. Κατ' αρχάς,

¹⁴⁰ Η «Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία τοῦ Παρισιοῦ» ιδρύθηκε το 1828 από Ἕλληνες που διέμεναν στο Παρίσι, ενώ αργότερα έγιναν μέλη της Γάλλοι και ἄλλοι ξένοι, που είχαν κοινό τους στοιχείο μόρφωση και καταγωγή «ὑψηλοτάτης τάξεως». Ως σκοπό της ἔθεσε τη διάδοση του πολιτισμοῦ στην Ελλάδα, παράλληλα με τη φυσική και την ηθική της βελτίωση, με την έκδοση ωφέλιμων βιβλίων στην καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα. (Βλ. Κωνσταντῖνος Καραθεοδωρῆς, *Υγιεινὰ παραγγέματα...*, ὁ.π., σσ. μ-ν, υποσημείωση 2).

¹⁴¹ Κωνσταντῖνος Καραθεοδωρῆς, *Υγιεινὰ παραγγέματα...*, ὁ.π., σ. 5.

¹⁴² Ο.π., σ. 6.

¹⁴³ Ο.π., σ. 46.

¹⁴⁴ Ο.π., σσ. 66-67, υποσημείωση 1.

πρέπει να φροντίζει για την τέλεια καθαριότητα του σχολείου, η οποία απαιτεί σάρωμα, συνεχές πλύσιμο και καθημερινή ανανέωση του αέρα. Τα νεόδμητα σχολεία, που οικοδομούνταν με βάση τους κανόνες του Οδηγού, εξασφάλιζαν ικανοποιητικές συνθήκες αερισμού και φωτισμού και ήταν κατάλληλα για τη διατήρηση της υγείας των μαθητών. Ιδιαίτερη προσοχή συνιστάται στους απόπατους που βρίσκονται κοντά στο σχολείο, οι οποίοι πρέπει να πλένονται με άφθονο νερό δύο ή τρεις φορές την ημέρα, ενώ το καλοκαίρι πρέπει να απολυμαίνονται με ασβέστη ή χλωρίτη τίτανο¹⁴⁵.

Ένα δεύτερο μέτρο προφύλαξης αφορά στον έλεγχο της ατομικής καθαριότητας των μαθητών και την προσωρινή αποπομπή από το σχολείο όσων πάσχουν από νοσήματα εξανθηματικά, δερματικά ή μεταδοτικά. Η αμέλεια της σωματικής καθαριότητας, όπως και η ρυπαρότητα των ενδυμάτων, θεωρείται η βασική αιτία για την εμφάνιση των ψειρών ή της ψώρας¹⁴⁶. Τα καθήκοντα που έχει ο δάσκαλος προς τους γονείς επιβάλλουν να επισκέπτεται τους άρρωστους μαθητές του, κυρίως στα χωριά, προκειμένου να παράσχει στους αγράμματους γονείς ωφέλιμες συμβουλές για τη γρηγορότερη ανάρρωση του παιδιού τους. Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι αντικαθιστά τον ιατρό, αλλά δίνει επωφελή συμβουλευτικό ρόλο στο δάσκαλο, ο οποίος γνωρίζει καλύτερα από τους γονείς για τα διαιτητικά μέσα, την κατάσταση του ασθενούς και την αναγκαιότητα επίσκεψης στον ιατρό¹⁴⁷.

Άλλο καθήκον του δασκάλου σχετικά με την υγιεινή των μαθητών ήταν η μέριμνα που έπρεπε να δείχνει για τη σωστή στάση του σώματος κατά την ώρα της μελέτης, ώστε να μη βλάπτεται η όρασή τους, η κυκλοφορία, η αναπνοή ή άλλα όργανα του σώματος¹⁴⁸. Συνιστάται, ακόμη, η προσοχή των δασκάλων στην προφύλαξη των μαθητών από την πρόκληση φυσικών ελαττωμάτων, όπως η μυωπία, η δυσηκοΐα και ο τραυλισμός, αλλά και στον περιορισμό και τη διόρθωσή τους σε περίπτωση που εμφανίζονταν¹⁴⁹. Το πιο αποτελεσματικό μέσο θεραπείας που επιβαλλόταν να χρησιμοποιεί η οικογένεια και το σχολείο για φυσικά ελαττώματα ή ασθένειες, (δυσηκοΐα, αδυναμία της όρασης, ψελλισμός,

¹⁴⁵ *Ο Παιδαγωγός*, έτος Α', αριθ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, ό.π., σσ. 35-36.

¹⁴⁶ *Ο.π.*, σσ. 36-37. Για την αντιμετώπιση της ψώρας βλ. το Διάταγμα «Περί εμποδισμού της μεταδόσεως των μολυσματικών (κολλητικών) αρρωστιών» της 31 Δεκεμβρίου 1836. «Πρός κάλυψιν της μεταδόσεως των μολυσματικών τούτων αρρωστιών, πρέπει να φροντίζει ή αστυνομία να μη γίνονται παραδεκτοί εις τα κοινά καταστήματα και μάλιστα εις τα σχολεία, όσοι πάσχουσι τοιαύτας νόσους, πριν ιαθῶσιν έντελῶς· προς τούτοις δὲ απαιτεῖται ἀπὸ τοὺς μαῖστορας καὶ μαθητιῶντας νὰ φροντίζωσι περὶ θεραπείας τούτων». (Μ. Βελονάκης, *Συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων...*, ό.π., σσ. 116-117).

¹⁴⁷ *Ο Παιδαγωγός*, έτος Α', αριθ. 5-6 και 7, 31 Μαρτίου έως 15 Απριλίου 1839, σ. 105.

¹⁴⁸ *Ο Παιδαγωγός*, έτος Α', αριθ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, ό.π., σ. 37. Υγιεινούς κανόνες για την ανάγνωση, τη γραφή και τη σωστή στάση του σώματος βλ. στο Ανδρέας Αντίπας, «Υγιεινά. Περί όράσεως», *Περιοδικόν τῶν Μαθητῶν*, έτος Α', τόμος Α', αριθ. 14, Αθήνα 15 Φεβρουαρίου 1892, σσ. 212-213.

¹⁴⁹ *Ο Παιδαγωγός*, ό.π., σ. 38.

τραυλισμός, πτώση από ύψος, χτύπημα, στραμπούληγμα), ήταν η εφαρμογή των κανόνων της υγιεινής και της διαιτητικής παρά της ιατρικής¹⁵⁰. Ειδικά για την όραση, συνιστάται η σωστή απόσταση των ματιών από το βιβλίο την ώρα της μελέτης, η γραφή και η ανάγνωση στοιχείων μεσαίου μεγέθους, η ανάπαυση των μαθητών για την αποφυγή του θαμβώματος και η προφύλαξη από τον έντονο φωτισμό. Στην περίπτωση που οι μαθητές χτυπήσουν, δίνονται πρακτικές συμβουλές στους δασκάλους, προκειμένου να μπορούν να παράσχουν τις στοιχειώδεις πρώτες βοήθειες¹⁵¹. Η ανάπαυση των διανοητικών δυνάμεων των μαθητών και η διατήρηση της προσοχής τους στα μαθήματα, προϋποθέτουν από το δάσκαλο, αφενός να μην κάνει υπέρβαση της τριώρης πρωινής ή απογευματινής διδασκαλίας, αφετέρου να παρακινήσει το ενδιαφέρον τους¹⁵².

Αναφορικά με το θέμα των ποινών, για τους φρόνιμους και επιμελείς μαθητές συνιστώνται οι έπαινοι, αρκεί να δίνονται με κατάλληλο τρόπο, ώστε να προκαλούν την άμιλλα και να αποτρέπουν το φθόνο και την απελπισία από τα άλλα παιδιά. Στους άτακτους μαθητές αρμόζουν οι πατρικές συμβουλές και όχι οι σκληρές τιμωρίες, οι οποίες οδηγούν σε χειρότερα αποτελέσματα. Καταδικάζεται με έντονο τρόπο η χρήση σωματικών και εξουθενωτικών ποινών από το δάσκαλο, γιατί, πέρα από το ότι απαγορεύονται, «ἐμπνέουσιν εἰς τὰ παιδιά μῖσος καὶ ἀποστροφὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον καὶ πρὸς τὴν μάθησιν, ἐξαγριόνουσι τὴν ψυχὴν των, καταπλήττουσι τὸν νοῦν καὶ ἐξαχρειόνουσι τὴν καρδίαν των»¹⁵³. Αναγνώριζεται ότι οι ποινές, όπως το ξύλο, το γονάτισμα, η στάση στο ένα πόδι και η φυλάκιση, βλάπτουν την υγεία των μαθητών και τις μεταχειρίζονται βάρβαροι άνθρωποι, που δεν αξίζουν να λέγονται δάσκαλοι και παιδαγωγοί¹⁵⁴. Η επιβολή των ποινών από το δάσκαλο πρέπει να γίνεται όχι με οργή, αλλά «ἡμέρως καὶ πράως»¹⁵⁵. Οι ρυπαροί μαθητές κατατάσσονταν στην ίδια κατηγορία με τους αμελείς και άτακτους. Η ποινή τους ήταν ο ορισμός συγκεκριμένου χώρου, ξεχωριστά από τους άλλους μαθητές¹⁵⁶.

¹⁵⁰ Ο.π., ἀριθ. 5-6 και 7, 31 Μαρτίου ἕως 15 Ἀπριλίου 1839, σσ. 65-73.

¹⁵¹ Για παράδειγμα, σε περίπτωση που κάποιο παιδί πέσει από μεγάλο ύψος και λιποθυμήσει, ο δάσκαλος πρέπει να δείξει προσοχή στο ανασήκωμα: «ὄχι νὰ τὸ στήση εἰς τοὺς πόδας (διότι ἐμπορεῖ νὰ ἦναι συντριμμένον κανὲν ποδάριόν του), ἀλλὰ νὰ τὸ καθήση ἢ καὶ νὰ τὸ πλαγιάση εἰς κραββάτιον ἢ εἰς τράπεζαν, ἢ καὶ κατὰ γῆς, ἂν ἦναι δύσκολον νὰ τὸ μεταφέρῃ ἄλλοῦ, καὶ νὰ τὸ ραντίση εἰς τὸ πρόσωπον μ' ὀλίγον νερὸν ψυχρὸν...». Μία ἄλλη λανθασμένη πρακτική, που επιβιώνει ἀκόμη στα σχολεῖα και ἔχει τις ρίζες της ἐκείνη την εποχὴ, ἀναφέρεται στην ἀντιμετώπιση της ἐπίσταξης: «Αὐτὴ παύει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μόνη της. Ἄν δὲ διαρκῆ περισσότερον, πρέπει νὰ προτρέψῃς τὸν πάσχοντα νὰ κρατῆ ὀλίγον ἀνασηκωμένη τὴν κεφαλὴν...».

¹⁵² Ο.π., σ. 38.

¹⁵³ Ὁ Παιδαγωγός, ἔτος Α', ἀριθ. 1 και 2, 31 Ἰανουαρίου 1839, ὁ.π., σ. 27.

¹⁵⁴ Ο.π., ἀριθ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, σ. 38.

¹⁵⁵ Ο.π., σσ. 55-56.

¹⁵⁶ Ὁ Παιδαγωγός, ἔτος Α', ἀριθ. 11 καὶ 12, 30 Ἰουνίου 1839, σ. 162.

Δεύτερο μέσον επιτυχίας του σκοπού της φυσικής ανατροφής, μετά τη διαιτητική, είναι το μάθημα της γυμναστικής¹⁵⁷. Στο δάσκαλο ανατίθεται η μεθοδική οργάνωση της φυσικής κλίσης του παιδιού για κίνηση. Ως χώρος τέλεσης των ασκήσεων ορίζεται το προαύλιο του σχολείου ή ο κήπος που είχε διαμορφωθεί γι' αυτό το σκοπό. Όσο δε για το χρόνο, οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να γυμναστούν εκτός του κανονικού ωρολογίου προγράμματος, όταν διακόπτονταν τα μαθήματα. Μορφή γυμναστικής, ιδιαίτερα επωφελής για την υγεία θεωρούνταν ο περίπατος, ο οποίος μπορούσε να συνδυαστεί με πρακτική εφαρμογή όσων διδάχτηκαν οι μαθητές στο σχολείο. Για την επιλογή των γυμνασμάτων, ο δάσκαλος, αφού λάβει υπόψη του τις τοπικές συνθήκες και τα οικονομικά του δήμου, κάνει χρήση του βιβλίου του Γεωργίου Παγώντα, *Περίληψις τῆς Γυμναστικῆς*¹⁵⁸. Σύμφωνα με τον Γάλλο Φ. Αμορό, τα θετικά αποτελέσματα της γυμναστικής, αφορούσαν στην υγεία, τη μακροβιότητα, τη βελτίωση του ανθρώπινου γένους, την αύξηση των δυνάμεων και του ιδιωτικού και κοινωνικού πλούτου¹⁵⁹. Ως σκοπός της γυμναστικής ορίζεται η θεμελίωση της σωματικής και της πνευματικής αρμονίας¹⁶⁰, δηλαδή η ολοκληρωμένη ανάπτυξη του παιδιού. Άσχετα, πάντως, με το τι έγινε τα επόμενα χρόνια στη σχολική πράξη, είναι πολύ σημαντικό ότι από αυτή την εποχή επισημαίνεται η σπουδαιότητα της αρμονικής και υγιούς ανάπτυξης των διανοητικών και των σωματικών δυνάμεων του μαθητή, προκειμένου η αγωγή να μην είναι μονόπλευρη.

Η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής προβλεπόταν στο άρθρο 2 του διατάγματος του 1834¹⁶¹, παρ' όλο που αυτό ποτέ δεν ίσχυσε στην πράξη. Τον Γ. Παγώντα, που ήταν και ο πρώτος Έλληνας καθηγητής του Διδασκαλείου, διαδέχτηκαν οι Ν. Πύργος, συγγραφέας του βιβλίου *Ανόργανος παιδαγωγική γυμναστική*, και Ι. Φωκιανός, συγγραφέας του έργου *Ἐγχειρίδιον Γυμναστικῆς* (1883), οι οποίοι έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην καθιέρωση της σχολικής γυμναστικής και στην εκπαίδευση των γυμναστών.

¹⁵⁷ Ο.π., ἀριθ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, σσ. 38-41. Για τη διαίρεση της γυμναστικής σε φυσική και τεχνική, βλ. ό.π., ἀριθ. 13, 14 και 15, 1 Ιουλίου έως 15 Αυγούστου 1839, σσ. 215-221.

¹⁵⁸ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: *Περίληψις τῆς Γυμναστικῆς συνερανοσθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Γεωργίου Θ. Παγώντος, γυμναστοῦ ἐν τῷ Β. Διδασκαλείῳ καὶ ἐκδοθεῖσαν πρὸς χρῆσιν τῶν δημοδιδασκάλων, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Βασιλικῆς Τυπογραφίας, 1837*. Ο Παγών είχε εκπαιδευθεί στη Γερμανία και υπήρξε ο πρώτος Έλληνας γυμναστής. Το προαναφερόμενο έργο του, όπου προβάλλεται το πρότυπο της υγείας διά μέσου της φυσικής αγωγής, ήταν το πρώτο βιβλίο γυμναστικής που εκδόθηκε στην Ελλάδα.

¹⁵⁹ Γ. Παγών, *Περίληψις τῆς Γυμναστικῆς ...*, ό.π., σ. β'.

¹⁶⁰ Ο.π., σσ. 7-8.

¹⁶¹ Βλ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ό.π., τ. Α', σ. λς' ύποσ. 2 καὶ σ. 45 τεκμήριο 17, ἄρθρο 2: «Εκτός τούτου, θέλουν γίνεσθαι ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ διδασκάλου δις τῆς ἑβδομάδος σωματικαὶ γυμνασῖαι (σωμασκῖαι)...». Ωστόσο, η διδασκαλία της γυμναστικής, λίγα χρόνια μετά την ψήφιση του νόμου, περιοριζόταν μόνο σε μερικά σχολεία πρωτευουσών και επαρχιών και των δήμων β' τάξεως. (Βλ. *Παιδαγωγός*, ἀριθ. 11 και 12, 30 Ιουνίου 1839, σ. 179).

Όσα έγραφε στον «Παιδαγωγό» του 1839 για τη γυμναστική, ο Κοκκώνης τα επαναλαμβάνει και σε άλλα έργα του¹⁶², που εκδόθηκαν είκοσι χρόνια σχεδόν αργότερα, όπου κάνει λόγο για το νόμο της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, ο οποίος προβλέπει την υποχρεωτική κατάρτιση των δασκάλων στη γυμναστική (άρθρο 9)¹⁶³ και τη δώρη διδασκαλία του μαθήματος στα σχολεία (άρθρο 2). Ο ίδιος νόμος επίσης ορίζει την υποχρεωτική παραχώρηση, από όλους τους δήμους, δύο καλλιεργήσιμων στρεμμάτων στους δασκάλους, προκειμένου να γίνουν κήπος (άρθρο 24)¹⁶⁴. Με την καλλιέργεια διαφόρων προϊόντων σε αυτόν, οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα εξάσκησης σε εργασίες, όπως το σκάψιμο, το φύτεμα, το σκάλισμα, το πότισμα και γενικότερα ό,τι είχε σχέση με την κηπευτική. Το καινούριο στοιχείο που προστίθεται τώρα αφορά άλλη μία ωφέλεια των μαθητών από τη σωμασμία: «δέν θέλουν εύρισκεῖ πολὺν καιρὸν εἰς τὸ ν' ἀτακτῶσιν ἢ νὰ ἐκφραυλίζωνται περιτρέχοντες τὰς ὁδοὺς ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιβλέψεως»¹⁶⁵.

Κατὰ την οθωνική περίοδο, ο βασικός στόχος της γυμναστικής στα σχολεία, ὅποτε αὐτὴ γινόταν, ἦταν ἡ εφαρμογὴ τοῦ παραγγέλματος «νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ»¹⁶⁶. Αντίθετα, μετὰ το 1862 ἡ γυμναστική συνδέεται στενά με τὴ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση. Ενδεικτικὰ αναφέρουμε ὅτι ὁ Δ. Μαυροκορδάτος ἀπέδιδε τὴ νίκη τῶν Γερμανῶν στο γαλλογερμανικὸ πόλεμο στὴ σωματικὴ ρώμη καὶ τὴ σκληραγωγία που εἶχαν ἀποκτήσει οἱ νέοι στα σχολεία με τὴ γυμναστική¹⁶⁷. Στὴν Ελλάδα, ὅμως, ἡ γυμναστικὴ δε διδασκόταν στα σχολεία, παρά τὴ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ 1834, ἐνῶ ἀπὸ πολλοὺς θεωροῦνταν περιττὴ ἢ πιστευαν ὅτι μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ ἀπὸ πυροσβέστες¹⁶⁸. Τέτοιες, βέβαια, ἀντιλήψεις, μᾶλλον ἦταν ἐξαίρεση, εἰδικὰ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰ. καὶ ἐξῆς, ὅποτε ἡ γυμναστικὴ σε συνδυασμὸ με τὴς παιδιές, προβαλλόταν ὡς μέσο ἀντιμετώπισης τῆς πνευματικῆς κόπωσης καὶ τῆς ἐλάττωσης κάποιων ἀρνητικῶν επιρροῶν τοῦ σχολείου. Αναγνωρίζονταν, δηλαδή, ὅτι με τὴ γύμναση τοῦ σώματος ὁ μαθητὴς ἀντιδρούσε καλύτερα σε διάφορες ἀρρώστιες καὶ

¹⁶² Βλ. Ἰω. Κοκκώνης, *Ἐγχειρίδιον ἢ Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου νέος, τελειοποιημένος καὶ πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρῆσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ.*, ἔκδοσις τρίτη, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, ἐν Ἀθήναις 1860, σσ. 235-241. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως...*, Μέρους Α', ὁ.π., σσ. 199-202.

¹⁶³ Ἡ διάταξη ὡστόσο ἀφοροῦσε μόνο τοὺς δασκάλους α' τάξεως.

¹⁶⁴ Το ἄρθρο 25 ἐπίσης συμπληρώνει: «Ὁ κήπος, ἢ ἡ καλλιεργήσιμος γῆ, θέλει χρησιμεύσει ἐνταυτῶ καὶ πρὸς τὸν εἰς τὸ 2 ἄρθρ. προσδιοριζόμενον σκοπὸν». (Βλ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὁ.π., τόμος Α', σ. 47).

¹⁶⁵ Ὁδηγὸς [...] 1860, ὁ.π., σ. 238.

¹⁶⁶ Σπύρος Ἀσδραχᾶς, Γιάννης Γιαννουλόπουλος, Φίλιππος Ἡλιοῦ, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις. Ἀνθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικῶν ἐγχειριδίων*, ΙΑΕΝ/ ΓΓΝΓ, Ἀθήνα 1988, σημ. 1, σ. 81.

¹⁶⁷ Δημήτριος Μαυροκορδάτος, *Υπομνημάτων...*, ὁ.π., σ. 20 καὶ 33 κ.ε.

¹⁶⁸ Ὁ.π., σσ. 50-51.

εξουδετέρωνε εν μέρει νευροψυχικές επιρροές, που προέρχονταν από την πολύωρη παρουσία του σε ακατάλληλα κτήρια και τη μακράς διάρκειας ακινησία σε ακατάλληλα θρανία.

Ένα άλλο θέμα με το οποίο ασχολείται το περιοδικό, έστω και περιορισμένα, είναι η ειδική αγωγή. Με τον τίτλο «Σχολεία Κωφάλαων», γίνονται αναφορές στην ειδική εκπαίδευση της εποχής, όχι βέβαια στην Ελλάδα, αλλά σε ό,τι ίσχυε στον τομέα αυτό στην Ισπανία και τη Γαλλία, με επισημάνσεις για τα αίτια της κώφωσης και ιστορική επισκόπηση για την εκπαίδευση των κωφών που φτάνει μέχρι και τη χρήση του χειρονομικού αλφάβητου¹⁶⁹.

Εκτενείς επισημάνσεις, όμως, γίνονται σχετικά με την υγιεινή του διδακτηρίου. Την ευθύνη για την υγιεινή του σχολείου στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους, σύμφωνα με το νόμο του 1834¹⁷⁰, είχαν οι επιθεωρητικές επιτροπές, είτε αυτές ήταν επιτόπιες είτε κατά νομό ή κατά επαρχία των σχολείων. Πρόεδρος της τοπικής επιτροπής ήταν ο Δήμαρχος και μέλη της, ο εφημέριος του τόπου, ένας ιερέας διορισμένος από τον Νομόρχη και 2-4 δημότες (άρθρο 34). Στα καθήκοντα της επιτροπής συμπεριλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, η προμήθεια των απαραίτητων εφοδίων για το σχολείο και τους δασκάλους, η φροντίδα για την εύρεση και τη συντήρηση του σχολικού κτηρίου και της κατοικίας του δασκάλου, η επαγρύπνηση για την κατάσταση της υγείας στα σχολεία και η επιθεώρηση των σχολείων τουλάχιστον μία φορά το μήνα, προκειμένου οι ελλείψεις και οι μεταρρυθμίσεις να κοινοποιούνται στον Έπαρχο (άρθρο 37).

Η καλή διοίκηση του αλληλοδιδακτικού σχολείου απαιτούσε την εκτέλεση των καθηκόντων από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, εφόρους, επιθεωρητές και δασκάλους¹⁷¹. Οι πρώτοι έπρεπε να φροντίζουν για την εξασφάλιση του διδακτηρίου και του εξοπλισμού, ενώ οι δάσκαλοι είχαν την ευθύνη της διδασκαλίας και της τακτοποίησης του υλικού. Η παροχή όλων των μέσων για απρόσκοπτη διδασκαλία από την εφορευούσα επιτροπή σήμαινε και την απαίτηση εκπλήρωσης συγκεκριμένων καθηκόντων από το διδακτικό προσωπικό. Ανάμεσα σε άλλα, προβλέπεται η καθαριότητα και ο καλός αερισμός του σχολείου¹⁷², η «καθαρία», «ευσχήμων» και «σεμνοπρεπής» ενδυμασία του δασκάλου και των μαθητών, η απαγόρευση ποινών, όπως το ξύλο και οι βρισιές, η διατήρηση καθαρών τετραδίων και βιβλίων και ο έλεγχος της ατομικής καθαριότητας πριν από την έναρξη των μαθημάτων.

Ωστόσο, παρά την αναγκαιότητα των επιθεωρητικών επιτροπών για την ίδρυση του σχολείου και τη διατήρησή του σε καλή κατάσταση, αυτές δεν

¹⁶⁹ Ο Παιδαγωγός, ό.π., αριθ. 3 και 4, 28 Φεβρουαρίου 1839, σσ. 57-60.

¹⁷⁰ Ο.π., αριθ. 5-6 και 7, 31 Μαρτίου έως 15 Απριλίου 1839, σσ. 88-90.

¹⁷¹ Ο.π., αριθ. 21 έως 22, 1 Απριλίου έως τέλος Νοεμβρίου, σσ. 339-348.

¹⁷² «Είναι δὲ καλῶς ἀεριζόμενον, ὅταν, ἐμβαίνων τίς μέσα εἰς αὐτό, δὲν αἰσθάνεται καμμίαν ἀποφορὰν ἢ βαρεῖαν ὀσμὴν». (Βλ. ό.π., σ. 341-342).

υπήρχαν παντού ή δε λειτουργούσαν κανονικά, κυρίως, εξαιτίας της αμέλειας των δημάρχων. Σύμφωνα με πληροφορίες του συντάκτη του άρθρου, στην Αθήνα δεν υπήρχε επιθεωρητική επιτροπή, ενώ στους περισσότερους δήμους εκτελούσαν ελλιπώς τα καθήκοντά τους¹⁷³. Το ίδιο φυσικά συνέβαινε και στην επαρχία. Για παράδειγμα, στο λόγο του δασκάλου Χρ. Ιωαννίδη επισημαίνεται η ακαταλληλότητα του σχολικού κτηρίου του δήμου Κορώνης (Πεταλιδίου) με αφορμή τις εξαμηνιαίες εξετάσεις του δημοτικού σχολείου στις 30 Απριλίου 1839. Οι βασικές αιτίες που εμπόδιζαν την τακτική φοίτηση των μαθητών, σύμφωνα με τον ομιλητή, ήταν η ετήσια χρήση της εκκλησίας ως σχολικού κτηρίου και η έλλειψη εξοπλισμού. Επιπλέον, επιβαρυντικοί παράγοντες για την υγεία των μαθητών ήταν η ενοικίαση ιδιωτικού οικήματος στενόχωρου, ατελούς κατασκευής και ακατάλληλης τοποθεσίας, με αποτέλεσμα να ασθενούν οι μαθητές και ο δάσκαλος από το κρύο¹⁷⁴.

Στο δάσκαλο αποδιδόταν σπουδαία σημασία για την ηθική ανατροφή των μαθητών και χαρακτηριζόταν «ὁ πρῶτος τῆς ἀνατροφῆς ἐπιμελητής», που αναπλήρωνε την αμάθεια των γονέων και ασκούσε ηθική επίβλεψη στη συμπεριφορά των μαθητών και εκτός σχολείου, σε όλες τις εκφάνσεις της ιδιωτικής τους ζωής¹⁷⁵. Μέρος της ηθικής ανατροφής ήταν και η απόκτηση από τους μαθητές ωφέλιμων ἔξεων και ιδιοτήτων, ὅπως η καθαριότητα, η τάξη, η φιλοπονία και η φιλαλήθεια. Συνιστάται η προσοχή των δασκάλων και των γονέων γι' αυτές τις συνήθειες και πρώτα απ' όλα για την καθαριότητα¹⁷⁶, η οποία αποτελεί μέτρο προφύλαξης κατά των ασθενειών, αλλά και θελκτικό χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς για την αγάπη και τη συμπάθεια των άλλων. Η καθαρή και «εύσχημος» ενδυμασία, ακόμα και αν είναι φτωχική, σε συνδυασμό με την καλή συμπεριφορά, μετράει περισσότερο από τα πολυτελή ενδύματα. Η δυσκολία αυτή θα μπορούσε να αποφευχθεί με το ομοιόμορφο ντύσιμο και χωρίς μεγάλες δαπάνες, εφόσον οι μαθητές φορούσαν επενδύτη «ἀπὸ ἀπλοῦν πανίον βαμμένον καὶ κατασκευασμένον εἰς σχῆμα ὑποκαμύσου, τὸν ὅποιον τὸ μὲν χειμῶνα θέλουν φορεῖ ἔπάνω ἀπὸ τὰ συνήθη των φορέματα, τὸ δὲ καλοκαίριον ἀμέσως ἔπάνω ἀπὸ τὸ ὑποκάμισον»¹⁷⁷.

Τα ίδια ἴσχυαν και για το δάσκαλο, ο οποίος επιβαλλόταν να είναι πρότυπο σωματικής καθαριότητας ο ίδιος, για να μπορεί να επιθεωρήσει, πριν από την έναρξη των μαθημάτων, τα ρούχα των μαθητών, τα χέρια και τα πόδια, τα τετράδια και τα βιβλία, καθώς και τον καλλωπισμό της κόμης. Η χαλαρή

¹⁷³ Ο.π., σσ. 94-95.

¹⁷⁴ Ο.π., ἀριθ. 8, 9 καὶ 10, 16 Ἀπριλίου ἕως 31 Μαΐου 1839, σσ. 143-144.

¹⁷⁵ Ὁ Παιδαγωγός, ἔτος Α', ἀριθ. 11 καὶ 12, 30 Ἰουνίου 1839, σ. 165.

¹⁷⁶ Ο.π., ἀριθ. 13, 14 καὶ 15, 1 Ἰουλίου ἕως 15 Αὐγούστου 1839, σσ. 194-195.

¹⁷⁷ Ο.π., σ. 195. Την ίδια πρόταση ἔκανε ο Κοκκώνης και στον Οδηγό αλληλοδιδασκτικής του 1830, προτείνοντας, επιπλέον, την παροχή βοήθειας στους φτωχούς. Η χρήση των «ἐπενδυμάτων» (Blouses) εφαρμοζόταν στα γαλλικά σχολεία και συστήνεται η τροποποίησή της στα ελληνικά δεδομένα. (Βλ. Ὁδηγός [...]1830, ὁ.π., σσ. 110-111).

επίβλεψη δεν δικαιολογείται, γιατί ως πραγματικό αίτιο της ακαθαρσίας αναγνωρίζεται η κακή συνήθεια των γονέων και όχι η φτώχεια.

Τέλος, στα πλαίσια πάντα της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, ο Κοκκώνης διατύπωσε προτάσεις για τα σχολεία των κοριτσιών, όπου η απογευματινή διδασκαλία καλυπτόταν με τα μαθήματα χειροτεχνημάτων. Η οικοδομή και ο εξοπλισμός έπρεπε να είναι ίδια στα σχολεία των δύο φύλων και να υπάρχουν ελάχιστες τροποποιήσεις. Μία από αυτές αφορούσε στην κατασκευή πιο ευρύχωρου καθίσματος στα σχολεία των κοριτσιών, λόγω της ιδιομορφίας της γυναικείας ενδυμασίας¹⁷⁸. Η διεξαγωγή των μαθημάτων, όπως συνέβαινε και με τα αγόρια, απαιτούσε καθορισμό των προσταγμάτων και του τρόπου της εκτέλεσής τους. Για την επιθεώρηση της καθαριότητας, που γινόταν στο προαύλιο, πριν αρχίσουν τα μαθήματα, το πρόσταγμα ήταν: «Τὰς δύο χείρας ἐκτεταμένας ὀριζοντεῖως»¹⁷⁹. Με την εκτέλεση του παραγγέλματος, η δασκάλα επιθεωρούσε την ατομική καθαριότητα καθεμιάς μαθήτριας σε όλες τις κλάσεις. Η επιθεώρηση γινόταν με τη βοήθεια της γενικής πρωτοσχόλου του ραψίματος, η οποία σημείωνε στην πλάκα όποια μαθήτρια άξιζε τον έπαινο ή την τιμωρία, ανάλογα με το αν ήταν καθαρή ή ακάθαρη αντίστοιχα.

¹⁷⁸ Ο.π., ἀριθ. 13, 14 καί 15, 1 Ιουλίου ἕως 15 Αὐγούστου 1839, σσ. 222-223.

¹⁷⁹ Ο.π., ἀριθ. 16 ἕως 20, 16 Αὐγούστου-31 Ὀκτωβρίου 1839, σσ. 268-269.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο «ΓΕΡΟΣΤΑΘΗΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ

Τα υγιεινά παραγγέλματα ως όρος υπήρχαν ήδη από τους αρχαίους συγγραφείς (Πλούταρχος, Γαληνός). Τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου επίσης, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, συμπεριελάμβαναν στο περιεχόμενό τους υγιεινά παραγγέλματα. Ο βασικός στόχος ήταν να επισημανθεί ότι η υγεία ήταν το πολυτιμότερο από όλα τα αγαθά και προϋπόθεση για την απόκτηση όλων των άλλων. Τα υγιεινά παραγγέλματα αποτελούσαν μέρος της σωματικής παιδαγωγίας και αφορούσαν συμβουλές σχετικά με την τροφή, τα ποτά, την άδηλη διαπνοή¹, τον ατμοσφαιρικό αέρα, το φωτισμό, την ενδυμασία, τον ύπνο, τις σωμασκίες, τη νοσηλεία και την παροχή πρώτων βοηθειών πριν από την έλευση του ιατρού, συνήθως για περιπτώσεις πληγών, εξαρθρώσεων, εγκαυμάτων, τραυμάτων, δηγμάτων και ασφυξίας².

Πριν από την πρώτη έκδοση του *Γεροστάθη* το 1858³, κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα βιβλία με ανάλογο περιεχόμενο. Ένα από αυτά, με το οποίο το έργο του Λέοντος Μελά⁴ έχει αρκετές ομοιότητες, ήταν η *Ἠθικὴ πρὸς χρῆσιν τῶν παιδῶν*

¹ Σύμφωνα με τον Γ. Μανούσο, «ἡ ἄδηλος διαπνοὴ διενεργεῖται διὰ τῶν ἀφανῶν πόρων τῆς ἐπιδερμίδος, ἣτις καλύπτει τὸ ἀνθρώπινον σῶμα. Διὰ ταύτης ἐξέρχονται περιττὰ ὕλαι τοῦ σώματος, στερεαὶ καὶ ὑγραὶ, αἵτινες καθίστανται ἐπιβλαβεῖς εἰς τὴν υγείαν, ἂν δὲν ἐξέλθωσιν». Την ὑπαρξὴ της αποδεικνύουν ο ἰδρώτας καὶ ο ρύπος που επικάθεται στα εσώρουχα. Ἡ ἄδηλος διαπνοὴ βλάπτει τὴν υγεία, ὅταν κλείνουν οὖτοι πόροι τῆς ἐπιδερμίδος καὶ ἐμποδίζουν τὴν ἐξοδὸν τῶν ἀναθυμιάσεων. (βλ. Γ. Μανούσος, *Παιδαγωγικὴ Διαιτητικὴ καὶ Παιδαγωγία ἤτοι Οἰκιακὸς καὶ σχολιακὸς ὁδηγὸς πρὸς παιδαγωγῆσιν ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τοῦ «Κάλλους», Ἀθήνησι 1884, σσ. 54-55). Για τὴ σημασία τῆς καθαριότητος στὴ διατήρηση τῆς ἀδηλου διαπνοῆς βλ. ἐπίσης Μ. Περίδης, *Εἰκῶν Ὑγιεινῆς πασῶν τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου "Προόδου" Σ. Μ. Ἀλεξίου, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1882, σσ. 87-89.

² Γ. Μανούσος, *Παιδαγωγικὴ Διαιτητικὴ...*, ὁ.π., σσ. 32-33.

³ Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι: *Ὁ Γεροστάθης ἢ Ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας ὑπὸ Λέοντος Μελά*, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1858.

⁴ Ὁ Λέων Μελάς (Κωνσταντινούπολη 1812 – Ἀθήνα 1879) καταγόταν ἀπὸ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Ἰωαννίνων. Ἀπὸ νωρὴς μὴθηκε στὴ Φιλικὴ Εταιρεία. Μετὰ τὴν ἐγκύκλιον σπουδῶν τοῦ στὴν Ὀδησσὸ τῆς Ρωσίας, σπούδασε νομικὰ στὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία τῆς Κερκύρας καὶ συμπλήρωσε τὴν σπουδῶν τοῦ στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πίζας, ὅπου ἀνακηρύχθηκε διδάκτορας τῆς Νομικῆς. Εξάσκησε διάφορα ἐπαγγέλματα: δικηγόρος, δικαστὴς, καθηγητὴς ποινικοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιον, ἐνὼ δύο φορές διετέλεσε καὶ ὑπουργὸς δικαιοσύνης (1840 καὶ 1843). Τὴ δεκαετία 1848-1858 βρέθηκε στὸ Λονδίνο ὅπου ἀσχολήθηκε με τὴν ἐμπορικὴν ἐπιχειρήσιν τοῦ ἀδελφοῦ του. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἔγραψε καὶ τὸ *Γεροστάθη*, ἀπὸ τὰ πλεονάζοντα ἔργα, ποὺ υπολογίζεται ὅτι ἔχουν κυκλοφορήσει μέχρι σήμερον 900.000 ἀντίτυπα. Ἀπὸ τὸ δευτέρον μισὸ σχεδὸν τοῦ 19^{ου}, ἀλλὰ καὶ τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 20^{ου} αἰῶνα ὁ Λέων Μελάς ἦταν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ εἶχε διαβαστεῖ πολὺ. Ἀπὸ τὸ 1858 ἐργάστηκε ὡς ἐκπαιδευτικὸς καὶ δίδαξε στα

που εκδόθηκε το 1839⁵. Ο ήρωας του έργου, Θεόφιλος Τιμαίος, από τα πρώτα καθήκοντα που συνιστά στα παιδιά είναι η διαφύλαξη της υγείας τους με την αποφυγή των πραγμάτων που τους προκαλούν ασθένεια. Οι συμβουλές δίνονται στα παιδιά με τη μορφή γνωμικών: «ή υγεία φέρει πλούτον, κ' ή ασθένεια πτωχίαν»⁶, «ή ἐγκράτεια μᾶς δίδει καὶ δυνάμεις καὶ υγείαν, καὶ ὁ κόρος ἀσθενείας προξενεῖ καὶ ἀειδίαν»⁷, «ἡδυπάθεια κ' υγεία, καὶ τρυφή καὶ εὐρωστία, εἶναι ἄκρα ἐναντία»⁸. Οι αρχικοί κανόνες αναφέρονταν στη σωματική υγιεινή των παιδιών. Ένα από τα μέσα για τη διατήρηση της υγείας ήταν και η καθαριότητα, η οποία παράλληλα τέρπει, ωφελεί και στολίζει το σώμα⁹. Προκειμένου να αποφευχθούν πολλές από τις ασθένειες, προτείνεται η υιοθέτηση υγιεινών συνηθειών, όπως το συνεχές πλύσιμο των χεριών, των ποδιών, του προσώπου και του στήθους, ενώ δεν έπρεπε να παραμελείται η υγιεινή του στόματος και ο καθαρισμός των δοντιών. Ιδιαίτερη σημασία, όμως, είχε και η διαφύλαξη των παιδιών από σεξουαλικές παρεκτροπές. Συνιστώνταν στα παιδιά να μην αγγίζουν τα απόκρυφα μέλη, ούτε να τα τρίβουν ή να παίζουν με αυτά, διότι οι συνέπειες ήταν φοβερές. Πιο συγκεκριμένα γίνεται λόγος για σπασμούς, άσθμα, κατήφεια, μελαγχολία, απώλεια μνήμης, μωρία, τύφλωση, ακόμη και τρέλα. Το γνωμικό που έπρεπε να έχουν υπόψη τους τα άτομα νεαρής ηλικίας ήταν: «ή αἰδῶ καὶ ἡ σεμνότης ἐνισχύουν νοῦν καὶ σῶμα»¹⁰.

Μέχρι το 1860 οι μαθητές της γ' και δ' τάξης των δημοτικών σχολείων διδάσκονταν εκκλησιαστικές προσευχές, τους μύθους του Αισώπου και στοιχεία από την *Ελληνική Χρηστομάθεια* (1841) του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892). Στα βιβλία αυτού του είδους, η καθαριότητα του σώματος και των ενδυμάτων επιβαλλόταν για λόγους χρηστότητας των ηθών, κοσμιότητας και καλής συμπεριφοράς. Ειδικότερα, ένας από τους βασικούς κανόνες της χρηστοθήειας ήταν «νά ἡμεθα καθάριοι καθ' ὅλον τὸ σῶμα, νιπτόμενοι καὶ

σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Διετέλεσε επίσης πρόεδρος της επιτροπής που έδρευε στην Αθήνα και είχε στόχο την ενίσχυση του κρητικού αγώνα (1866-1869). Άλλα γνωστά έργα του είναι τα εξής: «Ο Χριστόφορος», «Ἠθικαὶ Ὀμιλία», «Χριστιανικαὶ Δεήσεις», «Αἱ τρεῖς Ἡλικία», «Ὁ Μικρὸς Πλούταρχος», «Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον», «Νύξεις πρὸς λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος», «Ἀθανάσιος Διάκος». (Βιογραφικά στοιχεία για το Λέοντα Μελά, βλ. ενδεικτικά: Φάνης Τουλούπης, «Παιδαγωγικὲς καὶ διδακτικὲς ἀρχὲς στὸν "Γεροστάθη"», *Ἡπερωτικὴ Ἔστια*, τόμος 6, 1957, σσ. 530-539 καὶ 650-660, Γ.Π. «Λέων Μελάς», *Νέα Ἔστια*, τόμος 72^{ος}, τεύχος 849, σσ. 1676-1677, Χάρης Σακελλαρίου, *Οἱ πρωτοπόροι τῆς ἐλληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας*, Ἑλληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994, σσ. 11-15, *Ὁ Γεροστάθης*, (ελεύθερη απόδοση στη δημοτική: Ν. Κατηφόρη), εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2001).

⁵ Βλ. Ι. Κάμπη, *Ἠθικὴ πρὸς χρῆσιν τῶν παιδῶν*, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Α. Ρ. Ραγκαβῆ. Μεταφρασθεῖσα, καὶ ἐκδοθεῖσα ἐπιμελείᾳ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ἀντωνιάδου, Ἐν Ἀθήναις 1839.

⁶ Ο.π., σ. 11.

⁷ Ο.π., σ. 16.

⁸ Ο.π., σ. 21.

⁹ Ο.π., σ. 32.

¹⁰ Ο.π., σσ. 34-38.

λουόμενοι, ὅσον δεῖ, καὶ κωλύοντες διὰ τούτου πᾶσαν ἐνδεχομένην δυσσομίαν· πρὸς δὲ κτενιζόμενοι καὶ φροντίζοντες ὑπὲρ τῆς καθαριότητος καὶ κοσμιότητος τοῦ ἱματισμοῦ»¹¹. Ὅλα, ὁμως, αὐτὰ τα βιβλία ἐμειναν στο περιθώριο μετὰ τῆ δημοσίευση τοῦ *Γεροστάθη* καὶ τις ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις του¹², οἱ ὁποῖες συνεχίστηκαν καὶ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα με ἀποτέλεσμα τὸ ἔργο νὰ γνωρίσει μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία.

Ὁ *Γεροστάθης*, ἦταν τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Λ. Μελά καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ελάχιστα παιδικὰ βιβλία ποῦ γράφτηκαν κατὰ τὸ δέκατο ἕνατο αἰῶνα¹³. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς λογοτεχνίας, μέχρι τὰ τέλη τῆς παραπάνω ἑκατονταετίας, ἦταν τὸ ἠθικοπλαστικὸ περιεχόμενον καὶ ἡ διατύπωση διδακτικῶν μηνυμάτων. Ἐνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους ποῦ ἐπιδίωκαν οἱ συγγραφεῖς ἦταν ἡ ἠθικὴ βελτίωση τῶν παιδιῶν με βάση τὸ φρονηματισμό. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ ἀνταποκρινόταν στο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ποῦ σε ὅ,τι ἀφορᾷ στη διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν κυριαρχοῦσε τὸ «τέρπειν ἄμα καὶ διδάσκειν».

Ὁ Μελάς ἐγράψε τὸ ἔργο του, ὅταν βρισκόταν στο Λονδίνο, ὅπου ἀσχολιόταν με ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὁ *Γεροστάθης* ἀπέτελεσε διασκευή τοῦ γνωστοῦ γαλλικοῦ συγγράμματος ἐκείνης τῆς περιόδου με τίτλο *Simon de Nantua* (Παρίσι 1818) τοῦ Pierre Laurent du Zussieu (1792-1866). Τὸ βιβλίο αὐτό, τὸ 1890, μεταφράστηκε καὶ δημοσιεύθηκε στην Ελλάδα ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ του Βικέλα, Αἰκατερίνη Οικονόμου, με τίτλο *Ὁ κύρ Σίμος*¹⁴.

Ὁ Λέων Μελάς με τὴν ἐπιστροφή του στην Αθήνα ἐκτύπωσε τὸ *Γεροστάθη* τὸ 1858. Σύμφωνα με τοὺς εἰδικούς καὶ τοὺς ἱστορικούς τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας, πρόκειται γιὰ χρονολογία ὁρόσημο γιὰ τὸ συγκεκριμένο εἶδος λογοτεχνίας¹⁵. Τὸ ἔργο εἶναι περισσότερο γνωστὸ ἀπὸ τὸ συγγραφέα του καὶ διαπαιδαγώγησε γενιές Ἑλλήνων σχεδὸν γιὰ ἓναν αἰῶνα.

Πρόκειται γιὰ φροντισμένη ἐκδοση σε σχῆμα 8ο με καλὴ ποιότητα χαρτιοῦ, καλοτυπωμένα τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ παρεμβολὴ στο κείμενο δεκαεπτὰ εἰκόνων με ἱστορικὸ περιεχόμενον. Ἀπὸ τὸ διακοσμημένο πλαίσιο ποῦ ὑπάρχει στην ἀρχὴ τοῦ ἔργου πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ συγγραφέας ἀφιέρωσε τὸ

¹¹ Γ. Μανουῖσος, *Παιδαγωγικὴ διαιτητικὴ...*, ὁ.π., σ. 225.

¹² Σπ. Στουραῖτης, *Ὁ Λέων Μελάς. Τὸ ἐθνικὸν καὶ παιδαγωγικὸν ἔργο αὐτοῦ*, (Διάλεξις γενομένη ἐν τῷ Παρνασσῷ), Βιβλιοπωλεῖον Ἰ. Σιδέρη, ἐν Αθήναις 1924, σσ. 28-29.

¹³ Μέχρι τότε εἶχαν ἐκδοθεῖ στα ἑλληνικὰ δύο βιβλία ποῦ ἀπευθύνονταν στα παιδιά. Τὸ βιβλίο τοῦ Ἀλ. Στούρτζα, *Ἀλληγορίαι καὶ μῦθοι (πρὸς χρῆσιν τῆς τῶν Ἑλλήνων νεολαίας)*, Ὀδησσός 1834, καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Ἡλ. Τανταλίδη, *Παίγνια ἢ Ποιημάτια διάφορα*, Σμύρνη 1839. (Βλ. Βίκυ Πάτσιου, «*Ἡ Διάπλασις τῶν Παιδῶν*» (1879-1922). *Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2019, σ. 85).

¹⁴ Σπ. Στουραῖτης, *Ὁ Λέων Μελάς...*, ὁ.π., σ. 17.

¹⁵ Βλ. ἐνδεικτικὰ: Δημήτρης Γιάκος, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Παιδικῆς Λογοτεχνίας τοῦ ΙΘ' καὶ Κ' αἰῶνα*, ἐκδοση Ι', Βελτιωμένη καὶ συμπληρωμένη, Ἐκδόσεις: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 1993, σ. 33, Μάρθα Καρπόζηλου, *Τὸ παιδί στη χώρα τῶν βιβλίων*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1994, σ. 113, Ἀντώνης Δελώνης, *Βασικὲς γνώσεις γιὰ τὸ παιδικὸ καὶ νεανικὸ βιβλίο*, Αθήνα 2019, σ. 46.

Γεροστάθη στον Φίλιππο Λαβράνο, τον άνθρωπο με υποτροφία του οποίου ο Μελάς σπούδασε Νομικά στο Πανεπιστήμιο της Πίζας στην Ιταλία.

Σε αυτή την πρώτη έκδοση το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρία μέρη και αριθμεί σε συνεχή σελιδαρίθμηση 578 σελίδες¹⁶. Η διαίρεση αυτή ανταποκρινόταν στον τριπλό σκοπό της υγείας που έθετε το βιβλίο: «Υγείαν τοῦ σώματος», «Υγείαν τοῦ νοῦ» και «Υγείαν τῆς καρδιᾶς»¹⁷. Για την επίτευξη ενός τέτοιου σκοπού γίνονται εκτενείς αναφορές στην υγεία και την καθαριότητα. Οι αναμνήσεις του συγγραφέα, που υποτίθεται ότι υπήρξε μαθητής του Γεροστάθη, κατατάσσονται σε 24 κεφάλαια, όσα και τα γράμματα του αλφαβήτου, καθένα από τα οποία προτάσσεται της επικεφαλίδας κάθε κεφαλαίου μαζί με ένα ρητό από αρχαίους συγγραφείς. Με αυτό τον τρόπο προφανώς ο Μελάς ήθελε να δείξει ότι όσα άκουσε από το Γεροστάθη αποτελούσαν το «Ἀλφάβητον τῆς μεγάλης τέχνης τοῦ Βίου»¹⁸.

Το βασικό πλαίσιο της διήγησης εκτυλίσσεται σε μια κωμόπολη της Ηπείρου. Ο κεντρικός ήρωας του έργου είναι ο Γεροστάθης, που επέστρεψε από την ξενιτιά στην πατρίδα του και φρόντισε για την πνευματική της πρόοδο. Μέρος της χρηματικής του περιουσίας το διέθεσε για την κατασκευή ευρύχωρου και υγιεινού σχολείου. Στην αυλή του εγκαταστάθηκαν διάφορα γυμναστικά όργανα (μονόζυγο, δίζυγο, ιστοί, βάρη), όπου γινόταν και υπαίθρια διδασκαλία της γυμναστικής. Ο Γεροστάθης, ως σοφός γέροντας, κέρδισε την αγάπη των παιδιών του σχολείου και στους περιπάτους που έκαναν μαζί, τους μιλούσε για θέματα που αναφέρονταν στη σωματική, την πνευματική και την ψυχική υγεία. Επίσης, διηγούνταν περιστατικά από την ελληνική αρχαιότητα και από τη νεότερη ελληνική ιστορία. Στις αφηγήσεις του, τέλος, περιλαμβάνονταν περιγραφές της φύσης και υγιεινά παραγγέλματα.

Η διδασκαλία του Γεροστάθη προς τα παιδιά γινόταν, συνήθως, με συζητήσεις ή με αφήγηση προσωπικών αναμνήσεων του ίδιου. Για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του επικαλούνταν, συχνά, παραδείγματα από την αρχαία ελληνική ιστορία. Στο τέλος του κάθε κειμένου υπήρχε ένα επιμύθιο με τη μορφή ηθικού διδάγματος, το οποίο μπορούσε να απομνημονευθεί εύκολα. Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας αποσκοπούσε στον ηθικό φρονηματισμό και την ηθική διαπαιδαγώγηση του παιδιού.

Το πρωτοποριακό στοιχείο στην έκδοση του Γεροστάθη έγκειται στη νέα διάσταση που προσδίδεται στα σχολικά αναγνώσματα της εποχής. Πέρα από τα πρότυπα του καλού χριστιανού, πολίτη και πατριώτη που πρόβαλλαν οι

¹⁶ Ένα από τα αντίτυπα της πρώτης έκδοσης, που εντοπίσαμε στη Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, περιελάμβανε ενωμένα και τα τρία μέρη σε έναν ογκώδη τόμο.

¹⁷ Η επίτευξη αυτού του σκοπού ανταποκρινόταν στα πρότυπα της καλοκαγαθίας (αρμονική μόρφωση του σώματος και του πνεύματος) των αρχαίων Ελλήνων σχετικά με τον τέλειο τύπο ανθρώπου και αντιμετωπίζει το παιδί ως ολότητα δυνάμεων. (Βλ. Σπ. Στουραϊτης, *ό.π.*, σ. 20).

¹⁸ Λέων Μελάς, *Ο Γεροστάθης...*, *ό.π.*, σ. 8.

χρηστομάθειες μέχρι τότε, προστίθεται τώρα και ο τύπος του υγιούς ανθρώπου¹⁹. Ο Γεροστάθης ήταν άνθρωπος που αγαπούσε πολύ την καθαριότητα, έδινε ιδιαίτερη προσοχή στα παραγγέλματα της Υγιεινής και θεωρούσε την υγεία και τη σωματική άσκηση βασικό παράγοντα της αγωγής²⁰. Η υγεία μάλιστα αντιμετωπίζεται στην ολότητά της (σωματική, ψυχική, πνευματική), ενώ δίνονται και στα παιδιά πρακτικές συμβουλές υγιεινής²¹.

Εξαιτίας του βασικού προσανατολισμού του έργου προς την υγεία, ο Γ. Παπαδάκης χαρακτήρισε το βιβλίο «υγειονομικό σχολικό εγχειρίδιο». Έτσι, σε κάθε 6 περίπου σελίδες του έργου υπάρχει και 1 μήνυμα υγιεινής²². Ο χαρακτηρισμός του βιβλίου ως εγχειριδίου Υγιεινής δικαιολογείται απόλυτα από το περιεχόμενό του. Τα θέματα τα οποία καλύπτει αναφέρονται στην υγεία στην ευρύτερη διάστασή της: αρρώστια, πρόληψη, καθαρός αέρας, καθαριότητα, διατροφή, αναπηρία, σωματική άσκηση, εγκράτεια, οινοποσία, θυμός, ατύχημα. Από όλα αυτά θα εξετάσουμε συνοπτικά μόνο τα κεφάλαια, όπου αναπτύσσονται αυτές οι βασικές αναφορές.

Κατ' αρχάς, ο ίδιος ο Γεροστάθης που μιλούσε στα παιδιά, παρ' όλο που ήταν 70 ετών, ήταν εύρωστος και υγιής. Τα βασικά στοιχεία του χαρακτήρα του ήταν η φρόνηση και η καλοκαγαθία, η οποία αποδείχθηκε και με συγκεκριμένες πράξεις για τον τόπο του. Με την επιστροφή του στην πατρίδα πρωταρχικό του καθήκον θεώρησε τη μέριμνα για τη σωματική και ψυχική υγεία. Η ανάγκη αυτή προέκυψε και από το γεγονός ότι στο μέρος που ζούσε υπήρχε μόνο ένας εμπειρικός ιατρός και ένας απαίδευτος εφημέριος, που εκτελούσε συγχρόνως και χρέη δασκάλου. Ο Γεροστάθης, αφού προσπάθησε ανεπιτυχώς να φέρει στην κωμόπολη επιστήμονα ιατρό, συμφώνησε με ένα σεμνό νέο να σπουδάσει στην Ιταλία ιατρική με έξοδα του γέροντα. Με την επιστροφή του στην κωμόπολη, ο νέος επιστήμων της ιατρικής θα ήταν ταυτόχρονα και «διδάσκαλος τῶν ὑγιεινῶν παραγγελημάτων»²³.

¹⁹ Γ. Παπαδάκης, «Η υγιεινή του «Γεροστάθη, Ανατομή Σχολικού Αναγνώσματος», *Δελτίο Ἀ' Παιδιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος 38, τεύχος 2, 1991, σ. 86.

²⁰ Φάνης Τουλούπης, «Παιδαγωγικές και διδακτικές αρχές...», *ό.π.*, σ. 534.

²¹ Γ. Παπαδάκης, «Η υγιεινή του «Γεροστάθη...», *ό.π.*, τόμος 39, σ. 132.

²² *Ο.π.*, τόμος 38, σ. 81 και τόμος 39, σ. 135. Σύμφωνα με τον ίδιο, «μήνυμα υγείας είναι κάθε πληροφορία ή παρότρυνση, σκόπιμη ή τυχαία, αυτοτελής ή εμβόλιμη, ανάλογη με την αντιληπτική ικανότητα του δέκτη (γλωσσική και γνωστική), παρεχόμενη με οποιοδήποτε οπτικο-ακουστικό τρόπο, οποιοδήποτε και οποτεδήποτε και ικανή να συμβάλει στην εγκατάσταση συμπεριφοράς επωφελούς ή όχι για την υγεία του ατόμου και της κοινότητας». (Βλ. ανακοίνωση του Γεωργίου Παπαδάκη από τον Ακαδημαϊκό Νικόλαο Μαρσανιώτη στην Ακαδημία Αθηνών στη συνεδρία της 26 Οκτωβρίου 1989 με τίτλο «Τα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου και η συμβολή τους στην αγωγή υγείας τα τελευταία 50 χρόνια», σ. 438).

²³ Λέων Μελάς, *Ο Γεροστάθης ἢ Αναμνήσεις τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρῶ, ἐν Ἀθήναις 1858, σ. 5. [Στις επόμενες παραπομπές θα προτάσσεται μόνο η λέξη *Ο Γεροστάθης* και θα εννοείται η πρώτη έκδοση].

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Αί κόκκιναι παρειάι» (σσ. 26-33), σημειώνεται η αξία της υγείας και αναφέρονται οι βλάβες και η ευρύτερη οικογενειακή και κοινωνική διάσταση που έχει η ασθένεια. Στην αρχή του κεφαλαίου υπάρχει η φράση του Κλεόβουλου: «Εὖ τὸ σῶμα ἔχειν καὶ τὴν ψυχὴν» και στο τέλος το δίστιχο «Ψυχῆς καὶ σώματος ἡ υἰεία / εἶν' ἡ ἐπίγειος εὐτυχία!». Για τη διατήρηση της υγείας πολύ μεγάλη σημασία αποδίδεται στην πρόληψη, χωρίς όμως υπερβολές, ώστε να γίνει κάποιος υποχόνδριος. Όσο για την ασθένεια, πρέπει να αντιμετωπίζεται με υπομονή, γενναιότητα και προθυμία στην εκτέλεση των ιατρικών συμβουλών. Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου κεφαλαίου τα παιδιά μαθαίνουν ότι η σωματική και η ψυχική υγεία αποτελούν θεία δώρα και η παραμέλησή τους είναι αγνωμοσύνη και αμαρτία προς το Θεό. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται ως ενιαίο ψυχοσωματικό ον, καθώς το σώμα και η ψυχή αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ανάμεσα στη σωματική και ψυχική υγεία υπάρχει στενή σχέση, η οποία φαίνεται και στα παιδιά. Μόνο έτσι μπορεί να επιτευχθεί η αρμονική ανάπτυξη του ανθρώπου. Για να είναι κανείς ευτυχισμένος, πρέπει να έχει υγιή ψυχή σε υγιές σώμα, γιατί η έλλειψη φροντίδας για το σώμα, που είναι το όργανο της ψυχής, το καθιστά άθλιο, με αποτέλεσμα άθλιες να είναι και οι ενέργειες της ψυχής²⁴.

Το τέταρτο κεφάλαιο, που επιγράφεται «Ἡ ἀόρατος τροφή» (σσ. 34-48), αναφέρεται στη σημασία του καθαρού αέρα για την υγεία. Αρχίζει με τη φράση του Σόλωνα: «Οἱ τῶν παιδῶν διδάσκαλοι ἀνοιγέτωσαν τὰ σχολεῖα τοῦ ἡλίου ἀνατέλλοντος» και τελειώνει με το έμμετρο παράγγελμα: «Τῆς υἰείας ὁ πατήρ / εἶν' ὁ καθαρὸς ἀήρ. / Ὅστις ἐξυπνᾷ αὐγὴν / ἔχει καὶ μακρὰν ζωὴν». Ο Γεροστάθης εξηγεί στα παιδιά τους λόγους της καλής του υγείας και της διατήρησης των σωματικών του δυνάμεων. Τα τρία βασικά μέσα για την απόκτηση ευεξίας είναι ο καθαρός αέρας, η καθαριότητα και η σωματική άσκηση. Το κύριο στοιχείο, που τον προφύλασσε από διάφορες ασθένειες, ήταν ο αμόλυντος αέρας. Οι πηγές μόλυνσης του αέρα εκείνη την εποχή βρίσκονταν κυρίως στις πόλεις και προέρχονταν από τους στενοὺς και ακάθαρτους δρόμους, τα σφαγεία των ζώων, τα νεκροταφεία και την έλλειψη υπονόμων. Άμεση συνέπεια μιας τέτοιας κατάστασης ήταν οι επιδημικές ασθένειες και οι πρόωροι

²⁴ «Ἐχοντες ψυχὴν ὑγιᾶ ἐντὸς σώματος ὑγιῶς, ἔχομεν τὸ πολὺτιμον κλειδίον διὰ τοῦ ὁποῖου δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸν κήπον τῆς ἐπιγείου εὐτυχίας... ἄς μὴ λησμονῶμεν καὶ τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖον εἶναι ὄργανον τῆς ψυχῆς... καὶ ὅταν τὸ σῶμα... εἶναι ἀσθενὲς καὶ ἄθλιον, ἄθλια καὶ ἀσθενεῖς θέλουν εἶσθαι καὶ αἱ ἐνέργειαι τῆς ψυχῆς σας. Διὰ τοῦ ἐγκεφάλου ἡ ψυχή σκέπτεται, διὰ τῶν νεύρων αἰσθάνεται καὶ διὰ τῶν μυόνων κινεῖ τὰ διάφορα μέλη τοῦ σώματος εἰς τὴν ἐργασίαν ἢ εἰς τῆς πατρίδος τὴν ὑπεράσπισιν. Ἀλλ' ὅταν τὸ σῶμα ἀσθενῆ καὶ πάσχη, τότε καὶ ὁ ἐγκέφαλος, καὶ τὸ νευρικὸν σύστημα, καὶ οἱ μύνες, ὡς μέλη τοῦ σώματος, συνασθενοῦν καὶ συμπάσχουν· ἐπομένως καὶ ἡ σκέψις τότε χωλαίνει, καὶ ἡ αἴσθησις ἐξασθενεῖ, καὶ ἡ ἐργασία παύει, καὶ ἡ πατρις ὑποφέρει. Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἶναι ναὸς ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὁ Θεὸς ἔθεσε τὴν ψυχὴν, ὡς εἰκόνα αὐτοῦ. Ἄς φροντίζωμεν λοιπόν, μᾶς εἶπε ὁ γέρον, καὶ περὶ τοῦ ναοῦ καὶ περὶ τῆς ἐν αὐτῷ εἰκόνας. Ποτὲ δὲ ἄς μὴ πράττωμεν, μήτε ἄς διανοώμεθα τι δυνάμενον νὰ βεβηλώσῃ τὴν ἱερότητα τοῦ ναοῦ ἢ τὴν ἀγιότητα τῆς εἰκόνας!». (Ο Γεροστάθης, σσ. 30-31).

θάνατοι. Η πρόληψη απαιτούσε την εφαρμογή συγκεκριμένων υγιεινών παραγγελμάτων: υγιεινές κατοικίες, σβήσιμο της λάμπας την ώρα του ύπνου, για να μη μολυνθεί ο αέρας του δωματίου, αποφυγή συγχρωτισμού, ανοιχτά παράθυρα, επιλογή σκληρών κλινοσκεπασμάτων, συχνούς περιπάτους στην εξοχή και πολύ πρωινή έγερση, επειδή τότε ο αέρας είναι πιο καθαρός.

Το πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «Ὁ Ὑγιεινὸς στολισμὸς»²⁵ (σσ. 49-56), αναφέρεται στην αξία της καθαριότητας ως αποτελεσματικό μέσο για τη διατήρηση της καλής υγείας. Η επιγραφή αυτή τη φορά αρχίζει με Ισοκράτη: «Εἶναι βούλου φιλόκαλος, ἀλλὰ μὴ καλλωπιστῆς» και τελειώνει με το τετράστιχο: «Ἡ καθαριότης εἶναι ἡ καλλίστη τῶν στολῶν / καὶ τῆς ἀσθενείας ὁ μέγας προμαχῶν / ὁ δὲ ῥυπαρὸς τὸ σῶμα ἔχει ῥυπαρὰν ψυχὴν / καὶ ἀνήκει εἰς τῶν χοίρων τὴν ἀκάθαρτον φυλὴν»²⁶. Οι πρακτικές οδηγίες που δίνονται είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για την εξασφάλιση της υγείας. Συνιστάται δηλαδή το συχνό πλύσιμο των χεριών και του προσώπου, η συχνή ψυχρολουσία του κεφαλιού και του σώματος, το τακτικό και καλό καθάρισμα των δοντιών και, τέλος, η συχνή αλλαγή των ενδυμάτων και κυρίως των εσωρούχων. Επισημαίνεται ότι η ρυπαρότητα στο σώμα και στα ενδύματα ταυτιζόταν με την ακαθαρσία στα ἴηθη, την καρδιά και την ψυχή.

Το ἕκτο κεφάλαιο αναφέρεται στη σπουδαιότητα της σωματικής άσκησης από υγιεινή άποψη. Ο τίτλος υποδηλώνει και το περιεχόμενό του: «Ἡ μήτηρ τῆς υγείας καὶ τῆς ἀνδρίας» (σσ. 57-79). Στην αρχή υπάρχει το εύστοχο αριστοτελικό απόφθεγμα: «Τὰ τε ὑπερβάλλοντα γυμνάσια καὶ τὰ ἐλλείποντα φθείρει τὴν ἰσχύν». Ειδικότερα, επισημαίνεται η σημασία της κίνησης και της γυμναστικής, τόσο στην ενδυνάμωση των διαφόρων μελών του σώματος, όσο και στη σωματική ευεξία και ευρωστία, δεδομένου ότι ενισχύουν την κράση²⁷, με συνέπεια την προφύλαξη από τις ασθένειες, την ευκολότερη αντοχή, αλλά και τη γρηγορότερη ανάληψη. Για να ισχυροποιήσει τα επιχειρήματά του, ο συγγραφέας επικαλείται και την ιατρική γνώμη με την αναφορά στο γνωστό την

²⁵ Η καθαριότητα είναι χρήσιμη όχι μόνο γιατί αποτρέπει την απέχθεια των άλλων ανθρώπων, αλλά και γιατί λειτουργεί ως προληπτικό μέτρο για την προφύλαξη από τις ασθένειες. «Διὰ τοῦτο μὲ ἀρέσκει νὰ τὴν ὀνομάζω στολισμὸν ὑγιεινόν, διότι συγχρόνως καὶ μᾶς στολίζει καὶ τὴν ὑγίαν μας προφυλάττει». (Ὁ Γεροστάθης, σ. 50).

²⁶ Το τετράστιχο αυτό, σύμφωνα με το Γ. Παπαδάκη, το τραγουδούσαν τα παιδιά στο σχολείο με μορφή εμβατηρίου ακόμα και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. (Βλ. Γ. Παπαδάκης, «Ἡ υγιεινὴ του «Γεροστάθης»...», τόμος 39, ὁ.π., σημείωση 79, σ. 141).

²⁷ Σε ολόκληρο σχεδόν τον 19^ο αιώνα ήταν κυρίαρχες οι αντιλήψεις για την κράση και την ιδιοσυγκρασία. Τα περισσότερα εγχειρίδια υγιεινής και διαιτητικής αφιέρωναν κεφάλαια επιγραφόμενα *Περὶ Κράσεων*. Οι γονεῖς και οι δάσκαλοι, προκειμένου να είναι αποτελεσματικοί στο παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό έργο τους, έπρεπε να στηρίζονται στα χαρακτηριστικά που είχε η κράση κάθε παιδιού. Οι βασικές κράσεις ήταν η αιματώδης, η μελαγχολική και η λυμφατική. Το είδος της κράσης επίσης συνδεόταν με την εμφάνιση συγκεκριμένων ασθενειών. (Βλ. Γ. Μανουῖσος, *Παιδαγωγικὴ Διαιτητικὴ καὶ Παιδαγωγία...*, ὁ.π., σσ. 82-87 και Δημήτριος Τσιαχτσίρης, *Εγχειρίδιον Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 147-148).

εποχή εκείνη Rudolf Virchow²⁸, ο οποίος συνιστούσε ένα δώρο γυμναστικής ημερησίως. Σε αντίθεση, όμως, με τα άλλα κράτη, όπου η γυμναστική είχε εισαχθεί ως σχολικό μάθημα και υπήρχαν ξεχωριστά σχολεία γυμναστικής για τους νέους, στην Ελλάδα ήταν σχεδόν ανύπαρκτη.

Επιπλέον, η σημαντικότητα της σωματικής αγωγής για την υγεία και την ανδρεία αναδεικνύεται και με παραδείγματα από την αρχαία ελληνική ιστορία. Με τέτοιου είδους αναφορές, βέβαια, ο συγγραφέας πρόβαλλε την εθνική διάσταση της γυμναστικής, η οποία είναι απαραίτητο στοιχείο για την υπεράσπιση και τη διεκδίκηση της ελευθερίας²⁹. Υπενθυμίζει, όμως, ότι είναι ανωφελής για την πατρίδα η αποκλειστική ενασχόληση με τη σωματική άσκηση και η παραμέληση της πνευματικής προόδου³⁰. Το συμπέρασμα είναι ότι «τακτικά ἀσκῶν τὸ σῶμα γίνεσαι καὶ ὑγιής / καὶ ἀνδρεῖον τῆς πατρίδος τέκνον, κ' ὑπερασπιστής!».

Στο ένατο κεφάλαιο, που επιγράφεται «Ὁ σωτήριος χαλινός» (σσ. 123-146), τονίζεται η σπουδαιότητα της εγκράτειας και η επίδρασή της στην υγεία. Κάτω από τον τίτλο υπάρχει το ρητό του Πυθαγόρα «Οὐδείς ἐλεύθερος ἑαυτοῦ μὴ κρατῶν». Πρόκειται για ένα ακόμη μέσο, που μαζί με τον καθαρό αέρα, την καθαριότητα και τη γυμναστική βοηθούσε το *Γεροστάθη* να είναι εύρωστος και υγιής. Ο *Γεροστάθης* με την εγκράτεια αναφέρεται στη διατροφή και επισημαίνει τις βλαβερές συνέπειες της λαιμαργίας. Γενικά σε όλο το έργο, τα βασικά παραγγέλματα που πρέπει πάντα να έχουν υπόψη τους τα παιδιά είναι το «μηδὲν ἄγαν» και το «πᾶν μέτρον ἄριστον»³¹. Απέναντι στη λαιμαργία προτάσσει τις εξής συμβουλές: επιλογή υγιεινής και αβλαβούς τροφής, φαγητό με μέτρο, καλή μάσηση, τακτικότητα στις ώρες των γευμάτων, γυμναστική για ενδυνάμωση του σώματος, διευκόλυνση της πέψης, διαίτα και ανάπαυση σε περίπτωση κακοδιαθεσίας από το φαγητό. Προκειμένου τα παιδιά να εθιστούν στην εγκράτεια, χρησιμοποιείται και το παράδειγμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου,

²⁸ Rudolf Virchow (1821-1902). Γερμανός παθολόγος, ανθρωπολόγος και πολιτικός, ο οποίος βοήθησε σημαντικά στη βελτίωση της δημόσιας υγείας στο Βερολίνο.

²⁹ Το ιστορικό δίδαγμα του *Γεροστάθη* είναι ότι «ἡ ἔλλειψις τῆς σωμασκίας καὶ ἡ μαλθακὴ διαίτα παραλύουν καὶ ἐκνευρίζουν καὶ τὰς σωματικὰς καὶ τὰς ψυχικὰς δυνάμεις τῶν πολιτῶν· καὶ ὅτι ἄνανδρον καὶ ἐκνευρισμένον ἔθνος εἶναι ἀνεπίδεκτον γενναίων φρονημάτων καὶ ἐλευθέρων αἰσθημάτων, ἀνίκανον ἐπομένως ν' ἀποκτήσῃ, ἢ νὰ διατηρήσῃ καὶ ὑπερασπισθῇ τὰς ἀποκτηθεῖσας ἐλευθερίας του, καὶ ὅτι τοιαῦτα δυστυχεῖ ἔθνη ὀγλίγωρα ἢ ἀργὰ ἐξευτελίζονται, παρακμάζουν καὶ καταστρέφονται». (Ὁ *Γεροστάθης*, σ. 77).

³⁰ «Μὴ λησμονῆτε δὲ ποτὲ ὅτι τὸ σῶμα εἶναι τὸ ὄργανον τῆς ψυχῆς, ἐπομένως ποτὲ μὴ καταδεχθῆτε, χάριν τοῦ σώματος, νὰ παραμελήσετε τὴν ψυχὴν σας. Μόνον οἱ ἐξ ἐπαγγέλματος βάνουσοι καὶ ὅλως ἀνωφελεῖς εἰς τὴν πατρίδα ἀθληταὶ ἀφοσιόνονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν σωμασκίαν, παραμελοῦντες τὸν φωτισμὸν τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας των τὴν διάπλασιν» (Ὁ *Γεροστάθης*, σ. 78).

³¹ Τα ρητά αυτά πρέπει να εφαρμόζονται ακόμη και για την υγεία, καθώς «ὅστις ἀγαπᾷ ὑπερβολικὰ καὶ ἀκαταπαύστως προσέχει καὶ περιποιεῖται τὴν ὑγείαν του, καταντᾷ ὑποχονδριακὸς καὶ φιλάσθενος, καὶ ἀντὶ ὑγείας ἀποκτᾷ πάθη καὶ ἀσθενείας». (Ὁ *Γεροστάθης*, σ. 296).

που αποτελούσε υπόδειγμα ολιγοφαγίας. Για τον ίδιο σκοπό επίσης παραθέτει ανάλογα ιστορικά παραδείγματα, στα οποία τονίζεται η σημασία της καλής διαίτας και της σωφροσύνης για την υγεία και την ευτυχία. Τα τελευταία λόγια του *Γεροστάθη* συμπυκνώνουν όλο το νόημα του κεφαλαίου: «Ἡ ἐγκράτεια μᾶς δίδει καὶ ὑγείαν καὶ εὐτυχίαν· / Ἡδονὰς ἢ ἀκρασία, πλὴν συγχρόνως ἀτιμίαν, Ἀσθενείας, καὶ πτωχείαν!».

Στο κεφάλαιο «Ε», με επικεφαλίδα «Ἡ ὄρασις τῆς ψυχῆς» (σσ. 231-248), αναπτύσσεται η αξία της φιλομάθειας. Τη σημασία της παιδείας συμπυκνώνει το απόφθεγμα του Κλεάνθη «τοὺς ἀπαιδευτοὺς μόνη τῇ μορφῇ τῶν θηρίων διαφέρειν». Και σε αυτή, όμως, την περίπτωση, όπως γενικά και στην εκπλήρωση κάθε επιθυμίας, τα παιδιά δεν πρέπει να ξεχνούν την τήρηση του μέτρου και την αποφυγή των υπερβολών. Η υπερβολική μελέτη, το νυκτερινό διάβασμα και η διανοητική ενασχόληση μετά το φαγητό, κουράζουν την ὄραση και παράλληλα φθείρουν τη σωματική υγεία και τις νοητικές δυνάμεις. Συνιστάται, ακόμη, ο περίπατος και οι σωματικές ασκήσεις, γιατί «σῶμα ἀδύνατον καὶ φιλάσθενον δὲν δύναται ν' ἀνθέξῃ ἐπὶ πολὺ εἰς τοὺς διανοητικοὺς ἀγῶνας καὶ κόπους»³². Το συμπέρασμα του κεφαλαίου διατυπώνεται, ως συνήθως, ἔμμετρα: «Ὅποτε ἤμην ἀμαθῆς / πῶς ἦσαν ὅλα σκοτεινά! / Ὡ πόσον ἤμην δυστυχῆς / Ἐχων τὰ ὄμματα κλειστά! / Τώρα πιάνων τὸ βιβλίον / Τὸ χαρτὶ καὶ τὸ κονδύλι / Μακαρίζω τὸ σχολεῖον / Ζήτησαν οἱ τρεῖς μου φίλοι!».

Στο κεφάλαιο «Ρ», με τίτλο «Τὰ προτερήματα τοῦ βωβοῦ» (σσ. 350-393), θίγεται και το θέμα της αναπηρίας. Το κεφάλαιο, που ξεκινά με το ρητό του Χίλωνος «Ἡ γλῶσσά σου μὴ προτρεχέτω τοῦ νοῦ», έχει βασικό στόχο να φανερώσει στα παιδιά τα ελαττώματα στα οποία οδηγεί η κακή χρήση της γλώσσας. Με αφορμή, όμως, τη συνάντηση του *Γεροστάθη* και των παιδιῶν με ἕναν κωφάλαλο που ζητούσε ελεημοσύνη, εκφράζονται απόψεις για τη φροντίδα των κωφάλαλων και των τυφλών. Ενδιαφέρουσα είναι η αντιμετώπιση του γέροντα ἀπέναντι στην επαιτεία, καθώς σκέφτηκε να βρει στο ζητιάνο εργασία, γιατί μόνο έτσι θα μπορούσε να τον αποτρέψει ἀπὸ ἀδικήματα ὅπως η κλοπή, η ληστεία και ο φόνος, σε περίπτωση που δεν τον ελεημονούσε κανείς. Υποστήριξε ακόμη ὅτι η επαιτεία ἀπαντούσε μόνο στα ἀπολίτιστα κράτη, ἐνῶ στα πολιτισμένα υπήρχαν φιλανθρωπικά καταστήματα για την περίθαλψη των

³² Λέων Μελάς, *Ὁ Γεροστάθης...*, ὁ.π., σ. 247. Ειδικά για το θέμα της υπερβολικής μελέτης, το οποίο εμπεριεχόταν στα περισσότερα εγχειρίδια υγιεινῆς του 19^{ου} αἰῶνα βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Βλαντιῆς, *Υγιεινατάριον ἢτοι τέχνη διὰ τὴν ζῆσιν τοῦ ἀνθρώπου ὑγιῆς καὶ πολυχρόνιος*, Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῶ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν Βενετίᾳ 1820, σ. 15 κ.ε., ὅπου ἐπιδοκιμάζεται ἡ σπουδὴ με μέτρο, ἐπειδὴ δε βλάπτει τὴν υγεία: «Ἡ μεμετρομένη μελέτη ἢ ὅποια γίνεται κατὰ τὴν κλίσιν μου, κατὰ τὴν ἐπιτηδειότητά μου, καὶ τὴν κρᾶσιν μου, ὁμοῦ μὲ τὴν προσήκουσαν θέσιν τοῦ σώματος, εἰς εὐκαιρον ἡλικίαν καὶ ὥραν, ὄχι μόνον δὲν εἶναι βλαβερὰ, ἀλλ' ὠφελεῖ μάλιστα τὴν ὑγείαν». (Ὁ.π., σσ. 19-21).

τυφλών και των κωφάλαλων, στα οποία μάθαιναν ακόμη και να γράφουν και να διαβάζουν³³.

Με την ανάγνωση του τελευταίου κεφαλαίου, «Η Δύσις» (σσ. 559-578), τα παιδιά εξοικειώνονται με την έννοια του θανάτου. Η αντιμετώπιση του πένθους εντάσσεται στη θεματολογία της ψυχικής υγείας και αποτελεί ένα από τα γνωστικά περιεχόμενα των σύγχρονων προγραμμάτων Αγωγής Υγείας. Ένας τρόπος κατανόησης του θανάτου είναι και η ενημέρωση των παιδιών μέσα από τα βιβλία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Μελάς καταλήγει στο οδυνηρό γεγονός σταδιακά. Αρχικά συνδέει το τέλος της ζωής με τη δύση του ήλιου³⁴. Στη συνέχεια ο Γεροστάθης αρρωσταίνει με συμπτώματα πυρετού, πονοκέφαλου και έντονου βήχα. Για τη θεραπεία του καλείται ο εμπειρικός ιατρός, ο μόνος που διέθετε η κωμόπολη. Με την αναφορά στον εμπειρικό ιατρό του έργου δίνεται η ευκαιρία στο συγγραφέα να καταδικάσει τους πρακτικούς ιατρούς της εποχής και να επισημάνει το περιορισμένο εύρος των γνώσεών τους σε σύγκριση με τους επιστήμονες ιατρούς³⁵. Τα μέσα που του συνέστησε για την αντιμετώπιση της ασθένειας, ζεστό χαμομήλι και θερμολουσία, προσέφεραν προσωρινή μόνο ανακούφιση. Με την επιδείνωση της κατάστασής του κλήθηκε επιστήμονας ιατρός από τα Γιάννενα, ο οποίος, όμως, δεν μπορούσε να ανατρέψει το μοιραίο, γιατί η παρουσία του δεν ήταν έγκαιρη³⁶. Ωστόσο, έκανε ό,τι μπορούσε: φλεβοτομία, βδέλλες, φάρμακα. Ο ήρωας του έργου, όμως, γνωρίζει ότι δεν υπάρχει θεραπεία και αντιμετωπίζει το θάνατο με φιλοσοφική διάθεση και

³³ Ο Μελάς, στην περίπτωση των τυφλών, αναφέρεται στην επινοήση του απτικού συστήματος ανάγνωσης και γραφής που είχε γίνει από τον τυφλό Γάλλο παιδαγωγό Louis Braille (1809-1852), ενώ για τους κωφάλαλους εννοεί τη χρήση του δακτυλικού αλφάβητου. «Διὰ βιβλίων, τὰ ὅποια ἔχουν τὰ γράμματα ἐξέχοντα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ χαρτίου, διδάσκονται οἱ τυφλοὶ ἐγγίζοντες αὐτὰ διὰ τῶν δακτύλων τῶν νὰ τὰ διακρίνωσιν καὶ νὰ τὰ ἀναγινώσκωσιν. Οἱ δὲ κωφάλαλοι διδάσκονται νὰ γράφωσι, καὶ διὰ τῆς γραφῆς ἢ καὶ διὰ σημείων συμφωνημένων, τὰ ὅποια μανθάνωσι νὰ κάμνωσι διὰ τῶν δακτύλων, κατορθόνουν ν' ἀνταποκρίνωσιν, καὶ ἐνίοτε ν' ἀποκτῶσι τὰς πλέον ἀφηρημένας καὶ ὑψηλὰς ἰδέας». (Ο Γεροστάθης, σ. 352).

³⁴ «Ὡς νὰ προησθάνετο ὁ γέρον ὅτι ἐπλησίαζεν ἡ δύσις τῆς φιλανθρώπου ὑπάρξεώς του, ἐπὶ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου, πρὶν ἢ διὰ παντὸς μᾶς ἀποχωρισθῆ, ἠθέλησε νὰ προσηλώσῃ τὴν προσοχὴν μας κατὰ τὸν ἔσπερινόν ἐκεῖνον περίπατον. Ὅποια τῶ ὄντι παράδοξος σύμπτωσις! Ἐπὶ τοῦ λόφου, ὅπου πρῶτην φορὰν ἴδομεν τὸν ἥλιον ἀνατέλλοντα, ἀνέτειλον καὶ αἱ πρῶται εὐεργετικαὶ ἀκτῖνες τῆς μετὰ τοῦ γέροντος φιλίας ἡμῶν. Ὅτε δὲ ἐπὶ τοῦ ἰδίου λόφου ἴδομεν μετ' αὐτοῦ τὸν ἥλιον δύοντα, ἔσυσαν καὶ αἱ γλυκεῖαι ἀκτῖνες, τὰς ὁποίας ἡ ἀγαθότης τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὰς ψυχὰς μας ἀπέπεμπεν». (Ο Γεροστάθης, σ. 559).

³⁵ «Ἀτυχῶς ἡ κωμόπολις δὲν εἶχε παρὰ ἓνα καὶ μόνον ἱατρόν καὶ αὐτὸν ἐμπειρικόν· δὲν ἦτο μὲν ἀγύρτης καὶ ἀπατεῶν, ἀλλὰ μὴ ἐξελθὼν ποτὲ ἐκ τῆς κωμοπόλεως δὲν ἐγνώριζε παρ' ὅσα ἡ ἰδία αὐτοῦ πείρα καὶ ἡ τοῦ ἀποθανόντος πατρὸς του εἶχον διδάξει αὐτόν. Αἱ ἱατρικαὶ του λοιπὸν γνώσεις ἦσαν εἰς πληρεστάτην νηπιότητα, συμπαραβαλλόμεναι μὲ τὰς τῶν ἐπιστημόνων ἱατρῶν, οἵτινες διὰ τῶν σπουδῶν τῶν συγκεντρῶνουν εἰς ἑαυτοὺς τὴν πείραν καὶ τὰς γνώσεις ὄλων τῶν σοφωτέρων ἱατρῶν τοῦ τε ἀρχαίου καὶ νεωτέρου κόσμου». (Ο Γεροστάθης, σ. 562).

³⁶ «Λυποῦμαι διότι πολὺ ἀργὰ ἔφθασα· ἡ ἀσθένεια εἶναι σφοδρὰ περιπνευμονία, ἣτις ἀπ' ἀρχῆς ἔπρεπε διὰ φλεβοτομιῶν ἀφθόνων νὰ καταπολεμηθῆ· ἡ φλόγωσις ἤδη ἐκορυφώθη, καὶ μικροτάτη ἐλπίς θεραπείας μένει πλέον εἰς τὴν ἐπιστήμην». (Ο Γεροστάθης, σ. 563).

σύμφωνα με το δόγμα του Χριστιανισμού³⁷, ως αναπότρεπτο γεγονός, που θα υποστούν όλοι. Στις τελευταίες συμβουλές του, μεταξύ των άλλων, ζητά από τα παιδιά να προσέχουν την υγεία τους, ενώ από τον ιερέα και τους δασκάλους να έχουν ως σκοπό τους τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών «κατὰ Χριστόν» και «ἐπ' ἀγαθῶ τῆς πατρίδος»³⁸.

Η βίωση του θανάτου κατά την παιδική ηλικία έχει αναμφισβήτητες συνέπειες στη σωματική και ψυχική τους υγεία. Στο *Γεροστάθη*, όμως, η αντιμετώπιση του θανάτου από το συγγραφέα και η παρουσίασή του στα παιδιά γίνεται με το σωστό τρόπο. Σημαντικό είναι ότι η ενημέρωση των παιδιών είναι άμεση, χωρίς να αποκρύπτεται η πραγματικότητα ή να παρέχονται ψεύτικες πληροφορίες, που δημιουργούν σύγχυση. Τα παιδιά κατανοούν ότι ο θάνατος είναι οριστικό γεγονός, παρά τις μεταφυσικές ερμηνείες που δίνει ο *Γεροστάθης*. Οι εκδηλώσεις θρήνου, επομένως, για την απώλεια αγαπημένου τους προσώπου είναι απόλυτα φυσιολογικές³⁹, όπως και η διατήρηση της ανάμνησής του.

Άλλες αξίες που προβάλλονται από το *Γεροστάθη* είναι η φιλομάθεια, η φιλοπατρία, η φιλοτιμία, η φιλοπονία, η μετριοφροσύνη, η ευσέβεια, η εγκράτεια, η τάξη, η γενναιότητα, η υπομονή, η επιμονή, η ελπίδα, η ολιγάρκεια, η λιτότητα, η τιμιότητα, η ομόνοια και η φιλανθρωπία. Η επιδίωξη αυτών των αρετών από τα παιδιά συντελούσε στην ευτυχία του ανθρώπου και, επομένως, στην απόκτηση της ψυχικής υγείας⁴⁰.

Από την αρχή της έκδοσής του το έργο του Μελά αντιμετώπισε τη θετική κριτική από τον περιοδικό τύπο της εποχής. Χαρακτηριστικά το περιοδικό *Πανδώρα* έγραφε: «...τερπνότερον, ώφελιμώτερον και διδακτικώτερον έν ταύτῳ βιβλίον από πολλοῦ δέν έδημοσιεύθη έν Έλλάδι· και θέλομεν άπορήσει έάν ποτε ίδωμεν πατέρα ή διδάσκαλον μη φροντίσαντα να θέση αυτὸ προ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ιδίου υίου ή μαθητοῦ»⁴¹.

³⁷ Στην προσπάθειά του να παρηγορήσει τα παιδιά τούς λέει να μην κλαίνε και να μη φοβούνται το θάνατο, γιατί «διὰ τοῦ θανάτου ὁ Πανάγαθος και Ἐλεήμων Θεός ἡ παρηγορεῖ τούς δυστυχοῦντας, ἢ από μελλούσας δυστυχίας ἀπαλλάττει τὰ ἀγαπητὰ πλάσματά του... τοῦ χριστιανοῦ ὁ θάνατος δέν εἶναι καταστροφή, δέν εἶναι ἐξόντωση· εἶναι ἐλπίς ἰλαρωτέρου φωτός, εἶναι ἀρχή νέας ζωῆς και ἀθανασία ἀτελεύτητος... εἰς τὴν παροῦσαν δὲ πρόσκαιρον ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρξιν εἰσερχόμεθα μόνον και μόνον διὰ τὸ δοκιμασθῶσιν αἱ ψυχαὶ μας. Εὐτυχεῖς δὲ και μακάριαι ὅσαι δυνηθῶσι τὸ ἐξέλθωσιν ἀκηλίδωτοι και ἀνεπηρέαστοι από τούς πειρασμούς τῆς φθαρτῆς ταύτης ὑλης, τῶν παθῶν, τῶν σωματικῶν ἡδονῶν και τῶν ὑλικῶν συμφερόντων». (Ο *Γεροστάθης*, σσ. 564-565).

³⁸ Ο *Γεροστάθης*, σ. 571.

³⁹ Μετά την ανακοίνωση του ιατροῦ, «ἡμεῖς δὲ οἱ μικροὶ φίλοι τοῦ γέροντος ἀρχίσαντες τὸ κλαίωμεν και τὸ ὀδυρόμεθα... ὅλοι περιλυποὶ και σκυθρωποὶ ἐσυσσωρευόμεθα ἐνώπιόν τῆς οἰκίας τοῦ *Γεροστάθου*». (Ο *Γεροστάθης*, σ. 563).

⁴⁰ Βλ. Γ. Παπαδάκης, «Η υγιεινή του «*Γεροστάθη*»...», τόμος 39, ὁ.π., σσ. 139-140.

⁴¹ «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τόμος Θ', φυλλάδιο 202, 15 Αυγούστου 1858, σ. 246.

Τα παραπάνω σχόλια επαληθεύτηκαν για σχεδόν πάνω από εκατό χρόνια. Ειδικά για το 19^ο αιώνα το έργο του Μελά εκδόθηκε περισσότερες φορές από κάθε άλλο βιβλίο. Η ευρεία διάδοσή του σε όλα τα σχολεία του ελληνισμού το κατέστησε ανάγνωσμα όλων των εγγράμματων Ελλήνων⁴². Ο Γεροστάθης υπήρξε από τα δημοφιλέστερα παιδικά βιβλία, αλλά και αναγνωστικό του δημοτικού σχολείου για μεγάλο χρονικό διάστημα. Συμπεριελαμβανόταν στα αναγνωστικά βιβλία που συστήνονταν για τους μαθητές ήδη στον *Οδηγό* του 1860⁴³.

Κατά τη δεκαετία του 1870 επίσης μεταξύ των διδακτικών βιβλίων που χρησιμοποιούνταν ως αναγνωστικά στα δημοτικά σχολεία ήταν και ο *Γεροστάθης*. Βέβαια, ο κατάλογος των βιβλίων που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για διδακτικούς σκοπούς είχε συνταχθεί από επιτροπή που είχε συστήσει ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων, ιδρυτικό μέλος της οποίας ήταν και ο Λ. Μελάς⁴⁴.

Εκτός από τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου, από το 1880 περίπου και μετά η επίδραση του *Γεροστάθης* είναι φανερή σε σχετικά εγχειρίδια παιδαγωγικής και υγιεινής, στα οποία εμπεριέχονται κεφάλαια με τίτλο *Υγιεινά παραγγέλματα*. Ενδεικτικά αναφέρουμε το έργο του Γ. Μανούσου, *Παιδαγωγική διαιτητική και Παιδαγωγία*, που τυπώθηκε το 1884. Ο συγγραφέας του έργου, όπως ο Λέων Μελάς στο *Γεροστάθης*, αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στα *υγιεινά παραγγέλματα*, που πρέπει να γνωρίζουν οι γονείς και οι δάσκαλοι προκειμένου να τα μαθαίνουν στα παιδιά. Τα παραγγέλματα αυτά θεωρούνται «καθήκον ἀπαράβατον» και συνιστάται η υποχρεωτική αποστήθισή τους από τους μαθητές για την προαγωγή της σωματικής τους υγείας. Ο Μανούσος στο έργο του χρησιμοποιεί τα υγιεινά παραγγέλματα του *Γεροστάθης* σχετικά με τον ύπνο, ενώ όταν αναφέρεται στη σπουδαιότητα της γυμναστικής για την πατρίδα παραπέμπει πάλι σε δικά του λόγια⁴⁵.

Είκοσι πέντε περίπου χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του *Γεροστάθης*, η απήχηση που είχε σίγουρα δεν ήταν τυχαία και ανταποκρινόταν στο κλίμα της εποχής. Στους γονείς προτείνονταν να διαβάζουν στα παιδιά τους αναγνώσματα που συμβιβάζονταν με τις ισχύουσες αρχές ηθικής, οι οποίες δεν επέτρεπαν την ανάγνωση ανήθικων μυθιστορημάτων, αλλά ούτε και το γάμο πριν από το 21^ο έτος. Επιπλέον, στη χαλάρωση των ηθών και στη σπατάλη χρόνου και χρημάτων συντελούσαν η ενασχόληση των νέων με τα αρώματα και τους καλλωπισμούς, τα άσεμνα θέατρα, τα καφενεία, τα σφαιριστήρια και τα χαρτοπαίγνια⁴⁶.

Ας προσθέσουμε ακόμη ότι το έργο του Μελά ήταν διαχρονικό με όλες τις διδακτικές μεθόδους που εφαρμόζονταν στα σχολεία. Ενδεικτικό είναι το

⁴² Βλ. *Εστία*, τόμος 21, Ιανουάριος - Ιούνιος, Αθήνα 1886, σσ. 9-10.

⁴³ *Οδηγός [...] 1860*, σ. 324.

⁴⁴ Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως...*, ό.π., σσ. 330-331.

⁴⁵ Γ. Μανούσος, *Παιδαγωγική Διαιτητική...*, ό.π., σ. 65.

⁴⁶ *Ο.π.*, σσ. 203-204.

γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 1884-1885 οι δάσκαλοι είχαν επιμορφωθεί στην ερβαρτιανή μέθοδο και όταν επέστρεψαν στα σχολεία, μεταξύ των άλλων μεταβολών, το ψαλτήρι είχε αντικατασταθεί με τον *Ροβινσώνα* και τον *Γεροστάθη*⁴⁷.

Αλλά και στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, Γενικός Διευθυντής των Δημοτικών Σχολείων, στο αναλυτικό πρόγραμμα που συνέταξε το 1890 όρισε κατάλληλα κεφάλαια από τους τρεις τόμους του έργου για τους μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης του δημοτικού⁴⁸.

Ο τρόπος γραφής σχολικών βιβλίων που να περιστρέφονται γύρω από ένα πρόσωπο και η αφηγηματική παρουσίαση της ζωής τους⁴⁹ ανταποκρινόταν στην ερβαρτιανή παιδαγωγική μέθοδο της εποχής που ήθελε ένα θεματικό επίκεντρο για κάθε σχολικό έτος, (π.χ. παραμύθι, *Ροβινσώνας*)⁵⁰. Βέβαια, ο Λέων Μελάς είχε γράψει το *Γεροστάθη* 22 χρόνια νωρίτερα και επομένως, φαίνεται ότι ήταν οπαδός της συνδιδασκτικής μεθόδου από τότε, ενώ το βιβλίο του γνώρισε ευρεία διάδοση στις επόμενες δεκαετίες λόγω της εφαρμογής της συνδιδασκτικής μεθόδου στα ελληνικά σχολεία.

Μέχρι τις 25 Φεβρουαρίου 1893, οπότε εκδόθηκε προκήρυξη για τη συγγραφή νέων βιβλίων, η ύλη των αναγνωστικών και ο τρόπος κατανομής της γινόταν με βάση «τὸ Ἐρβαρτιανὸν ἢ συγκεντρωτικὸν σύστημα, τουτέστι συνεχῆς διήγησις περιστρεφομένη περὶ ἓν πρόσωπον ἢ ἓν γεγονός (Ροβινσών, Ὀδύσσεια, Γεροστάθης κτλ.) κλασσικοῦ ἢ ἔθνικοῦ- θρησκευτικοῦ περιεχομένου»⁵¹. Αλλά και στην καμπή του αιώνα (1898), εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας προς τους επιθεωρητές της δημοτικής εκπαίδευσης συνιστούσε τη διδασκαλία του *Γεροστάθη* για τους μαθητές της έκτης δημοτικού, εξαιτίας της ἔλλειψης εγκεκριμένων βιβλίων για την τάξη αυτή⁵².

⁴⁷ Βλ. Σ.Γ. Τζουμελέας, Π.Δ. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας στὰ τελευταῖα 100 χρόνια*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Ἀθήναι 1933, σ. 51.

⁴⁸ Βλ. *Ἀναγνώσματα ἐκ τοῦ Γεροστάθου καὶ ποιήματα κατὰ τὸ συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων κ. Χαρίσιου Παπαμάρκου Ἀναλυτικὸν Πρόγραμμα ὑπὸ Χαρίση Πούλιου, καθηγητοῦ, τάξις Πέμπτη, Ἐν Ἀθήναις, Παρὰ τῷ ἐκδότη Σ. Κ. Βλαστῶ, Τυπογραφεῖον – Βιβλιοπωλεῖον, 14 Ὀδὸς Νίκης 14 – 63 Ἑρμοῦ 63, 1890, σ. 3.*

⁴⁹ Ἄννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο...*, ὁ.π., σ. 141.

⁵⁰ Albert Reble, *Ἱστορία της Παιδαγωγικῆς...*, ὁ.π., σ. 402.

⁵¹ Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδύσεως...*, ὁ.π., σ. 336.

⁵² *Δελτίον τῆς Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς*, ἔτος Β', ἀριθ. 21, 1 Νοεμβρίου 1899, χ.σ. Βλ. ἐπίσης στο ἐπόμενο τεύχος, ἀριθ. 22, 15 Νοεμβρίου 1899, ολόκληρο το κείμενο της εγκυκλίου: «Δημοδιδάσκαλοι ἀμφοτέρων τῶν φύλων πολλάκις ἀπηθύνθησαν εἰς τὸ καθ' ἡμᾶς Ὑπουργεῖον διερωτῶντες τίνα βιβλία ὀφείλουσι νὰ δίδωσιν εἰς χεῖρας τῶν μαθητευόντων ἐν τῇ ἀνωτάτῃ τάξει τῶν πλήρων δημοτικῶν σχολείων, δι' ἣν δὲν ὑπάρχουσι τοιαῦτα ἐγκεκριμένα κατὰ τὸν ΒΤΓ' νόμον. Τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην ἐπιθυμοῦντες νᾶρωμεν, δραττόμεθα τῆς εὐκαιρίας νὰ συστήσωμεν ὑμῖν ὡς καταλληλότατον διὰ τὰς χεῖρας τῶν Ἑλληνοπαίδων, τῶν φοιτῶντων ἐν τῇ ζ' τάξει τῶν πλήρων δημοτικῶν σχολείων, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Γεροστάθης» τοῦ ἀοιδίμου Λέοντος Μελά ἀναγνωσματάριον. Τὸ βιβλίον τοῦτον ἐπὶ ἑδραίων παιδαγωγικῶν ἀρχῶν συντεθὲν ἐν γλώσσει γλαφυρᾷ καὶ εὐαρμόστῳ εἰς τὴν παιδικὴν ἀντίληψιν καὶ ἀποβλέπον οὐ μόνον εἰς τὴν μετάδοσιν

Η επιτυχία του έργου ήταν τέτοια ώστε εκδόθηκε επανειλημμένα και μεταφράστηκε ακόμη και στα ιταλικά και τουρκικά⁵³. Ο σκοπός της μετάφρασης στην τουρκική γλώσσα ήταν η ανάγνωσή του από τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που μιλούσαν, όμως, την τουρκική γλώσσα. Το βιβλίο είχε μεγάλη απήχηση όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στον υπόδουλο ελληνισμό. Έτσι, στα δημοτικά σχολεία της Μανσούρας στην Αίγυπτο το μοναδικό ελληνικό βιβλίο που διδασκόταν ήταν ο *Γεροστάθης*⁵⁴.

Τα στοιχεία, λοιπόν, που έκαναν δημοφιλές στους νέους το ανάγνωσμα του *Γεροστάθης* είναι η εύστοχη επιλογή της ύλης, το γλαφυρό ύφος και η σαφήνεια της γλώσσας⁵⁵. Αντίθετα, τα βιβλία Χρηστομάθειας που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές των δημοτικών σχολείων την περίοδο 1834-1880 ήταν γραμμένα σε αρχαία γλώσσα⁵⁶. Η έκδοση, επομένως, του *Γεροστάθης* αποτελεί σημαντικό γεγονός από άποψη γλωσσικής διαλέκτου, καθώς ο συγγραφέας του μεταχειρίζεται την απλή καθαρεύουσα. Σήμερα μπορεί να μας ξενίζει, όμως την εποχή εκείνη οι μαθητές τη διδάσκονταν στο σχολείο και, συνεπώς, το ανάγνωσμα του *Γεροστάθης*, πέρα από κάποια πυκνά νοήματα που περιείχε, σε γενικές γραμμές ανταποκρινόταν στην αντιληπτική ικανότητα των παιδιών. Το ότι περιείχε, επίσης, αρκετά λαϊκά στοιχεία, την έκανε απολύτως κατανοητή στην έκφρασή της και κατάλληλη για τα παιδιά του δημοτικού σχολείου. Τελικά, το βασικότερο ίσως πλεονέκτημα που συνετέλεσε στην ευρεία διάδοση του *Γεροστάθης* ήταν ο αφηγηματικός τρόπος διήγησης του συγγραφέα που κρατούσε αμείωτο το ενδιαφέρον των αναγνωστών⁵⁷.

χρησίμων γνώσεων, ἀλλ' ἰδιαίτατα εἰς τὴν μόρφωσιν ὡς οἶόν τε ἑλληνοπρεποῦς ἤθους, καθοδηγῆι ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρόσκτησιν καὶ προαγωγὴν πρὸ παντὸς τῆς ὑψίστης τῶν ἀρετῶν, τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν Πατρίδα, ἣτις ὑπῆρξεν ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ὑποστάσεως. Ὅθεν παραγγέλλομεν ὑμᾶς, ἵνα οὐ μόνον εἰς τὴν εἰρημένην τάξιν τῶν πλήρων δημοτικῶν σχολείων εἰσαγάγητε τὸ ἀναγνωστικὸν τοῦτο βιβλίον, ἀλλὰ καὶ καθόλου συνιστᾶτε τοῦτο ὡς πρόσφορον ἀνάγνωσμα καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν ἄλλων τάξεων τῶν δημοτικῶν σχολείων, τοὺς ἐφιεμένους ἐκτὸς τῶν ἐγκεκριμένων ἀναγνωστικῶν βιβλίων νάναγιγνώσκωσι καὶ τι πλέον».

⁵³ Γεροστάθης γιάνι τζοτζουκλούκ κεμαλετιμίν βουκουατλερί, Λέων Μελάς Τζεναπλεριντέν γιονάνιτζε τασνήφ ολουνδού σίμιτι τι Φ. Π. Γ. Αριστόβουλοσταν τούρκετζε λισανά τερζουμά ολούπ... Αθήνατα Χ. Νικολαΐδη Φιλαδελφειαλουνού Τάπ Χανεσιντέ... 1866. (Βλ. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά Βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1990, αριθ. 256, σ. 32).

⁵⁴ Χάρης Σακελλαρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδικής Λογοτεχνίας...*, ό.π., σημ. 15, σ. 35.

⁵⁵ Α. Ίσηγόνης, «Γεροστάθης», *Μεγάλη Παιδαγωγική Έγκυκλοπαίδεια*, έκδ. Ελληνικά Γράμματα-Herder, τόμος 1, Αθήνα 1967, σ. 716.

⁵⁶ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σσ. 57-58.

⁵⁷ Σε κριτική που γίνεται για τον τρόπο διδασκαλίας των διαφόρων μαθημάτων, σε γνωστό περιοδικό των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ο συντάκτης του άρθρου, προτείνει να γίνεται η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας με πολύ απλό τρόπο και φέρνει ως πρότυπο το *Γεροστάθης*. (Βλ. Γεώργιος Τριβεζάς, «Τὸ ὠρολόγιον τοῦ προγράμματος καὶ ἡ μορφή διδασκαλίας ἐν τῷ μονοταξίῳ καὶ διταξίῳ δημοτικῶν σχολείῳ», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, Ἔτος Ε', 1 Ὀκτωβρίου 1902, ἀρ. 19, σ. 218).

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
1864-1913

«Τὸ ὑγιαίνειν ἐστὶν ἄριστον»

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΥΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1864-1913

Η αρχή της περιόδου αυτής συνδέεται με σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις για την Ελλάδα που σηματοδοτούν μια νέα εποχή. Το 1862 εκδιώχθηκε, ως γνωστόν, ο Όθων, το 1863 ακολούθησε η ενθρόνιση του Γεωργίου του Α', ενώ το 1864 έγινε η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα και ψηφίστηκε το Σύνταγμα που παραχωρούσε σημαντικές δημοκρατικές ελευθερίες. Το ίδιο έτος επίσης σταμάτησε η λειτουργία του Διδασκαλείου Αθηνών, το οποίο επαναλειτούργησε το 1878. Σημαντικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη νέα περίοδο είναι και οι ενέργειες για την οικονομική ανόρθωση της χώρας.

Για την ίδια περίοδο σημειώνεται μία άσχημη κατάσταση στη δημόσια υγεία ως συνέπεια της απουσίας συστηματικής υγειονομικής πολιτικής. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο¹, ειδικά το χρονικό διάστημα 1833-1856 ψηφίστηκε μια σειρά νόμων που συνέβαλαν στην καλή οργάνωση της υγειονομικής υπηρεσίας, σύμφωνα με τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής, και θεσπίστηκαν τα πρώτα μέτρα σχολικής υγιεινής. Η πολιτική, όμως, αυτή και το έντονο ενδιαφέρον που επέδειξε το κράτος την προηγούμενη περίοδο δεν ήταν το ίδιο και στη συνέχεια². Τα νομοθετήματα σχετικά με την Υγιεινή ήταν λίγα και γινόταν με αφορμή τις παρουσιαζόμενες κάθε φορά ανάγκες³.

Η γενικότερη εξέλιξη της ιστορίας της υγείας στην Ελλάδα συνδέεται στενά με το περιορισμένο ενδιαφέρον για την υγιεινή του παιδιού και ειδικότερα

¹ Βλ. κεφάλαιο «Η Σχολική Υγιεινή την περίοδο του Καποδίστρια και του Όθωνα».

² Σύμφωνα με τον Ζαβιτσάνο, η κρατική αδιαφορία για την υγειονομική υπηρεσία εντοπίζεται την περίοδο 1856-1907. (Βλ. Θεοδόσιος Ζαβιτσάνος, *Δημόσια-κοινωνική υγιεινή (προληπτική-κοινωνική ιατρική)*, 1^{ος} τόμος, Γενικόν Μέρος, τεύχος Α', Αθήναι 1975, σ. 243).

³ Ίω. Μαστρογιάννης, *Ιστορία τής κοινωνικής προνοίας...*, ό.π., σ. 217. Για το ίδιο θέμα ο Ν. Μακρίδης, *Αί Υπηρεσίαι Υγιεινής εν Ελλάδι...*, ό.π., σ. 16, γράφει: «Καί ἀπό τοῦ 1864 ἄρχεται περίοδος νεκροφανείας τῶν υγιονομικῶν ἡμῶν ὑπηρεσιῶν, ὅποτε καί ἀτονεῖ καί παραλύει οὐσιαστικῶς ἡ υγιονομική νομοθεσία. Τὰ ὀλίγα νομοθετήματα ἅτινα ἀπό τοῦ 1864 ἕως τοῦ 1914 ἐδημοσιεύθησαν... δέν ἀποτελοῦσι βεβαίως ἐν τῷ συνόλῳ τῶν νομοθετικῶν ἐργασιῶν, βάσει ὠρισμένου καί καθορισμένου Προγράμματος ἐκπονηθεῖσαν ἢ ἐργασίαν μαρτυροῦσα ὅτι ὑφίστατο ἡ ἐπεδιώκετο μία σαφῶς διαγεγραμμένη υγιονομική πολιτική τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἦσαν νομοθετήματα δευτερεύουσας σημασίας, ἐπιβληθέντα ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε αἰσθητοτέρων γιγνομένων ἀναγκῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔλλειπε πᾶσα ἀλληλουχία ἢ συνοχή».

για τη σχολική υγιεινή⁴. Η λήψη και η εφαρμογή των διαφόρων προληπτικών μέτρων γίνονταν μόνο, όταν το απαιτούσαν επείγουσες ανάγκες. Η ευθύνη για την υγεία του παιδιού μετατοπιζόταν στο ίδιο, που ήταν υπεύθυνο για την ατομική του καθαριότητα και την τήρηση των υγιεινών παραγγελμάτων.

Η βασικότερη αιτία για την κρατική αδιαφορία στον τομέα της υγείας αποδόθηκε κυρίως στην οικονομική δυσπραγία του κράτους⁵ και στην έλλειψη αντοχής του προϋπολογισμού να συμπληρώσει τις ελλείψεις στην υγειονομική υπηρεσία. Η «στενότητα αντιλήψεων» δεν επέτρεπε στους υπεύθυνους να αντιληφθούν ότι οι δαπάνες για την υγεία δεν ήταν πολυτέλεια, αλλά ζήτημα μέγιστης σημασίας⁶. Παρ' όλο που υπήρχαν αυξημένες ανάγκες περιφρούρησης της δημόσιας υγείας, η πρακτική της πολιτείας ήταν οι ανηλεείς περικοπές στον υγειονομικό τομέα, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η αναστολή λειτουργίας υγειονομικών και ιατρικών ιδρυμάτων⁷. Μέχρι το 1913 υπήρχε σταθερή περικοπή των πιστώσεων και κλείσιμο νοσηλευτικών ιδρυμάτων με σκοπό τον ισοσκελισμό των προϋπολογισμών⁸. Σε σύγκριση με τις δαπάνες για την υγεία

⁴ Ωστόσο, από το 1860 και εξής παρατηρείται μεγαλύτερη ενασχόληση κυρίως με την πρώτη παιδική ηλικία. (Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1995, σ. 110).

⁵ Πελαγία Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862*, Εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1991, σ. 170.

⁶ Χαρακτηριστικά, στον προϋπολογισμό της κυβέρνησης Τρικούπη το 1883, το ποσοστό των πιστώσεων για τη δημόσια υγεία ανέρχονταν στο 0,4 %, δηλαδή μόνο 315 χιλιάδες δραχμές από τα συνολικά προβλεπόμενα έξοδα. (Βλ. Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, (επιμ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 392). Την ίδια περίπου εποχή στη Γερμανία και στην Αγγλία, αλλά και σε άλλες χώρες δαπανώνταν πολύ μεγάλα χρηματικά ποσά για τη λήψη υγειονομικών μέτρων με άμεσο αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της θνησιμότητας. (Βλ. Κωνστ. Γ. Σάββας, *Λόγος έναρκτήριος εις τὸ μάθημα τῆς Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας ἐκφωνηθεὶς τῇ 15 Νοεμβρίου 1900 ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῆς Νομικῆς Σχολῆς*, Τυπογραφεῖον Ἑστία Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, ἐν Αθήναις 1900, σσ. 11-13).

⁷ Βλ. Ίω. Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας...*, ὅ.π., σσ. 216-218 και Ν. Μακρίδης, *Αἱ Ὑπηρεσίαι Ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι. Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας (1933)*, Τυπογραφικὰ Καταστήματα Ἀδελφῶν Γεράρδων, ἐν Αθήναις 1933, σ. 15.

⁸ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική...*, ὅ.π., σ. 316. Βλ. ενδεικτικά τις χαμηλές δαπάνες για τη δημόσια υγεία, οι οποίες ανέρχονταν μόλις στο 0,22 % του συνολικού ποσού, από τον προϋπολογισμό του 1906. Τα ανάλογα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη άλλων ετών, αποτυπώνουν ανάγλυφα την εικόνα της εγκατάλειψης των υπηρεσιών υγείας από την πλευρά του κράτους. (Βλ. Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη...*, ὅ.π., σ. 26 και πίνακα 7 της σ. 29). Η αντίληψη του κράτους σχετικά με τα έξοδα για τη δημόσια υγεία φάνηκε από την αρχή της περιόδου που μελετούμε. Με εγκύκλιό του προς τους Νομάρχες και Επάρχους του κράτους στις 25 Ιουλίου 1866, ο Υπουργός Εσωτερικών Δ. Βούλγαρης, τους επιστούσε την προσοχή σχετικά με την πληρωμή των ιατρών που αποστέλλονταν από τις διοικητικές αρχές, όταν παρουσιάζονταν επιδημικές νόσοι σε δήμους ή χωριά της επικράτειας. Επειδή μέχρι τότε η πληρωμή των εξόδων των ιατρών γινόταν σε βάρος του δημοσίου, «ἀναγκαζόμεθα νὰ σᾶς παρατηρήσωμεν Κύριοι, ὅτι ἐπιθυμοῦμεν μὲν χάριν τῆς δημοσίου ὑγείας ἢ ἀποστολῆ τῶν εἰρημένων ἰατρῶν νὰ διατάσσεται,

από τον προϋπολογισμό των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους παρατηρείται σημαντική μείωση τα επόμενα έτη. Σύμφωνα με τον Κ. Σάββα⁹, ενώ το 1859 τα έξοδα του κρατικού προϋπολογισμού ανέρχονταν σε 19.452.000 δραχ., το 1908 ο προϋπολογισμός είχε επταπλασιαστεί, καθώς τα γενικά έξοδα είχαν φτάσει στο ποσό των 134.000.000 δραχ. Όμως οι δαπάνες για τη δημόσια υγεία είχαν μειωθεί από 396.000 δραχ. που ήταν το 1859, στις 326.000 δραχ. το 1908.

Επίσης, στην εισηγητική έκθεση του προϋπολογισμού του 1907¹⁰, που προέβλεπε 294.830 δραχ. για τη δημόσια υγεία, ως δικαιολογία για τις χαμηλές δαπάνες προβάλλονταν οι ανύπαρκτες κρατικές υγειονομικές υπηρεσίες. Ειδικότερα, δεν υπήρχε υπηρεσία αρμόδια για τη λειτουργία των θεραπευτηρίων και των φαρμακείων, ούτε για τη συστηματική καταπολέμηση νοσημάτων, όπως η ελονοσία, η φυματίωση και η ευλογιά. Τη λύση τέτοιων προβλημάτων είχαν αναλάβει ιδιωτικά σωματεία, όπως ο Σύνδεσμος Ανθελονοσιακού Αγώνα, που όσο και αν κατέβαλλαν φιλότιμες και αξιέπαινες προσπάθειες, δεν μπορούσαν να έχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα, χωρίς την επέμβαση της πολιτείας και την οργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών.

Άλλος ένας λόγος που συντελούσε στην αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεων της πολιτείας προς το παιδί ήταν η διάθεση σημαντικών κονδυλίων για τους Έλληνες που ζούσαν έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους. Τέτοια ποσά αφορούσαν στην απελευθέρωση αλύτρωτων περιοχών και την περίθαλψη Ελλήνων που κατέφευγαν στην Ελλάδα, όταν βρισκόνταν σε δύσκολες καταστάσεις. Ενδεικτικά, τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν η μέριμνα για τα θύματα των κρητικών επαναστάσεων (1866-1869 και 1896), ο σεισμός της Χίου (1881), ο πόλεμος του 1897, η προστασία των Ελλήνων της Μακεδονίας (1890-1908) και της Ανατολικής Ρωμυλίας (1904) από τους Βουλγάρους¹¹.

Εξάλλου, οι οικονομικές δυσκολίες της πολιτείας σε θέματα υγείας φαίνονται και από την άρνησή της να επιχορηγήσει το Εθνικό Πανεπιστήμιο, το

ώς εν τοιαύταις περιπτώσεσιν εἴθισται, ἀνάγκη ὅμως ἢ δαπάνη τῶν ὀδοιπορικῶν καὶ τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἀποστελλομένων ἰατρῶν νὰ ἐπιβαρύνῃ τοὺς ἐπισκεπτομένους ἀσθενεῖς εὐπόρους ὄντας, διὰ δὲ τοὺς ἀπόρους τοὺς δῆμους, ὧν αἱ προϋπάρχοντες διοικητικαὶ ἀρχαὶ θέλουσιν διατάττει τὰς ὡς εἰρηται πληρωμὰς ἐπὶ τοῦ ἀρμοδίου κεφαλαίου καὶ ἄρθρου τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν· ἂν ὅμως τοιοῦτον κεφάλαιον ὁ προϋπολογισμὸς δῆμων τινῶν δὲν προεἶδεν ἀνάγκη νὰ ζητηθῆ καὶ ψηφισθῆ πίστωσις, μεχριστοῦ συμπεριληφθῆ τὸ προσῆκον ἐπὶ τούτῳ κεφάλαιον ἐν τοῖς προϋπολογισμοῖς τοῦ ἐπιόντος ἔτους. Μὲ τὰ διὰ τῆς παρούσης διατασσόμενα ἀξιούμεν, Κύριοι, νὰ συμμορφωθῆτε ὡς πρὸς τὰς περὶ ἀποστολῶν τῶν ἰατρῶν ἐνεργείας σας, διότι τὸ Δημόσιον, ἔνεκα οικονομικῶν λόγων, δὲν δύναται νὰ ἐπιβαρύνηται ἤδη καὶ μὲ ταύτας πληρωμὰς». (Βλ. Γ.Α.Κ., Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Φ. 178, ἔγγραφο 176. Το ἔγγραφο παρατίθεται στο Παράρτημα με τον αύξοντα αριθμό 2).

⁹ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Σχέδιον νόμου περὶ ἐπιβλέψεως τῆς Δημοσίας Υγιείας*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 18.

¹⁰ Για το θέμα αυτό βλ. *Ἐφημερίς τῆς Βουλῆς*, Παράρτημα, ΙΗ' περίοδος (1906), στο Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική...*, ὁ.π., σσ. 316-317.

¹¹ Γεώργιος Ν. Μακκάς, *Ἡ προστασία τοῦ παιδιοῦ, ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν «Παιδολογία»*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1921, σσ. 51-56.

οποίο με τη σειρά του στήριζε οικονομικά και την Παιδιατρική Κλινική που είχε ιδρυθεί το 1879. Εξαιτίας, όμως, και των «γλίσχρων οικονομικών του Ιδρύματος» οι δαπάνες προς την Κλινική όλο αυτό το διάστημα (1879-1915) ήταν ελάχιστες, γεγονός που οδήγησε για κάποιες περιόδους και στην παύση λειτουργίας της Κλινικής (Απρίλιος 1903-Μάιος 1907 και Σεπτέμβριος 1911-Απρίλιος 1913)¹².

Εκτός από την περικοπή των πιστώσεων, άλλο ένα χαρακτηριστικό της περιόδου που εξετάζουμε ήταν, αφενός η νομοθετική στασιμότητα και αφετέρου η χαλαρότητα στην εφαρμογή των νομοθετικών μέτρων που είχαν θεσπισθεί. Παρ' όλο που η υγειονομική νομοθεσία υπήρχε από την τετραετία 1833-1836, ενδεικτικό της κρατικής αδιαφορίας είναι το γεγονός ότι το 1870 διαγράφηκαν από τον προϋπολογισμό οι θέσεις για τους νομαρχιακούς και επαρχιακούς ιατρούς, τους εμβολιαστές και τα υγειονομεία. Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου επίσης δεν θεσπίστηκε κανένας νόμος για την αντιμετώπιση των μολυσματικών νόσων, εκτός από την ψήφιση του νόμου περί κινίνης¹³. Σε συνάφεια με αυτά η ανυπαρξία υγειονομικού προσωπικού και η ανάθεση των σχετικών αρμοδιοτήτων στις αστυνομικές αρχές καθιστούσε ακόμη πιο δυσχερή και την εφαρμογή των ελάχιστων μέτρων που πρότειναν οι υπουργικές εγκύκλιοι¹⁴.

Κοντά σε αυτά, ατόνησε στην Ελλάδα ο θεσμός των νομοϊατρών και δεν εφαρμόζονταν οι διατάξεις περί δαμαλισμού. Το υγειονομικό προσωπικό ελαττώθηκε αισθητά, παρά τις σημαντικές προόδους στις επιστήμες της Ιατρικής και της Υγιεινής και σε αντίθεση με άλλες χώρες, ακόμη και βαλκανικές, που έδειχναν ενδιαφέρον για την υγειονομική υπηρεσία. Υπήρχε μόνο το Ιατροσυνέδριο με περιορισμένο ρόλο, κυρίως συμβουλευτικό, ελάχιστοι αστίατροι και υγειονόμοι λιμένων¹⁵, καθώς και δύο λοιμοκαθαρητήρια με περιστασιακή λειτουργία¹⁶.

Φυσικό επακόλουθο μιας τέτοιας πολιτικής αδιαφορίας για την προστασία της δημόσιας υγείας ήταν η υγειονομική νομοθεσία στην πρώτη δεκαετία του

¹² Κ. Μανιάτη, Σ. Λουκοπούλου, Ν. Ανδρέου, Α. Στίγκα, Ι. Τσουκαλάς, «Ιστορία της Παιδιατρικής κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την περίοδο του Βρεφοκομείου: 1879-1915», στο Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, «Περί Φύσιος Παιδίου», *Η Ιστορία της Παιδιατρικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, επιμέλεια έκδοσης Ελένη Χριστοπούλου-Αλετρά, Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 105.

¹³ Η ψήφιση του νόμου «περί κινίνης» το 1908, αποτέλεσε σημαντικό σταθμό, καθώς ήταν η αρχή του τέλους της μέχρι τότε νομοθετικής τελεματώσης. Ο νόμος ρύθμιζε θέματα προστασίας της υγείας των πολιτών από την ελονοσία με τη χορήγηση της κινίνης σε κουφέτα. Πρόκειται για την απόληξη μιας προσπάθειας που είχε αρχίσει μερικά χρόνια νωρίτερα με τη σύσταση του «Συλλόγου προς περιστολή των ελωδών νόσων» από τους Σάββα και Καρδαμάτη το 1905.

¹⁴ Κ. Σάββας, «Λόγος έκφωνηθείς κατά την επίσημον έναρξιν τῶν Συνεδριῶν τοῦ Ἰατροσυνεδρίου τῆ 11^ῃ Ἀπριλίου 1915», *Ἰατρικὴ Πρόσδος*, ἔτος Κ', 1 και 15 Μαΐου 1915, ἀριθ. 9 και 10, σ. ΛΔ'.

¹⁵ Κωνστ. Σάββας, *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. γ'-δ'.

¹⁶ Κωνστ. Σάββας, *Σχέδιον νόμου...*, ὁ.π., σ. 3 και 23. Η προστασία από τα λοιμώδη νοσήματα περιοριζόταν στη λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων στα λιμάνια και στα σύνορα του κράτους, τις γνωστές καραντίνες, όπου απομονώνονταν ταξιδιώτες και αγαθά για την αποτροπή των επιδημιών.

20^ο αιώνα να θεωρείται ξεπερασμένη, καθώς δεν κάλυπτε τις ανάγκες και τους σκοπούς της Υγιεινής εκείνη την εποχή¹⁷. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με την ισχύουσα τότε ελληνική υγειονομική νομοθεσία, το 1901 η δήλωση των λοιμωδών νοσημάτων στις αρμόδιες αρχές και η απολύμανση προβλέπονταν για περιορισμένο αριθμό νοσημάτων: πανώλη, χολέρα, κίτρινο πυρετό, ευλογιά, διφθερίτιδα, αιγυπτιακή οφθαλμία και λέπρα. Δε συμπεριλαμβάνονταν δηλαδή πολλά νοσήματα που παρουσιάζονταν συχνά εκείνη την περίοδο, όπως ο εξανθηματικός τύφος, η οστρακιά, η διφθερίτιδα, η δυσεντερία και η φθίση¹⁸.

Ο Νικόλαος Μακρίδης, στο υπόμνημα που συνέταξε το 1926 και υπέβαλε στην Οικουμενική Κυβέρνηση για την αναδιοργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών, αναφέρεται και στις αιτίες που οδήγησαν στην κακή κατάσταση της δημόσιας υγείας. Ειδικά για τις μάστιγες της φυματίωσης και της ελονοσίας, που αποδεκάτιζαν τον πληθυσμό, αποδίδει ευθύνες στην αμέλεια των πολιτικών, οι οποίοι δεν αντιμετώπιζαν αποφασιστικά το πρόβλημα. Επιπλέον, τα μέτρα που λαμβάνονταν για την καταπολέμηση της βρεφικής και της παιδικής θνησιμότητας δεν είχαν οργανωμένο χαρακτήρα¹⁹.

Το κενό της απουσίας της πολιτείας στην υγειονομική οργάνωση προσπάθησε να το καλύψει με δικά της έργα η ιδιωτική πρωτοβουλία και ειδικά οι ιατροί. Έτσι, από την Ιατρική Εταιρεία διοργανώθηκε το πρώτο ιατρικό συνέδριο το 1882, η Σύνοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν. Το ίδιο έτος, την 20^η Μαρτίου 1882, ιδρύθηκε, πάλι με ενέργειες της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, ἡ Ἐταιρεία Ὑγιεινῆς, η οποία είχε σημαντική συμβολή σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο στην έρευνα ζητημάτων σχετικών με την Υγιεινή στην Ελλάδα. Για το λόγο αυτό δημοσίευε για δύο έτη το περιοδικό *Ἐφημερίς τῆς Ἐταιρείας τῆς Ὑγιεινῆς*, με το οποίο συνεργάστηκαν γνωστοί επιστήμονες της εποχής, όπως οι Αναστασιάδης, Βάφας, Κατερινόπουλος, Πατρίκιος, Πάλλης²⁰. Η πραγματοποίηση του πρώτου ιατρικού συνεδρίου που ασχολείται με θέματα υγείας του παιδιού και η ίδρυση της Εταιρείας Υγιεινής το ίδιο έτος, σε συνδυασμό με την πρόοδο της επιστήμης της υγιεινής στο εξωτερικό και το πλήθος των σχετικών δημοσιευμάτων τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^ο αιώνα, αποδεικνύουν και την ευαισθησία των Ελλήνων επιστημόνων και το γενικότερο ενδιαφέρον για την υγιεινή από την πλευρά των ιατρών.

Στην πέμπτη συνεδρίαση της Συνόδου των Ελλήνων Ιατρών (1^ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο) στις 9 Απριλίου 1882, ο Ι. Βάμβας στην ομιλία του απέδωσε την κακή κατάσταση της δημόσιας υγείας στην εμπλοκή πολιτικών

¹⁷ Κ. Σάββας, *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σ. 41.

¹⁸ Βλ. Βασίλειος Πατρίκιος, *Νοσήματα και μικρόβια*, Σ.Ω.Β, ἐν Ἀθήναις 1901, σσ. 66-67.

¹⁹ Βλ. Ν. Μακρίδης, *Αἱ Ὑπηρεσίαι Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σ. 67.

²⁰ Ραμουτσάκη Ι., «Σελίδες ιστορίας της υγιεινής: Υγιεινή του σχολείου, ένα πρωτοποριακό σε περιεχόμενο χειρόγραφο του 19^ο αιώνα», στο Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, «Περὶ Φύσιος Παιδίου», *Ἡ Ἱστορία τῆς Παιδιατρικῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἐλένη Χριστοπούλου-Αλετρά, Ἰατρικὲς Ἐκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 209-210.

συμφερόντων και στον παραγκωνισμό της επιστήμης²¹. Υποστήριξε ότι το πρόβλημα δεν ήταν η έλλειψη νομοθετημάτων, τα οποία υπήρχαν, και την περίοδο που εφαρμόζονταν, η δημόσια υγιεινή βρισκόταν σε ακμή. Οι αιτίες εντοπιζόνταν στην έλλειψη διοικητικού κέντρου της υγειονομικής υπηρεσίας, στην ατελή εφαρμογή, στη διαστροφή και κυρίως στην πλήρη κατάργηση των νόμων και των κανονισμών, αλλά και στην περιφρόνηση των νόμων σε συνδυασμό με την επιδίωξη του ιδιωτικού συμφέροντος σε βάρος του κοινού της δημόσιας υγείας²².

Ο ίδιος, με την ιδιότητα του γραμματέα του Ιατροσυνεδρίου για δύομισι χρόνια, είχε προσωπική εμπειρία σχετικά με την αμέλεια της πολιτείας απέναντι στις επιστημονικές αποφάσεις του Ιατροσυνεδρίου. Ως υπεύθυνος γι' αυτή τη στάση της εκτελεστικής εξουσίας δε θεωρούσε τους κατά καιρούς αρμόδιους υπουργούς, οι περισσότεροι των οποίων είχαν «αίσθήματα λίαν εϋνοϊκά και πρόθυμον καρδίαν ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις διὰ τὴν δημοσίαν τοῦ κράτους ὑγείαν». Το βάρος της ευθύνης αποδίδεται στη στελέχωση της υφιστάμενης υπηρεσίας της δημόσιας υγείας από πρόσωπα αναρμόδια και άσχετα με τον επιστημονικό κλάδο που καλούνταν να υπηρετήσουν. Οι διευθυντές του τμήματος αυτού δεν ήταν επιστήμονες, καθώς η διεύθυνση ασκούσαν από οποιονδήποτε κοινό υπάλληλο ή φίλο κάποιου πολιτικού «διδόμενη χάριν ἀτομικῶν ἢ πολιτικῶν συμφερόντων», με αποτέλεσμα να καθίσταται «οὐχὶ ἀπόρροια τῆς ἐπιστημονικῆς γαλήνης καὶ θετικότητος, ἀλλ' ἔρμαιον εἴτε τῆς προσωπικῆς τῶν διοριζομένων προσώπων ἐκτιμήσεως, εἴτε τῆς πολιτικῆς ἀνεμοζάλης». Κι όμως τα πρόσωπα αυτά απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των υπουργών και ασκούσαν συμβουλευτικό ρόλο για ζητήματα που έπρεπε να επιλαμβάνεται μόνο η επιστήμη.

Ο ομιλητής επίσης αναγνώρισε τις σημαντικές υπηρεσίες που προσέφερε το Ιατροσυνέδριο²³, το οποίο, παρά τις όποιες αδυναμίες του, ήταν άδικο να υφίσταται κριτική για πλημμελή άσκηση καθηκόντων από τη στιγμή που ο ρόλος του ήταν καθαρά γνωμοδοτικός. Σύμφωνα με τον Βάμβα, το ιατροσυνέδριο είχε μελετήσει πολλές φορές θέματα δημόσιας υγείας και είχε υποδείξει μέτρα προς την κυβέρνηση²⁴, αλλά η άγνοια της εκτελεστικής εξουσίας

²¹ Ι. Βάμβα, «Περὶ δημοσίας υγείας», στα *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν* (1882), ἐκδιδόμενα ἐν ὀνόματι τοῦ Γραφείου ὑπὸ Ν. Γ. Μακκᾶ, Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Συνόδου, Χ. Γ. Ράλλη, Εἰδικοῦ Γραμματέως τῆς Συνόδου, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περγῆ, Ἀθήνησιν 1883, σσ. 311-317. Βλ. ἐπίσης Μ. «Σύνοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν» στο περ. *Γαληνός*, ἔτος τέταρτον, τόμος ἑβδομος, ἀριθ. 20, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, ἐν Ἀθήναις 15 Μαΐου 1882, σσ. 308-309.

²² Ι. Βάμβα, «Περὶ δημοσίας υγείας», *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν* (1882)..., ὁ.π., σσ. 311-312.

²³ Ἡ απογοητευτικὴ κατάσταση τῆς δημοσίας υγείας καὶ ἡ ἀδιαφορία ποὺ ἐπιδείκνυε ἡ ἐξουσία στὶς ἐπιστημονικὲς κρίσεις, οδήγησε τὸ Βάμβα στὴν παραίτηση ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατεῖχε.

²⁴ Συγκεκριμένα, κάνει λόγο γιὰ τὴν αιτιολογημένη ἐκθεση ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Ἰατροσυνέδριο τὸ 1881 ἀναφορικὰ με τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν υπονόμων, «ὑποδεικνύον

την εμπόδιζε να προχωρήσει και στην εφαρμογή τους. Αυτή η περιφρόνηση στην επιστήμη της δημόσιας υγιεινής είχε ως συνέπεια τη στασιμότητα της προόδου σχετικά με αυτά τα ζητήματα στην Ελλάδα, της οποίας η δημόσια υγεία διεπόταν από τη νομοθεσία και τις θεωρίες της προηγούμενης πεντηκονταετίας. Κι όλα αυτά, σε αντίθεση με τα σημαντικά έργα δημόσιας υγιεινής που γίνονταν σε άλλες ευνομούμενες χώρες, ακόμη και «τῶν χθῆς γεννηθέντων τῆς Ἀνατολῆς κρατιδίων»²⁵.

Για να ενισχύσει τις απόψεις του, ο Ι. Βάμβας, αναφέρθηκε στο παράδειγμα της Αθήνας, την οποία χαρακτήρισε ως «μία τῶν ἀνθυγιεινοτέρων πόλεων». Τα προβλήματα υγείας δημιουργούνταν από την καταστροφή του εδάφους εξαιτίας του ακατάλληλου συστήματος αποχέτευσης²⁶, το μολυσμένο αέρα, τον ανύπαρκτο έλεγχο του νερού, την έλλειψη καθαριότητας²⁷, την αδιαφορία για οργανωμένη δεντροφύτευση, την πλημμελή μέριμνα των τροφίμων, την έλλειψη ελέγχου για τα νοσήματα, την ανεπάρκεια της υγειονομικής υπηρεσίας για τις επιδημίες και τη δυσκολία συλλογής στατιστικών πληροφοριών που θα παρείχαν χρήσιμα συμπεράσματα για την κατάσταση της δημόσιας υγείας στην Αθήνα²⁸.

Επομένως, η οικτρή κατάσταση που βρίσκονταν τα σχολικά κτήρια²⁹, όπως και οι συνθήκες υγιεινής των μαθητών, σχετίζεται άμεσα με τη γενικότερη

μάλιστα καὶ ἓν τῶν σήμερον ἔν χρήσει παρὰ τοῖς πεπολιτισμένοις ἔθνεσι συστημάτων κατασκευῆς ὑπονόμων, μετ' ὀλίγον καιρὸν διαταχθείσης τῆς κατασκευῆς τῆς ἤδη γιγνομένης ὑπονόμου τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς, αὕτη κατασκευάζεται ὅπως καὶ αἰ μέχρι τοῦδε, ἄνευ κλίσεως, μετὰ πλατείας βάσεως, μετὰ τειχωμάτων διαχωρητοτάτων, κατὰ τὸν συνήθη δηλ. ἐκείνον τρόπον ὅστις τὰ μέγιστα συνέτεινε πρὸς διαφθορὰν τοῦ εδάφους· ἀμφιβάλλει δὲ ἂν ἐξετελέσθη ἄλλο τι τῶν μέτρων τὰ ὅποια ὑπεδείκνυε διὰ τῆς ἐκθέσεώς του [τοῦ Ἰατροσυνεδρίου] ἐκείνης». (Βλ. Μ., «Σύνοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν», ὁ.π., σσ. 309-310).

²⁵ Ι. Βάμβας, «Περὶ δημοσίας ὑγείας», *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν (1882)...*, ὁ.π., σσ. 312-313.

²⁶ Ἀκόμη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το δίκτυο ὕδρευσης και η ποιότητα του νερού της πρωτεύουσας ἦταν ἀθλια. Βασική αιτία μόλυνσης των υδάτων ἦταν η έλλειψη υπονόμων, με αποτέλεσμα η υγεία των Αθηναίων να κινδυνεύει από τον τύφο και τα εντερικά νοσήματα.

²⁷ Ἐνα από τα σοβαρά προβλήματα, για παράδειγμα, που επηρέαζε την υγιεινή των κατοίκων ἦταν η έλλειψη συστηματικῶν σφαγείων. Το μοναδικό σφαγείο για τα μεγάλα ζῶα, που είχε κτίσει ο Δήμος στην κοίτη του Ιλισσοῦ το 1856, είχε υποτυπώδη λειτουργία και δεν ανταποκρίνονταν στους στοιχειώδεις ὄρους υγιεινής. Αντίθετα τα μικρά ζῶα σφάζονταν στα κρεοπωλεία και υπήρχαν γι' αυτή τη διαδικασία ανάγλυφες περιγραφές: «Τὸ αἷμα των ρέει εἰς τὰ πεζοδρόμια, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐνεργεῖται φανερὰ ὁ ἀποτρόπαιος σφαγιασμός· τὰ ἄχρηστα τεμάχια ρίπτονται εἰς τοὺς δρόμους καὶ ἢ ἀπόπνοια ἢ ἀναδιδομένη, ἐν ὥρᾳ θέρους μάλιστα, ἀπὸ τῶν μυῖοπληθῶν αὐτῶν ἐστιῶν τῶν μολυσμάτων, μιαίνει τὸν ἀέρα καὶ μαστίζει πάντας τοὺς πέριξ οἰκοῦντας». (Βλ. Κώστας Μπίρης, *Αἰ Ἀθήναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ον αἰῶνα*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Ἀθήνα 21995, σσ. 255-256).

²⁸ Μ., «Σύνοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν»..., ὁ.π., σ. 309.

²⁹ Ο Βάμβας κατά τη διάρκεια της ομιλίας του, όταν αναφερόταν στην Αθήνα, υπενθύμιζε παλαιότερη δημοσίευσή του, ὅπου, μεταξύ των άλλων, επεσήμαινε ὅτι η ανέγερση των δημόσιων κτηρίων και των εκπαιδευτηρίων γινόταν «κατὰ τὰς ἀρκετὰς γνώσεις τοῦ ἰσχυρότερον

κατάσταση της δημόσιας υγείας, τόσο στην Αθήνα, που ήταν το κέντρο, όσο και στην επαρχία. Ο ομιλητής καταλήγει με τη διατύπωση ευχών, αφενός προς το εθνικό κοινοβούλιο, για να βελτιώσει την κατάσταση της δημόσιας υγείας με την παροχή των κατάλληλων μέσων, αφετέρου προς την κυβέρνηση, για να συστήσει αμερόληπτο διοικητικό κέντρο δημόσιας υγείας που θα διαθέτει ξεχωριστό προϋπολογισμό. Αλλά και προς το Δήμο Αθηναίων, καθώς και όλους τους μεγάλους δήμους, προτείνει τη σύσταση Γραφείων Υγιεινής, που μπορεί να πλαισιώνονται από ειδικά καταρτισμένες επιτροπές υγείας και καθαριότητας, σύμφωνα με τα πρότυπα άλλων ευρωπαϊκών πόλεων (Τορίνο, Ρώμη, Νανσύ, Άβρη, Βρυξέλλες)³⁰.

Την ίδια περίοδο οι υφιστάμενες συνθήκες υγιεινής, η ανεπάρκεια των νοσοκομείων και οι αναποτελεσματικοί τρόποι θεραπείας, αποτελούσαν βασικές αιτίες για την έξαρση των επιδημιών. Από τις πιο σοβαρές επιδημίες, λόγω της διάρκειάς της και των θυμάτων ήταν η ευλογιά, που έπληξε αρχικά την Ήπειρο και την Κέρκυρα (1880) και την Αθήνα και τον Πειραιά (κυρίως το 1882-1883), όπου και οδήγησε στο κλείσιμο των σχολείων και του Πανεπιστημίου. Επιπλέον, αναφέρεται και η εξάπλωση επιδημιών τυφοειδούς πυρετού, οστρακιάς, μηνιγγίτιδας, δάγκειου πυρετού και ελονοσίας³¹.

Ύστερα από πρόταση του Ιατροσυνεδρίου στις 4 Ιουλίου 1884 εκδόθηκε η υπ' αριθμ. 8367 εγκύκλιος, η οποία επεσήμαινε την αναγκαιότητα του εμβολιασμού των μαθητών κατά της ευλογιάς, θεωρούσε, όμως, περιττή τη διακοπή των μαθημάτων. Στο σχολείο επίσης μπορούσαν να γίνουν δεκτοί μόνον όσοι μαθητές είχαν εμβολιαστεί και είχαν πιστοποιητικό ιατρού. Στόχος, επομένως, ήταν η εφαρμογή προληπτικών μέτρων με τον έγκαιρο εμβολιασμό των μαθητών. Ωστόσο, αν αυτό ήταν αδύνατο εξαιτίας του φόβου των κατοίκων, ήταν δυνατό να κλείσει το σχολείο μετά από υπουργική απόφαση, η οποία θα αποσπελλόταν τηλεγραφικά³².

Σε μια εποχή που δεν είχε ευρεία εφαρμογή ο εμβολιασμός, η προφύλαξη των μαθητών από την ευλογιά απασχόλησε την πολιτεία περισσότερο από κάθε άλλο νόσημα. Εγκύκλιος προς τους νομάρχες στις 28 Δεκεμβρίου 1892³³, επεσήμαινε την αναγκαιότητα εμβολιασμού και αναδαμαλισμού των κατοίκων. Οι νομάρχες όφειλαν να διατάξουν τους δημάρχους να έρθουν σε συνεννόηση με

ύποστηριζομένου οίουδήποτε μηχανικού ή αρχιτέκτονος». (Βλ. Ι. Βάμβας, «Περί δημοσίας υγείας», *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν (1882)*..., ό.π., σ. 314).

³⁰ Μ., «Σύννοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν»..., ό.π., σ. 310 και Ι. Βάμβας, «Περί δημοσίας υγείας», *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν (1882)*..., ό.π., σ. 316.

³¹ Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής...», ό.π., σ. 391.

³² Βλ. την εγκύκλιο με αριθμ. πρωτ. 8367/4 Ιουλίου 1884, «Περί μη διακοπῆς τῶν μαθημάτων ἔνεκα τῆς νόσου ευλογιάς ἄνευ ἀδείας τοῦ Ὑπουργείου», στο Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, τόμος Β', ό.π., σ. 212.

³³ Βλ. την εγκύκλιο με αριθμ. 53 της 28 Δεκεμβρίου 1892 στο Ηλίας Λιακόπουλος, *Κώδιξ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας περιλαμβάνων ἅπασαν τὴν ἰσχύουσαν ἐν Ἑλλάδι νομοθεσίαν. Ὑγειονομικὴ Νομοθεσία*, Ἐκδότης Ἰωάν. Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1905, σσ. 276-280.

τους διευθυντές όλων των σχολείων, ώστε να επιβάλλουν στους μαθητές να υποβληθούν στον εμβολιασμό³⁴. Παρομοίως, εγκύκλιος της 25^{ης} Μαΐου 1904 συνιστούσε στις εκπαιδευτικές αρχές να μη δεχθούν για το σχολικό έτος 1904-1905 κανένα μαθητή που δεν διέθετε πιστοποιητικό δαμαλισμού ή αναδαμαλισμού³⁵. Οι διατάξεις αυτές συνέβαλαν στον περιορισμό της νόσου και των κακοήθων μορφών της, όχι όμως και στην εξαφάνισή της.

Περίπτωση κρούσματος ευλογιάς σε μία γυναίκα αναφέρεται στο χωριό Λάκωνες της Κερκύρας στις αρχές του καλοκαιριού του 1905. Από τη μελέτη των αρχείων προκύπτει ότι η προφύλαξη του υγιούς πληθυσμού από τις μεταδοτικές νόσους γινόταν με την υιοθέτηση αστυνομικών μέτρων. Ο Νομάρχης σε επιστολή του προς τον αστυνόμο της περιοχής τού συνιστά να έρθει σε επαφή με το Δήμαρχο και να λάβουν όλα τα κατάλληλα προληπτικά μέτρα. Αυτά αφορούσαν στην απομόνωση της ασθενούς, τον αυστηρό αποκλεισμό, την αποφυγή κάθε είδους συγχρωτισμού, και επιπρόσθετα, τον άμεσο δαμαλισμό και αναδαμαλισμό των κατοίκων. Τέλος, γίνεται λόγος για τη λήψη όλων των υγειονομικών μέτρων που είχαν διαταχθεί από το Υπουργείο Εσωτερικών και όσων υπαγόρευε η ανάγκη και η πρόνοια για την προάσπιση της δημόσιας υγείας. Απαραίτητη θεωρείται η συνεννόηση με επιστήμονες ιατρούς, οι οποίοι οφείλουν να παρέχουν συμβουλές για τη δημόσια υγεία³⁶. Προκειμένου να διενεργηθεί ο εμβολιασμός των κατοίκων, ο Δήμαρχος, μέσω του Νομάρχη, ζητά από το Υπουργείο Εσωτερικών την αποστολή δαμαλίδας και την ενίσχυση της Αστυνομίας, το ταχύτερο, «πρὸς ἐφαρμογὴν ἀποκλεισμοῦ καὶ ἀπομονώσεως πασχούσης»³⁷. Λίγες ημέρες μετά την εμφάνιση της νόσου ευλογιάς, ο Νομάρχης με έγγραφό του προς τον επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων ζητάει να γίνουν οι απαραίτητες ενέργειες για το δαμαλισμό και αναδαμαλισμό των μαθητών των δημοτικών σχολείων του Δήμου Ισθμιαίων, «ἐκδίδοντες πρὸς τοῦτο τὰς δεούσας διαταγὰς πρὸς τοὺς οἰκειοὺς δημοδιδασκάλους»³⁸.

³⁴ Ο.π., σ. 277.

³⁵ Βλ. την εγκύκλιο με αριθμ. 67 της 25 Μαΐου 1904, *ό.π.*, σ. 283. Για την εφαρμογή του εμβολιασμού κατά της ευλογιάς, που προβλεπόταν ήδη με το Β.Δ. της 4 Απριλίου 1835, συστήνονταν στους αστυνομικούς να επιδείξουν αυστηρότητα τους στην εφαρμογή των μέτρων. Βλ. και την εγκύκλιο με αριθμ. 81 της 21 Ιουλίου 1904, *ό.π.*, σ. 284.

³⁶ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχαία Νομαρχία Κερκύρας*, Φ. 705, υποφ. 4, έγγραφο με αριθ. 3688 της 17 Ιουνίου 1905, του Νομάρχη Κερκύρας προς τον Αστυνόμο Σκριπερού. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αριθμό 13).

³⁷ Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχαία Νομαρχία Κερκύρας*, Φ. 705, υποφ. 4, έγγραφο με αριθ. 3688 της 19 Ιουνίου 1905 του Νομάρχη Κερκύρας προς το Υπουργείο Εσωτερικών. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αριθμό 14).

³⁸ Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχαία Νομαρχία Κερκύρας*, Φ. 705, υποφ. 4, έγγραφο με αριθ. 3688 της 20 Ιουνίου 1905 του Νομάρχη Κερκύρας προς τον Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αριθμό 15).

Η αποστολή της δαμαλίδας³⁹, όμως, φαίνεται ότι δεν ήταν και τόσο εύκολη υπόθεση. Σύμφωνα με εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών προς τους Νομάρχες, οποιαδήποτε αρχή (δήμαρχος ή αστυνόμος) έκανε αίτηση για αποστολή δαμαλίδος, έπρεπε ταυτόχρονα με την αίτηση να καταβληθεί από τη δημοτική αρχή και το αντίτιμο. Η δυσκολία συνίστατο στο ότι το δαμαλιδοκομείο Καναβατσόγλου αρνούσαν να χορηγήσει τη δαμαλίδα, χωρίς προηγούμενη πληρωμή του αντιτίμου, που για τους δήμους ήταν εξήντα λεπτά το σωληνάριο, ποσότητα ικανή για 10-12 άτομα⁴⁰. Μερικές φορές, όμως, οι δήμοι δεν είχαν χρήματα, προκειμένου να προχωρήσουν στη λήψη των κατάλληλων προληπτικών μέτρων, καθώς αδυνατούσαν ακόμη και για την προμήθεια δαμαλίδος⁴¹.

Όταν τελικά η δαμαλίδα έφτανε στους δήμους, η προστασία της υγείας των μαθητών φαίνεται ότι ήταν θέμα άμεσης προτεραιότητας. Ο Δήμαρχος Απολλωνίων Λευκάδας με έγγραφό του προς το Νομάρχη (11 Ιουλίου 1905), αναφέρει ότι μέχρι τότε δεν είχε γίνει δαμαλισμός και αναδαμαλισμός των κατοίκων του δήμου. Όταν, όμως, προμηθεύτηκαν τη δαμαλίδα, τη διένειμαν στους ιατρούς, Γ. Καββαδία, Ευστ. Μαραγκό και Φ. Μαραγκό, με την παραγγελία «να προβῶσιν εἰς τὸν δαμαλισμὸν ἀπάντων τῶν ἐν τοῖς σχολείοις τοῦ δήμου μας φοιτῶντων παιδῶν»⁴². Στις 2 Οκτωβρίου του 1905, ο Δήμαρχος Σφακιωτών, από το ίδιο γεωγραφικό διαμέρισμα, ζητούσε από το Νομάρχη να του αποστείλει τριάντα σωληνάρια δαμαλίου ύλης, για να χρησιμοποιηθεί για τον εμβολιασμό των μαθητών του σχολείου στο Σπανοχώρι, αλλά και γενικά για κάθε κάτοικο που είχε ανάγκη⁴³.

Η ευλογία ανήκε στα λοιμώδη νοσήματα, που στα πολιτισμένα κράτη είχε εξαλειφθεί με τον προληπτικό εμβολιασμό. Αντίθετα, στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι προβλεπόταν με νόμο ο δαμαλισμός, στην πράξη δεν υπήρχε κάποιος αρμόδιος να επιβλέπει την εφαρμογή του. Σε συνδυασμό με τις

³⁹ Όπως βεβαιώνει ο ιατρός Σπυρίδων Κανέλλης, πολύ καλής ποιότητας δαμαλίδα παρασκεύαζε το δαμαλιδοκομείο του ιατρού Δευτεραίου, που βρισκόταν στην Αθήνα. (Βλ. G. Variot, (μεταφραση Σπυρίδων Κανέλλης), *Ὁ Ἰατρός τῶν παιδῶν. Πρὸς χρῆσιν τῶν μητέρων καὶ τῶν παιδαγωγῶν*, Παρὰ τῷ ἐκδότη Σ. Κουσουλίνῳ, ἐν Αθήναις 1893, σμ. 1, σ. 65).

⁴⁰ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεὶα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 705, υποφ. 4, την υπ. αριθμ. 26 εγκύκλιο «Περὶ τῆς ἀπαιτουμένης ἀποστολῆς τοῦ ἀντιτίμου τῆς αἰτουμένης δαμαλίδος» του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τους Νομάρχες του Κράτους. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αριθμό 4).

⁴¹ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεὶα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, έγγραφο με αριθμ. 187 της 29 Ιουνίου 1905 του Δημάρχου Εξανθείας προς τη Νομαρχία Λευκάδας με θέμα: «Περὶ ἀπομονώσεως τοῦ εὐφλογιόντος καὶ ἐμβολιασμοῦ τῶν κατοίκων». (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αριθμό 17).

⁴² Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεὶα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, έγγραφο του Δημάρχου Απολλωνίων προς το Νομάρχη Κερκύρας, με αριθ. πρωτ. 291 της 11 Ιουλίου 1905. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αριθμό 18).

⁴³ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεὶα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, έγγραφο του Δημάρχου Σφακιωτών προς τη Νομαρχία Λευκάδας, υπ. αριθ. 297, «Περὶ δαμαλισμοῦ».

μοιρολατρικές αντιλήψεις του λαού, που ενισχύονταν από προλήψεις και δεισιδαιμονίες, σποραδικά κρούσματα ευλογιάς που έπαιρναν επιδημική μορφή, υπήρχαν ακόμη και στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα⁴⁴.

Εκτός από την ευλογιά, στα λοιμώδη νοσήματα συμπεριελήφθηκε και η διφθερίτιδα με το Β.Δ. της 10 Νοεμβρίου 1894⁴⁵. Το διάταγμα συνιστούσε την απομόνωση του άρρωστου μαθητή και τον αποκλεισμό από το σχολείο όσων παιδιών συνοικούσαν με αυτόν. Επιπλέον, για την αποφυγή της μετάδοσης της νόσου, εκτός των άλλων μέτρων απολύμανσης, έπρεπε να καίγονται όσα παιδικά παιχνίδια, βιβλία και τετράδια, είχαν μολυνθεί.

Δεν υπήρξε, όμως, ανάλογη μέριμνα και θέσπιση προληπτικών μέτρων για άλλα λοιμώδη νοσήματα, με αποτέλεσμα να διαπιστώνονται μεγάλα ποσοστά θανάτων από τις θανατηφόρες επιδημίες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η κατάσταση στο χώρο της υγείας παρέμεινε αμετάβλητη και, όπως έχει προκύψει και από τη μελέτη λογοτεχνικών κειμένων της εποχής⁴⁶, δεν υπήρχε κανένα ενδιαφέρον για την τήρηση των στοιχειωδών μέτρων υγιεινής από επαγγελματίες που παρείχαν στο κοινό βασικά είδη διατροφής. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τα μέτρα προφύλαξης που μπορούσαν να ληφθούν κατά των μολυσματικών νοσημάτων αφορούσαν στην ανοσία του οργανισμού των υγιών με τον εμβολιασμό, στην απομόνωση του αρρώστου, ώστε να μην υπάρχει επικοινωνία με τους υγιείς και στην απολύμανση, η οποία συνίσταται στην καταστροφή των παθογόνων μικροβίων, όπου κι αν βρίσκονται⁴⁷.

Ωστόσο, παρά τις δυσμενείς συνθήκες υγείας και υγιεινής την περίοδο αυτή, από στατιστικά στοιχεία της δεκαετίας του 1880 προκύπτει ότι η Ελλάδα, λόγω της μεσογειακής διατροφής, είχε δείκτη θνησιμότητας μόνο 20,7 τοις χιλίοις, τη στιγμή που άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχαν υψηλότερο⁴⁸. Στη χώρα μας την εποχή αυτή δεν υπήρχαν επίσημοι στατιστικοί δείκτες, εκτός από τα μηνιαία και ετήσια δελτία θανάτων του Υπουργείου Εσωτερικών, που θα χρησίμευαν ως οδηγοί για την εξακρίβωση της υγιεινής κατάστασης του τόπου. Σύμφωνα με τον

⁴⁴ Άννα Κατσιγρα, *Υγιεινή...*, ό.π., σ. 45.

⁴⁵ Βλ. Β.Δ. της 10 Νοεμβρίου 1894 «Περί τῶν ληπτέων μέτρων κατὰ τῆς διφθερίτιδος», στο Ἡλίας Λιακόπουλος, *Κώδιξ ἑλληνικῆς νομοθεσίας...*, ό.π., σσ. 287-289. Για την προφύλαξη από τη διφθερίτιδα βλ. επίσης τη διατύπωση ἀνάλογων μέτρων στην εγκύκλιο με αριθμ. 58 «Περί προφυλακτικῶν μέτρων τῆς νόσου διφθερίτιδος» της 10 Σεπτεμβρίου 1896, στο Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομικὴ Νομοθεσία*, τόμος Α', ό.π., σσ. 517-519.

⁴⁶ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Αρρώστιες και θάνατος παιδιῶν στη νεοελληνικὴ λογοτεχνία (1821-1922)*, Ἴδρυμα Ερευνῶν για το Παιδί / «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1987, σσ. 65-66.

⁴⁷ Βλ. Άννα Κατσιγρα, *Υγιεινή πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν και ἀστικῶν σχολείων*, Ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς "Ἐστίας", ἐν Αθήναις 1919, σσ. 29-30. Να σημειώσουμε ὅτι στην πρώτη σελίδα του βιβλίου υπάρχει ο εξῆς τίτλος: *Νέα Υγιεινή πρὸς χρῆσιν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλλ. Σχολείων*, ἔκδοσις πρώτη, Ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς "Ἐστίας", ἐν Αθήναις 1919.

⁴⁸ Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής...», ό.π., σσ. 379-380.

Κ. Σάββα⁴⁹, ο οποίος βασίστηκε στα δελτία του υπουργείου, αλλά και σε δική του στατιστική είκοσι πέντε ετών (1872-1896), η θνησιμότητα στην Αθήνα παρουσίαζε σταθερή μείωση. Ενώ τη δεκαετία 1872-1881 η θνησιμότητα ήταν 30 τοις χιλίοις, την επόμενη δεκαετία (1887-1896) μειώθηκε σε 23 τοις χιλίοις. Με βάση τον ίδιο, αυτή η ελάττωση δεν οφειλόταν στη λήψη εξυγιαντικών μέτρων⁵⁰, αλλά στο σταδιακό εθισμό των κατοίκων με τις γενικές αρχές της Υγιεινής και κυρίως στην προφύλαξη από τα λοιμώδη νοσήματα. Η απόκτηση τέτοιων συνηθειών αποδιδόταν βασικά «εις τὴν παρὰ τῶν ἰατρῶν διηνεκῆ διαφώτισην».

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι το 50 % από το συνολικό ποσοστό των θανάτων αφορούσε βρέφη και παιδιά. Οι αναφορές για τις βασικές αιτίες θνησιμότητας αυτής της κατηγορίας του πληθυσμού κάνουν λόγο για ατελή ανάπτυξη, ατροφία και νοσήματα, όπως βρογχίτιδα, πνευμονία, μηνιγγίτιδα, διφθερίτιδα και ευλογιά⁵¹. Η ζοφερή αυτή κατάσταση της υγείας του πληθυσμού γενικά και των παιδιών ειδικότερα, αποτελεί έναν από τους αιτιολογικούς παράγοντες των συχνών απουσιών από το σχολείο⁵².

Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο η Ελλάδα γίνεται γνωστή στο εξωτερικό από επιστήμονες που αναδεικνύονται με το έργο τους. Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, κατ' αρχάς, στον τομέα της παιδικής νοσολογίας της πρώτης παιδικής ηλικίας, κυρίαρχη μορφή, διεθνούς μάλιστα εμβέλειας, ήταν ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αναστάσιος Ζίννης⁵³. Ας προσθέσουμε ακόμα ότι δημοσιεύθηκαν δύο ειδικές μελέτες για τη σχέση της νοσηρότητας με το περιβάλλον, που έτυχαν διεθνούς αναγνώρισης. Πρόκειται για τη μελέτη του ιατρού Clon Stéphanos, «*La Grèce, au point de vue naturel, ethnologique, anghropologique, demographique et médical*», Paris, G. Masson, 1884. Extrait du *Dictionnaire Encyclopédique des sciences médicales* και τη μελέτη για τις νόσους και τους θανάτους των παιδιών στην Αθήνα το χρονικό διάστημα 1888-1897 του Α. Papanagiotou, που έχει τον τίτλο, *De la morbidité et la mortalité des enfants à Athènes (causes- fréquence des maladies) et des moyens de la restreindre*, Athènes, «Hestia», 1899. Σύμφωνα με τους Αν. Ζίννη και Αλκ. Παπαναγιώτου, η βασική αιτία θανάτου της πρώτης παιδικής ηλικίας ήταν η διάρροια. Αντίστοιχα, για τους ενήλικους, από στατιστικά στοιχεία της ίδιας δεκαετίας, προκύπτει ότι οι

⁴⁹ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Λόγος έναρκτήριος εις τὸ μάθημα τῆς Υγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας...*, ὁ.π., σ. 17.

⁵⁰ «Διότι πασίγνωστον εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην δεκαετίαν οὔτε ἡ ποιότης τοῦ ὕδατος ἐβελτιώθη, οὔτε τὸ σύστημα τῶν ὑπονόμων κατηρτίσθη, οὔτε σφαγεῖα ὠκοδομήθησαν, οὔτε ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀπολύμανσις ἐφηρμόσθη». Ὁ.π., σ. 17. Για τη μικρὴ θνησιμότητα, παρὰ τὴν ἔλλειψη εξυγιαντικῶν ἐργῶν, πρβλ. ἐπίσης Βασίλειος Πατρίκιος, *Νοσήματα καὶ μικρόβια*, Σ.Ω.Β., ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 69.

⁵¹ Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής...», ὁ.π., σ. 385.

⁵² Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική...*, ὁ.π., σ. 319.

⁵³ Περισσότερα στοιχεία για τις έρευνες και τις δημοσιεύσεις του βλ. σχετικά Μαρία Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της Υγείας του Πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Εκδ. τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2002, σσ. 192-193.

κύριες αιτίες θανάτου ήταν τα πνευμονικά (φυματίωση, βρογχίτιδα, πνευμονία) και τα εντερικά νοσήματα (εντερικές λοιμώξεις και τυφοειδής πυρετός)⁵⁴.

Οι επιδημίες τύφου ήταν συχνές πριν από έναν αιώνα και οφείλονταν κυρίως στην ακαταλληλότητα των πόσιμων υδάτων λόγω του κακού δικτύου ύδρευσης. Μία τέτοια επιδημία είχε πλήξει και την πόλη των Ιωαννίνων τον Ιανουάριο του 1904. Τις πρώτες τρεις εβδομάδες είχαν προσβληθεί επτά άτομα, από τα οποία πέθαναν τα τρία. Έπειτα από έκθεση του επιθεωρητή υγιεινής, προκειμένου να προληφθεί η επέκταση της επιδημίας στα σχολεία, δόθηκαν αυστηρές οδηγίες με σκοπό να ενημερωθούν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα οι διευθυντές και οι καθηγητές. Τα μέτρα που συνιστώνται για την προφύλαξη του σχολείου αφορούσαν στην αποστείρωση του πόσιμου ύδατος και όλων των οικιακών σκευών (πιάτα, κουτάλια, πιρούνια) με βρασμό και στην καθημερινή απολύμανση των αποχωρητηρίων όλων των σχολείων με ασβέστη και διάλυμα φαινικού οξέος 5 %⁵⁵.

Πρόκειται για γενικά απολυμαντικά μέτρα προφύλαξης του σχολείου, πολύ σημαντικά από κάθε άποψη, γιατί λαμβάνονται έγκαιρα, πριν η επιδημία λάβει περισσότερο επικίνδυνες διαστάσεις. Το ζεστό νερό, το φαινικό οξύ και το γάλα του ασβέστη, συμπεριλαμβάνονταν στα καταλληλότερα απολυμαντικά μέσα. Ειδικά για την απολύμανση των αποχωρητηρίων χρησιμοποιούνταν, συχνά, διάλυση (3-5 %) φαινικού οξέος⁵⁶ ή γάλα ασβέστη.

Άλλο ένα στοιχείο από το οποίο αντλούμε πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη δημόσια υγεία την περίοδο αυτή είναι ο περιοδικός τύπος της εποχής. Ειδικά από τη δεκαετία του 1880 κυκλοφόρησαν πολλά περιοδικά με ιατρικό περιεχόμενο που η ύλη τους περιελάμβανε ποικίλα θέματα από το χώρο της υγείας. Γενικότερα, οι ιατρικές περιοδικές εκδόσεις του 19^{ου} αιώνα εμπεριείχαν

⁵⁴ Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής...», *ό.π.*, σ. 389.

⁵⁵ [Οι πληροφορίες προέρχονται από φωτοτυπημένο αντίγραφο, που είχε την καλοσύνη να μου προμηθεύσει από το προσωπικό του αρχείο ο κ. Χαράλαμπος Φούκης. Τον ευχαριστώ θερμά, που μου έδωσε τη δυνατότητα να το συμβουλευθώ]. Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα εκπαιδευτήρια των Ιωαννίνων αυτής της περιόδου δεν ξέφευγαν από το γενικό κανόνα των ανθυγιεινών συνθηκών στα σχολεία. Έτσι, υπήρχαν τάξεις, στις οποίες φοιτούσαν 85-90 μαθητές, ενώ τα μαθήματα διακόπτονταν μέχρι και δεκαπέντε ημέρες, εξαιτίας των επιδημικών ασθενειών που έπλητταν την πόλη. Η εφορεία των εκπαιδευτηρίων προχωρούσε στη λήψη των σχετικών αποφάσεων, κατόπιν έγγραφης ιατρικής βεβαίωσης. Διακοπή των μαθημάτων επίσης μπορούσε να αποφασίσει ακόμη και ο Τούρκος διοικητής της πόλης, αν κρινόταν αναγκαίο από την υγειονομική επιτροπή. Το αρμόδιο έγγραφο διαβιβαζόταν στην εφορεία μέσω της μητρόπολης και όριζε το χρόνο της διακοπής, ανάλογα με τη διάρκεια της απολύμανσης που θα γινόταν στα σχολεία. (Βλ. Πάνος Δημ. Τζιόβας, «Η νεώτερη πολιτική ιστορία των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Έστια*, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1987, τεύχη 423-424-425, σσ. 319 και 321).

⁵⁶ Η αναλογία 3:100 παραγόταν, αφού ρευστοποιούνταν 30 κυβικά εκατοστά καθαρού φαινικού οξέος, το οποίο αναμιγνύονταν και αναταράσσονταν καλά με τόση ποσότητα νερού, ώστε να προκύψει ένα λίτρο (1000 κυβικά εκατοστά). (Βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Μαθήματα Σχολικής Υγιεινής*, Έκδοσις Έλληνικού Έρθερου Σταυρού προς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ὑγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν, χ.τ. και χ.τ.ε. 1924, σημ. (α), σ. 145).

δημοσιεύσεις σχετικά με την ιστορική εξέταση διαφόρων ασθενειών, πρωτότυπες μελέτες, πρακτικά της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών και ξένων ιατρικών σωματείων, μεταφράσεις άρθρων, παρουσίαση νέων επιστημονικών απόψεων στον τομέα της θεραπείας, βιβλιογραφία, βιβλιοκρισίες ελληνικών και ξένων επιστημονικών έργων, βιογραφίες, βασιλικά διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις για τη δημόσια υγεία στην Ελλάδα, στατιστικά στοιχεία για τις επιδημίες, ειδήσεις για Έλληνες ιατρούς στο εξωτερικό, διαφημίσεις ιατρικών προϊόντων, φαρμακείων και νοσηλευτικών ιδρυμάτων. Ιδιαίτερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά, το 30% των θεμάτων του ελληνικού ιατρικού τύπου προέρχονταν από μεταφράσεις, πρώτιστα, γαλλικών και στη συνέχεια γερμανικών και αγγλικών άρθρων. Τα περισσότερα, όμως, περιοδικά είχαν μικρή διάρκεια ζωής, γεγονός που συνδέεται με την άστατη πολιτική κατάσταση, τις οικονομικές δυσκολίες, αλλά και τα προσωπικά πάθη⁵⁷. Σε πολλά, όμως, από αυτά, ειδικά της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, υπήρχαν πολλά κείμενα εκλαϊκευμένα με σκοπό τη διάδοση των αρχών της δημόσιας υγιεινής και τη βελτίωσή της. Με την εκλαΐκευση, επομένως, των γνώσεων υγιεινής από περιοδικά της εποχής, οι γονείς ενημερώνονταν για τα σχετικά ζητήματα και μπορούσαν να φροντίσουν καλύτερα την υγεία των παιδιών τους.

Εκτός όμως από το ενδιαφέρον των περιοδικών για θέματα δημόσιας υγείας, ιδιαίτερα σημαντικές ήταν και οι ανακοινώσεις που γίνονταν στα ιατρικά συνέδρια της εποχής. Στο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο του 1901 ο Δ. Σαράτσης είχε ανακοίνωση με τίτλο: «Περὶ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι»⁵⁸. Ο εισηγητής απέδιδε την έλλειψη μέριμνας για την υγεία στην ανατολική μοιρολατρία των Ελλήνων, γεγονός που είχε ως συνέπεια την αποδυνάμωση της φυλής. Τα μελανά σημεία της δημόσιας υγιεινής για τα οποία έπρεπε να ληφθούν μέτρα συνδέονταν με συγκεκριμένα προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν. Πρώτο αναφέρει την ελονοσία, η οποία οδηγούσε στην έλλειψη χρήσιμων παραγωγικών δυνάμεων για την οικονομία, δεύτερο την εξάπλωση του αλκοολισμού και τρίτο την έλλειψη προστασίας της παιδικής ηλικίας σχετικά με τα τέκνα των τροφών

⁵⁷ Πελαγία Σουτζόγλου- Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ό.π., σσ. 183-184. Για τα περιοδικά που εκδόθηκαν από την Ιατρική Εταιρεία Αθηνών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και ειδικότερα για όσα είχαν ιατρικό και φαρμακευτικό περιεχόμενο, ιδιαίτερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, «Τα περιοδικά της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 2, τεύχος 1, Φεβρουάριος 1985, σσ. 9-19, Γ. Ρηγάτος, Κ. Απάκη, Β. Σάμιος, *Ελληνικός Ιατρικός Τύπος 1811-1988*, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών (ΙΑΤΡΟΤΕΚ), Αθήνα 1988, Γεράσιμος Ρηγάτος, *Η ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1985*, Αθήνα 1985, σσ. 41-53, Αλέκος Μαρασλής, *Ιατρική και γιατροί στην Πάτρα*, Αθήνα 1978, σ. 268, Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880», σσ. 380-382, Μαρία Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί...*, ό.π., σ. 154 και Νίκος Ε. Δέγλερης, *Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού ιατρικού τύπου του ΙΘ' αιώνα*, (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 1980.

⁵⁸ Βλ. Δημ. Ι. Σαράτσης, «Περὶ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι» στο *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου 1901, ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901*, τόμος πρώτος, σσ. 445-451.

και τα έκθετα⁵⁹. Έπειτα κάνει λόγο για την απουσία διδασκαλίας της υγιεινής στους μαθητές, την ανύπαρκτη ιατρική εποπτεία των σχολείων, τους κινδύνους από τα αφροδίσια νοσήματα και την υγιεινή των εργοστασίων. Τέλος, επισημαίνει την έλλειψη επιστημονικής απολύμανσης και την ανυπαρξία ολοκληρωμένης δημογραφικής στατιστικής (θάνατοι, γεννήσεις, γάμοι) με αποτέλεσμα την κρατική άγνοια για τις υλικές και οικονομικές δυνατότητες των πολιτών και συνακόλουθα την έλλειψη μέριμνας για την υγεία και την άνιση κατανομή των φορολογικών βαρών στις κοινωνικές τάξεις.

Σύμφωνα με τον ίδιο, αναπόφευκτη έκβαση μιας τέτοιας πολιτικής για τη δημόσια υγιεινή ήταν «η εθνική καταστροφή». Στο ίδιο συνέδριο, ακόμη, απηύθυνε χαιρετισμό ο Υπουργός Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ο οποίος δήλωσε ότι η πολιτεία ανέμενε τις προτάσεις των ιατρών για την καταπολέμηση των νόσων. Με βάση αυτές τις δηλώσεις στο τέλος του συνεδρίου διατυπώθηκε η ακόλουθη ευχή: «Τὸ Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον, φρονοῦν ὅτι ἡ δημοσία ὑγιεινὴ εὐρίσκεται εἰς ἄκρον παρημελημένη, θεωρεῖ ἐπείγουσαν τὴν μέριμναν περὶ ὑγειονομικῆς νομοθεσίας, σκοπούσης τὴν περιφρούρησιν τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν ἐν πάσαις ταῖς βιωτικαῖς περιστάσεσιν»⁶⁰.

Δύο χρόνια αργότερα, εξίσου σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση της δημόσιας υγείας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αντλούμε και από την εισήγηση του Κ. Σάββα στα πλαίσια του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου το 1903⁶¹. Ο εισηγητής επισημαίνει τη σπουδαιότητα της καταπολέμησης των λοιμωδών νοσημάτων που μάστιζαν την Ελλάδα, γιατί δεν είχαν ληφθεί προληπτικά μέτρα, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε άλλες πολιτισμένες χώρες. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών της εποχής, στην Ελλάδα είχαμε 15.000 θανάτους ετησίως, οι οποίοι οφείλονταν σε νοσήματα που μπορούσαν να προληφθούν. Κατ' αρχάς, το νόσημα με τη μεγαλύτερη θνησιμότητα ήταν η φυματίωση, στη συνέχεια οι ελώδεις πυρετοί και ακολουθούσαν ο κοιλιακός τύφος, η γρίπη, η διφθερίτιδα, τα οξέα εξανθήματα (ιλαρά, ευλογιά, οστρακιά), το ερυσίπελας, η σηψαιμία, ο επιλόχειος πυρετός, ο κοκίτης και ο τέτανος. Για την καταπολέμηση των λοιμωδών νοσημάτων ο Σάββας πρότεινε την αντικατάσταση της απαρχαιωμένης υγειονομικής νομοθεσίας και τη λήψη γενικών μέτρων, όπως την οργάνωση κρατικής υγειονομικής υπηρεσίας και το διορισμό νομιάτρων, ώστε να εξασφαλισθεί η

⁵⁹ Τα έκθετα ήταν τα βρέφη, που συνήθως προέρχονταν εκτός γάμου ή από ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη και τα άφηναν σε δημόσιο χώρο, για να βρεθούν και να υιοθετηθούν από κάποιον που επιθυμούσε παιδί. (Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Λεξικό Ιατρικής Λαογραφίας. Μέρη και Λειτουργίες του Σώματος. Συμπτώματα και Παθήσεις. Θεραπευτικά μέσα και Θεραπευτές*, το λήμμα «έκθετος, -η, -ο», Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 2005, σ. 110).

⁶⁰ Βλ. Δημ. Ι. Σαράτσης, «Περὶ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι»..., *ό. π.*, σ. 451.

⁶¹ Κ. Σάββας, «Περὶ τῶν προσφορωτέρων μέσων πρὸς περιστολὴν τῶν λοιμωδῶν νόσων ἐν Ἑλλάδι» στα *Πρακτικὰ τοῦ Β' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, ἐν Αθήναις 4-8 Μαΐου 1903*, *ό. π.*, σσ. 855-866.

επίβλεψη των σχολείων, την ψήφιση νέου νόμου για την προστασία από τα λοιμώδη νοσήματα, τη μέριμνα για την περίθαλψη των άρρωστων εργατών, αλλά και ειδικών μέτρων για τις προαναφερόμενες ασθένειες.

Η υγειονομική υπηρεσία της εποχής είχε υποτυπώδη μορφή και αποτελούνταν από το υγειονομικό τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών, το Βασιλικό Ιατροσυνέδριο, από κάποιους αστίατρους και ελάχιστους υγειονόμους. Έλειπαν δηλαδή οι βασικοί φορείς της δημόσιας υγείας, οι νομιάτροι, οι οποίοι είχαν μεν καθιερωθεί με νόμο, το 1833⁶², αλλά είχαν κοπεί δυστυχώς οι πιστώσεις γι' αυτούς την περίοδο που εξετάζουμε για λόγους οικονομίας. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι παρέμενε αμετάβλητο επί 67 έτη το Β.Δ. της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836, «περί ἐμποδίσσεως τῆς μεταδόσεως τῶν μολυσματικῶν (κολλητικῶν) ἀρρωστειῶν», παρά τις επιστημονικές προόδους που είχαν συντελεστεί αυτό το διάστημα.

Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η εισήγηση του υγεινολόγου ιατρού, Αντωνίου Παπαδάκη⁶³, ο οποίος απέδιδε την απώλεια τόσων ανθρώπων υπάρξεων στην «ἀκηδεΐα τῆς Πολιτείας» για τα μολυσματικά νοσήματα. Συνέπεια αυτής ήταν οι θάνατοι, η ελάττωση του πληθυσμού, η καταστροφή του δημόσιου και του ιδιωτικού πλούτου, η προετοιμασία έκφυλης γενεάς και τέλος η απειλή για την ύπαρξη της χώρας⁶⁴.

Ενδεικτικό στοιχείο της έλλειψης οργάνωσης της υγειονομικής υπηρεσίας αποτελεί το γεγονός ότι οι υπηρεσίες υγιεινής ήταν διάσπαρτες σε διάφορα υπουργεία: η Υγιεινή γενικά στο Υπουργείο Εσωτερικών, η Σχολική Υγιεινή στο Υπουργείο Παιδείας, η Υγιεινή των λιμένων στο Υπουργείο Ναυτικών. Πρέπει να επισημάνουμε βέβαια ότι πρόταση για την ίδρυση υπουργείου υγιεινής είχε γίνει και στα πλαίσια των συνεδριάσεων της Ιατρικής Εταιρείας⁶⁵. Ειδικότερα, στη 14^η συνεδρίαση της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1909 ο Σιμωνίδης Γ. Βλαβιανός⁶⁶ σε μακροσκελή ομιλία του πρότεινε μεταξύ άλλων την ίδρυση Υπουργείου Υγιεινής και την εξαετή φοίτηση των σπουδαστών της ιατρικής. Η πρώτη προσπάθεια για συντονισμό αυτών των υπηρεσιών έγινε με την ψήφιση του Νόμου 2882 «περί

⁶² Βλ. Β.Δ. της 30^{ης} Οκτωβρίου 1833 «Περί συστάσεως ιατρῶν κατὰ νομούς».

⁶³ Πρακτικά τοῦ Β' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, ἐν Ἀθήναις 4-8 Μαΐου 1903..., ὀ.π., σσ. 866-870.

⁶⁴ Ο.π., σ. 869. Για την αδυναμία του κράτους να εμποδίσει την εμφάνιση και την ανάπτυξη των λεγόμενων «αποφευκτών» νοσημάτων βλ., του ιδίου, «Ὁ φυσιολογικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐλάττωσις αὐτοῦ ἐκ τῶν μολυσματικῶν ἰδίως νοσημάτων. Τὰ καθήκοντα τῶν οἰκογενειῶν», *Ἡμερολόγιον τῆς Ὑγείας, Καταστήματα Ἀκροπόλεως* Β. Γαβριηλίδου, Ἀθήνα 1901, σσ. 112-121. Οι μολυσματικές ασθένειες αποτελούσαν την κυριότερη αιτία θανάτου των παιδιών σχολικής ηλικίας και σε άλλες χώρες, όπως στη Βρετανία. Με το πέρασμα των ετών βέβαια τα ποσοστά ήταν χαμηλότερα, ωστόσο οι θάνατοι από μολυσματικά νοσήματα ήταν μία πραγματικότητα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. (Βλ. J. David Hirst, «Public health and the public elementary schools, 1870-1907», *History of Education*, vol. 20, no 1, March 1991, σ. 108).

⁶⁵ Βλ. τα χειρόγραφα *Πρακτικά τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν*, 1909, σ. 250.

⁶⁶ Για τον νευρολόγο και ψυχίατρο Σ. Γ. Βλαβιανό βλ. *Ἡμερολόγιον Ἐγκυκλοπαιδικόν 1910*, Ἀθήνα 1909, σσ. 317-318.

ιδρύσεως Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Προνοίας» το 1922. Ο Νόμος αυτός, παρ' όλο που δεν εφαρμόστηκε, ήταν σημαντικός και μεταξύ των άλλων προέβλεπε τη σύσταση Β' Διεύθυνσης Κοινωνικής Υγιεινής, η οποία είχε στη δικαιοδοσία της και τη σχολική υγιεινή, τη σωματική αγωγή και ζητήματα προστασίας και υγιεινής της πρώτης παιδικής ηλικίας (εγκυμοσύνη, γεννήσεις, προστασία μαθητικής ηλικίας, παιδικά συσσίτια, παιδικές εξοχές και παιδικά νοσοκομεία)⁶⁷.

Ένας από τους δείκτες της κατάστασης της δημόσιας υγείας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν και τα υψηλά ποσοστά παιδικής και βρεφικής θνησιμότητας. Η απώλεια μεγάλου αριθμού υπάρξεων στις συγκεκριμένες ηλικίες αποτυπώνει τις συνθήκες υγείας και περίθαλψης τη συγκεκριμένη εποχή. Δείχνουν επίσης τη σχέση αλληλεπίδρασης με τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσης και το πολιτιστικό επίπεδο του λαού⁶⁸. Αποδεικνύουν, επιπλέον, την αναποτελεσματικότητα ή την ανυπαρξία της κρατικής υγειονομικής πολιτικής, την πλημμελή οργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών, την ελλιπή παροχή ιατροφαρμακευτικής φροντίδας, την ανύπαρκτη προστασία της μητρότητας και του βρέφους και την ανεπαρκή διατροφή. Συνοδά στοιχεία της βρεφικής θνησιμότητας ήταν η μεγάλη ένταση εμφάνισης των λοιμωδών νοσημάτων, το ανθυγιεινό περιβάλλον, το ανεπαρκές σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης και οι κακές συνθήκες διαβίωσης⁶⁹. Τέλος, ο μεγάλος αριθμός θανάτων στην παιδική ηλικία δικαιολογεί και το μεγάλο αριθμό γέννησης παιδιών από τις Ελληνίδες, αφού μόνο τα μισά από αυτά έφταναν μέχρι 20 ετών, ενώ ο μέσος όρος ζωής ήταν περίπου τα 35 έτη⁷⁰.

Ο Κ. Σάββας, κατόπιν μελέτης των ποσοστών και των αιτιών θανάτων στις 12 μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις κατά την περίοδο 1899-1908, διαπίστωσε ότι η Ελλάδα παρουσίαζε γενικότερα πιο υψηλά ποσοστά θνησιμότητας σε σχέση με τα ευρωπαϊκά κράτη. Η αιτία για το 1/3 των θανάτων της χώρας αποδιδόταν στα λοιμώδη νοσήματα εξαιτίας της ανυπαρξίας προληπτικών μέτρων. Τα χαμηλότερα ποσοστά θανάτων για την Ελλάδα σε σύγκριση με τα άλλα κράτη αφορούσαν στα νοσήματα της οστρακιάς, της λαράς και του κοκίτη,

⁶⁷ Ν.Γ. Μακρίδης, *Αί Υπηρεσίαι Υγιεινής εν Ελλάδι...*, ό.π., σσ. 302-306. Παράβαλε επίσης και Σπ. Θ. Τσακόπουλος, *Μία έκονταετηρίς υγειονομικής πολιτικής...*, ό.π., σ. 2.

⁶⁸ Βλ. Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη...*, ό.π., σ. 41. Αναλυτικά για τα ποσοστά της παιδικής θνησιμότητας και τις αιτίες των θανάτων αυτή την εποχή βλ. Γεώργιος Μακκάς, *Η θνησιμότης τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἐν Ἑλλάδι. Αἴτια καὶ μέσα πρὸς περιστολήν*, Αθήνα 1911. Ο Μακκάς, ιατρός του Νοσοκομείου των Παίδων, «Η Αγία Σοφία», με τα μέτρα που πρότεινε προσδοκούσε την ελάττωση της παιδικής θνησιμότητας αφενός και την αύξηση του πλουτοπαραγωγικού και ένοπλου πληθυσμού αφετέρου. Περιληπτική παρουσίαση του βιβλίου του Μακκά βλ. στο περ. *Ιατρική Πρόοδος*, αριθ. 13-14, 1-15 Ιουλίου 1911, σσ. ΚΕ'-ΚΣΤ'.

⁶⁹ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Υγιεινή και Κοινωνική Ιατρική...*, τόμος Β', ό.π., σ. 106.

⁷⁰ Πελαγία Σουτζόγλου- Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ό.π., σσ. 176-177.

ενώ τα υψηλότερα στην ευλογία⁷¹, τη γρίπη, τον κοιλιακό τύφο, τη φυματίωση και τον επιλόχειο πυρετό. Τέλος, ο Σάββας καταλόγιζε σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την αύξηση της νοσηρότητας και θνησιμότητας των κατοίκων στην ελονοσία, η οποία είχε προσβάλλει μεγάλο αριθμό των κατοίκων⁷².

Αυτό που έχει σημασία, τελικά, είναι ότι η επιτυχία των περιορισμένων έστω προληπτικών μέτρων που έπαιρνε το κράτος, ύστερα από πρόταση του Β. Ιατροσυνεδρίου για την προστασία από τα λοιμώδη νοσήματα, εξαρτώνταν από τη δήλωση των υπόπτων ή βέβαιων κρουσμάτων στις αστυνομικές αρχές. Αρμόδιοι γι' αυτό ήταν οι ιατροί, οι οποίοι σε διαφορετική περίπτωση αντιμετώπιζαν ποινικές κυρώσεις. Η διάδοση των προφυλακτικών μέτρων στο λαό γινόταν από τους Δημάρχους, οι οποίοι είχαν την υποχρέωση να ενημερώσουν για τα θέματα αυτά τους ιατρούς, τους φαρμακοποιούς, αλλά και τους δημόσιους εκπαιδευτικούς λειτουργούς⁷³.

Η κατάσταση στο χώρο της υγείας, βέβαια, δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο του χαμηλού επιπέδου υγειονομικής πολιτικής, αλλά και των θρησκευτικών αντιλήψεων για την υγεία και την ασθένεια, της αγραμματοσύνης, της άγνοιας και της έλλειψης πληροφόρησης σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Ειδικά η

⁷¹ Αποκαλυπτικό για την αντιμετώπιση της ευλογιάς είναι το έγγραφο του Δημάρχου Εξανθείας προς τη Νομαρχία Λευκάδας σχετικά με τη νόσο, που είχε ενσκήψει στην περιοχή το 1905. Ο Δήμαρχος ενημερώνει το Νομάρχη ότι είκοσι πέντε άτομα, κυρίως γυναίκες, που είχαν προσβληθεί από ευλογία, απομονώθηκαν εντός του ναού. Πρόκειται για ανθρώπους εντελώς άπορους, που δεν διέθεταν τα στοιχειώδη μέσα νοσηλείας και συντηρήσεώς τους και κινδύνευαν να πεθάνουν από αστία. Για να προληφθεί πιο δυσάρεστη εξέλιξη, ο Δήμαρχος, «εκ καθήκοντος δὲ ὑπηρεσιακοῦ καὶ φιλανθρωπικοῦ συνάμα», πληροφορεί το Νομάρχη για «τὴν ἀθλιεστάτην κατάστασιν τῶν τόσων τούτων ὑπάρξεων» και τον παρακαλεί να καταστήσει ενήμερη την κυβέρνηση γι' αυτό το θέμα. Επιπλέον, να την παρακαλέσει, «ὅπως ἔλθῃ ἀρωγὸς διὰ χρηματικοῦ βοηθήματος, ὥστε δι' αὐτοῦ καὶ οἱ πάσχοντες ἰαθῶσιν ἐκ βεβαίου κινδύνου τῆς ζωῆς των καὶ τὸ νόσημα καταπολεμηθῆ ἀπειλοῦν, κατὰ τὰ φαινόμενα, γενικὴν ἐξάπλωσιν εἰς τὸ χωρίον». (Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεὶα Νομοῦ Κερκύρας, *Αρχεὶα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, ἔγγραφο με αριθ. 286 τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1905, του Δημάρχου Εξανθείων προς τη Νομαρχία Λευκάδας. Το ἔγγραφο παρατίθεται και στο Παράρτημα με τον ἀξόντα αριθμὸ 22). Η ἀπόφαση του Νομάρχη βασίζεται σε σχετικὴ ἀπόφαση του Υπουργείου Εσωτερικῶν για τὴν καταβολὴ τριακοσίων δραχμῶν «δι' ἀπολύμανσιν καὶ διατροφήν τῶν πτωχῶν εὐλογιῶντων». Εφιστάται, ὁμως, ἡ προσοχή, ὥστε του ανωτέρω ποσοῦ «νὰ γίνῃ χρῆσις μεμετρημένη [sic] καὶ μετὰ τῆς μεγαλειτέρας [sic] φειδοῦς ὅπως ἐπαρκέσῃ εἰς τὰς διαφόρους ταύτας ἀνάγκας καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἐντελῆ ἐνέργειαν τῆς ἀπολυμάνσεως, ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῆς ὁποίας ἀναμφιβόλως προέκυψαν τὰ λαβόντα χώρα ἐσχάτως νέα κρούσματα». Προκειμένου, μάλιστα, να γίνει σωστή διαχείριση του ποσοῦ για τις ἀνάγκες που προοριζόταν, αποφασίστηκε ἡ συγκρότηση Επιτροπῆς, ἡ ὁποία ἀπαρτιζόταν ἀπὸ το Νομάρχη, τον εφημέριο του Ἱεροῦ Ναοῦ Καλαμιτοῦ, του Αστυνόμου Καρυάς και του ἱατροῦ Χαραμόγλου. (Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεὶα Νομοῦ Κερκύρας, *Αρχεὶα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, ἔγγραφο με αριθ. 3230, 3239 τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1905, του Δημάρχου Εξανθείων προς τη Νομαρχία Λευκάδας. Το ἔγγραφο παρατίθεται στο Παράρτημα με ἀξόντα αριθμὸ 23).

⁷² Κωνσταντῖνος Γ. Σάββας, *Σχέδιον νόμου...*, ὁ.π., σσ. 12-13.

⁷³ Βλ. ενδεικτικὰ τὴν ἐγκύκλιο υπ. αριθμ. 154/31574 τῆς 19 Νοεμβρίου 1911, «Ὁδηγία περὶ τῶν κατὰ τῆς ἐγκεφαλωντωταίας μηνιγγίτιδος» στο Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομικὴ Νομοθεσία*, ὁ.π., τόμος Β', σσ. 148-150.

έλλειψη γενικής μόρφωσης δημιουργούσε δυσμενείς συνθήκες για την κατανόηση και τη διάδοση των αρχών της δημόσιας υγιεινής. Ο αναλφαβητισμός των Ελληνίδων τις εμπόδιζε από τη γνώση των υγιεινών κανόνων και των προφυλακτικών μέτρων υγιεινής. Η ανεπάρκειά τους αυτή οφειλόταν στο ότι δεν διδάσκονταν τις σχετικές γνώσεις στο σχολείο, αλλά και στην έλλειψη ειδικών ελληνικών περιοδικών υγιεινής⁷⁴.

Επιπλέον, η συνύπαρξη εμπειρικών και επιστημόνων ιατρών, η μεγάλη απήχηση των πρώτων στα λαϊκά στρώματα, η κυριαρχία κοινωνικών αντιλήψεων για υπερφυσικές αιτίες των νοσημάτων και η υιοθέτηση ανάλογων πρακτικών, υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες για τη διαπίστωση άλλων ερμηνευτικών σχημάτων αναφορικά με την υγιεινή του παιδιού, τα οποία θα στηρίζονταν στην ιατρική επιστημονική γνώση.

Εκτός, λοιπόν, από το κράτος που δε φρόντιζε επαρκώς για την προστασία του παιδιού, η επικράτηση πολλών προλήψεων για την αντιμετώπιση των νοσημάτων σε συνάρτηση με κοινωνικοπολιτιστικούς παράγοντες, όπως η φτώχεια και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού, δεν ευνοούσε την ενδεδειγμένη φροντίδα για το παιδί ούτε σε οικογενειακό επίπεδο. Οι αιτίες που απέτρεπαν την εξασφάλιση της υγείας των παιδιών στην οικογένεια συνδέονται με την κακή οικονομική κατάσταση, την έλλειψη υγιεινών όρων κατοικίας, διατροφής, ενδυμασίας, την πλημμελή καθαριότητα και την απουσία των αναγκαίων προφυλακτικών μέτρων κατά των μολυσματικών νόσων⁷⁵. Ακόμη, οι πόλεμοι, η ανύπαρκτη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και η απουσία οργανωμένων εμβολιασμών συνέβαλαν αποφασιστικά στην εμφάνιση ποικίλων ασθενειών, κυρίως στους μαθητές⁷⁶. Συνέπεια όλων αυτών ήταν η έξαρση των ενδημικών και επιδημικών νοσημάτων, όπως η ευλογιά, ο κοιλιακός τύφος, η διφθερίτιδα, η δυσεντερία, η εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτιδα⁷⁷, η οστρακιά, τα αφροδίσια νοσήματα, τα τραχώματα, και κυρίως οι δύο μαστιγες του πληθυσμού, ελονοσία και φυματίωση, νοσήματα που αποτελούν πρόσθετα τεκμήρια του χαμηλού επιπέδου της δημόσιας υγείας.

⁷⁴ Βλ. Α. Παπαδάκης, «Ο φυσιολογικός βίος του ανθρώπου. Ἐλάττωσις αὐτοῦ ἐκ τῶν μολυσματικῶς ἰδίως νοσημάτων. Τὰ καθήκοντα τῶν οικογενειῶν», *Ἡμερολόγιον τῆς Ὑγείας*, Καταστήματα «Ἀκροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, ἐν Αθήναις 1901, σ. 119.

⁷⁵ Βλ. για το θέμα αυτό στο Γεώργιος Ν. Μακκάς, *Ἡ προστασία τοῦ παιδιοῦ...*, ὁ.π., σσ. 51-56. Βλ. επίσης και Ἀντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον ὑγείας τοῦ μαθητοῦ*, Αθήναι 1972, (Ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1939), σσ. 10-11.

⁷⁶ Βλ. Πέρσα Αγραφιῶτου-Ζαχοπούλου (συνεργασία: Μαρία Λιάκου-Παπακωνσταντίνου), *Σχολεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, Ἰανός, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 44.

⁷⁷ Σε περίπτωση εμφάνισης τῆς νόσου προβλεπόταν ἡ διακοπὴ τῶν μαθημάτων τῶν σχολείων. Βλ. τὴν ἐγκύκλιον υπ. αριθμ. 154/31574 τῆς 19 Νοεμβρίου 1911, «Ὁδηγία περὶ τῶν κατὰ τῆς ἐγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος» στο Δημήτριος Πομώνης, *Ὑγειονομικὴ Νομοθεσία*, ὁ.π., τόμος Β', σσ. 148-150.

Οι μαθητές, επομένως, στο σχολείο αρρώσταιναν όχι μόνο από τις ανθυγιεινές συνθήκες των κτηρίων, αλλά και από επιβαρυντικούς παράγοντες που υπήρχαν στην οικογένεια, όπως η έλλειψη τροφής και η απουσία της υγιεινής. Αποτέλεσμα της ανεπαρκούς ποσοτικής και ποιοτικής τροφής ήταν η κακή θρέψη των παιδιών⁷⁸. Η αμάθεια και η κυριαρχία των προλήψεων οδηγούσαν πολλές φορές τους γονείς, σε περίπτωση ασθένειας του παιδιού, στην αναζήτηση άλλων τρόπων θεραπείας, όπως πρακτικούς ιατρούς και εξορκισμούς, ενώ οι επιστήμονες ιατροί αποτελούσαν, συνήθως, τελευταία λύση που αργούσε αρκετά.

Εξάλλου, στις αρχές ακόμη του 20^{ου} αιώνα οι άνθρωποι πίστευαν σε πολλές προλήψεις σχετικά με την καθαριότητα. Η πίστη για παράδειγμα ότι με το πλύσιμο απομακρύνεται το μύρο και το λάδι του βαπτίσματος ή ότι μόνο οι αβάπτιστοι Τούρκοι φροντίζουν για την καθαριότητά τους, σε καμία περίπτωση δε βοηθούσε στη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής. Έτσι, υπήρχαν άνθρωποι την εποχή εκείνη που δεν είχαν ξαναμπεί ποτέ στο νερό, εκτός από τη στιγμή της βάπτισής τους. Το γεγονός αυτό εξηγεί και την αδιαφορία για τη σωματική υγιεινή των παιδιών και κατά συνέπεια τη δυσωδία που αναδιδόταν από το πλήθος των μαθητών στα σχολεία⁷⁹.

Η παραμέληση της σωματικής καθαριότητας, ιδιαίτερα στα χωριά, θεωρούνταν ως κληροδότημα της δουλείας, που μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά και δεν είχε σχέση με το βιοτικό επίπεδο, τη φτώχεια και τη φύση των χειρωνακτικών εργασιών. Ο υπόδουλος ήταν φυσικό να αδιαφορεί «πρὸς πᾶσαν λεπτομέρειαν ἀναγομένην εἰς ἐπιδίωξιν ἀνετωτέρου καὶ εὐαρεστωτέρου βίου». Έτσι, κυρίως στα χωριά που δεν υπήρχε εξοικείωση με την καθαριότητα, οι γονείς αδιαφορούσαν για την υγεία των παιδιών τους με αποτέλεσμα την εμφάνιση πολλών θανατηφόρων επιδημιών σε αυτή την ηλικία. Ενδεικτικό παράδειγμα της αδιαφορίας για την καθαριότητα στα χωριά αποτελούσαν οι τυφοειδείς πυρετοί, γηγενή νοσήματα που οφείλονταν στον τρόπο ύδρευσης των χωριών, καθώς το νερό που πήγαινε στα πηγάδια μολυνόταν από το πότισμα των ζώων και την πλύση ακάθαρτων ενδυμάτων.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η πλειονότητα των θανατηφόρων νοσημάτων οφείλονταν στα μικρόβια και μπορούσαν να καταπολεμηθούν με την τήρηση των κανόνων υγιεινής. Όπως είχε αποδειχθεί και από στατιστικές μελέτες της γαλλικής υπηρεσίας δημόσιας υγιεινής, η καθαριότητα αποτελούσε το βασικό προληπτικό μέσο κατά των νόσων. Πιο συγκεκριμένα, είχε διαπιστωθεί η αποφασιστική συμβολή της στη μείωση των ποσοστών θανάτων από μολυσματικά νοσήματα και στην προοδευτική αύξηση του μέσου όρου ζωής.

⁷⁸ Η ανεπαρκής ποσοτικά και ποιοτικά σίτιση των παιδιών εξαντλεί τον παιδικό οργανισμό και τον καθιστά πιο επιρρεπή στη νοσηρότητα από ό,τι τον ενήλικο. (Βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986, σ. 62).

⁷⁹ Βασίλειος Ν. Λυμπέρης, «Καθαριότης, οὐσία καὶ μέσα δι' ὧν ἐμβάλλεται τοῖς μαθηταῖς», *Δημ. Εκπαίδευσις*, ἔτος Δ', ἀριθ. 27, 30 Μαΐου 1905, σ. 426.

Αντίθετα, η κυριαρχία της ακαθαρσίας στους λαούς της Μέκκας και της Ινδίας, συμβάδιζε με σοβαρές επιδημικές νόσους, όπως η πανώλης και η χολέρα.

Ταυτόχρονα, οι παιδαγωγικές αντιλήψεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα συνέδεαν την απόκτηση της έξης της καθαριότητας με εθνικούς λόγους, καθώς αποτελούσε παράγοντα ισχύος ενός λαού. Συνεπώς, η εξοικείωση των παιδιών με αυτή τη συνήθεια έπρεπε να αποτελεί βασικό καθήκον της διαπαιδαγώγησης. Δεδομένης της αδιαφορίας της οικιακής ανατροφής για το θέμα αυτό, το σχολείο ήταν ο μοναδικός μηχανισμός που απέμενε για τη μετάδοση αρχών που θα επέβαλαν την καθαριότητα. Η διδασκαλία έπρεπε να γίνεται με τρόπο που να καταδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ καθαριότητας, υγείας και ανθρώπινης ζωής, αλλά να κεντρίζει και τη φιλοτιμία. Ο τελικός στόχος ήταν να ταυτίσει την υπερηφάνεια του παιδιού με το αίσθημα της καθαριότητας και να παρουσιάσει «τὸν ἀκάθαρτον ὡς ἄνθρωπον ταπεινὸν καὶ ἐκ προαιρέσεως ἐξηυτελισμένον, ὡς ἄνθρωπον ἐν παντὶ ἐλαττούμενον εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ὁμοίων του»⁸⁰.

Συμπερασματικά, η περίοδος της πεντηκονταετίας του Γεωργίου του Α', θα λέγαμε ότι χαρακτηρίζεται από νομοθετική αδράνεια σε ζητήματα δημόσιας υγείας. Υπήρξαν εντούτοις κάποιες πρωτοβουλίες στον υγειονομικό τομέα, από τις οποίες οι σημαντικότερες είναι⁸¹: η ανέγερση με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας του θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός»⁸², που εγκαινιάστηκε το 1884, η ίδρυση στα 1900 έδρας Υγιεινής και Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο, πρώτος καθηγητής της οποίας διετέλεσε ο ιατρός Κωνσταντίνος Σάββας⁸³, ο οποίος και συνέβαλε σημαντικά στην επιστημονική οργάνωση της δημόσιας υγείας, η ανέγερση του νοσοκομείου «Σωτηρία»⁸⁴ και η σύσταση του «Συλλόγου προς καταπολέμησιν των ελωδών νόσων».

⁸⁰ Ανώνυμος, «Η καθαριότης», *Εθνική Αγωγή*, ἀριθ. 19, 1 Ὀκτωβρίου 1900, σ. 290.

⁸¹ Για την υγειονομική νομοθεσία της περιόδου αυτής βλ. Γω. Μαστρογιάννης, *Ιστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας...*, ὄ.π., σ. 218, Σπ. Θ. Τσακόπουλος, *Μία ἑκατονταετηρὶς ὑγειονομικῆς πολιτικῆς...*, ὄ.π., σσ. 5-6, Αρ. Κούζης, *Αἰ μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος πρῶται παρ' ἡμῖν ἀρχαὶ ὑγειονομικῆς πολιτικῆς...*, ὄ.π. Για τον αριθμὸ των νοσοκομείων που ιδρύθηκαν αυτή την περίοδο σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, βλ. Κασσιανή Πανουτσοπούλου, *Κοινωνική Πρόνοια. Ιστορική εξέλιξη - Σύγχρονες τάσεις*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1984, σμ. 1, σ. 109.

⁸² Το Θεραπευτήριον «Ευαγγελισμός» κτίστηκε το 1881. (Βλ. Κώστας Μπίρης, *Αἱ Ἀθήναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ον αἰῶνα*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Αθήνα 1995, σ. 202).

⁸³ Ο ἴδιος λίγα χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε το *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς*, Τύποις "Ἐστίας", Αθήνα 1907 και κάλυψε έτσι ένα βασικό κενὸ σε αὐτὸν επιστημονικὸν τομέα την εποχὴ εκείνη. Το βιβλίον απευθυνόταν στους ιατροὺς, τοὺς σπουδαστὲς τῆς ἰατρικῆς, ἀλλὰ και σε κάθε ἄνθρωπο που επιθυμοῦσε νὰ μάθει τὰ παραγγέλματα τῆς Ὑγιεινῆς. Το τρίτο κεφάλαιον τοῦ τέταρτου τμήματος τοῦ βιβλίου εἶναι αφιερωμένο στη Σχολικὴ Ὑγιεινή.

⁸⁴ Βλ. Β.Δ. τῆς 28 Μαΐου 1902 «Περὶ ἐγκρίσεως τοῦ καταστατικοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις θεραπευτηρίου "Ἡ Σωτηρία"», στο Δημήτριος Πομώνης, *Ὑγειονομικὴ Νομοθεσία*, τόμος Α', ὄ.π., σσ. 389-391 και Β.Δ. τῆς 7 Νοεμβρίου 1902, «Περὶ ἰδρύσεως φθισιατρείου», στο Ἡλίας Λιακόπουλος, *Κώδιξ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας...*, ὄ.π., σσ. 450-453. Δεν πρέπει βέβαια νὰ αγνοήσουμε ὅτι το φθισιατεῖο ἰδρύθηκε με πρωτοβουλία και δωρεὰ τῆς Σοφίας Σλήμαν και λειτούργησε ὡς ἰδιωτικὸ ἴδρυμα μέχρι το 1919, που ἄρχισε νὰ ἀσκεῖ τὴ διοικητικὴ διεύθυνση το κράτος. Με ἐνέργειες τοῦ

Πιο ενεργής, βεβαίως, ενασχόληση με τον τομέα της υγείας άρχισε να εκδηλώνεται μετά το 1908, όπως προκύπτει από την ψήφιση διαφόρων νόμων μετά το έτος αυτό. Πιο συγκεκριμένα, το 1908 ψηφίστηκε ο Νόμος ΓΣΝΒ' «περι πωλήσεως Κινίνης», που συνέβαλε σημαντικά στην αποτελεσματική θεραπεία όσων έπασχαν από ελονοσία, το διάταγμα «περι άπολυμαντών και άπολυμαντηρίων» και η ίδρυση Γραφείου Σχολικής Υγιεινής στο Υπουργείο Παιδείας. Το 1909 επίσης διοργανώθηκε με επιτυχία το Συνέδριο κατά της Φυματιώσεως και έγινε η ανέγερση του νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός».

Σε συνάφεια με τα παραπάνω πρέπει να επισημάνουμε ότι οι σημαντικές πρωτοβουλίες στον τομέα της υγείας συνδέονται με τη διακυβέρνηση της χώρας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το 1910 δημοσιεύτηκε από τον Κ. Σάββα σχέδιο νόμου για την επίβλεψη της δημόσιας υγείας, προϊόν βαθιάς μελέτης της ισχύουσας την εποχή εκείνη ξένης νομοθεσίας, κυρίως από τα υγειονομικά συστήματα της Γαλλίας και της Ιταλίας, αλλά και της Αγγλίας και της Αυστρίας, καθώς και στοιχείων της παλαιάς ελληνικής νομοθεσίας. Το νομοσχέδιο αποτελούνταν από 7 συνολικά τμήματα που αφορούσαν στη συνολική αναδιοργάνωση της υγειονομικής νομοθεσίας. Ωστόσο, μόνο ένα μέρος του απέκτησε νομική υπόσταση, ο νόμος υπ. αριθ. 346, που αναφερόταν στον οργανισμό του Ιατροσυνεδρίου και τα νομαρχιακά υγειονομικά συμβούλια, ενώ πολύ σημαντικά τμήματα έμειναν εκτός, όπως τα μέτρα κατά των μολυσματικών νοσημάτων και ο υποχρεωτικός αναδαμαλισμός⁸⁵.

Παράλληλα, την εποχή αυτή χάρη στις δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας δημιουργήθηκαν σύλλογοι και ιδρύματα για την προστασία της υγείας του παιδιού. Δύο από τους γνωστότερους συλλόγους, που αποδεικνύουν γενικότερα τη μέριμνα των ιατρών για τη δημόσια υγεία, ήταν ο Σύλλογος πρὸς περιστολήν τῶν ἐλωδῶν νόσων και ο Σύλλογος πρὸς καταπολέμησιν τῆς φυματιώσεως⁸⁶. Αλλά και ειδικότερα για την υγεία των παιδιών, στις 31 Ιανουαρίου 1912 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Σύλλογος πρὸς προστασίαν τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν⁸⁷. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση του συλλόγου ανήκε στη διευθύντρια του Αρσακείου, Αικ. Βαρουξάκη, η οποία συγκέντρωσε γύρω της

Πανελληνίου Συλλόγου για τη φθίση το σανατόριο άρχισε να λειτουργεί από το 1905 όχι ως θεραπευτήριο, αλλά ως άσυλο για την απομόνωση των ασθενών. (Βλ. Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περιθαλψη...*, ό.π., σ. 61).

⁸⁵ Κ. Σάββας, «Λόγος έκφωνηθείς κατά την επίσημον ἑναρξιν τῶν Συνεδριῶν...», *Ιατρική Πρόδος*, ό.π., αριθ. 9 και 10, σ. ΛΕ'. Βλ. επίσης, στο ίδιο, αριθ. 11 και 12 σσ. ΜΒ'-ΜΔ' και 209-214, την αυστηρή κριτική που ασκείται στον ίδιο τον Κ. Σάββα και στα νομοσχέδια που συνέταξε από τον εκδότη του περιοδικού και ιατρό Ιωάννη Φουστάνο.

⁸⁶ Παρόμοιος σύλλογος για τη φυματίωση υπήρχε και στη Δανία. (Βλ. «Χρονικά», *Η Μελέτη*, τεύχος 2ον, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1911, σ. 128).

⁸⁷ Βλ. Σύλλογος πρὸς προστασίαν τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν, *Καταστατικόν*, ἐν Αθήναις 1912, σ. 2. Το έμβλημα του συλλόγου οριζόταν στο άρθρο 9: «Ἡ σφραγίς τοῦ Συλλόγου φέρει ἐν μέσῳ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος τὰ παιδιά, κύκλω δὲ τὰς λέξεις «Σύλλογος πρὸς προστασίαν τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν». (Ο.π., σ. 7).

ομάδα φιλανθρώπων. Ως σκοπός του ορίστηκε η ενίσχυση της υγείας και των δύο φύλων που βρίσκονταν σε νεαρή ηλικία, ώστε να προετοιμαστούν υγιή σώματα, χωρίς καταστρεπτικές νόσους. Για την επίτευξη του σκοπού έπρεπε να χρησιμοποιηθούν όλα τα μέσα που συνέβαλαν σε αυτή την κατεύθυνση, δηλαδή η χορήγηση άφθονης, θρεπτικής και καθαρής τροφής, η παροχή λουτρών, ο εθισμός στην καθαριότητα, η ίδρυση υπαίθριων σχολείων και οι υπαίθριες παιδιές⁸⁸.

Το καταστατικό του συλλόγου αποτελούνταν από 11 άρθρα και εγκρίθηκε από το βασιλιά Γεώργιο Α' στις 16 Φεβρουαρίου 1912. Πρόεδρος του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου χρίστηκε ο Μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος και μέλη οι: Μαρία Γ. Αβέρωφ, Αικατερίνη Δ. Βαρουξάκη, Μαρία Ι. Μινέττα, Σοφία Ν. Μοσχοβάκη, Μαρία Θ. Τυπάλδου Μπασιά, Ευδοκία Ν. Σαριπόλου, Χρήστος Α. Λόντος, Θεόδ. Σκούφος και Μιχ. Στελλάκης⁸⁹.

Σημαντική καινοτομία του Συλλόγου αποτελεί η οργάνωση των πρώτων σχολικών συσσιτίων στην Ελλάδα. Για το ίδιο θέμα οι πρώτες προσπάθειες της πολιτείας έγιναν το 1915 από τη Διεύθυνση Σχολικής Υγιεινής. Η μέριμνα της διευθύντριας του Αρσακείου για τα μαθητικά συσσίτια φαίνεται ότι αποτελούσε αναγκαιότητα για τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυση του Συλλόγου, στις 14 Φεβρουαρίου 1912 έγιναν γνωστές και οι εκθέσεις της ιατρού του Παρθεναγωγείου, Ελ. Σεργάρη. Σύμφωνα με αυτές, από τις 1200 μαθήτριες των εξωτερικών σχολείων που είχαν υποβληθεί σε ιατρική εξέταση, είχαν βρεθεί υγιείς μόνο 830⁹⁰.

Όποιες ενέργειες πάντως γίνονται την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα σχετίζονται και με τις σημαντικές ανακαλύψεις που σημειώθηκαν στην ιατρική την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες είχαν επίδραση και στη χώρα μας. Ανάλογη επιρροή επίσης είχαν και τα διεθνή συνέδρια υγιεινής, σε μερικά από τα οποία έλαβε μέρος και η Ελλάδα. Η επίδραση του ευρωπαϊκού ρεύματος αναφορικά με τα ζητήματα παιδικής υγείας στην Ελλάδα εκφράστηκε με το σχετικό ενδιαφέρον, αφενός στην οικογένεια και αφετέρου σε δημόσιους χώρους και ιδιαίτερα στο σχολείο.

Την περίοδο, λοιπόν, 1864-1913 οι γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν φαίνεται ότι δεν ευνοούσαν ούτε την εφαρμογή των μέτρων σχολικής υγιεινής αλλά ούτε και της υγειονομικής νομοθεσίας που είχε θεσπισθεί την προηγούμενη περίοδο. Δεν υπήρχε οργανωμένο νομοθετικό πλαίσιο στον τομέα της πρόληψης από την πλευρά του κράτους. Εκτός από την έλλειψη του απαιτούμενου νομοθετικού πλαισίου, η απουσία πολιτικής πρόληψης φαίνεται στις ανύπαρκτες υπηρεσίες υγείας, την ελλιπή χρηματοδότηση, στην έλλειψη

⁸⁸ Ο.π., σ. 2.

⁸⁹ Ο.π., σ. 3.

⁹⁰ Βλ. Ιωάννης Ίωαννίδης, «Χρονικά-Τὰ σχολικά συσσίτια παρ' ἡμῖν», *Παιδική Προστασία*, τεύχος Α', Ὀκτώβριος 1913, σ. 8.

συγκεκριμένου σχεδίου για την καταπολέμηση των λοιμωδών νοσημάτων και στην απουσία ενημέρωσης.

Το βασικότερο πρόβλημα φυσικά ήταν η αδυναμία του κράτους να χρηματοδοτήσει τους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης. Η διάθεση χρημάτων γινόταν προς άλλες κατευθύνσεις. Οι περιορισμοί που γίνονταν για τη γενικότερη υγειονομική κατάσταση της χώρας ήταν λογικό να επηρεάσουν και τους επιμέρους τομείς, όπως ήταν η σχολική υγιεινή. Τελικά, οι φειδωλές κρατικές παροχές στον τομέα της υγείας, λειτουργούσαν σε βάρος της πολιτείας, αφού η αυξημένη νοσηρότητα των κατοίκων στερούσε στη χώρα τις πιο παραγωγικές ηλικίες, ενώ ήταν αναγκασμένη να πληρώνει μεγάλα ποσά για τη διατροφή και περίθαλψή τους.

Το μοναδικό μέτρο που λαμβανόταν για τα σχολεία, τις περισσότερες φορές, περιοριζόταν στο κλείσιμό τους, πολλές φορές για μεγάλα χρονικά διαστήματα που έφθαναν και ένα μήνα. Με τα δεδομένα της εποχής εκείνης, ειδικά για τους μαθητές των σχολείων, νόσοι οι οποίες σήμερα έχουν εξαφανιστεί ή είναι θεραπεύσιμες, τότε λάμβαναν συνήθως επιδημική και ενδημική μορφή⁹¹. Η απουσία προληπτικών εμβολιασμών είχε ως συνέπεια να πεθαίνουν πολλοί άνθρωποι από ασθένειες όπως η ευλογιά, η χολέρα, ο κοιλιακός τύφος και η διφθερίτιδα.

Τα μεγάλα ποσοστά νοσηρότητας του πληθυσμού σε συνδυασμό με την κάλυψη των υγειονομικών αναγκών, που έφεραν στην επιφάνεια τα πολεμικά γεγονότα την περίοδο 1912-1922, οδήγησαν στην αλλαγή της αρνητικής κατάστασης στον τομέα της δημόσιας υγείας με την ψήφιση του νόμου 346 «περι έπιβλέψεως τῆς Δημοσίας Ὑγείας» της 7 Νοεμβρίου 1914⁹². Το εκσυγχρονιστικό στοιχείο του πρώτου θεσμικού πλαισίου από την εποχή του Όθωνα, προϊόν επεξεργασίας του Κ. Σάββα, έγκειται στην αναδιοργάνωση των κρατικών ελεγκτικών υπηρεσιών (ιατροσυνέδριο, υγειονομικά συμβούλια, υγειονομικοί επιθεωρητές, νομίατροι). Παρά το ανεφάρμοστο πολλών διατάξεων, σημαντικό στοιχείο αποτελεί η επικράτηση της άποψης ότι το κράτος έπρεπε να έχει ενεργό ρόλο στα ζητήματα της υγείας⁹³.

Σύμφωνα με όσα έχουμε εκθέσει μέχρι τώρα, προκύπτει ότι όλη αυτή την περίοδο από το κράτος έγιναν ελάχιστα πράγματα στον τομέα της υγείας. Η έλλειψη κρατικών προσπαθειών για τη διάδοση ατομικών συνηθειών υγιεινής στον πληθυσμό οδήγησε την ιδιωτική πρωτοβουλία στην προώθηση τέτοιων ενεργειών. Μέσα από τα περιοδικά της εποχής προβάλλονταν πολλές συμβουλές υγιεινής για ποικίλα θέματα που απευθύνονταν σε ενήλικες και παιδιά. Ωστόσο, η υγεινολογική διαφώτιση του πληθυσμού με αυτό τον τρόπο δεν ήταν συστηματική και οργανωμένη. Σε καμία περίπτωση η εξασφάλιση της

⁹¹ Βλ. Πέρσα Αγραφιώτου-Ζαχοπούλου, *Σχολεία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 44.

⁹² Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική...*, ό.π., σ. 319.

⁹³ Νίκος Καπανίδης, *Κλειστή περίθαλψη...*, ό.π., σ. 81.

υγείας δεν αποτελεί ιδιωτική υπόθεση, αλλά ζήτημα που πρέπει να επιληφθεί το κράτος με τελικό στόχο την προαγωγή της υγείας του πολίτη.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Η ενασχόληση με την ιστορία της ιατρικής επιστήμης μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα μια ιστορική περίοδο, γιατί το επίπεδο υγείας του λαού και οι κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούν για την υγεία και την ασθένεια αποτελούν αδιάψευστο μάρτυρα πολιτιστικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Αλλά και οι πολιτιστικές και οικονομικές συνθήκες ενός λαού συνδέονται στενά με την πρόοδο της ιατρικής.

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε το νεοσύστατο νεοελληνικό κράτος στον τομέα της υγείας, εκτός από τη μάστιγα των επιδημικών νοσημάτων, ήταν και η ύπαρξη πολλών εμπειρικών ιατρών και φαρμακοποιών¹. Αντίθετα, οι επιστήμονες ιατροί ήταν ελάχιστοι², ενώ κάποιοι που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, προτιμούσαν ως τόπο της διαμονής τους τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, τα μεγάλα αστικά κέντρα και τα Επτάνησα³. Οι εμπειρικοί ή πρακτικοί ιατροί είχαν ως βασικό θεραπευτικό μέσο τα φάρμακα

¹ Σπ. Θ. Τσακόπουλος, *Μία εκατονταετηρίς υγειονομικής πολιτικής εν Ελλάδι...*, ό.π., σ. 2. Οι εμπειρικοί ιατροί υπήρχαν και με την ανοχή του Ιατροσυνεδρίου εξαιτίας της έλλειψης ιατρών στα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου κράτους. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, το ίδιο όργανο προσπαθούσε να ασκήσει έλεγχο και απαγόρευε στους εμπειρικούς την άσκηση του έργου τους. (Βλ. Αρ. Κούζης, *Αί μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος πρῶται παρ' ἡμῖν ἀρχαὶ υγειονομικῆς πολιτικῆς...*, ό.π., σσ. 67-70). Για τη συνύπαρξη επιστημόνων και εμπειρικών ιατρών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα βλ. επίσης στο Γεράσιμος Ρηγάτος, *Η παρουσία της ιατρικής στη νεοελληνική πεζογραφία*, Εκδόσεις Ακροκέραμος, Αθήνα 1981, σσ. 47-75.

² Εξαιτίας της έλλειψης επιστημόνων ιατρών γνώριζαν μεγάλη διάδοση βιβλία όπως του ιατροφιλόσοφου Διονύσιου Πύρρου, *Ἐγκόλπιον τῶν ἰατρῶν ἤτοι πρακτικὴ ἰατρικὴ, περιέχουσα τὰς ὀνομασίας τετρακοσίων σχεδὸν ἀρρωστιῶν, Ἑλληνιστὶ, Ἰταλιστὶ καὶ Τουρκιστὶ, τὴν Διάγνωσιν τῶν Παθῶν, τοὺς Χαρακτῆρας, τὰ Αἴτια, τὴν Πρόγνωσιν, τὸν Ὀρκον καὶ τὴν προσάρμοσιν τῶν ἀφορισμῶν τοῦ Ἱπποκράτους. Πρὸς τούτοις τὴν θεραπείαν ὄλων αὐτῶν τῶν Παθῶν, τὴν Φυσιολογίαν καὶ Ανατομίαν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν Ὑγίην τῆς Ἰατρικῆς, τὴν Διαιτητικὴν, τὴν Ὑγιεινὴν, τὴν Χημικὴν καὶ Βοτανικὴν. Ἐρανισθεῖσα ἐκ διαφόρων Σοφῶν Ἰατρῶν, καὶ προεξηγηθεῖσα εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις πρῶτον Ἐπιστημονικὸν Σχολεῖον, Τόμος Πρῶτος, Δεύτερος καὶ Τρίτος, (Ἐκδόσις πέμπτη, πληρεστέρα), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γεωργίου Καρυοφύλλου, ἐν Ἀθήναις 1870. Ὅπως ισχυρίζεται και ο εκδότης, το βιβλίο θα μπορούσε να ονομαστεί και *Οικιακή Οικονομία και Ὑγιεινή*. (Βλ. «Εἶδησις τοῦ Ἐκδότου», ό.π., σ. γ').*

³ Βλ. Δημήτρης Ράπτης, *Λαϊκὴ Ἰατρικὴ. Ἐνας ἀνέκδοτος ηπειρωτικὸς ἰατροσοφικὸς-μαγικὸς κώδικας τοῦ 19^{ου} αἰ. μ.Χ.*, Εκδόσεις "Διώνη", Γιάννινα 1993, σσ. 19-20.

από ρίζες και τα βότανα. Πριν από την εξάσκηση της ιατρικής τέχνης είχαν μαθητεύσει σε άλλα άτομα, ακόμα και σε διάσημους ιατρούς της εποχής, και εφάρμοζαν τεχνάσματα και γιατροσόφια για τη θεραπεία όλων των νόσων. Η εμπιστοσύνη, όμως, του κόσμου ήταν απόρροια της δυσαναλογίας των ιατρών που είχαν σπουδάσει σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων⁴.

Λίγα χρόνια μετά την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής οι εμπειρικοί αποτελούσαν την πλειονότητα του συνόλου των ιατρών⁵. Δεδομένου ότι οι περισσότεροι ιατροί ήταν συγκεντρωμένοι στις μεγάλες πόλεις, το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα έντονο στην επαρχία, όπου «οί νοσοῦντες παραδίδονται εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐμπειρικῶν καὶ τοῦ πεπρωμένου»⁶, ενώ στη λαϊκή αντίληψη γνώριζε ευρεία απήχηση η σύνδεση της αμαρτίας με την αρρώστια⁷ και η απόδοση της τελευταίας σε υπερφυσικά αίτια⁸.

Η δημόδης ή λαϊκή ιατρική⁹, συμπεριλαμβάνεται στους μεγάλους κλάδους του λαϊκού μας πολιτισμού¹⁰ και αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος περισσότερο από την επιστήμη της Λαογραφίας και λιγότερο από την Ιστορία της Ιατρικής¹¹. Η προσεκτική παρατήρηση του τρόπου μεγαλώματος

⁴ Ο.π., σσ. 37-38.

⁵ «Διατρίβουσι ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ἐννενήκοντα περίπου ἰατροὶ ἐπιστήμονες, πλείονες δὲ τούτων ἐμπειρικοὶ, ἄδειαν ἐπαγγελίαν ἔχοντες, πρὸς πληθὺν λαοῦ 900.000, δηλ. εἰς ἰατρὸς καὶ εἰς ἐμπειρικὸς ἀνὰ 10.000 κατοίκων» (Βλ. Κ. Μαυρογιάννης, «Ἐνεστῶσα κατάστασις τῆς ἰατρικῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα», περ. *Εὐρωπαϊκὸς Ἐρανοστής*, τόμος Γ', Ἐν Αθήναις 1841, σ. 224).

⁶ Ο.π., σ. 224. Νοσοκομεία επίσης υπήρχαν μόνο στην Αθήνα, το Ναύπλιο και τη Σύρο (Βλ. Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ό.π., σ. 173).

⁷ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Αρρώστιες και θάνατος παιδιών...*, ό.π., σ. 209.

⁸ «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποκείμενος εἰς ἀσθενείας ἢ ἐξ ἀπροσεξίας καὶ κακῆς διαίτης, ἢ ἐκ φυσικῆς ἀδυνατοῦ συγκράσεως τοῦ σώματός του, ἢ διότι παρῶργισε τὸν Θεὸν μὲ ἀμαρτίας· ὁ δὲ Θεός, ὡς πολυεύσπλαχνος, θέλων νὰ τὸν φέρῃ εἰς μετάνοιαν, καὶ εἰς ἐνθύμησιν τοῦ θανάτου, παραχωρεῖ, καὶ ὑποπίπτει ὁ ἄνθρωπος εἰς ἀρρωστίαν· διότι, ἐάν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠρῶσται ποτὲ, ἤθελε μείνει σχεδὸν ἀθάνατος, βασανιζόμενος εἰς τοῦτον τὸν μάταιον κόσμον». (Το παραπάνω απόσπασμα εἶναι ἀπὸ το βιβλίον του Χριστόδουλου Γκιούρτη, *Στοιχεῖα Παιδοδηγίας ἢ Παιδαγωγίας...*, ό.π. Ἐπειδὴ στο συγκεκριμένο βιβλίον που εντοπίσαμε στη Βιβλιοθήκη Κλειστῶν Συλλογῶν του Πανεπιστημίου Κρήτης η σελιδαριθμηση δεν ἦταν συνεχῆς, βλ. στο κεφάλαιο «Η'. Περὶ ἀσθενειῶν τοῦ σώματος καὶ διαίτης συνοπτικῆς», ό.π., σσ. 139-140).

⁹ Σύμφωνα με την Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ό.π., σ.144, ο όρος δημόδης ιατρική σημαίνει «ένα μείγμα εμπειρικών ιατρικών γνώσεων και μαγικών αντιλήψεων και ενεργειῶν (δαισιδαιμονίες, προλήψεις, πλάνες), οι οποίες κληροδοτήθηκαν με την προφορική οδό, την παράδοση, και με τη γραπτή, τα γιατροσόφια». Για τη λαϊκή θεραπευτική ἢ «δημόδη ιατρική» βλ. επίσης, Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Αθήνα ³1985, σσ. 234-240.

¹⁰ Βλ. Αἰλαῖα Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακὴ Ἰατρικὴ στὴν Πελοπόννησο*, (διδασκτορικὴ διατριβή), Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Αθηνῶν. Φιλοσοφικὴ Σχολή, Αθήνα 1985, σ. 17.

¹¹ Ιοκάστη Παναγιωτίδου, *Υγεία και Περίθαλψη στὴν Ἡπειρο...*, ό.π., σ. 69.

των παιδιών μπορεί να είναι ωφέλιμη σε επιστήμες, όπως η παιδιατρική, η παιδοψυχολογία και η παιδαγωγική¹².

Σύμφωνα με τον Γεράσιμο Ρηγάτο¹³, η εξειδικευμένη επιστημονική αντιμετώπιση της υγείας του παιδιού συνέβη τον 20^ο αιώνα και πάντως όχι στις αρχές του. Αντίθετα, την προηγούμενη περίοδο δεν υπήρχε ασφαλής μέριμνα για την υγιεινή του παιδιού, είτε είχαν την ευθύνη οι γονείς, οι γείτονες, είτε οι πρακτικές μαίες ή οι εμπειρικοί ιατροί. Αλλά και στις σπάνιες περιπτώσεις που η παιδική υγεία ήταν αντικείμενο των γενικών ιατρών, η εξέταση γινόταν με βάση τα κριτήρια που ίσχυαν για τους ενήλικους. Η κυριαρχία της πρακτικής ιατρικής, ειδικά στην πρώτη εικοσαετία από τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, φαίνεται και μέσα από τις σελίδες των περιοδικών της εποχής. Οι επιστήμονες δεν έγραφαν για ζητήματα παιδικής υγείας, ενώ η κοινωνία τα αντιμετώπιζε με βάση τις παραδοσιακές αντιλήψεις και όχι με επιστημονικό τρόπο¹⁴.

Πριν ακόμα από την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής, ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής έγραφε χαρακτηριστικά: «Εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος εἶναι πολλοὶ οἱ ὅποιοι πράττουν τὴν ἰατρικὴν, χωρὶς νὰ γνωρίζουν καμμίαν ἀπὸ τὰς ἐπιστήμας ὅπου κάμνουν μέρος αὐτῆς, καὶ χωρὶς ποτε ν' ἄνοιξαν βιβλίον τὸ ὁποῖον πραγματεύεται περὶ αὐτῆς»¹⁵. Πρόκειται για πρακτική που κυριάρχησε, τουλάχιστον, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Τα άτομα που ασχολούνταν με αυτή χαρακτηρίζονταν «ψευδοϊατροί» και θεωρούνταν επικίνδυνοι για την ανθρωπότητα. Γι' αυτό και συνιστώνταν στους ασθενείς να καλούν τους πραγματικούς ιατρούς, αφού μόνον αυτοί μπορούσαν να δώσουν αποτελεσματικές λύσεις.

Για την αντιμετώπιση του φαινομένου των εμπειρικών ιατρών, μία από τις πρώτες ενέργειες στον τομέα της υγειονομικής οργάνωσης της χώρας, ύστερα από την ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου ήταν η έκδοση του Β.Δ. της 18/30 Μαΐου 1835 «περὶ συστάσεως θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ διδασκαλικοῦ καταστήματος χειρουργίας, φαρμακοποιίας καὶ ἰατρικῆς» για όσους θα ακολουθούσαν το επάγγελμα της ιατρικής και της φαρμακευτικής. Το σχολείο που ιδρύθηκε θεωρείται η εισαγωγική βαθμίδα της μετέπειτα Ιατρικής Σχολής¹⁶. Σε μια εποχή που η Παιδιατρική δεν υπήρχε ως αυτόνομος κλάδος της Ιατρικής και δε διδασκόταν ως μάθημα ακόμα και σε ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια, η Ι.Ε.Α. επέδειξε έντονο ενδιαφέρον για παιδιατρικά θέματα. Πέρα από τους έντονους και

¹² Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία...*, ὅ.π., σ. 284.

¹³ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ υγεία του παιδιού στη λαϊκὴ μας παράδοση*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 19.

¹⁴ Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ὅ.π., σσ. 17-18.

¹⁵ Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, *Υγιεινὰ Παραγγέλματα πρὸς χρῆσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, ἐν Παρισίοις 1829, σ. 149.

¹⁶ Ἀριστοτέλης Π. Κούζης, *Ἑκατονταετηρίδα 1837-1937, Γ' Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς*, Τύποις «Πυρσοῦ» Α.Ε., Αθήναι 1939, σσ. 3-5.

μακροχρόνιους προβληματισμούς των μελών της για τα λοιμώδη νοσήματα (διφθερίτιδα, οστρακιά, ιλαρά, ελονοσία, ευλογιά), υπήρξαν πολλές αναφορές και σε νοσήματα του αναπνευστικού, του νευρικού και του κυκλοφορικού συστήματος, νοσήματα θρέψεως και νοσήματα των νεογνών. Υπήρξαν επίσης ανακοινώσεις για δυσπλασίες, για σπάνια περιστατικά, για διαταραχές του χαρακτήρα, για την ανατροφή των παιδιών και για νοσήματα παιδοχειρουργικά και παιδοορθοπαιδικά¹⁷.

Οι επιστήμονες ιατροί, λοιπόν, είχαν από τις 5 Ιουνίου 1835 το δικό τους συλλογικό όργανο, την Ιατρική Εταιρεία Αθηνών (Ι.Ε.Α.), που είναι ένα από τα πρώτα επιστημονικά σωματεία του ελεύθερου ελληνικού κράτους και το μακροβιότερο, καθώς υπάρχει και στις μέρες μας¹⁸. Πρώτος Πρόεδρος της Εταιρείας υπήρξε ο Διονύσιος Πύρρος (Ιούνιος-Οκτώβριος 1835)¹⁹. Μέχρι εκείνη την εποχή οι επιστήμονες ιατροί που υπήρχαν στην Ελλάδα είχαν αποφοιτήσει από την Ιόνια Ακαδημία της Κερκύρας και τα πανεπιστήμια της Ιταλίας και της Γαλλίας. Αυτοί αποτέλεσαν τη βάση των πρώτων καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών που ιδρύθηκε το 1837²⁰. Στους καθηγητές της ιατρικής σχολής συμπεριλαμβάνονταν και ο Ερρίκος Τράϊμπερ, ο οποίος συμμετείχε και στην προσπάθεια υγειονομικής οργάνωσης στη χώρα μας. Ο πρώτος απόφοιτος ιατρός του ελληνικού Πανεπιστημίου ήταν ο Αναστάσιος

¹⁷ Περισσότερες λεπτομέρειες για τα διάφορα νοσήματα και τις σχετικές ανακοινώσεις βλ. Κωνσταντίνος Χωρέμης, «Η παιδιατρική εν τῇ Ιατρικῇ Ἐταιρίᾳ», (Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ Ιατρικῇ Ἐταιρίᾳ κατὰ τὴν εἰδικὴν συνεδρίασιν τῆς 7 Ἰουνίου 1930), *Ἑλληνικὴ Ἰατρικὴ*, τόμος 5, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 374-390 και Γ. Τσουκαλάς, Π. Μέξη, Ι. Τσουκαλάς, «Η παιδιατρική μέσα από τη δράση της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1930», στο *Δελτίο Α' Παιδιατρικῆς Κλινικῆς Πανεπιστημίου Αθηνών*, 2003, 50 (2), σσ. 170-179.

¹⁸ Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Η ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών...*, ό.π., σ. 15. Πολύ σημαντικός ήταν ο ρόλος «της Ι.Ε.Α. στην καλλιέργεια της επιστημονικής συνείδησης των ιατρών, κι έτσι, έμμεσα, στην πάταξη του εμπειρισμού και της αγυρτείας που ήταν η κρατούσα ιατρική στο πρόσφατα απελευθερωμένο κράτος». (Βλ. στο ίδιο, σ. 101).

¹⁹ Ο.π., σ. 20 και 30.

²⁰ Οι πρώτοι τακτικοί καθηγητές της Ιατρικής Σχολής ήταν: ο Δημ. Μαυροκορδάτος (ανατομία και φυσιολογία), ο Αν. Λευκίας (ιστορία της ιατρικής, γενική παθολογία και θεραπεία), ο Ι. Βούρος (ειδική παθολογία, ιατρική θεραπεία και κλινική), ο Ν. Κωστής (μαιευτική και ιατρική ύλη). Επίσης, ο Ι. Ολύμπιος ως έκτακτος καθηγητής της χειρουργίας και προπαρασκευαστής, ο Ε. Τράϊμπερ ως επίτιμος της κλινικής και διδασκαλίας της χειρουργικής, ενώ προσκλήθηκαν ο Αλ. Πάλλης να διδάξει δικαστική ιατρική και ο Νικόλαος Λεβαδιεύς για την διαιτητική. (Βλ. Ἀριστοτέλης Π. Κούζης, *Ἐκατονταετηρίδες 1837-1937...*, ό.π., σσ. 5-6). Για την ερμηνεία της ανάπτυξης της ιατρικής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στις δύσκολες συνθήκες του νεοσύστατου κράτους βλ. Ἀριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, «Γεωγραφία των ιδεών και διαμόρφωση της ιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία, ιστορική διάσταση και προοπτικές. Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, τόμος Α', ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989, σσ. 201-213.

Γούδας το 1843²¹. Οι ιατροί, όμως, αυτοί που σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο ήταν λίγοι στον αριθμό και περιορίζονταν κυρίως στις μεγάλες πόλεις²².

Συνολικά η Ιατρική Εταιρεία ιδρύθηκε από 17 μέλη, από τα οποία οι 11 ήταν ιατροί, οι 5 φαρμακοποιοί και 1 βοτανολόγος. Πρόκειται για τους: Κάρολο Αύγουστο Βίμπμερ (Wibmer) και Βερνάρδο Ρέζερ (Bernard Roeser), οι οποίοι ήταν και προσωπικοί ιατροί του Όθωνα, Δημήτριο Μαυροκορδάτο, Ροτλάουφ (Rothlauf), Χλενόν, Κάρολ Νικόλαους Φράας, Ιωάννη Κλάδο, Αχελωΐδη Χρήστο, Διονύσιο Πύρρο, Τρόνο, Δύσαυρο, Ιωάννη Ξαβιέρο Λάνδερερ (Landerer Xaver), που ήταν και προσωπικός φαρμακοποιός του Όθωνα, Α. Μανν, Ιωσήφ Σαρτόριο, Ν. Ζαβιζάνο (= Ζαβιτσάνος), Θωμά Καβάκο και Νικόλαο Κωστή²³.

Ένα από τα θέματα που απασχόλησε την Ιατρική Εταιρεία ήταν το μεγάλο ποσοστό θανάτων βρεφών και παιδιών από λοιμώξεις του πεπτικού σωλήνα. Τέτοια ζητήματα συζητήθηκαν πολλές φορές και ανακοινώθηκαν διατριβές σχετικές με εντερικές παθήσεις²⁴. Αξιοσημείωτο είναι ότι το θέμα που ορίστηκε στον πρώτο από τους διαγωνισμούς της Ιατρικής Εταιρείας ήταν παιδιατρικό και αφορούσε στις παθήσεις του γαστρεντερικού σωλήνα. Στη συνεδρίαση της 5^{ης} Αυγούστου 1840, ο τίτλος του θέματος ορίστηκε ως εξής: «περί παιδών διαρροίας επιπολαζούσης ενδημικώς εν Ελλάδι εις τα πρώτα δύο έτη της ζωής αυτών». Ωστόσο, δεν υποβλήθηκαν σχετικές εργασίες και η εταιρεία αναγκάστηκε να δώσει δύο φορές παράταση στο διαγωνισμό. Οι εργασίες που απέστειλαν οι Ιωσήφ Δε-Κιγάλας και ο Αχελωΐδης δεν κρίθηκαν ικανές, για να λάβουν βραβείο, απλώς αποφασίστηκε από την Εταιρεία «να επαινεθεί το καλύτερον πόνημα»²⁵.

²¹ Ίω. Μαστρογιάννης, *Ιστορία τής κοινωνικής προνοίας...*, ό.π., σ. 177. Ο Αναστάσιος Γούδας (Γραμμένο Ιωαννίνων 1816-Αθήνα 1882) υπήρξε ιατρός και λόγιος. Εγγράφηκε στην Ιατρική Σχολή το 1837 και στις 9 Απριλίου 1843 ήταν ο πρώτος από την ίδρυση του Πανεπιστημίου που αναγορεύθηκε διδάκτορας. Αργότερα εξέδωσε τα περιοδικά *Ιατρική Μέλισσα* (1853-1858) και *Η Μέλισσα των Αθηνών* (1864-1865). Οι δημοκρατικές του πεποιθήσεις και η δράση του κατά του Όθωνα είχαν ως αποτέλεσμα τη φυλάκισή του. Αφού εξέτισε την ποινή του, αυτοεξορίστηκε στη Σμύρνη και στη συνέχεια στο Λονδίνο, από όπου επανήλθε μετά την έξωση του βασιλιά. Στη συγγραφική του δράση περιλαμβάνονται και έργα που δεν σχετίζονται με την ιατρική επιστήμη: *Παράρτημα προς τόν μέλλοντα βασιλέα τής Ελλάδος*, 1863, *Υπομνήματα προς τας προστάτιδας τής Ελλάδος Δυνάμεις και προς άπαντα τόν πεπολιτισμένον κόσμον*, Αθήναι 1863, *Η ένεστῶσα κατάσταση τής Ανατολής και ίδια τής Ελλάδος*, Ζάκυνθος 1864, *Βίοι Παράλληλοι τών επί τής Αναγεννήσεως τής Ελλάδος διαπρεψάντων άνδρών*, σε 8 τόμους (1869-1876).

²² Γεράσιμος Ρηγάτος, *Αρρώστεις και θάνατος παιδιών...*, ό.π., σ. 245.

²³ Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Η ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών...*, ό.π., σσ. 24-38, όπου παρατίθενται και περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση καθενός από τα μέλη ξεχωριστά.

²⁴ Σπ. Χαροκόπος, *Παιδιατρική*, τόμος πρώτος, *Επιστημονικά Έκδόσεις Γρηγόριος Κ. Παρισιάνος*, Αθήναι 1971, σ. 19 και Κωνσταντίνος Β. Χωρέμης, «Η παιδιατρική έν τή Ιατρική Έταιρία»..., ό.π., σ. 374.

²⁵ Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Η Ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας...*, ό.π., σσ. 81-82. Οι διαγωνισμοί είχαν θεσπισθεί με το Β. Διάταγμα της 5/17 Μαρτίου 1840 (βλ. στο ίδιο, σσ. 80-81).

Σημαντικό είναι ότι στο πρώτο πρόγραμμα των μαθημάτων της Ιατρικής Σχολής προβλεπόταν και τρίωρη διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής δημοσίου και μερικής²⁶. Θεωρούνταν από τα βασικά μαθήματα κατάρτισης των υποψήφιων ιατρών και η διδασκαλία του άρχισε από το χειμερινό εξάμηνο του 1837. Ήδη από τις 14 Απριλίου 1837 στους πρώτους καθηγητές της Ιατρικής Σχολής συμπεριελαμβάνονταν και ο Ιωάννης Νικολαΐδης Λεβαδεύς, στον οποίο ανατέθηκε η διδασκαλία των μαθημάτων της Φυσιολογίας και της Υγιεινής. Επίσης, ο Πέτρος Ηπίτης ανέλαβε να διδάσκει το μάθημα *Σημειολογία και Διαιτητική*²⁷.

Ωστόσο, η διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής (*Διαιτητική*), παρ' όλο που συμπεριελαμβάνονταν στα μαθήματα των πρώτων χρόνων λειτουργίας της Ιατρικής Σχολής, δεν είχε ανάλογη συνέχεια. Στα επόμενα χρόνια η μακρόχρονη διακοπή του μαθήματος και η περιστασιακή διδασκαλία του από μη ειδικούς καθηγητές συνετέλεσαν στην παραμέλησή του²⁸. Αυτό είχε ως συνέπεια όχι μόνο την ανυπαρξία γνώσεων των αποφοίτων της ιατρικής αναφορικά με την υγιεινή αλλά και την έλλειψη διάδοσης και εφαρμογής των αρχών της στο λαό.

Οι ανάγκες της χώρας για ιατρούς δεν καλύπτονταν αρχικά από την Ιατρική Σχολή, η οποία επιπλέον απαιτούσε πολύχρονες και πολυέξοδες σπουδές. Θεσπίσθηκε έτσι η προσωρινή διετής παράδοση μαθημάτων για υποψήφιους που απλώς γνώριζαν καλά την ελληνική γλώσσα και είχαν στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής. Στα μαθήματα του Δ' Εξαμήνου συμπεριελαμβάνονταν και η διδασκαλία του μαθήματος της *Δημοσίας και Μερικής Υγιεινής*. Ωστόσο, η εξάσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τους αποφοίτους διετούς κατάρτισης επιτρεπόταν «μόνον εις μέρη όπου δὲν ὑπάρχουσι μὲ τακτικὰ προλυτῶν (δοκτόρων) διπλώματα ἐφωδιασμένοι ἰατροί»²⁹.

Το ίδιο έτος με τη σύσταση της Ιατρικής Σχολής δημοσιεύτηκε επίσης, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, βιβλίο για τη σωματική ανατροφή των παιδιών από τον ιατρό Ιωάννη Ολύμπιο³⁰. Ο συγγραφέας στηρίζεται σε γερμανικά

²⁶ Το μάθημα της Υγιεινής διδασκόταν Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή 5-6 μ.μ. Αναλυτικότερα για το πρόγραμμα του χειμερινού εξαμήνου 1837-1838 των μαθημάτων της Ιατρικής Σχολής βλ. Αριστοτέλης Π. Κούζης, *Έκατονταετηρίς 1837-1937, Γ'...*, ό.π., σ. 6.

²⁷ Γεώργιος Πουρναρόπουλος, «Συμβολή εις τὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι. Α'. Ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν (1837-1931)», *Ελληνικὴ Ἰατρικὴ*, τόμος 5, Θεσσαλονίκη 1931, σ. 1208.

²⁸ Πάντως το ακαδημαϊκό έτος 1881-1882 το μάθημα της Υγιεινής διδασκόταν στους φοιτητές της Ιατρικής Σχολής από τον Π. Γ. Κυριακό, ο οποίος δίδασκε παράλληλα *Ἐγκυκλοπαιδεία καὶ μεθοδολογία τῆς Ἰατρικῆς*. Ξεχωριστά επίσης ο Ι. Χ. Βάμβας δίδασκε το ίδιο έτος το μάθημα της *Δημοσίας Υγιεινής*. (Βλ. «Πρόγραμμα τῶν ἐπὶ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1881-82 διδασθησομένων ἐν τῷ ἔθνικῷ πανεπιστημίῳ μαθημάτων», περ. *Ἀθήναιον*, 10^{ος} τόμος, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἐρμού, Ἀθήνα 1881, σ. 279 καὶ 281).

²⁹ Βλ. Διάταγμα «Περὶ διετοῦς σειρᾶς ἰατρικῶν μαθημάτων» τῆς 9 Ἰανουαρίου 1838, στο Μ. Βελονάκης, *Συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων...*, ό.π., σ. 132.

³⁰ Βλ. Ιωάννης Ολύμπιος, *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς σωματικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδίων*, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ράλλη, ἐν Ἀθήναις 1837.

συγγράμματα και εξετάζει την καλή και υγιή ανάπτυξη και σωματική ανατροφή του παιδιού από την εγκυμοσύνη μέχρι το δεύτερο στάδιο της οδοντοφυΐας του (έβδομο έτος)³¹. Αναφορικά με την ηλικία που πρέπει να αρχίζει η φοίτηση στο σχολείο, η άποψη που διατυπώνει ο Ολύμπιος είναι παρόμοια με αυτή που θα υποστηριχθεί αρκετά χρόνια αργότερα από τους περισσότερους παιδαγωγούς και υγιεινολόγους. Παρ' ότι δεν μπορεί να είναι απόλυτα προσδιορισμένο, ως κατάλληλη ηλικία για να αρχίσει το παιδί να διαβάζει και να γράφει θεωρεί το 6^ο-7^ο έτος. Συνιστάται μάλιστα στους γονείς για το θέμα αυτό να έχουν και τη συγκατάθεση του ιατρού. Αντίθετα, η πρόωγη πνευματική ανάπτυξη προκαλεί βλάβη στο σώμα, «διότι, καθώς τὰ φυτὰ τρέφονται μὲ τὸ σύμμετρον πότισμα, καὶ πνίγονται μὲ τὸ πολὺ, παρομοίως καὶ ἡ ψυχὴ αὐξάνει μὲ τοὺς ἀνάλογους κόπους καὶ ἀφανίζεται μὲ τοὺς ὑπερβολικοὺς»³². Τέλος, γίνεται εκτενής αναφορά στο μοναδικό εμβόλιο που γινόταν εκείνη την εποχή, δηλαδή το δαμαλισμό, ο οποίος ήταν απαραίτητος για την προφύλαξη της υγείας και της ζωής των παιδιών από την ευλογιά³³.

Από πολύ νωρίς, πάντως, στο λόγο των ιατρών υπήρχαν απόψεις που αφορούσαν και θέματα υγιεινής του σχολείου. Την εποχή αυτή μεταφράστηκε ένα από τα πρώτα εγχειρίδια για την ανατροφή των παιδιών. Πρόκειται για κεφάλαιο από βιβλίο του Γουλιέλμου Χούφφελαντ με τίτλο *Περὶ τῆς εὐλόγου φυσικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν*³⁴. Από τις 60 συνολικά σελίδες του έργου, τη μετάφραση του πρωτοτύπου καλύπτουν οι σελίδες 28-48. Οι υπόλοιπες έχουν γραφεί από τον Νικόλαο Δαλλαπόρτα και αναφέρονται, κατ' αρχάς, σε ανάθημα προς τις γυναίκες της Κεφαλλονιάς, σε λόγο του για την κατάσταση που βρισκόταν η φυσική ανατροφή των παιδιών σε αυτό το νησί και, στη συνέχεια, σε σημειώσεις του πάνω στο έργο που είχε μεταφράσει.

Ο Δαλλαπόρτας συστήνει στους πατεράδες να επιλέγουν τους δασκάλους των παιδιών τους, όταν αυτά έχουν συμπληρώσει την ηλικία των επτά ετών, με κριτήριο την ωφέλεια της υγείας των τέκνων τους. Γι' αυτό πρέπει να επιλέγουν δασκάλους και παιδαγωγούς, «οἱ ὅποιοι νὰ μὴ μεταχειρίζονται πρὸς τοὺς μαθητὰς των τρόπους πικροὺς καὶ αὐστηροὺς, ἐνῶ τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ὅτι βλάπτει τὴν υἰεὶαν αὐτῶν, ἐὰν ποτε ἤθελεν ἔχει ἀγαθὴν τινα ῥοπὴν διὰ καμμίαν τέχνην,

³¹ Ο.π., σ. ιδ'.

³² Ἰωάννης Ὀλύμπιος, *Ἐγχειρίδιον...*, ὁ.π., σ. 131.

³³ Ο.π., σσ. 154-158.

³⁴ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: *Περὶ τῆς εὐλόγου φυσικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν*, κεφάλαιον ἑξαχθὲν ἀπὸ τὸ πόνημα τοῦ Περικλεοῦς Κυρίου Χρῶν Γουλιέλμου Χούφφελαντ Διδάκτορος τῆς Ἰένης ἐπιγραφόμενον, Τέχνη τοῦ Παρατείνειν τὴν ζωὴν, καὶ μεταφρασθὲν εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν Διάλεκτον ὑπὸ τοῦ κυρίου Δρος Νικολάου Δαλλαπόρτα, Κεφαλλήνος, Ἰατροφυσικοῦ, μέλους διαφόρων Ἀκαδημιῶν. Πεπλουτισμένον ὑπ' αὐτοῦ μὲ τινὰς ἀναγκαίαις σημειώσεις. Τύποις Α. Κ. Γκαρπολά, Ἀθῆναι 1846. Στο εξώφυλλο ο μεταφραστής επέλεξε να αναφέρει το ρητό από το πόνημα του Μερκουριάλε με τίτλο *Nomothelasmus*: «*Quid possunt hominum corpora: diutius perdurare si fundamenta et eorum primordia, quae fortissima esse deberent, male et debiliter jaeta sint!*».

ἢ ἐπιστήμην, ἤθελεν εὐκόλως τὴν ἐξαλείψῃ. Ἡ γλυκύτης, ἡ ἰλαρότης, οἱ ἐλεύθεροι τρόποι τοῦ διδασκάλου, καὶ τῆς παιδαγωγοῦ πρὸς τοὺς μαθητὰς ἢ μαθητριάς των, δύνανται νὰ συμβιβάσωσιν ὅ,τι ἀλλέως ἤθελεν ἀποτύχει»³⁵.

Ἄλλο θέμα υγιεινῆς που ἐπρεπε νὰ προσέχουν οἱ δάσκαλοι ἦταν ἡ διδασκαλία των μαθημάτων σε ευρεῖς χώρους με καλὸ αερισμὸ καὶ ηλιασμὸ. Εἰδικὰ στον αερισμὸ αποδιδόταν πολὺ μεγάλη σημασία, γιατί ἐπηρέαζε ὅλες τις ζωτικὲς καὶ πνευματικὲς λειτουργίες του ἀνθρώπου. Γενικά ο δάσκαλος ἐπρεπε νὰ ἔχει υπόψη του το ρητὸ «Optandum est ut sit mens sana in corpore sano». Για τον ἴδιο λόγο ἓνα ἀπὸ τα βασικά μέσα φυσικῆς ἀνατροφῆς των παιδιῶν θεωροῦνταν καὶ οἱ συχνοὶ περιπάτοι. Επιπλέον, ἡ φυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνατροφή ἀνταποκρίνονταν στα κριτήρια τῆς υγιεινῆς, ἐφόσον τα παιδιά δε συνήθιζαν στὴν ἀδράνεια καὶ στὶς ἡδονές, ἀλλὰ στὴ δραστηριότητα, τὴ σωφροσύνη καὶ τὴ μετριοσύνη³⁶. Τέλος, ο Νικόλαος Δαλλαπόρτας, θεωροῦσε τὴν ἐνασχόληση με τὴ φυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνατροφή των παιδιῶν ὡς ἀξιόλογο κλάδο τῆς υγιεινῆς, οἱ ἀρχές του ὁποῖου ἦταν δύσκολο νὰ ἐφαρμοσθῶν σε ἓνα νησί ὅπως ἡ Κεφαλλονιά, «ὅπου αἱ κακαὶ συνήθειαι ἔχουσι βαθέως ῥιζωθῆν εἰς τὸν νοῦν τῶν κατοίκων»³⁷.

Σε ὅ,τι ἀφορᾶ στο κείμενο, που ἔγραψε ο Γουλιέλμος Χούφφελανδ³⁸, ἐπισημαίνεται ἡ σπουδαιότητα που ἔχουν γιὰ τὴ φυσικὴ ἀνατροφή οἱ σωματικὲς ἀσκήσεις στο ὑπαιθρο. Οἱ ωφέλειες συνίστανται στὴν ἐνδυνάμωση του σώματος, στον ἐθισμὸ των παιδιῶν στὴ δραστηριότητα, στὴ διευκόλυνση τῆς κατανομῆς των δυνάμεων καὶ των χυμῶν καὶ στὴν παρεμπόδιση των μειονεκτημάτων τῆς μόρφωσης³⁹. Σχετικὰ με τὴν ἐναρξη των σπουδῶν, σημειώνεται ὅτι αὐτὴ δε πρέπει νὰ ξεκινᾶ νωρίτερα ἀπὸ τὴν ἡλικία των ἐπτά ἐτῶν, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη των δυνάμεων καὶ των ὀργάνων του σώματος⁴⁰. Ἡ πρόωρη φοίτηση εἶναι ἀνθυγιεινὴ, ἐξαιτίας του καθιστικοῦ βίου που διάγουν οἱ μαθητὲς καὶ τῆς κακῆς ποιότητος του ἀέρα των σχολικῶν αἰθουσῶν. Γι' αὐτὸ καὶ συνιστάται ἡ ἐκτέλεση ἀσκήσεων στο ὑπαιθρο⁴¹.

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τους ἰατροὺς, ἡ υγιεινὴ των παιδιῶν ἐνδιέφερε καὶ τους παιδαγωγούς. Στὰ 1861 ο Κοκκῶνης συνιστοῦσε στα παιδιά νὰ μὴν ἐμπιστεύονται τους κομπογιαννίτες ἰατροὺς, γιατί οἱ ἀσθένειες οφείλονται σε φυσικά αἷτια καὶ δεν ἀντιμετωπίζονται με προλήψεις ἀλλὰ με τὴν ἐπιστήμη τῆς ἰατρικῆς. Ἡ κυβέρνηση δεν ἀναγνώριζε στα άτομα αὐτὰ τὴν ἰατρικὴ ιδιότητα καὶ ο Κοκκῶνης τους χαρακτηρίζε «ἀγύρτες», «ἀμαθεῖς», «ἀπαίδευτους» καὶ με ποικίλους ἄλλους χαρακτηρισμοὺς. Αὐτοί, ὡς γνωστόν, προσπαθοῦσαν νὰ

³⁵ Γουλιέλμος Χούφφελανδ, *Περὶ τῆς εὐλόγου φυσικῆς ἀνατροφῆς...*, ὁ.π., σσ. 24-25.

³⁶ Ο. π., σσ. 25-26.

³⁷ Ο. π., σ. 26.

³⁸ Βλ. κεφάλαιο «Περὶ τῆς εὐλόγου φυσικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν», ὁ.π., σσ. 28-48.

³⁹ Ο. π., σ. 42.

⁴⁰ Ο.π., σ. 42.

⁴¹ Ο.π., σσ. 43-44.

θεραπεύσουν τους ασθενείς με τα βότανα, χωρίς επιτυχή πάντοτε αποτελέσματα. Εξαιτίας της επικινδυνότητάς τους για το κοινωνικό σύνολο, αντιμετώπιζαν τη δικαστική δίωξη της κυβέρνησης⁴².

Γενικά όμως η ελληνική ιατρική εναρμονιζόταν με τις εξελίξεις που συνέβαιναν σε άλλες αναπτυγμένες χώρες. Στα ευρωπαϊκά και αμερικανικά Πανεπιστήμια η ενασχόληση με τα παιδικά νοσήματα μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, που αναπτύχθηκε η παιδιατρική επιστήμη, ήταν αρμοδιότητα της Γενικής Παθολογίας ή της Μαιευτικής-Γυναικολογίας. Σε μια εποχή, λοιπόν, που δεν υπήρχε αντίστοιχη έδρα στα Πανεπιστήμια του εξωτερικού, στην Ελλάδα ιδρύεται έδρα «των Νοσημάτων των Παιδών» στις 3 Σεπτεμβρίου 1855 και διορίστηκε ως υφηγητής ο Αντώνιος Βιτσάρης⁴³. Το 1862, παράλληλα με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ιδρύεται έδρα παιδιατρικής στο Πανεπιστήμιο με πρώτο έκτακτο καθηγητή τον Αντώνιο Βιτσάρη, ο οποίος δίδασκε επιπλέον ιστορία της ιατρικής και ψυχιατρική⁴⁴.

Πριν ακόμη εκδοθούν τα πρώτα αυτοτελή βιβλία σχολικής υγιεινής, σκόρπιες γνώσεις για τέτοια θέματα υπήρχαν στα γενικά εγχειρίδια υγιεινής, τα περισσότερα από τα οποία στηρίζονταν σε ξένα συγγράμματα. Σε ένα από αυτά ο διδάκτορας της ιατρικής, Δημήτριος Τσιαχτσίρης, πραγματεύεται και για την «Υγιεινή τῆς διανοίας». Αναφορικά με το παιδί, υποστηρίζει ότι η σχολική φοίτηση πρέπει να αρχίζει στην ηλικία των έξι ετών σε ευάερους και φωτεινούς χώρους και η διανοητική εργασία δεν πρέπει να είναι έντονη, αλλά να διακόπτεται από τα παιχνίδια. Ως κριτήριο, όμως, για τη φοίτηση στο σχολείο τίθεται και η υγεία των μαθητών. Έτσι, «οί ισχυνοὶ παῖδες δεόν ν' ἀρχίσωσι πολὺ ἄργά ἀκόμη» και όσοι έχουν οικογενειακό ιστορικό ή προδιάθεση στη φθίση να μη στέλνονται καθόλου στα σχολεία, αλλά να μαθαίνουν ανάγνωση και γραφή

⁴² Ι. Π. Κοκκώνης, *Διαιτητικά παραγγέλματα...*, ό.π., σσ. 86-97. Για την προέλευση και το περιεχόμενο της λέξης «κομπογιαννίτης» βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Λεξικό Ιατρικής Λαογραφίας...*, ό.π., σσ. 166-169.

⁴³ Βλ. Μ. Παπαδοπούλου, Σ. Γερούλανος, «Η συμβολή της σχολικής υγιεινής στην Παιδιατρική επιστήμη», στο *Περί Φύσιος Παιδίου*..., ό.π., σ. 235 και Ν. Ανδρέου, Α. Στίγκα, Κ. Μανιάτη, Σ. Λουκοπούλου, Ι. Τσουκαλάς, «Οθώνειον – Εθνικόν Πανεπιστήμιον, έδρα των νοσημάτων των παιδιών. Αντώνιος Κωνσταντίνου Βιτσάρης (1820 – 1882)», στο *Περί Φύσιος Παιδίου*..., ό.π., σ. 127.

⁴⁴ Σπ. Χαροκόπος, *Παιδιατρική*, τόμος πρώτος, Έπιστημονικά Έκδόσεις Γρηγόριος Κ. Παρισιάνος, Αθήναι 1971, σ. 18. Ο Αντώνιος Βιτσάρης (1820-1882) καταγόταν από τα Ψαρά και ήταν υφηγητής των παιδικών νοσημάτων από το 1855. Από το 1862 ήταν έκτακτος καθηγητής παιδιατρικής στο Εθνικό Πανεπιστήμιο (πριν από το 1862 ονομαζόταν Οθώνειο Πανεπιστήμιο) και το 1864 αναδείχθηκε σε τακτικό καθηγητή της παιδιατρικής, τίτλο που διατήρησε μέχρι το 1881. Πέθανε στην Αθήνα το 1882. Εργασίες σχετικά με τα παιδικά νοσήματα δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό «Ασκληπιός» και το 1871 εκδόθηκε το έργο του «Εγχειρίδιον ειδικής παθολογίας και θεραπείας των παιδών». Θεωρείται από τους πρωτεργάτες της Παιδιατρικής που συνέβαλαν σημαντικά στην εξέλιξη της επιστήμης στην Ελλάδα. Στο πρόγραμμα μαθημάτων της Ιατρικής Σχολής του 1881-1882 φαίνεται ότι δίδασκε τα μαθήματα: *Παθολογία των παιδών και Ιστορία της Ιατρικής*.

στο σπίτι. Τέλος, να αποφεύγουν τα σχολεία και όσοι πάσχουν από επιληψία, για τους οποίους προτείνεται η διαμονή στην εξοχή⁴⁵.

Σταθμό για την εξέλιξη της Παιδιατρικής στην Ελλάδα αποτελεί το έτος 1878, οπότε ιδρύθηκε η Παιδιατρική Κλινική στο Εθνικό Πανεπιστήμιο. Η Παιδιατρική πλέον αποσπάται από την Εσωτερική Παθολογία και συστήνεται έδρα «της των Νοσημάτων των Παίδων Κλινικής». Ο Αναστάσιος Ζίννης (1879-1899)⁴⁶ υπήρξε ο πρώτος έκτακτος Καθηγητής της Κλινικής, ενώ παράλληλα ήταν και Διευθυντής.

Την περίοδο που ερευνούμε άλλοι διατελέσαντες καθηγητές στην παιδιατρική ήταν οι: Ν. Πεζόπουλος (1899-1906), Χρήστος Μαλανδρινός (1906-1910), Ν. Δελλαπόρτας (1910-1912) και πάλι ο Χ. Μαλανδρινός (1912-1915)⁴⁷. Αυτή την εποχή δεν υπήρχε στην Ελλάδα νοσοκομείο αποκλειστικά για παιδιά, καθώς το πρώτο ελληνικό νοσοκομείο για παιδικά νοσήματα ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1900. Μέχρι τότε η μέριμνα για την αντιμετώπιση των παιδικών νοσημάτων γινόταν από το «Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών» που ιδρύθηκε το 1835 από τον Δήμαρχο Αθηναίων Ανάργυρο Πετράκη⁴⁸.

Όμως, παρά την παρουσία και ειδικευμένων, οι πρακτικοί ιατροί φαίνεται ότι κέρδιζαν περισσότερο την εμπιστοσύνη του κόσμου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Παράγοντες όπως η άγνοια, η αμάθεια, οι προλήψεις και η δυσπιστία, συνεπικουρούσαν, φυσικά, στη διατήρηση αυτής της κατάστασης⁴⁹ και αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες στην εφαρμογή της προληπτικής και θεραπευτικής ιατρικής, η οποία θα συνέβαλε στη βελτίωση της δημόσιας υγείας⁵⁰. Το επίπεδο των ιατρικών θεωριών και αντιλήψεων που επικρατεί σε μια εποχή συνδέεται αναπόσπαστα με τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες, καθώς και με την αλληλεπίδραση του υλικού και πολιτιστικού οικοδομήματος⁵¹.

Την περίοδο 1834-1880 οι κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούσαν για την ασθένεια και τη θεραπεία αποτυπώνονται και στο περιεχόμενο των Αναγνωστικών, τα οποία κυκλοφορούσαν από την εποχή των Βαυαρών. Μεγάλο μέρος των νοσημάτων αποδίδεται σε υπερφυσικές αιτίες (Θεός, άγιοι, διάβολος, σελήνη, μάτιασμα) και η ασθένεια θεωρείται ως τιμωρία που επιφέρει η

⁴⁵ Δημήτριος Τσιαχτσίρης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής...*, ό.π., σσ. 101-102.

⁴⁶ Κ. Μανιάτη, Σ. Λουκοπούλου, Ν. Ανδρέου, Α. Στίγκα, Ι. Τσουκαλάς, «Ιστορία της Παιδιατρικής κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την περίοδο του Βρεφοκομείου: 1879-1915» στο «*Περί Φύσιος Παιδίου*»..., ό.π., σ. 105.

⁴⁷ Ο.π., σ. 111.

⁴⁸ Γ. Τσουκαλάς, Π. Μέξη, Ι. Τσουκαλάς, «Η παιδιατρική μέσα από τη δράση της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1930», στο *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 2003, 50 (2), σσ. 170-179.

⁴⁹ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σσ. 230-231.

⁵⁰ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Αρρώστιες και θάνατος παιδιών...*, ό.π., σ. 246. Για τα είδη θεραπείας που χρησιμοποιούσε η λαϊκή ιατρική βλ. Δημήτρης Ράπτης, *Λαϊκή ιατρική...*, ό.π.

⁵¹ Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 85.

παρακοή. Αποτέλεσμα αυτών των κοινωνικών αντιλήψεων ήταν η υιοθέτηση θεραπευτικών πρακτικών που απαιτούσαν τη θεϊκή παρά την επιστημονική παρέμβαση. Ωστόσο, την περίοδο αυτή η θεματολογία κειμένων που το περιεχόμενό τους αφορά στην υγεία είναι περιορισμένη στα Αναγνωστικά. Αλλά και όπου υπήρχαν τέτοια κείμενα, εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο των αναγνωστικών κειμένων, με το οποίο προωθείται η υπακοή, η πειθαρχία και ο φόβος, δηλαδή εκείνα τα μέσα που θα συντελέσουν και στη διατήρηση της υγείας⁵².

Παράλληλα, υπήρχαν και οι απόψεις της χριστιανικής ηθικής για την υγεία και τη σωματική ακεραιότητα. Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Αθηνών, Μισαήλ Αποστολίδη⁵³, το σώμα έπρεπε να είναι υγιές, γιατί ήταν όργανο του πνεύματος. Το πνεύμα θεωρούνταν «τὸ εὐγενέστερον μέρος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως», ἀφθαρτο και ἀθάνατο, η ζωντανή εικόνα του Θεού και, επομένως, άξιζε μεγαλύτερη φροντίδα. Το σώμα ήταν το μέσο και η υγεία του ήταν αναγκαία, προκειμένου να είναι «ἐπιτηδειότερον πρὸς τὰ τοῦ πνεύματος ἐνεργείας». Ο Μητροπολίτης, αναφερόμενος στην επιμέλεια για την υγεία του σώματος, δεν προβάλλει καθόλου την αξία της γυμναστικής. Ο Αποστολίδης επικαλείται τις απόψεις των σοφών της εποχής και προβάλλει ως αιτίες των ασθενειών παράγοντες που σχετίζονται περισσότερο με την ηθική, δηλαδή την σκνηρία εξαιτίας της ολιγωρίας, τη μαλθακότητα, την κυριαρχία σφοδρών παθών (λύπη, φθόνος, φιλαργυρία), την πολυφαγία και την πολυποσία, την έλλειψη εγκράτειας και την ακολασία, την αργία και την κατάχρηση των σωματικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τον ίδιο, η διατήρηση της υγείας και της ευεξίας του σώματος απαιτεί την αποφυγή των βλαπτικών παραγόντων και, επιπλέον, το μετριασμό των παθών, την επιμελή, αλλά όχι ακραία εφαρμογή των κανόνων διαιτητικής, και την εξοικείωση του σώματος με τις δυσκολίες της ζωής.

Σε μια εποχή, πάντως, που η επιστήμη της Ιατρικής βρισκόταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο, η ύπαρξη των εμπειρικών ιατρών κατά το 19^ο αιώνα και η εφαρμογή των θεραπευτικών τεχνικών τους δεν πρέπει να καταδικάζεται εξ' ολοκλήρου, γιατί οι περισσότεροι από αυτούς ήταν τίμιοι και συνεπείς και είχαν σημαντική προσφορά στο κοινωνικό σύνολο⁵⁴. Στους κόλπους των εμπειρικών

⁵² Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σ. 229-237. Για την ελλιπή παρουσία της επιστημονικής ιατρικής την περίοδο αυτή, τα μέσα και τις μεθόδους θεραπείας των άρρωστων παιδιών προκύπτουν συμπεράσματα και από λογοτεχνικά κείμενα της εποχής. (Βλ. σχετικά Μ. Μυρίλλα, Θ. Παπαβραμίδης, Μ. Μυρωνίδου-Τζουβελέκη, «Το παιδί που πάσχει στο ηθογραφικό διήγημα: Γ. Βιζυηνός, Α. Παπαδιαμάντης, Α. Καρκαβίτσας», στο Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, «Περί Φύσιος Παιδίου»..., ό.π., σ. 243).

⁵³ Βλ. Μισαήλ Αποστολίδης, *Ἐγχειρίδιον τῆς κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς. Χάριν τῆς σπουδαζούσης νεολαίας, μετατύπως τῆς Α' ἐκδόσεως, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστοῦ, ἐν Αθήναις 1868*, σσ. 183-185 και 200 κ.ε.

⁵⁴ Πελαγία Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ό.π., σ. 164. Βλ. επίσης Δημήτρης Ράπτης, *Λαϊκή ιατρική...*, ό.π., σσ. 31-32.

ιατρών συμπεριλαμβάνονταν όχι μόνο αγύρτες που εκμεταλλεύονταν τους ασθενείς, αλλά και αξιόλογα άτομα με γνώσεις που είχαν αρκετές θεραπευτικές επιτυχίες και που χρησιμοποιούσαν βότανα, τα οποία στην εποχή μας γνωρίζουν την παραδοχή των επιστημόνων⁵⁵. Συνολικά, η ιατρική επιστήμη ωφελήθηκε από διάφορες μορφές της λαϊκής θεραπευτικής, οι οποίες είχαν σημαντική συμβολή για την επιβίωση του ανθρώπου σε περιόδους επιδημιών, πολέμων και παιδικών ασθενειών. Τα συμπεράσματα και οι θεραπείες αναγνωρίζονται και σήμερα από την επιστήμη της ιατρικής, ενώ η φαρμακολογία στηρίχτηκε στις πρώτες λαϊκές παρατηρήσεις και πρακτικές⁵⁶.

Η ίδρυση της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε ως αποτέλεσμα, το 1882, να αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των πτυχιούχων ιατρών και να αποτελούν το 7,6 % του ελληνικού πληθυσμού. Την ίδια εποχή το ποσοστό των ιατρών στη Γαλλία αντιστοιχούσε στο 7 % του πληθυσμού⁵⁷. Εντούτοις, η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος ήταν δύσκολη υπόθεση, εξαιτίας της έλλειψης ικανού αριθμού νοσοκομείων για τις ανάγκες του πληθυσμού, αλλά και των ακατάλληλων συνθηκών νοσηλείας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ως τόπος για την πραγματοποίηση εγχειρήσεων και τοκετών χρησιμοποιούνταν τα σπίτια. Ήταν σύνηθες φαινόμενο οι ιατροί να παρέχουν τις υπηρεσίες τους στα σπίτια όσων είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν, ενώ στα νοσοκομεία νοσηλεύονταν κατά κανόνα οι φτωχοί⁵⁸.

Τα περισσότερα από τα εγχειρίδια υγιεινής που γράφονται αυτή την εποχή είναι μεταφράσεις ή συνερανίσματα ξένων έργων. Το 1884 ο ιατρός Κ. Κυριαζίδης μεταφράζει από τα γαλλικά το βιβλίο των Α. D' Espine και C. Picot με τίτλο *Πρακτικόν Έγχειρίδιον τῶν Νοσημάτων τῶν Παιδῶν*⁵⁹. Σκοπός του μεταφραστή ήταν να καλύψει την απουσία τέτοιου ειδικού συγγράμματος στην Ελλάδα.

Μία δεκαετία περίπου αργότερα, το 1893, ο Σπυρίδων Κανέλλης μετέφρασε από τα γαλλικά ανάλογο εγχειρίδιο με τίτλο *Ὁ Ἴατρος τῶν παιδῶν* του G. Variot⁶⁰, «ιατροῦ τῶν ἐν Παρισίοις νοσοκομείων, πρώην πρωτιάτρου τῆς ἱατρικῆς σχολῆς ἐν τῷ νοσοκομείῳ τῶν νοσούντων παιδῶν, ἐπιθεωρητοῦ ἱατροῦ τῶν σχολείων τῆς πόλεως τῶν Παρισίων».

⁵⁵ Ιοκάστη Παναγιωτίδου, *Υγεία και Περίθαλψη...*, ό.π., σ. 69 και 72.

⁵⁶ Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία...*, ό.π., σσ. 235-236.

⁵⁷ Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880» στο: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 383.

⁵⁸ Ο.π., σσ. 383-385.

⁵⁹ Βλ. Α. D' Espine, C. Picot (μτφρ. Κ. Κυριαζίδης), *Πρακτικόν Έγχειρίδιον τῶν Νοσημάτων τῶν Παιδῶν*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Κάλλους, ἐν Αθήναις 1884.

⁶⁰ G. Variot, *Ὁ Ἴατρος τῶν παιδῶν πρὸς χρῆσιν τῶν μητέρων και παιδαγωγῶν*, μεταφρασθεὶς και πολλαῖς σημειώσεσιν ἐπανεξηθεὶς ὑπὸ Σπυρίδωνος Ἰω. Κανέλλη, παθολόγου ἱατροῦ, μετὰ πολλῶν ἐν τῷ κειμένῳ εἰκόνων, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Σ. Κουσουλίνῳ, ἐν Αθήναις 1893.

Σύμφωνα με το μεταφραστή, ο σκοπός του έργου ήταν η διάδοση των απαραίτητων επιστημονικών γνώσεων για την υγεία του παιδιού σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, ώστε να εκριζωθούν σχετικές προλήψεις και δεισδαιμονίες. Ειδικότερα, το βιβλίο απευθυνόταν σε όλες τις ελληνικές οικογένειες, τους σπουδαστές της Ιατρικής και σε αυτούς ακόμη τους πρακτικούς ιατρούς. Ο Σπυρίδων Κανέλλης, παθολόγος ιατρός ο ίδιος, θεωρούσε απαραίτητο να μπορούν οι γονείς να προσφέρουν τις πρώτες βοήθειες στα ασθενή παιδιά τους, να έχουν γενικές γνώσεις για τα μολυσματικά νοσήματα και να γνωρίζουν καλά πότε πρέπει να καλέσουν τον ιατρό. Τέτοιες γνώσεις τους προφύλασσαν από το να πέσουν θύματα «τοῦ τυχόντος ἀγύρτου, πρακτικοῦ ὡς λέγουσιν ἰατροῦ ἢ γραϊδίου τινος, οἵτινες εἰς τὰς πλείους τῶν περιπτώσεων ὑποθάλλουσιν, ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἐπιστημονικῶν ἰατρικῶν μέσων διατελοῦντες, τὴν πρὸς τὴν κακὴν ἔκβασιν ῥοπήν τοῦ οἰουδήποτε νοσήματος»⁶¹.

Η ύλη του βιβλίου αναφέρεται στα νοσήματα των παιδιών, που απασχολούσαν την παιδιατρική επιστήμη. Πιο συγκεκριμένα, μετά τις γενικότητες για τη μόλυνση, την απομόνωση και την αντισηψία, τα κεφάλαια του βιβλίου ήταν τα εξής: εξανθηματικοί πυρετοί, πεπτικό σύστημα, νόσοι του πεπτικού συστήματος, νόσοι του νευρικού συστήματος, νόσοι της καρδιάς, νόσοι του αναπνευστικού συστήματος, δερματικές νόσοι, καθολικές νόσοι και συμβουλές της μικρῆς καθημερινῆς χειρουργικῆς. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι το περιεχόμενό του ήταν καταληπτό στο ευρύ αναγνωστικό κοινό, σίγουρα, όμως, ήταν χρήσιμο στους παιδαγωγούς, γιατί περιείχε αρκετά στοιχεία σχετικά με τη σχολική υγιεινή. Η γνώση, για παράδειγμα, του τρόπου διενέργειας της μόλυνσης, βοηθούσε στην πρόληψή της στην οικογένεια και στο σχολείο. Τα μέσα προφύλαξης που προτείνονται για την αποφυγή της διάδοσης της νόσου ήταν η απομόνωση και η απολύμανση⁶².

Το αυξημένο ενδιαφέρον της ιατρικής για την παιδική ηλικία που παρατηρείται από το δεύτερο μισό και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα συνδέεται και με το γενικότερο πνεύμα που υπήρχε για τη σπουδαιότητα της αύξησης του πληθυσμού στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική πρόοδο της χώρας. Αν αναλογιστεί κανείς ότι από στοιχεία του 1860, προκύπτουν υψηλά ποσοστά θνησιμότητας της παιδικῆς ηλικίας (σε σύνολο 22.154 θανάτων οι 10.286 είναι παιδιά), τότε εξηγείται και το αυξημένο ενδιαφέρον των ιατρών γι' αυτή την κατάσταση, η προσπάθειά τους να εντοπίσουν τα αίτια, τα συμπτώματα και να βρουν τρόπους θεραπείας και πρόληψης της παιδικῆς θνησιμότητας⁶³.

Όμως, η σύνδεση της υγείας και της θεραπείας με υπερφυσικά αίτια, καθώς και η ανάμιξη της θεϊκῆς ὑπαρξης σε αυτά τα ζητήματα, καθιστούσε τον

⁶¹ Ο.π., σσ. 12-13.

⁶² Βλ. ειδικότερα ό.π., σσ. 15-31.

⁶³ Μαρία Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί...*, ό.π., σσ. 184-187.

ασθενή άβουλο και παθητικό ον, που υιοθετούσε μοιρολατρική στάση και ανέμενε την ίαση ή το θάνατο από το Θεό. Οι αντιλήψεις αυτές απέναντι στην υγεία και στην ασθένεια άλλαξαν, αρχικά στην Ευρώπη, και από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Τα θέματα της υγείας αντιμετωπίζονται πλέον με επιστημονικό τρόπο και ο ασθενής καλείται να καταφύγει στην ιατρική γνώση για τη θεραπεία του⁶⁴.

Στην αλλαγή του ερμηνευτικού πλαισίου και των κοινωνικών αντιλήψεων απέναντι στα θέματα υγείας συνέβαλαν σημαντικά διάφοροι παράγοντες. Κατ' αρχάς, η εξέλιξη της ιατρικής, η οποία δεν περιορίζεται πλέον στη θεραπεία, αλλά επεκτείνεται στην πρόληψη μέσω του εμβολιασμού, στη συνέχεια η επικράτηση της παιδιατρικής και η ενασχόλησή της με την παιδική υγεία, η ανάπτυξη ζωηρού ενδιαφέροντος για τις συνθήκες ζωής στους δημόσιους χώρους και κυρίως στο σχολείο, η αφθονία εκδόσεων με συμβουλές και εκλαϊκευμένα θέματα υγιεινής και, τέλος, το γεγονός ότι η υγεία του παιδιού υπήρξε αντικείμενο επιστημονικής μελέτης από διάφορες επιστήμες (ιατρική, υγιεινή, παιδαγωγική και ψυχολογία⁶⁵).

Ωστόσο, την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, μολονότι στην Ελλάδα κυκλοφορούσαν αξιόλογα ιατρικά συγγράμματα, είχε παραμεληθεί η έκδοση σύγχρονων εγχειριδίων υγιεινής. Έτσι, στα τέλη του 1892 το μοναδικό βιβλίο, που ανταποκρινόταν στις επιστημονικές προόδους και τις ανάγκες της επιστήμης της υγιεινής, σύμφωνα με τον Α. Καλλιβωκά, ήταν τα δύο τεύχη του υφηγητή Ι. Βάμβα⁶⁶. Η έλλειψη αυτή επιχειρήθηκε να αναπληρωθεί με μεταφράσεις και τροποποιήσεις ξένων έργων, τα οποία έπρεπε να ανταποκρίνονται στα ελληνικά δεδομένα και απευθύνονταν κυρίως στους σπουδαστές της ιατρικής⁶⁷.

Αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Έλληνες ιατροί, πολλοί από τους οποίους είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, έχουν επικοινωνία με εγνωσμένου κύρους συναδέλφους τους από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Σημαντικό γεγονός για το 1902 αποτελεί η άφιξη στην Αθήνα του καθηγητή της Παιδιατρικής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, Adolf Baginsky⁶⁸, ο οποίος ήταν παρών σε συνεδριάσεις της *Ιατρικής Εταιρείας* και έκανε ανακοινώσεις, ενώ μίλησαν γι'

⁶⁴ Δημήτρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σσ. 232-238.

⁶⁵ Ο.π., σσ. 238-239.

⁶⁶ Ο Καλλιβωκάς αναφέρεται στο βιβλίο του Ιωάννη Βάμβα με τίτλο *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Μέρος Πρώτον, Τεύχος Πρώτον, έκ του Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, εν Αθήναις 1882. [Το τεύχος Β' δεν έχει βρεθεί].

⁶⁷ Βλ. τον «Πρόλογο» του Α. Δ. Καλλιβωκά στο Paul Lefort, *Έπιτομή Υγιεινής*, ό.π. Στο σύγγραμμα προτάσσεται, αντί εισαγωγής, η πραγματεία του καθηγητή Π. Γ. Κυριακού, «Περί Σουηδικής Γυμναστικής».

⁶⁸ Δύο χρόνια νωρίτερα είχε εκδοθεί το έργο του που είχε συγγράψει με τον Otto Janke, *Handbuch der Schulhygiene*, Stuttgart 1900 και αναφέρεται στη βιβλιογραφία του Γ. Βλάμου.

αυτόν ο Πρόεδρος Ν. Πεζόπουλος και ο Κ. Παπαγιάννης⁶⁹. Στην προσφώνησή του ο Πρόεδρος της Εταιρείας πρότεινε, και έγινε ομόφωνα αποδεκτό, να γίνει ο Baginsky επίτιμο μέλος της Ιατρικής Εταιρείας. Στη συνέχεια ο Κ. Παπαγιάννης, αναφερόμενος στο επιστημονικό έργο του φιλοξενούμενου καθηγητή, επεσήμανε αρχικά τη συμβολή του Baginsky στην ανέγερση του Νοσοκομείου Παίδων του Βερολίνου, στο οποίο ήταν και διευθυντής. Το νοσοκομείο αποτελούσε πρότυπο για την εποχή του «ιδίως διὰ τὸ πλήρες σύστημα τῆς ἀπομονώσεως κατὰ τὰ λοιμώδη νοσήματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας». Ο Baginsky διέθετε πλούσιο συγγραφικό έργο και ήταν εκδότης του περιοδικού «Αρχαία Παιδιατρικῆς». Τέλος, ο Κ. Παπαγιάννης αναφέρθηκε στις μελέτες που είχε δημοσιεύσει ο Baginsky για τα νοσήματα της παιδικῆς ηλικίας.

Η πρόοδος της ελληνικῆς ιατρικῆς την εποχή αυτή για θέματα που σχετίζονταν με την υγιεινή του παιδιού γενικά και ειδικότερα του σχολείου φαίνεται από τις ανακοινώσεις που έγιναν στα ιατρικά συνέδρια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μέχρι τότε όμως, παρά τις θετικές εξελίξεις στην ιατρική, η σχολική πραγματικότητα ήταν αντίθετη με τον ιατρικό λόγο αναφορικά με την υγιεινή των μαθητών.

⁶⁹ Βλ. τα χειρόγραφα *Πρακτικά τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν*, σσ. 493-495, Συνεδρία της 21 Μαρτίου 1902. (Οι τόμοι των πρακτικῶν βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του νοσοκομείου «Άγιος Ανδρέας» στην Πάτρα).

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1880

α. Η αντίφαση θεωρίας και πράξης: τα δημόσια σχολεία

Από το 1828 ο έλεγχος για την καταλληλότητα των σχολικών κτηρίων ασκούσαν από την πολιτεία. Την ευθύνη γι' αυτό είχαν αρχικά οι δάσκαλοι και στη συνέχεια οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί. Τα σχέδια έπρεπε να γίνονται σύμφωνα με τις προδιαγραφές του «Οδηγού» και τις ευρωπαϊκές πολεοδομικές θεωρίες, οι οποίες έδιναν έμφαση στην κατασκευή κτηρίων που θα εξασφάλιζαν τη σωματική και πνευματική υγεία των πολιτών¹.

Εκτός, όμως, από τα πρώτα οικήματα για σχολική χρήση που είχαν γίνει την εποχή του Καποδίστρια, κάποια από τα οποία σώζονταν στα χωριά, την πρώτη πενήνταετία του ελληνικού κράτους η εικόνα των ελληνικών διδακτηρίων ήταν άθλια, αφού δεν υπήρξε κρατικό ενδιαφέρον γι' αυτό το ζήτημα. «Μερικοί δήμαρχοι μόνον φιλοτιμηθήκανε να χτίσουνε στις πρωτεύουσες τῶν δήμων τους μερικὰ διδακτήρια γιὰ δημοτικὰ σχολεία μὰ δυστυχῶς τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ κτισθήκανε μὲ τέτιον τρόπο, πὺ εἶναι κατάλληλα γιὰ κάθε ἄλλη δουλιὰ παρὰ γιὰ σχολεῖο»². Ο αριθμός των διδακτηρίων που είχαν οικοδομηθεί μέχρι το 1900 ήταν μικρός, καθώς τα περισσότερα σχολεία στεγάζονταν σε χώρους που ήταν προορισμένοι για κατοικίες ή εκκλησίες, χωρίς τη στοιχειώδη υποδομή σε εποπτικό υλικό και σχολική επίπλωση³.

Παρ' όλο που την περίοδο 1830-1864 οικοδομήθηκαν αρκετά σχολεία με βάση τις προδιαγραφές του Κοκκώνη, ο ίδιος παραδεχόταν τη διάσταση που υπήρχε μεταξύ των μεταρρυθμίσεων που πρότεινε στους «Οδηγούς» του και της σχολικής πραγματικότητας⁴. Το 1864 επίσης ο Γ. Παπαδόπουλος έκανε λόγο για εγκατάλειψη των σχολείων και «ερείπια εὐρυχώρων σχολείων, ἅπερ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἰδρυθέντα, ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα ἀκηδίας πολλαχοῦ κατέρρευσαν»⁵.

Το 1867 η Επιθεωρητική Επιτροπή του Δημοτικού Σχολείου Σύρου με έκθεσή της προς τον Νομάρχη Κυκλάδων και Πρόεδρο της Επαρχιακής Επιτροπής του σχολείου, τού ζητούσε να μεριμνήσει για το οίκημα, καθώς

¹ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὅ.π., σσ. 82-83.

² Βλ. Σ.Γ. Τζουμελέας, Π.Δ. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας...*, ὅ.π., σ. 15. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης και Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...*, ὅ.π., σσ. 275-280.

³ Βλ. Σ.Γ. Τζουμελέας, Π.Δ. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας...*, ὅ.π., σ. 16.

⁴ Ἴ.Π., Κοκκώνης *Ἐγχειρίδιον περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως...*, ὅ.π., Μέρος Α', σ. 57.

⁵ Δ. Ζήβας, Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Σύντομο ἱστορικὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων στὴν Ἑλλάδα», *Αρχιτεκτονικὰ Θέματα*, τόμος 13, 1979, σσ. 177-178.

«οὐδεμία ἐπιμέλεια δύναται νὰ γένη εἰς τοιαύτας κρύπτας, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑγεία τῶν ἐν αὐτοῖς φοιτούντων παιδῶν δύναται νὰ ζημιωθῆ»⁶. Ἐτσι, ἓνα ἀπὸ τα μέτρα που προτεινόταν για τη βελτίωση της εκπαίδευσης ἦταν και η οικοδόμηση κατάλληλων σχολικῶν κτηρίων, καθὼς δεν εἶχε ληφθεῖ καμία μέριμνα ὅλη αὐτή την περίοδο⁷.

Ὁ Μ. Βρατσάνος σε ομιλία του στο Διδασκαλικό Σύλλογο το 1874 αναφέρει ὅτι «τὰ σχολεῖα ἡμῶν ἐν πολλοῖς χωρίοις εἶνε οἱ ἀχυρῶνες τῶν δημάρχων»⁸. Ἄρθρα που αναφέρονταν ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα στην υγιεινή του σχολείου υπήρχαν στο μηνιαίο περιοδικό *Πλάτων* (Οκτώβριος 1877-Δεκέμβριος 1891), ὄργανο του Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου. Σε αὐτό αρθρογραφούσαν γνωστοὶ παιδαγωγοὶ τῆς ἐποχῆς ὅπως ο Σπ. Μωραΐτης και ο Αρ. Σπαθάκης⁹.

Πρὶν ἀπὸ την εφαρμογή του πρώτου ωρολογίου προγράμματος το 1880, ἐκτὸς ἀπὸ την αυθαιρεσία των δασκάλων σχετικά με τα μαθήματα που θα διδάξουν, πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δε φαίνεται να ἔδιναν σημασία στα διαλείμματα των μαθητῶν μεταξύ των μαθημάτων. Ἐτσι, πολλοὶ δάσκαλοι κρατούσαν τα παιδιά 3-4 συνεχόμενες ὥρες μέσα σε αἴθουσες στενές, με κακό φωτισμό και αερισμό, με ἀποτέλεσμα να βλάπτεται η υγεία τους και να μην ἔχουν ὄρεξη για εργασία¹⁰.

Μία ἄλλη πτυχή που δείχνει τη διάσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης ἀφορᾶ στις ποινές. Παρὰ τις σχετικές ἀπαγορεύσεις ἀναφορικά με τις σωματικές κακώσεις, οἱ δάσκαλοι ἐξακολουθούσαν να τις χρησιμοποιοῦν. Εφαρμόζονταν ἐξευτελιστικές ποινές, ὅπως η γονυκλισία ἢ το γράψιμο και η ἀνάγνωση ἐντὸς του σχολείου τις ὥρες τῆς ἀνάπαυσης, και ἀκόμα χειρότερα η χειροδικία που προκαλοῦσε σωματικές βλάβες, γεγονός που μερικές φορές οδηγούσε σε ἀποπομπή των δασκάλων.

Αὐτή η στασιμότητα στο χώρο τῆς εκπαίδευσης οδήγησε στη διατύπωση αἰτημάτων για τη βελτίωση του εκπαιδευτικοῦ συστήματος. Για το σκοπὸ αὐτὸ ιδρύθηκαν σύλλογοι ὅπως η «Ἐταιρεία φίλων του λαοῦ» (1866), ο «Σύλλογος

⁶ Δημήτρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ὁ.π., σ. 253.

⁷ Δημήτριος Μαυροκορδάτος, *Υπομνημάτιον περὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περγῆ, ἐν Ἀθήναις 21872, σ. 55.

⁸ Μιλτιάδης Βρατσάνος, *Τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον ἐν Ἑλλάδι και ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ*, Ἦτοι σκέψεις περὶ τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως και βελτιώσεως αὐτῆς, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Α. Κτενᾶ, Ἀθήνησι 1874, σ. 12.

⁹ Βλ. ἐνδεικτικά: Th. Braun, (μτφρ. Μ. Γκιόλιας), «Βαθμιαῖα ἀνάπτυξις τῶν μερῶν τοῦ σώματος», *Πλάτων*, τόμος Γ', τεῦχος Α', Νοέμβριος 1880, σσ. 15-24 και συνέχεια στον ἴδιο τόμο, τεῦχος Β', Δεκέμβριος 1880, σσ. 37-43 και τεῦχος Γ' και Δ', Ἰανουάριος και Φεβρουάριος 1881, σσ. 65-74, «Ἱατρικὴ γνωμοδότησις περὶ τῶν σχολείων ἐν Ἀλσατία και Λοθαριγγία – III. Ἐπιμέλεια τοῦ ὀφθαλμοῦ», τόμος Ε', τεῦχος Γ' και Δ', σσ. 154-168 και συνέχεια στον τόμο ΣΤ', τεῦχος Ζ' και Η', σσ. 288-291, Ν. Κοντόπουλος (μετ.), «Περὶ ἀνατροφῆς τῶν κορασίων ὑπὸ ἱατρικὴν ἔποψιν» (Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἐδιμβούργου κατὰ Νοέμβριον 1882 ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Θ. Κλουστῶνος), τόμος ΣΤ', τεῦχος Ε' και ΣΤ', Μάρτιος και Ἀπρίλιος 1884, σσ. 205-224.

¹⁰ Βλ. Σκορδέλης, «Ἡ παιδαγωγία ἐν τῇ πράξει», *Πλάτων* ΣΤ' 1884, τεῦχος Ζ' και Η', σ. 293.

κυριών υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης» (1872), η «Φιλανθρωπική Εταιρεία» (1876), ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» (1869) και ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος» (1873)¹¹. Προς τα τέλη της έβδομης δεκαετίας διαπιστώνεται παύση της νομοθετικής αδράνειας, που παρατηρούνταν την προηγούμενη περίοδο (1864-1878), σχετικά με την εκπαίδευση, καθώς ψηφίζεται ο Νόμος ΧΘ' (1878)¹², που προέβλεπε την επαναλειτουργία του Διδασκαλείου στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις και όριζε αναλυτικό πρόγραμμα για το δημοτικό σχολείο. Τη μαθητική υγεία προωθούσε και η καθιέρωση του μαθήματος της Υγιεινής στο Διδασκαλείο το 1878¹³.

Δύο χρόνια αργότερα, ο Υπουργός Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτος της κυβέρνησης Χ. Τρικούπη κατήργησε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο με το διάταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου 1880¹⁴. Αποφασιστική συμβολή στην εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου είχαν ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος»¹⁵. Η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου συνδέεται επίσης με την επιστροφή, το 1874, στην Ελλάδα δασκάλων που είχαν σπουδάσει παιδαγωγικά με υποτροφία στη Γερμανία. Πρόκειται για παιδαγωγούς που προετοίμασαν την εισαγωγή της με τη συμβολή τους σε ιδρύματα που επαναλειτούργησαν, όπως το Διδασκαλείο στην Αθήνα, ή ιδρύθηκαν την εποχή εκείνη, όπως το Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα, το Πρότυπο Τετρατάξιο Σχολείο και τα Διδασκαλεία στη Θεσσαλονίκη, την Τρίπολη, τη Λάρισα και την Κέρκυρα¹⁶.

Την αναγκαιότητα ιατρικού ελέγχου των δημοσίων κτηρίων, όπου συχνάζουν πολλοί άνθρωποι, είχε επισημάνει ήδη από το 1878 ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Βάφας, ο οποίος, παράλληλα, επεσήμανε τα προβλήματα που δημιουργεί το σχολικό κτήριο και ο εξοπλισμός του στην υγεία των μαθητών και τη μεγάλη σχέση υγιεινής και αρχιτεκτονικής. Η σχέση αυτή δικαιολογούνταν από το ότι η καταλληλότητα του κτηρίου,

¹¹ Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων...*, ό.π., σ. 32. Για μια σύντομη παρουσίαση των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που ιδρύθηκαν στην Αθήνα και στα άλλα σημαντικά κέντρα του Ελληνισμού, όπως και για την έκδοση αντιπροσωπευτικών μελετημάτων που στόχευαν στη διάδοση της γενικής παιδείας βλ. Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Τὸ Νηπιαγωγεῖο κατὰ τὸν Κανονισμό τοῦ Διδασκαλείου (1874) τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, Ιωάννινα 1996. Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα, τόμος Α' (1997), του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σσ. 283-288. Η κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και η αντικατάστασή της με τη συνδιδασκτική προτεινόταν επίσης από ανθρώπους που είχαν γνωρίσει τη γερμανική εκπαίδευση από αυτοψία. (βλ. Δ. Μαυροκορδάτος, *Υπομνημάτιον...*, ό.π., σσ. 49-50).

¹² Σύμφωνα με το νόμο, η εκπαίδευση των δασκάλων θα γινόταν με βάση την συνδιδασκτική μέθοδο.

¹³ βλ. το κεφάλαιο *Διδασκαλία της Υγιεινής στα Διδασκαλεία*.

¹⁴ βλ. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 244.

¹⁵ βλ. Μιλτιάδης Βρατσάνος, *Λόγος περί Δημοτικής Παιδείσεως...*, ό.π., σσ. 30-31.

¹⁶ βλ. Βασίλης Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποιών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 33.

«ἀφορῶσα εἰς τὴν δημοτικὴν καὶ ἀτομικὴν ἀνάγκην, ἀφορᾶ συγχρόνως καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ὑγείας τῶν ὄντων ἐκείνων δι' ἃ τὸ οἰονδήποτε κτίριον οἰκοδομεῖται»¹⁷.

Οἱ ἰατροί, λοιπόν, ἀρχίζουν νὰ προτείνουν συγκεκριμένες λύσεις σχετικὰ με τὴν υγιεινὴ τῶν διδαστηρίων. Ὁ Βάφας υποστήριξε ὅτι στὴν κατασκευὴ τῶν δημοσίων κτηρίων ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπρεπε νὰ ἐνεργεῖ με βάση τοὺς ὅρους τῆς υγιεινῆς, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἐπιλέγει τὴν κατάλληλη τοποθεσία, δηλαδή μέρη με καλὸ ἔδαφος, χωρὶς πολλοὺς ἀνέμους καὶ, ἀν εἶναι δυνατὸ, μακριὰ ἀπὸ πυκνοκατοικημένα κέντρα, σε ἀνοιχτὸ τόπο. Ὁ δεῦτερος κανόνας τῆς υγιεινῆς ἀναφερόταν στὴν ἐξασφάλιση τῶν καλύτερων συνθηκῶν ἀπὸ πλευρὰς ἀερισμοῦ, θέρμανσης καὶ κυρίως φωτισμοῦ στὰ κτήρια, «ὅπου νεαροὶ ὀργανισμοὶ καὶ τρυφεροὶ, ὡς οἱ τῶν παιδῶν, διαιτῶνται ἐπὶ πολὺ, ἢ ὅπου μακρὰ καὶ ἐπίπονος διὰ τῶν ὀφθαλμῶν ἐκτελεῖται ἐργασία»¹⁸.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, πάντως, τὰ δημοσὶα κτήρια τῶν Ἀθηνῶν δὲν πληροῦσαν αὐτοὺς τοὺς ὅρους καὶ ἦταν ἀκατάλληλα ἀπὸ ἀποψη υγιεινῆς. Οἱ λόγοι γι' αὐτὴ τὴ στάση τῆς πολιτείας ἐντοπίζονται στὴν «κακῶς ἐννουμένη οἰκονομία», στὴν «ἀπαιδευσία» καὶ στὴν «ἀμέλεια» τῶν ἰθυνόντων. Τὰ βασικότερα σφάλματα στὰ δημοσὶα κτήρια ἀφοροῦσαν στὴν ἀκατάλληλη τοποθεσία, στὴ διαφορετικὴ χρῆση ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς κατασκευῆς τοὺς, ὅπως συνέβαινε με τὴν πλειονότητα τῶν σχολείων, καὶ στὴν ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νεότερων ἐπιστημονικῶν δεδομένων¹⁹.

Εἰδικότερα, τὰ σχολεῖα τῶν Ἀθηνῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν ἀνταποκρίνονταν στοὺς ὅρους τῆς υγιεινῆς καὶ κατὰ συνέπεια ἐβλάπταν τὴν υγεία τῶν μαθητῶν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἰδιωτικὰ οικήματα κτισμένα σε ἀκατάλληλη τοποθεσία, «εἰς τὰς ἐν σμικροτάτῳ χώρῳ μεγάλην πληθύν ἀνθρώπων ἐγκλειούσας συνοικίας, εἰς δρόμους στενοὺς, πεπιεσμένα, οὕτως εἶπεῖν, ὑπὸ τῶν πέριξ οἰκιῶν, ἄνευ κήπων, ἄνευ πλατειῶν»²⁰. Δε γίνεται λόγος γιὰ ἀνανέωση τοῦ ἀέρα καὶ καλὸ φωτισμὸ σε μικρὲς καὶ στενὲς τάξεις, με λίγα καὶ μικρὰ παράθυρα, χωρὶς μηχανήματα ἐξαερισμοῦ, ὅπου οἱ μαθητὲς με δυσκολία μποροῦσαν νὰ γράψουν καὶ περιμέναν ἀνυπόμονα τὸ διάλειμμα γιὰ νὰ πάρουν καθαρὸ ἀέρα. Τὰ προβλήματα ἀπὸ τὶς κάκιστες συνθήκες ἀερισμοῦ καὶ φωτισμοῦ ἐπιτείνονταν ἀπὸ τὴν κακὴ σχεδίαση καὶ κατασκευὴ τῶν θρανίων. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ βλάβες στὴν ὄραση καὶ στὰ ἀναπνευστικὰ ὄργανα τῶν μαθητῶν. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν ἀφοροῦσε μόνον στὰ παλιὰ σχολεῖα ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ συντηρηθοῦν γιὰ οικονομικοὺς λόγους, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ νεόκτιστα κτήρια ποὺ εἶχαν κατασκευασθεῖ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ²¹.

¹⁷ Γεώργιος Χ. Βάφας, *Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ ἰατρικὴν ἔποψιν. Μέρους Πρῶτον. Ἡ πόλις, Ἀναλώμασι καὶ Τύποις* Ἀνδρέα Κορομηλά, Ἀθήνησι 1878, σ. 149.

¹⁸ *Ο.π.*, σ. 150.

¹⁹ *Ο.π.*, σσ. 150-151.

²⁰ *Ο.π.*, σ. 173.

²¹ *Ο.π.*, σσ. 173-175.

Όπως παρατηρεί και ο Ιωάννης Βάμβας, με αφορμή το τρίτο διεθνές συνέδριο υγιεινής στο Τορίνο, αντίθετα με τις ευρωπαϊκές χώρες, που εργάζονταν με προθυμία αναφορικά με την υγιεινή των σχολείων, στην Ελλάδα η κατάσταση δεν ήταν η ίδια, καθώς «ολίγιστα τῶν σχολείων μας, καὶ ὅπερ χεῖριστον καὶ αὐτὰ τὰ νῦν οἰκοδομούμενα, ἔχουσι μόνον στύλους μαρμαρίνους καὶ ἀρχιτεκτονικὴν μιζοβάρβαρον, ἀλλὰ βεβαίως αἱ αἴθουσαι τῆς διδασκαλίας καὶ τὰ ἐν αὐταῖς ἐπιπλα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λογισθῶσιν ἀντιπροσωπεύοντα τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς»²².

Αλλά και στα κείμενα των αναγνωστικών των δημοτικών σχολείων, ειδικά μετά το 1880, υπήρχε μεγάλος αριθμός κειμένων που τόνιζαν την αξία της υγείας και της καθαριότητας, περνούσαν μηνύματα, ενημέρωναν και διαπαιδαγωγούσαν με αυτό τον τρόπο τα παιδιά. Υπήρχε, ωστόσο, έλλειψη αντιστοιχίας μεταξύ των μηνυμάτων των αναγνωστικών με τις άθλιες συνθήκες υγιεινής της καθημερινής σχολικής πραγματικότητας, όπως παρόμοια διάσταση υπήρχε και ανάμεσα σε ένα σύστημα υγείας άρτιου στη θεωρία και ανύπαρκτου στην πράξη²³.

Ένας από τους λόγους που συνηγορούσαν στην αθλιότητα των διδακτηρίων ήταν και η άγνοια από την πλειονότητα των δασκάλων των στοιχειωδών ὄρων υγιεινής των διδακτηρίων. Στο βαθμό λοιπόν που οι ίδιοι είχαν την ευθύνη της επιλογής του κατάλληλου οικοπέδου ή κτηρίου για σχολική χρήση, δεν είχαν κάποια κριτήρια για να αποφασίσουν. Επιπλέον, με βάση το Β.Δ. «περί του τρόπου διεξαγωγής κλπ. των δημοπρασιών», η επιτροπή που είχε την αρμοδιότητα της επιλογής του διδακτηρίου προς μίσθωση αποτελούνταν από το νομάρχη, το δήμαρχο, τον αστυνόμο ή τον ειρηνοδίκη. Από πρόσωπα δηλαδή που δεν μπορούσαν να εγγυηθούν την υγεία του μαθητή στο σχολείο²⁴.

Εκτός απ' αυτό, η επιλογή των σχολικών οικημάτων γινόταν με κριτήρια ιδιοτέλειας και όχι εξυπηρέτησης του κοινού συμφέροντος. Η έλλειψη δημόσιων σχολικών κτηρίων οδηγούσε στην αναζήτηση ιδιωτικών, όχι απαραίτητα κατάλληλων για σχολική χρήση, καθώς ήταν «ἀδιάφορον... ἂν ταῦτα περιστοιχίζονται ἀπὸ παντοειδῶν ἀκαθαρσιῶν, ἂν ὁ φωτισμός των ἦναι ἀνεπαρκής, ἂν ἡ καθόλου διάθεσις αὐτῶν προσκρούη καὶ εἰς τὰ στοιχειωδέστερα τῆς ὑγιεινῆς, ἂν οἱ ἐν αὐτοῖς ἐνδiciaιόμενοι παῖδες ἀναπνέωσι δηλητηριώδη ἀέρα, καὶ εἰσερχόμενοι ἐκάστοτε εὐθυμοὶ καὶ ζωηροὶ οἱ ταλαίπωροὶ ἐξέρχονται

²² Ιωάννης Χρ. Βάμβας, *Τὸ ἐν Τουρίνω τῆς Ἰταλίας Τρίτον Διεθνὲς τῆς Ὑγιεινῆς Συνέδριον*, (Ανατύπωσις ἐκ τοῦ Γαληνοῦ), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 18.

²³ Για εκτενέστερη ενημέρωση για τα κείμενα των αναγνωστικών αυτής της περιόδου, βλ. Δημήτρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ὁ.π., σσ. 242-256.

²⁴ Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν*, [...] 1925, σ. κη'.

ἄθυμοι καὶ ὠχροί· ἱκανὸν τὸ ἀντισήκωμα διὰ τὴν φοβερὰν ταύτην βλάβην εἶναι, ὅτι καθίσταται εὐπρόσοδος ἢ ἄλλως ἄχρηστος οἰκία τοῦ δεῖνα ἢ δεῖνα!»²⁵.

Ἐκτός, λοιπόν, ἀπὸ το ὅτι ἡ φοίτηση γινόταν σε κτήρια που δεν πληροῦσαν οὔτε τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις υγιεινῆς, ἓνα ἄλλο στοιχεῖο που δεν ευνοοῦσε τὴν υγεία τοῦ μαθητῆ ἦταν ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἐκπαίδευσης, ὁ ὁποῖος ἔδινε προτεραιότητα στὴν πνευματικὴ ἀγωγή, ἐνῶ τὸ μάθημα τῆς γυμναστικῆς παραμελοῦνταν. Μέχρι τὴν ἀρχὴ περίπου τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ἡ γυμναστικὴ δε συνηθιζόταν στα περισσότερα σχολεῖα, παρ' ὅλο που προβλεπόταν με τὸ Β.Δ. τοῦ 1834. Πέρα ὁμως ἀπὸ τις νομοθετικὲς ρυθμίσεις τοῦ παραπάνω νόμου σε θεωρητικὸ ἐπίπεδο, οἱ δάσκαλοι ἀποφοιτοῦσαν ἀπὸ τὸ Διδασκαλεῖο τῆς Αἰγίνας χωρὶς νὰ καταρτίζονται στὸ μάθημα τῆς γυμναστικῆς, καθὼς δεν ἀναγραφόταν στα διδασκτέα μαθήματα τοῦ προγράμματος. Εἰδικά μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ Διδασκαλείου τὸ 1864, φαίνεται ὅτι οἱ σωματικὲς ασκήσεις «οὐδέποτε ἐγένοντο δι' ἀνεπάρκειαν τῶν δημοδιδασκάλων πρὸς τὴν γυμναστικὴν διδασκαλίαν»²⁶.

Υπήρχαν βέβαια ἀρκετὰ κείμενα σε ἰατρικὰ καὶ παιδαγωγικὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, που ἀναγνώριζαν τὴ συμβολὴ τῆς γυμναστικῆς στὴν υγεία καὶ ευρωστία τοῦ σώματος. Ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν οἱ ἀπόψεις που διατύπωνε ἤδη ἀπὸ τὸ 1855 ὁ Γ. Μακκάς, ὁ ὁποῖος ἐπεσήμαινε τὴ σπουδαιότητα που εἶχε ἡ γυμναστικὴ γιὰ τους ἀρχαίους Ἕλληνες, καθὼς αὐτοὶ τὴ θεωροῦσαν μέρος τῆς υγιεινῆς, σε ἀντίθεση με τὴν ἐποχὴ τοῦ που βρισκόταν στὸ περιθώριο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν με ολέθρια ἀποτελέσματα γιὰ τὴν υγεία τους. Με ἀρθρα τοῦ σε περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς ὁ καθηγητῆς σημείωνε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς γυμναστικῆς ἀπὸ ἰατρικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἀποψη, καθὼς τὴ θεωροῦσε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ολοκληρωμένης παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς υγιεινῆς. Στὸ ἄλλο ἄκρο βρισκόταν ἡ παραμέληση τῆς σωματικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν, ἡ ὁποία σε συνδυασμὸ με τὴν πολὺωρη στέρηση καθαροῦ ἀέρα, τὴ μακρὰ προσήλωσι στα θρανία, τὴν κακὴ στάση τοῦ σώματος καὶ τὴ διανοητικὴ κόπωση, ἀποτελοῦσαν παράγοντες που προκαλοῦσαν «πλῆθος νοσημάτων καὶ τὴν ἐκφάυλισιν τῆς ἡμετέρας φυλῆς»²⁷.

²⁵ Βλ. σημείωση 2 τοῦ μεταφραστῆ Μιχαὴλ Γκιόλμα ἀπὸ τὴ διατριβὴ τοῦ παιδαγωγικοῦ συγγράμματος τοῦ Th. Braun με τίτλο: «Βαθμιαία ἀνάπτυξις τῶν μερῶν τοῦ σώματος», *Πλάτων*, τόμος Γ', τεῦχος Α', Νοέμβριος 1880, σ. 19.

²⁶ Βλ. Ἀθ. Εὐταξίας, «Διδασκαλία τῆς γυμναστικῆς στὰ σχολεῖα (20 Νοεμβρίου 1899)», στο Δαυίδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης...*, ὁ.π., τόμος πρῶτος, σ. 402.

²⁷ Βλ. Γ. Α. Μακκάς, «Λόγος περὶ γυμναστικῆς», *Πανδώρα*, φύλ. 128, τόμος ΣΤ', 15 Ἰουλίου 1855, σσ. 178-187. Ὁ ἴδιος ἐπίσης σε ἀρθρο τοῦ σε ἄλλο περιοδικὸ κάνει ἀντιπαραβολὴ με τους ἀρχαίους Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν τὴ γυμναστικὴ, μαζί με τὰ γράμματα καὶ τὴ μουσικὴ, ὡς ἀπαραίτητο συστατικὸ τῆς τέλειαις παιδείας. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ γίνεται γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀντίθεση με τὴν ἐποχὴ τοῦ, δεδομένου ὅτι «ἡμεῖς τὰ γράμματα ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἔχοντες, καὶ ταῦτα μόνον ποθοῦντες, ἐγκλείομεν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ τὰ τέκνα ἡμῶν, ἔτι ἀπαλὰ ἔχοντα τὰ σώματα καὶ ὅλως ἀσυμπαγῆ, ἀπὸ πρῶϊας ἐν οἴκοις χαμηλοῖς, ὅσον ἔνεστι μᾶλλον πρὸς τοῖς κέντροις τῶν πόλεων κειμένοις, καὶ σχετικῶς τῷ πλῆθει τῶν εἰς αὐτοὺς φοιτῶντων παιδῶν καὶ

Ελάχιστοι, όμως, ήταν αυτοί που ενδιαφέρονταν για τη γύμναση των νέων. Έτσι, λίγα γυμναστήρια υπήρχαν σε κάποια ιδιωτικά καταστήματα, όπως του Μ. Γεννάδιου, του Βενθύλου, του Γρ. Παπαδοπούλου, του Βασιλειάδου, του Μανούσου και του Βάφα. Από τα πιο αξιόλογα όμως γυμναστήρια ήταν αυτό που είχε συσταθεί από τους πυροσβέστες το 1855 και κυρίως το γυμναστήριο που ιδρύθηκε, με πρωτοβουλία του φιλόμουσου Δημάρχου, στο δημοτικό σχολείο Πειραιά και χρησιμοποιούνταν από τους μαθητές του αλληλοδιδασκτικού και του ελληνικού σχολείου²⁸. Η απόφαση και η ενέργεια της ίδρυσης γυμναστηρίου για την άσκηση των νέων όλων των εκπαιδευτηρίων του δήμου ανήκε στο Δήμαρχο Δημ. Μουτζόπουλο και ήταν σίγουρα πρωτοποριακή, δεδομένου ότι ελήφθη σε μια εποχή που η γυμναστική έλειπε από τα σχολεία²⁹. Ήταν λογικό, επομένως, τέτοιες ενέργειες να επαινούνται και να θεωρούνται πρότυπο προς μίμηση.

Το 1862 η γυμναστική καθιερώθηκε ως προαιρετικό μάθημα και τη διδασκαλία της ανέλαβαν πυροσβέστες, οι περισσότεροι από τους οποίους, όμως, ήταν αναλφάβητοι και χωρίς κατάρτιση. Από το 1871 οι μαθητές που ήταν πάνω από 14 ετών εκπαιδεύονταν σε στρατιωτικές ασκήσεις. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται μετά την ανασύσταση του Διδασκαλείου το 1878, οπότε η γυμναστική συμπεριελαμβανόταν στα διδασκόμενα μαθήματα των δασκάλων³⁰.

Το 1880 ο Αντώνιος Βλάσης αναφέρεται στην αναγκαιότητα της σωμαστικής, η οποία συνδέεται, βέβαια, με στρατιωτικούς σκοπούς, και διατυπώνει ως αίτημα την καθιέρωσή της στα σχολεία. Ως αντιστάθισμα για την έλλειψη γυμναστηρίων στα σχολεία και ειδικών δασκάλων γυμναστικής, ο Βλάσης προτείνει στην κυβέρνηση «να διατάξη τούς διδασκάλους, όποτε ο καιρός και οι περιστάσεις επιτρέπουν, να οδηγώσι τούς μαθητάς εις τὸν περίπατον, να γυμνάζωσιν αὐτούς εις τὸν δρόμον, εις τὸ ἄλμα, εις τὸν δίσκον καὶ

φωτὸς καὶ ἀέρος ἰκανοῦ στερουμένοις· ζημίαν σχεδὸν νομίζοντες ὅτι ἐπιφέρομεν εἰς τὴν πρόοδον αὐτῶν, ἂν μόλις ἐπιτρέψωμεν αὐτοῖς, ἀντὶ ὅλης τῆς βλάβης τῆς γιγνομένης περὶ τὴν αὐξησιν τοῦ σώματος αὐτῶν, βραχὺν τινα μόνον καὶ βήματι μικρὸν γιγνόμενον περίπατον». (Βλ. Γ. Μακκάς, «Περὶ γυμναστικῆς τοῦ σώματος, ὡς μέρος τῆς κατὰ τούς ἀρχαίους τελείας παιδείας. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 20 Μαΐου», *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἱατρικὴ Μέλισσα*, 3^{ος} τόμος, φυλλάδιον Β', κατὰ Ἰούλιον, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1855, σσ. 56-57).

²⁸ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, αριθ. φακ. 2, υποφ. 1, ἐγγράφο 43, ἐπιστολὴ τοῦ Γ. Παγώντα στὴν εφημερίδα «Ἀθηνα» στὶς 28 Μαρτίου 1858. Ο Παγών σημειώνει ἐπίσης τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔδιναν στὸ μάθημα οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ἀναφέρεται στὴν εἰσαγωγὴ τῆς γυμναστικῆς, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1829, στὸ Ορφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας καὶ στὰ γυμναστήρια ποὺ ιδρύθηκαν μετέπειτα.

²⁹ Βλ. Αντώνιος Βλάσης, *Σκέψεις περὶ βελτιώσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Τύποις «Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας», ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 32.

³⁰ Ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος θα γινόταν ἀπὸ δάσκαλο τῆς γυμναστικῆς, τῆς σκοποβολίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἐκπαίδευσης, πτυχιούχο «ἡμετέρας ἢ ἀλλοδαπῆς Γυμναστικῆς Σχολῆς», ποὺ θα διοριζόταν με διαγωνισμό καὶ θα ἀμειβοταν με 200 δρχ. τὸ μῆνα. (Βλ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμος ΓΧΣΤΒ' (ὑπ. ἀριθ. 3692) τῆς 1^{ης} Ἀπριλίου 1910 Περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 5).

εἰς ἄλλας σωμασκίας, εἰ δυνατὸν, ἐπὶ τὸ στρατιωτικώτερον κεκανονισμένας, ὥστε νὰ λαμβάνωσιν οὕτω κλήσιν πρὸς τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἀμυδρὰν τινα ἰδέαν τῶν στρατιωτικῶν βαδισμάτων καὶ κινήσεων, ἵνα οὕτω οἱ παῖδες ἐνδυναμώνωσι τὸ σῶμα καὶ καθιστῶσι τὸν νοῦν εὐρωστον καὶ ὑγιᾶ»³¹.

Οἱ σωματικές ασκήσεις, με τὸν τρόπο που παρουσιάστηκαν παραπάνω, προσανατολίζονταν περισσότερο στα αγόρια. Για τα κορίτσια, ἡ γυμναστική ἔπρεπε νὰ εἶναι διαφοροποιημένη σε σύγκριση με αὐτὴ των αγοριῶν καὶ νὰ προσανατολίζεται στα οικιακά τους καθήκοντα. Σύμφωνα με τὸ διδάκτορα τῆς ἰατρικῆς Ἰωάννη Πύρλα³², τὰ κορίτσια ἔπρεπε νὰ γυμνάζουν τὸ σῶμα τους με οικιακές εργασίες, γιατί δεν μπορούσαν νὰ παίξουν ἢ νὰ γυμναστούν, ὅπως τὰ αγόρια. Επιπλέον, σωμασκίες, ὅπως τὸ ἄλμα καὶ ὁ δρόμος, δεν ἦταν κατάλληλες για τὰ κορίτσια, γιατί μπορούσαν νὰ ἐπιφέρουν ὀργανικές βλάβες στα γεννητικά ὄργανα. Για τους λόγους αὐτούς, «ἀρμοδιώτεραι σωμασκίαι εἰς ταῦτα εἶνε τὰ τῆς οἰκίας ἔργα», που ἐνισχύουν ὅλους τους μὺς τοῦ σώματος, δηλαδή σάρωμα, ζύμωμα, τὸ «ἀναβοκαταβαίνειν τὴν κλίμακα τῆς οἰκίας», καὶ γενικὰ κάθε εἶδους οικιακὴ εργασία που βοηθοῦσε τὸ σῶμα νὰ κινεῖται ποικιλότητα.

Μέχρι τὸ 1880, λοιπόν, παρὰ τὰ ὅσα προβλέπονταν στις συχνές ἐκδόσεις των *Οδηγῶν* του Κοκκῶνη καὶ παρὰ τις κατὰ καιροῦς ἐπισημάνσεις των ἐιδικῶν (ιατρῶν, παιδαγωγῶν, γυμναστῶν), ἡ υγιεινὴ των διδασκῆριων ἦταν ἀνῦπαρκτη, ἐνῶ τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα ἔδινε ἔμφαση στα θεωρητικὰ μαθήματα, παραμελώντας ἢ ἀγνοώντας τὴ γυμναστική. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ με τὰ πρῶτα μέτρα σχολικῆς υγιεινῆς, τὰ ὁποῖα δε φαίνεται ὅτι ἐφαρμόζονταν πλήρως, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐκσυγχρονίστηκαν, γεγονός που δικαιολογεῖ ἐν μέρει καὶ τὰ μεγάλα ποσοστά θανάτων παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας. Ἐτσι, ἡ υγιεινὴ περιοριζόταν κυρίως στα υγιεινὰ παραγγέλματα που ἐμπεριέχονταν στα ἀναγνωστικά του δημοτικῶν σχολείων.

β. Ἰδιωτικὰ ἐκπαιδευτήρια: τὸ σχολεῖο του Γ. Μανούσου καὶ τὰ σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κατάσταση των δημόσιων σχολείων, τὸ Πανεπιστήμιο, τὸ Πολυτεχνεῖο, ἡ Ριζάρειος Σχολή, τὰ παραρτήματα τῆς Φ.Ε. καὶ κάποια ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἀνταποκρίνονταν στους ὅρους τῆς υγιεινῆς³³. Ἐπίσης, σχεδόν ὅλα τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἀρρένων διέθεταν γυμναστήριο, ἐνῶ στα ἀντίστοιχα

³¹ Βλ. Ἀντώνιος Βλάσης, *Σκέψεις περὶ βελτιώσεως...*, ὁ.π., σ. 32. Ἡ κατάργηση των στρατιωτικῶν ασκήσεων καὶ ἡ θεσμοθέτηση τῆς παιδαγωγικῆς γυμναστικῆς στα σχολεῖα ἐγένετο τὸ 1893. (Βλ. Κ. Γ. Κασβίκης, «Σωματικὴ ἀγωγή, διδασκῆριον τοῦ μαθήματος», *Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5, ἐκδ. «Ἑλληνικὰ Γράμματα», Ἀθῆναι 1968, σ. 300).

³² Βλ. Ἰωάννης Π. Πύρλας, *Συνέκδημος Ὑγιεινῆς*, Παρὰ τῷ ἐκδότῃ Σ. Κ. Βλαστῶ, ἐν Ἀθῆναις 21875, σ. 378.

³³ Γεώργιος Βάφας, *Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ ἰατρικὴν ἔποψιν...*, ὁ.π., σ. 174.

των κοριτσιών διδασκόταν περισσότερο η σουηδική γυμναστική³⁴. Ένα από αυτά τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ήταν και του Γ. Μανούσου που λειτουργούσε στην Αθήνα με κυβερνητική έγκριση από το 1856. Σύμφωνα με τον κανονισμό του, που δημοσιεύτηκε το 1873, στο εκπαιδευτήριο υπήρχε τμήμα προκαταρκτικό, ελληνικό και γυμνασιακό. Οι μαθητές ήταν εξωτερικοί, διημερεύοντες, ημίσιτοι και οικοσίτοι³⁵.

Οι οικοτρόφοι μαθητές γίνονταν δεκτοί, εφόσον είχαν ηλικία 7-16 ετών, είχαν εμβολιαστεί, ήταν υγιείς και δεν έπασχαν από μεταδοτική νόσο. Σύμφωνα με τον κανονισμό, όσοι διέμεναν στο σχολείο, απολάμβαναν οικογενειακή περιποίηση. Συνέτρωγαν με την οικογένεια του Διευθυντή και η τροφή τους ήταν επαρκής και καθαρή³⁶. Έδειχναν διαρκή μέριμνα για την καθαριότητά τους, άλλαζαν τα ενδύματά τους κάθε Πέμπτη και Κυριακή και κάθε Σάββατο επιθεωρούνταν, αφού είχαν κάνει γενική καθαριότητα και τακτοποίηση των ατομικών τους ειδών. Αν το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες, έκαναν περιπάτους και σωμασκίες. Σε περίπτωση ασθένειας, η φροντίδα της νοσηλείας των μαθητών ανήκε στην οικογένεια του Διευθυντή, η οποία αναπλήρωνε τη φυσική τους μητέρα. Η υγεία και η ηθική των οικοτρόφων ήταν αντικείμενο επίβλεψης του Διευθυντή και των επιτηρητών, ακόμη και κατά την ώρα του ύπνου³⁷.

Οι γονείς των οικοτρόφων μαθητών που ανήκαν στα προκαταρκτικά τμήματα, δηλαδή νηπιαγωγείο και δημοτικό, πλήρωναν ετησίως 1080 δραχμές. Τα έξοδα αυτά ονομάζονταν «σιτεία», προκαταβάλλονταν κάθε εξάμηνο, ήταν υποχρεωτικά για όλο το έτος και περιελάμβαναν τη διατροφή, τη διδασκαλία των κανονικών μαθημάτων, την κατοικία, την καθαριότητα, την επιτήρηση και το φωτισμό. Επιπλέον, έπρεπε να πληρώσουν για τον ιατρό 36 δραχμές και για τη γραφική ύλη 48 δραχμές. Κάθε άλλο έξοδο που αφορούσε στην ενδυμασία, στην υπόδηση, στα βιβλία, στη διδασκαλία μαθημάτων πέρα από το πρόγραμμα, στην ατομική προπαρασκευή, στα φάρμακα, στον δεύτερο ιατρό, στα λουτρά και στις εκδρομές, επιβάρυνε τους γονείς³⁸.

Καλές συνθήκες υγιεινής είχαν επίσης και τα ιδιωτικά σχολεία της Φ.Ε., η οποία ιδρύθηκε το 1836 με πρωτοβουλία του Ι.Π. Κοκκώνη και λειτούργησε ένα χρόνο αργότερα με την ίδρυση στην Αθήνα παρθενιαγωγείου-διδασκαλείου

³⁴ Ο.π., σ. 168.

³⁵ Βλ. *Κανονισμός του Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου Γ. Μανούσου, συσταθέντος εν Αθήναις τῷ 1856, τῇ ἐγκρίσει τῆς κυβερνήσεως, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περρῆ, ἐπὶ τῶν ὁδῶν Βουλῆς καὶ Μητροπόλεως, Αθήνησιν 1873.*

³⁶ «Τὴν πρωΐαν περὶ ὥρ. 7 καθαρὸν ἄρτον μὲ καφφὲν καὶ γάλα, ὅταν ἦναι ἐποχὴ τοῦ γάλακτος· τὸ γεῦμα περὶ ὥρ. 12· δύο φαγητὰ μετ' ἀφθόνου ἄρτου καὶ ὀπωρικὸν τῆς ἐποχῆς· τὸ ἔσπερας, περὶ ὥρ. 7 δύο φαγητὰ». (Ο.π., σ. 12).

³⁷ Ο.π., σ. 13.

³⁸ Ο.π., σσ. 14-15. Ειδικά για τα φάρμακα και για τα λουτρά, τα ποσά που έπρεπε να καταβληθούν για το καθένα ήταν 50 δραχμές.

(Αρσάκειο). Ολόκληρη την περίοδο που ερευνά η παρούσα μελέτη, την απουσία της πολιτείας στο θέμα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, καλύπτει σχεδόν εξολοκλήρου η ιδιωτική πρωτοβουλία διά μέσου της Φ.Ε.³⁹.

Στα σχολεία της Φ.Ε. υπήρχε ιατρός και νοσοκόμος. Στον προϋπολογισμό της προβλέπονταν έξοδα για τις ετήσιες αναγκαίες επισκευές συντήρησης του κτηρίου του Αρσακείου και των παραρτημάτων του. Στις περιπτώσεις που οι επιδημίες αποδεκάτιζαν την πόλη, η υγεία του καταστήματος δεν επηρεαζόταν τόσο πολύ από τα διάφορα νοσήματα, εξαιτίας της επιμέλειας που υπήρχε για τη διαίτα των κοριτσιών. Οι ιατροί δεν μπορούσαν να θεραπεύσουν μόνο τις δυσίατες ασθένειες.

Από την ίδρυση της Φ.Ε. ως το 1849, τις ιατρικές του υπηρεσίες στα εκπαιδευτικά καταστήματα προσέφερε ο ιατρός Ν. Κωστής. Στη συνέλευση που έγινε στις 20 Μαρτίου 1849 στη μεγάλη αίθουσα του Γυμνασίου των Αθηνών, ο εισηγητής της επιτροπής των σχολείων πληροφορεί τους συνέδρους ότι ο Κωστής παραιτήθηκε από τα ιατρικά του καθήκοντα, τα οποία ανέλαβε ο ιατρός Ι. Ολύμπιος⁴⁰. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1850, παρά το γεγονός ότι η Αθήνα μαστιζόταν από πυρετούς, οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου της Φ.Ε. ήταν απολύτως υγιείς χάρη κυρίως στην ευσυνείδητη εκπλήρωση των καθηκόντων του Ι. Ολύμπιου⁴¹.

Στη βελτίωση της υγείας των ενδιαιωμένων συνετέλεσε επίσης η μεταφορά των κοριτσιών από το παλαιό οίκημα της Φ.Ε. στο Αρσάκειο, «εις οικήαν μεγάλην, τερπνήν, ευάερον και εις ἄκρον ὑγιεινήν»⁴². Στο νέο διδακτήριο από το Νοέμβριο του 1852 στεγάστηκαν όλα τα σχολεία της Εταιρείας που λειτουργούσαν τότε στην Αθήνα: διδασκαλείο θηλέων, αλληλοδιδασκτικό (το δημοτικό σχολείο) και νηπιαγωγείο. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ανατέθηκαν στην Αικατερίνη Βρόσκη καθήκοντα επιμελήτριας σε θέματα καθαριότητας και ιματισμού, αλλά και φροντίδας των ασθενών⁴³.

³⁹ Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός* (επιμέλεια έκδοσης Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου), β' ανατύπωση, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 76-77.

⁴⁰ Βλ. *Πρακτικά τῶν συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν Συνελεύσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας. Τῆς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Μεγαλειοτάτης Βασιλίσσης τῆς Ἑλλάδος, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ν. Παππαδοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1847*, σ. 16.

⁴¹ *Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1851*, σσ. 10-11.

⁴² Η μεταφορά έγινε εντός του Νοεμβρίου του 1852. Βλ. «Γενική Συνέλευσις τῶν μελῶν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας γενομένην τὴν 22 Μαρτίου 1853 (ὥρα 11 π.μ.) ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Γυμνασίου τῶν Ἀθηνῶν διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ἔτους 1853», στα *Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1852*, σ. 32. Για τα θετικά αποτελέσματα του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου στην υγεία των μαθητριών βλ. και *Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας κατὰ τὰ ἔτη 1858, 1859 καὶ 1860*, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Λ. Δ. Βιλαρᾶ, ἐν Ἀθήναις 1860, σ. 10.

⁴³ «Γενική Συνέλευσις τῶν μελῶν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας γενομένην τὴν 22 Μαρτίου 1853...», *ὁ.π.*, σ. 36.

Γενικά στο Παρθεναγωγείο λαμβανόταν μέριμνα για την υγεία και την καθαριότητα των μαθητριών. Τέτοια μέτρα ήταν η κατασκευή νιπτήρων, η παροχή κατάλληλου νερού, η ύπαρξη θεραπευτηρίου χωριστά από το υπόλοιπο κατάστημα, η κάλυψη των διαδρόμων, των κλιμάκων και της εκκλησίας με μάρμαρο και η φροντίδα για την ανανέωση του αέρα της αίθουσας παραδόσεων⁴⁴. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας πρόνοιας ήταν η διατήρηση της υγείας των μαθητριών, οι οποίες σπάνια αρρώσταιναν, παρά τις επιδημίες που έπλητταν την πόλη των Αθηνών⁴⁵. Επιπλέον, ιδιαίτερη προσπάθεια καταβαλλόταν για τη διατήρηση της καθαριότητας σε ό,τι αφορά στη χορήγηση της τροφής και στην ενδυμασία. Συντελεστικά μέσα για την επίτευξη του στόχου ήταν ο τακτικός αερισμός, τα λουτρά, οι συχνοί περίπατοι και το μάθημα της Γυμναστικής. Το έτος 1860 εν τω μεταξύ τα ιατρικά καθήκοντα στο Παρθεναγωγείο είχε αναλάβει ο Λινδερμάγιερ, ο οποίος πλαισιωνόταν από τη νοσοκόμο Αικατερίνη Απέργη⁴⁶, καθώς υπήρχε και χώρος που χρησίμευε ως νοσοκομείο.

Παρά το γεγονός ότι η νέα οικοδομή του Παρθεναγωγείου ανταποκρινόταν σε αρκετούς από τους όρους της υγιεινής, δεν έλειπαν οι επιδιορθώσεις και οι προσθήκες με σκοπό όχι μόνο την ευκολία αλλά και την υγεία των μαθητριών⁴⁷. Στις επισκευές αυτές μάλιστα είχαν λόγο και οι ιατροί, καθώς με δικές τους συστάσεις, το Συμβούλιο της Φ.Ε. αποφάσισε να καλυφθεί το πάτωμα της εισόδου του προθάλαμου με σανίδες «χάριν τῆς ὑγείας τῶν κορασίων»⁴⁸.

Η φροντίδα για την υγιεινή κατάσταση των μαθητριών ήταν τέτοια, ώστε στον απολογισμό που γίνεται για το 1861, η υγεία όλων των μαθητριών του Παρθεναγωγείου χαρακτηρίζεται «ζωηρά» και «ἀκμαία». Σε αυτό το αποτέλεσμα συντελούσε, κατ' αρχάς, η τροφή που χορηγούνταν σύμφωνα με το πρόγραμμα τροφοδοσίας και η οποία ήταν υγιεινή, καθαρή και επαρκής. Επιπρόσθετα, συνέβαλε η ιδιαίτερη φροντίδα για την καθαριότητα, τα τακτικά λουτρά, η γυμναστική, οι περίπατοι, ο κυριακάτικος χορός, και γενικά η τακτική διαίτα που εφαρμοζόταν στο Παρθεναγωγείο. Τέλος, στη διατήρηση της υγείας βοηθούσαν τα προληπτικά μέτρα που λαμβάνονταν: η επισκευή παραθύρων και θυρών, το σανίδωμα του λιθόστρωτου διαδρόμου και του ιερού ναού, καθώς και η

⁴⁴ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας κατὰ τὰ ἔτη 1858, 1859 καὶ 1860..., ὁ.π., σσ. 52-53.

⁴⁵ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας κατὰ τὰ ἔτη 1860 καὶ 1861, Τύποις Λ. Δ. Βιλλαρᾶ καὶ Α. Γ. Καναριώτου, ἐν Ἀθήναις 1861, σ. 12.

⁴⁶ Ο.π., σσ. 12-13. Ο ιατρός και η νοσοκόμος αντικαταστάθηκαν περίπου ένα χρόνο αργότερα, από τους Μακκά και Ελένη Παρασκευά αντίστοιχα, ο πρώτος λόγω θανάτου και η δεύτερη λόγω μετάβασης στην Αλεξάνδρεια. (Βλ. Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας ἀπὸ 24 Δεκεμβρίου 1861 μέχρι 25 Μαρτίου 1863, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, ἐν Ἀθήναις 1863, σ. 46).

⁴⁷ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας ἀπὸ 24 Δεκεμβρίου 1861 μέχρι 25 Μαρτίου 1863..., ὁ.π., σσ. 7-8 καὶ 15-16.

⁴⁸ Ο.π., σ. 28.

τοποθέτηση παραπετάσματος στη βόρεια είσοδο. Στην πρόληψη και στην περιθάλψη, φυσικά, καθοριστικό ρόλο είχε η φροντίδα του ιατρού και της διεύθυνσης του καταστήματος⁴⁹.

Κυρίως για λόγους υγείας, αλλά και ανάπαυσης των εσωτερικών μαθητριών, το 1863 χορηγήθηκαν στο κατάστημα 130 αχυρένια στρώματα, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν μαζί με τα υπάρχοντα μάλλινα⁵⁰. Η επιδημική νόσος της ευλογιάς που μάστιζε την πόλη της Αθήνας το 1863 δεν πρόσβαλε τις μαθήτριες του Παρθεναγωγείου χάρη στη λήψη όλων των απαραίτητων προφυλακτικών μέτρων⁵¹. Το ίδιο έτος, επίσης, όλες οι μαθήτριες της πέμπτης και ανώτατης τάξης διδάσκονταν το μάθημα της σωματικής, διανοητικής και ηθικής παιδαγωγίας⁵².

Βέβαια, παρά τη μέριμνα για την προφύλαξη της υγείας των μαθητριών δεν ήταν δυνατό να είναι απρόσβλητες από όλες τις αρρώστιες. Έτσι, το 1864 εμφάνισε επιδημική έξαρση η ιλαρά, με αποτέλεσμα να αρρωστήσουν περίπου τριάντα κορίτσια. Το γεγονός αυτό οδήγησε το Συμβούλιο της Εταιρείας, ύστερα από γνωμοδότηση του ιατρού, να αποφασίσει τη διακοπή των μαθημάτων για ένα περίπου μήνα. Εκτός από αυτό, προκειμένου να περιορίσει την επέκταση του νοσήματος, προχώρησε στη λήψη επιπλέον μέτρων, όπως στην κατασκευή θυρών για να παρεμποδίζουν την είσοδο του αέρα στους διαδρόμους του Παρθεναγωγείου και στη χορήγηση αδειών εξόδου στις μαθήτριες που το επιθυμούσαν⁵³.

Στις 5 Μαρτίου 1867, η ελεγκτική επιτροπή που απαρτιζόταν από τους Γ. Ν. Μαντσαβίνο, Σ. Σαμαθράκη, Γ. Ζώχιο, σε επιθεώρησή της σε διάφορα μέρη του καταστήματος, (κοιτώνες, νοσοκομείο και εστιατόριο), επισημαίνει την επικράτηση της τάξης και της καθαριότητας. Παρατηρεί, όμως, ότι θα ήταν καλύτερο να βρεθεί πιο ευάερη και φωτεινή αίθουσα εστιατορίου και να αντικατασταθούν τα σκεύη του με καταλληλότερα για τις ανθρώπινες

⁴⁹ Αναφορικά με την πρόληψη, το απερχόμενο συμβούλιο συνιστά τον περιορισμό της εξόδου των μαθητριών, γιατί με την επάνοδό τους είχε παρατηρηθεί έξαρση των ασθενειών. (Ο.π., σσ. 47-48). Ανάλογες αναφορές για την υγιεινή κατάσταση του Παρθεναγωγείου υπάρχουν και στα επόμενα έτη. (Βλ. ενδεικτικά *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ετών δύο: από 29 Δεκεμβρίου 1863 μέχρις 28 Μαρτίου 1865*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήνησι 1865, σσ. 21-22 και 69-70).

⁵⁰ *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ετών δύο...*, ό.π., σ. 11.

⁵¹ Ο.π., σ. 22.

⁵² Ο.π., σ. 23.

⁵³ Ο.π., σ. 45. Κρούσματα ιλαράς στο Αρσάκειο εμφανίστηκαν και το επόμενο έτος. Οι δύο μαθήτριες απομονώθηκαν με επιτήρηση ξεχωριστής νοσοκόμου. (Βλ. *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1866 και η έκθεσις των ενιαυσίων εξετάσεων, αναγνωσθεῖσα τῇ 18 Ἰουνίου 1867 ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ Π. Ρομπότη*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήναι 1867, σ. 13).

ανάγκες⁵⁴. Μία άλλη παρατήρηση της επιτροπής αφορά στην αντικατάσταση των υπόγειων αιθουσών, που φοιτούσαν οι εξωτερικές μαθήτριες, με αίθουσες παραδόσεων του μεσαίου πατώματος. Επισημαινόταν ότι η αμέλεια ενός τέτοιου ζητήματος ενείχε τον κίνδυνο ασφυξίας για τις μαθήτριες, εξαιτίας του μολυσμένου αέρα και της στενότητας των αιθουσών.

Το 1870 ιατρός του καταστήματος ήταν ο Μακκάς. Επίσης, υπήρχε συνεργασία με τον ιατρό Αλ. Αντωνιάδη, «ὅστις προθύμως ἐχορήγησε καὶ χορηγεῖ τὴν συνδρομὴν του ἰδία τε καὶ εἰς τὰ συμβούλια τῶν ἰατρῶν»⁵⁵. Σύμφωνα με τον «Οργανισμό» της Φ.Ε., που αναθεωρήθηκε το 1871, η οικονομική επιτροπή, «ἐπιτηρεῖ τὰ τῆς διαίτης, τὰ τοῦ θεραπευτηρίου καὶ τὰ τῆς καθαριότητος καθόλου»⁵⁶.

Το έτος 1872 «ἡ ὑγεία τοῦ καταστήματος δις προσβληθεῖσα ἐνέβαλεν εἰς οὐχὶ μικρὰν ταραχὴν καὶ ἀνησυχίαν τὸ τε συμβούλιον καὶ τὴν διεύθυνσιν· παθούσης κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος τῆς μικρᾶς κόρης τοῦ Κ. Μίτζα ὀστρακιάν, νόσημα μεταδοτικὸν καὶ ἐπικίνδυνον, ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν ἰατρῶν ἀναγκαῖον ν' ἀπομονωθῆ ἢ κόρη αὕτη διὰ νὰ μὴ μεταδοθῆ τὸ μίασμα, ὅθεν ἐμισθώσαμεν οἶκημα ἴδιον, ὅπου τυχούσα πασης δυνατῆς περιποιήσεως καὶ ἐπιμελοῦς νοσηλεύσεως ἐπὶ 40 καὶ ἐπέκεινα ἡμέρας αὕτη μὲν ἀνέρωσεν ἐντελῶς τὸ δὲ κατάστημα ἔμεινεν ἀπρόσβλητον καὶ ἀμίαντον· ἐσχάτως δὲ προσεβλήθησαν ἀπὸ τὴν ἐν ὅλῃ τῇ πόλει ἐπιπολάζουσας ἰλεριν ὀκτώ μὲν τῶν ἐσωτερικῶν μαθητριῶν ἐν τῷ καταστήματι ὅπου καὶ ἐνοσηλεύθησαν ἐκτός τῶν δύο, τὰς ὁποίας παρέλαβον οἱ γονεῖς των καὶ ἐνοσηλεύσαν κατ' οἶκον, ἄλλαι δὲ τόσαι προσεβλήθησαν ἐν ταῖς οἰκίαις των καὶ ἐθεραπεύθησαν παρὰ τοῖς γονεῦσιν αὐτῶν· εὐτυχῶς δὲ οὐδὲν δυστύχημα συνέβη· ἐνῶ μάλιστα τὸ νόσημα ἐσχάτως ἔλαβεν ἐν τῇ πόλει κακοήθη χαρακτήρα, ἐν τῷ καταστήματι βασιλεύει ἄκρα ὑγεία»⁵⁷.

Το έτος 1873, εξαιτίας της τετράμηνης απουσίας του Μακκά, την ιατρική θεραπεία του καταστήματος ανέλαβε ο ιατρός Αντωνιάδης «ἀφιλοκερδῶς καὶ φιλανθρωπῶς»⁵⁸. Τα πράγματα φαίνεται ότι έβαιναν καλῶς, καθῶς και το έτος 1874, παρὰ την εμφάνιση πολλῶν επιδημιῶν, η υγεία του καταστήματος δεν επηρεάστηκε. Η ιδιαίτερη φροντίδα που επιδείχθηκε για τη διαίτα των

⁵⁴ Για παράδειγμα προτείνεται η αντικατάσταση των μεταλλικών ποτηριῶν με γυάλινα. (Βλ. Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1866..., ὁ.π., σ. 43).

⁵⁵ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1870 καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν ἐνιασίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Εἰσηγητοῦ τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων ἐπιτροπῆς Κ^ου Κ. Κοντογόνου, ἀναγνωσθεῖσα τῇ 20 Ἰουνίου 1871, Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, Αθήναι 1871, σ. 24.

⁵⁶ Ο.π., σ. 86.

⁵⁷ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1872 καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν ἐνιασίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Εἰσηγητοῦ τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων ἐπιτροπῆς Κ^ου Κ. Κοντογόνου, ἀναγνωσθεῖσα τῇ 17 Ἰουνίου 1873, Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, Αθήνησι 1873, σσ. 17-18.

⁵⁸ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1873 καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν ἐνιασίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Εἰσηγητοῦ τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων ἐπιτροπῆς Κ^ου Κ. Κοντογόνου, ἀναγνωσθεῖσα τῇ 16 Ἰουνίου 1874, Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, Αθήνησι 1874, σ. 16.

μαθητριών είχε ως αποτέλεσμα τη σπάνια παραμονή τους στο θεραπευτήριο με ελαφρές αδιαθεσίες. Αναφέρεται μόνο μία περίπτωση κοριτσιού, το οποίο αποχώρησε υγιές για διακοπές στο σπίτι του, αλλά επανήλθε ασθενές και γι' αυτό περιορίστηκε στο θεραπευτήριο. Η θεραπεία, όμως, δεν είχε αίσια έκβαση και η ασθενής απεβίωσε⁵⁹.

Το 1875 τα έξοδα θεραπείας εμφάνισαν υπέρβαση 872, 70 δρχ. «ένεκα τῆς ἐνσκηψάσης ἐπιδημικῆς νόσου, καθόσον τὸ συμβούλιον ἐβιάσθη, τῇ γνωμοδοτήσει τοῦ ἱατροῦ, νὰ ἐνοικιάσῃ ἴδιον θεραπευτήριον διὰ τὰς ἀσθενεῖς μαθητρίας, καὶ νὰ προσλάβῃ καὶ ἰδιαιτέραν νοσοκόμον διὰ τὴν περιποίησιν τῶν ἀσθενῶν»⁶⁰. Το ίδιο έτος η επιτροπή διατύπωσε ευχή προς το Συμβούλιο της Φ.Ε., η οποία αφορούσε στην απομάκρυνση του θεραπευτηρίου από το εσωτερικό του καταστήματος και την ίδρυσή του σε χωριστό οίκημα πιο ευρύχωρο και με κατάλληλη διαρρύθμιση⁶¹.

Σύμφωνα με τον Κανονισμό των Παρθεναγωγείων της Φ.Ε. της 21 Ιανουαρίου 1870, οι μαθήτριες που διέμεναν στο Παρθεναγωγείο, υπότροφες, ιδιοσυντήρητες και ημισύσσιτες, έπρεπε να είναι υγιείς και εμβολιασμένες, προκειμένου να γίνει η εγγραφή τους (άρθρο 22). Η επιτροπή των σχολείων εξέταζε όλες τις μαθήτριες και κατόπιν γνωμοδοτήσεως του ιατρού του Παρθεναγωγείου σε ό,τι αφορά στην υγεία τους, έκανε αναφορά στο Συμβούλιο, που είχε και τον τελικό λόγο για την έγκρισή τους (άρθρο 23)⁶². Η Διευθύντρια είχε την ευθύνη της υγείας των μαθητριών και επιτηρούσε τη νοσηλεία, σύμφωνα με τις οδηγίες του ιατρού του Παρθεναγωγείου⁶³. Στη Γ' τάξη του Ελληνικού Σχολείου του Παρθεναγωγείου της Κερκύρας διδάσκονταν Οικιακή οικονομία και στοιχεία υγιεινής και πρακτικής ηθικής⁶⁴. Οι εσωτερικές μαθήτριες του Παρθεναγωγείου, που έμεναν και τρέφονταν εντός του καταστήματος, πλήρωναν για τροφεία, δίδακτρα και για αγορά διδακτικών βιβλίων και ύλης διδασκαλίας, 60 δρχ. μηνιαίως. Σε αυτό το ποσό συμπεριλαμβάνονταν επίσης τα έξοδα της νοσηλείας. Οι γονείς ή οι κηδεμόνες, όμως, είχαν το δικαίωμα να πάρουν στο σπίτι τους τις ασθενείς ή να στείλουν και δικό τους ιατρό κοντά σε αυτόν που υπήρχε στο Παρθεναγωγείο. Το ποσό, ωστόσο, που κατέβαλλαν κάθε μήνα παρέμεινε αμετάβλητο⁶⁵.

⁵⁹ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1874 καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν ἐνιαυσίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Κ^οΧ. Ν. Φιλαδελφῆως, ἀναγνωσθεῖσα τῇ 15 Ἰουνίου 1875, Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, Ἀθήνησι 1875, σ. 16.

⁶⁰ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1875 καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐνιαυσίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Χ. Ν. Φιλαδελφῆως, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Ἀρσακείου τῇ 27 Ἰουνίου 1876, Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, Ἀθήνησι 1876, σ. 24.

⁶¹ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1875..., ὁ.π., σ. 29.

⁶² Κανονισμὸς τῶν Παρθεναγωγείων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, σ. 10.

⁶³ Ο.π., σσ. 18-19.

⁶⁴ Ο.π., σ. 28.

⁶⁵ Ο.π., σ. 29.

Και το έτος 1876 ήταν μία καλή χρονιά από υγιεινή άποψη για τα σχολεία της Φ.Ε. Η υγεία και η ευρωστία των κοριτσιών χαρακτηρίζεται καλύτερη ακόμα και από αυτή που είχαν όταν διέμεναν στην πατρική τους οικία. Γενικά, παρουσιάστηκαν ελαφρά νοσήματα, αλλά και τα πιο σοβαρά αντιμετωπίστηκαν αποτελεσματικά. Την εποχή αυτή στην Αθήνα είχε ενσκήψει οστρακιά, νόσος ιδιαίτερα μεταδοτική και πολλές φορές επικίνδυνη για τα παιδιά. Επειδή στα σχολεία της εταιρείας παρουσιάστηκαν δύο κρούσματα, το Συμβούλιο έλαβε τα αναγκαία προληπτικά μέτρα, προκειμένου να μην προσβληθούν και άλλα κορίτσια. Τα μέτρα συνίσταντο στην απομάκρυνση των ασθενών από το κατάστημα και στην ενοικίαση, για σαράντα περίπου ημέρες, ιδιαίτερου χώρου νοσηλείας, μέχρι την πλήρη αποθεραπεία.

Το ίδιο έτος το Συμβούλιο το απασχολούσαν δύο σοβαρά προβλήματα σχετικά με την υγιεινή των μαθητριών. Το ένα αφορούσε στη στενότητα του χώρου σε σύγκριση με τον αριθμό των κοριτσιών, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν (έλλειψη αναγκαίας ποσότητας καθαρού αέρα και εύκολη μετάδοση νοσημάτων) και το άλλο στην απουσία ειδικού και ξεχωριστού νοσοκομείου. Μέχρι τότε οι ανάγκες νοσηλείας καλύπτονταν με τη χρήση ενός από τους συνεχείς θαλάμους εντός του καταστήματος⁶⁶. Όμως, είναι σημαντικό ότι οι μαθήτριες των σχολείων της Φ.Ε. σιτίζονταν κανονικά, καθώς το διαιτολόγιο περιελάμβανε ποικιλία τροφίμων, κυρίως κρέας, σε αναγκαία ποσότητα και εκλεκτή ποιότητα. Γενικά, η τροφή των κοριτσιών χαρακτηριζόταν «καλή, καθαρά, θρεπτική, υγιεινή»⁶⁷.

Το έτος 1879, «ή υγεία του καταστήματος υπήρξεν άρκούντως ευχάριστος» χάρη στις ενέργειες της Διευθύντριας και του ιατρού, τον οποίο φαίνεται ότι δε στερούνταν ποτέ το σχολείο⁶⁸. Οι καλές γενικά συνθήκες υγιεινής στα σχολεία της Φ.Ε. επέτρεπαν στη Διεύθυνση να απευθύνει προσκλήσεις στους ιατρούς. Έτσι, στην πέμπτη συνεδρίαση της «Συνόδου των Ελλήνων Ιατρών» της 9^{ης} Απριλίου 1882 ο γενικός γραμματέας ανέγνωσε έγγραφο του Διοικητικού Συμβουλίου της Φ.Ε. Αθηνών, το οποίο προσκαλούσε τα μέλη του συνεδρίου να επισκεφθούν όλα τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Εταιρείας, που βρίσκονταν στην Αθήνα⁶⁹.

Από τη μελέτη, λοιπόν, των ετήσιων εκθέσεων του Διοικητικού Συμβουλίου της Φ.Ε. προκύπτει ότι κάποιες στερεοτυπικές φράσεις

⁶⁶ Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Εταιρείας τοῦ ἔτους 1876 καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐνιαυσίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Χ. Ν. Φιλαδελφῆως, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Ἀρσακείου τῇ 26 Ἰουνίου 1877, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφῆως, ἐν Αῤῥήναις 1877, σσ. 16-17.

⁶⁷ Βλ. αναλυτικές λεπτομέρειες για την ποσότητα και ποιότητα του διαιτολογίου, *ό.π.*, σσ. 18-20.

⁶⁸ Βλ. Πρακτικά τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Εταιρείας τοῦ ἔτους 1879 καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐνιαυσίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Χ. Ν. Φιλαδελφῆως, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Ἀρσακείου τῇ 22 Ἰουνίου 1880, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, ἐν Αῤῥήναις 1880, σ. 15.

⁶⁹ Βλ. Πρακτικά τῆς ἐν Αῤῥήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν (1882)..., *ό.π.*, σ. 293. Πρβλ. ἐπίσης καὶ περ. Γαληνός, ἔτος τέταρτον, τόμος ἕβδομος, ἀριθ. 20, 15 Μαΐου 1882, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, ἐν Αῤῥήναις 1882, σ. 307.

επαναλαμβάνονταν συνεχώς. Για παράδειγμα, κάθε έτος ο εισηγητής της έκθεσης έκανε λόγο για την καλή κατάσταση των σχολείων της εταιρείας από άποψη υγιεινής ή την προστασία της υγείας των μαθητριών, όταν παρουσιαζόταν νόσημα. Τα καθήκοντα των ιατρών στα εσωτερικά σχολεία περιορίζονταν κυρίως στη θεραπεία των ασθενών μαθητών, στον εμβολιασμό τους και στη γνωμοδότησή τους για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν σε περίπτωση εμφάνισης μολυσματικών νοσημάτων⁷⁰.

Γενικότερα, πάντως, για τον 19^ο αιώνα απουσιάζουν οι συστηματικές έρευνες για την ιδιωτική εκπαίδευση. Γι' αυτή την έλλειψη, βέβαια, συνετέλεσε και το γεγονός ότι από την πολιτεία δε γινόταν κανένας ουσιαστικός έλεγχος, ώστε να προκύψουν συγκεκριμένες πληροφορίες για τα ιδιωτικά σχολεία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα στα τέλη του ίδιου αιώνα στα αρχεία του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσης, εκτός από κάποιες εκθέσεις κατά τη διεξαγωγή των ετήσιων εξετάσεων, να μην υπάρχει καμία σοβαρή έκθεση που να ασχολείται λεπτομερώς με την κατάσταση καθενός από τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια⁷¹.

Φαίνεται, όμως, ότι τα ιδιωτικά σχολεία που ανταποκρίνονταν στους όρους της υγιεινής αποτελούσαν εξαίρεση. Η κατάσταση των σχολικών κτηρίων, των σχολικών οργάνων και της επίπλωσης στα ιδιωτικά σχολεία δεν ήταν καλύτερη από αυτή των δημοσίων⁷². Όπως πληροφορούμαστε από την εισήγηση του Κ. Παπαγιάννη για τη σχολική υγιεινή στα πλαίσια του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου το 1901, στην Αθήνα την εποχή εκείνη μισθώνονταν, όχι μόνο από το δημόσιο αλλά και από τους ιδιώτες, ως σχολικά οικήματα χώροι που χρησιμοποιούνταν προηγουμένως ως υπόγεια και αποθήκες και η επιφάνειά τους ουσιαστικά μπορούσε να καλύψει μόνο το 1/3 από τον υφιστάμενο αριθμό μαθητών. Σε τέτοιους χώρους ήταν λογικό ο αερισμός να είναι πλημμελής, οι μαθητές να συνωστίζονται και να αναπνέουν μολυσμένο αέρα⁷³.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι τα ιδιωτικά σχολεία, παρ' ότι τα οικονομικά τους ήταν σαφώς καλύτερα από αυτά των δημοσίων, δεν προχωρούσαν πάντα στη δημιουργία των καλύτερων σχολικών εγκαταστάσεων. Έχει σίγουρα ξεχωριστή σημασία ότι μερικά ιδιωτικά εκπαιδευτήρια διέθεταν ιατρούς, οι οποίοι είχαν κυρίως θεραπευτικό ρόλο και δεν έκαναν κάποιες ενέργειες σε επίπεδο πρόληψης νοσημάτων. Μπορούμε να αντιληφθούμε τη σπουδαιότητα

⁷⁰ Βλ. Α. Λιμαράκης, «Περὶ ὑγιεινῆς τῶν σχολῶν», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τόμος Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908, σ. 207.

⁷¹ Βλ. Δημήτριος Μακρῆς, *Τὰ ἑλληνικὰ ιδιωτικὰ εκπαιδευτήρια τῆς σήμερον καὶ τὰ πρὸς βελτίωσιν αὐτῶν ληπτέα μέτρα*. Ανατύπωσις ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῶν ἐν τῷ σχολικῷ ἔτει 1898-1899 πεπραγμένων τοῦ ἑλληνικοῦ εκπαιδευτηρίου Δημητρίου Ν. Μακρῆ, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας Κ. Μάϊσονερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, Ἐν Αθήναις 1899, σσ. 16-17.

⁷² Βλ. ἀνάλογη διαπίστωση στο Κ. Κ. Κ. (Δαμασκηνός), «Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ σχολεία τοῦ Δήμου Ἀθηναίων», *Δελτίο Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τόμος Β', ἀριθ. Γ', Ἰούλιος 1912, σ. 201.

⁷³ *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σσ. 136 καὶ 139.

της παρουσίας του ιατρού στο σχολείο τη στιγμή που αρρώσταινε ο μαθητής, αν αναλογιστούμε ότι πολλοί μαθητές στα χωριά ήταν αναγκασμένοι να καταφεύγουν σε εμπειρικούς ιατρούς με όσους κινδύνους είχε αυτό για την υγεία τους. Όμως, η ιδιωτική εκπαίδευση με τα υψηλά δίδακτρα που απαιτούσε από τους γονείς των μαθητών, γινόταν απαγορευτική για τις κοινωνικές τάξεις που διέθεταν μικρά εισοδήματα και κατά συνέπεια ήταν μόνο για τους εύπορους.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΗ»¹ ΤΟΥ ΣΠ. ΜΩΡΑΪΤΗ (1880)

Μέχρι το 1880 η λειτουργία της δημοτικής εκπαίδευσης και τα προγράμματα ρυθμίζονταν με βάση τον *Οδηγό της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου* και από κάποιες εγκυκλίους του υπουργείου προς τους δασκάλους². Η κριτική και η αμφισβήτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου οδήγησε τελικά τον Υπουργό Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτο επί πρωθυπουργίας Χ. Τρικούπη στην καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου με την υπογραφή του σχετικού διατάγματος στις 3 Σεπτεμβρίου 1880³. Πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι η συνδιδασκτική μέθοδος στα ευρωπαϊκά σχολεία είχε αντικαταστήσει την αλληλοδιδασκτική ήδη από την εικοσαετία 1830-1850.

Με βάση τη νέα μέθοδο οι μαθητές χωρίζονταν σε τάξεις με κριτήριο την ηλικία τους, είχαν όλοι το ίδιο μέσο επίπεδο στα μαθήματα και η διδασκαλία γινόταν από το δάσκαλο⁴. Απαιτούσε σαφώς πιο ενεργό εμπλοκή του δασκάλου, ο οποίος, την ώρα που δίδασκε σε όσο το δυνατόν ομοιογενή τμήματα μαθητών, οι υπόλοιποι απασχολούνταν σιωπηλά. Πρόκειται για μέθοδο που εφαρμόζεται και στα σημερινά ολιγοθέσια σχολεία από τους δασκάλους, με τη διαφορά ότι ο χωρισμός των μαθητών στηρίζεται σε συγκεκριμένα ηλικιακά και μαθησιακά κριτήρια⁵.

¹ Πρόκειται για συντόμηση, που θα χρησιμοποιείται στο εξής, του έργου του Σπυρίδωνα Μωραΐτη, *Διδασκαλική ή σύντομοι οδηγίαί περί τῆς χρήσεως τῆς νέας μεθόδου διδασκαλίας*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1880.

² Σπύρος Ἀσδραχᾶς, Γιάννης Γιαννουλόπουλος, Φίλιππος Ἡλιοῦ, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1919)...*, ὅ.π., σ. 19.

³ Βλ. το Διάταγμα «Περὶ μεθόδου διδασκαλίας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις» στο: Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ὅ.π., τόμ. Α' (1833-1883), σσ. 107-109.

⁴ «Συνδιδασκτικὴ δὲ καλεῖται ἡ μέθοδος ἐκείνη καθ' ἣν οἱ μαθηταί, διηρημένοι πάντες εἰς δύο ἢ τρεῖς τάξεις, ἐνασχολοῦνται ὁμοῦ καὶ συνδιδάσκονται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ διδασκάλου». (Βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Ὁδηγὸς ἤτοι Ἐγχειρίδιον τῆς Προκαταρκτικῆς Διδασκαλίας πρὸς χρῆσιν τῶν δημοδιδασκάλων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Λακωνίας, ἐν Ἀθήναις 21873, σ. 1).

⁵ Βλ. Ζαχαρίας Στρατιδάκης, *Ἡ διαμόρφωση τοῦ σχολικοῦ καὶ διδακτηριακοῦ δικτύου τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης στὸν Μυλοπόταμο Ρεθύμνου (1840-1940)*, (διδασκτορικὴ διατριβή), Ἰωάννινα 2006, σ. 69.

Το ίδιο έτος, που καθιερώθηκε η συνδιδασκτική, εκδόθηκε και *Η Διδασκαλική* του Σπ. Μωραΐτη⁶, τμήμα της οποίας απέκτησε επίσημη θεσμική μορφή και αντικατέστησε τον *Οδηγό* του Κοκκώνη⁷. Με την εγκύκλιο υπ. αριθμ. 2017 της 28 Φεβρουαρίου 1881 το επίσημο πλέον πρότυπο προδιαγραφών για την οργάνωση του χώρου και τον εξοπλισμό του σχολείου βασίζεται στο έργο του Σπ. Μωραΐτη και ισχύει μέχρι το 1894. Με την ίδια εγκύκλιο επίσης το Υπουργείο ενέκρινε το έργο του γενικού επιθεωρητή Δ. Γ. Πετρίδη, *Στοιχειώδεις πρακτικαὶ ὁδηγίαι τῆς διδασκαλίας τῶν μαθημάτων ἐν τοῖς Δημοτικοῖς Σχολείοις*, στο οποίο ήταν προσαρτημένο το επίσημο πρόγραμμα μαθημάτων και έπρεπε να διδάσκεται υποχρεωτικά στα δημοτικά σχολεία, ώσπου να γίνουν οι απαραίτητες συμπληρώσεις και τροποποιήσεις⁸.

Η έκδοση το 1880 της «Διδασκαλικής» του Μωραΐτη και του πρώτου επίσημου αναλυτικού προγράμματος από τον γενικό επιθεωρητή Δ.Γ. Πετρίδη, παρά την περιορισμένη εφαρμογή τους στη σχολική πράξη, αποτελούν κείμενα άξια μελέτης, καθώς συγκροτούν τις μοναδικές επίσημες προδιαγραφές που θεσπίστηκαν για το συνδιδασκτικό σχολείο⁹. Παράλληλα, οι παιδαγωγικές αρχές

⁶ Ο Σπυρίδων Μωραΐτης ήταν ένας από τους τρεις εκπαιδευτικούς -οι άλλοι δύο ήταν ο Χαρίσιος Παπαμάρκου και ο Παναγιώτης Οικονόμου- οι οποίοι χάρι στις ενέργειες του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» σπούδασαν με υποτροφία την ερβαρτιανή παιδαγωγική στη Γερμανία. Οι υπότροφοι πήγαν στη Γερμανία το 1871 και με την επιστροφή τους στην Ελλάδα είχαν καθοριστική συμβολή στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής κατάστασης. (Βλ. Άννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997, σ. 121). Για τον καθοριστικό ρόλο του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και του «Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» στην καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου, βλ. Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο...*, ό.π., σ. 228.

⁷ Όπως συνέβη και με τον «Οδηγό», τα δύο πρώτα κεφάλαια της «Διδασκαλικής» (40 σελίδες) αποτέλεσαν νόμο του κράτους και ρύθμιζαν τον τρόπο οργάνωσης των σχολείων. Συγκεκριμένα η παράγραφος ε' της απόφασης καθόριζε ότι: «ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ σχολείου τάξιν καὶ τὴν παιδονομίαν ἐν γένει ἰσχύουσι τὰ κανονιζόμενα ἐν τῇ ἄρτι ἐκδοθείσῃ «Διδασκαλικῇ» τοῦ κ. Μωραΐτου ἐν κεφ. α'. ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος μέχρι τῆς τεσσαρακοστῆς περιλαμβανομένης καὶ κατὰ ταῦτα ὀφείλουσι πάντες οἱ διδάσκαλοι προσωρινῶς μέχρι οὗ ἐκδοθῶσι πληρέστεραι ὁδηγίαι, νὰ ῥυθμίσωσι ἐκ τῶν ἐνόνητων τὴν ἐσωτερικὴν τῶν σχολείων τάξιν». (Ολόκληρο το κείμενο της Υπουργικής απόφασης της 28 Φεβρουαρίου 1881, βλ. στο Δημήτριος Γ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ διδασκαλίας μαθημάτων ἐν τοῖς Δημοτικοῖς Σχολείοις*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Αθήναις 1881, σσ. 120-123. Βλ. επίσης Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ό.π., τόμος Α', σσ. 195-196).

⁸ Άννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο...*, ό.π., σ. 93.

⁹ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 229. Σύμφωνα με τον ίδιο, ό.π., σ. 243, κανένας από τους τύπους σχολικών κτηρίων που όριζε η «Διδασκαλική» δεν υλοποιήθηκε. Η επίπλωση και η οργάνωση με βάση τις αρχές της «Διδασκαλικής» τέθηκε σε εφαρμογή μόνο για τις νεόκτιστες ή ανακαινισμένες σχολικές αίθουσες. (Βλ. ό.π., σ. 255). Και το 1891 ακόμη ήταν σε χρήση η επιμήκης αλληλοδιδασκτική αίθουσα, η οποία εμπόδιζε τη διδασκαλία και την πειθαρχία σύμφωνα με τη συνδιδασκτική μέθοδο. Όταν υπήρχε αδυναμία εύρεσης κεντρικής οικίας για σχολική χρήση, τότε το ταμείο δημοτικής εκπαίδευσης, παράλληλα με το παράμερο σχολικό κτήριο, αναγκαζόταν από τη λαϊκή πίεση να συστήσει και δεύτερο σχολείο, προκειμένου να

του Johann Friedrich Herbart (1776-1841) αποτέλεσαν στο εξής τη βάση της κατάρτισης των δασκάλων κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο διδασκαλείο.

Και στην περίπτωση λοιπόν της *Διδασκαλικής*, όπως και στον *Οδηγό*, θα περιοριστούμε στην εξέταση των κεφαλαίων εκείνων που περιέχουν στοιχεία για τη σχολική υγιεινή. Σε σύγκριση με τους *Οδηγούς* του Κοκκώνη, στη *Διδασκαλική* γίνεται εκτενέστερη αναφορά στην τοποθεσία του οικοπέδου με βάση τους όρους της υγιεινής (κεντρικό σημείο, ευήλιο, έλλειψη υγρασίας), αλλά και γενικότερα στη σχέση υγιεινής και σχολικού κτηρίου. Εκείνη την εποχή οι επικρατέστεροι τύποι σχολικών κτηρίων ακολουθούσαν τις προδιαγραφές του γαλλικού ή του γερμανικού και ελβετικού παιδαγωγικού συστήματος¹⁰.

Η δομή, η θεματολογία και η προβληματική της *Διδασκαλικής* πάντως έχει αρκετές ομοιότητες με τον *Οδηγό*. Και τα δύο έργα έχουν τα χαρακτηριστικά του κανονισμού, αξιωματικές προτάσεις, όπως και στην πρώτη έκδοση του έργου του Κοκκώνη, και έλλειψη αιτιολόγησης για πολλές διατάξεις¹¹. Παρομοίως, προβλέπονται συγκεκριμένα όρια αναφορικά με τις διαστάσεις του διδακτηρίου, τη σχολική επίπλωση, τους διαδρόμους, τα παράθυρα και όλα τα υπόλοιπα μέρη του κτηρίου. Το γεγονός ότι υπήρχαν κατώτατες και ανώτατες τιμές για το καθένα από αυτά συσχετίζεται άμεσα με την υγιεινή της αίθουσας, αφού η παράβαση αυτών των ορίων θα σήμαινε και την κατασκευή διδακτηρίων έξω από τα πλαίσια των προδιαγραφών, γεγονός που θα είχε επιπτώσεις και στην υγιεινή τους. Η *Διδασκαλική* επίσης διδασκόταν στα Διδασκαλεία και θεωρούνταν βασικό μάθημα της εκπαίδευσης των δασκάλων¹².

Το πρώτο κεφάλαιο, *Περί του διδακτηρίου*, αναφέρεται στην οικοδομή και τη σχολική επίπλωση του διδακτηρίου (έδρα του δασκάλου, θρανία, μελανοπίνακας, αναγνωστήριο, αριθμητήριο). Για την επιλογή της τοποθεσίας έπρεπε να τηρούνται συγκεκριμένοι κανόνες υγιεινής, δηλαδή μέρη με κατάλληλο ηλιασμό και χωρίς υγρασία. Το σχολείο έπρεπε να βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλης¹³, να μην έχει επαφή με άλλα κτήρια, αλλά και να είναι μακριά από μέρη με πολύ πλήθος ή θόρυβο. Η αυλή έπρεπε να έχει μεγάλη έκταση και να περιτοιχίζεται με φυλλοβόλα δέντρα, ώστε να μη δημιουργείται σκίαση το χειμώνα. Σε κάποια πλευρά της προβλεπόταν η ύπαρξη κατάλληλων

διευκολύνει τη σχολική φοίτηση. (Βλ. Παναγιώτης Οικονόμος, «Κατασκευή Δημοτικῶν Σχολείων», *Ἐκπαίδευσις*, Ἔτος Γ', ἀριθ. 10, 30 Νοεμβρίου 1894, σ. 76).

¹⁰ Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Τὸ Νηπιαγωγεῖο κατὰ τὸν Κανονισμό τοῦ Διδασκαλείου (1874) τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, Ἰωάννινα 1996, σ. 238. Ανάπτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα, τόμος Α' (1997), του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγῶν της Σχολῆς Επιστημῶν Αγωγῆς του Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, σσ. 283-288.

¹¹ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 154.

¹² Σπ. Μωραϊτης, *Διδασκαλική...*, ὁ.π., σ. στ'.

¹³ Σε αυτό το σημείο υπάρχει αντίθεση με τον *Οδηγό* του 1830, όπου οριζόταν ως κατάλληλη τοποθεσία οικοδόμησης του σχολείου «τόπος παράμερος τῶν πολυπληθεστέρων γειτονιῶν...». Ὅπως είδαμε, ὁμως, αὐτή η προδιαγραφή δεν εφαρμόστηκε στην πράξη και τα σχολεία τοποθετούνταν στο κέντρο της πόλης, κάτι που στη *Διδασκαλική* πλέον ορίζεται ξεκάθαρα.

γυμναστικών οργάνων, τα οποία θα καλύπτονταν με στέγαστρο. Ο ρόλος της αυλής είναι σημαντικός και για έναν επιπλέον λόγο, καθώς στο βάθος της τοποθετούνταν το σχολείο, όταν ήταν αδύνατο να αποφευχθεί ο θορυβώδης δρόμος. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, έπρεπε να έχει τέτοιο προσανατολισμό προς το οικοδόμημα, ώστε να διευκολύνεται η επίβλεψή της από τα παράθυρα¹⁴.

Ο υπολογισμός της χωρητικότητας της αίθουσας γίνεται με βάση την επιφάνεια που πρέπει να αντιστοιχεί σε κάθε μαθητή. Σε συνδυασμό με το ύψος της αίθουσας (4-5 μέτρα), η μεγάλη επιφάνεια επέτρεπε και περισσότερο όγκο αέρα. Πιο συγκεκριμένα, στους μαθητές των χωριών (80-90 για κάθε δάσκαλο) αντιστοιχούσαν 0,75-1,0 τ.μ. και στους μαθητές των πόλεων (60-70 για κάθε δάσκαλο) 1,0-1,25 τ.μ. για τον καθένα¹⁵. Συνολικά το εμβαδό της αίθουσας για τα χωριά οριζόταν στα 60-90 τ.μ. και στα 50-70 τ.μ. για τις πόλεις¹⁶. Το μέγεθος της αίθουσας παραδόσεων έχει σημασία από άποψη υγιεινής, γιατί οι διαστάσεις έπρεπε να εξασφαλίζουν σε όλους τους μαθητές την καλή όραση του πίνακα, την καλή ακοή των λεγομένων του δασκάλου και την αποφυγή καταπόνησης της φωνής του τελευταίου¹⁷. Ο όγκος αέρα που αναλογούσε σε κάθε μαθητή σχετίζεται και με το ύψος της αίθουσας, το οποίο ορίζεται στα 4-5 μ. και στην ανάγκη 3,5 μ., ανάλογα και με τις άλλες διαστάσεις της αίθουσας¹⁸.

Οι απαιτήσεις για το δάπεδο της αίθουσας αφορούσαν ειδικές προδιαγραφές κατασκευής και μόνωσης. Αναλυτικότερα, το δάπεδο έπρεπε να είναι ισόγειο και από κάτω να έχει το απαραίτητο σκάψιμο, ώστε να μη σαπίζουν τα δοκάρια στήριξής του. Για την κάλυψη του κενού χώρου μεταξύ των σανίδων και της γης προβλεπόταν η τοποθέτηση διαφόρων υλικών (π.χ. άχυρο, σκουριά), προκειμένου να μη δημιουργείται αντήχηση. Ειδικοί όροι προσδιορίζονταν επίσης για τα διώροφα σχολεία με στόχο την αποφυγή της μετάδοσης του θορύβου στις αίθουσες των διαφορετικών πατωμάτων. Τη λύση στο πρόβλημα θα έδινε η κατασκευή των κατάλληλων δοκαριών και η τοποθέτηση δύο σανιδωμάτων με το μεταξύ τους διάστημα να είναι γεμισμένο με διάφορα υλικά (πρίσματα, φύκια), ώστε να αποτρέπεται η αντήχηση. Επιπλέον, κάτω από αυτό το δάπεδο προβλεπόταν η κατασκευή και δεύτερου συστήματος δοκαριών, όπου θα τοποθετούνταν κι άλλο σανίδωμα, δηλαδή η οροφή της κάτω αίθουσας¹⁹.

Ιδιαίτερη σημασία για την όραση των μαθητών είχε ο επαρκής φωτισμός της αίθουσας, ο οποίος έπρεπε να είναι αριστερός μονοπλάγιος και σε καμία περίπτωση αμφιπλάγιος ή μπροστινός. Όταν ο φωτισμός ερχόταν από αριστερά

¹⁴ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σσ. 1-2.

¹⁵ Για τις αντίστοιχες επιφάνειες που αντιστοιχούσαν σε κάθε μαθητή σε διάφορα ευρωπαϊκά σχολεία, καθώς και για τον αριθμό των παιδιών στο διδακτήριο βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 109-110.

¹⁶ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 2.

¹⁷ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 102.

¹⁸ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 4.

¹⁹ Ο.π., σσ. 4-5.

δε δημιουργούνταν και σκιές στο γραπτό του μαθητή, αδιάφορο αν αυτό δεν εξυπηρετούσε τους αριστερόχειρες μαθητές²⁰. Μπορεί, όμως, να έρχεται φως από τη στενή πλευρά που είναι πίσω από τους μαθητές. Καλύτερη θέση για την κατασκευή των παραθύρων θεωρείται η μακρά πλευρά που στρέφεται προς το νότο. Η επιφάνεια των παραθύρων εξαρτάται από την επιφάνεια της αίθουσας και έπρεπε να είναι ίση με το 1/8 μέχρι το 1/6 του εμβαδού της²¹. Αλλά για να κατασκευαστούν οι αίθουσες διδασκαλίας, όπως απαιτείται, πρέπει και το οικόπεδο να έχει όλες τις πλευρές του ελεύθερες, ώστε να επιτρέπεται ο φωτισμός του διδακτηρίου από παντού²². Άλλο κατασκευαστικό στοιχείο που επηρεάζει τη φωτεινότητα της αίθουσας, τέλος, είναι και η οροφή της, η οποία πρέπει να είναι «έντελῶς ὀριζόντειος καὶ ἐπίπεδος, καὶ κεχρωματισμένη διὰ χρώματος λευκοῦ, εἰδὲ μή, ὅσον ἐνδέχεται ἀνοικτοῦ»²³.

Άλλο κοινό σημείο μεταξύ *Οδηγού* και *Διδασκαλικής* ήταν η οπτική μόνωση των μαθητών που βρίσκονταν στην τάξη με το εξωτερικό περιβάλλον, αλλά και των ενηλίκων που ήταν απ' έξω. Το ύψος των παραθύρων, εξωτερικά, οριζόταν στα 1,80 μ. από το έδαφος, ενώ εσωτερικά 1,50 μ. από το δάπεδο. Το κάτω μέρος των παραθύρων έπρεπε να καλύπτεται με χρωματιστό ή αδιαφανές γυαλί ή με παραπετάσματα²⁴, κατασκευή που επέτρεπε στο δάσκαλο να έχει ορατότητα στον εξωτερικό χώρο, όχι όμως και στους μαθητές. Η προστασία των μαθητών από τις ηλιακές ακτίνες εξασφαλίζεται με την τοποθέτηση παραπετασμάτων στο εσωτερικό μέρος των παραθύρων, ενώ εξωτερικά προβλέπεται η τοποθέτηση ξύλινων θυρωμάτων που ανοιγοκλείνουν²⁵.

Η συνδιδασκτική αίθουσα επιβαλλόταν να κατασκευάζεται όσο είναι δυνατό πιο ευρύχωρη και να λαμβάνεται πρόνοια για ενδεχόμενη αύξηση του αριθμού των μαθητών. Δεν μπορούσε, όμως, να έχει περισσότερους από 80-100 μαθητές²⁶ και, συνολικά, το ανώτατο όριο μαθητών ενός σχολείου είναι 500 μαθητές²⁷, σε αντίθεση με την αλληλοδιδασκτική τάξη, που έστω και θεωρητικά μπορούσε να έχει και 1000 μαθητές. Πρόκειται για βασικό στοιχείο που φανερώνει και τον εντελώς διαφορετικό τρόπο οργάνωσης του συνδιδασκτικού σχολείου σε σχέση με το αλληλοδιδασκτικό. Οι διαστάσεις διαμορφώνονται ανάλογα με τη διαρρύθμιση της σχολικής αίθουσας (αριθμός και τρόπος τοποθέτησης θρανίων, διάδρομοι). Οι νέες προδιαγραφές για τα θρανία ορίζουν ότι πρέπει να είναι 4 ή 6 θέσεων, να προσαρμόζονται στο ανάστημα των μαθητών που έχουν ηλικία 8-10 ετών, αλλά και σε μεγαλύτερες ηλικίες.

²⁰ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 237.

²¹ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σσ. 5-6.

²² Ο.π., σ. 8.

²³ Ο.π., σ. 4.

²⁴ Ο.π., σ. 6.

²⁵ Ο.π., σσ. 6-7.

²⁶ Ο.π., σ. 7.

²⁷ Ο.π., σ. 10.

Πρόκειται σαφώς για στοιχεία που φανερώνουν την επίδραση της υγιεινής στον τρόπο οργάνωσης της σχολικής ζωής για τη διαφύλαξη όχι μόνο της υγείας των μαθητών, αλλά και της ηθικής τους. Παράλληλα, επιδιώκεται ο έλεγχος του σώματος και του βλέμματος των μαθητών, οι οποίοι πρέπει να βρίσκονται σε πλήρη ακινησία με σκοπό τη διατήρηση της πειθαρχίας και της τάξης, ενώ ο δάσκαλος θα μπορεί να επιβλέπει όλους τους χώρους του σχολείου²⁸.

Ο αριθμός των μαθητών που είχε κάθε αίθουσα αποτελούσε σημαντικό παράγοντα που επηρέαζε την υγιεινή της. Από αυτή την άποψη η καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου, που καθόριζε τη δημιουργία χωριστών συνδιδασκτικών τάξεων, και όχι μόνο μιας αλληλοδιδασκτικής αίθουσας, όπου βρίσκονταν όλοι οι μαθητές, αποτελούσε σίγουρα θετικό στοιχείο. Η μείωση του αριθμού των μαθητών σήμαινε και καλύτερη υγιεινή του διδασκτηρίου, αφού δεν θα υπήρχε συνωστισμός. Επομένως, αντιστοιχούσε μεγαλύτερη ποσότητα αέρα ανά μαθητή και μειωνόταν ο κίνδυνος μετάδοσης των μολυσματικών ασθενειών. Όλα αυτά, όμως, μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς στην πράξη οι σχολικές αίθουσες που χρησιμοποιούνταν στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο συνέχιζαν να στεγάζουν και τη συνδιδασκτική τάξη μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα²⁹.

Στο πρώτο κεφάλαιο, λοιπόν, τίθενται γενικότερα όλοι εκείνοι οι όροι που θα εξασφάλιζαν την υγιεινή του διδασκτηρίου. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνεται η φροντίδα που έπρεπε να υπάρχει για τα νερά της στέγης, ώστε να μη μπαίνουν στο διδασκτήριο, αλλά με ειδική κατασκευή να διοχετεύονται στον κατάλληλο τόπο. Λεπτομέρεια απαραίτητη για την υγιεινή των αιθουσών ήταν η τοποθέτηση σχάρας στην κύρια είσοδο του σχολείου, η οποία θα χρησίμευε για τον καθαρισμό των υποδημάτων των μαθητών³⁰.

Επίσης, η κατασκευή της κλίμακας απαιτούσε την εκπλήρωση ορισμένων όρων. Προκειμένου να διευκολύνεται η κίνηση των μαθητών, έπρεπε να είναι ευθύγραμμη και όχι ελικοειδής. Ακόμη, δεν έπρεπε να είναι συνεχόμενη, αλλά να χωρίζεται στα δύο και να έχει αναπαυτήριο στη μέση. Το ελάχιστο πλάτος της οριζόταν στο 1,50 μ., διάσταση ικανή να εξασφαλίσει την ασφαλή ανάβαση περισσότερων του ενός μαθητών. Το πλάτος των βαθμίδων ορίζεται στα 30-35 εκ., το ύψος στα 14-17 εκ., ενώ και από τις δύο πλευρές της κλίμακας προβλέπεται η τοποθέτηση κιγκλιδωμάτων, για να στηρίζονται οι μαθητές³¹.

²⁸ Ελένη Καλαφάτη, «Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τον 19^ο αι.», σ. 173. Για την ηθικοποίηση της καθαριότητας μετά το 1840 και την αναγόρευσή της «σε ενέχυρο της ηθικότητας και μάλιστα σε εγγύηση μιας “ευταξίας”», βλ. Georges Vigarello, (μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος), *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από το Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 231.

²⁹ Περισσότερες πληροφορίες για το ανεφάρμοστο των προδιαγραφών της Διδασκαλικής που αφορούσαν στο κτήριο βλ. Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σσ. 243-247.

³⁰ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 7.

³¹ Ο.π., σ. 8.

Συγκεκριμένα δεδομένα ισχύουν και για την κατοικία του δασκάλου. Η καλύτερη τοποθεσία για την οικοδόμησή της θεωρείται ότι είναι εντός του σχολείου και πάνω από την αίθουσα διδασκαλίας. Πρέπει να αποτελείται από 2-3 δωμάτια, ένα μαγειρείο και από ένα υπόγειο. Η είσοδος της κατοικίας επιβάλλεται να είναι διαφορετική από αυτή του σχολείου, αλλά όμως να υπάρχει και εσωτερική επικοινωνία μεταξύ τους³². Οι προϋποθέσεις αυτές που έθετε η *Διδασκαλική* για το συγκεκριμένο παράρτημα του σχολείου, μάλλον δε λάμβαναν υπόψη τους όρους της υγιεινής, καθώς η εμφάνιση λοιμώδους νόσου στην οικογένεια του δασκάλου αποτελούσε σοβαρή απειλή και για τους μαθητές³³. Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, πάντως, το Β. Δ. της 17 Μαΐου / 4 Ιουνίου 1894 «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν σχολείων»³⁴, απαγόρευε κατηγορηματικά την απευθείας επικοινωνία μεταξύ της τάξης και της κατοικίας του δασκάλου³⁵.

Τον Μωραΐτη τον απασχολεί επίσης το ζήτημα της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων. Την εποχή που γράφτηκε το βιβλίο, η συνήθης τακτική στα χωριά ήταν να υπάρχουν δύο χωριστά σχολεία στην καλύτερη περίπτωση, αλλά συχνά εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων υπήρχε μόνο ένα, με αποτέλεσμα τα κορίτσια να μένουν αμόρφωτα. Αντίθετα, στη Γερμανία επιτρεπόταν η συνεκπαίδευση και ο χωρισμός των τάξεων γινόταν όχι κατά γένη, αλλά ανάλογα με την ηλικία. Ο Μωραΐτης συνιστά τη συνδιδασκαλία, αρκεί να τηρούνται κάποιες προϋποθέσεις, όπως ο δάσκαλος να είναι έγγαμος, το διδακτήριο να διαθέτει δύο εισόδους και δύο προαύλια που χωρίζονται μεταξύ τους, στην αίθουσα τα κορίτσια να κάθονται πίσω από τα αγόρια και να υπάρχει η απαραίτητη επίβλεψη από την πλευρά του δασκάλου³⁶.

Άλλο ένα στοιχείο που συμπεριλαμβάνεται στην υγιεινή του διδακτηρίου είναι η σχολική επίπλωση, κυρίως το θρανίο, η έδρα του δασκάλου, ο μελανοπίνακας, αλλά και τα όργανα διδασκαλίας, όπως το αναγνωστήριο με τα γράμματα για την πρώτη ανάγνωση και το αριθμητήριο.

Κατ' αρχάς, η έδρα του δασκάλου τοποθετείται σε τέτοιο το σημείο της αίθουσας, ώστε να διευκολύνεται ο αριστερός μονοπλάγιος φωτισμός, αλλά να μην έρχεται φως από την μπροστινή πλευρά προς τους μαθητές. Επιπλέον, η έδρα πρέπει να είναι υπερυψωμένη, ενώ ορίζονται συγκεκριμένες διαστάσεις για την κατασκευή της, όπως και για το αναλόγιο³⁷. Η κατασκευή της έδρας με αυτό

³² Ο.π., σσ. 8-9.

³³ Βλ. Δ. Στεφάνου, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σ. 48.

³⁴ Βλ. Νομική Βιβλιοθήκη «Θέμιδος» - Αριθ. 7, Κώδηξ «Θέμιδος» ἤτοι Συλλογὴ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ἐγκυκλίων κλπ. ἐκδοθέντων καὶ δημοσιευθέντων κατὰ τὸ ἔτος 1894, Ἐπιμελεία Θ. καὶ Π. Ἀγγελοπούλων, Δικηγόρων καὶ Διευθυντῶν τῆς «Θέμιδος», ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Νέων Ἰδεῶν, ἐν Ἀθήναις 1895, σσ. 22-24.

³⁵ Ο.π., σ. 24.

³⁶ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σσ. 11-12.

³⁷ Ο.π., σσ. 12-14.

τον τρόπο, εκτός του ότι διευκόλυνε την επιτήρηση των μαθητών από το δάσκαλο, επέτρεπε και στους μαθητές να έχουν οπτική επαφή μαζί του.

Τα βασικά μέρη των θρανίων είναι το γραφείο, το κάθισμα, το υποπόδιο, η βιβλιοθήκη και το ερεισίνωτο. Για τον τρόπο της κατασκευής τους, όπως και της τοποθέτησης και των αποστάσεων, ορίζονται με λεπτομερή περιγραφή συγκεκριμένες διαστάσεις, που καλύπτουν μεγάλη έκταση σε σύγκριση με τα άλλα όργανα. Πάνω στο γραφείο προβλέπεται και η τοποθέτηση ενός ή δύο μελανοδοχείων. Το πλάτος του καθίσματος των θρανίων ορίζεται στα 18-22 εκ., ενώ η απόστασή του καθίσματος από το γραφείο πρέπει να είναι ανάλογη με το ανάστημα των μαθητών. «Εύρίσκεται δὲ αὕτη, ἄν, καθημένου τοῦ μαθητοῦ καὶ ἔχοντος τοὺς βραχίονας καθέτους, μετρηθῆ ἢ ἀπὸ τοῦ καθίσματος μέχρι τοῦ ἀγκῶνος ἀπόστασις καὶ εἰς τὸ μῆκος τοῦτο προστεθῶσιν ἔτι 8-9 ἑκατοστόμετρα. Διὰ μαθητὰς 8-10 ἐτῶν θὰ εἶναι ἡ ἀπόστασις αὕτη 0,25-0,27 μτρ. Ἡ δὲ ὀριζόντιος διάστασις τοῦ καθίσματος ἀπὸ τοῦ ἀναλογίου ἔστω 0,3-0,05 μτρ.»³⁸. Εκτός όμως από τις υποδείξεις που αναφέρονται σε όσους μαθητές ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 8 με 10 ετών, υπάρχουν λεπτομερείς οδηγίες για την κατασκευή των θρανίων, τα οποία θα προσαρμόζονται και σε μεγαλύτερους μαθητές³⁹. Ωστόσο, την εποχή που γράφτηκε το έργο του Μωραΐτη δεν είχαν γίνει ακόμη στην Ελλάδα μετρήσεις του αναστήματος των μαθητών· επομένως, τα στοιχεία που παραθέτει μαρτυρούν, όπως συμβαίνει με πολλά άλλα μέρη, έπιπλα και αντικείμενα του διδασκαστηρίου, την επίδραση αντίστοιχων θεωρήσεων υγιεινής που επικρατούσαν στο εξωτερικό. Συνεπώς, η χρήση μετρήσεων που είχαν γίνει σε άλλα κράτη θα είχε ως αποτέλεσμα την κατασκευή θρανίων, στα οποία έπρεπε να προσαρμοστεί ο Έλληνας μαθητής και όχι το αντίθετο, δηλαδή την προσαρμογή του θρανίου προς το μαθητή.

Τα θρανία που προβλέπονταν ήταν 4 ή 6 θέσεων και έπρεπε να τοποθετούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να διευκολύνουν τόσο την είσοδο και την έξοδο των μαθητών όσο και την επιτήρηση του δασκάλου⁴⁰. Σε ό,τι αφορά στο μήκος του θρανίου, ρυθμιζόταν από τον αριθμό των μαθητών που θα κάθονταν (4 ή 6) και από την ηλικία τους. Ορίζεται, μάλιστα, και συγκεκριμένος τρόπος υπολογισμού των διαστάσεων που πρέπει να καταλαμβάνει κάθε μαθητής στο θρανίο: «ὁ μαθητὴς καθημένος ἐντὸς τοῦ βάρθρου ἐπιθέτει τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ ἀναλογίου οὕτως, ὥστε οἱ δύο πῆχεις νὰ σχηματίζωσι εὐθειαν γραμμὴν, αἱ δὲ παλάμαι νὰ εἶναι ἐπιτεθειμέναι ἐπ' ἀλλήλας οὕτως, ὥστε τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων τῆς μιᾶς νὰ κεῖνται τοῦ καρποῦ τῆς ἄλλης. Οὕτως ἔχουσῶν τῶν χειρῶν, τὸ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου ἀγκῶνος διάστημα εἶναι τὸ ζητούμενον. Εἰς μαθητὰς 8-10 ἐτῶν εἶναι 0,50-0,55 μτρ. Ἐν ἀνάγκῃ δύναται κατὰ τι νὰ ἐλαττωθῆ τοῦτο, ἀλλ'

³⁸ Ο.π., σ. 15.

³⁹ Ο.π., σ. 16.

⁴⁰ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 17.

οὐδέποτε πλέον τῶν 10 ἑκατοστομέτρων»⁴¹. Για την ασφάλεια των μαθητῶν πρέπει ἀκόμη οἱ γωνίες των θρανίων νὰ εἶναι στρογγυλεμένες⁴².

Το δεύτερο κεφάλαιο της «Διδασκαλικῆς» αφιερῶνεται στην τάξη, ἡ οποία εἶναι ἀπαραίτητη για την ευόδωση του ἔργου που ἐπιτελεῖται στο σχολεῖο. Ἡ ἀπουσία της, ἐκτός των ἄλλων, ἐνέχει σωματικούς και ψυχικούς κινδύνους. Για την ἐπίτευξή της καθοριστικός εἶναι ὁ ρόλος του δασκάλου, που πρέπει νὰ φροντίσει γι' αὐτήν, πρὶν, κατά τη διάρκεια, μετὰ τη διδασκαλία και μεταξύ των μαθημάτων⁴³. Τον ἴδιο στόχο πρέπει νὰ ἐξασφαλίζει και ἡ κατάταξη των μαθητῶν στα θρανία. Ἐτσι, ἐπιβαλλόταν ἡ εφαρμογή κριτηρίων ἠθικῆς και υγιεινῆς, καθὼς «ὡς ὄρος κατατάξεως πρέπει νὰ τίθεται ἡ ἡλικία, ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ κατάσταση, καὶ τὸ εὐάγωγον ἢ δυσάγωγον τῶν παιδῶν. Δηλαδή οἱ νεώτεροι πρέπει νὰ τοποθετῶνται πλησιέστερον (ἐννοεῖται της ἑδρας του δασκάλου)· ὡσαύτως οἱ μυωπικοὶ καὶ οἱ δυσήκοοι...». Ἡ διατήρηση της τάξης ἀκόμη ἀπαιτεῖ οἱ «ἀσθενικοὶ παῖδες νὰ μὴν τοποθετῶνται ἐν χειμῶνι παρὰ τὴν θύραν, ἐσκιατραφημένοι νὰ μὴ ἐκτίθενται εἰς τὸν ἥλιον»⁴⁴.

Κάθε πρῶτῳ ὁ δάσκαλος ἔπρεπε νὰ ἐπιθεωρεῖ την καθαριότητα των μαθητῶν λίγο πρὶν ἀπὸ την ἑναρξη της διδασκαλίας και με συγκεκριμένα προστάγματα. Ὁ ἐλεγχος της καθαριότητας ἀρχίζε με την εἴσοδο του δασκάλου στην αἴθουσα και ἀφορούσε κατ' ἀρχάς τις δύο πλευρές των χειρῶν. Οἱ μαθητές υπάκουαν στις ἐντολές του: «τὰς χεῖρας ἐπάνω» και «στρέψατε αὐτάς». Το τρίτο πρόσταγμα ἦταν για τα μαντίλια των μαθητῶν, τα οποία ἔπρεπε νὰ ἐπιδείξουν, ὅταν ἀκούγαν: «τὰ μανδύλιά σας». Παράλληλα με τον ἐλεγχο της καθαριότητας των χειρῶν ὁ δάσκαλος ἐπιθεωρούσε ἀν εἶναι καθαρά και τα ἄλλα μέρη του σώματος, δηλαδή το πρόσωπο, τα ἀφτιά, το κεφάλι, ὅπως και τα υποδήματα. Ἡ πλημμελὴς εφαρμογή των παραπάνω ὀρων καθαριότητας ἀπὸ την πλευρὰ των μαθητῶν συνεπαγόταν ἢ τον ἐπιτόπιο καθαρισμὸ στη βρῦση του σχολεῖου ἢ την ἀπομόνωσή τους ἀπὸ τους ἄλλους μαθητές ἢ ἀκόμη και την ἀποπομπή τους στο σπίτι σε περίπτωση διαρκῶν ἐπαναλήψεων⁴⁵.

Μετὰ τον ἐλεγχο της καθαριότητας και την τέλεση της προσευχῆς οἱ μαθητές ἔπρεπε νὰ κάθονται στα θρανία με τέτοιο τρόπο, ὡστε «νὰ κρατῶσι τὸν κορμὸν των εὐθὺν καὶ ὄρθιον, ἀκόμη καὶ ὅταν γράφωσι, τοὺς δὲ πόδας νὰ ἔχωσι παρ' ἀλλήλους ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου, οὐδέποτε ἐπ' ἀλλήλους, οὐδὲ νὰ κινῶσιν

⁴¹ Ο.π., σσ. 18-19.

⁴² Ο.π., σ. 19.

⁴³ Βλ. κεφ. «Περὶ τῆς ἐν τῷ σχολεῖῳ τάξεως», ὁ.π., σ. 23 κ.ε. Το ἴδιο ἀκριβῶς κεφάλαιο εἶχε δημοσιευτεῖ στο περιοδικὸ Πλάτων του Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου το 1879. (Βλ. Σπύρος Μωραΐτης, «Περὶ τῆς ἐν τῷ σχολεῖῳ τάξεως», Πλάτων, τόμος Α', τεῦχος Ε', Φεβρουάριος 1879, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείας, Αθήνα, σσ. 146-156 και συνέχεια στο τεῦχος ΣΤ', 31 Μαρτίου 1879, σσ. 169-171).

⁴⁴ Σπ. Μωραΐτης, Διδασκαλική..., ὁ.π., σ. 27.

⁴⁵ Ο.π., σ. 29.

αυτούς»⁴⁶. Με αυτό τον τρόπο ο βασική επιδίωξη ήταν σίγουρα η τήρηση της τάξης, αλλά η ευθυτενής στάση βοηθούσε και στη διατήρηση της καλής στάσης του μαθητή κατά τη γραφή⁴⁷. Η στάση που θα είχε ο μαθητής στο θρανίο αφορούσε όλο το σώμα του. Δεν μπορούσαν, επομένως, να παραλειφθούν τα χέρια, τα οποία αν δεν κρατούσαν βιβλίο ή γραφίδα ή ήθελαν να φανερώσουν κάτι, «πρέπει να ἔχωσιν ἀείποτε συμπεπλεγμένας ἔμπροσθέν των ἐπὶ τοῦ γραφείου...»⁴⁸.

Αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις που γίνονται για τις κατ' οἶκον εργασίες, οι οποίες καθορίζονταν με κοινωνικά κριτήρια. Ειδικότερα, η ποσότητά τους στις πόλεις μπορούσε να είναι περισσότερη από τα χωριά, όπου οι μαθητές δε διαθέτουν πολύ ελεύθερο χρόνο, καθώς αυτός αναλώνεται σε οικιακές εργασίες. «Ὡς πρὸς τὸ ποιόν, ἡ ἐπιβαλλομένη οικιακὴ ἐργασία πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε τοιαύτη, ὁποῖαν νὰ εἶναι βέβαιος ὁ διδάσκαλος ὅτι καὶ οἱ ἀσθενέστατοι τῶν μαθητῶν θὰ δύνανται νὰ τὴν ἐκτελέσωσιν ἄνευ ξένης βοήθειας»⁴⁹. Πρέπει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι με την εξέλιξη της σχολικής υγιεινής στα επόμενα χρόνια, η κατάχρηση γενικά των σχολικών καθηκόντων κατ' οἶκον, θεωρήθηκε ως ένα από τα αίτια της διανοητικής υπερκόπωσης. Ήταν γενικά παραδεκτό ότι η κατ' οἶκον μελέτη προξενεί βλάβη στην υγεία του παιδιού και γι' αυτό επιβαλλόταν να περιορίζεται στο ελάχιστο. Οι οικιακές σχολικές εργασίες επιτελούν το σκοπό τους, όταν λειτουργούν ως συμπλήρωση και όχι αναπλήρωση του μαθήματος.

Δε λείπουν ακόμη οι υποδείξεις για την προστασία της ηθικής των μαθητών, όπως συνέβαινε και στους *Οδηγούς* του Κοκκώνη. Ο δάσκαλος έπρεπε να είναι εξαιρετικά φειδωλός στη χορήγηση άδειας προς τους μαθητές για έξοδο τους κατά τη διάρκεια του μαθήματος, «πλὴν ἂν εἶναι βέβαιος ὅτι διὰ σωματικὴν ἀσθένειαν καὶ ὄχι δι' ἀπρονουσίαν ἢ κακὴν ἔξιν λαμβάνουσι χρεῖαν τούτου»⁵⁰. Αντίθετα, όσοι επιμένουν χωρίς λόγο να ζητούν άδεια πρέπει να τιμωρούνται από το δάσκαλο. Με την ελεγχόμενη έξοδο των μαθητών συμφωνούσε και ο Γ. Βλάμος, γιατί σε διαφορετική περίπτωση η κατακράτηση ούρων μπορούσε να οδηγήσει σε σεξουαλική διέγερση- αυνανισμό⁵¹.

Σημαντικό ρόλο για την αποκατάσταση της σωματικής και της διανοητικής κόπωσης των μαθητών έχουν τα διαλείμματα, η διάρκεια των οποίων ορίζεται δεκάλεπτη. Επιπλέον, η ανάγκη των διαλειμμάτων επιβαλλόταν για την ανανέωση του μολυσμένου αέρα της σχολικής αίθουσας⁵²

⁴⁶ Ο.π., σ. 30.

⁴⁷ Για το θέμα της σωστής στάσης του σώματος βλ. και Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 522-553.

⁴⁸ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 30.

⁴⁹ Ο.π., σ. 32.

⁵⁰ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 38.

⁵¹ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 791.

⁵² Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, σσ. 40-41.

και την ικανοποίηση των σωματικών αναγκών. Αλλά και κατά τη διάρκεια αυτής της σύντομης διακοπής των μαθημάτων, οι μαθητές έπρεπε να ζητήσουν άδεια από το δάσκαλο, για να πάνε στα αποχωρητήρια. Σε κάθε περίπτωση βέβαια, ο δάσκαλος όφειλε να μην επιτρέπει την αποχώρηση πολλών μαθητών, αλλά και να φροντίζει για τη γρήγορη επιστροφή τους⁵³. Ο στόχος ήταν προφανής: προφύλαξη των μαθητών από ηθικές διαστροφές και έλεγχος της σεξουαλικότητας.

Πρόνοια λαμβάνεται ακόμη και για τις στιγμές που επικρατούν δύσκολες καιρικές συνθήκες (ψύχος ή καύσωνας). Σε τέτοιες περιπτώσεις εναπόκειται στο δάσκαλο να μεταβάλλει την ώρα έναρξης του διαλείμματος μετά τη δεύτερη ώρα ή να επιτρέψει στους μαθητές να βγουν διάλειμμα κανονικά και να κυκλοφορούν ήσυχα στους διαδρόμους του σχολείου, οπότε και τα παράθυρα της αίθουσας μπορούν να είναι ανοικτά. Ο δάσκαλος επίσης, ανάλογα με τον καιρό, θα καθορίσει και τα ενδύματα που πρέπει να φορούν οι μαθητές στο διάλειμμα⁵⁴.

Μεγάλη σημασία φυσικά είχε και ο χαρακτήρας του δασκάλου, ο οποίος επιβαλλόταν να είναι καθαρός εσωτερικά και εξωτερικά (σώμα, ενδυμασία), γιατί αποτελούσε πρότυπο για τους μαθητές του και ό,τι απαιτούσε από εκείνους έπρεπε και ο ίδιος να το εφαρμόζει. Γι' αυτό και «πρέπει να είναι εις ἄκρον καθάριος καὶ φιλόκαλος, ἀπηλλαγμένος φαύλων ἔξεων, μορφασμῶν, χειρονομιῶν, καὶ οὐδὲ στιγμὴν νὰ ἐπιλανθάνεται ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἑαυτοῦ. Ἄν τὰναντία παρατηροῦνται ἐπὶ τινος διδασκάλου, μάτην θὰ ζητῆ οὗτος εὐκαιρίαν νὰ μᾶς ἐπιδείξη τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς του. Εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι εἶναι ἀδύνατον ἐν ῥυπαρῶ σώματι νὰ ἐνοικῆ καθαρὰ ψυχὴ. Δὲν ἐννοοῦμεν δὲ καὶ πῶς, τοιοῦτος ὢν, θὰ πλησιάσῃ πρὸς τοὺς παῖδας, ἵνα θεωρήσῃ ἄν εἶναι καθαροί, χωρὶς νὰ γείνη καταγέλαστος»⁵⁵.

Με βάση, τελικά, το νέο πνεύμα της συνδιδασκτικής μεθόδου ο δάσκαλος έπρεπε να είναι το καλό παράδειγμα για τους μαθητές του, προκειμένου να μπορεί να επιτελεί κατά τον καλύτερο τρόπο τη βασική αποστολή του, που ήταν η ηθική διαπαιδαγώγηση των μαθητών του. Ήταν απαραίτητο, δηλαδή, ο ίδιος να αποτελεί ηθικό πρότυπο και να αποδέχεται τις δυτικές αστικές αξίες, στις οποίες ανήκει και η καθαριότητα, αλλά και τις ανατολικές αξίες που σχετίζονταν με τη διαμόρφωση «ευσεβούς χριστιανού»⁵⁶. Σύμφωνα με τον Δ.Γ. Πετρίδη, ο ηθικός χαρακτήρας του δασκάλου προϋποθέτει και κάποιες αρετές, όπως η ευσέβεια, η πραότητα, η φιλοπονία, η οικονομία, η δικαιοσύνη, η κοσμιότητα και η καθαριότητα, διότι η κατοχή τους σημαίνει και ευκολότερη μετάδοσή τους στους μαθητές⁵⁷. Παρόμοια ηθική παιδεία έπρεπε να έχουν και οι

⁵³ Ο.π., σ. 41.

⁵⁴ Ο.π., σ. 42.

⁵⁵ Ο.π., σ. 44.

⁵⁶ Βλ. σχετικά Άννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο...*, ό.π., σσ. 127-129.

⁵⁷ Δ. Γ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις πρακτικάί οδηγίαί...*, ό.π., σ. 17.

μαθητές, με βάση τα νομοσχέδια Θεοτόκη το 1889. Ο εθισμός των μαθητών σε τέτοιες αρχές, σύμφωνα με τον υπουργό, δεν εξαρτώνταν από το πλήθος των μαθημάτων ή των ωρών της διδασκαλίας, αλλά από την προσωπικότητα του δασκάλου, τα κατάλληλα παιδονομικά μέσα, τα διδακτικά όργανα, τη σχολική επίπλωση και την οικοδομή του διδακτηρίου⁵⁸.

Ζήτημα σχετικό με την υγιεινή της διδασκαλίας είναι και η ηλικία έναρξης της σχολικής φοίτησης. Σύμφωνα με τη *Διδασκαλική*, η μαθητεία στο δημοτικό σχολείο πρέπει να είναι τουλάχιστον τετραετής και ορίζεται ως προαπαιτούμενο «να ἔχωσιν οἱ τὸ πρῶτον εἰσερχόμενοι εἰς τὸ σχολεῖον τουλάχιστον τὸ 5^{ον} ἔτος συμπληρωμένον»⁵⁹. Πρόκειται σαφώς για μία πρόωγη ηλικία έναρξης της εκπαίδευσης, δεδομένου ότι και οι διαφωνίες υγιεινολόγων και παιδαγωγών για το ίδιο θέμα αφορούσαν συνήθως στη συμπλήρωση του 6^{ου} ή 7^{ου} έτους. Στην Ελλάδα πάντως ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895 (άρθρο 1) όριζε ότι η πρώτη φοίτηση στο σχολείο έπρεπε να αρχίζει στην αρχή του 7^{ου} έτους⁶⁰.

Το πρόγραμμα μαθημάτων διακρίνεται από το αν το σχολείο διαθέτει περισσότερους ή λιγότερους από τέσσερις δασκάλους. Στο τετρατάξιο σχολείο τα μαθήματα των τριών πρώτων τάξεων αρχίζουν το πρωί στις 8 η ώρα, εκτός από το χειμώνα που μπορεί να αρχίσουν στις 8.30, και λήγουν στις 12. Η μεσημβρινή διδασκαλία γίνεται μεταξύ 2-4. Όσο για την Δ' τάξη του τετρατάξιου σχολείου η πρωινή διδασκαλία διαρκεί από τις 8 μέχρι τις 12, εκτός από το θέρος που το πρωινό ωράριο μπορεί να γίνει 7-11 και το απογευματινό 2-5⁶¹. Παρόμοιο σχεδόν είναι και το πρόγραμμα για τα μικρότερα σχολεία.

Ο Μωραΐτης επίσης κάνει αναφορά και στο πρόγραμμα μαθημάτων των μονοθέσιων σχολείων της Γερμανίας και κυρίως της Σαξονίας, όπου οι μαθητές χωρίζονται σε ανώτερο και κατώτερο τμήμα. Στο ένα γινόταν μόνο πρωινή διδασκαλία και στο άλλο μόνο απογευματινή. Συνιστά, μάλιστα, την εφαρμογή αυτής της διάταξης σε όσα επαρχιακά σχολεία δεν υπήρχε δυνατότητα διορισμού δεύτερου δασκάλου και οι μαθητές ήταν πάνω από 80, καθώς και εκεί όπου οι μαθητές ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες τις περισσότερες ώρες του έτους. Για το ανώτερο τμήμα, που αποτελούταν από τις Γ' και Δ' τάξεις, προτείνει 4ωρη πρωινή διδασκαλία, ενώ για το κατώτερο τμήμα, Α' και Β' τάξη, 3ωρη μεσημβρινή διδασκαλία. Τη χειμερινή περίοδο το ωράριο μαθημάτων του ανώτερου τμήματος έπρεπε να είναι 8-12, ενώ το καλοκαίρι 7-11 και στην ανάγκη 11.30. Το αντίστοιχο για το κατώτερο τμήμα είναι 1 ½ - 4 ½ και 2 ή 2 ½ - 5 ½ ⁶².

⁵⁸ Έκπαιδευτικά Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως Ὑπουργοῦ Γεωργίου Θεοτόκη τῆ 4 Δεκεμβρίου 1889, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 73.

⁵⁹ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σ. 49.

⁶⁰ Βλ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, *Νόμος περὶ τῆς Στοιχειώδους ἢ Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 3.

⁶¹ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σσ. 51-52.

⁶² Ο.π., σσ. 302-304.

Διαπιστώνουμε από τα παραπάνω ότι ο Μωραΐτης προβλέπει και την απογευματινή σχολική εργασία, παρά το γεγονός ότι είχε επικριθεί από ερευνητές για τις δυσμενείς της επιδράσεις στην υγεία των μαθητών. Για παράδειγμα ο S. Monnard είχε αποδείξει ότι η νοσηρότητα των μαθητών που παρακολουθούσαν πρωινά προγράμματα διδασκαλίας ήταν 13-25 % για τα αγόρια και 21-40 % για τα κορίτσια. Αντίθετα, τα αντίστοιχα ποσοστά της απογευματινής εργασίας ήταν 26-37 % και 30-45 %. Συνεπώς η απογευματινή διδασκαλία έπρεπε να περιορίζεται μόνο στα τεχνικά μαθήματα, την ωδική, τη σωμασκή, τις παιδιές και τους περιπάτους⁶³. Εντούτοις, η κατάταξη των διαφόρων μαθημάτων στη Διδασκαλική δε λάμβανε υπόψη την αρχή της τοποθέτησης των δυσκολότερων μαθημάτων το πρωί και των ευκολότερων το απόγευμα. Έτσι, μαθήματα όπως η Μουσική, η Γυμναστική και η Ιχνογραφία κατατάσσονταν στο πρωινό πρόγραμμα (11-12), ενώ η Αριθμητική στο απογευματινό (2-3)⁶⁴.

Ειδικά για τη γυμναστική συνιστάται η ανόργανη «διά τὰ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν δημοτικά σχολεῖα». Δεν αποκλείεται, όμως, η τοποθέτηση στην αυλή του σχολείου απλών γυμναστικών οργάνων, όπως η οριζόντιος δοκός, ο κάθετος ιστός και οι κατασκευές άλματος, τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από όλους τους μαθητές. Ως χρήσιμο σύγγραμμα για την απόκτηση των σχετικών γνώσεων συστήνεται το έργο του Ν. Πύργου, *Ἐγχειρίδιον ἀνοργάνου γυμναστικῆς καὶ ἡμιοργανικῆς*⁶⁵. Σημαντικό στοιχείο, τέλος, για το μάθημα της γυμναστικής, που εκείνη την εποχή δεν είχε ουσιαστική θέση στα προγράμματα των δημοτικών σχολείων, παρά τις κατά καιρούς διάφορες νομοθετικές προβλέψεις, ήταν η σχεδίαση στεγασμένου χώρου για το σκοπό αυτό⁶⁶.

⁶³ Βλ. Δ. Στεφάνου, *Σχολική Υγιεινή...*, ό.π., σσ. 167-168.

⁶⁴ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., σσ. 51-52.

⁶⁵ Ο.π., σ. 290.

⁶⁶ Βλ. Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ό.π., στο τέλος του βιβλίου, «Πίναξ 1, Σχήμα Α'».

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΥΓΙΕΙΝΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1880-1894

Το Μάρτιο του 1879 ο Υπουργός Παιδείας Α. Αυγερινός ανέθεσε στον Μ. Βρατσάνο την επιθεώρηση των δημοτικών σχολείων της Εύβοιας και της Σκύρου¹. Από την άμεση εποπτεία των σχολείων διαπιστώθηκαν οι άθλιες υγειονομικές συνθήκες που επικρατούσαν. Ενδεικτικό της εικόνας είναι το γεγονός ότι ακόμη και στην πρωτεύουσα της Εύβοιας, τη Χαλκίδα, η κατάσταση του δημοτικού σχολείου θηλέων ήταν οικτρή. Στο σχολείο αυτό παλαιότερα φοιτούσαν αγόρια, τα οποία ουσιαστικά τιμωρήθηκαν με την παραμονή τους σε μία τέτοια τρώγλη που στη συνέχεια παραχωρήθηκε στα κορίτσια. Ο Βρατσάνος είναι αποκαλυπτικός στις περιγραφές του για την εικόνα του οικήματος: «οἶκημα σχήματος παραλληλογράμμου ἰκανοῦς ὑπὸ τὴν γῆν πόδας, περιπεφραγμένον πανταχόθεν ὑπὸ τοίχων ὑψηλῶν, ὑγρὸν καὶ ἀκάθαρον, μετ' ὄπῶν χαινουσῶν ἐπὶ τοῦ πατώματος, θρανία, ἐφ' ὧν δύναται τις νὰ ἀναγνώσῃ τὰ ὀνόματα μαθητῶν, ὑπὲρ τὰ πενήκοντα ἤδη ἔτη γεγονότων, ἀποπάτους ὑπερεκχειλίσαντας καὶ ἀφόρητον τὴν δυσωδίαν ἀποπνέοντας». Αμέσως παρακάτω αναθεματίζει την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, χαρακτηρίζει το σχολείο στάβλο και αναφέρεται στις βλάβες που επιφέρει στην υγεία των μαθητών: ωχρότητα προσώπου, βαθουλωτά μάτια, σώματα σκελετώδη, παθήσεις στα αναπνευστικά ὄργανα, κόπωση και χάνωση.

Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στο δημοτικό σχολείο αρρένων, όπου ο συνωστισμός ήταν μεγάλος, καθώς φοιτούσαν 300 μαθητές. Χαρακτηριστική ήταν η οσμή από το δηλητηριώδες ανθρακικό οξύ που έβγαινε από τις πόρτες και τα παράθυρα και η οποία γινόταν αισθητή ακόμη και πριν από την είσοδο στο κτήριο. Οι συνθήκες αυτές αναγκάζουν τον Βρατσάνο να «ἐλεεινολογεῖ τὴν ἀκηδίαν τῆς δημοτικῆς καὶ διοικητικῆς ἀρχῆς» και να ευσπλαγχνίζεται ὅσους γονεῖς ἔστελναν τα παιδιά τους σε τέτοια «σφαγεία»².

Η απογοητευτική κατάσταση στα σχολεία από άποψη υγιεινής αποτυπώνεται και στις εκθέσεις των σχολικών επιθεωρητών³, οι οποίοι

¹ Μιλτιάδης Βρατσάνος, «Απομνημονεύματα τῆς κατὰ τὴν Εὐβοίαν καὶ Σκύρον ἐκδρομῆς μου», *Τό Παιδαγωγικόν Σχολεῖον*, Ἔτος Β', Μάρτιος 1885, Φυλλάδιον Γ', σσ. 349-367.

² Ο.π., σ. 352.

³ Ο θεσμός των Εκτάκτων Επιθεωρητῶν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη καταγραφῆς τῆς κατάστασης ὅλων τῶν σχολείων, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἓνα ἐνιαίον σχολικὸ δίκτυο σὲ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ επικράτεια, ἣ ὁποία εἶχε ἀυξηθεῖ με τὶς ἐνσωματώσεις διαφόρων ἐλληνικῶν ἐδαφῶν (Ἐπτάνησα, τμήμα τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου). (Βλ. σχετικὰ Αποστόλης Ἀνδρέου, Γιώργος Παπακωνσταντίνου, *Ἐξουσία καὶ Ὁργάνωση-Διοίκηση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συστήματος*, «Νέα Σύνορα», Ἐκδοτικὸς Ὁργανισμὸς Λιβάνη, Ἀθήνα 1994, σσ. 262-263).

στάλθηκαν το 1882 από το Υπουργείο Παιδείας για επιθεώρηση σε όλα τα δημοτικά σχολεία της χώρας⁴. Ουσιαστικά είναι η πρώτη φορά που το κράτος δείχνει ενδιαφέρον για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα και αποκτά επίσημη ενημέρωση για τον τρόπο λειτουργίας τους.

Από το σύνολο των εκθέσεων των επιθεωρητών, οι πιο αποκαλυπτικές περιγραφές σχετικά με την υγιεινή των σχολείων έγιναν από τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος επιθεώρησε τα σχολεία της Κερκύρας. Οι εικόνες που αποτυπώνει θεωρούμε ότι είναι ενδεικτικές της πλειονότητας των σχολείων της χώρας. Για παράδειγμα, στο Δημοτικό Σχολείο Περιθείας, οι μαθητές έκαναν μάθημα σε ένα βρόμικο διδακτήριο, το οποίο στερούνταν διδακτικών οργάνων. Στην αίθουσα υπήρχαν μόνο πέντε μετρίας ποιότητας θρανία, ένα τραπέζι κακής κατασκευής και σε μια γωνία «ή χονδροειδής και ούχι πολύ καθαρά κλίνη του διδασκάλου»⁵.

Υπήρχαν όμως και χειρότερα. Στο Δημοτικό Σχολείο Σπαρτίλας τα μαθήματα είχαν διακοπεί σχεδόν επτά μήνες (Σεπτέμβριος-Μάρτιος), εξαιτίας της έλλειψης διδακτηρίου. Η αδυναμία του δημάρχου να καταβάλλει το ενοίκιο, ανάγκαζε τους ιδιοκτήτες να μη μισθώνουν τα σπίτια τους και τους μαθητές να περιφέρονται στους δρόμους. Έτσι, κάτω από την πίεση τέτοιων καταστάσεων, δε βρισκόταν πάντα και η καλύτερη λύση. Η οικία που είχε επιλεγεί ως διδακτήριο κατά τη διάρκεια της επιθεώρησης χαρακτηρίζεται «κακίστη», ενώ «ἀριστερὰ τῶ εἰς τὸ διδακτήριον ἀνερχομένῳ διαμένουσι χοῖροι»⁶. Σε άλλα πάλι σχολεία, όπως στο Δημοτικό Σχολείο Αγραφών, τα μαθήματα γίνονταν στο χώρο της εκκλησίας, τα θρανία που υπήρχαν ήταν κακής κατασκευής και οι μαθητές «ῥυπαρώτατοι, ἀηδέστατα ἀπόζοντες»⁷.

Ακόμη και σε πλούσιες κωμοπόλεις, όπως της Κορακιάνας των 2800 κατοίκων, η φοίτηση των μαθητών ήταν ελλιπέστατη. Έτσι, «μόνον 52 ἀμαθέστατοι καὶ ἀγροικότατοι καὶ σφόδρα ἀνάγωγοι μαθηταὶ φοιτῶσιν εἰς τὸ σαθρὸν καὶ ἐτοιμόρροπον μετὰ σταύλων καὶ ἐλαιοτριβείων συμπεφυρμένον καὶ εἰς τὸ ἀπώτατον μέρος τῆς κώμης κείμενον ἐλεεινὸν καὶ ἄθλιον σχολεῖον αὐτῆς»⁸. Επίσης, στο Δημοτικό σχολείο Γαρδελάδων οι μαθητές ήταν στην πλειονότητά τους «ῥυπαρώτατοι», ενώ το διδακτήριο ήταν βέβαια αρκετά ψηλό

⁴ Ανάλογες περιγραφές για τα ανθυγιεινά δημοτικά σχολεία αυτής της εποχής βλ. Θ. Αποστολόπουλος, «Απόσπασμα ἐκ τῶν περὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ὁδηγίων», Πλάτων ΣΤ' 1884, τεύχος Θ' και Ι', σ. 451.

⁵ Υπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων ἀποσταλλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Αθήναις 1885, σ. 2.

⁶ Ο.π., σ. 4.

⁷ Ο.π., σ. 8.

⁸ Ο.π., σ. 11.

και ευάερο, «κάκιστα δὲ ἀπόζον ἄστεγον καὶ ἄνευ θυρίδων..., εἰς ὃ κλίμαξ ὑψηλὴ σαθροτάτη ὅλη τρέμουσα ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ἀνερχομένου...»⁹.

Ἡ κατάσταση των σχολείων της Κερκύρας, ἀλλὰ και γενικότερα, συμπυκνώνεται στα γενικά συμπεράσματα που συνέταξε ο Παπαμάρκου και υπέβαλε προς το Υπουργεῖο. Μεταξὺ αὐτῶν γράφει: «1. Πάντα τὰ μόρια, ἐξ ὧν συναποτελεῖται τὸ σχολεῖον, εἶναι ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις, ἅτινα ἐπεσκέφθην, οὐχὶ ὑγιᾶ· σχετικῶς δὲ τὸ ὀλιγώτερον σαπρὸν μόνιον εἶναι οἱ διδάσκαλοι [...] 4. Τὰ διδακτήρια εἶναι γενικῶς εἰπεῖν ἄθλια [...] 6. Τὰ ἐν τοῖς σχολείοις διδακτικὰ ὄργανα καὶ σκευὴ κάκιστα καὶ ἐλλιπέστατα. 7. Τὰ ἐν χρήσει διδακτικὰ βιβλία πολλὰ καὶ οὐχὶ τὰ καταλληλότατα. 8. Αἱ διδακτικαὶ μέθοδοι ἐντελῶς ἀψυχολόγητοι. [...] 12. Οἱ περὶ καθολικῆς καὶ ἀναγκαστικῆς παιδείας τῶν ἑλληνοπαίδων νόμοι τοῦ Κράτους οὐδαμῶς λειτουργοῦσιν, οὐδὲ εἶναι δυνατὸν ποτε νὰ λειτουργήσωσιν, οὕτως ἐχόντως τῶν κατὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, τοὺς δημοδιδασκάλους καὶ δημάρχους. [...] 14. Ἐπικρατέστερος χαρακτήρ τῶν μαθητῶν εἶναι ἡ τελεία ἀγροικία, τὸ ὠμὸν καὶ ἄξεστον τοῦ ἠθους, ἡ παντοειδῆς σκαιότης καὶ ἡ καταπληκτικὴ ῥυπαρότης. Οὐδεμίαν παιδευτικὴν δύναμιν ἀσκεῖ τὸ σχολεῖον ἐπὶ τῶν εἰς αὐτὸ φοιτῶντων μαθητῶν»¹⁰.

Ἀπὸ τὴν ἐρευνά μας, πάντως, δὲν προέκυψαν στοιχεῖα που νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ δημοσίευση των ἐκθέσεων των ἐπιθεωρητῶν εἶχε κάποιον πρακτικὸ ἀποτέλεσμα και ἐπηρέασε ἀμεσα τὴν πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης, τουλάχιστον, στα ἀμέσως ἐπόμενα ἔτη με τὴ θέσπιση συγκεκριμένων μέτρων για τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης. Οἱ πρώτες νομοθετικὲς ρυθμίσεις για τὸ θέμα αὐτὸ θὰ γίνουν περὶ μίᾶ δεκαετία ἀργότερα.

Βέβαια, ἡ ἀνθυγιεινὴ κατάσταση των σχολείων, δὲν ἦταν διαπίστωση μόνον των ἐπιθεωρητῶν. Στὸ τέλος τοῦ 1884 ἐπίσης, ὁ Θ. Ν. Φιλαδελφεὺς περιέγραφε τὴν κατάσταση των σχολικῶν κτηρίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης ὡς «βδελυρὰ τινὰ καταγῶγια ῥυπαρότητος καὶ πενιχρὰς τρώγλας ἔνθα τῶν ταλαιπῶρων παιδίων καταστρέφεται ἡ ὑγίεια...»¹¹. Τὸ γεγονὸς ὅτι υπήρχαν ἀκόμη γονεῖς που ἔστελναν τὰ παιδιὰ τους στο σχολεῖο ἀποδίδεται ἀφενὸς στη φιλομάθεια των Ἑλλήνων και ἀφετέρου στη φτώχεια τους, καθὼς ὅσοι εἶχαν κάποιες ἀποταμιεύσεις προτιμοῦσαν τὰ ιδιωτικὰ σχολεῖα, γεγονὸς που ἀποδεικνύει και τὴν καλύτερη κατάσταση κάποιων ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐκπαιδευτήρια. Ὅσο δε για τὶς προτροπές τοῦ Κοκκῶνη για διδασκαλία στοιχείων υγιεινῆς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Καραθεοδωρῆ, ἀλλὰ και ἀπὸ τὸ δικὸ του βιβλίο (*Διαιτητικῆς Παραγγέλματα*), που δημοσιεύτηκε ἀργότερα, φαίνεται ὅτι στὴν πράξη δε γινόταν τίποτα, ἀφοῦ ὁ δάσκαλος δε δίδασκε στα παιδιὰ «πόσον ἀναγκαῖα πράγματα εἶναι ἡ τάξις καὶ ἡ καθαριότης...».

⁹ Ο.π., σ. 12.

¹⁰ Ο.π., σ. 22.

¹¹ Θεμιστοκλῆς Ν. Φιλαδελφεὺς, «Περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσέως», *Δελτίον τῆς Ἑβδομάδος*, 2 Δεκεμβρίου 1884, σ. 1.

Ο συντάκτης του άρθρου θεωρεί δικαιολογημένη την αποστροφή των μαθητών προς το σχολείο από τη στιγμή που ο χώρος που περνούν τις περισσότερες από τις ώρες τους, είναι ένα «ρυπαρόν τι και ανήλιον δωμάτιον ἢ καὶ ἔτοιμόρροπος καλύβη, ὡς εἶναι τὰ πλεῖστα τῶν ἤδη ὑπαρχόντων, γυμνὸν δὲ πάσης εὐκοσμίας καὶ ἀνέσεως καὶ κατ' οὐδὲν ἄλλο διαφέρον τῆς πενιχρᾶς αὐτοῦ κατοικίας...»¹². Τα δημοτικά σχολεία της Αθήνας βρίσκονταν σε τέτοια άθλια κατάσταση, ὡστε γίνεται λόγος για «κατωτάτην τοῦ πολιτισμοῦ βαθμίδα». Η αδιαφορία ὀλων των κυβερνήσεων για την εκπαίδευση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα την ὑπαρξη «ἐλεεινῶν διδασκηρίων», τα ὁποῖα θεωροῦνταν «αἰσχος» για την πατρίδα. Και ενώ αὐτή ἦταν η κατάσταση στην Αθήνα, την ἔδρα της κυβέρνησης, ὅπου ασκοῦνταν και δημόσια κριτική, τα πράγματα στην επαρχία δεν μπορεῖ να ἦταν καλύτερα.

Τα σχολικά κτήρια, λοιπόν, που υπήρχαν στο τέλος του 1884 ἦταν ἤδη ἀπὸ την εποχή του Καποδίστρια, καθὼς μέχρι τότε δεν εἶχε γίνει καμία προσπάθεια οικοδόμησης νέων¹³. Ἐτσι, μία επίσκεψη στα δημοτικά σχολεία της Αθήνας την ὥρα της παράδοσης ἦταν αρκετή για τη δημιουργία αποστροφῆς, εξαιτίας της υπερβολικῆς ακαταστασίας και δυσωδίας. Αντίθετα με κάθε κανόνα υγιεινῆς, σε ἓνα ἄποκριθῶσιν ὅτι πολλὰ ζητεῖτε, ὅτι ὅμως ὑπάρχουσι τὰ διαχωρητήρια πιστοποιεῖ ἢ ὄσφρησις, διότι ἔάν ἐνδύωμεθα εὐρωπαϊκὰ καὶ πολλὰ ξενικὰ ψιττακίζομεν, κατὰ τὴν καθαριότητα εἴμεθα ὑποδεέστεροι καὶ τῶν βαρβάρων· ὅθεν μηχανὴ ἀποπάτου τί θὰ εἶπῃ τὰ δημοτικά σχολεία δὲν ἠξεύρουσι». Παρόμοιες διαπιστώσεις για την κατάσταση των δημοτικῶν σχολείων της Αθήνας εἶχαν γίνει ἀπὸ Επιτροπὴ του Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Ὡστόσο, η δημοτικὴ ἀρχή, επειδὴ δεν μποροῦσε να διαθέσει μεγάλα ποσὰ για την ἀνέγερση νέων σχολείων, περιορίστηκε σε ελάχιστες τροποποιήσεις στο παλαιὸ σχολεῖο της οδοῦ Αθηνᾶς¹⁴.

Απὸ το 1880 και ἐξῆς το ενδιαφέρον για την οικοδόμηση σχολείων σύμφωνα με τους ὅρους της υγιεινῆς, εκτὸς ἀπὸ τους παιδαγωγούς, ἀπασχολοῦσε και ἄλλες επιστημονικῆς ειδικότητες, ὅπως τους ιατρούς, τους υγιεινολόγους και τους αρχιτέκτονες, ὁποῖοι συνιστοῦσαν την κατασκευή των σχολικῶν κτηρίων με συγκεκριμένους κανόνες που στηρίζονταν στην ιατρικὴ ἐπιστήμη. Η υιοθέτηση των προϋποθέσεων της υγιεινῆς στην ἀνέγερση των σχολικῶν κτηρίων σχετίζεται με την προοπτικὴ γενίκευσης της φοίτησης στο δημοτικὸ σχολεῖο και με την ἀποψη ὅτι η παραμονὴ των μαθητῶν στο σχολεῖο πρέπει να εξασφαλίζει και την προστασία της υγείας τους. Η τοποθέτηση του προβλήματος στην Ελλάδα τροφοδοτοῦνταν και ἀπὸ ἀντίστοιχες τάσεις για το

¹² Ο.π., σ. 1.

¹³ Ο.π., σσ. 1-2.

¹⁴ Ο.π., σ. 2.

ρόλο της υγιεινής στο εξωτερικό την ίδια περίπου περίοδο¹⁵. Παρομοίως, η ενασχόληση των ευρωπαϊκών κρατών με θέματα υγιεινής του σχολείου φαίνεται ότι επηρέασε και τον επιστημονικό κλάδο των Ελλήνων ιατρών, οι οποίοι συμπεριέλαβαν τα ζητήματα αυτά στα ιατρικά συνέδρια του 1887, του 1901 και του 1903¹⁶.

Στα πλαίσια, συνεπώς, των παραπάνω επιδράσεων, αρχίζουν να κυκλοφορούν βιβλία ιατρών και παιδαγωγών, όπου διατυπώνονται οι απαιτήσεις της υγιεινής για την κατασκευή των σχολικών κτηρίων με βάση συγκεκριμένα κριτήρια. Υπάρχουν λεπτομερείς περιγραφές αναφορικά με την κατάλληλη τοποθεσία του σχολείου, τις διαστάσεις των διαφόρων μερών του, τον προσανατολισμό, το φωτισμό, τον αερισμό και τη θέρμανση του διδακτηρίου. Δίνεται επίσης έμφαση στα υλικά κατασκευής των διαφόρων μερών, στα κριτήρια των καλών θρανίων και σε παρόμοια θέματα που έθεταν οι προδιαγραφές της υγιεινής.

Ξεχωριστή αναφορά γινόταν στους κανόνες που αφορούσαν στη διανοητική εργασία των παιδιών¹⁷. Η βασική αφετηρία της σκέψης ήταν η ποικιλία και η ίση κατανομή των σωματικών και πνευματικών εργασιών στο χρόνο του παιδιού, ώστε να εξασφαλιστούν ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης. Ανάλογα δε με την ηλικία του, συνιστάται η αποφυγή ενασχόλησης με την ίδια εργασία για πολύ χρόνο και επισημαίνεται η αναγκαιότητα των διακοπών.

Πιο συγκεκριμένα, το κατάλληλο ημερήσιο πρόγραμμα των παιδιών ηλικίας 8-15 ετών, προκειμένου να αποφευχθεί η διανοητική υπερκόπωση, έπρεπε να περιλαμβάνει ισορροπημένη πνευματική και σωματική ενασχόληση, και ειδικότερα¹⁸: 5 ½ π.μ., (το καλοκαίρι) – 6 π.μ. (το χειμώνα): έγερση¹⁹, 6-8: παροχή υγρής τροφής και δίωρη εργασία, 8-9: σωματικές ασκήσεις, 9-11: πνευματική εργασία, 11π.μ.: χορήγηση μεσημβρινού φαγητού που αποτελούνταν από κρέας και λαχανικά, μετά το οποίο ακολουθούσε ημίωρη ανάπαυση, 12-2 μ.μ.: διανοητική εργασία και στη συνέχεια παροχή προγεύματος από στερεές τροφές και ωριαία διασκέδαση, 3-5 μ.μ.: διανοητική εργασία, 5 ½ :

¹⁵ Ελένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σ. 163.

¹⁶ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 9-11.

¹⁷ Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις Πρακτικῆς Υγιεινῆς. Εἰς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων, Διδασκαλείων καὶ Παρθεναγωγείων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Βλαστοῦ Βαρβαρήγου, ἐν Ἀθήναις 1883, σσ. 106-108.

¹⁸ Ο.π., σ. 107.

¹⁹ Στην πρωινή έγερση και μελέτη αποδιδόταν μεγάλη σημασία, γιατί συντελούσε στην καλή υγεία και μακροβιότητα. Για το λόγο αυτό πρότειναν στους γονείς να συνηθίσουν από μικρή ηλικία τα παιδιά τους στην απόκτηση της συνήθειας να ξυπνούν πρωί, πριν από την ανατολή του ήλιου, που ο αέρας ήταν πιο καθαρός. Αντίθετα η αφύπνιση μετά την κανονική ώρα προκαλούσε βραδύνοια. Ο κανόνας αυτός, επομένως, είχε μεγαλύτερη εφαρμογή σε όσους ασχολούνταν με διανοητικές εργασίες και τους μαθητές: «ἐὰν οὔτοι, τρεῖς ἢ τέσσαρας μετὰ τὸ δεῖπνον ὥρας κατακλιθέντες καὶ τὸν ἀναγκαιοῦντα αὐτοῖς κοιμηθέντες ὕπνον, ἐγερθῶσιν ὀρθρου βαθέως, καὶ τῇ ὑγιείᾳ αὐτῶν μέγανως θεραπεύουσι καὶ ἐργασίαν δὲ πλείονα καὶ ἀκοπωτέραν ἐργάζονται, ἅτε τοῦ πνεύματος ἀκμαίου τότε τὰς δυνάμεις καὶ προθύμου εἰς ἐργασίαν». (Ο.π., σ. 161).

δείπνο, 6-6 ½: τελευταία ανάπαυση, 6 ½ -9: τελευταία ενασχόληση και 9 μ.μ.: νυχτερινή κατάκλιση. Για την ανάπαυση των παιδιών θεωρούνταν ωφέλιμο να υπάρχει, εκτός της αργίας της Κυριακής, και μία ημέρα ελεύθερη από την απογευματινή απασχόληση.

Το 1885, σε λόγο που εκφώνησε με αφορμή τις θερινές εξετάσεις του Διδασκαλείου Θεσσαλίας, ο Παναγιώτης Οικονόμος σημείωνε τα σφάλματα που γίνονταν από την πλευρά της οικογένειας και του σχολείου σε βάρος της υγείας του παιδιού. Το πρώτο από αυτά αφορούσε στις ανθυγιεινές συνθήκες στο σχολείο, οι οποίες δημιουργούνταν από τη μόλυνση του ατμοσφαιρικού αέρα. Το αποτέλεσμα ήταν ορατό στην όψη μαθητών και δασκάλων, καθώς «ἄπαντες φέρουσι βαθέως ἐγκεχαραγμένα τὰ σημεῖα τῆς βραδείας δηλητηριάσεως, ἥτις καὶ μόνη καὶ μετὰ ἄλλων συνεργαζομένη φέρει τὴν καταστροφὴν τοῦ βίου πολλάκις κατὰ τὴν πλήρη ἐλπίδων ἡλικίαν». Για το λόγο αυτό, και στο όνομα της φιλοπατρίας, του πολιτισμού και του μέλλοντος του έθνους, συνιστούσε την κατασκευή ευρύχωρων αιθουσών και τη συχνή ανανέωση του αέρα της αίθουσας διδασκαλίας²⁰.

Ἄλλα ἐξίσου δυσάρεστα επακόλουθα για την υγεία των μαθητῶν προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐλλείψη ἀφθονῆς καὶ εὐπεπτῆς τροφῆς στὴν οἰκογένεια, τὶς ἀυξημένες ἀπαιτήσεις τοῦ σχολείου καὶ τὴν ἀπουσία θέρμανσης τῶν σχολικῶν αἰθουσῶν. Στὸ τέλος, ὁ Οἰκονόμος ἐπεσήμανε τὴ σπουδαιότητα τῶν παιχιδιῶν σε ὅτι ἀφορᾷ στὴν υγιεινὴ καὶ κυρίως τὴν ἠθικὴ τους συμβολὴ γιὰ τὰ παιδιὰ. Γι' αὐτὸ καὶ πρότεινε τὴν ἀνάγκη καθιέρωσής τους στὸ σχολεῖο, ἀκόμα καὶ στὸ μάθημα τῆς γυμναστικῆς. Θεωροῦσε ὅτι τὰ παιχνίδια ἔπρεπε νὰ γίνονται ὄχι μόνο στα διαλείμματα γιὰ τὴν ἀναψυχὴ τῶν μαθητῶν καὶ τὸν αερισμὸ τῆς αἰθουσας, ἀλλὰ καὶ σε καθορισμένες ὥρες τῆς εβδομάδας²¹.

Τελικὰ, ὅμως, ὅλα τὰ παραπάνω αἰτήματα γιὰ βελτίωση καὶ προαγωγή τῆς υγείας τοῦ μαθητῆ δε φαίνεται νὰ εἶχαν καμία ἐφαρμογὴ στὴ σχολικὴ πρακτικὴ. Σύμφωνα με τὸν Κωστὴ Χαριτάκη²², ἀναφορικὰ με τὴν ἐξέλιξη τῆς σχολικῆς υγιεινῆς στὴν Ελλάδα, τίποτα ἀξιοσημείωτο δε συνέβη μέχρι τὸ 1887. Ἀπὸ τότε καὶ μετὰ τὸ θέμα τῆς υγιεινῆς τῶν σχολείων ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰατρῶν καὶ τῶν παιδαγωγῶν.

Τὸ ἴδιο ἔτος, ἡ παιδαγωγικὴ ἀποψη γιὰ τὸν τρόπο οἰκοδόμησης τῶν σχολικῶν κτηρίων με βάση τὸς ὅρους τῆς υγιεινῆς παρουσιάζεται ἐκτενῶς καὶ τεκμηριωμένα στὴν ἐπιθεώρηση *Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον* ἀπὸ τὸ διευθυντὴ τοῦ

²⁰ Παναγιώτης Οἰκονόμος, *Περὶ σωματικῆς ἀνατροφῆς...*, ὁ.π., σσ. 7-8.

²¹ Ο.π., σσ. 13-14.

²² Κ. Α. Χαριτάκης, *Υγιεινὴ στοιχειώδης καὶ σχολικῆ. Μετὰ σημειώσεων προχείρου καὶ ἐπειγούσης ἰατρικῆς. Διὰ τὸς διδασκάλους ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Διὰ τὸς μαθητὰς τῶν Διδασκαλείων μας καὶ τὰς μαθήτριαι τῶν Ἀρσακείων*, Ἐκδότης Ν. Κ. Περάκης, ἐν Χανίοις 1914, σ. ζ'.

περιοδικού Μ. Βρατσάνου²³. Η καινοτομία έγκειται στον τρόπο ανάπτυξης των θεμάτων για το σχολείο, τα οποία δεν αναπτύσσονται σε μικρές παραγράφους, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε, αλλά σε ξεχωριστά κεφάλαια και οριοθετούν με αυτό τον τρόπο τους επιμέρους τομείς που πρέπει να παρέμβει το κράτος²⁴. Αν η μελέτη του Βρατσάνου τυπωνόταν ξεχωριστά, θα μπορούσε να ήταν ένα μικρό εγχειρίδιο σχολικής υγιεινής. Εκτός όμως από τους όρους υγιεινής που θίγει ο συγγραφέας, δίνει και αρκετές πληροφορίες σχετικές με την υγιεινή των σχολείων στην Ελλάδα. Σε πολλά σημεία της μελέτης, παρά τα καινούρια στοιχεία που υπάρχουν και το ξεχωριστό ύφος, βλέπουμε έντονη την επίδραση της Διδασκαλικής του Μωραΐτη.

Από το πρώτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «περι τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ὡς καθιδρύματος ἀγωγῆς καὶ διδασκαλίας» (σσ. 465-468)²⁵, ο συγγραφέας επισημαίνει το ανεφάρμοστο του άρθρου 6 του οργανικού νόμου του 1834, όπου γίνεται λόγος για υποχρεωτική εκπαίδευση και προβλέπονται σχετικές ποινές στους παραβάτες. Παρά το ότι, σύμφωνα με το νόμο, η φοίτηση ήταν επταετής, στα περισσότερα σχολεία των χωριών και σε πρωτεύουσες μικρών δήμων ένας δάσκαλος δίδασκε τους μαθητές τριών ή τεσσάρων τάξεων σε ένα δωμάτιο. Σε ένα τέτοιο σχολείο η διδασκαλία ήταν ανεπαρκής, αφού «πολλὰ μαθήματα ἢ [sic] ἐλλείπουσι τελείως ἢ διδάσκονται ἀτελῶς»²⁶. Η απαίτηση της πολιτείας για καθολική μόρφωση απορρέει από κοινωφελή σκοπό, γιατί μόνο οι μορφωμένοι πολίτες μπορούν να εκπληρώσουν καλύτερα τα πολιτικά και αστικά τους καθήκοντα²⁷.

Ο Βρατσάνος αναγνωρίζει ότι το σχολικό κτήριο, όπου οι μαθητές περνούν μεγάλο μέρος του χρόνου τους, έχει πολύ μεγάλη σημασία για την υγεία τους. Εντούτοις, τα περισσότερα σχολεία της εποχής δεν ανταποκρίνονταν στους όρους της υγιεινής και ήταν κτισμένα σε νοσώδεις και βρόμικες τοποθεσίες. Αποτέλεσμα ήταν να καθίστανται εστίες μόλυνσης για τους μαθητές, από τους οποίους πολλοί πέθαιναν ή, όσοι γλίτωναν, είχαν προβλήματα υγείας για όλη τους τη ζωή. Η οικοδομή του σχολείου, επομένως, για να μη βλάπτει την υγεία του μαθητή, έπρεπε να βρίσκεται σε κατάλληλη τοποθεσία. Οι προτάσεις του Βρατσάνου για τη θέση του σχολείου αφορούν στην επιλογή κεντρικής θέσης, στη μέριμνα για τη μικρή απόσταση μεταξύ οικίας και σχολείου, στην επιλογή οικοπέδου με ξηρό έδαφος, στην εξασφάλιση καλών συνθηκών αερισμού και ηλιασμού και στην αποφυγή του θορύβου. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον καθαρό αέρα, ο οποίος πρέπει να περιβάλλει το διδακτήριο, γιατί διαφορετικά υπάρχουν μεγάλοι κίνδυνοι για την υγεία των μαθητών. Με λεπτομέρεια επίσης

²³ Βλ. Μ. Βρατσάνος, «Παράρτημα. Περί τοῦ δημοτικοῦ σχολείου», *Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον*, ἔτος Γ', τεύχος Γ', ΙΑ', ΙΒ', Ὀκτ.-Δεκέμ. 1887, σσ. 465-480, 513-528, 561-563.

²⁴ Ἑλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 164.

²⁵ *Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον*, ἔτος Γ', τεύχος Γ', Ὀκτ.-Νοέμ. 1887. Περιέχονται τα κεφάλαια Α' μέχρι Ζ'.

²⁶ Ὁ.π., σ. 467.

²⁷ Ὁ.π., σ. 471.

αναπτύσσει και τις προτάσεις του για τον επαρκή φωτισμό που πρέπει να έχει το σχολείο, ο οποίος απαιτεί και τον κατάλληλο προσανατολισμό, μεσημβρινό ή μεσημβρινοανατολικό²⁸.

Αναφορικά με την οικοδομή του σχολικού κτηρίου, επισημαίνεται η σημασία της προστασίας των μαθητών από την υγρασία, η οποία έχει ποικίλες συνέπειες για την υγεία τους. Γι' αυτό και «τὸ δάπεδον τοῦ διδακτηρίου πρέπει νὰ κεῖται τρεῖς τοῦλάχιστον πόδας ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς. Κάτωθεν τοῦ δαπέδου ἢ γῆ πρέπει νὰ εἶναι ἐσκαμμένη τόσον, ὥστε αἱ δοκοὶ αἱ ἀποτελοῦσαι αὐτὸ νὰ μὴ ψαύωσι τοῦ χώματος». Παρόμοια ορίζονται και οι προδιαγραφές στις οποίες πρέπει να ανταποκρίνονται οι οικοδομικές ύλες, ώστε να εξασφαλιστεί η υγιεινή του διδακτηρίου²⁹.

Ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερώνεται για την είσοδο, τις κλίμακες, τους διαδρόμους, τις θύρες των αιθουσών, την αυλή, τη βρύση και τα αφοδευτήρια. Περιγράφεται με συντομία ο τρόπος κατασκευής και οι προϋποθέσεις για όλα τα παραπάνω μέρη, ενώ γίνεται εκτενής περιγραφή στα αποχωρητήρια. Αφοδευτήρια, κατ' αρχάς, δεν διέθεταν όλα τα σχολεία και οι μαθητές ικανοποιούσαν τις σωματικές τους ανάγκες στο ύπαιθρο. Σε άλλες περιπτώσεις υπήρχαν λάκκοι ανοικτοί, μακριά από το σχολείο, που ανέδιδαν οσμές. Στις πόλεις, πάλι, τα περισσότερα αφοδευτήρια βρίσκονταν εντός του διδακτηρίου με αποτέλεσμα οι οσμές να φτάνουν στην αίθουσα και να καθίστανται επικίνδυνες για την υγεία των μαθητών. Οι οδηγίες που προτείνονται για την κατασκευή των αφοδευτηρίων στοχεύουν στην ευρυχωρία, στη διευκόλυνση της καθαριότητας, στην αποφυγή της αποφοράς, στην προστασία των μαθητών από τις μεταβολές της θερμοκρασίας και στον καλό αερισμό του χώρου. Σύντομη μνεία σε θέματα ηθικής γίνεται με την πρόταση κατασκευής ξεχωριστού αφοδευτηρίου για κάθε τάξη, γιατί «διὰ τούτου τοῦ τρόπου οἱ μαθηταὶ δὲν συναντῶνται μετὰ τῶν ἡλικιωμένων, οἵτινες ἔχουσι πλείονας κακὰς ἕξεις». Σε διαφορετικό χώρο, τέλος, συνιστάται να κατασκευάζονται τα ουρητήρια, για τα οποία η έμφαση δίνεται στη χρήση των κατάλληλων αγωγών και στην καθαριότητά τους³⁰.

Συγκεκριμένες απαιτήσεις της υγιεινής έπρεπε να εφαρμόζονται και για την αίθουσα παραδόσεων. Δεδομένου ότι ο μέγιστος αριθμός διδασκαλίας από ένα δάσκαλο ήταν οι 80 μαθητές, το πρώτο κριτήριο για τις διαστάσεις της αίθουσας είναι η επάρκεια του χώρου γι' αυτό τον αριθμό. Το δεύτερο κριτήριο αφορά στην εξασφάλιση καλών συνθηκών όρασης και ακοής των μαθητών. Για το λόγο αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι «ἡ μεγίστη ἀπόστασις, ἀφ' ἧς οἱ μαθηταὶ διακρίνουσι τὰ ἐπὶ τοῦ μαύρου πίνακος γραφόμενα εἶναι 8 μέτρων. Ἴνα δὲ ἡ φωνὴ τοῦ διδασκάλου ἀκούηται καλῶς, πρέπει τὸ μῆκος τῆς αἰθούσης νὰ μὴ εἶναι μεγαλιτέρον τῶν 12 μέτρων». Όσο για το πλάτος, η αναλογία του προς το

²⁸ Ο.π., σσ. 472-475.

²⁹ Ο.π., σσ. 475-477.

³⁰ Ο.π., σσ. 477-479.

μήκος ορίζεται στα 2/3 προς 3/4. Τρίτο κριτήριο υπολογισμού του μεγέθους της αίθουσας είναι ο χώρος που καταλαμβάνουν τα διάφορα έπιπλα και οι χώροι κυκλοφορίας. Καταλληλότερο σχήμα θεωρείται το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Η επιφάνεια που αντιστοιχεί σε κάθε μαθητή είναι 1 ως 1,25 τ.μ., γι' αυτό και το συνολικό εμβαδό της αίθουσας πρέπει να είναι 70-90 τ.μ.³¹

Ο καλός φωτισμός της αίθουσας παραδόσεων, με βάση τους κανόνες της υγιεινής, απαιτεί, κατ' αρχάς, το μεσημβρινό ή μεσημβριοανατολικό προσανατολισμό, γιατί διευκολύνει τον ηλιασμό της. Μεγάλη σημασία έχει η κατασκευή, η θέση και η κατονομή των παραθύρων στο χώρο. Σε κάθε περίπτωση το φως που εισέρχεται από αριστερά θεωρείται ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες της οπτικής. Συντιστώνται επίσης πρακτικοί τρόποι αντιμετώπισης του μειωμένου φωτισμού: «έν τούτων είναι ό άνοικτός χρωματισμός τῶν τοίχων τῆς αίθούσης καὶ τῶν σκευῶν αὐτῆς». Ο επαρκής φωτισμός, τέλος, επιβάλλει να μην υπάρχουν σώματα (π.χ. ψηλά κτήρια και δέντρα) που τον εμποδίζουν, τον απορροφούν ή δημιουργούν αντανακλάσεις³².

Ιδιαίτερη σημασία για την υγιεινή της αίθουσας παραδόσεων έχει ο αέρας και ειδικότερα η ανανέωσή του, η οποία είναι απαραίτητη, προκειμένου να διαφυλαχθεί η υγεία των μαθητών. Ως αιτίες μόλυνσης του αέρα αναφέρονται η αναπνοή, η άδηλος διαπνοή, η σκόνη, τα προϊόντα της καύσης που παράγονται από τη θέρμανση, η υγρασία των τοίχων και η εξάτμιση των ενδυμάτων. Υπολογίζεται, τέλος, η αναγκαία ποσότητα αέρα για κάθε μαθητή και προτείνονται μέτρα προφύλαξης που αφορούν στην καθαριότητα όλων των μερών του διδακτηρίου και ιδιαίτερα στην προστασία από τον κονιορτό³³. Η σκόνη φαίνεται ότι ήταν μεγάλο πρόβλημα για την υγεία των μαθητών, αφού και τα πατώματα των νεόδμητων σχολείων δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της υγιεινής, οι οποίοι επέβαλλαν να μη συγκρατούνται ο κονιορτός και οι ακαθαρσίες. Έτσι, είναι λογικό να «ἐκπλήττεται τις ἀληθῶς, ὅταν εἰσέρχεται εἰς τὰς αίθούσας τῶν σχολείων, βλέπων τὸν τοσοῦτον κονιορτόν, καλύπτοντα τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πατώματος. Καὶ εἶναι φυσικὸν τοῦτο, ἀφοῦ δὲν σκουπίζωσι καθ' ἑκάστην τὰς παραδόσεις. Εἰς πολλὰ μάλιστα σχολεῖα τὸ σκούπισμα γίνεται καθ' ἑκάστην ὀγδόην ἡμέραν!...»³⁴.

Ο αερισμός των σχολικών αιθουσών διακρίνεται σε φυσικό και τεχνητό. Επειδή ο φυσικός ήταν ανεπαρκής για την ανανέωση του αέρα, θεωρείται απαραίτητος και ο τεχνητός αερισμός. Στα είδη του μηχανικού συστήματος αερισμού, που χρησιμοποιούνταν τότε και στα ελληνικά σχολεία, συμπεριλαμβανόταν το άνοιγμα του ανώτερου μέρους παραθύρου με σκοινιά. Με τον τρόπο αυτό, ανάλογα και με την εξωτερική θερμοκρασία, το παράθυρο

³¹ Ο.π., σσ. 479-480.

³² Ο.π., σ. 513.

³³ Ο.π., σσ. 514-517.

³⁴ Ο.π., σ. 516.

θα μπορούσε να μένει ανοικτό καθ' όλη τη διάρκεια της διδασκαλίας. Συνιστάται, επιπλέον, η χρήση κατάλληλων εντοιχισμένων σωλήνων, που τοποθετούνται στις τέσσερις γωνίες της αίθουσας και έχουν την ιδιότητα, αφενός να απομακρύνουν το μολυσμένο αέρα του χώρου, αφετέρου να εισάγουν καθαρό³⁵.

Στο κεφάλαιο για τη θέρμανση, αφού επισημαίνεται ότι οι σχετικές ανάγκες δεν είναι ίδιες σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδας, αναλύεται πάλι η σπουδαιότητα της ανανέωσης του αέρα της αίθουσας για την υγεία των μαθητών. Αυτό, βέβαια, γίνεται για να σημειωθεί ότι το καλύτερο σύστημα θέρμανσης είναι εκείνο που εξασφαλίζει ευχάριστη θερμότητα και καλό αερισμό. Σε διαφορετική περίπτωση ο αέρας ξηραίνεται και οι μαθητές προσβάλλονται από ασθένειες του λάρυγγα ή έντονους πονοκεφάλους, που δεν επιτρέπουν την αδιάλειπτη φοίτησή τους. Στην Ελλάδα τα σχολεία είχαν τζάκια, τα οποία, παρά το ότι γινόταν ανανέωση του αέρα, θεωρούνται κατάλληλα μόνο για μικρές αίθουσες. Γι' αυτό και γίνεται αναφορά σε διάφορα είδη θερμοαστρών με τα χαρακτηριστικά τους³⁶.

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο Βρατσάνος στη σχολική επίπλωση, κυρίως στο θρανίο και στην έδρα του δασκάλου. Στο κεφάλαιο αυτό εκτίθενται με λεπτομέρειες ό,τι αφορά στις διαστάσεις των διαφόρων μερών του θρανίου. Έτσι, το ύψος του καθίσματος πρέπει να διαμορφώνεται ανάλογα με το ανάστημα του μαθητή και να μην είναι μεγαλύτερο από το ύψος της κνήμης. Ως μέτρο δηλαδή ορίζονται τα 2/7 του συνολικού μήκους του σώματος, ώστε τα πόδια να στηρίζονται στο δάπεδο. Ανάλογα πάλι με την ηλικία, το πλάτος του καθίσματος είναι ίσο με το μήκος του μηρού. Όσο για το αναλόγιο, η υγιεινή απαιτεί πλάτος 30-40 εκ. και μαύρο ή σκούρο πράσινο χρώμα. Η οριζόντια διάσταση μεταξύ αναλογίου και καθίσματος ονομάζεται διαφορά και για τα αγόρια ορίζεται στο 1/6 του μήκους του σώματος, ενώ για τα κορίτσια στο 1/5. Η κάθετη διάσταση αναλογίου - καθίσματος ονομάζεται απόσταση και εξαρτάται από το διαφορετικό ανάστημα των μαθητών. Αναφέρεται ο πρακτικός τρόπος εύρεσης της απόστασης και συνιστάται η χρήση του ίδιου θρανίου από μαθητές που έχουν διαφορά ύψους μέχρι και 12 εκ. Το πρόσκλιτρον είναι ακίνητη και στερεά σανίδα, πίσω από το κάθισμα, που χρησιμεύει για να ακουμπά η μέση. Το πλάτος του ορίζεται στα 22 εκ., ενώ το ύψος πρέπει να είναι τέτοιο, ώστε το πάνω μέρος του αναλογίου και του πρόσκλιτρον να βρίσκονται σε μία οριζόντια ευθεία. Η σύνδεση με το κάθισμα γίνεται με σανίδα πλάτους 7-10 εκ. Πολύ σημαντικό μέρος του κατάλληλου θρανίου είναι και το υποπόδιο, δηλαδή η σανίδα που ενώνει τις άκρες του θρανίου και ακουμπούν τα πόδια των παιδιών. Η σπουδαιότητά του έγκειται στην προστασία που προσφέρει από την υγρασία και την ψυχρότητα του δαπέδου, αλλά και στην παρεμπόδιση του κονιορτού από

³⁵ Ο.π., σσ. 517-518.

³⁶ Ο.π., σσ. 518-520.

την τριβή των ποδιών. Το πλάτος του πρέπει να είναι 12-15 εκ., ενώ η απόσταση υποποδίου από το κάθισμα και το αναλόγιο υπολογίζεται ανάλογα με την ηλικία των μαθητών. Κάτω από το αναλόγιο, με λίγο μικρότερο πλάτος και βάθος 10-12 εκ., υπάρχει η βιβλιοδόχος σανίς, όπου τοποθετούνται τα βιβλία των μαθητών. Πάνω στο αναλόγιο στερεώνεται και το μελανοδοχείον, ανά έναν ή δύο μαθητές³⁷.

Συνοπτικά, τα διάφορα μέρη του θρανίου πρέπει να κατασκευάζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετούν το μαθητή. Να είναι δηλαδή ανάλογα με το ανάστημά του, να καλύπτουν τις οπτικές του ανάγκες, να εξασφαλίζουν εύκολη πρόσβαση χωρίς θόρυβο, να μην έχουν αιχμηρές προεξοχές για λόγους ασφαλείας, να διευκολύνουν την εντελή καθαριότητα της αίθουσας και την επίβλεψη των μαθητών από το δάσκαλο. Αξιοσημείωτη ακόμη είναι η παρατήρηση ότι «ή κατασκευή βάθρων χωρητικότητας δύο μόνον μαθητῶν διευκολύνει πολὺ καὶ τὴν τοποθέτησιν αὐτῶν κατὰ τὸ ἀνάστημα, καὶ τὸν καθαρισμόν»³⁸. Οι παιδαγωγοί, λοιπόν, απαιτούσαν δίδρα θρανία ήδη από το 1887, αίτημα το οποίο, για να υλοποιηθεί παρήλθε πλέον της μίας δεκαετίας (Β.Δ. «περὶ κανονισμοῦ τῶν διαστάσεων τῶν ἐν δημοσίοις, δημοτικοῖς καὶ ιδιωτικοῖς σχολείοις κατασκευαζομένων θρανίων» της 4 Δεκεμβρίου 1898/ 20 Ιανουαρίου 1899).

Στα έπιπλα που υπήρχαν εντός της σχολικής αίθουσας συμπεριλαμβανόταν και η έδρα το δασκάλου, της οποίας η κατασκευή έπρεπε να διευκολύνει τον ελεγκτικό και επιθεωρητικό ρόλο του διδάσκοντα. Παράλληλα, επιβάλλεται να μην είναι πολυτελής, αλλά ευπρεπής και ωραία, ανάλογη με την αξία του έργου του δασκάλου και την υψηλή ιδέα που είχαν οι μαθητές γι' αυτό. Βασικό καθήκον του δασκάλου ήταν και η κανονική στάση του μαθητή στο θρανίο κατά τη διάρκεια της εργασίας. Η στάση που πρέπει να έχει ο μαθητής κατά τη γραφή, «τότε είναι καλή, όταν ο κορμός ίσταται ὀρθίως καὶ ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν στηρίγματος· όταν οἱ ὦμοι ἐν τῷ αὐτῷ ὕψει εὐρίσκονται, ἢ δὲ κεφαλὴ ὀλίγον μόνο κεκλιμένη, τὸ δὲ στῆθος ἐλεύθερον· όταν τέλος ὁ πῆχυς τῆς χειρός, πλὴν τοῦ ἀγκῶνος, κεῖται ἐπὶ τῆς τραπέζης καὶ οἱ πόδες ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου παραλλήλως». Επιπλέον, ο δάσκαλος πρέπει να κάνει σωματικές καταμετρήσεις, για να προσαρμόζει τα θρανία στους μαθητές, καθώς και να διδάσκει τις αρνητικές συνέπειες από τη λανθασμένη στάση καθίσματος³⁹.

Τέλος, ο Βρατσάνος αναφέρεται στα σχολικά νοσήματα. Οι βασικές αιτίες των σχολικών ασθενειών αποδίδονται κυρίως στην κακή κατασκευή των θρανίων, στο μολυσμένο αέρα, στον ανεπαρκή φωτισμό και στις διαιτητικές αλλαγές από τη σχολική φοίτηση. Στις ασθένειες του σχολείου περιλαμβάνονται

³⁷ Ο.π., σσ. 520-524.

³⁸ Ο.π., σ. 524.

³⁹ Ο.π., σσ. 524-527.

οι παραμορφώσεις της σπονδυλικής στήλης, η μυωπία, η υπεραιμία, οι παθήσεις των αναπνευστικών οργάνων, η ατονία, η ωχρότητα και τα μολυσματικά νοσήματα (οφθαλμία, κοκίτης, διφθερίτιδα, σκαρλατίνα, ερυθρά ή ίλερη, και η ευλογιά). Για τις μολυσματικές νόσους προτείνονται και προφυλακτικά μέτρα. Πιο συγκεκριμένα, συνιστάται η απομάκρυνση από το σχολείο όσων μαθητών είχαν προσβληθεί από κακοήγη οφθαλμία⁴⁰, όχι όμως και από κοκίτη, επειδή δε θεωρείται σοβαρή ασθένεια. Επομένως, σε αυτές τις περιπτώσεις επιβάλλεται η απαγόρευση της σχολικής φοίτησης τόσο των νοσούντων μαθητών, όσο και των αδελφών τους. Εκτός από αυτό, ο δάσκαλος έπρεπε να προσέχει, εάν υπήρχε στο οικογενειακό περιβάλλον ασθενής που είχε προσβληθεί από τέτοια νοσήματα, και να απολυμαίνει την αίθουσα με «χλωροῦχον ἀσβέστην καὶ ἄλλων ἀπολυμαντικῶν ὀξέων». Η επαναφοίτηση του ασθενούς μαθητή στο σχολείο έπρεπε να γίνεται με ιατρική πιστοποίηση ότι ήταν ακίνδυνος για τους άλλους μαθητές. Ο ρόλος του δασκάλου δεν έπρεπε να περιορίζεται μόνο στον έλεγχο της καθαριότητας των μαθητών, αλλά και στη γνωστοποίηση των τυχόν υποψιών του στην οικογένεια και στην εφορεία του σχολείου. Ειδικά σε θέματα προφύλαξης δεν έπρεπε να ενεργεί αυτόβουλα, αλλά κατόπιν εντολών από την εφορεία ή τον ιατρό. Τέλος, ιδιαίτερα ωφέλιμη για την υγεία των μαθητών ήταν η ύπαρξη ξεχωριστού δωματίου, όπου θα τοποθετούσαν τα ενδύματά και τα καλάθια με τις τροφές τους. Με τον τρόπο αυτό, αποφεύγονταν οι οσμές στην αίθουσα παραδόσεων, προπάντων από τα βρεγμένα ρούχα⁴¹.

Δεν πρέπει ωστόσο να αγνοήσουμε και τις προτάσεις που κατέθεταν οι ιατροί. Το βιβλίο του Γ. Καραπαναγιώτη *Γνώσεις πρακτικῆς ὑγιεινῆς εἰς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων, Διδασκαλείων καὶ Παρθεναγωγείων*, εκδίδεται για δεύτερη φορά μέσα σε έξι χρόνια. Στην έκδοση του 1889 οι κανόνες της διανοητικής εργασίας των παιδιών γίνονται υγιεινοί κανόνες διά την διανοητικὴν ἐργασίαν των μαθητών και, επιπλέον, είναι περισσότεροι και πιο λεπτομερειακοί. Ένας από τους λόγους της εμφάνισης σοβαρών νοσημάτων στη μαθητική ηλικία αποδιδόταν στην ύπαρξη ασθενικών φύσεων που διέμεναν στο σχολείο πολλές ώρες κάτω από ανθυγιεινές συνθήκες. Η βασική, όμως, αιτία ήταν η διανοητική υπερκόπωση των μαθητών και η έλλειψη ανάλογης σωματικής άσκησης. Για την εξουδετέρωση αυτών των αιτιών ο Καραπαναγιώτης πρότεινε την εφαρμογή συγκεκριμένων όρων υγιεινής: ἴση κατανομή και κατάλληλη αλληλοδιαδοχή μεταξύ σωματικών και πνευματικών εργασιών, απαγόρευση της φοίτησης των μαθητών στα σχολεία πριν από τη συμπλήρωση του έκτου έτους, παράταση του

⁴⁰ Για την προφύλαξη από τη μόλυνση και την αποφυγή της διάδοσης των μικροβίων, δύο ήταν την εποχή εκείνη τα βασικά μέσα: η απομόνωση και η απολύμανση. Τα μέτρα αυτά εφαρμόζονταν σε σχολεία της Γαλλίας. Όταν ο μαθητής προσβαλλόταν από μολυσματική νόσο, ο Διευθυντής του Σχολείου έπρεπε να τον απομακρύνει από το σχολείο και να τον στείλει στην οικογένειά του. (Βλ. G. Variot, *Ὁ Ἴατρος τῶν παιδίων...*, ὁ.π., σ. 25).

⁴¹ Μ. Βρατσάνος, «Παράρτημα. Περί τοῦ δημοτικοῦ σχολείου», *Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον*, ἔτος Γ', τεύχος ΙΒ', Ὀκτ.-Νοέμ. 1887, σσ. 527-528 και 561-563.

συνολικού χρόνου σπουδών στα 14 από τα 12 έτη, ώστε να προλαμβάνεται η διανοητική υπερκόπωση στις δύο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης, μείωση του αριθμού των μαθημάτων, απαγόρευση της τάσης να είναι οι σπουδές προπαρασκευαστικό στάδιο των εξετάσεων, περιορισμό των κατ' οίκον εργασιών, δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου για ψυχαγωγία και σωματικές ασκήσεις, και τέλος, διακοπή της διδασκαλίας με δεκάλεπτα ή δεκαπεντάλεπτα διαλείμματα. Για το πρώτο έτος του δημοτικού σχολείου προτείνονται 3 ½ ώρες διανοητικής εργασίας, για το δεύτερο 4, για το τρίτο 4 ½ και για το πέμπτο 5. Η κατανομή ωρών του προγράμματος για τους μαθητές παραμένει η ίδια με την προηγούμενη έκδοση. Τροποποίηση, αντιθέτως, υπάρχει σχετικά με το χρόνο ανάπαυσης των μαθητών. Ενώ το 1883 θεωρούνταν ωφέλιμο για τα παιδιά να μην έχουν σχολείο για μισή ημέρα εντός της εβδομάδας και για ολόκληρη την Κυριακή, το 1889 προτεινόταν ως ιδιαίτερα ωφέλιμη η διακοπή των μαθημάτων για μία ακόμη ημέρα εντός της εβδομάδας, εκτός από την Κυριακή⁴².

Στις περιπτώσεις προσβολής από μεταδοτικά νοσήματα, όπως ανεμοβλογιά, ευλογιά, οστρακιά, ιλαρά, κοκίτη, παρωτίτιδα ή διφθερίτιδα, ίσχυαν συγκεκριμένοι κανόνες. Οι άρρωστοι μαθητές, ανάλογα με την ασθένεια, έπρεπε να απομονώνονται από τους υγιείς για μεγάλο χρονικό διάστημα⁴³. Η διάρκεια της απομόνωσης έληγε «μόνον μετά τέλειον λουτρόν του άναρρώσαντος». Απαιτούνταν επίσης η απολύμανση, όχι μόνο του χώρου όπου διέμενε ο μαθητής, αλλά και των ρούχων, των κλινοσκεπασμάτων, των παραπετασμάτων, των τοίχων και των επίπλων. Απαραίτητος όρος για τη σχολική φοίτηση ήταν η πιστοποίηση του ιατρού ότι ο μαθητής είχε συμμορφωθεί με όλους τους κανόνες για τα μεταδοτικά νοσήματα, είχε κάνει το εμβόλιο του δαμαλισμού, δεν έπασχε από οφθαλμική ή δερματική νόσο και στο οικογενειακό περιβάλλον δεν υπήρχε άτομο άρρωστο από μεταδοτικό νόσημα. Η αδυναμία προσκόμισης τέτοιου πιστοποιητικού συνεπαγόταν και τον αποκλεισμό του μαθητή από το σχολείο. Τέλος, συνιστώνταν το κλείσιμο του σχολείου για 10-15 ημέρες σε περιπτώσεις εμφάνισης πλήθους κρουσμάτων από ασθένειες, όπως η ιλαρά, η ευλογιά, η οστρακιά, η διφθερίτιδα και ο τύφος⁴⁴.

Ιατρικές και παιδαγωγικές εκδόσεις, όπως αυτές που ενδεικτικά αναφέραμε, σε μια εποχή που ελάχιστα από αυτά που πρότειναν εφαρμόζονταν στο σχολείο, είχαν κάποια επίδραση, έστω και μικρή αρχικά, στην κρατική πολιτική. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 και μετά, γίνονται αρκετές προσπάθειες από το ελληνικό κράτος για τη λήψη μέτρων αναφορικά με βελτίωση της υγείας των μαθητών. Ένα από τα μέτρα που επισημαίνουν την

⁴² Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής [...] 1889*, σσ. 59-62.

⁴³ Για παράδειγμα ο χρόνος απομόνωσης για την ευλογιά, την οστρακιά, την ιλαρά, τον τύφο και τη διφθερίτιδα ήταν 40 ημέρες, ενώ για την ανεμοβλογιά και την παρωτίτιδα 25 ημέρες. (Ο.π., σ. 74).

⁴⁴ Ο.π., σ. 74.

κρατική μέριμνα για την υγιεινή των μαθητών είναι τα νομοσχέδια που προωθήθηκαν για την ανέγερση ή συντήρηση υγιεινών σχολικών κτηρίων. Η αρχή έγινε με το νόμο ΑΧΜΑ', που ψηφίστηκε στις 9 Ιανουαρίου 1888 και προόριζε μέρος των χρημάτων που θα είχε το ταμείο για τη στοιχειώδη εκπαίδευση να διατίθεται για την οικοδόμηση, αγορά ή συντήρηση των σχολικών εγκαταστάσεων. Μία τετραετία αργότερα, στις 16 Σεπτεμβρίου 1892, ψηφίστηκε ο νόμος ΒΠΕ', ο οποίος προέβλεπε τη διάθεση στα δημοτικά σχολεία του ποσού των 150000 δρχ. μόνο όμως για κάλυψη αναγκών συντήρησης και επισκευής. Πολύ σημαντικό θετικό σημείο των δύο συγκεκριμένων νόμων είναι ότι για πρώτη φορά ασκείται κάποιος έλεγχος στα ενοικιαζόμενα διδακτήρια, που εκείνη την εποχή αποτελούσαν το 55% των σχολείων, και παραμερίζεται η εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων με την ενοικίαση ακατάλληλων κτηρίων⁴⁵. Μέχρι τότε η οικονομική αδυναμία των δήμων για την κατασκευή και συντήρηση των σχολικών κτηρίων, δημόσιων ή νοικιασμένων, είχε ως αποτέλεσμα την ακαταλληλότητά τους για σχολική χρήση από άποψη υγιεινής.

Στο μεταξύ οι ιατροί, σε γενικά εγχειρίδια υγιεινής που δημοσιεύονταν για την προστασία της υγείας, αφιέρωναν ένα μέρος και στη σχολική υγιεινή. Σε ένα τέτοιο συνοπτικό έργο, που δημοσιεύτηκε το 1890, ο Αλκιβιάδης Κορδούλης συμπεριλαμβάνει το κεφάλαιο με τίτλο «Σχολική και Παιδαγωγική Υγιεινή»⁴⁶, όπου παρέχει διάφορες συμβουλές υγιεινής που πιστεύει ότι θα ωφελήσουν τους νέους. Κατ' αρχάς, προτείνει να υπάρχουν συχνότερες και μεγαλύτερες διάρκειας «άναψυχαί», γιατί οι νέοι έχουν την ανάγκη του αέρα και της κίνησης και δεν μπορούν να διατηρήσουν αμείωτη την προσοχή τους για πολλές ώρες ακίνητοι. Η ωφέλεια θα είναι μεγάλη για τους μαθητές, όταν κατά την απουσία τους από την αίθουσα παραμένουν ανοικτά τα παράθυρα και οι πόρτες.

Στους δασκάλους συνιστάται να κάνουν το μάθημα ευχάριστο και να διδάσκουν την ουσία, να μη βάζουν πολλές κατ' οίκον εργασίες και να προσέχουν, ώστε οι ποιινές που επιβάλλουν να μην είναι ακατάλληλες και άδικες. Η διδασκαλία τερπνών μαθημάτων, όπως η ιχνογραφία και η μουσική, πρέπει να γίνεται με μέτρο, γιατί οι μαθητές κινδυνεύουν από νευρική υπερερεθιστικότητα. Ομοίως, επισημαίνεται ιδιαίτερα η επιβλαβής επίδραση της πρόωρης σχολικής φοίτησης στην καταπόνηση του εγκεφάλου, γιατί η πρόοδος των παιδιών πρέπει να ταιριάζει με τη σωματική του εξέλιξη. Από την άλλη

⁴⁵ Ε. Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σσ. 171-172. Πρβλ. και «Ιστορία της Παιδαγωγικής», *Ανατολή*, τόμος Β' 1911-1912, σ. 334 και 340-341.

⁴⁶ Αλκιβιάδης Κορδούλης, *Πραγματεία περι τοῦ ποιητέον καὶ φευκτέον χάριν τῆς ὑγείας*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἀθηναϊδος, ἐν Ἀθήναις 1890, σσ. 31-35. Αναλυτικότερες πληροφορίες για το περιεχόμενο της συγκεκριμένης λανθάνουσας έκδοσης βλ. Δημήτριος Β. Ντούτσης, «Άγνωστες ειδήσεις για την κοινωνική και τη σχολική υγιεινή το 1890, "Πραγματεία περι τοῦ ποιητέον καὶ φευκτέον χάριν τῆς ὑγείας"», (υπό δημοσίευση). Ανακοίνωση στο 5^ο Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη», το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα στις 4 και 5 Οκτωβρίου 2008.

μεριά η γυμναστική θεωρείται πολύ ωφέλιμη, όταν γίνεται με μέτρο, σε παιδιά ωχρά και ισχνά, αλλά όχι σε μαθητές που πάσχουν από οργανικά νοσήματα. Ο Κορδούλης καταλήγει στην κοινότοπη, ωστόσο αγνοημένη, διαπίστωση ότι η γυμναστική -μαζί με τους περίπατους και τα ταξίδια- ήταν αποφασιστικός παράγοντας για την αρμονική σωματική και πνευματική ανάπτυξη των μαθητών.

Οι περισσότεροι όμως από αυτούς τους όρους που έθετε η σχολική υγιεινή δεν εφαρμόζονταν στη σχολική πράξη. Υπήρχαν μάλιστα και ορισμένοι συγγραφείς που επικαλούνταν την υγιεινή, για να δικαιολογήσουν τις ποινές που ίσχυαν τότε. Ο πίνακας των ποινών, που είχαν την έγκριση των περισσότερων παιδαγωγών της εποχής, περιελάμβανε την κατ' ιδίαν νουθεσία, την επίπληξη, την όρθια στάση υπό την επιτήρηση του δασκάλου (γονυκλισία, ορθοστασία), την πρόσκληση γονέων ή κηδεμόνων για ενημέρωση της διαγωγής των παιδιών τους, την αντιγραφή, τον περιορισμό από 1 ως 3 ώρες καθημερινά με ταυτόχρονη απομνημόνευση ηθικών περικοπών που ήταν σχετικές με τις συνέπειες της καλής και κακής διαγωγής, τον περιορισμό μεγαλύτερης διάρκειας που συνοδευόταν με γραφική εργασία ή αντιγραφή και στέρηση της μεσημβρινής τροφής⁴⁷ και, τέλος, την αποβολή από το σχολείο. Προχωρώντας πιο πέρα διαπιστώνουμε ότι οι ποινές, είτε είχαν ηθική μορφή και χαρακτήρα είτε σωματική, χρησιμοποιούσαν σκληρά μέτρα για τη διόρθωση της διαγωγής του μαθητή και ήταν σε βάρος της υγείας του.

Το πρόβλημα βέβαια δεν ήταν μόνο οι ποινές, αλλά η έλλειψη ουσιαστικής και οργανωμένης κρατικής μέριμνας γενικότερα για την υγεία του μαθητή. Κάποια από τα μέτρα που αναφέραμε, έδειχναν σίγουρα μία κινητικότητα, αλλά δε βελτιώναν θεαματικά τις ανθυγιεινές συνθήκες των σχολείων. Αυτό αποτυπώνεται κατεξοχήν στην απογοητευτική κατάσταση των διδασκασμάτων, όπως αυτή προέκυπτε από τις εκθέσεις των Σ. Δημητράκη, του Ι. Μεσολωρά, του Π. Παπαναστασίου, του Μ. Βρατσάνου, του Ι. Κοφινιώτη και την περιγραφή του υπουργού παιδείας Γεωργίου Θεοτόκη στις 4 Δεκεμβρίου 1889⁴⁸.

⁴⁷ Βλ. Γ. Μανούσος, *Παιδαγωγική διαιτητική...*, ό.π., σσ. 196-197. Ο Μανούσος θεωρεί σωστή τη στέρηση της μεσημβρινής τροφής παρά το γεγονός ότι υπήρχαν και αντίθετες απόψεις κυρίως από ξένες επιδράσεις. Αυτοί που ήταν κατά του μέτρου επιχειρηματολογούσαν με βάση την υγιεινή διαιτητική, «ήτις λέγει ότι η χώνευσις γίνεται εις κάθε 4 ώρας, και ό στόμαχος γαργαλίζεται ζητών τροφήν». Πρόκειται για αλήθεια που ήταν παραδεκτή από όσους υπερασπιζόταν αυτή την ποινή, αλλά πρόβαλλαν ως αντεπιχείρημα ότι αυτό ίσχυε μόνο για τις βόρειες χώρες, «όπου διά τό ψύχος δέν πρέπει νά μένει ό στόμαχος κενός πολλάς ώρας. Παρό ήμιν όμως, λέγουσιν [οί έμπειροι διδάσκαλοι], ού μόνον ούδέναν έβλαψεν ή στέρησις τής μεσημβρινής τροφής, έπιβαλλομένη ένιστε, αλλά και ώφέλησε πολλούς, διότι έπανήγαγεν αύτους εις τήν όδόν του καθήκοντος». (Βλ. σημ. (β), ό.π., σσ. 196-197. Η υπογράμμιση στα παραθέματα είναι δική μου).

⁴⁸ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 12. Βλ. την αιτιολογική έκθεση του υπουργού Γ. Θεοτόκη στο *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια ύποβληθέντα εις τήν Βουλήν των Έλλήνων ύπό του έπί των Εκκλησιαστικων και τής Δημοσίας Έκπαιδευσεως Υπουργού Γεωργίου Θεοτόκη τή 4 Δεκεμβρίου*

Στην αγόρευση του στη Βουλή ο Θεοτόκης έκανε λόγο για ανύπαρκτη δημοτική εκπαίδευση, από τη στιγμή που οι μαθητές στεγάζονταν σε ακατάλληλα διδακτήρια. Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτά ήταν τρώγλες και αχυρώνες, χωρίς παράθυρα, φως, πάτωμα και οροφή, με αποτέλεσμα την είσοδο νερού στο σχολείο, όταν έβρεχε. Η εικόνα συμπληρωνόταν από την έλλειψη διδακτικών σκευών και θρανίων και την απουσία αναλυτικού προγράμματος⁴⁹. Από τις επισημάνσεις της αιτιολογικής έκθεσης του Υπουργείου Παιδείας σχετικά με την εντελή ανθυγιεινότητα των σχολικών κτηρίων, προκύπτει αβίαστα και το συμπέρασμα της αδυναμίας εκπλήρωσης του σκοπού του σχολείου για αρμονική σωματική και πνευματική μόρφωση των μαθητών⁵⁰.

Αυτό βέβαια που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ο Θεοτόκης δεν έμεινε σε απλές διαπιστώσεις, αλλά πρότεινε μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης και έκανε λόγο για εθισμό των μαθητών στην καθαριότητα, την υγεία και τη σωματική ανάπτυξη. Απαραίτητα μέσα για την επίτευξη αυτών των στόχων ήταν ο καθαρός αέρας, η ορθή στάση του σώματος στα θρανία, ο κατάλληλος φωτισμός, η κατάλληλη θερμοκρασία των αιθουσών και η γυμναστική. Σύμφωνα με το νομοθέτη, όλα αυτά δεν είχαν σχέση με τον αριθμό των μαθημάτων, αλλά με την προσωπικότητα του δασκάλου, τα κατάλληλα διδακτήρια, τα σχολικά έπιπλα και τα όργανα διδασκαλίας⁵¹. Ως γνωστόν, όμως, οι υποδείξεις του Θεοτόκη δεν έγιναν πραγματικότητα, καθώς τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν.

Το 1893 ο Ν. Σαλίβερος, ιατρός υγιεινολόγος, που είχε εκπονήσει διδακτορική διατριβή στο Παρίσι το 1887 σχετικά με την υγιεινή του σχολείου⁵², κυκλοφόρησε το έργο του, *Υγιεινή τῶν οἰκοδομῶν, ἤτοι ἀνέγερσις, ἐξυγίανσις καὶ συντήρησις τῶν τε ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων κτιρίων*, όπου εξειδικεύει την εφαρμογή των κανόνων υγιεινής στα σχολεία. Τα θέματα με τα οποία ασχολείται η υγιεινή των οικοδομῶν αφορούν στον αερισμό, τη θέρμανση, το φωτισμό, την ύδρευση και την καθαριότητα. Πρόκειται για σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν την υγεία, αλλά και την ηθική, καθώς «κακή κατοικία φονεύει τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, συντελεῖ δὲ λεληθότως πολλάκις εἰς τὴν διάπλασιν ῥευστῶν καὶ μαλθακῶν χαρακτήρων· τούναντίον δέ, οἴκημα κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς διατεταγμένον ἐν τοῖς καθέκαστα, ἀσφαλίζει τὴν

1889, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 3 και στο ἴδιο «Ἐλεγχος τῆς ἀξίας τῶν ἐν τῷ ὑπομνήματι τοῦ κ. Χρήστου Παπαδοπούλου γνωμῶν περὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων, τῶν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως Ὑπουργοῦ κ. Γεωργίου Θεοτόκη ὑποβληθέντων τῆ 4 Δεκεμβρ. 1889 εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων», σ. 22.

⁴⁹ Βλ. «Γεωργίου Θεοτόκη Ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας ἐκπαιδευσεως λόγος ἀπαγγελθεὶς ἐν τῇ Βουλῇ κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 4 Δεκεμβρίου 1889 ἐπὶ τῇ εἰσαγωγῇ τῶν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων» στο *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν...*, ὁ.π., σ. β'.

⁵⁰ *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σ. 134.

⁵¹ *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων...*, ὁ.π., σ. 73.

⁵² Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σ. 166.

υγείαν, φαιδρύνει τὸ ἦθος, διατίθησιν εὐαρέστως τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴν καὶ λύει τὸ πρόβλημα τῆς ἐν τῷ οἴκῳ ἐπιζητουμένης εὐμαρείας»⁵³.

Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε άλλες χώρες, στην Ελλάδα δεν υπήρχε οδηγός για την υγιεινή των οικοδομών, η νομοθεσία ήταν ελλιπής, ενώ όσοι νόμοι υπήρχαν δεν εφαρμόζονταν, με αποτέλεσμα οι οικοδομές που κατασκευάζονταν δεν πληρούσαν ούτε τους στοιχειώδεις όρους της υγιεινής. Το κενό αυτό προσπαθεί να καλύψει με το σύγγραμμά του ο Ν. Σαλίβερος, στηριζόμενος στην αντίστοιχη αγγλική, γαλλική, γερμανική νομοθεσία και στα επιστημονικά πορίσματα των Γάλλων υγιεινολόγων Arnauld και Emile Trelat⁵⁴. Ένα μέρος του βιβλίου αναφέρεται στα δημόσια κτήρια, αρχίζοντας με τα σχολεία⁵⁵, όπου γίνονται σύντομες αναλύσεις από την πλευρά της υγιεινής για τα γνωστά θέματα: το σχολικό οίκημα, το οικόπεδο, ο προσανατολισμός, τα αποχωρητήρια και η αυλή.

Το 1894 το περιοδικό *Εκπαίδευσις* δημοσίευσε την αναφορά που ο Παναγιώτης Οικονόμου, πρόεδρος του Ταμείου Δημοτικής Εκπαίδευσης και Γενικός Επιθεωρητής της ίδιας βαθμίδας, είχε υποβάλει προς τον πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου στις 5 Ιανουαρίου 1891⁵⁶. Από την αρχή καθίσταται ζήτημα άμεσης προτεραιότητας η οικοδόμηση νέων σχολείων, η επισκευή των υπαρχόντων και ο εφοδιασμός τους με υγιεινά θρανία. Οι συνθήκες υγιεινής στα σχολεία ήταν ανύπαρκτες, γεγονός που οδηγεί τον Γενικό Επιθεωρητή να προτείνει ακόμη και το κλείσιμο όσων σχολείων προκαλούσαν σχολικές νόσους στους μαθητές, όπως μυωπία, αναιμία, ραχίτιδα και φθίση. Οι αιτίες για τις βλάβες στην υγεία των μαθητών εντοπίζονται στην ακαταλληλότητα των κτηρίων (ιδιωτικών και δημοτικών), των θρανίων και των διδακτικών βιβλίων. Ειδικότερα για τα διδακτήρια, τα στοιχεία που θεωρούνται επιβλαβή για την υγεία των μαθητών συνοψίζονται: στο συνωστισμό μαθητών σε ενοικιαζόμενα σπίτια, στον ανεπαρκή φωτισμό και στον περιορισμένο χώρο των αιθουσών. Αφού, επομένως, οι ιδιωτικές οικίες δεν κάλυπταν τις ανάγκες των σχολείων και τα κτήρια που υπήρχαν χρειάζονταν αλλαγές, η επιτροπή που είχε συσταθεί έκρινε «ότι εἶναι ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ ἐκδοθῆ Β. Διάταγμα περιέχον τούς γενικούς ὅρους κατασκευῆς σχολείων πρὸς ὄδηγίαν τῶν κοινοτήτων...». Προτείνει, μάλιστα, το ποσό των 720.000 δραχμών, που προβλέπεται από τον προϋπολογισμό για τα ενοίκια των δασκάλων, των διδακτηρίων και τις επισκευές των σχολείων, να χρησιμοποιηθεί ως δόση δανείου για την οικοδόμηση νέων υγιεινών σχολικών κτηρίων. Για την επίτευξη του στόχου

⁵³ Νικόλαος Σαλίβερος, *Υγιεινή τῶν οἰκοδομῶν, ἤτοι ἀνέγερσις, ἐξυγιάνισις καὶ συντήρησις τῶν τέ ιδιωτικῶν καὶ δημοσίων κτιρίων*, Παρὰ τῷ ἐκδότη Μ.Ι.Σαλιβέρῳ, Βιβλιοπωλεῖον ὁ Ἑρμῆς, ἐν Αθήναις 1893, σ. ζ'.

⁵⁴ Ο.π., σσ. ζ'-η'.

⁵⁵ Ο.π., σσ. 336-341.

⁵⁶ Παναγιώτης Οικονόμος, «Κατασκευὴ Δημοτικῶν Σχολείων», *Εκπαίδευσις*, Ἔτος Γ', ἀριθ. 10, 30 Νοεμβρίου 1894, σσ. 75-77.

υποβλήθηκαν στο Υπουργικό Συμβούλιο 16 σχέδια δημοτικών σχολείων, τα οποία συντάχτηκαν από παιδαγωγούς και αρχιτέκτονες σύμφωνα με τους όρους της υγιεινής.

Έτσι, τα αιτήματα που διατυπώνονται για βελτίωση της εκπαιδευτικής κατάστασης από άποψη υγιεινής θα οδηγήσουν σε μια σειρά σημαντικών νομοθετικών μέτρων την τελευταία επταετία του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για νόμους, οι οποίοι, μολονότι δεν μπορούσαν φυσικά να ανατρέψουν τα δεδομένα, συνέβαλαν όμως σημαντικά στην προαγωγή της υγιεινής των σχολείων και αποτέλεσαν τη βάση για ουσιαστικότερες παρεμβάσεις δύο δεκαετίες περίπου αργότερα.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΜΕΤΑ ΤΟ 1880 ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ

Το ενδιαφέρον για την υγεία του παιδιού προβάλλεται ακόμη περισσότερο από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και εξής από τους παιδαγωγούς και τους ιατρούς. Εκδηλώθηκε με τα ιατρικά και παιδαγωγικά συνέδρια, με τη συγγραφή βιβλίων και άρθρων στον περιοδικό τύπο, αλλά και με ενέργειες των πολιτικών. Τα θέματα συζήτησης επικεντρώνονται περισσότερο στην αναγκαιότητα λήψης προληπτικών μέτρων σχετικά με την υγεία του παιδιού στο σχολείο. Η ανάγκη της επαύξεσης και διατήρησης της υγείας των παιδιών, όπως προβάλλεται από ιατρούς και παιδαγωγούς συνδέεται με συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές. Επομένως, η ανάπτυξη της Σχολικής Υγιεινής και η θεσμοθέτησή της, προκλήθηκε από κοινωνικά, ιατρικά και παιδαγωγικά δεδομένα και κάλυπτε κοινωνικές αναγκαιότητες.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι αυτή η πορεία συγκρότησης του ενδιαφέροντος για την υγιεινή στην εκπαίδευση δεν προέκυψε ξαφνικά, αλλά είναι μακρά και περνά μέσα από τις πρώτες ενδείξεις που παρατηρούμε στο νεοσύστατο κράτος στο λόγο παιδαγωγών, λογίων και ιατρών¹, και αποκρυσταλλώνεται με νομοθετήματα στην περίοδο του Όθωνα. Συνδέεται επίσης με την έκδοση της Διδασκαλικής του Σπ. Μωραΐτη και τη σχετική νομοθεσία της δεκαετίας του 1890. Μέχρι την εποχή, πάντως, που εκδόθηκε το βιβλίο του Γ. Βλάμου, *Η Υγιεινή του Σχολείου*, ο όρος σχολική υγιεινή δε φαίνεται ότι ήταν γνωστός στην Ελλάδα, γεγονός που συμβάδιζε με την έλλειψη μέριμνας για την υγιεινή του διδασκαστή, τα υψηλά ποσοστά της παιδικής θνησιμότητας και τη δυσαναλογία μεταξύ του αριθμού των γεννήσεων και της αύξησης του πληθυσμού.

Σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση ιατρικού και παιδαγωγικού ενδιαφέροντος για την προστασία της υγείας του παιδιού από το 1880 και μετά είχαν οι εξελίξεις στον τομέα της ιατρικής. Πιο συγκεκριμένα, οι σημαντικές

¹ Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα περίπου τοποθετείται το ενδιαφέρον των ειδικών για την υγεία της πρώιμης παιδικής ηλικίας. Η σχετική φιλολογία αφορούσε στη φυσική επιβίωση και στην υγεία των βρεφών και των μικρών παιδιών, όπως και στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα. (Βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Περί μορφώσεως «χρηστών μητέρων» και εκπαιδεύσεως «μελλόντων πολιτών»: έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα», στο Βάσω Θεοδώρου και Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία. 19^{ός}-2^{ός} αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής – Επιτροπή Ερευνών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα 1999, σσ. 84-85).

ιατρικές πρόοδοι από το 1870 και εξής αναφορικά με την προφύλαξη του ανθρώπου από ποικίλα νοσήματα έφεραν στο προσκήνιο και την προστασία της υγείας του παιδιού στο σχολείο, τάση που ενισχύθηκε και από την υποχρεωτικότητα της φοίτησης. Η υγιεινή των σχολείων συνδέεται στενά με την γενίκευση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η οποία συνέβαλε στην αναβάθμιση του γενικότερου υγειονομικού επιπέδου του πληθυσμού.

Ταυτόχρονα, η υποχρεωτική φοίτηση σήμαινε και το καθήκον της πολιτείας για διασφάλιση της υγείας των παιδιών. Η συγκεκριμένη αξίωση της πολιτείας προϋπέθετε την οφειλή της ίδιας για κατασκευή διδακτηρίων που θα ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της υγιεινής και της παιδαγωγικής επιστήμης². Το σχολείο, όμως, θεωρούνταν υπεύθυνο για ποικίλες σωματικές και διανοητικές βλάβες στο μαθητή. Στα κείμενα της εποχής γίνεται λόγος για πλήθος νοσημάτων που προσβάλλουν τα παιδιά από την αρχή της σχολικής φοίτησης και τα οποία αυξάνονται στις μεγαλύτερες τάξεις. Ειδικότερα, ως αιτιολογικοί παράγοντες αναφέρονται η πλημμυλής εφαρμογή των όρων υγιεινής, όπως η ακαταλληλότητα των κτηρίων και των θρανίων στα οποία οι μαθητές διέμεναν πολύ χρόνο, η υπερβολική καθιστική ζωή, η ελλιπής παρουσία στα προγράμματα του μαθήματος της γυμναστικής και της χειροτεχνίας και η απουσία των κατάλληλων εποπτικών μέσων³. Ειδικά στις αρχές του αιώνα ο παιδαγωγικός και ιατρικός λόγος για την επιβλαβή επίδραση του σχολείου γίνεται εντονότερος και το ενδιαφέρον γι' αυτά τα ζητήματα είναι αυξημένο.

Οι πρόοδοι στην ιατρική επίσης έστρεψαν το γενικότερο ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών κρατών στη δημόσια υγεία και στη διοργάνωση διεθνών συνεδρίων γι' αυτό το θέμα. Σε κάποια από αυτά τα συνέδρια συζητούνταν και θέματα σχετικά με την υγιεινή στο σχολείο, ενώ από το 1904 και εξής άρχισαν να οργανώνονται αυτόνομα συνέδρια σχολικής υγιεινής. Αξιοσημείωτο είναι ότι σχεδόν μέσα σε μία δεκαετία διοργανώθηκαν τέσσερα τέτοια συνέδρια: Νυρεμβέργη 1904, Λονδίνο 1907, Παρίσι 1910, Μπούφαλο 1913. Σε μερικά από αυτά συμμετείχαν και Έλληνες αντιπρόσωποι, γεγονός που επηρέασε τις εξελίξεις και τη διαμόρφωση ανάλογων αιτημάτων και στη χώρα μας. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε επίσης ο τύπος και τα περιοδικά της εποχής, τα οποία ενημέρωναν το κοινό για τις σχετικές εξελίξεις στο εξωτερικό.

² Βλ. απόσπασμα της αιτιολογικής έκθεσης που συνόδευε τον Οργανισμό της Δημόσιας Εκπαίδευσης και υποβλήθηκε στη Βουλή, στο περιοδικό *Πρόδος*, αριθ. 8, Χανιά 15 Ιουνίου 1901, σ. 64.

³ *Ο έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Πρακτικά τών εκπαιδευτ. συνεδριών 1907-1908...*, ό.π., σ. 30. Για το αυξανόμενο ενδιαφέρον σχετικά με την επιβίωση των παιδιών μετά τον 18^ο αιώνα βλ. και το ενδιαφέρον άρθρο της Τερέζας Πεσμαζόγλου, «Στάσεις και αντιλήψεις των ενηλίκων για το παιδί στη Δυτική Ευρώπη από το Μεσαίωνα ως σήμερα», *Σύγχρονοι Καιροί*, Αθήνα, 1983, σσ. 175-176. Η ενασχόληση με το παιδί αυτή την εποχή δεν περιοριζόταν μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και την περίοδο των πολέμων του 19^{ου} αιώνα οι ηγέτες έβλεπαν τα παιδιά ως μελλοντικούς στρατιώτες, ενώ με την απαρχή της εκβιομηχάνισης οι αστοί τα έβλεπαν ως μελλοντικούς εργάτες.

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και στις Η.Π.Α. ιδρύθηκαν παιδολογικά εργαστήρια και έδρες Σχολικής Υγιεινής και Παιδολογίας στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης και στα Πανεπιστήμια. Από την εξέλιξη των παιδολογικών επιστημών σε διάφορα κράτη προκύπτει ότι η πρόοδός τους υπήρξε μεγάλη και αναγνωρίστηκε η σπουδαιότητα της εφαρμογής των επιστημονικών πορισμάτων της Σχολικής Υγιεινής, καθώς το σχολείο θεωρήθηκε ως μελλοντικό φυτώριο του καλού πολίτη και στρατιώτη⁴.

Ειδικά μετά την ήττα του 1897, η αντίληψη για την προστασία της παιδικής ηλικίας δεν είναι απαλλαγμένη και από εθνικές σκοπιμότητες. Οι ανησυχίες για την κατάσταση στον τομέα της υγιεινής, δημόσιας και σχολικής, και η λήψη άμεσων μέτρων εντείνονται, οπότε και υπογραμμίζεται η «άξια τῆς εὐρωστίας τῶν νεανικῶν σωμάτων ὡς ἔθνικὸ κεφάλαιον»⁵. Η εξέλιξη, επομένως, της σχολικής υγιεινής συνδέεται και με την εξυπηρέτηση εθνικών και στρατιωτικών σκοπών, καθώς και με τη γενικότερη πρόοδο του κράτους, τη διατήρηση, την αύξηση και την ευημερία του πληθυσμού. Ο υγιής πολίτης ισοδυναμεί με υγιή στρατιώτη και παραγωγικό εργάτη. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και τα νομοσχέδια του 1899 για τη σωματική αγωγή στα δημοτικά σχολεία.

Η αντίληψη αυτή για την ιδεολογική λειτουργία του ρόλου της υγείας φαίνεται ότι κυριάρχησε την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Ο Θ. Φλωράς στην εισήγησή του για τη σχολική υγιεινή στο εκπαιδευτικό συνέδριο της Κωνσταντινούπολης υποστήριζε ότι «ἡ ὑγίης, ἡ πνευματικῶς, σωματικῶς καὶ ἠθικῶς εὐρωστος καὶ ἰσχυρὰ νεότης εἶναι τὸ ἀσφαλέστερον ἐχέγγυον τῆς εὐτυχοῦς ἀναπτύξεως τῶν ἀπογόνων μας καὶ δι’

⁴ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Υγιεινὴ [...] 1934*, ὁ.π., σσ. 15-16.

⁵ Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος και η συμβολή του στην οργάνωση της Σχολικῆς Υγιεινῆς», *Τα νέα του Ε.Λ.Ι.Α.*, αρ. 62, Θερινό Αρχαιοστάσιο, 2003, σ. 10. Ανάλογες απόψεις επικρατούσαν και σε άλλες χώρες, όπως για παράδειγμα στην Αγγλία, όπου το ενδιαφέρον για την υγεία των παιδιών οφείλεται εν μέρει και στους φόβους για φυσικό εκφυλισμό του έθνους. Βλ. Ν. D. Daghli, «Robert Morant's hidden agenda? The origins of the medical treatment of schoolchildren», volume 19, number 3, September 1990, σ. 139. Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι στην Ελλάδα το ενδιαφέρον για τις σωματικές ασκήσεις και η σύνδεση αυτού του θέματος με την ακμή του λαού υπήρχε ήδη από τη δεκαετία του 1880. (Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ανθρωπολογία...*, ὁ.π., σσ. 431-432). Η αναγκαιότητα μάλιστα για την καθιέρωση της σωματικής αγωγής στην εκπαίδευση γινόταν πιο επιτακτική, δεδομένου ότι οι γειτονικοί λαοί, όπως η Βουλγαρία, είχαν σημειώσει σημαντικές προόδους σε αυτό το θέμα. (Βλ. Ἡροκλῆς Βασιάδης, «Περὶ ἀναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς ἔθνικῆς γυμναστικῆς παιδαγωγικῆς τε καὶ δημοσίας», *Πλάτων*, τόμος Β', τεύχος Β', Δεκέμβριος 1879, σσ. 92-93). Για τη σημασία της υγείας της παιδικῆς ηλικίας στην ενδυνάμωση του έθνους και την τελειοποίηση της φυλῆς βλ. Ἀγγελικὴ Παναγιωτάτου, *Τὰ μαθήματα τοῦ Σαββάτου...*, ὁ.π., σ. 205 κ.ε. Ανάλογες τάσεις υπήρχαν αυτή την εποχή σε χώρες της Δυτικῆς Ευρώπης και στις Ηνωμένες Πολιτείες. (Βλ. George Rosen, *A History of Public Health...*, ὁ.π., σ. 350).

αὐτὸ πᾶν ὅτι κάμνομεν διὰ τοὺς νέους, τὸ κάμνομεν διὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους μας»⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ιδιαίτερα ὅτι ο βαθμὸς καθαριότητας ενός λαοῦ και η ποσότητα κατανάλωσης σαπουνιῦ αποτελοῦσαν κριτήρια της πολιτιστικῆς του στάθμης. Ὑπῆρχε η ἀποψη ὅτι η προσάρτηση εδαφῶν, ὅπως η Επτάνησος και η Θεσσαλία, δεν οφειλόταν στην ελληνική στρατιωτική υπεροχή, ἀλλὰ στο γεγονός ὅτι οὐ Μεγάλες Δυνάμεις ἀναγνώριζαν τὸ πολιτιστικὸ μεγαλεῖο της Ελλάδας. Επομένως, η ἀπόκτηση της συνήθειας της καθαριότητας ἀπὸ τὸ λαό, με βασικὸ μοχλὸ τὸ δάσκαλο, θα ἀπέφερε στη χώρα ὄφελος πολιτικὸ και εθνικὸ, δηλαδή την ἐκτίμηση των προηγμένων χωρῶν⁷. Με βάση αὐτή τη λογική συνδέεται και ὁ ἀνταγωνισμὸς σχετικὰ με την υγιεινὴ με τοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαοὺς, ὅπως, για παράδειγμα, τοὺς Βουλγάρους.

Ἐκτός, ὁμως, ἀπὸ τοὺς εθνικοὺς λόγους, η πολιτεία εἶχε και ἠθικὸ χρέος να εξασφαλίσει την προστασία της υγείας των μαθητῶν, γιατί διαφορετικὰ ὄχι μόνο η νέα γενιὰ κινδύνευε ἀπὸ «ἠθικὴ και φυσιολογικὴ ἔξαθλίωση», ἀλλὰ και τὸ ἔθνος θα οδηγούνταν σε «ἔξασθῆνηση» και «ἐκφυλισμὸ»⁸. Επομένως, τα προληπτικὰ μέτρα προστασίας για τα παιδιὰ συνδέονται ἀμεσα με την προστασία του θεσμοῦ της οικογένειας και κατ' ἐπέκταση της κοινωνίας και του ἔθνους. Γι' αὐτὸ και η διάδοση υγιεινῶν συνηθειῶν και κανόνων δεν ἀφοροῦσε μόνο στοὺς δασκάλους και τὸ σχολεῖο, ἀλλὰ και την οικογένεια και κυρίως τις μητέρες⁹. Ἀπὸ τα σπουδαιότερα καθήκοντα του δασκάλου ἦταν η ἠθικὴ επαγρύπνηση για τὴ διατήρηση της «υγείας της ψυχῆς» των μαθητῶν. Η προστασία της αθωότητας των μαθητῶν ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς δασκάλους να προσέχουν τοὺς μαθητῆς στα διαλείμματα, στις σχέσεις τοὺς, στις συνομιλίες

⁶ Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ' τόμου, Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη 1909, σ. 24.

⁷ Βλ. Γεώργιος Παπασωτηρίου, *Μελέτη περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἥτοι τί θὰ ἐκέρδιζεν ἡ κοινωνία ἂν ἦσαν καλύτερα τὰ Δημοτικὰ Σχολεῖα*, Ἐκδότης Νικόλαος Ἀλικιώτης, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1907, σσ. 67-68. Ἀνάλογες ἀπόψεις για τὸ ρόλο της υγιεινῆς στην εθνικὴ πρόοδο και δύναμη του ἔθνους, ὅπως και για τὸ πολιτιστικὸ ἔλλειμμα που συνεπάγεται η ἔλλειψή της βλ. De Benedetti Augusto Ferdinando, *Ἐγκόλπιον τῶν νέων*, (μετάφρασις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ), Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Κεντρικὴ πώλησις: Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις, [χ.χ.], σσ. 14-15.

⁸ Πρόκειται για ἀπόψεις που προβάλλονταν στο λόγο των ἰατρῶν ἀπὸ τα μέσα του 19^{ου} αἰῶνα, ἀλλὰ και στις ἀρχές του 20^{ου}. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Γ. Μακκᾶς, «Περὶ γυμναστικῆς τοῦ σώματος, ὡς μέρος τῆς κατὰ τοὺς ἀρχαίους τελείας παιδείας. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 20 Μαΐου», *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἰατρικὴ Μέλισσα*, 3^{ος} τόμος, φυλλάδιον Β', κατὰ Ἰούλιον, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1855, σσ. 39-72, Σιμωνίδης Βλαβιανός, «Υγιεινὸς δεκάλογος τῶν πεπαιδευμένων ἥτοι συμβουλαὶ τινὲς πρὸς τοὺς διανοητικῶς ἐργαζομένους», *Ἡμερολόγιον τῆς Υγείας*, 1902, σσ. 119-120 και Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Υγιεινὴ [...] 1934*, ὁ.π., σ. 350.

⁹ Βλ. ἐνδεικτικὰ «Ποιοὺς ὄρους υγιεινῆς μᾶς ὑπαγορεύει ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη», *Παιδικὸς Ἀστὴρ*, περίοδος Β', ἔτος Β', ἀριθ. 63, 20 Νοεμβρίου 1913, σσ. 279-280.

τους και στην επιλογή των αναγνωσμάτων τους. Επίσης, εκτός από την παροχή κατάλληλων συμβουλών, οι κίνδυνοι προλαμβάνονταν με τη διοργάνωση παιδιών. Ο τελικός σκοπός ήταν να δοθεί μία τέτοια ανατροφή, η οποία συμπυκνώνεται στη διαμόρφωση μαθητών με «ψυχὴν ὑγιᾶ ἐν σώματι ὑγιεῖ»¹⁰.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, στα περισσότερα εγχειρίδια που έχουν σχέση με την υγιεινή, κυριαρχούσε η άποψη ότι το σώμα του παιδιού έπρεπε να προφυλάσσεται με διάφορους τρόπους από τη μαλθακότητα. Ένα από τα μέσα επίτευξης αυτού του στόχου ήταν οι σωματικές ασκήσεις, οι οποίες θεωρούνταν αδιάσπαστο μέρος της αγωγής. Στις ωφέλειες της γυμναστικής, όταν γινόταν με βάση τους κανόνες της υγιεινής, συμπεριλαμβάνονταν η προαγωγή της υγείας του οργανισμού, η ανακούφιση του εγκεφάλου από τη διανοητική κόπωση και η διαμόρφωση σταθερών και ανδρικών χαρακτηρισμών¹¹.

Άλλα μέσα για την προφύλαξη των παιδιών από τις κακές και επικίνδυνες έξεις, εκτός από τις σωματικές ασκήσεις, ήταν η διαρκής σωματική και πνευματική απασχόληση¹², ο βαθύς και ήσυχος ύπνος, η σκληραγωγία, η ψυχρολουσία, η αποφυγή θηλυπρεπούς και μαλθακού τρόπου ζωής, όπως και των προκλητικών αναγνωσμάτων, των σιτιών και των ποτών που διαγείρουν το νευρικό και αγγειακό σύστημα, της πολυφαγίας, των θερμών ενδυμάτων, της θερμής και μαλακής κλίνης, των κακών συναναστροφών και της θηλυπρεπούς αγωγής¹³.

Όπως φαίνεται από τα κείμενα της εποχής, η υιοθέτηση συμπεριφορών σαν αυτές που αναφέρθηκαν, είχαν ως στόχο τη δημιουργία κοινωνίας που θα επικρατούσε η ηθική τάξη και η λογική. Η καθαριότητα αποτελούσε στοιχείο ηθικότητας των ατόμων. Η γενική αντίληψη που επικρατούσε ταύτιζε το φιλάσθενο και ασκληραγωγητό σώμα με τη μαλθακότητα, την τεμπελιά, τη λαγνεία και με ηθικές παρεκτροπές¹⁴. Σε κείμενα που υπάρχουν μετά το 1840, η

¹⁰ «Υγιεινή τῶν παιδῶν», *Τό Σχολεῖον καὶ ἡ Οἰκογένεια*, ἔτος Β΄, ἀριθ. 2, Δεκέμβριος 1900, σ. 48.

¹¹ Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ἀνθρωπολογία εἰς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων καὶ Διδασκαλείων καὶ εἰς αὐτοδιδασκαλίαν μεμορφωμένων*, Τύποις «Νέας Σμύρνης», ἐν Σμύρνη 1880, σσ. 386-387.

¹² Η άποψη ότι η ηθικότητα των παιδιών απαιτούσε από αυτά να μην κάθονται καθόλου ήταν κυρίαρχη σε εγχειρίδια του 19^{ου} αιώνα. Η σωμασμία «καὶ ἐκ τῶν κινδύνων τῆς ὀκνηρίας ἀπαλάττει αὐτὰ [τὰ τέκνα] ὡσάκις διὰ τῆς γυμναστικῆς ἀσχολοῦσι τὰς ὥρας τῆς ἀργίας». (Βλ. Ἑλένη Καρυτζάκη, *Συλλογὴ ἠθικῶν καὶ ὑγιεινῶν παραγγελμάτων. Περί τῆς Παιδαγωγίας ἐν γένει*, Τύποις τοῦ «Ἀστέρου τῶν Κυκλάδων», ἐν Ἐρμουπόλει, σ. 29). Ἀλλά καὶ γενικότερα, ὡς σημειώνει ἡ ἴδια παρακάτω, «ἡ ἔξις τῆς ἐργασίας καὶ τῆς τακτικῆς ἐνασχολήσεως, ἥτις καὶ τὴν ὑγείαν ὠφελεῖ καὶ ἀπὸ τὴν κακοῦθειάν μᾶς σώζει καὶ εἰς τὴν εὐτυχίαν μᾶς προάγει». (Ο.π., σ. 40). Για τὴ σημασία τῆς γυμναστικῆς στὴν ἀποτροπὴ τοῦ αὐνανισμοῦ βλ. ἐπίσης Περίδης Μ., *Εἰκὼν Ὑγιεινῆς πασῶν τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου "Προόδου" Σ. Μ. Ἀλεξίου, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1882, σ. 23 καὶ 32.

¹³ Γ. Διαμαντόπουλος, *Ἀνθρωπολογία...*, ὁ.π., σ. 388.

¹⁴ Η. Ματσαγγούρας, *Θεωρία καὶ πράξις τῆς διδασκαλίας...*, ὁ.π., σσ. 76-78. Για τὴ σχέση τῆς σωματικῆς καθαριότητος καὶ τῆς ηθικότητος βλ. σχετικὰ ἀρθρὰ ἀπὸ ἰατρικὲς ἐκδόσεις πρὶν ἀπὸ τὸ 1864, ὡς παρατίθενται στὸ βιβλίον τῆς Πελαγίας Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, *Παῖδι καὶ υγεία...*, ὁ.π., σσ. 244-247 καὶ 321-327. Ἀπαραίτητες συνήθειες ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀποκτᾶ ὁ μαθητὴς στὸ

καθαριότητα του σώματος των απόρων συνδεόταν με την καθαριότητα των ηθών, την ευταξία και την αρετή, ο ρύπος με την κακία, η ακαθαρσία με την αχρειότητα και την τεμπελιά, η αθλιότητα των φτωχών με την παρανομία και την εγκληματικότητα¹⁵. Κατά συνέπεια η ηθική ανατροφή του παιδιού θα επηρέαζε και την ηθική οντότητα του έθνους.

Βέβαια, η στενή αλληλεπίδραση σωματικής και ψυχικής εξέλιξης είχε ήδη αναγνωρισθεί από τους αρχαίους. Για τη σχέση ψυχής και σώματος είχαν αναπτυχθεί διάφορες μεταφυσικές θεωρίες, οι οποίες αντιμετώπιζαν διαφορετικά τις δύο έννοιες: είτε ως δύο διαφορετικές ουσίες που αλληλεπιδρούν, είτε την ψυχή ως προϊόν του σώματος, είτε το σώμα ως προϊόν της ψυχής, είτε ακόμα και τις δύο έννοιες ως έκφραση μιας ουσίας.

Σε αυτή την αλληλεξάρτηση σώματος και ψυχής, οι νεότερες παιδομετρικές και ψυχολογικές έρευνες προσπάθησαν να δώσουν επιστημονική εξήγηση και να εντοπίσουν τις σχέσεις σωματικής και ψυχικής εξέλιξης. Ειδικότερα, εξέτασαν τη σχέση του εγκεφάλου με τις ψυχικές λειτουργίες, τη σχέση των ψυχικών ιδιοτήτων με σωματικά χαρακτηριστικά (μήκος, βάρος), αλλά και την επίδραση της σωματικής εξέλιξης στην ηθική¹⁶. Σε ό, τι αφορά στα παιδιά της σχολικής ηλικίας, ο στόχος των επιστημονικών ερευνών ήταν να αποδειχθεί ότι ο υγιής νους κατοικεί σε υγιές σώμα. Τα αποτελέσματα των ερευνών ανέδειξαν τη σχέση του εγκεφάλου προς τη διάνοια, τη σχέση του μεγέθους του εγκεφάλου και του βαθμού της νοημοσύνης, τη σχέση του μήκους και του βάρους του σώματος με το βαθμό της νοημοσύνης και, τέλος, την επίδραση της σωματικής εξέλιξης στην ηθική διαμόρφωση του ανθρώπου.

σχολείο ήταν η τάξη, η καθαριότητα, η πειθαρχία και η εργατικότητα. Ειδικότερα, η καθαριότητα, «ἥτις καλεῖται ἡμίσεια ἀρετὴ, εἶναι ἕν ἐκ τῶν στοιχείων τῆς ἠθικότητος. Ἡ ἔλλειψις τῆς καθαριότητος δὲν βλάπτει μόνον τὴν ἀγνότητα τοῦ σώματος, ἀλλὰ βλάπτει καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς. Οὕτω δὲ ἡ σωματικὴ παράστασις, τὸ πρὸς ἑαυτὸν σέβας, ἄνευ τῆς καθαριότητος ἐλαττοῦται. Ἡ εὐθυμία τῶν παιδῶν, ἡ εὐφυΐα τῶν, εὐρίσκονται ἐν σχέσει πρὸς τὴν καταβαλλομένην προσπάθειαν διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς καθαριότητος». (Βλ. «Παιδαγωγία», *Τὸ Σχολεῖον καὶ ἡ Οἰκογένεια*, ἔτος Β', ἀριθ. 4, Φεβρουάριος 1901, σ. 100). Για την αναγκαιότητα της καθαριότητας και τη σύνδεσή της με την ηθική αξιοπρέπεια του ατόμου βλ. και Δ. Ζήσης, «Σχολικὴ Ὑγιεινὴ», περ. *Δημ. Εκπαιδευσίς*, ἀριθ. 22, 10 Ἀπριλίου 1906, σσ. 340-345.

¹⁵ Georges Vigarello, *Τὸ καθαρὸ καὶ τὸ βρόμικο...*, ὁ.π., σσ. 231-234. «Ἡ καθαριότης κατὰ Volney εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀρετὴ, κατὰ δὲ Rumford ἄνθρωπος καθάριος εἶναι σπανίως μέγας κακοῦργος, ἐνῶ ἀρετὴ καὶ ἀγνὰ ἤθη σπανίως συνοικοῦσι τῇ ρυπαρότητι». (Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ἀνθρωπολογία...*, ὁ.π., σ. 411). Σύμφωνα με την άποψη του διδάκτορα της ιατρικής Ιωάννη Πύρλα, η καλή ανατροφή προϋποθέτει αποκατάσταση υγιούς σώματος, ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων και «ρύθμιση τῶν ἠθικῶν παθῶν, ἵνα ὑπάρχη ἀμοιβαῖος σύνδεσμος. Ὅσον οἱ ἄνθρωποι εἰσι καχεχτικοὶ κατὰ τὸ σῶμα, ἀδύνατοι, καὶ μὴ δυνάμενοι ἴν' ἀντέχωσιν εἰς τὰ ἔργα, τόσον καθίστανται δειλοὶ, καὶ στεροῦνται εὐγενῶν αἰσθημάτων· διότι ὁ καχεχτικὸς καὶ ἀδύνατος γίνεται μοχθηρὸς, διότι φθονεῖ τοὺς ἄλλους διὰ τὴν ὑπεροχὴν τῶν». (Βλ. Ἰωάννης Π. Πύρλας, *Συνέκδημος Ὑγιεινὴ...*, ὁ.π., σ. 376).

¹⁶ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, *Ἡ σωματικὴ ἐξέλιξις τοῦ παιδός*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δ. & Π. Δημητράκου, ἐν Ἀθήναις (χ.χ.έ.), σσ. 332-333.

Ειδικά σε ό,τι αφορά στη σχέση του εγκεφάλου με τη διάνοια, αποδείχτηκε ότι οι διανοητικές ικανότητες είναι ανάλογες με το βάρος του εγκεφάλου. Ιδιαίτερη, μάλιστα, σημασία για τον ψυχικό βίο έχει η σύσταση της φλοιώδους ουσίας των ημισφαιρίων. Οι μεγάλοι έλικες και τα αυλάκια που σχηματίζονται στην επιφάνεια των ημισφαιρίων επιδρούν αναλόγως στη διανοητική ικανότητα και στις βασικές νοητικές λειτουργίες (αντίληψη, μνήμη και φαντασία)¹⁷.

Από όλες τις έρευνες, τελικά, προέκυψε ότι υπήρχε στενή σχέση μεταξύ σωματικής και νοητικής εξέλιξης και αποδείχθηκε ότι η φράση των Ρωμαίων «mens sana in corpore sano» δεν ήταν τυχαία, αλλά αποτέλεσμα βαθιάς μελέτης των πραγμάτων¹⁸. Ιδιαίτερα κατά τη σχολική περίοδο η ανάπτυξή τους είναι παράλληλη. Για τη σωματική εξέλιξη οι ερευνητές χρησιμοποίησαν ως μέτρο το μήκος και το βάρος του σώματος, ενώ για τη νοητική τις επιδόσεις των μαθητών στο σχολείο και την τάξη που φοιτούσαν. Τα πορίσματα των πολυάριθμων ανθρωπομετρικών ερευνών, που γίνονταν μεταξύ συνομήλικων παιδιών, έδειξαν ότι τα παιδιά που υπερερούσαν στα παραπάνω σωματικά χαρακτηριστικά, συνήθως, φοιτούσαν σε ανώτερες τάξεις και είχαν καλύτερες επιδόσεις στο σχολείο. Επομένως, η ομαλή σωματική εξέλιξη σήμαινε νοητική υπεροχή και καλύτερες σχολικές επιδόσεις των παιδιών αυτών σε σύγκριση με συνομήλικούς τους, που υπολείπονταν σωματικά¹⁹.

Άλλο συμπέρασμα που προέκυψε από τέτοιου είδους έρευνες ήταν ότι η νοημοσύνη συσχετίστηκε με την κοινωνική τάξη. Τα παιδιά που προέρχονται από εύπορες τάξεις έχουν πιο γρήγορο ρυθμό σωματικής εξέλιξης σε σχέση με τα συνομήλικά τους από τις άπορες τάξεις. Το αποτέλεσμα είναι ότι έχουν συνήθως και καλύτερη νοητική ωρίμανση. Αντίθετα, για τη βραδύτερη νοητική εξέλιξη των παιδιών από τις άπορες τάξεις ευθύνονταν παρεμποδιστικοί παράγοντες, όπως η φτώχεια, η κακή διαίτα και οι γενικότερες ανθυγιεινές συνθήκες, που δεν ευνοούσαν την ομαλή σωματική ανάπτυξη²⁰. Κατά συνέπεια

¹⁷ Για τη στενή σχέση της διανοητικής ικανότητας και της κατασκευής του εγκεφάλου, καθώς και το ότι αποτελεί έδρα ψυχικών λειτουργιών, βλ. ό.π., σσ. 334-342.

¹⁸ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 475.

¹⁹ Βλ. Νικόλαος Έξαρχόπουλος, *Η σωματική εξέλιξις...*, ό.π., σσ. 351-357. Αναλυτικότερα για τα αποτελέσματα και τις κατηγορίες αυτών των ερευνών βλ. Le Dr L. Dufestel, *Hygiène Scolaire*, Octave doin et fils, Editeurs, Paris 1909, pp. 207-220 και Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, κεφ. ΙΖ' «περι της σχέσεως της σωματικής του μαθητού αναπτύξεως προς τας εν τῷ σχολείῳ προόδους», ό.π., σσ. 463-475. Σε έρευνες, που έγιναν στο Σικάγο, μεταξύ 7000 παιδιών διαπιστώθηκε ότι «ὄχι τὰ καχεχτικά καὶ τὰ ἀδύνατα καὶ τὰ κοντά, ἀλλὰ τὰ ρωμαλέα, τὰ δυνατὰ καὶ τὰ ὑψηλότερα εἶνε καὶ τὰ εὐφυέστερα». Αποδείχθηκε δηλαδή και επιστημονικά ότι ο υγιής νους υπάρχει στο υγιές σώμα και ότι η σωματική δύναμη συμβαδίζει με την πνευματική. (Βλ. «Θέλετε γερά μυαλά; Κάμετε γερά σώματα», *Ημερολόγιον τῆς Υγείας*, ἔτος Β', 1902, σ. 3).

²⁰ Νικόλαος Έξαρχόπουλος, *Η σωματική εξέλιξις...*, ό.π., σσ. 357-358. Βλ. επίσης στο ίδιο, σσ. 358-359, για τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο συγγραφέας για τα πορίσματα τέτοιου είδους ερευνών.

οι έρευνες ανέδειξαν και τη σημασία της σωματικής αγωγής, η οποία θεωρούνταν πλέον ως αναπόσπαστο μέρος της διανοητικής και ηθικής²¹.

Παράλληλα, όμως, με την επίδραση της σωματικής κατάστασης στη διανοητική ικανότητα του ατόμου, εξίσου ισχυρή θεωρείται η επίδραση της σωματικής υγείας στο συναίσθημα, τη βούληση και την ηθική αγωγή. Αντίθετα, από τις σωματικές παθήσεις απορρέουν πολλές κακίες και αποτρέπεται η εκδήλωση αρετών, όπως η ισχυρή αντίσταση στα πάθη, η ύπαρξη ψυχικού σθένους και η δημιουργία αγνών και γενναίων συνηθειών. Σύμφωνα με τον Marion, «ή σωματική τελειότητα ασφαρίζει την ηθική τελειότητα. Ουδέν τὸ τυραννικώτερον ὄργανισμοῦ ἐξησθενωμένου... Ἐάν θέλητε νὰ διαμορφώσητε ἄνθρωπον μεγαλόψυχον, ἰσχυρᾶς βουλήσεως, τολμῶντα μεγάλα ἔργα καὶ ὑπομένοντα τραχεῖς μόχθους, διαπλάσατε κυρίως καὶ πρὸ τούτου ὄργανισμὸν ἀκμαῖον, ἰσχυρᾶς ἀντοχῆς, κάτοχον χαλυβδίνων μυῶν»²².

Ανάλογες απόψεις είχαν και οι ειδικοί για τη γύμναση των παιδιών. Ο Ιωάννης Χρυσάφης, αναφερόμενος στην παραμέληση της σωματικής μόρφωσης, υποστηρίζει ότι «τὸ σῶμα τελείως ἐγκαταλιμπανόμενον ἐξασθενεῖ, ἐκφυλίζεται, καθίσταται ἀνίκανον νὰ περιλάβῃ καὶ διατηρήσῃ ἐντὸς αὐτοῦ πνεῦμα δυσανάλογον πρὸς αὐτὸ καὶ ἄρχεται ἢ χαλάρωσις τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων, ἢ καταστρέφουσα τελείως τὸ σῶμα καὶ καθιστῶσα τὸ πνεῦμα ἄχρηστον»²³. Αντίθετα, η ενασχόληση με τη γυμναστική ισχυροποιεί όχι μόνο το σώμα αλλά και τις ηθικές δυνάμεις. Η άσκηση ενισχύει την αυτοπεποίθηση, το θάρρος, τη θέληση και το ηθικό σθένος, «προσόντα ἅτινα σὺν τῇ ὑγείᾳ καὶ τῇ νοητικῇ μορφώσει ἀπεργάζονται τὸν καλὸν καὶ χρηστὸν πολίτην, τὸν πειθαρχικὸν στρατιώτην, τὸν εὐδαίμονα οἰκογενειάρχην, τὸν σχετικῶς τέλειον ἄνθρωπον»²⁴.

Επιπρόσθετα, το ενδιαφέρον για τη σχολική υγιεινή σχετίζεται και με το γενικότερο πνεύμα συνολικής αποκατάστασης της υγείας του λαού, που παρατηρείται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε συνδυασμό και με τη μάστιγα των

²¹ Ο.π., σ. 358.

²² Ο.π., σ. 361.

²³ Ιωάννης Χρυσάφης, «Ἡ Γυμναστική», Δημ. Ἐπαιδευσίς, ἀριθ. 20, 15 Ἰουνίου 1902, σ. 308. Αξιοπρόσεκτος επίσης είναι και ο ορισμός της γυμναστικής που δίνει ο ίδιος: «Γυμναστική εἶνε ἡ ἐπιστήμη τῶν μετὰ λόγου κινήσεων τοῦ σώματος, ἢ ἐξασφαλίζουσα τὴν ὑγείαν καὶ τὴν ἁρμονικὴν αὐτοῦ αὐξησιν καὶ διάπλασιν, ἢ καθιστῶσα τοῦτο πειθαρχικὸν ὄργανον χρηστῆς διανοίας καὶ εὐπρεπῆς σκλήνωμα ἀγαθῆς καὶ γενναίας ψυχῆς». (Ο.π., σ. 309). Ο Χρυσάφης επικρίνει τους γονεῖς για τις γκρίνιες που διατύπωναν σχετικά με ὅτι αφορούσε στη γυμναστική των παιδιών τους, ενώ αυτοὶ κάθονταν στα καφενεῖα. Απάντηση στις επικρίσεις αυτές και ἀνάλυση των αιτίων που οι νέοι ἦταν ωχροὶ και καχεκτικοί, παρ' ὅλο που η γυμναστική ἦταν υποχρεωτική, βλ. Κόντης, «Περὶ γυμναστικῆς πάλιν. Απάντησις Ἑλλήνων γονέων πρὸς τοὺς διδασκάλους τῆς γυμναστικῆς», Δημ. Ἐκπαίδευσις, ἔτος Β', ἀριθ. 4, 1 Ὀκτωβρίου 1902, σσ. 53-56.

²⁴ Ο.π., σ. 310.

μολυσματικών νοσημάτων που έπλητταν την Ελλάδα²⁵. Τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας που ακόμη μάστιζαν τη χώρα την εποχή αυτή, ασφαλώς και ήταν σοβαρός λόγος, που σαφώς επηρέασε τις διάφορες κυβερνήσεις να διαμορφώσουν θεσμούς κοινωνικής μέριμνας για τα παιδιά. Άρχισε πλέον να γίνεται κατανοητό ότι δεν ήταν δυνατό να επαφίενται όλα στην αουστηματοποίητη ιδιωτική πρωτοβουλία και το κράτος να μην εκδηλώνει καμία φροντίδα για τα παιδιά.

Η τάση ενασχόλησης με ποικίλα θέματα υγιεινής, και ειδικότερα με τη σχολική υγιεινή, αποτυπώνεται στα ειδικά εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν, αλλά και στις εφημερίδες, στα περιοδικά και στα διάφορα εκλαϊκευτικά βιβλία. Τα έντυπα αυτά ασχολούνταν επίσης με την έννοια της συλλογικής υγιεινής, που αφορούσε ειδικές ομάδες του πληθυσμού, όπως η ναυτική υγιεινή, η στρατιωτική υγιεινή, η αθλητική υγιεινή, αλλά και η υγιεινή του γάμου και της οικογένειας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σχολική υγιεινή την περίοδο αυτή δείχνουν τα περιοδικά *Δημοτική Εκπαίδευσις* του Σπ. Δουκάκη και *Εθνική Αγωγή* του Γ. Δροσίνη²⁶, ο οποίος, παράλληλα, δημιούργησε και εκπαιδευτικό μουσείο για τον εξοπλισμό των σχολείων. Και τα δύο περιοδικά δεν περιορίζονταν στην ελληνική πραγματικότητα, καθώς η αρθρογραφία τους επεκτεινόταν και στο τι γινόταν την αντίστοιχη περίοδο στην Ευρώπη. Στην *Εθνική Αγωγή* (Μάρτιος 1898-Μάιος 1904) υπήρχε μόνιμη στήλη με τίτλο «Υγιεινή του οίκου και του σχολείου» και στη *Δημοτική Εκπαίδευση*, πέρα από τα άρθρα των ειδικών, δημοσιεύονταν και επιστολές δασκάλων σχετικά με ζητήματα σχολικής υγιεινής²⁷. Οι σκοποί του περιοδικού *Εθνική Αγωγή* μετά την παύση του προωθούνταν από την έκδοση του περιοδικού *Μελέτη* (1907-1912) του Δημητρίου Βικέλα²⁸, όπου επίσης υπάρχουν πολλά άρθρα που επισημαίνουν την σπουδαιότητα της σχολικής υγιεινής.

²⁵ Α. Τόγια, Ε. Χριστοπούλου-Αλετρά, «Η υγιεινή των παιδιών της σχολικής ηλικίας σε ελληνικά περιοδικά και εγχειρίδια υγιεινής, κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα», στο Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, «Περί Φύσιος Παιδίου»..., ό.π., σ. 226.

²⁶ Ο Γ. Δροσίνης από το 1898 διαπίστωνε τις ελλείψεις του νόμου ΒΤΜΘ' για την κατασκευή των κατάλληλων σχολικών κτηρίων και τόνιζε την αναγκαιότητα σύστασης αρχιτεκτονικής υπηρεσίας στο υπουργείο παιδείας, για να επιληφθεί των σχετικών ζητημάτων. (Βλ. Χ***, «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Εθνική Αγωγή*, ἔτος Α', ἀριθ. 2, 13 Μαρτίου 1898, σ. 18).

²⁷ Η έκδοση των παραπάνω περιοδικών την εποχή αυτή, όπως και η ίδρυση διαφόρων συλλόγων, πρέπει να συσχετιστεί με τον άτυχο πόλεμο του 1897 και τον προβληματισμό των διανοουμένων για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού, η έλλειψη του οποίου θεωρήθηκε ως αιτία της ήττας. (Βλ. σχετικά, Παπακάστας Γ., «Δημήτριος Βικέλας. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων», *Η Μελέτη*, περιοδική έκδοση, περίοδος δευτέρα, τόμος πρώτος, Ἀθήναι 2004, σσ. 110-111).

²⁸ Για μια γενικότερη σύγκριση, καθώς και μια πλήρη καταγραφή των άρθρων για τη σχολική υγιεινή και τις σωματικές ασκήσεις που υπάρχουν στα δύο περιοδικά, βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Χάρη Μπαμπούνη, «Τὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων «Η Μελέτη» (1907-1912)», στο: *Η Μελέτη*, περιοδική έκδοση, περίοδος δευτέρα, τόμος πρώτος, Ἀθήναι 2004, σσ. 294-295 υποσ. 3 και 4. Ο ίδιος επίσης έχει ταξινομήσει κατά θεματικούς τομείς το σύνολο των άρθρων των δύο περιοδικών, κάνοντας μεταξύ τους τις απαραίτητες συγκρίσεις. Με βάση

Εκτός από τα παραπάνω περιοδικά, και σε άλλες παιδαγωγικές και ιατρικές περιοδικές εκδόσεις, κυρίως της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, ασκείται δριμυία κριτική στις συνθήκες διαβίωσης του παιδιού στο σχολείο και στις συνέπειες που έχουν για την υγεία του. Σε πολλά από αυτά γίνεται προσπάθεια ενημέρωσης των εκπαιδευτικών σε θέματα υγιεινής, με σκοπό, αργότερα, να μεταδώσουν ανάλογες γνώσεις στα παιδιά. Η πρακτική αυτή είχε καθιερωθεί επίσημα με το νόμο ΧΘ' του 1878 για τα διδασκαλεία, ο οποίος προέβλεπε τη διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής στην εκπαίδευση των δασκάλων²⁹.

Παράλληλα, την ίδια εποχή άρχισαν να κυκλοφορούν πολλές μονογραφίες για τη σχολική υγιεινή. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής: Αριστοτέλης Σ. Μαλτής, Σταῦρος Καραΐας, *Σχολική Υγιεινή*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1903, Γεώργιος Βλάμος, *Ἡ Υγιεινή τοῦ Σχολείου*, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1904, Κωνσταντῖνος Σάββας, *Νύξεις τινές πρὸς βελτίωσιν τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι. Διάλεξις γενομένη ἐνώπιον τοῦ Πανελληνίου Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσῶ» τῇ 1ῃ Ἀπριλίου 1904*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ὁ Ἀδιάλλακτος», ἐν Ἀθήναις 1904, Βασίλειος Ρίτσος, *Υγιεινή πρὸς χρῆσιν ἰδίᾳ τῶν μαθητῶν τῶν Ἀστικῶν Σχολῶν καὶ τῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908, Ν. Τριανταφυλλίδης, *Ἐγχειρίδιον Σχολικῆς Υγιεινῆς*, Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911.

Από όλες αυτές τις εκδόσεις που κυκλοφορούσαν, (περιοδικά και βιβλία), ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός της σοβαρότητας και του επιστημονικού τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονταν τα ζητήματα της σχολικής υγιεινής. Η προσέγγιση αυτή αποδεικνύεται από την επιχειρηματολογία, το ύφος, αλλά και τις αναφορές για την εξέλιξη της επιστήμης στο εξωτερικό. Εξάλλου, ιατροί όπως οι Λαμπαδάριος και Σάββας ήταν «επιστήμονες εγνωσμένου κύρους», οι οποίοι έκαναν και ακαδημαϊκή καριέρα. Τα δημοσιεύματα αυτά για την υγιεινή απευθύνονταν σε ποικίλο αναγνωστικό κοινό (μαθητές, γονείς, εκπαιδευτικούς, ιθύνοντες της εκπαίδευσης)³⁰. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι μέσα από αυτές τις προσπάθειες των ιατρών (συνέδρια, βιβλία, άρθρα σε περιοδικά) εντοπίζεται

αυτή την ταξινόμηση, στο περιοδικό «Ἡ Μελέτη», καθ' ὅλη την περίοδο ἐκδόσῆς του, δημοσιεύτηκαν 26 ἄρθρα ἰατρικοῦ ενδιαφέροντος, ποσοστό 9,12 % ἐπὶ του συνόλου, ἐνῶ το διάστημα ἐκδόσῆς τῆς «Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς» δημοσιεύτηκαν 40 ἄρθρα ἰατρικοῦ περιεχομένου, ποσοστό 5,22 %.

²⁹ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Ἡ παιδική ηλικία...*, ὁ.π., σ. 240 και υποσημειώσεις 58, 59, 60.

³⁰ Α. Τόγια, Ε. Χριστοπούλου-Αλετρά, «Ἡ υγιεινή των παιδιῶν τῆς σχολικῆς ηλικίας σε ἐλληνικά περιοδικά και ἐγχειρίδια υγιεινῆς, κατὰ το πρώτο ἡμισυ του 20^{ου} αἰῶνα», στο: Πανελλήνια Ἐταιρεία Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς, «Περὶ Φύσιος Παιδίου»,..., ὁ.π., σ. 226.

μία τάση «ιατρικοποίησης των λαϊκών στρωμάτων», όπως συνέβη και στη Γαλλία και την Αγγλία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα³¹.

Αυτή η πληθώρα, λοιπόν, των δημοσιευμάτων στον περιοδικό τύπο της εποχής και τις εφημερίδες, η έκδοση πολλών βιβλίων με αντικείμενο την υγιεινή και η επίδραση των παιδαγωγών και των ιατρών που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, συνέβαλαν στη διάδοση των αιτημάτων της σχολικής υγιεινής και οδήγησαν σταδιακά την πολιτική ηγεσία στην υιοθέτησή τους. Οι πιέσεις για αλλαγές στην εκπαίδευση που να ωφελούν την υγεία των μαθητών είχαν αρχίσει και στην Ελλάδα από την αρχή περίπου της δεκαετίας του 1880 (εκθέσεις επιθεωρητών για την κατάσταση των σχολείων και ιατρικά συνέδρια του 1880 και 1882), συνεχίστηκαν τη δεκαετία του 1890 με την ψήφιση σημαντικών νομοσχεδίων (1895, 1899), το εκπαιδευτικό συνέδριο του 1904 και τα ιατρικά συνέδρια των αρχών του 20^{ου} αιώνα, στα οποία διατυπώθηκαν συγκεκριμένες και επιστημονικά τεκμηριωμένες προτάσεις. Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε ακόμη συστηματική οργάνωση της σχολικής υγιεινής, τα πρώτα αυτά νομοθετικά μέτρα υπαγορεύτηκαν και από τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης των μαθητών στο σχολείο.

Σε αυτά λοιπόν τα πλαίσια, η ιδιωτική πρωτοβουλία κατ' αρχάς, και οι κρατικοί φορείς αργότερα, θα εκδηλώσουν το ενδιαφέρον τους για την υγεία των μαθητών στα σχολεία και θα κινητοποιηθούν, με αποτέλεσμα την ίδρυση του Γραφείου Σχολικής Υγιεινής το 1908. Το νομοσχέδιο του 1908 είναι σημαντικό από την άποψη ότι είναι η πρώτη κρατική παρέμβαση για τη θεσμοθέτηση της σχολικής υγιεινής και η απαρχή για τη μετέπειτα συστηματικότερη οργάνωσή της. Η πολιτεία πλέον ανταποκρίνεται στα αιτήματα των παιδαγωγών και των υγεινολόγων, οι οποίοι απαιτούσαν την ολόπλευρη ανάπτυξη των σωματικών και των πνευματικών δυνάμεων του μαθητή, την προστασία της υγείας του στο σχολείο και γενικά την επίτευξη των στόχων της σχολικής υγιεινής.

Οι συστηματικότερες προσπάθειες που αναλαμβάνει η πολιτεία από το 1909 και μετά, σχετίζονται αναμφίβολα με το μεταρρυθμιστικό έργο και με τους προοδευτικούς και ανανεωτικούς στόχους, που βρήκαν την έκφρασή τους στο πρόσωπο του Βενιζέλου. Φιλελεύθερες κατευθύνσεις επικρατούσαν επίσης και στην παιδαγωγική κίνηση της εποχής που πήραν πιο οριστική μορφή με τη συγκρότηση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το 1910. Αναμφίβολα, η σύνθεση του Ομίλου από προοδευτικούς ανθρώπους επηρέασε και τις προωθημένες θέσεις του σωματείου για τα ζητήματα της εκπαίδευσης.

Όλη αυτή την περίοδο, όμως, το κράτος ήταν αμέτοχο σε ενέργειες κοινωνικής πρόνοιας. Την έλλειψη αυτή προσπαθούσαν να αναπληρώσουν τα

³¹ Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901 – 1926)», *Μνήμων*, τόμος 24, Αθήνα 2002, σ. 145. Ευρεία διάδοση των μέσων υγιεινής προφύλαξης γινόταν επίσης από τα ημερολόγια της εποχής, όπου υπήρχαν υγιεινές συμβουλές. Βλ. ενδεικτικά Ι. Α. Βρεττός, *Ημερολόγιον Έγκυκλοπαιδικόν*, 1900 κ.ε., *Ημερολόγιον τῆς Υγείας*, Αθήνα 1901, *Ημερολόγιον τοῦ κόσμου*, Αθήνα 1901.

φιλανθρωπικά σωματεία και οι φιλόανθρωποι ιδιώτες με βάση τα ανθρωπιστικά ιδεώδη του Χριστιανισμού. Η αρχή αυτής της κοινωνικής αντίληψης ήταν «δώρεάν έλάβετε, δώρεάν έδώσατε». Πρόκειται, όμως, για ανοργάνωτες και ερασιτεχνικές προσπάθειες που δεν μπορούσαν να προσφέρουν αποτελεσματική βοήθεια στην αντιμετώπιση της αθλιότητας και της δυστυχίας³². Η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι τέτοιες υποχρεώσεις και συστηματικές ενέργειες για την οργάνωση της σχολικής υγιεινής μπορούσαν να ληφθούν μόνο από το κράτος οδήγησε στην ανάγκη ύπαρξης κεντρικού οργάνου για την προστασία της υγείας των μαθητών. Έτσι, το 1914 θεσμοθετήθηκε η σχολιατρική υπηρεσία, σε μια εποχή που είχε ήδη αρχίσει η στροφή της κοινωνίας προς τα παιδιά και τους εφήβους, τάση που αποτυπώνεται με την ίδρυση διαφόρων νεανικών οργανώσεων. Ενδεικτικό στοιχείο των νέων εξελίξεων αποτελεί επίσης η ψήφιση του νόμου «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» (Ν. 429 της 24^{ης} Ιανουαρίου 1912), ο οποίος απαγόρευε την εργασία των παιδιών πριν από τη συμπλήρωση του 12^{ου} έτους³³.

Οι ανακαλύψεις και οι πρόοδοι της Μικροβιολογίας και της Υγιεινής είχαν ως συνέπεια το πέρασμα από την κοινωνική αντίληψη στην αποτελεσματικότερη κοινωνική πρόνοια. Κατανοήθηκε, πλέον, ότι η αποτελεσματικότητα της ιατρικής επιστήμης πρέπει να στηρίζεται στην πρόληψη και όχι στη θεραπεία. Επομένως, η βοήθεια προς τον άρρωστο, τον άνεργο ή τον αναξιοπαθούντα είναι ουσιαστική, όταν παρέχεται με τέτοιο τρόπο που προλαμβάνει σε μεγάλο ποσοστό τη δυστυχία του παρά όταν είναι δυστυχισμένος. Για να γίνει, όμως, αυτό απαιτούνταν από την πολιτεία να αναλάβει τον πυρήνα όλων αυτών των προσπαθειών και να συντονίσει τις ερασιτεχνικές και ιδιωτικές ενέργειες³⁴.

Η αλλαγή αυτών των αντιλήψεων είχε ως αποτέλεσμα και την εφαρμογή τους στο σχολείο. Υπήρχαν μία σειρά από λόγους που υποχρέωναν την πολιτεία να δείξει ενδιαφέρον για τους φτωχούς και ασθενείς μαθητές, ώστε αργότερα να γίνεται λόγος για Σχολική Αντίληψη και Πρόνοια. Η περίοδος που ο μαθητής βρισκόταν στο σχολείο ήταν πολύ σημαντική από βιολογική άποψη και η παραμέλησή της μπορούσε να επιδράσει αρνητικά στη σωματική και διανοητική ανάπτυξή του, όπως και στη γενικότερη εξέλιξή του. Το παιδί επίσης σε αυτή την ηλικία ήταν εκτεθειμένο σε μεγάλο αριθμό μεταδοτικών νοσημάτων, γεγονός που επέβαλε συστηματική επίβλεψη και φροντίδα. Τέλος, ένας ακόμη σημαντικός λόγος που επηρέαζε τη μάθηση του παιδιού στο σχολείο ήταν οι όροι διαβίωσης στην οικογένεια. «Ο ανυπόδητος και ρακένδυτος μαθητής, ο

³² Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Η σχολική αντίληψις και ιδίως περι τών μαθητικών συσσιτίων εν Ελλάδι, (Περίληψις όμιλίας γενομένης κατά τὸ πρόγευμα τῆς ροταριανῆς έβδομάδος τοῦ Παιδίου εν τῷ Μαρασλείῳ Διδασκαλείῳ)*, Τύποις: Άγγ. Κλεισιούνη, εν Αθήναις 1934, σ. 3.

³³ Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 282. Βλ. επίσης Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων*, Αθήνα 1988.

³⁴ Ο.π., σσ. 3-4.

πεινασμένος ή ο κακώς ή ανεπαρκώς κοιμηθείς» ήταν λογικό να αδυνατεί να παρακολουθήσει τα μαθήματα³⁵.

³⁵ Ο.π., σσ. 4-5.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ, ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΩΣ ΤΗ ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ (1894-1913)

α. Το Βασιλικό Διάταγμα της 17^{ης} Μαΐου 1894.

Δύο χρόνια πριν από την ψήφιση του διατάγματος του 1894, ο Α. Καλλιβωκάς είχε μεταφράσει από τα γαλλικά εγχειρίδιο υγιεινής, στο οποίο υπήρχε σχετικό κεφάλαιο για τη σχολική υγιεινή¹. Ο όρος αναφερόταν στη νεανική ηλικία, η οποία οριοθετεί την περίοδο της μεγαλύτερης φυσικής και διανοητικής ανάπτυξης. Απαραίτητα στοιχεία γι' αυτό θεωρούνταν η άσκηση οποιασδήποτε μορφής και η αζωτούχος διατροφή. Οι όροι που έθετε η σχολική υγιεινή, σύμφωνα με τον Paul Lefort, αφορούσαν στα οικήματα των σχολείων, στο φωτισμό των αιθουσών, στα σχολικά έπιπλα, στα διδακτικά βιβλία και στο πρόγραμμα μαθημάτων. Τέτοιου είδους έντυπα είναι ενδεικτικά της επιρροής των γαλλικών προτύπων την εποχή αυτή.

Οι γαλλικές επιδράσεις, βέβαια, φαίνονται ξεκάθαρα στο Β.Δ. της 17 Μαΐου 1894 «Περί του τρόπου της κατασκευής των σχολείων»², το οποίο αποτέλεσε την αφετηρία της οικοδόμησης κατάλληλων διδακτηρίων στη βάση ενιαίου συστήματος και σύμφωνα με τους όρους της υγιεινής και της παιδαγωγικής. Πρόκειται για κανονισμό που συντάχτηκε για πρώτη φορά από μηχανικό, τον Δ. Καλλία³, και όχι από παιδαγωγούς, όπως γινόταν τις προηγούμενες φορές. Το διάταγμα βασιζόταν κυρίως σε αντίστοιχο νομοθετικό κείμενο, που είχε υπογράψει ο Γάλλος Υπουργός Παιδείας, Jules Ferry, την 17^η Ιουνίου 1880, και θεωρούνταν πρότυπο εκείνη την εποχή για την κατασκευή των

¹ Βλ. Paul Lefort, *Επιτομή Υγιεινής, έξελληνισθεισα και δια προσθηκών έπαυξηθεισα υπό Α. Δ. Καλλιβωκά, ύφηγητου έν τω Έθν. Πανεπιστημίω, [Αθήνα] 1893, σσ. 143-145.*

² Βλ. Νομική Βιβλιοθήκη «Θέμιδος» - Αριθ. 7, *Κώδηξ «Θέμιδος» ήτοι Συλλογή Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Έγκυκλίων κλπ. έκδοθέντων και δημοσιευθέντων κατά τό έτος 1894, Έπιμελεία Θ. και Π. Αγγελοπούλων, Δικηγόρων και Διευθυντών τής «Θέμιδος», έκ του Τυπογραφείου τών Νέων Ίδεών, έν Αθήναις 1895, σσ. 22-24.* Το διάταγμα δημοσιεύτηκε στο β' τεύχος της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*, στις 4 Ιουνίου 1894.

³ Δημήτριος Καλλίας (Χαλκίδα 1858 - Αθήνα 1939). Σπούδασε αρχικά στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο και στη συνέχεια στη Σχολή Πολιτικών Μηχανικών της Γάνδης. Από το 1885 προσελήφθη στο ελληνικό σώμα των πολιτικών μηχανικών, στο οποίο σταδιοδρόμησε φτάνοντας μέχρι τα ανώτατα κλιμάκια της ιεραρχίας. Σημαντικές στιγμές της δράσης του αποτελούν η σύνταξη του διατάγματος για την υγιεινή κατάσταση των σχολείων το 1892, με βάση το οποίο έγινε η κατασκευή 250 δημοτικών σχολείων, η καθιέρωση ειδικού συστήματος επιστροφής των οδών το 1908 στην Ελλάδα και η εκπροσώπηση της χώρας μας στο διεθνές συνέδριο οδοποιίας στο Παρίσι.

σχολικών κτηρίων⁴. Ενώ, λοιπόν, η τάξη και η διδασκαλία στο ελληνικό σχολείο αυτή την εποχή ήταν υπό την κυριαρχία της γερμανικής παιδαγωγικής, όπως παλαιότερα ήταν επηρεασμένη από τη Γαλλία με μεσολαβητή τον Κοκκώνη, τα σχολικά κτήρια έπρεπε να κατασκευαστούν με βάση τις γαλλικές προδιαγραφές⁵.

Επιπρόσθετα, στο νέο διάταγμα εφαρμόζονται τροποποιημένοι οι όροι της σχολικής υγιεινής που υπήρχαν στη *Διδασκαλική*. Όπως και με την ψήφιση του συμπληρωματικού νόμου ΒΤΜΘ', ένα χρόνο αργότερα, ο βασικός στόχος ήταν η προσαρμογή της νομοθεσίας στις απαιτήσεις της συνδιδασκτικής μεθόδου. Τα κοινά χαρακτηριστικά εντοπίζονται προπαντός στην κατασκευή και την οργάνωση των σχολικών χώρων. Πρόκειται για τον πρώτο κρατικό αρχιτεκτονικό κανονισμό σχετικά με τα σχολικά κτήρια με βάση τον οποίο κατασκευάζονταν τα σχολεία μέχρι το 1930, οπότε εφαρμόστηκε νέο μοντέλο⁶. Η δομή του ήταν η εξής: I. Γενικαί Διατάξεις, II. Τάξεις. Κοιναί διατάξεις διά τας αιθούσας των τάξεων, III. Αυλή, IV. Αποχωρητήρια, V. Αερισμός των αιθουσών των τάξεων, VI. Σχολεία μονοτάξια και γραμματοδιδασκαλεία.

Οι γενικές διατάξεις⁷ αποτελούνται από 10 παραγράφους και αναφέρονται στην υποβολή των σχεδίων στο Υπουργείο Εσωτερικών, στα κριτήρια επιλογής του οικοπέδου⁸, στην περιτοίχιση του σχολείου, στο εμβαδό

⁴ Σύμφωνα με την Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σ. 167, η δομή, το λεξιλόγιο, η σύνταξη και τα σχέδια είναι στις περισσότερες περιπτώσεις αντιγραφή του γαλλικού κειμένου. Για μια συνοπτική περιγραφή του αρχιτεκτονικού μοντέλου που θέσπιζε ο Jules Ferry για την κατασκευή των σχολικών κτηρίων, βλ. Κυριακή Τσουκαλά, *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική...*, ό.π., σσ. 23-24. Βλ. σχετικά και τα έργα του Γάλλου αρχιτέκτονα F. Narjoux από τα οποία επηρεάστηκε ο Jules Ferry στη σύνταξη του κανονισμού: *Construction et installation des écoles primaires. Concours ouvert en 1872 par l'Encyclopédie d'architecture. Mémoire couronné*. Paris: Morel, 1873 και *Les Ecoles primaires et sale d'asile: construction et installation à l'usage des maires, délégués cantonaux et membres de l'enseignement primaire*. Paris: Vve Morel et Ch. Delagrave. Για το γαλλικό κανονισμό, που ίσχυε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναφορικά με την οικοδόμηση των σχολείων και τη σχολική επίπλωση βλ. επίσης Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής [...] 1889*, σσ. 75-80.

⁵ Πρόκειται για τον «Κανονισμό για την κατασκευή και την επίπλωση των σχολικών οικημάτων». Αναλυτική παρουσίαση του διατάγματος του 1894 και σύγκρισή του με τον αντίστοιχο γαλλικό κανονισμό βλ. σχετικά Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σσ. 280-281.

⁶ Βλ. Δημήτρης Γερμανός, *Οι τοίχοι της γνώσης: σχολικός χώρος και εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 252. Στο ίδιο επίσης γίνεται σύγκριση των διδακτηριακών μοντέλων που κυριάρχησαν στο ελληνικό σχολείο.

⁷ Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σσ. 22-23.

⁸ «Τὸ γήπεδον, ἐφ' οὗ ἰδρυθήσεται τὸ σχολεῖον, δεόν νὰ κῆται εἰς μέρος εὐάερον, κεντρικὸν καὶ ἀπομεμακρυσμένον ἐργαστηρίων θορυβωδῶν, νοσηρῶν ἢ ἐπικινδύνων». (Βλ. Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σ. 23). Για το ίδιο θέμα η προσωική νομοθεσία όριζε ότι η απόσταση σχολείου κατοικίας δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερη από μισή ώρα και για τα χωριά ¼ μίλια, ενώ ο αντίστοιχος γαλλικός κανονισμός όριζε 100 μ. ως ελάχιστη απόσταση από τα νεκροταφεία. (Βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 21-22 και Paul Lefort, *Ἐπιτομή Υγιεινῆς...*, ό.π., σσ. 132-134).

του γηπέδου ανά μαθητή⁹, στο πάχος των τοίχων, στα υλικά κατασκευής της στέγης και τοποθέτησης του πατώματος, στην ανεξαρτησία των σχολείων που βρίσκονται στο ίδιο οικοπέδο και στις διαστάσεις των κλιμάκων. Αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι δε γίνεται καμία νύξη για τον προσανατολισμό του διδακτηρίου.

Τα άρθρα 11-24¹⁰ αναφέρονται στις τάξεις και συγκεκριμένα στο εμβαδόν κάθε αίθουσας¹¹, στην οροφή των αιθουσών, στα επιχρίσματα της εσωτερικής επιφάνειας των τοίχων και στις θύρες. Το ύψος ορίζεται στα 4 μ. και η χωρητικότητα στα 5 κ.μ. για κάθε μαθητή. Ειδικά κριτήρια υγιεινής ορίζονται για τον φωτισμό και τα παράθυρα. Ο καλός φωτισμός εξασφαλίζεται, όταν η απόσταση των παραθύρων από τις γειτονικές οικοδομές είναι τουλάχιστον 8 μ¹². Η σημασία αυτής της απόστασης στο φωτισμό της αίθουσας είχε επισημανθεί αρχικά από τον Cohn. Σύμφωνα με τον Javal, η επάρκεια εξασφαλιζόταν, όταν η απόσταση ήταν διπλάσια του ύψους των γειτονικών οικοδομημάτων. Επιτρεπόταν να είναι και λίγο μικρότερη, εφόσον οι γειτονικές οικίες είχαν ύψος μικρότερο από 10 μ., όπως συνέβαινε στην Ελλάδα και στην Τουρκία¹³.

Μεταξύ μονοπλάγιου και αμφιπλάγιου φωτισμού, καλύτερος θεωρείται ο πρώτος, όταν εφαρμόζονται συγκεκριμένες προϋποθέσεις: «α') Διάθεσις ἐπαρκούς φωτός. – β') Αναλογία μεταξύ του ὕψους τῶν παραθύρων καὶ τοῦ πλάτους τῆς αἰθούσης, - γ') Ἄνοιξις παραθύρων ἠλιώσεως καὶ ἀερισμοῦ (1μ. x 2 μ.) εἰς τὴν ἀντίθετον πλευρὰν τῶν παραθύρων τοῦ φωτισμοῦ». Μόνο όταν δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν οι παραπάνω συνθήκες, θα επιλεγόταν ο αμφιπλάγιος φωτισμός¹⁴.

Οι περισσότεροι υγιεινολόγοι και οφθαλμίατροι επιδοκίμαζαν ως υγιεινότερο τον μονοπλάγιο από τα αριστερά φωτισμό, γιατί δεν παραγόταν

⁹ Το μέγεθος του οικοπέδου πρέπει να είναι τέτοιο ώστε να αντιστοιχούν 10 τ.μ. ανά μαθητή, προϋπόθεση όμως που δεν είναι υποχρεωτική «διὰ τὰς πόλεις ἢ κώμας, ἔνθα ἡ ἀξία τοῦ γηπέδου εἶναι μεγάλη». (Βλ. Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σ. 23). Σχετικά με αντίστοιχες νομοθεσίες διαφόρων ευρωπαϊκών κρατών για το συνολικό μέγεθος του οικοπέδου, την επιφάνεια και τη χωρητικότητα ανά μαθητή, βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὅ.π., σσ. 23-24 και Κωνστ. Παπαγιάννης, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901*. Ἐκδιδόμενα ἐπιμελεία Μιχαήλ Ν. Μαγκάκη, Σπ. Κοντολέοντος, Ἰω. Καρδαμάτη, Κωνστ. Παπαγιάννη, Κωνστ. Μαυράκη, τόμος δεύτερος, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1903, σσ. 135-136.

¹⁰ Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σ. 23.

¹¹ «Τὸ ἐμβαδὸν ἐκάστης αἰθούσης ὑπολογίζεται ἐπὶ τῇ βάσει 0,90-1,25 τ.μ. δι' ἕκαστον μαθητὴν». Στο ἴδιο, σ. 23.

¹² Βλ. Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σ. 23. Για το φωτισμό του διδακτηρίου βλ. και Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὅ.π., σσ. 124-150 και Paul Lefort, *Ἐπιτομὴ Ὑγιεινῆς...*, ὅ.π., σσ. 106-107. Στο δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Σχολικής Ὑγιεινῆς στο Λονδίνο το 1907, οι Courtois και Dinet θεώρησαν ὅτι ἡ ἀπόσταση τῶν 8 μ. ἦταν ἀνεπαρκῆς. (Βλ. Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ* [...] 1934, ὅ.π., σ. 76).

¹³ Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Ὑγιεινὴ προληπτικὴ...*, ὅ.π., σ. 34.

¹⁴ Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σ. 23.

σκιά στο βιβλίο και στο τετράδιο από το χέρι και τη γραφίδα του μαθητή. Κατά τον Javal, το μέγιστο αποτέλεσμα του μονοπλάγιου φωτισμού και η σύμμετρη κατανομή του επιτυγχανόταν, όταν και ο μαθητής που καθόταν στο πιο απομακρυσμένο από το παράθυρο θρανίο, μπορούσε να βλέπει μέρος του ουρανού σε απόσταση 30 εκ., μήκος που υπολογιζόταν από το πάνω χείλος του παραθύρου¹⁵. Για την επάρκεια του μονοπλάγιου φωτισμού, επιπλέον, το ύψος μεταξύ πατώματος και οροφής έπρεπε να είναι τουλάχιστον ίσο με τα δύο τρίτα του πλάτους της αίθουσας, «ηϋξημένα κατὰ τὸ πλάτος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων»¹⁶.

Η θέση των παραθύρων πρέπει να είναι όσο πιο κοντά στην οροφή, γι' αυτό και η απόσταση ορίζεται στα 20 εκ. Όταν τα παράθυρα βρίσκονταν σε μεγαλύτερο ύψος, φωτιζόταν καλύτερα και το πλάτος της αίθουσας. Η φωτιστική επιφάνεια των παραθύρων πρέπει να αρχίζει σε ύψος 1, 20 μ. από το δάπεδο¹⁷. Αυτός ο τρόπος διάταξης απέτρεπε τις σκιές και τις αντανakλάσεις και διευκόλυνε τον ομοιόμορφο και ήπιο φωτισμό στο γραφείο του μαθητή. Παράλληλα, προφύλασσε τους μαθητές από τα ρεύματα και τους εμπόδιζε να βλέπουν έξω, ειδικά όταν τα παράθυρα βρίσκονταν από την πλευρά του δρόμου¹⁸. Τις διαστάσεις πάντως αυτές αποδεχόταν και ο πλέον ειδικός σε αυτό το ζήτημα, Palmberg¹⁹.

Σημαντικό ρόλο για τον επαρκή φωτισμό έχει το εμβαδόν των παραθύρων, το οποίο πρέπει να είναι ανάλογο με την επιφάνεια του δαπέδου της σχολικής αίθουσας. Οι απόψεις των ερευνητών για το μέγεθος αυτής της αναλογίας διέφεραν²⁰. Έτσι, ο Coehn όριζε 1 τ.μ. επιφάνειας παραθύρου προς 5 τ.μ. δαπέδου, ο Erisman 1: 4,5, η Βελγική Επιτροπή και η Σουηδική κυβέρνηση 1: 6. Για το ίδιο θέμα το ελληνικό Β. Δ. αρκούσαν σε μια γενικόλογη διατύπωση: «τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων πλήρη διαστήματα δέον νὰ ἦνε ὅσον τὸ δυνατὸν μικρὰ»²¹. Μέχρι το 1884 πάντως ούτε στα ευρωπαϊκά σχολεία εφαρμόζονταν οι παραπάνω αναλογίες, με αποτέλεσμα τον πλημμελή φωτισμό τους.

Το τρίτο μέρος (άρθρα 25-27) αφορά στην αυλή και συγκεκριμένα στο εμβαδό της²², στην ύπαρξη βρύσης και στεγασμένου χώρου χρήσιμου και για τη γυμναστική των μαθητών²³.

¹⁵ Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή* [...] 1934, ό.π., σσ. 75-76.

¹⁶ Βλ. Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, άρθρο 21, σ. 23. Ο Καραπαναγιώτης επικρίνει ως ανεπαρκή αυτή την απόσταση και παρουσιάζει ότι υποστηριζόταν από άλλους ερευνητές για το ίδιο θέμα. (Γ. Καραπαναγιώτης, *Υγιεινή προληπτική...*, ό.π., σσ. 36-37).

¹⁷ Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, άρθρο 18, σ. 23.

¹⁸ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή*...1934, ό.π., σ. 77.

¹⁹ Γ. Καραπαναγιώτης, *Υγιεινή προληπτική...*, ό.π., σ. 39.

²⁰ Ο.π., σ. 40.

²¹ Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, άρθρο 19, σ. 23.

²² «Η άσκεπής αυλή υπολογίζεται προς 5 τ.μ. κατὰ μαθητήν. Δέν δύναται ὅμως νὰ ἦναι μικροτέρα τῶν 200 τ.μ.». Βλ. Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895, σ. 23.

Οι διατάξεις για τα αποχωρητήρια παρουσιάζονται στα άρθρα 28-30 του διατάγματος. Σε κάθε σχολείο ορίζεται η ύπαρξη τεσσάρων αποχωρητηρίων για την πρώτη εκατοντάδα μαθητών και δύο για κάθε επόμενη. Η τοποθέτησή τους πρέπει γίνεται σε χώρο που δεν είναι σκεπασμένος και, επιπλέον, επιτρέπει την εύκολη επιτήρηση. Σημασία έχει ακόμη ο προσανατολισμός, ο οποίος πρέπει να είναι τέτοιος, ώστε να εμποδίζει τη μεταφορά αναθυμιάσεων στην αίθουσα. Σε κάθε σχολείο προβλέπεται ίδιος αριθμός ουρητηρίων και αφοδευτηρίων. Για την επίτευξη της καλύτερης γενικά υγιεινής λειτουργίας και καθαριότητας του χώρου, έπρεπε να εφαρμόζονται ορισμένοι κατασκευαστικοί όροι. Ειδικότερα, η εξασφάλιση της ευρυχωρίας απαιτούσε κάθε αποχωρητήριο να έχει μήκος 1,50μ. και πλάτος 1,00μ. Η κατασκευή της λεκάνης έπρεπε να είναι λίθινη, να απέχει από το έδαφος 20 εκ., ώστε οι μαθητές να μπορούν να κάθονται εύκολα, και να έχει κλίση προς την οπή. Σχετικά με την κατασκευή των θυρών, αυτό που ενδιαφέρει, όπως ακριβώς ορίζει και ο γαλλικός κανονισμός, είναι να έχουν ύψος 1μ. και να απέχουν από το έδαφος 20 εκ. Η τήρηση των διαστάσεων αυτών για τις θύρες εξασφάλιζε, εκτός από τον αερισμό, την ευκολότερη επιτήρηση του δασκάλου, καθώς φαινόταν τα πόδια και το κεφάλι του μαθητή που βρισκόταν εντός των αφοδευτηρίων²⁴.

Το πέμπτο τμήμα (άρθρα 31-33) του διατάγματος αναφέρεται στον αερισμό και τη θέρμανση των αιθουσών²⁵. Για τον αερισμό προβλέπεται η χρήση καπνοδόχων, που το χειμώνα θα θερμαίνονται από τους καπνοσωλήνες της θερμάστρας, ενώ το καλοκαίρι, αν ο φυσικός αερισμός είναι ανεπαρκής, θα τοποθετούνται λαμπτήρες ή μικρές θερμάστρες βραδείας καύσης²⁶.

Τέλος, για τα μονοτάξια σχολεία και διδασκαλεία (άρθρα 34-36) προβλέπεται και κατοικία του δασκάλου, τουλάχιστον 60 τ.μ. Αντίθετα με τη

²³ Προβλεπόταν η κατασκευή υπόστεγου ύψους 4 μ. και έκτασης 1,50-2,00 τ.μ. ανά μαθητή. Για το ίδιο θέμα και τους αντίστοιχους κανονισμούς άλλων ευρωπαϊκών κρατών, βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 24 -25.

²⁴ Αντίστοιχες διατάξεις για τη θύρα των αφοδευτηρίων ίσχυαν και σε άλλες χώρες, όπως στο Βέλγιο, τη Δανία και την Κροατία. Στην Αγγλία, όμως, και στη Γερμανία, καθώς και στα περισσότερα κράτη, οι νόμοι απαιτούσαν την κατασκευή συνεχόμενης θύρας από το έδαφος μέχρι τη στέγη. (Βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 336-341 και Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, ό.π., σσ. 56-57).

²⁵ Για τον αερισμό και τη θέρμανση, βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 151-225.

²⁶ Ο τρόπος που θα θερμαίνεται η αίθουσα και θα απομακρύνεται ο μολυσμένος αέρας περιγράφεται στο άρθρο 33: «Η θερμάστρα παραλαμβάνουσα τὸν ἀέρα ἔξωθεν διὰ πηλίνων σωλήνων, συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους διὰ ἐναρμογῆς, καὶ θερμαίνουσα αὐτὸν θέλει τὸν ἐκχέει ἐντὸς τῆς αἰθούσης. Ὁ καπνοσωλήν τῆς θερμάστρας θὰ ἀνέρχεται διὰ τῆς καπνοδόχου τοῦ ἀερισμοῦ (*cheminee d' appe*), ἥτις οὕτω θερμαινομένη θέλει ἀπορροφᾶ τὸν μεμολυσμένον ἀέρα τῆς αἰθούσης, ὅστις θὰ εἰσέρχεται εἰς αὐτὴν δι' ὀπῆς ἀφινομένης πλησίον τοῦ πατώματος. Τὰ στόμια τῶν ἀεραγωγῶν σωλήνων θὰ καταλήγωσιν εἰς τοὺς βορείους καὶ ἀνατολικούς ἐξωτερικούς τοίχους, μακρὰν τῶν μερῶν ἔνθα ὁ ἀήρ δύναται νὰ ἦναι μεμολυσμένος, καὶ θὰ φράττωνται διὰ μεταλλίνου δικτυωτοῦ». (Βλ. *Κώδηξ «Θέμιδος» [...] 1895*, σ. 24).

Διδασκαλική, η άμεση επικοινωνία μεταξύ της αίθουσας διδασκαλίας και της κατοικίας του δασκάλου απαγορεύεται.

Η ρύθμιση, λοιπόν, αρκετών τέτοιων ζητημάτων, όπως ο αερισμός και ο φωτισμός, στο διάταγμα του 1894, με βάση τους όρους της υγιεινής της εποχής, συνδέεται με την προσπάθεια γενίκευσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ήταν συνεπώς απαραίτητη η προστασία της υγείας των παιδιών σε ένα χώρο που η κοινωνία επέβαλλε να περνούν πολλές ώρες της ημέρας. Επιπλέον, οι υγειονομικοί κανόνες εξυπηρετούσαν την καλύτερη επιτήρηση του δασκάλου και, επομένως, την επίτευξη της τήρησης της τάξης²⁷.

Έτσι, η οικοδόμηση των νέων σχολείων έπρεπε να γίνεται με τη σύνταξη τέτοιων σχεδίων, τα οποία έπρεπε να ανταποκρίνονται στους όρους υγιεινής του διατάγματος, προκειμένου να εγκριθούν. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Λέφας²⁸, η κατασκευή σχολικών κτηρίων με βάση τους κανόνες που όριζε το διάταγμα δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας οικονομικών δυσκολιών και της έλλειψης οργανωμένης νομοθεσίας. Ελάχιστοι μόνο δήμοι που είχαν οικονομική ευχέρεια κατόρθωσαν να κατασκευάσουν υγιεινά σχολεία, όπως προέβλεπε το διάταγμα²⁹.

Το σημαντικό, όμως, ήταν ότι είχαν θεσπισθεί νομοθετικά οι υγιεινές προδιαγραφές για τα σχολικά κτήρια, που εφαρμόστηκαν με το πρώτο σχετικό κρατικό πρόγραμμα από το 1898³⁰. Το ίδιο έτος επίσης δημοσιεύτηκαν από το Υπουργείο τα πρότυπα σχέδια διδακτηρίων που είχαν εκπονηθεί και πάλι από τον Καλλία³¹. Τα σχέδια αφορούσαν τέσσερις τύπους σχολικών κτηρίων (μονοτάξιο, διτάξιο, τετρατάξιο και εξατάξιο)³² αντίστοιχους με τους ισχύοντες τύπους δημοτικών σχολείων. Κάθε σχολείο, επομένως, έπρεπε να ανταποκρίνεται στους όρους υγιεινής που όριζε το διάταγμα του 1894 και η οικοδόμησή του να γίνεται με βάση έναν από τους τέσσερις τύπους³³.

Το Φεβρουάριο του 1898, όπως προέβλεπε το άρθρο 69 του νόμου ΒΤΜΘ' του 1895, συστήθηκε επταμελής επιτροπή από ιατρούς, μηχανικούς και παιδαγωγούς, η οποία διατύπωσε θετική γνωμοδότηση για τα σχέδια του Καλλία με βάση τα οποία θα οικοδομούνταν τα νέα σχολικά κτήρια. Στη σύνθεσή της η επιτροπή περιλάμβανε εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, υγιεινολόγους

²⁷ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 287.

²⁸ Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως...*, ό.π., σ. 485.

²⁹ Χ***, «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἀριθ. 2, 15 Μαρτίου 1898, σ. 17.

³⁰ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ό.π., σ. 170.

³¹ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 280

³² Κωνστ. Σάββας, *Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς...*, ό.π., σ. 389. Τα αρχιτεκτονικά διαγράμματα των τεσσάρων τύπων, με βάση τα οποία θα οικοδομούνταν τα ελληνικά δημοτικά σχολεία, παρατίθενται στο βιβλίο του Γεωργίου Βλάμου, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 51-59. Στο ίδιο έργο επίσης και στις σελίδες 60-99 υπάρχουν τα σχέδια πολλών σχολείων από άλλες χώρες που αφορούν όλες τις βαθμίδες. (Βλ. επίσης και Παράρτημα της παρούσας εργασίας, εικόνες 1 – 4).

³³ Βασίλειος Πατρίκιος, «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ὑγιεινῆς...», ό.π., σ. 14.

και παιδαγωγούς: Δ. Καλλίας, Γ. Βάφας, Παν. Π. Οικονόμου, Σπ. Μωραΐτης, Ιωάν. Μαμάης, Α. Τριανταφυλλίδης και Ι. Κυριακού³⁴.

Ο περιοδικός τύπος της εποχής έγραψε θετικά σχόλια για το Β. Διάταγμα, το οποίο αντιμετώπιζε «τὸ μέγα καὶ ἀληθῶς ἔθνικὸν ζήτημα τῆς οἰκοδομῆς δημοτικῶν σχολείων κατὰ τὸν τελειότατον ὑγιεινὸν τύπον...»³⁵. Τα διαγράμματα απέσπασαν επίσης την επιδοκιμασία του Πρώτου Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου του 1901 στην Αθήνα, όπου είχαν υποβληθεί από τον στρατιωτικό αρχίατρο Θεμ. Νικολαΐδη. Τα σχέδια κρίθηκαν «ὡς πληροῦντα τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς», ενώ διατυπώθηκε και η ευχή της ταχείας εκτέλεσής³⁶. Τέλος, τα δύο έργα που συντάχτηκαν από τον Καλλία, οι διδακτηριακοί τύποι και το διάταγμα του 1894, εγκρίθηκαν και στο Διεθνές Συνέδριο της Υγιεινῆς των Οικοδομῶν στο Παρίσι το 1906³⁷.

β. Ο Νόμος ΒΤΜΘ' του 1895.

Λίγο πριν από την ψήφιση του οργανικού νόμου της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1895, ο Αθ. Ευταξίας σε αγόρευσή του στη Βουλή επέκρινε τα νομοσχέδια που ήταν προς ψήφιση και θεωρούσε ως μία από τις ανάγκες της στοιχειώδους εκπαίδευσης την ίδρυση διδακτηρίων, τα οποία χρονολογούνταν από την εποχή του Καποδίστρια. Ως σχολεία για τη φοίτηση των παιδιών χρησιμοποιούνταν υγροί και ανήλιοι ναοί, τρώγλες, στάβλοι και χοιροστάσια. Ως βουλευτής της αντιπολίτευσης, ο Ευταξίας, οργίζεται με τους πολιτικούς και τους δημοσιογράφους, οι οποίοι κάνουν λόγο για την ανθυγιεινότητα των φυλακών και αγνοούν την ακαταλληλότητα των διδακτηρίων, που ταπεινώνουν το φρόνημα και καταστρέφουν την υγεία των παιδιών. Σε αντίθεση με την Ελλάδα, τα άλλα κράτη της Ανατολής προπορεύονταν, ακόμα και η Βουλγαρία, όπου τα σχολικά κτήρια είχαν κατασκευαστεί σύμφωνα με τους όρους της υγιεινῆς και της παιδαγωγικής³⁸.

Έτσι, ο νόμος ΒΤΜΘ' «περὶ τῆς στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως»³⁹, που ψηφίστηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1895 με Υπουργό Παιδείας τον Δ. Πετρίδη αποτελεί σταθμό στην ιστορία της ελληνικής σχολικής υγιεινῆς. Μέχρι τότε δε γινόταν λόγος για σύστημα υγιεινῆς επίβλεψης των σχολείων, ο όρος Σχολική Υγιεινή ήταν άγνωστος και το σχολείο δεν ενδιαφερόταν για την αρμονική

³⁴ Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, 6 Φεβρουαρίου 1898, τ. Α', ἀριθ. 20 και *Δελτίον Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς*, ἔτος Α', ἀριθ. 1, 1 Μαρτίου 1898, σ. 2.

³⁵ Χ***, «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἀρ. 2, 15 Μαρτίου 1898, σ. 17.

³⁶ Β. Πατρίκιος, «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ὑγιεινῆς...», *ὁ.π.*, υποσημ., σ. 15.

³⁷ *Ὁ.π.*, σ. 13.

³⁸ Αθανάσιος Ευταξίας, *Ἐκπαιδευτικαὶ Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Βουλῇ*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Αθήναις 1895, σσ. 24-25.

³⁹ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμος περὶ τῆς Στοιχειώδους ἢ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Αθήναις 1895.

σωματική και πνευματική ανάπτυξη των μαθητών⁴⁰. Ο νόμος αυτός θεωρείται καρπός των κοινών διαπιστώσεων από το κράτος και τους διανοούμενους για την κακή κατάσταση της εκπαίδευσης και των συνακόλουθων δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν σχετικά με τα εκπαιδευτικά θέματα⁴¹. Αντικατέστησε το νόμο που ίσχυε για τη δημοτική εκπαίδευση από το 1834 και εφαρμόστηκε μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1929⁴².

Στο άρθρο 1, για πρώτη φορά μέχρι τότε, ρυθμιζόταν το ζήτημα του χρόνου έναρξης της σχολικής φοίτησης. Ειδικότερα, οριζόταν ότι, τόσο στα κοινά όσο και στα πλήρη δημοτικά σχολεία, τα παιδιά έπρεπε να αρχίζουν την παρακολούθηση μαθημάτων στην αρχή του έβδομου έτους. «Από τῆς ἀπαλῆς ἡλικίας» μέχρι τη συμπλήρωση του έκτου έτους τα παιδιά θα φοιτούσαν στα νηπιαγωγεία⁴³.

Ένα από τα βασικά θέματα από άποψη υγιεινής, που ρύθμιζε ο νόμος, ήταν και αυτό του αριθμού που έπρεπε να υπάρχει σε κάθε τάξη. Σύμφωνα με το άρθρο 7, στα κοινά δημοτικά σχολεία προβλεπόταν ένας δάσκαλος, όπου φοιτούσαν μέχρι 80 μαθητές, δύο δάσκαλοι, όπου οι μαθητές ήταν από 80 ως 140, τρεις δάσκαλοι, όπου οι μαθητές ήταν πάνω από 140 και τέσσερις αν ήταν πάνω από 200. Σε κάθε περίπτωση, όμως, «οὐδεμία τάξις κοινοῦ ἢ πλήρους δημοτικοῦ σχολείου ἐπιτρέπεται νὰ περιλαμβάνῃ πλείονας τῶν πενήντα μαθητῶν, εἰ δέ μὴ, διαιρεῖται εἰς τμήματα, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου χωριστὰ διδασκόμενα»⁴⁴.

Σε όσες περιοχές υπήρχε σχολείο η φοίτηση ήταν υποχρεωτική⁴⁵. Στα πλήρη δημοτικά σχολεία πέρα από τα καθορισμένα μαθήματα των κοινών σχολείων θα διδάσκονταν επιπλέον μαθήματα, μεταξύ των οποίων σωματικές ασκήσεις, αλλά και «διδασκαλία στοιχείων Γεωμετρίας, Χημείας καὶ Φυσικῆς Ἱστορίας, μετὰ ἐφαρμογῆς αὐτῶν ἐν τῇ Γεωργίᾳ, τῇ Βιομηχανίᾳ, τῇ Κτηνοτροφίᾳ καὶ τῇ Ὑγιεινῇ»⁴⁶.

Ο νόμος αντιμετώπιζε και το θέμα της συνεκπαίδευσης αργένων και θηλέων. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 15 οριζόταν ότι στα γραμματοδιδασκαλεία «δύνανται νὰ φοιτῶσι καὶ διδάσκωνται καὶ θήλεα, ἐάν ἐν τῷ τόπῳ δὲν ὑπάρχη

⁴⁰ Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...]* 1934, ό.π., σ. 17.

⁴¹ Κυριακὴ Τσουκαλά, *Τάσεις στη σχολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ...*, ό.π., σ. 27.

⁴² Αλέξης Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὴ Ἐκπαίδευσις (Ἱστορικὸν Σχεδιάσμα)*, Ἀθῆναι 1965, σ. 25. Το έργο αυτό του Δημαρᾶ είναι ανάτυπο από την Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος-Λαρούς», τόμος ΣΤ', σσ. 376-382.

⁴³ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμος περὶ τῆς Στοιχειώδους ἢ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως...*, ό.π., σ. 3.

⁴⁴ Ο.π., σ. 5.

⁴⁵ «Εἶναι δὲ ὑποχρεωτικὴ ἢ εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεία ὡς καὶ εἰς τὰ γραμματοδιδασκαλεῖα φοίτησις τῶν παιδῶν, μέχρις οὔ τύχῃσι τοῦ ἀπολυτηρίου αὐτῶν, ἔνθα τοιαῦτα ὑπάρχωσιν». (Βλ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμος περὶ τῆς Στοιχειώδους...*, ό.π., ἀρθρο 6, σ. 4).

⁴⁶ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμος περὶ τῆς Στοιχειώδους...*, ό.π., ἀρθρο 10, σ. 6.

σχολεῖον θηλέων, ἀλλὰ μέχρις τῆς ἡλικίας τῶν δέκα ἐτῶν. Ἐν τοῖς γραμματοδιδασκαλείοις ὅμως τούτοις διορίζονται κατὰ προτίμησιν διδασκάλισσαι»⁴⁷. Ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν ρυθμιζόταν ἐπίσης με τὸ ἀρθρο 20, κατὰ τὸ ὁποῖο «ἡ ἐκπαίδευσις τῶν θηλέων γίνεταί ἐν ἰδίῳις σχολείοις, ἐν οἷς διδάσκουσι διδασκάλισσαι. Ἐπιτρέπεται δὲ νὰ συνιστῶνται τοιαῦτα πανταχοῦ, ἔνθα δυνατὸν νὰ φοιτήσωσιν εἴκοσι καὶ πέντε μαθήτριαι». Στὰ σχολεῖα θηλέων θα μπορούσαν νὰ φοιτήσουν καὶ ἀγόρια που δεν εἶχαν ξεπεράσει τὸ δέκατο ἔτος, ἐφόσον δεν υπήρχαν σχολεῖα ἀρρένων (ἀρθρο 21). Ἐκτός ἀπὸ κάποια ἐπιπλέον μαθήματα, οἱ διατάξεις που διέπονταν τὰ σχολεῖα θηλέων ἦταν ἴδιες, ὅπως αὐτές που ἐφαρμόζονταν στὰ σχολεῖα ἀρρένων. Σημαντικὸ, ὅμως, εἶναι ὅτι «πλήρη δημοτικὰ σχολεῖα θηλέων συνιστῶνται ἐν οἷς δήμοις ἐπαρκουῖσι οἱ δημοτικοὶ πόροι, εἰς ἀκριβῆ ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἀρρένων ὑποχρεώσεων» (ἀρθρο 22)⁴⁸. Για τὸ ζήτημα τῆς συνεκπαίδευσης ὁ Γ. Βλάμος παρατηρεῖ ὅτι ἦταν ἀνευ σημασίας για τὴν Ελλάδα, ἐπειδὴ υπήρχαν δημοτικὰ σχολεῖα ξεχωριστὰ για κάθε φύλο, ἀκόμη καὶ στὰ πιο μικρὰ καὶ φτωχὰ χωριά⁴⁹.

Τὰ ἀρθρα 23, 24 καὶ 25 τοῦ ἰδίου νόμου ἀναφέρονται στὰ προσόντα διορισμοῦ τῶν δασκάλων. Πουθενά, ὅμως, δε γίνεται λόγος για ἰατρικὴ εξέταση τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ, ὥστε νὰ μην εἰσέλθουν στὴν ἐκπαίδευση ἀρρωστοὶ ἢ ἀμφιβόλου υγείας λειτουργοί⁵⁰. Ἦταν ἄλλωστε ἀρκετὰ νωρὶς για μὴ τέτοια νομοθετικὴ πρόβλεψη, δεδομένου ὅτι ἀκόμα καὶ σε πιο προηγμένες χώρες ἡ νομοθεσία γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἦταν ἀνύπαρκτη ἢ ἀτελής. Ἡ ἀπαρχὴ τῆς μέριμνας για τὴν υγεία τοῦ δασκάλου συμπίπτει με τὶς ἰατρικὲς προόδους καὶ τὸν τρόπο μετάδοσης τῆς φυματίωσης. Ἡ γνώση αὐτὴ οδήγησε στὸν ἐντοπισμὸ τῶν φυματικῶν δασκάλων καὶ στὸν ἀποκλεισμὸ τους ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Ὡστόσο, παρά τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς, στὶς περισσότερες χώρες ἡ πρόνοια για τὴν υγεία τοῦ δασκάλου ἦταν ὑποτυπώδης. Ὅπου υπήρχε, ὅπως στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἑλβετία, οἱ ἐξετάσεις περιορίζονταν στὸν ἐντοπισμὸ τῆς φυματίωσης, τῶν δερματικῶν ἢ οφθαλμικῶν νόσων καὶ γενικὰ τῶν μεταδοτικῶν νοσημάτων. Στὴ χώρα μας ἀρκοῦσε ἡ ἀπλὴ καὶ συχνὰ πρόχειρη πιστοποίηση τοῦ σχολιάτρου για τὴν υγεία καὶ τὴν ἀρτιμέλεια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μέχρι τὸ 1939, που ψηφίστηκε ὁ νόμος Α. Ν. 1959. Ὁ νόμος αὐτὸς ρύθμιζε ὅλα τὰ σχετικὰ θέματα καὶ προέβλεπε τὴν ἐκδοσὴ πιστοποιητικοῦ ἀπὸ τὴ δευτεροβάθμια υγειονομικὴ ἐπιτροπὴ⁵¹.

⁴⁷ Ο.π., σ. 7.

⁴⁸ Ο.π., σσ. 8-9.

⁴⁹ Βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σ. 367.

⁵⁰ Ἦταν βέβαια σε ἰσχύ ὁ νόμος ΧΘ' «Περὶ συστάσεως τοῦ Διδασκαλείου ἐν Ἀθήναις» τοῦ 1878, ὅπου στὸ ἀρθρο 6 ἀπλῶς ὀριζόταν στὰ προσόντα τῶν μαθητῶν που θα γίνονταν δεκτοὶ στὸ Διδασκαλεῖο καὶ ἡ σωματικὴ ἀρτιμέλεια. Δε υπήρχε, ὅμως, συγκεκριμένη πρόβλεψη για ἰατρικὴ εξέταση καὶ διορισμὸ τοῦ δασκάλου μόνο ὕστερα ἀπὸ πιστοποίηση τῆς ἀρτιμέλειάς του.

⁵¹ Δ. Στεφάνου, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ...*, ὁ.π., σσ. 424-425. Ἀλλὰ καὶ πριν ἀπὸ τὴ θεσμοθέτηση τοῦ σχολιάτρου, φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἰατρικὴ πιστοποίηση, προκειμένου νὰ χορηγηθεῖ

Ολόκληρο το κεφάλαιο Ε' του νόμου ΒΤΜΘ' έχει ως θέμα του τα «δημοτικά διδακτήρια»⁵². Προσδιορίζονταν δύο τύποι δημοτικών διδακτηρίων, που αντιστοιχούσαν στα πλήρη δημοτικά σχολεία και στα κοινά σχολεία ή γραμματοδιδασκαλεία (άρθρο 68). Η προβλεπόμενη διαδικασία οριζόταν στα άρθρα 69-70: οι αρχιτέκτονες έπρεπε να συντάξουν τα σχέδια «κατὰ τοὺς ὑπὸ τῆς παιδαγωγικῆς γενομένους ἀποδεκτοὺς κανόνας» και να τα καταθέσουν στο Υπουργείο Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Αυτό με τη σειρά του θα έστελνε επικυρωμένο αντίγραφο στα Εποπτικά Συμβούλια. Η έγκριση των σχεδίων των σχολικῶν κτηρίων γινόταν από ειδική επιτροπή που συγκροτούνταν «ἐκ προσώπων ἀρμοδίων ἐπὶ τῆς ὕλης ταύτης».

Οι επιθεωρητές των Εποπτικῶν Συμβουλίων, σε συνεργασία με τον αρμόδιο νομομηχανικό, είχαν επιφορτιστεί με τα καθήκοντα, αφενός του ελέγχου των υπαρχόντων δημοτικῶν σχολείων, της δυνατότητας προσαρμογῆς τους στους νέους τύπους και καθορισμού του απαραίτητου ποσού γι' αυτή τη μετατροπή, αφετέρου με την πώληση παλαιῶν κτηρίων και τη διάθεση των ποσῶν για αγορά καινούριων γηπέδων και την ανέγερση νέας οικοδομῆς. Σχετικά με αυτό το θέμα, τα Εποπτικά Συμβούλια όφειλαν να υποβάλλουν αιτιολογημένη πρόταση στο Υπουργείο Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, το οποίο θα έκρινε και θα αποφάσιζε την οικονομικότερη λύση μεταξύ των δύο μέτρων (άρθρο 71).

Η ευθύνη της διαδικασίας μεταποίησης ενός παλαιού διδακτηρίου ανήκε στο νομαρχιακό επιθεωρητή. Αυτός είχε την ευθύνη της δημοπρασίας και ασκούσε την επιτήρηση για την εφαρμογή των σχεδίων που είχαν εγκριθεί. Η σύνταξη των σχεδίων και του προϋπολογισμού της οικοδομῆς ήταν αρμοδιότητα του νομομηχανικού. Αλλά και σε περίπτωση εκποίησης του παλαιού κτηρίου και αγοράς νέου οικοπέδου, η επιλογή της τοποθεσίας ήταν ευθύνη του επιθεωρητή, μολοντί δεν ορίζονταν συγκεκριμένα κριτήρια (άρθρα 40, 72, 74). Μετά την ψήφιση, λοιπόν, του νόμου, ο έλεγχος των δημοτικῶν σχολείων θα γινόταν από τους επιθεωρητές και τα εποπτικά συμβούλια. Σύμφωνα με το άρθρο 76, τέλος, τα σχολεία έπρεπε να ιδρυθούν πρώτα στους δήμους γ' και β' τάξης και μόνο εφόσον καλύπτονταν οι ανάγκες αυτών των δήμων μπορούσαν να αναγερθούν σχολεία και στους δήμους α' τάξης.

άδεια στους δασκάλους για λόγους υγείας. Το 1895, για παράδειγμα, στη Σάμο, ο Μανουήλ Διακογιάννης, δάσκαλος Μαυρατζαίων, ζητούσε από τον Ηγεμόνα του νησιού άδεια απουσίας ενός μηνός, επειδή έπασχε από χρόνιο διαλείποντα πυρετό. Για να αποδείξει τον ισχυρισμό του, εσώκλειε σχετικό πιστοποιητικό του ιατρού Σοφοκλέους Πετροπούλου. (Βλ. ΓΑΚ Σάμου, *Ηγεμονικόν Δ. Γραφείον Σάμου*, Φ. 5 υποφ. 1, έγγραφο της 3 Μαρτίου 1895 με αριθμ. διεκπ. 1197). Βλ. επίσης, στον ίδιο φάκελο, έγγραφο της 3 Ιουλίου 1895 με αριθμ. διεκπ. 4167, παρόμοια αίτηση προς την ίδια αρχή, του Μανουήλ Μυρογιάννη, διευθυντή του αρρεναγωγείου Μαραθοκάμπου. Πιο συγκεκριμένα, ο Μυρογιάννης ζητούσε μηνιαία άδεια, για να μεταβεί στα θειούχα λουτρά της Νισύρου, σύμφωνα με τις συστάσεις των ιατρών.

⁵² Υπουργείον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, *Νόμος περὶ τῆς Στοιχειώδους...*, ό.π., σσ. 28-32.

Ο νόμος ΒΤΜΘ' συμπληρώθηκε με το νόμο ΒΤΖ' «περὶ τροποποιήσεως τοῦ περὶ στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ΒΤΜΘ' νόμου» (5 Απριλίου 1896)⁵³. Ειδικότερα, στο ἄρθρο 76 προστέθηκε παράγραφος που προέβλεπε την ενοικίαση ιδιωτικῶν ἢ κοινοτικῶν κτηρίων μέχρι να γίνουν δημοτικά διδακτήρια σε ὅλους τους δήμους. Η μίσθωση, για να εἶναι ἐγκυρη, ἔπρεπε να γίνει με γνωμοδότηση του επιθεωρητή και τη συνηγορία του δημάρχου.

Συχνά, ωστόσο, οι αυθαιρεσίες των δημάρχων δημιούργησαν δυσχέρειες στην εφαρμογή του νόμου. Ἐνῶ ἦταν υποχρεωμένοι, με βάση το νόμο ΒΤΖ', να μισθώνουν τα οικήματα που τους υποδείκνυε ο επιθεωρητής εντὸς εβδομάδας, γιατί διαφορετικά θα αντιμετώπιζαν κυρώσεις, στην πράξη δε γινόταν τίποτα. Οι δήμαρχοι καθυστερούσαν μερικές φορές για πολλά χρόνια τη σύνταξη του υποδειχθέντος ενοικιαστηρίου με την κάλυψη και του νομάρχου. Ἀλλά και στις λίγες περιπτώσεις που ο δήμαρχος πλήρωνε πρόστιμο, γινόταν για λόγους πολιτικού συμφέροντος ἢ κάλυψης των ἐξόδων του ιδιοκτήτη του ακατάλληλου σχολικού οικήματος⁵⁴.

Αυθαίρετη συμπεριφορά των δημάρχων επίσης υπήρχε και στο θέμα των θρανίων, των σκευῶν και των οργάνων διδασκαλίας. Κανονικά προβλεπόταν η αναγραφή των σχετικῶν πιστώσεων ἀπὸ το δημοτικό συμβούλιο και η γνωμοδότηση του εποπτικού συμβουλίου για την ἀγορά ἢ ἀνανέωση ἐπίπλων, οργάνων και σκευῶν ἀναγκαίων για κάθε σχολεῖο. Οι δήμαρχοι παρ' ὅλα αὐτὰ δεν ἀνέγραφαν καμία πίστωση στον προϋπολογισμό, ἐνῶ εἶχαν την παράνομη κάλυψη του νομάρχου, ο οποίος ἐνέκρινε ὅ,τι ἀποφάσιζαν. Ἀλλά και ἀν ἀκόμα ἀναγράφονταν τέτοιου εἴδους πιστώσεις, η διαχείριση του δημάρχου ἦταν για ἴδιον ὄφελος⁵⁵.

Ὅμως παρὰ τις ὅποιες ἀτέλειες υπήρχαν, θεωρούμε ὅτι με το Β.Δ. του 1894 και το νόμο του 1895⁵⁶ τέθηκαν οι βάσεις για τη θεμελίωση της σχολικῆς υγιεινῆς και της οἰκοδόμησης υγιεινῶν διδακτηρίων. Τα συγκεκριμένα νομοθετήματα

⁵³ Νομικὴ Βιβλιοθήκη «Θέμιδος» - Ἀριθ. 10, *Κώδιξ Θέμιδος ἤτοι Συλλογὴ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ἐγκυκλίων κλπ. ἐκδοθέντων καὶ δημοσιευθέντων κατὰ τὸ ἔτος 1896*, ἐπιμελεῖα Θ. καὶ Π. Ἀγγελοπούλων Ἀθανάτων, Δικηγόρων καὶ Διευθυντῶν τῆς Θέμιδος, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Νέων Ἰδεῶν, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 43.

⁵⁴ Τα σημεῖα που ο νόμος χρειαζόταν διασάφηση ἢ συμπλήρωση ἐπισημαίνονται στο: «Σχέδια Νόμων Στοιχειώδους καὶ Μέσης Ἐκπαιδεύσεως. Κρίσεις ἐπ' αὐτῶν», περ. Δημ. Ἐκπαίδευσις, ἀρ. 15, 1 Φεβρουαρίου 1903, σ. 228.

⁵⁵ «Ἐὰν δὲ ἀναγραφῆ καὶ πίστωσης τις, διαχειρίζεται ταύτην ὁ Δήμαρχος αὐθαιρέτως, ἀρνούμενος τὴν ἐκδοσὶν ἐντάλματος, ἂν ὑποβάλλῃ καταστάσεις ὁ διδάσκαλος τεθεωρημένας ὑπὸ τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ πρὸς προμήθειαν τῶν κατ' ἀπόφασιν τοῦ ἐποπτικοῦ Συμβουλίου ἀναγκαίων ἐπίπλων, σκευῶν καὶ ὀργάνων, καὶ ἐκδίδων ἐντάλματα ἐπ' ὀνόματι πολιτικῶν φίλων ὅτι δῆθεν κατεσκεύασαν θρανία ἢ ἐπρομήθευσαν σκευὴ καὶ ὄργανα ἢ ἐνίστε ἀγοράζοντες σκευὴ τινὰ καὶ παραλαμβάνοντες δίδουσι ταῦτα εἰς τοὺς παντοπῶλας ἀδελφούς των, παρ' ὧν ὑποχρεοῦσι τοὺς διδασκάλους διὰ συνεισφορῶν τῶν μαθητῶν νὰ ἀγοράζωσιν ἐκ νέου τὰ διὰ τὰ σχολεῖα των δημοτικῆ δαπάνῃ ἀγορασθέντα ὄργανα». (Βλ., «Σχέδια νόμων...», ὁ.π., σ. 229).

⁵⁶ Τα κενὰ του Νόμου ΒΤΜΘ' σχετικά με την οἰκοδόμηση υγιεινῶν διδακτηρίων ἐπισημαίνονται στο Χ***, «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἀρ. 2, 15 Μαρτίου 1898, σσ. 17-19.

εγκαινίασαν μια νέα κατάσταση και διαμόρφωσαν μια νέα κίνηση για την υγιεινή του σχολείου. Από κει και πέρα μια σειρά άλλων μέτρων, ενεργειών και πρωτοβουλιών, οδήγησαν στη θεσμοθέτηση και τη συστηματική οργάνωση της σχολικής υγιεινής στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Ο νόμος ΒΤΜΘ' άρχισε να εφαρμόζεται από το 1896 παράλληλα με το νόμο για την υποχρεωτική φοίτηση. Η πολιτεία με αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι εκλείπουν πλέον οι λόγοι που οι γονείς δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο, αφού αρχίζει η κατασκευή υγιεινών διδακτηρίων, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η σχολική φοίτηση γενικεύθηκε⁵⁷.

γ. Η σχολική υγιεινή μετά το 1895.

Τα κριτήρια επιλογής του γηπέδου, που δεν ανέφερε ο νόμος ΒΤΜΘ', ορίζονται από τον υπουργό Αθανάσιο Ευταξία με την εγκύκλιο 11844 της 15 Σεπτεμβρίου 1897, «Περὶ τῶν γηπέδων ἐφ' ὧν ἰδρυθήσονται τὰ δημοτικά σχολεῖα εἰς τοὺς δήμους τρίτης τάξεως». Οι νομαρχιακοί επιθεωρητές, οι οποίοι είχαν την ευθύνη επιλογής της τοποθεσίας του γηπέδου, έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους ότι το μέγεθος του οικοπέδου του μονοθέσιου σχολείου έπρεπε να είναι 800 τ.μ. και, επιπλέον, να βρίσκεται «μακρὰν σφαγείων, ἀγορᾶς, παντοπωλείων, καὶ νὰ παρὰ κηται ταῖς Ἐκκλησίαις, ἔνθα τοῦτο εἶνε δυνατὸν, ἄνευ προφανοῦς παραβάσεως τῶν περὶ τοῦ εὐαέρου, καὶ εὐηλίου, καὶ εὐρυχώρου, καὶ ἡρέμου διατάξεων τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς»⁵⁸.

Άλλο μέτρο που προώθησε τη σχολική υγιεινή μετά το 1895 ήταν η κατασκευή θρανίων με βάση τους όρους της υγιεινής, όπως αυτοί καθορίστηκαν στο Β.Δ. της 4 Δεκεμβρίου 1898 / 20 Ιανουαρίου 1899, «Περὶ κανονισμοῦ τῶν διαστάσεων τῶν ἐν δημοσίοις, δημοτικοῖς καὶ ἰδιωτικοῖς σχολείοις κατασκευαζομένων θρανίων»⁵⁹. Το νέο διάταγμα αποτελεί συμπλήρωση του Β.Δ. του 1894 «Περὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν σχολείων», όπου η πρόληψη

⁵⁷ Για τους λόγους που δεν εφαρμόζοταν ο νόμος για την υποχρεωτική εκπαίδευση βλ. Γ. Α. Μπουκουβάλας, «Η διάδοσις τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως. Ὑπόμνημα ὑποβληθὲν εἰς τὸ Α' τμήμα τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου», Ἐθνικὴ Ἀγωγή, περίοδος Β', 30 Ἰουνίου-31 Ἰουλίου 1904, σσ. 273-286.

⁵⁸ Ἡλίας Πετρούλιας, *Ἡ νεωτέρα παρ' ἡμῖν σχολικὴ νομοθεσία ἢτοι συλλογὴ νόμων, βασιλικῶν διαταγμάτων καὶ ὑπουργικῶν ἐγκυκλίων εἰς σχολικὰ ζητήματα ἀναφερομένων*. Ἐγκρίσει τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Σπ. Κουσουλίνῳ, Τυπογραφεῖον-Βιβλιοπωλεῖον παρὰ τῷ ναῶ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 113-114.

⁵⁹ Νομικὴ Βιβλιοθήκη «Θέμιδος» - Ἀριθ. 13, Κώδιξ «Θέμιδος» ἢτοι Συλλογὴ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ἐγκυκλίων κλπ., ἐκδοθέντων καὶ δημοσιευθέντων κατὰ τὸ ἔτος 1899, Ἐπιμελεῖα Θ. καὶ Π. Ἀγγελοπούλων, Δικηγόρων καὶ Διευθυντῶν τῆς «Θέμιδος», ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Νέων Ἰδεῶν, ἐν Ἀθήναις 1899, σσ. 4-5. Για το θέμα των θρανίων και τις απόψεις που επικρατούσαν σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες βλ. και σχετικό κεφάλαιο στο: Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου*, ὁ.π., σσ. 226-310 και Γ. Καραπαναγιώτης, *Ὑγιεινὴ προληπτικὴ...*, ὁ.π., σσ. 48-54.

αφορούσε στους κινδύνους από την υγρασία, τον ανεπαρκή αερισμό και τον ακατάλληλο φωτισμό των διδασκαστηρίων.

Στην εισηγητική έκθεση του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδευσεως, Αντ. Μομφεράτου, επισημαίνεται ότι για την αποφυγή των σχολικών νοσημάτων έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη οι όροι της υγιεινής και της παιδαγωγικής. Χρειάζονταν όχι μόνο υγιεινά διδασκαστήρια, αλλά και η καθιέρωση των διθέσιων θρανίων, που θα κατασκευάζονταν με βάση τους όρους των υγιεινολόγων και των μηχανικών. Ο υπουργός σημείωνε ότι η πολύωρη και καθημερινή παραμονή των μαθητών στο σχολείο και το είδος της εργασίας που εκτελούσαν, προκαλούσαν βλάβες στην υγεία τους. Ως συνήθη δυσάρεστα επακόλουθα, που οφείλονταν στην κακή κατασκευή των θρανίων, αναφέρονται: η παρέκκλιση της σπονδυλικής στήλης από το φυσιολογικό σχήμα, η άνιση υψομετρική διαφορά των δύο ώμων, η εξασθένηση της όρασης, η μυωπία, και τέλος, η ανεπαρκής ανάπτυξη της θωρακικής κοιλότητας και των πνευμόνων. Η ψήφιση του διατάγματος όριζε με ακρίβεια τις διαστάσεις των θρανίων των δημοτικών σχολείων και, σύμφωνα με τον υπουργό, θα λειτουργούσε ως προληπτικό μέτρο στις παραπάνω ασθένειες ή αιτίες ασθενειών⁶⁰.

Όπως όμως το διάταγμα του 1894 για τα σχολικά κτήρια, έτσι και αυτό του 1898 για τις διαστάσεις των θρανίων, ουσιαστικά ήταν τροποποίηση και προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα του αντίστοιχου γαλλικού κανονισμού, «Règlement pour la construction et l' ameublement des maisons d' écoles», που είχε υπογραφεί το 1880 από τον υπουργό παιδείας Jules Ferry. Το κείμενο συντάχθηκε και αυτή τη φορά από το νομομηχανικό Καλλία, ο οποίος έλαβε υπόψη του τους γαλλικούς μέσους όρους για το ανάστημα των μαθητών, όπως ορίζονταν από αντίστοιχο γαλλικό κανονισμό του 1880, και καθόρισε τις διαστάσεις έξι τύπων διέδρων θρανίων⁶¹. Ο Έλληνας μηχανικός Καλλίας, προκειμένου να υπολογίσει τις διαστάσεις των αντίστοιχων ελληνικών θρανίων, έλαβε ως πρότυπο τις καταμετρήσεις που είχε κάνει ο Γάλλος μηχανικός Καρδό, για να κατασκευάσει πέντε τύπους θρανίων για τα γαλλικά δημοτικά σχολεία. Το σκεπτικό φαίνεται ότι ήταν η ανύπαρκτη διαφορά «ώς πρὸς τὰς ἀναλογίας τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀναστήματος μεταξὺ τῶν παρισινῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἡμετέρων»⁶². Σύμφωνα με τις δύο αναφερόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις,

⁶⁰ Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, 20 Ιανουαρίου 1899, τ. Α', ἀριθ. 10, σσ. 29-30. Το διάταγμα συνοδευόταν από μακροσκελή αιτιολογική έκθεση του μηχανικού, αποσπάσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Ἐθνική Ἀγωγή* το 1898. Από την ανάγνωση του άρθρου προκύπτουν σημαντικές πληροφορίες για τις γαλλικές επιρροές στα ελληνικά νομοθετικά κείμενα, αλλά και για τη γενικότερη επίδραση που είχε ασκήσει να ασκεί η σχολική υγιεινή. Φαίνεται επίσης ότι ο Καλλίας γνώριζε πολύ καλά τα θέματα της σχολικής υγιεινής της εποχής και τις σχετικές έρευνες που είχαν γίνει στο εξωτερικό. (Βλ. Χ***, «Τὰ νέα θρανία τῶν Δημοτικῶν Σχολείων», *Ἐθνική Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀρ. 3, 1 Ἀπριλίου 1898, σ. 37).

⁶¹ Οι διαστάσεις των θρανίων καθορίζονταν ανάλογα με τα εξής αναστήματα των μαθητών: 1, 70 μ.- 1, 60 μ., 1, 60 μ.- 1, 50μ., 1, 50 μ.- 1, 35 μ., 1, 35 μ.- 1, 20 μ., 1, 20 μ.- 1, 10 μ. και 1, 10 μ. και κάτω.

⁶² Χ***, «Τὰ νέα θρανία τῶν Δημοτικῶν Σχολείων», *Ἐθνική Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀρ. 3, 1 Ἀπριλίου 1898, σ. 38.

που οφείλονται στις μελέτες του ίδιου προσώπου, διαπιστώνουμε ότι κάποιες φορές η Μηχανική προπορεύεται σε θέματα δημόσιας υγείας, αφού οι προτάσεις αυτές θα έπρεπε να είχαν γίνει κανονικά από τους αρμόδιους υγειονόμους.

Ενώ μέχρι τότε υπήρχαν μόνο τετραθέσια, εξαθέσια ή πολυθέσια θρανία, το διάταγμα του 1898 καθιέρωνε για πρώτη φορά την υποχρεωτική χρήση των διθέσιων θρανίων⁶³. Κάτω από το ακίνητο γραφείο έπρεπε να τοποθετείται σανίδα για τη φύλαξη των βιβλίων. Τα γραφεία και τα καθίσματα έπρεπε να είναι καλά συναρμολογημένα μεταξύ τους, ώστε να μη προκαλούν θόρυβο, αλλά να μη στερεώνονται στο δάπεδο, προκειμένου να μετατοπίζονται εύκολα για τον καθαρισμό του διδακτηρίου. Στη δεξιά πλευρά επίσης του γραφείου κάθε μαθητή προβλεπόταν η τοποθέτηση φορητού μελανοδοχείου.

Οι πρώτες μετρήσεις του αναστήματος στα ελληνικά δημοτικά σχολεία έγιναν το χρονικό διάστημα 1898-1899 στον Πειραιά. Πιο αναλυτικά, μετρήθηκαν 1330 Έλληνες μαθητές των δημοτικών σχολείων και των δύο φύλων από τον επιθεωρητή της στοιχειώδους εκπαίδευσης Θ. Μιχαλόπουλο και το μηχανικό του δήμου Εμμ. Παπακωνσταντίνου. Λίγα χρόνια αργότερα, στο ιατρικό συνέδριο του 1903, ο Μιχαλόπουλος παρουσίασε επτά μεγέθη διέδρων θρανίων, τα οποία προσαρμόζονταν σε διάφορα αναστήματα μαθητών⁶⁴.

Γενικά, οι βασικές απαιτήσεις των υγειονόμων σχετικά με την κατασκευή κατάλληλων θρανίων στηρίζονταν στην αναλογία που έπρεπε να υπάρχει μεταξύ των διαστάσεων των επίπλων και των διαφόρων αναστημάτων των παιδιών. Προκειμένου τα θρανία να ανταποκρίνονται στις παραλλαγές του αναστήματος των μαθητών, ήταν απαραίτητο να ληφθούν υπόψη συγκεκριμένοι όροι για καθένα από τα μέρη του. Έτσι, λοιπόν, υπήρχαν προδιαγραφές για το ύψος του καθίσματος, το ύψος του γραφείου, την οριζόντια απόσταση του γραφείου από το βάθρο, το πλάτος του καθίσματος, το ερεισίνωτο, το υποπόδιο και το μήκος του γραφείου και του θρανίου⁶⁵.

Εκτός όμως από τους όρους υγιεινής που υπαγορεύονταν για τα θρανία, δεν πρέπει να αγνοήσουμε και την επίσημη καθιέρωση της γυμναστικής σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης με τα νομοθετήματα του 1899⁶⁶, τα οποία

⁶³ Ε. Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σ. 169.

⁶⁴ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σσ. 280-281.

⁶⁵ Βλ. αναλυτικά για τους όρους των κανονικών διαστάσεων των θρανίων στο Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχειὰ Υγιεινῆς διὰ Διδασκαλεῖα καὶ Παρθεναγωγεία*, Τυπογραφικὰ Καταστήματα Ταρουσοπούλου, ἐν Ἀθήναις 21912, σσ. 101-102.

⁶⁶ Βλ. την έκδοση του Υπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, *Ὁ Νόμος ΒΧΚΑ' καὶ τὰ ἐκτελεστικά αὐτοῦ διατάγματα περὶ τῆς Γυμναστικῆς ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Δημοτικῆς καὶ Μέσης Ἐκπαιδύσεως μετὰ τῶν διδακτικῶν ὁδηγῶν*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1900. Ὁ «Νόμος ΒΧΚΑ' περὶ γυμναστικῆς καὶ γυμναστικῶν καὶ ἀθλητικῶν ἀγώνων» θεωρήθηκε στις 12 Ιουλίου 1899. Για τη σωματική αγωγή την εποχή αυτή βλ. επίσης Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικῆς Ἡλικίας καὶ τῆς Νεότητος*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ἀθήνα, 17-19 Ἀπριλίου 1997, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Ἀθήνα 1998,

συνέβαλαν στην προώθηση της σχολικής υγιεινής. Το έτος αυτό επιχειρείται η δεύτερη προσπάθεια θεμελίωσης του αστικού σχολείου. Η πρώτη αποτυχημένη είχε γίνει το 1889 από τον Υπουργό Παιδείας Γεώργιο Θεοτόκη επί κυβέρνησης Χ. Τρικούπη. Αλλά και η προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1899 απέτυχε, καθώς τα προτεινόμενα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, που προτάθηκαν από τον Υπουργό Παιδείας Αθ. Ευταξία της κυβέρνησης Θεοτόκη, δεν ψηφίστηκαν, εκτός από αυτά που αφορούσαν στη γυμναστική. Στην εισαγωγή της γυμναστικής ως υποχρεωτικού μαθήματος συνετέλεσε το ευνοϊκό κλίμα που είχε διαμορφωθεί μετά την τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα, καθώς και ο λόγος για τη λειτουργία της γυμναστικής στην επιδίωξη εθνικών σκοπών.

Δεν πρέπει βέβαια να αγνοήσουμε ότι σε εγχειρίδια και περιοδικά της εποχής, προβαλλόταν η ευνοϊκή επίδραση των σωματικών ασκήσεων στην υγεία, στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, αλλά και στην ισόρροπη ανάπτυξη σώματος και πνεύματος. Η σωματική εκγύμναση των μαθητών θεωρούνταν βασικός όρος της υγιεινής για την ελάττωση των αρνητικών επιρροών του σχολείου, όπως ήταν η υποχρεωτική ακινησία στην τάξη και η πνευματική κόπωση. Βέβαια, η σπουδαιότητα της γυμναστικής ως ιδιαίτερα ωφέλιμης δραστηριότητας για την υγεία των μαθητών δεν ήταν καινούρια. Υπήρχε μάλιστα σε εγχειρίδια υγιεινής για χρήση των δασκάλων πριν από την ψήφιση των νομοσχεδίων του 1899.

Πιο αναλυτικά, ο Γ. Καραπαναγιώτης για τα παιδιά ηλικίας μέχρι 12 ετών θεωρούσε προτιμότερη την ανόργανη γυμναστική, ενώ για τους μεγαλύτερους μαθητές την ενόργανη. Η γύμναση των μαθητών από τους δασκάλους, έστω και για ένα δεκάλεπτο μετά από ένα μονόωρο μάθημα, ήταν άκρως υγιεινή συνήθεια, γιατί ικανοποιούσε τη φυσική ανάγκη των παιδιών για κίνηση και εξουδετέρωνε τα αποτελέσματα της κακής στάσης που είχαν οι μαθητές στα θρανία. Συνιστώνταν βέβαια ως καλύτερη επιλογή ο διορισμός ειδικών γυμναστών στα σχολεία και μόνο όταν αυτό ήταν ανέφικτο έπρεπε να αναλαμβάνουν τη γύμναση των μαθητών οι δάσκαλοι. Αξιοσημείωτες είναι οι προτάσεις του ιατρού για την υποχρεωτικότητα του μαθήματος της γυμναστικής και για τα δύο φύλα, όπως και η άποψη του ότι πρέπει να γυμνάζονται και οι μαθητές που ζούσαν στα χωριά, γιατί δεν μπορούσαν οι αγροτικές εργασίες να αναπληρώσουν τη γυμναστική⁶⁷.

Στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων ο Ευταξίας επισημαίνει από την αρχή την έλλειψη ισόρροπης σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης ως χαρακτηριστικό της νεότερης παιδείας. Η υπερτίμηση της νοητικής μόρφωσης

σσ. 293-315 και Μαρία Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 25-56.

⁶⁷ Γεώργιος Ξ. Καραπαναγιώτης, *Εγχειρίδιον Πρακτικής Υγιεινής. Εἰς χρῆσιν τῶν Διδασκαλείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ τῶν ἀνωτέρων Παρθηναγωγείων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Παρασκευᾶ Λεώνη, ἐν Ἀθήναις 31894, σ. 59.

είχε ως αποτέλεσμα να βλάπτεται η σωματική ισχύς και η υγεία των μαθητών. Για την άρση αυτών των αρνητικών επιδράσεων του νεότερου εκπαιδευτικού συστήματος, ο εισηγητής αναγνωρίζει τη συμβολή της ιατρικής επιστήμης. Η τελευταία, διαμέσου της σχολικής υγιεινής, μελέτησε κυρίως τον αερισμό και το φωτισμό των σχολείων, την κατασκευή των θρανίων, τον περιορισμό της κατ' οίκον εργασίας και την εναλλαγή σωματικής και πνευματικής εργασίας. Ειδικά για τη γυμναστική, ο σκοπός της σχολικής υγιεινής και της σύγχρονης παιδαγωγικής ήταν η εξασφάλιση σταθερής θέσης του μαθήματος στα σχολικά προγράμματα, η διαμόρφωση άρτιου γυμναστικού συστήματος, η αύξηση των ωρών γυμναστικής διδασκαλίας και η προσθήκη δραστηριοτήτων, όπως οι γυμναστικές παιδιές, η πεζοπορία, η κολυμβητική και η παγοδρομία για τις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες⁶⁸.

Με το νόμο ΒΧΚΑ' καθίσταται φανερό η αναγκαιότητα της φυσικής αγωγής ως απαραίτητο συμπλήρωμα της εκπαίδευσης, αλλά και η προετοιμασία για το στρατό. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 1, «σκοπός τῆς Γυμναστικῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῶν σωματικῶν καὶ ἡ ἐν ἀκμῇ διατήρησις τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, ἡ ἐν τῇ καρτερίᾳ ἕξις καὶ ἡ διὰ τὸν στρατιωτικὸν βίον προπαρασκευὴ τῶν νέων»⁶⁹. Το άρθρο 2 ορίζει ότι «ἡ ἐν τῇ γυμναστικῇ παιδεύσις συντελεῖται ἐν τοῖς σχολείοις, δημοσίοις τε καὶ ἰδιωτικοῖς, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ τῇ Σχολῇ τῶν Βιομηχανῶν Τεχνῶν καὶ ἐν τοῖς διαφόροις γυμναστηρίοις τῶν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα λειτουργούντων γυμναστικῶν καὶ ἀθλητικῶν σωματείων, ὑποθάλπεται δὲ καὶ ἀναζωπυρεῖται διὰ τῶν γυμναστικῶν ἀγώνων τοπικῶν, Πανελληνίων καὶ Ὀλυμπιακῶν»⁷⁰. Το άρθρο 5 προέβλεπε ποιοι εξαιρούνταν από το μάθημα: «μόνον εἰς τοὺς ἀναπήρους καὶ εἰς τοὺς ὁμολογουμένως πάσχοντας ἐξ ὀργανικῶν νοσημάτων, ἐπιτεινομένων διὰ τῆς γυμναστικῆς, ἐπιτρέπεται νὰ μὴ μετὰσχῶσι τοῦ μαθήματος ταύτης»⁷¹. Ἄλλα σημαντικά σημεία του νόμου ήταν ο ορισμός της διδασκαλίας του μαθήματος τρεις ώρες την εβδομάδα (άρθρο 6), η ανάληψη από το κράτος των δαπανών για την ίδρυση και συντήρηση των γυμναστηρίων, η ίδρυση Ακαδημαϊκού Γυμναστηρίου και Σχολῆς Γυμναστῶν (κεφ. Β'), ο καθορισμός του τρόπου των εξετάσεων και των γυμναστικών και αθλητικών αγώνων (κεφ. Γ') και, τέλος, η ίδρυση Επιτροπῆς Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων.

⁶⁸ Βλ. Ἀθ. Εὐταξίας, «Διδασκαλία τῆς γυμναστικῆς στὰ σχολεῖα (20 Νοεμβρίου 1899)» στο Δαυὶδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης...*, ὅ.π., τόμος πρῶτος, σ. 400.

⁶⁹ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, *Ὁ Νόμος ΒΧΚΑ' καὶ τὰ ἐκτελεστικὰ αὐτοῦ διατάγματα...*, ὅ.π., σ. 3.

⁷⁰ Ὁ.π., σ. 3.

⁷¹ Ὁ.π., σ. 4. Φαίνεται ὅτι οἱ ἰατρικὲς γνώσεις τῆς ἐποχῆς δὲν εἶχαν ἀναγνωρίσει ἀκόμη τὴ σημασία που ἔχει ἡ γυμναστικὴ καὶ γι' αὐτοὺς τοὺς μαθητές. Οἱ λεπτομέρειες σχετικὰ με τὸν τρόπο που θα γινόταν ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ μάθημα ρυθμίζονταν με τὸ Β.Δ. τῆς 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1899, «Περὶ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῆς γυμναστικῆς τῶν μαθητῶν τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδύσεως». Βλ. στο ἴδιο, σσ. 17-19.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, εκδόθηκε το Β.Δ. της 10 Αυγούστου 1899 «Περί οργανισμού τῆς Σχολῆς Γυμναστών». Σημαντικό είναι ότι στα διδασκόμενα μαθήματα των σπουδαστών, συμπεριελαμβάνονταν και το μάθημα της «Ανατομικῆς, Φυσιολογίας καὶ Ὑγιεινῆς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἐν σχέσει πρὸς τὴν γυμναστικὴν»⁷². Ειδικότερα, για τους μαθητές της δευτέρας τάξης προβλεπόταν ἡ διδασκαλία γνώσεων Φυσιολογίας καὶ Ὑγιεινῆς, που σχετίζονταν με τὴν γυμναστικὴ, δύο ὥρες τὴν εβδομάδα⁷³. Ἡ διδασκαλία των μαθημάτων αυτῶν θα γινόταν ἀπὸ καθηγητὴ τῆς Ανατομικῆς ἢ Φυσιολογίας ἢ ἀπὸ ἰατρό που εἶχε πτυχίον γυμναστῆ⁷⁴.

Ὁ νόμος ΒΧΚΑ' συμπληρώθηκε ἐπίσης με τὴν ἐκδοση των δύο Βασιλικῶν Διαταγμάτων στις 20 Νοεμβρίου 1899, «Περί τῆς διδασκαλίας τῆς γυμναστικῆς ἐν τοῖς σχολείοις τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐν τοῖς διδασκαλείοις ἐκατέρου φύλου»⁷⁵, «Ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῆς ἐν τῇ δημοτικῇ καὶ μέσῃ ἐκπαιδεύσει διδασκτέας γυμναστικῆς»⁷⁶ καὶ με τὸ Β. Δ. «Περί ἐξετάσεων εἰς τὴν γυμναστικὴν τῶν σχολείων τῆς μέσης καὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ σχολικῶν διαγωνισμῶν» στις 22 Ἰανουαρίου 1900⁷⁷.

Κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αἰῶνα οἱ εκπαιδευτικὲς τάσεις που επικρατοῦσαν στο ἐξωτερικὸ εἶχαν τὸ ἀντίκτυπό τους καὶ τὴν Ελλάδα. Ἡ ἐπίδραση προερχόταν ὄχι μόνο ἀπὸ τους παιδαγωγούς που σπούδαζαν κυρίως στη Γερμανία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τις δημοσιεύσεις των περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς. Σε ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν υγεία του παιδιοῦ, ἀποδιδόταν ἰδιαίτερη σημασία στον τομέα τῆς πρόληψης. Στόχος ἦταν ἡ εξασφάλιση τῆς ἀρμονικῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς υγείας του μαθητῆ, διὰ μέσου ἀφενός τῆς φροντίδας για υγιᾶ περιβάλλον, ἰατρικὴ περίθαλψη, φυσικὲς κινήσεις καὶ γυμναστικὴ καὶ ἀφετέρου τῆς πρόληψης τῆς υπερκόπωσης με τὴ μεθοδικὴ διδασκαλία που λαμβάνει ὑπόψη τὴν ἀτομικότητα καὶ τις ικανότητες των μαθητῶν. Περιβάλλον που εξασφαλίζει τὴ φυσικὴ υγεία του μαθητῆ σημαίνει ὅτι ἀνταποκρίνεται στις βασικὲς ἀνάγκες του παιδικοῦ οργανισμοῦ, δηλαδή τὴν κίνηση, τὴν ευθυμία, τὴ ζωηρότητα καὶ τὸ γέλιο. Ἀντὶ γι' αὐτό, ὁμως, τα παιδιὰ ἦταν ἀναγκασμένα να μένουν πολλὲς ὥρες στο σχολεῖο ἀκίνητα καὶ να πλήττουν σε αἴθουσες με μολυσμένο ἀπὸ τὸ ἀνθρακικὸ οξυῦ ἀέρα⁷⁸.

⁷² Δαυὶδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως (1833-1929)*, τόμος Β', ΙΑΕΝ / ΓΓΝΓ, Ἀθήνα 1988, σ. 205.

⁷³ Ο.π., σ. 206.

⁷⁴ Ο.π., σ. 207.

⁷⁵ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Ὁ Νόμος ΒΧΚΑ' καὶ τὰ ἐκτελεστικὰ αὐτοῦ διατάγματα...*, ὁ.π., σσ. 20-23.

⁷⁶ Ο.π., σσ. 24-36.

⁷⁷ Ο.π., σσ. 37-43.

⁷⁸ Βλ. «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», *Ἀνατολή*, τόμος Α' 1910-1911, σ. 199.

Μία άλλη περίπτωση της επίδρασης των ευρωπαϊκών κανονισμών στην ελληνική νομοθεσία αποτελεί η ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών σε κάθε δημοτικό σχολείο⁷⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το άρθρο 32 του κανονισμού των σχολικών βιβλιοθηκών, όταν ένα βιβλίο είχε μολυνθεί και, επομένως, ήταν επικίνδυνο σε όσους το χρησιμοποιούσαν, έπρεπε να καταστραφεί αμέσως. Η σχετική πράξη υπογραφόταν από το δάσκαλο που διηύθυνε τη βιβλιοθήκη και από έναν ιατρό ή το δημορχικό πάρεδρο⁸⁰.

Στα σημαντικά γεγονότα αυτής της περιόδου, που σχετίζονται με τη σχολική υγιεινή, συμπεριλαμβάνεται επίσης η ίδρυση το 1903 της εταιρείας «Δημοτική Έκπαιδευσις» με σκοπό τη συνένωση των Ελλήνων δασκάλων, προκειμένου να βελτιωθεί η αγωγή των παιδιών. Στην επίτευξη του στόχου συνέβαλε η έκδοση του περιοδικού *Δημοτική Έκπαιδευσις* που κυκλοφορούσε από το 1901 και διευθυνόταν από τον Σπ. Δουκάκη, ο οποίος είχε διατελέσει Νομαρχιακός Επιθεωρητής. Μεταξύ των άλλων δεσμεύσεων, η εταιρεία ανέλαβε να «ύποδεικνύη τὴν τελειότεραν διοργάνωσιν τῶν σχολείων, τὰς μεθόδους πρὸς διδασκαλίαν τῶν μαθητῶν καὶ τὰ προσφορώτερα σκευὴ καὶ ὄργανα ὑπὸ ὑγιεινὴν καὶ παιδαγωγικὴν δύναμιν, δυναμένη καὶ νὰ ἀναλαμβάνη τὴν προμήθειαν ἢ κατασκευὴν αὐτῶν»⁸¹.

Το περιοδικό *Δημοτική Έκπαιδευσις* είχε πολύ σημαντική συμβολή στην καθοδήγηση και την ενημέρωση των δασκάλων σε θέματα σχολικής υγιεινής την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Με την έναρξη του σχολικού έτους 1903-1904, το περιοδικό πρότεινε την ίδρυση σχολικού μουσείου, το οποίο θα περιείχε συλλογή φυσικών ή τεχνητών αντικειμένων, με σκοπό την καλύτερη διδασκαλία των μαθημάτων και ειδικά της πραγματογνωσίας⁸². Με βάση την προτεινόμενη ταξινόμηση, στις κατηγορίες του σχολικού μουσείου περιλαμβάνόταν και η *Σχολικὴ ὑγιεινὴ καὶ φαρμακευτικὴ*. Το περιεχόμενό της αφορούσε συλλογές φαρμάκων και μέσων πρώτων βοηθειών, οινόπνευμα και καπνό, πίνακες με διαιτητικούς κανόνες για τη διατήρηση της υγείας και την προφύλαξη από επιδημίες, πίνακες για τη φθίση και πίνακες για ασθένειες σχετικά με την κατάχρηση ουσιών, όπως το οινόπνευμα και ο καπνός⁸³.

Επιπλέον, σημαντική συμβολή σχετικά με τη διάδοση των αρχών της σχολικής υγιεινής και της προετοιμασίας των συνθηκών για τη θεσμοθέτησή της είχε η Ιατρική Εταιρεία. Τα σχετικά θέματα προωθήθηκαν με τις συζητήσεις που γίνονταν στα ιατρικά συνέδρια της εποχής, αλλά και με τις δημοσιεύσεις άρθρων σε περιοδικά ή τις εκδόσεις βιβλίων. Έτσι, οι πρώτες σημαντικές προσπάθειες για

⁷⁹ Βλ. το Διάταγμα «Περὶ Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν» της 30 Νοεμβρίου 1901 στο *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως (1901-1902)*..., ὁ.π., σσ. 233-236.

⁸⁰ Βλ. «Κανονισμὸς τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν», ὁ.π., σσ. 241-242.

⁸¹ «Καταστατικὸν τῆς Ἐταιρείας τῶν Ἑλλήνων Διδασκάλων», *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἀριθ. 4, 1 Ὀκτωβρίου 1903, σ. 50.

⁸² «Περὶ σχολικῶν μουσείων», *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἀριθ. 1, 1 Σεπτεμβρίου 1903, σσ. 1-2.

⁸³ Ὁ.π., ἀριθ. 2, 15 Σεπτεμβρίου 1903, σσ. 17-18.

την εισαγωγή των αρχών της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα, μετά την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ', έγιναν με τις αποφάσεις που έλαβε το Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο του 1901, κατόπιν της εισηγήσεως του Κ. Παπαγιάννη. Σημαντική συμβολή αναμφίβολα είχε και η εισήγηση του Κ. Σάββα στα πλαίσια του 1ου εκπαιδευτικού συνεδρίου το 1904. Μέχρι τότε στην Ελλάδα (αρχές του 20^{ου} αιώνα), όπως αναφέρεται και σε άρθρο του περιοδικού *Εθνική Αγωγή*, δεν είχε γίνει καμία σκέψη για την αναγκαιότητα των σχολικών ιατρών, καθώς αυτοί υπήρχαν μόνο σε ιδιωτικά οικοτροφεία⁸⁴. Ο καθηγητής Σάββας, το 1904, θέλησε να προσφέρει άμισθες υπηρεσίες ως σχολίατρος για όλη την περιοχή της Αττικής. Όμως, ο τότε Υπουργός Δημοσίας Εκπαιδύσεως και Εκκλησιαστικών, Κωνσταντίνος Καραπάνος, πρόβαλε νομικά κωλύματα και του το απαγόρευσε, γιατί δεν προβλεπόταν από το νόμο⁸⁵.

Εκτός από τον Σάββα, στους προδρόμους της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα συμπεριλαμβάνεται ο Γ. Δροσίνης, ο οποίος, πέρα από το πνευματικό του έργο, διακρίθηκε για την ευρύτερη εθνική και κοινωνική του δράση. Το 1904 ο Δροσίνης πρότεινε τη σύσταση *Συμβουλίου Δημοσίας Εκπαιδύσεως*, για τη μεθοδική αντιμετώπιση των ζητημάτων όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Το συμβούλιο θα αποτελούνταν από τακτικά και έκτακτα μέλη, τα οποία θα είχαν ως αποστολή, αφενός την εποπτεία των σχολείων, αφετέρου τη χειραφέτηση της εκπαίδευσης από την πολιτική. Στα έκτακτα μέλη έπρεπε να υπάρχει και ένας καθηγητής της Ιατρικής Σχολής, από αυτούς που δίδασκαν το μάθημα της Υγιεινής. Οι αρμοδιότητες που θα αναλάμβανε ένα τέτοιο συμβούλιο, μεταξύ άλλων, ήταν: «α') Η μέριμνα περί καταρτισμού συστηματικῶν σχολικῶν ἀπογραφῶν καὶ ἡ ἔρευνα τῶν συναφῶν πρὸς τὴν μαθητικὴν φοίτησιν. β') Ἡ οὐ μόνον ἀπὸ παιδαγωγικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κοινωνικῆς καὶ ὑγιεινῆς ἀπόψεως ἐξέτασις τῶν σχολικῶν προγραμμάτων καὶ τῆς ἐν γένει διαίτης τῶν μαθητῶν. γ') Ἡ κρίσις ἐπὶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ ὀργάνων»⁸⁶.

Σημαντικές πρωτοβουλίες του Δροσίνη, που συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάδοση των αρχών της σχολικής υγιεινής, ήταν επίσης η ίδρυση του

⁸⁴ Περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, ἔτος Γ', ἀριθ. 2, 1900, σ. 27. Το 1902, ωστόσο, η εφημερίδα «Ἀκρόπολις», απευθυνόμενη προς τους δημάρχους και τους δημοτικούς συμβούλους, είχε επισημάνει την αναγκαιότητα του οδοντιατρικού ελέγχου των μαθητῶν στα σχολεία. (Βλ. «Τὰ δόντια τῶν παιδιῶν σας», *Ἡμερολόγιον τῆς Υγείας*, ἔτος Β', 1902, σσ. 19-20). Ιατρική περίθαλψη παρεχόταν επίσης και σε περιοχές του αλύτρωτου ελλητισμού, όπως στα οικοτροφεία της βορειοδυτικῆς Μακεδονίας (βιλαέτι Μοναστηρίου), όπου ο ιατρός παρείχε καθημερινά ιατρική μέριμνα στους τροφίμους. Παρομοίως, ο κανονισμός του κοινοτικού οικοτροφείου αργένων Θεσσαλονίκης προέβλεπε νοσοκομείο και ιατρό. (Βλ. Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913). Τεκμήρια ιστορίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005, σσ. 35-36 και 365).

⁸⁵ Βλ. *Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ' τόμου, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1909, σ. 20.

⁸⁶ Γ. Δροσίνης, «Ἰδρυσις τοῦ Συμβουλίου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως», *Εθνική Αγωγή*, περίοδος Β', τόμος Α', 31 Ἰανουαρίου 1904, σ. 4.

εκπαιδευτικού μουσείου του ΣΩΒ⁸⁷ και η κατασκευή της Σεβαστοπούλειου Σχολής στην Αθήνα. Και τα δύο ιδρύματα αποτέλεσαν μέσα ευρείας προπαγάνδας υπέρ της σχολικής υγιεινής⁸⁸. Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή ιδρύθηκε με κληροδότημα του Κ. Σεβαστοπούλου και λειτούργησε από τον Οκτώβριο του 1909 υπό τη διοίκηση του ΣΩΒ για αποφοίτους του Δημοτικού Σχολείου ηλικίας 12-14 ετών. Ως βασικό της σκοπό είχε την κάλυψη των αναγκών της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με το καταστατικό της, την ευθύνη της «ύγιεινής διαίτης τῶν μαθητῶν ἐπιμελεῖται Κοσμητεία ἐκ τριῶν Κυριῶν καὶ ἑνὸς ἱατροῦ ὑγιεινολόγου» (άρθρο 5), ενώ μεταξύ των κριτηρίων για την εισαγωγή στη Σχολή ήταν και η σωματική ευεξία του μαθητή (άρθρο 9)⁸⁹.

⁸⁷ Ίδρυτής του «Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων» υπήρξε ο Δημήτριος Βικέλας στις 2 Μαΐου 1899. Τα αρχικά μέλη του Συλλόγου εξέλεξαν Πρόεδρο τον Βικέλα, ο οποίος παρέμεινε σε αυτή τη θέση μέχρι το θάνατό του (7 Ιουλίου 1908), και Γραμματέα τον Γεώργιο Δροσίνη. (Για το ιστορικό της ίδρυσης και τη δράση του Συλλόγου βλ. Γ. Παπακώστας, «Δημήτριος Βικέλας. Ὁ ἴδρυτής τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων», *Ἡ Μελέτη*, περιοδική ἔκδοση, περίοδος δευτέρα, τόμος πρῶτος, Αθήνα 2004, σσ. 110-123). Ο Σύλλογος είχε ως βασικό σκοπό του τη διάδοση ωφελίμων γνώσεων στο λαό μέσω της δημοσίευσης μικρῶν βιβλίων εὐληπτῶν καὶ φθηνῶν. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἐξέδωσε ἀρχικὰ τὰ «κόκκινα βιβλία» καὶ στη συνέχεια τὰ «πράσινα βιβλία». Εξέδωσε ἐπίσης τὸ περιοδικὸ «Μελέτη» (1907-1912). Παράλληλα, ἀπὸ τὸ 1907 ἔκανε προσπάθειες γιὰ τὴ συγκρότηση παιδολογικοῦ εργαστηρίου, τὸ ὁποῖο ἐξοπλίστηκε με τὰ κατάλληλα ὄργανα, γιὰ νὰ γίνονται οἱ μετρήσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Καθοριστικὸς ἦταν, ἀκόμη, ὁ ρόλος τοῦ Συλλόγου στὴ θεμελίωση τῶν ἐλληνικῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν. Τὸ Υπουργεῖο Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως εἶχε ἀναθέσει στὸν Σύλλογο τὴ σύνταξη καταλόγου βιβλίων ποὺ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει μιὰ σχολικὴ βιβλιοθήκη. Στὸν κατάλογο ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*, ἀριθ. 174, 1 Ιουλίου 1902, μεταξύ τῶν ἐγκριθέντων βιβλίων, συμπεριλαμβάνονταν 10 βιβλία Ὑγιεινῆς. (βλ. Γ. Δροσίνης, «Τὰ βιβλία τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, Ἔτος Ε', 1902, ἀριθ. 18, σσ. 205-206). βλ. ἐπίσης Ἀλέξανδρος Ν. Λέτσας, *Δημήτριος Βικέλας*, Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 11, Θεσσαλονίκη 1951, σσ. 44-45 καὶ Ἀνδρονίκη Φωτιάδου, «Ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων ὡς ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους (1903-1913)», *Ἡ Μελέτη*, περιοδική ἔκδοση, περίοδος δευτέρα, τόμος πρῶτος, Αθήνα 2004, σσ. 228-236. Εἰδικότερα γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Συλλόγου νὰ ἐκλαϊκεύσει ζητήματα υγιεινῆς καὶ ἱατρικῆς τὴν ἐποχὴ αὐτή, βλ. Μποτουροπούλου Ἰφιγένεια, «Οἱ γαλλικὲς μεταφράσεις τῶν ἐκδόσεων τοῦ ΣΩΒ», *Ἡ Μελέτη*, περιοδική ἔκδοση, περίοδος δευτέρα, τόμος πρῶτος, Αθήνα 2004, σσ. 247-248.

⁸⁸ Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, *Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν*, [...] 1925, σ. λ'. Ο Γ. Δροσίνης ἐπίσης ἔγραψε καὶ ἀρθρὰ σε περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. βλ., γιὰ παράδειγμα, «Τὰ σχολεῖα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος ΣΤ', ἀρ. 19, 1 Ὀκτωβρίου 1903, σσ. 223-224, ὅπου ἀρχικὰ επικρίνεται ἡ ἀδιαφορία τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς τῆς προηγούμενης θητείας γιὰ τὰ σχολικὰ κτήρια τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης καὶ στὴ συνέχεια χαιρετίζεται ἡ ἀπόφαση τοῦ Δημάρχου νὰ οὐκοδομήσει νέα κτήρια, γιὰ νὰ στεγαστοῦν Δημοτικὰ Σχολεῖα. Στὸ τέλος, συνιστᾶται στὸν Δήμαρχο «νὰ μὴ φεισθῆ οὔτε φροντίδων, οὔτε δαπάνης, ὥστε νὰ κτισθῶσι σύμφωνα πρὸς τοὺς κανόνας τῆς τόσον προαχθείσης σχολικῆς ὑγιεινῆς, νὰ κτισθῶσιν εὐπρεπῆ, ἄνετα, φαιδρὰ, εὐχάριστα τὴν ὄψιν, πράγματι ἄξια τῆς πνευματικῆς πρωτεύουσας τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

⁸⁹ βλ. «Ἡ ἴδρυσις Ἐργατικῆς Σχολῆς», *Ἡ Μελέτη*, τεῦχος 9ο, Νοέμβριος 1907, σσ. 565-570. Στὴ σχολὴ ἐπίσης λειτούργησαν καὶ τὰ πρῶτα συσσίτια καὶ λαμβανόταν μέρημα γιὰ τὴν υγιεινὴ τῶν μαθητῶν. Ἐτσι, «τοῖς μαθηταῖς παρέχεται δωρεὰν εἰ δυνατόν ἢ ἐπὶ ἐλαχίστῳ τμήματι, τὴν φροντίδι τῆς ἐκ Κυριῶν κοσμητείας, τὴν μὲν πρῶϊαν γάλα, τὴν δὲ μεσημβριαν τροφὴ ἐκ τοῦ

Τα επίσημα εγκαίνια του εκπαιδευτηρίου έγιναν στις 25 Απριλίου 1910. Στο λόγο που εκφώνησε ο Πρόεδρος του ΣΩΒ, Ιωάννης Αθανασάκης, από την αρχή επεσήμανε τις εκπαιδευτικές καινοτομίες του σχολείου, οι οποίες δεν περιορίζονταν στο πρόγραμμα μαθημάτων και στη μέθοδο διδασκαλίας, αλλά και στις υποδειγματικές συνθήκες λειτουργίας και εγκατάστασης από άποψη υγιεινής. Η διδασκαλία των μαθημάτων, μεταξύ των οποίων και η Υγιεινή, γινόταν με βάση τις αρχές του *Νέου Σχολείου* που εφαρμόζονταν για πρώτη φορά στην Ελλάδα⁹⁰.

Σε πρωτοβουλία του Δροσίνη επίσης οφείλεται η ψήφιση του νόμου για τη σύσταση Γραφείου Σχολικής Υγιεινής στο Υπουργείο Παιδείας το 1908⁹¹. Πρόκειται σαφώς για χρονολογία ορόσημο για τη μετέπειτα εξέλιξη της σχολικής υγιεινής, καθώς μέχρι τότε οι όποιες προόδους σε αυτό τον τομέα συντελούνταν με εξαιρετική βραδύτητα. Το γραφείο ανέπτυξε δράση από το 1910 και διατηρήθηκε ως θεσμός μέχρι το 1926. Επειδή δε ο νόμος όριζε ότι προϊστάμενος θα γινόταν ο γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, τη διεύθυνση ανέλαβε ο Γ. Δροσίνης⁹².

Η άσκηση της διεύθυνσης από έναν μη ειδικό, όπως ο Δροσίνης, που δεν ήταν ιατρός και δεν διέθετε τα κατάλληλα όργανα, θεωρήθηκε ανασταλτικός παράγοντας αναφορικά με την επίτευξη του σκοπού του γραφείου⁹³. Αντίθετα, ο ίδιος ο γενικός επιθεωρητής υποστήριζε ότι το γραφείο σχολικής υγιεινής εξοπλίστηκε «*με τὰ προτογνώριστα στήν ύπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου ὄργανα μετρήσεως, ζυγίσεως καὶ ἐν γένει παρακολουθήσεως τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν*»⁹⁴. Σκοπός του γραφείου ήταν η επιθεώρηση όλων των δημόσιων και

οικονομικοῦ συσσιτίου. Ἐπίσης θέλει ληφθῆ πρόνοια, ὅπως οἱ μαθηταὶ λούωνται τακτικῶς καὶ διάγωσιν ἐν γένει ὑπὸ ὄρους ὑγιεινοῦς ἐξασφαλίζοντας τὴν ἀπρόσκοπτον σωματικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν». (Ο.π., ἀρθρο 11, σσ. 568-569).

⁹⁰ «Τὰ ἐγκαίνια τῆς Σεβαστοπουλείου Σχολῆς. Λόγος τοῦ κ. Ι. Αθανασάκη», *Ἡ Μελέτη*, τεύχος 4ον, Ἀπρίλιος 1910, σσ. 249-252.

⁹¹ Πρόκειται για το Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1908 «Περὶ συστάσεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως γραφείου τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς». (Βλ. Ἐμμ. Ν. Λαμπαδάριος (ἐπιμ.), *Κώδιξ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 19-20). Η σύσταση του γραφείου είχε θετικό αντίκτυπο στον τύπο της εποχής: «οὐχ ἦττον πρέπει γηθοσύνως νὰ χαιρετίσωμεν τὴν σύστασιν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας Τμήματος Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ὡς προάγγελον μελλούσης εὐεργετικῆς, σκοπίμου καὶ ἐνδελεχοῦς Κυβερνητικῆς μερίμνης ὑπὲρ τῆς σπουδαζούσης νεότητος. Μόνον οὕτω θέλει ἐπιδειχθῆ ἀγνὸν καὶ ἐμπραγματῶς πιστοποιούμενον τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Πολιτείας πρὸς τὴν μόνην περιουσίαν τοῦ φορολογουμένου πολίτου». (Βλ. Βασίλειος Γ. Παπαγεωργίου, «Σχολικοὶ ἱατροὶ καὶ ἐποπτεία ὑγιεινῆ τῶν σχολείων», ἐφ. *Ἀλήθεια*, Εἰκονογραφημένη Ἀνεξάρτητος Ἐφημερίς Ἐκδιδομένη κατὰ Κυριακὴν. Πανελληνίος-Παγκόσμιος. Ἔτος Γ'-Περίοδος Β', Ἀθῆναι, ἀριθ. φ. 254-30, Κυριακὴ 26 Ἰουλίου 1909, σ. 238).

⁹² Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, «Ἡ ἑλληνικὴ σχολικὴ ὑγιεινὴ. Ἱστορία-ἐξέλιξις-ἀποτελέσματα», *Ἐπετηρὶς Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως 1932...*, ὁ.π., σ. 131.

⁹³ Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδύσεως...*, ὁ.π., σ. 508.

⁹⁴ Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, (φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιάννης Παπακώστας), *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, τ. Β', ΣΩΒ, Ἀθῆναι 1982, σ. 219.

ιδιωτικών σχολείων με βάση τους όρους της υγιεινής, η προστασία των μαθητών από τα λοιμώδη νοσήματα, η επαγρύπνηση για την υγεία και τη σωματική ανάπτυξη των μαθητών και η διάδοση των βασικών γνώσεων της υγιεινής στο λαό με τη βοήθεια του σχολείου⁹⁵.

Στις 22 Νοεμβρίου 1908, επί υπουργίας Σπυρίδωνος Στάη⁹⁶, υποβλήθηκε το νομοσχέδιο «Περί ὀργανώσεως τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως», σύμφωνα με το οποίο το γραφείο μετατρεπόταν σε τμήμα με προϊστάμενο καθηγητή υγιεινής του Πανεπιστημίου με μηνιαίο επιμίσθιο 100 δραχ⁹⁷. Η ψήφιση του νομοσχεδίου θα σήμαινε την αναβάθμιση του γραφείου, καθώς θα υπαγόταν στην κεντρική υπηρεσία του υπουργείου και θα προϊστατο ειδικός υγιεινολόγος ιατρός. Τα νομοσχέδια όμως δεν ψηφίστηκαν και η θεσμοθέτηση της σχολικής υγιεινής καθυστέρησε μέχρι το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909, που αποτελεί το δεύτερο σταθμό στο θέμα της προστασίας της υγείας των Ελλήνων μαθητών μετά τις νομοθετικές ρυθμίσεις των ετών 1894-95⁹⁸. Όμως, η επίδραση του παραπάνω νομοθετικού έργου θεωρείται σημαντική για την προώθηση της σχολικής υγιεινής, γιατί απηχεί τις αντιλήψεις της εποχής, οι οποίες έγιναν πράξη λίγο καιρό αργότερα.

Από το 1909 εγκαινιάζεται μια νέα πολιτική περίοδος ανασυγκρότησης και μεταρρυθμίσεων με νέους πολιτικούς, που επηρέασε καθοριστικά τις εξελίξεις του νεοελληνικού κράτους. Σκοπός των κατώτερων αξιωματικών, που σχημάτισαν το «Στρατιωτικό Σύνδεσμο» στο Γουδί, ήταν, μεταξύ των άλλων, και η εισαγωγή μεταρρυθμίσεων σε βασικούς τομείς της χώρας, όπως στο στρατό, τη διοίκηση, την οικονομία και την εκπαίδευση.

Ένα από τα αποτελέσματα αυτών των εξελίξεων ήταν οι αλλαγές σε πρόσωπα και ιδέες, οι οποίες επέφεραν στην Ελλάδα ένα πνεύμα ανανέωσης και συνετέλεσαν στη σταδιακή αλλαγή των αντιλήψεων για το ρόλο του κράτους σε θέματα υγείας. Η Βουλή, υπό την πίεση των γεγονότων, ψήφισε πολλούς νόμους που οδήγησαν σε θεμελιώδεις μεταβολές και έδειχναν την αλλαγή κατευθύνσεων της κρατικής πολιτικής⁹⁹.

⁹⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος (έπιμ.), *Κώδιξ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 19-20.

⁹⁶ Η θητεία του Σπ. Στάη στο Υπουργείο Παιδείας καλύπτει την περίοδο από 21-6-1908 ως 7-7-1909. Επί δικής του, επομένως, υπουργίας συγκροτήθηκε το γραφείο σχολικής υγιεινής και θεσπίστηκε η σχετική υπηρεσία.

⁹⁷ Βλ. *Εκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σ. Ε. Στάη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1908*, ἀρθρο 1, σ. 70 καὶ ἀρθρο 3, σ. 71.

⁹⁸ Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, ὁ.π., σ. 21. Η νομοθεσία της διαίτης 1894-1895 που αναφέρεται στη σχολική υγιεινή αφορά στο Β.Δ. της 17 Μαΐου 1894 του νομομηχανικού Δ. Καλλία και στο νόμο ΒΤΜΘ' του 1895 για τη στοιχειώδη εκπαίδευση που ψηφίστηκε επί υπουργίας Δ. Πετρίδη.

⁹⁹ Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη...*, ὁ.π., σ. 80.

Σε αυτό το πλαίσιο των αλλαγών εντάσσεται και η συστηματοποίηση του γραφείου σχολικής υγιεινής. Η απαρχή έγινε με την ψήφιση του νόμου ΓΨΚΑ' (υπ. αριθμ. 3721) «Περί ὀργανώσεως τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως»¹⁰⁰ (31 Μαρτίου 1910) ἐπὶ ὑπουργίας Ἀνδρέα Παναγιωτόπουλου. Ο νόμος καθόριζε τα απαιτούμενα εφόδια των ατόμων που θα στελέχωναν το γραφείο και προέβλεπε την πρόσληψη ειδικού ιατροῦ, σχολιάτρου, για την άσκηση καθηκόντων στο γραφείο σχολικής υγιεινής. Παράλληλα, με πρωτοβουλία πάλι του γενικού επιθεωρητῆ των δημοτικῶν σχολείων Γ. Δροσίνη, ὁρίστηκε διάταξη για την ίδρυση και ἔνταξη στο γραφείο του πρώτου ελληνικοῦ Παιδολογικοῦ Εργαστηρίου¹⁰¹.

Ὅστόσο, δεν αναγνωρίστηκε ἀμέσως ἡ σημασία τῆς ἴδρυσης του παραπάνω εργαστηρίου οὔτε ἀπὸ το διδακτικό προσωπικό οὔτε και ἀπὸ τους ιατρούς. Ο ὅρος «Παιδολογία» ἐγίνε γνωστός ἀπὸ τον Εμμανουήλ Λαμπαδάριο ἀπὸ τις 22 Φεβρουαρίου 1912 και ἐξῆς, ὁπότε και ἀρχισε ἡ διδασκαλία σχετικῶν μαθημάτων στο Διδασκαλεῖο Μέσης Ἐκπαίδευσης με ἄδεια του Ὑπουργείου Παιδείας¹⁰². Παράλληλα, το ἴδιο ἔτος ἐφαρμόστηκε στο Διδασκαλεῖο για πρώτη φορά το ατομικό δελτίο υγείας του μαθητῆ¹⁰³. Ο Λαμπαδάριος ἐπίσης προώθησε τὴν παιδολογική κίνηση στη χώρα μας και ἀπὸ τὴ θέση του Διευθυντῆ, ἐπὶ μία 25ετία, τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς στο Ὑπουργεῖο Παιδείας. Σε ὅ,τι ἀφορᾶ στις γυναῖκες, ἡ πρώτη Ἑλληνίδα παιδολόγος υπῆρξε ἡ Αικατερίνη Λασκαρίδου, ἡ ὁποία καθιέρωσε το νηπιαγωγεῖο στην Ελλάδα στις βάσεις του τελειότερου παιδολογικοῦ συστήματος τῆς ἐποχῆς τῆς. Ο δεύτερος σταθμός τῆς γυναικείας παιδολογικῆς και υγιεινολογικῆς δράσης υπῆρξε ἡ Αικατερίνη Βαρουξάκη, με πρωτοβουλία τῆς ὁποίας εισηχθῆ το ατομικό δελτίο υγείας των μαθητριῶν στο Ἀρσάκειο¹⁰⁴.

Δεδομένου ὅτι ἀκόμη δεν εἶχε θεσμοθετηθεῖ ἡ σχολιατρική ὑπηρεσία στην Ελλάδα, πολὺ σημαντική και πρωτοποριακή εἶναι ἡ ἐνέργεια του Ἰατρικοῦ Συλλόγου Πατρῶν το 1909, που, με πρωτοστάτη τον παιδίατρο Ἀναγνωστόπουλο, ἀνέλαβε τὴν ἰατρική ἐξέταση των παιδιῶν των Δημοτικῶν Σχολείων τῆς πόλης τῆς Πάτρας. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ πιθανόν σε κάποιους να φάνηκε παράδοξη και να χαρακτηρίστηκε ὡς ἐπέμβαση των ἰατρῶν στο παιδαγωγικό ἔργο του δασκάλου. Για τὴν ἀνατροπὴ των ἐσφαλμένων

¹⁰⁰ Βλ. Ἐμμανουήλ Ν. Λαμπαδάριος (ἐπιμ.), *Κώδιξ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 20-21.

¹⁰¹ Ὁ.π., ἀρθρο 4, σσ. 20-21: «σχολικὸς ἰατρὸς ἐν τῷ γραφείῳ τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς διορίζεται κατόπιν διαγωνισμοῦ τοῦ ὁποίου αἱ λεπτομέρειαι κανονισθῆσονται διὰ Β. διατάγματος, κατὰ προτίμησιν ὁ εἰδικὸς ἐγκύψας εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀφορῶντων εἰς τὴν σχολικὴν ὑγιεινὴν καὶ τὴν παιδολογίαν διδάκτωρ τῆς ἰατρικῆς». Το ἀρθρο 9 ἐπίσης προέβλεπε ὅτι «ἐν τῷ Γραφείῳ τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς καταρτίζεται παιδολογικὸν ἐργαστήριον».

¹⁰² Ἐμμ. Λαμπαδάριος, «Αἱ παιδολογικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ σημερινὴ αὐτῶν ἄποψις» στο *Παιδολογία*, τόμος Α', 1920, σσ. 57-58.

¹⁰³ Ἀντώνιος Παπαϊωάννου, *Τὸ ἀτομικὸν δελτίον υγείας...*, ὁ.π., σ. 26.

¹⁰⁴ Βλ. ἀταξινόμητο ἀρχεῖο Εμμανουήλ Λαμπαδάριου.

αντιλήψεων και την ανάδειξη της σπουδαιότητας που είχαν παρόμοιες ενέργειες συλλόγων, ο δημοδιδάσκαλος Βασίλειος Παπαγεωργίου έγραψε άρθρο με τίτλο «Σχολικοί ιατροί και έποπτεία υγιεινή τῶν σχολείων», που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Αλήθεια* των Αθηνών¹⁰⁵.

Στο μεταξύ το 1910 ιδρύθηκε ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος», οι ιδρυτές του οποίου μελετούσαν τη διδασκαλία της υγιεινής στο Πρότυπο Σχολείο που ήθελαν να δημιουργήσουν. Ο Στέφανος Ραμάς σε διάλεξή του, που δόθηκε στα γραφεία του εκπαιδευτικού σωματείου στις 24 Δεκεμβρίου 1910, έκανε λόγο για την εφαρμογή των πορισμάτων της πρακτικής παιδαγωγικής στο σχολείο του Ομίλου, «μὲ τὸν ἀπαράβατο ὄρο νὰ μὴ καταστρέψει τὴν υγεία τους»¹⁰⁶. Σύμφωνα με τον ίδιο, κατευθυντήρια αρχή του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» στο Πρότυπο Σχολείο έπρεπε να είναι η διατήρηση της υγείας του παιδιού κατά την παραμονή του στο σχολείο και η προφύλαξή του από κάθε ανθυγιεινή δίαιτα και υπερκόπωση. Αυτό θα αποτελούσε και το κριτήριο για την κατανομή των μαθημάτων, τον καθαρισμό του ωρολογίου προγράμματος, τα διαλείμματα, τη γυμναστική, τις εκδρομές και, γενικότερα, τη μέριμνα σχετικά με την ανάπτυξη του παιδιού, όπως απαιτούσε η υγιεινή. Ωστόσο, η δημιουργία ενός τέτοιου σχολείου που δε θα έβλαπτε την υγεία του παιδιού, αν και είχε αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα και δε συναντιόταν στη σχολική πράξη, δεν ανταποκρινόταν πλήρως στις προσδοκίες του «Εκπαιδευτικού Ομίλου». Οι επιστήμονες που πλαισιώναν το σωματείο επιθυμούσαν, επιπλέον, τη δημιουργία σχολείου, το οποίο να συμβάλλει στην πνευματική ανάπτυξη των μαθητών, και πιο συγκεκριμένα να μαθαίνει στα παιδιά πώς να μαθαίνουν¹⁰⁷.

Η προκήρυξη του γραπτού διαγωνισμού για την πλήρωση της θέσης του σχολικού ιατροῦ στο γραφείο Σχολικής Υγιεινής έγινε με το Β.Δ. της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1910¹⁰⁸. Για τη διεξαγωγή του αγώνα απαιτούνταν η συγκρότηση πενταμελούς επιτροπής, αποτελούμενης από τον πρόεδρο του Ιατροσυνεδρίου και τέσσερα ιατρικά μέλη του ίδιου οργάνου, που είχαν διοριστεί τρεις ημέρες πριν από τη διεξαγωγή του διαγωνισμού (άρθρο 1). Σύμφωνα με τους όρους που όριζε το διάταγμα, οι υποψήφιοι έπρεπε να είναι διδάκτορες της ιατρικής και να παρουσιάσουν πιστοποιητικά ενασχόλησης με θέματα σχολικής υγιεινής και παιδολογίας. Συνεκτιμώνταν επίσης και η δημοσίευση, εφόσον υπήρχε (άρθρο 3).

¹⁰⁵ Έφ. *Η Αλήθεια*. Υπότιτλος: *Εικονογραφημένη Ανεξάρτητος Έφημερίς Έκδομένη κατά Κυριακήν. Πανελλήνιος-Παγκόσμιος. Έτος Γ'- Περίοδος Β'.* Αθήναι. Βλ. αρ. φ. 241-17, Κυριακή 26 Απριλίου 1909, σσ. 134-135, αρ. φ. 245-21, Κυριακή 24 Μαΐου 1909, σ. 167, αρ. φ. 245-21, Κυριακή 21 Ιουνίου 1909, σ. 198, αρ. φ. 251-27, Κυριακή 5 Ιουλίου 1909, σ. 215, αρ. φ. 254-30, Κυριακή 26 Ιουλίου 1909, σ. 238.

¹⁰⁶ Στέφανος Ραμάς, «Διάλεξις», *Δελτίο του Έκπαιδευτικού Ομίλου*, Απρίλιος 1911, σ. 68.

¹⁰⁷ *Ο.π.*, σσ. 68-69.

¹⁰⁸ Βλ. Β.Δ. «Περί διαγωνισμού διά τὸν διορισμὸν τοῦ σχολικοῦ ιατροῦ ἐν τῷ γραφείῳ τῆς σχολικῆς ὑπηρεσίας» της 9 Δεκεμβρίου 1910 στο: Έμμανουήλ Ν. Λαμπαδάριος (επιμ.), *Κῶδιξ Σχολικῆς Υγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 22-25.

Οι διαγωνιζόμενοι, εντός δέκα ημερών, έπρεπε να υποβάλουν στον πρόεδρο της εξεταστικής επιτροπής έκθεση «περι τής Υγιεινής καταστάσεως σχολείου τινός δημοσίου ή ιδιωτικού τών Αθηνών, δια κλήρου εκλεγομένου, μεταξύ δέκα τοιούτων, όριζομένων υπό έπιτροπής μικρόν πρό τής κληρώσεως». Τέλος, σε διάστημα 30 ημερών όφειλαν να αναπτύξουν θέμα σχετικό με τη σχολική υγιεινή και την παιδολογία «έν σχέσει προς τήν Ελλάδα και άλλαχού κρατούντα».

Τελικά, ο διαγωνισμός διεξήχθη από το Ιατροσυνέδριο και, μεταξύ των είκοσι ατόμων που ήταν υποψήφιοι, επιτυχών αναδείχθηκε ο ιατρός Εμμ. Λαμπαδάριος, ο οποίος διορίστηκε προϊστάμενος της υπηρεσίας της σχολικής υγιεινής με Β. Δ. που εκδόθηκε τον Αύγουστο του 1911¹⁰⁹. Ωστόσο, δεν έγινε πρόσληψη άλλου σχολικού ιατρού μέχρι το 1914. Ένα μήνα περίπου μετά τη διεξαγωγή των εξετάσεων, στις 26 Σεπτεμβρίου 1911, εκδόθηκε Β. Δ. που καθόριζε το έργο του γραφείου Σχολικής Υγιεινής, το οποίο υπαγόταν στο Ε' τμήμα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Ο σχολικός ιατρός επέπτευε συνολικά τη Σχολική Υγιεινή και τα καθήκοντά του ήταν σχεδόν ίδια με αυτά που περιλαμβάνονταν στο διάταγμα του 1908. Ειδικότερα, οι βασικές αρμοδιότητες του συνίσταντο στα εξής:

«α') Είς τήν από υγιεινής έπόψεως επιθεώρησιν τής κατασκευής και λειτουργίας τών διδακτηρίων, τών σχολικων επίπλων και σκευων και τών διδακτικων οργάνων τών δημοσίων και ιδιωτικων σχολείων του Κράτους. β') Είς τήν προφύλαξιν τών εις τὰ σχολεία φοιτώντων από τών μεταδοτικων νόσων. γ') Είς τήν επί τής υγείας τών μαθητών και τής έν γένει σωματικής και διανοητικής αναπτύξεως αυτών έπαγρύπνησιν. δ') Είς τήν παροχήν προς τε τούς διδάσκοντας και διδασκομένους τών θεμελιωδων γνώσεων τής Υγιεινής και τήν δημοσίευσιν σχετικων οδηγίων. ε') Είς τήν περι υγείας τών διδασκόντων μέριμναν και τήν παροχήν πάσης υγιεινολογικής και θεραπευτικής συμβουλης εις τὸ προσωπικὸν τής δημοσίας εκπαιδεύσεως. ς') Είς τὸν έλεγχο του συστηματικου δαμαλισμου και αναδαμαλισμου τών εις τὰ σχολεία φοιτώντων. ζ') Είς τήν υγιεινολογικήν επιθεώρησιν τών Παιδικων Έξοχων και παντός έργου συμπληρωματικου τής άγωγής και παιδεύσεως. η') Είς πᾶσαν άλλην ένέργειαν, ήν ήθελε κρίνει πρόσφορον ὁ Υπουργός»¹¹⁰.

Σύμφωνα με άρθρο 3 του ίδιου διατάγματος, στο γραφείο λειτουργούσε παιδολογικό εργαστήριο, που είχε εφοδιαστεί με τα κατάλληλα όργανα, προκειμένου να διενεργεί παρατηρήσεις και έρευνες στους μαθητές. Η ευθύνη φύλαξης και χειρισμού αυτών των οργάνων ανήκε επίσης στο σχολικό ιατρό¹¹¹. Συμπερασματικά, το διάταγμα της 26^{ης} Σεπτεμβρίου, παρά τα θετικά μέτρα που είχαν θεσπιστεί την προηγούμενη περίοδο, δρομολόγησε τη λειτουργία του

¹⁰⁹ Βλ. Έμμ. Ν. Λαμπαδάριος, *Κώδιξ Σχολικής Υγιεινής...*, ό.π., σ. 25.

¹¹⁰ Ο.π., σ. 26.

¹¹¹ Ο.π., σσ. 25-26.

γραφείου Σχολικής Υγιεινής και θεμελίωσε την κρατική μέριμνα σχετικά με την υγεία των μαθητών. Παράλληλα, η λειτουργία του εργαστηρίου σηματοδοτεί την έναρξη των παιδαγωγικών ερευνών στην Ελλάδα¹¹².

Έτσι, ο πρώτος προϊστάμενος του γραφείου Σχολικής Υγιεινής ανέλαβε καθήκοντα από το Νοέμβριο του 1911¹¹³ και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1936, οπότε διορίστηκε καθηγητής Σχολικής Υγιεινής και Παιδολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹¹⁴. Το ενδιαφέρον της υπηρεσίας επικεντρώθηκε στην υγιεινή των διδασκασμάτων, των σχολικών επίπλων και των θρανίων και στην οργανωμένη πρόληψη της νοσηρότητας των μαθητών από τα λοιμώδη νοσήματα. Η αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων απαιτούσε συγκεκριμένες ενέργειες, όπως οι συστηματικοί εμβολιασμοί, η διάδοση των αρχών της υγιεινής, τα υπαίθρια σχολεία, οι παιδικές εξοχές, η ίδρυση του Ερυθρού Σταυρού Νεότητας και η συγκρότηση του παιδολογικού εργαστηρίου¹¹⁵.

Στο μεταξύ, στις 18 Ιουλίου 1911, είχε ψηφιστεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου ο νόμος ΓΩΚΖ' «Περί διδασκασμάτων εν γένει και της οργάνωσώς τής σχετικής υπηρεσίας»¹¹⁶, που στα βασικά του σημεία υιοθετούσε τα νομοσχέδια Ευταξία. Το νομοθέτημα αυτό υπήρξε το δεύτερο χρονικό ορόσημο, μετά τη νομοθεσία των ετών 1894-1895, και σηματοδότησε μια νέα αφετηρία στο θέμα της εξέλιξης που αφορούσε στην ανέγερση των διδασκασμάτων¹¹⁷. Ειδικά ό,τι σχετιζόταν με τη μελέτη και την επίβλεψη των σχολικών εγκαταστάσεων εφαρμόστηκε σχεδόν αυτούσιο μέχρι το 1962¹¹⁸. Επιπλέον, με το νέο νόμο καταργήθηκαν οι ενιαίοι τύποι κτηρίων που είχε καθιερώσει ο Καλλίας. Η οικοδόμηση πλέον έπρεπε να γίνεται σύμφωνα με τους όρους της υγιεινής και

¹¹² Δορμπαράκης Π. Χ., «Περιοδικές εκπαιδευτικές - ψυχοπαιδαγωγικές εκδόσεις» στο *Παιδαγωγική Ψυχολογική Έγκυκλοπαίδεια Λεξικό*, τόμος 7, «Ελληνικά Γράμματα», 1991, σ. 3841.

¹¹³ Παράλληλα με το διορισμό του Λαμπαδάριου, το Υπουργείο Παιδείας απέστειλε εγκύκλιο στους εκπαιδευτικούς λειτουργούς, στις 3 Νοεμβρίου 1911, με την οποία τούς ζητούσε να απευθύνονται στο γραφείο σχολικής υγιεινής για όλα τα σχετικά θέματα. (Βλ. Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα...», *ό.π.*, σ. 8, υποσ. 26).

¹¹⁴ Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος...», *ό.π.*, σ. 10. Σύμφωνα με τον Χ. Λέφα, ο Λαμπαδάριος υπήρξε «ό κατ' έξοχήν δημιουργός τής υπηρεσίας τής σχολικής υγιεινής εν Ελλάδι και εις τήν επιστημονικήν ικανότητα και φιλοπονίαν του οποίου οφείλεται ή έκτασις και τὰ αποτελέσματα, άτινα έχει να επιδείξη σήμεραν ή σχολική υγιεινή». (Χρ. Λέφας, *Ιστορία τής Έκπαίδευσώς...*, *ό.π.*, σ. 508).

¹¹⁵ Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...] 1934*, *ό.π.*, σ. 22. Η υγειονομική υπηρεσία των σχολείων, λοιπόν, λειτούργησε από το 1911-1912 και διακρίθηκε στην κεντρική υπηρεσία, με έδρα το Υπουργείο Παιδείας και προϊστάμενο τον τμηματάρχη του τμήματος σχολικής υγιεινής, και την περιφερειακή υπηρεσία, η οποία συστήθηκε με τους νόμους 240 και 567 του 1921. (Βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, *Κώδιξ σχολικής υγιεινής...*, *ό.π.*, σ. 14).

¹¹⁶ Νικόλαος Μεταξάς, *Η παρ' ήμιν ισχύουσα νομοθεσία τής Στοιχειώδους ή Δημοτικής Έκπαίδευσώς*, Έκδοται: Αναγνωστόπουλος και Πετράκος, εν Αθήναις 1915, σσ. 99-105. Ο νόμος ΓΩΚΖ' συμπληρώθηκε με το νόμο 478 του 1914.

¹¹⁷ Χρ. Λέφας, *Ιστορία τής Έκπαίδευσώς...*, *ό.π.*, σ. 489.

¹¹⁸ Έλένη Καλαφάτη, *Τά σχολικά κτίρια...*, *ό.π.*, σσ. 194-195.

της τεχνικής που θα περιλαμβάνονταν στην έκδοση του αναμενόμενου Β. Διατάγματος¹¹⁹. Τα νέα σχολικά κτήρια, που σχεδιάστηκαν από την αρχιτεκτονική υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας, άρχισαν να κατασκευάζονται μετά το 1914. Την περίοδο 1911-1914 επισκευάστηκαν τα παλαιά κτήρια του προγράμματος του 1895 και ολοκληρώθηκαν τα ημιτελή, όλα σύμφωνα με τις προδιαγραφές Καλλία¹²⁰.

Σημαντική συμβολή στη σταθεροποίηση του γραφείου σχολικής υγιεινής στους κόλπους του Υπουργείου αποτέλεσαν άλλοι δύο νόμοι, που τροποποιούσαν το νόμο ΓΨΚΑ' του 1910. Κατ' αρχάς, ο νόμος ΔΙΒ της 21^{ης} Ιανουαρίου 1912 (ύπ. αριθ. 4012) «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως»¹²¹. Οι τροποποιήσεις συνίστανται σε επαγγελματικά θέματα του σχολικού ιατροῦ, ο οποίος θα είχε το μισθό και το βαθμό του γραμματέα α' τάξεως, ενώ για να διοριστεί απαιτούνταν η τριετής εξάσκηση του επαγγέλματός του. Δύο χρόνια σχεδόν αργότερα, ο νόμος 238 «Περὶ Προσωπικοῦ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν» (2 Απριλίου 1914), τροποποιούσε το νόμο ΓΨΚΑ' του 1910 και το νόμο ΔΙΒ του 1912. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του νόμου 238, «τὰ γραφεῖα τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς ὑπάγονται εἰς τὸν γενικὸν γραμματέα. Ὁ διευθύνων τὸ γραφεῖον τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς ἰατρὸς δύνανται (sic) μετὰ τριετῆ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν νὰ λάβῃ βαθμὸν καὶ μισθὸν τμηματάρχου β' τάξεως»¹²².

Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η νεοσύστατη υπηρεσία σχολικής υγιεινής στα πρώτα έτη της λειτουργίας της, εξαιτίας της έλλειψης ειδικευμένου προσωπικού και της σχετικής νομοθεσίας, την οδήγησαν στο να επικεντρωθεί κυρίως στην υγιεινή των σχολικών κτηρίων και στην προστασία των μαθητών από τις λοιμώδεις νόσους. Προς αυτή την κατεύθυνση ο Έμμ. Λαμπαδάριος συνεργάστηκε με τους αρχιτέκτονες Γ. Σούλη και Ν. Μπαλάνο του αρχιτεκτονικού γραφείου του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο ιδρύθηκε και οργανώθηκε σχεδόν παράλληλα με το γραφείο σχολικής υγιεινής. Αποτέλεσμα της κοινής δράσης τους υπήρξε η σχεδίαση διδακτηρίων και διεδρων θρανίων με

¹¹⁹ Ο.π., σσ. 195-196.

¹²⁰ Ο.π., σ. 207. Όπως προκύπτει πάντως από την εγκύκλιο «Περὶ τῶν κατὰ τὴν μίσθωσιν ἰδιωτικῶν κτιρίων διὰ τὴν χρῆσιν διδακτηρίων ἀπαιτουμένων ὑγιεινῶν ὄρων» με αριθμ. πρωτ. 14612, που εξέδωσε το Υπουργείο των Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως στις 2 Ιουλίου 1912, και την εποχή αυτή η πλειονότητα των ιδιωτικῶν οικημάτων είχε πολλές ελλείψεις από άποψη υγιεινής. Στην εγκύκλιο συστήνονται υγιεινοί ὄροι για τη μίσθωση των κτηρίων που αφορούν στην τοποθεσία του σχολικού κτηρίου, στην ελάχιστη επιφάνεια και τη χωρητικότητα για κάθε μαθητή, στο φωτισμό της σχολικής αίθουσας, στα υλικά κατασκευής του δαπέδου, στα επιχρίσματα των τοίχων, στον τρόπο κατασκευής των παραθύρων, στην κατασκευή των αποχωρητηρίων και στην ύδρευση του σχολείου. (Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Κῶδιξ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 166-169).

¹²¹ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Κῶδιξ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 21-22.

¹²² Ο.π., σσ. 27-28.

βάση τους κανόνες της υγιεινής και της παιδαγωγικής, καθώς και η διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση των παλιών σχολικών κτηρίων¹²³.

Με δεδομένη την έλλειψη των σχολιάτρων στα πρώτα αυτά χρόνια που η υπηρεσία σχολικής υγιεινής προσπαθούσε να εδραιωθεί και το γενικότερο πνεύμα που επικρατούσε για τη διάδοση υγιεινών συνηθειών μέσω του σχολείου, ο Λαμπαδάριος αναγνώριζε σημαντικό ρόλο στο δάσκαλο και θεωρούσε σημαντική τη συμβολή του στην επίτευξη του στόχου της προφύλαξης της υγείας των παιδιών από τα μεταδοτικά νοσήματα¹²⁴. Αυτό όμως φαίνεται ότι ήταν και πολιτική του Υπουργείου Παιδείας, όπως προκύπτει από την εγκύκλιο «Περὶ προφύλαξεως ἀπὸ τῆς φθίσεως» που απέστειλε ο Υπουργός Παιδείας Απ. Γ. Αλεξανδρής, στις 30 Μαρτίου 1911, προς τους επιθεωρητές των Δημοτικών Σχολείων. Ο Υπουργός κάνει αναφορά στα φυλλάδια που είχαν σταλεί στους επιθεωρητές με οδηγίες για την προφύλαξη από τη φθίση και τους παρακαλεί να τα διανεμίσουν στους δασκάλους της περιφέρειας τους, οι οποίοι όφειλαν να μεριμνήσουν όχι μόνο για την ανακοίνωσή τους στους μαθητές, αλλά και την εφαρμογή τους, ώστε να καταστούν «πάγκοινον κτῆμα». Στόχος ήταν η διάδοση των οδηγιών σε όλη την οικογένεια και γι' αυτό αποδιδόταν σημαντικός ρόλος στις δασκάλες, οι οποίες συναναστρέφονταν με τις μητέρες των παιδιών. Επισημαινόταν, μάλιστα, ότι οι προσπάθειες των διδασκαλισσών για την προστασία της υγείας των μαθητών θα αναγνωρίζονταν από το Υπουργείο ως εθνικές υπηρεσίες και θα βραβεύονταν όσες θα ξεχώριζαν¹²⁵. Σε μια εποχή εξάλλου που πολλά χωριά δεν διέθεταν ιατρούς και έπρεπε οι κάτοικοί του να διανύσουν αρκετά χιλιόμετρα, προκειμένου να βρουν ιατρό, ήταν λογικό να καταφεύγουν στο δάσκαλο για την παροχή έστω των βασικών πρώτων βοηθειών, από τη στιγμή μάλιστα που πολλές φορές αυτός ήταν και ο μοναδικός μορφωμένος της περιοχής.

Για την επίτευξη του βασικού σκοπού, δηλαδή την προστασία της υγείας των παιδιών και την εκλαϊκευση των γνώσεων και των οδηγιών υγιεινής, το Γραφείο Σχολικής Υγιεινής δημοσίευσε το 1913 το βιβλίο του Εμμ. Λαμπαδαρίου, *Ὁδηγίαι πρὸς προφύλαξιν τῶν εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶντων ἀπὸ τῶν λοιμωδῶν νόσων*¹²⁶. Στο έργο δίνεται, κατ' αρχάς, ο ορισμός των λοιμωδών νοσημάτων και περιγράφεται ο τρόπος που μεταδίδονται γενικά, αλλά και ειδικά στο σχολείο. Η

¹²³ Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα...», ό.π., σ. 8. Πρβλ. και Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ό.π., σσ. 201-203.

¹²⁴ Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα...», ό.π., σ. 8.

¹²⁵ Νικόλαος Μεταξάς, *Ἡ παρ' ἡμῖν ἰσχύουσα νομοθεσία...*, ό.π., σσ. 314-315.

¹²⁶ Ο πλήρης τίτλος του έργου έχει ως εξής: *Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως – Τμῆμα Ε' Γραφεῖον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς, Ὁδηγίαι πρὸς προφύλαξιν τῶν ἐν τοῖς σχολείοις φοιτῶντων ἀπὸ τῶν λοιμωδῶν νόσων, μετὰ παραρτήματος περιέχοντος ὁδηγίας περὶ προφύλαξεως ἀπὸ τῆς πανώλους καὶ τῆς χολέρας, ὑπὸ Ἐμμανουήλ Ν. Λαμπαδαρίου, σχολικοῦ ἱατροῦ καὶ διευθυντοῦ τοῦ παιδολογικοῦ ἐργαστηρίου, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1913. Πρόκειται για έντυπο που αποτελούσε οδηγό για τους εκπαιδευτικούς και τους σχολιάτρους και επανεκδιδόταν συνεχώς. Το 1920 είχε κυκλοφορήσει ήδη η τέταρτη έκδοση.*

προφύλαξη των μαθητών από τα λοιμώδη νοσήματα σχετίζεται με την κατασκευή, τη συντήρηση και την καθαριότητα, τόσο του σχολείου όσο και την ατομική. Σε περίπτωση εμφάνισης λοιμώδους νοσήματος στο σχολείο συνιστάται στους διευθυντές ο αποκλεισμός του άρρωστου μαθητή, η απολύμανση του διδακτηρίου και η διακοπή των μαθημάτων. Αναφέρονται ακόμη ειδικά μέτρα προφύλαξης για κάθε λοιμώδη νόσο που εμφανίζεται στο σχολείο, δηλαδή την ευλογιά, την οστρακιά, τη διφθερίτιδα, την εγκεφαλονωτιαία επιδημική μηνιγγίτιδα, την ανεμοβλογιά, την επιδημική παρωτίτιδα, τη γρίπη, τον κοκίτη, τον κοιλιακό τύφο, τη φυματίωση, την πνευμονία, το ερυσίπελας, την αμυγδαλίτιδα, την ωτίτιδα, τις οφθαλμικές και τις δερματικές νόσους, ενώ εκτενέστερη παρουσίαση γίνεται για την πανώλη και την ασιατική χολέρα¹²⁷.

Καμία, όμως, πρόνοια δεν υπήρχε για την υγιεινή του στόματος, παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα μεταδοτικά και επιδημικά νοσήματα μεταδίδονταν από τη στοματική κοιλότητα. Σε αντίθεση με άλλα πολιτισμένα κράτη εκείνης της εποχής, στην Ελλάδα δε γινόταν λόγος για υγιεινή του στόματος στα σχολεία, παρ' όλο που «εις τὰ καλλιμάραρα ἔτι ιδρύματα, ὑφ' ἃ κατεσκήνωσεν ἡ θεία τοῦ Ἰπποκράτους τέχνη, οἱ ὀδόντες μέχρι τανῦν ἐξάγονται κατὰ πρωτογενῆ ὅλως τρόπον!»¹²⁸.

Στο τέλος των οδηγιών του Γραφείου Σχολικής Υγιεινής παρατίθενται δύο εγκύκλιοι του Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδύσεως προς τους Νομάρχες και τους δημόσιους εκπαιδευτικούς λειτουργούς. Πρόκειται αφενός για την εγκύκλιο της 31 Ιανουαρίου 1912 «Περὶ τῆς προφυλάξεως ἐν τοῖς σχολείοις φοιτῶντων ἀπὸ τῶν ὀξειῶν λοιμωδῶν νόσων» και αφετέρου για την εγκύκλιο της 2 Ιουλίου 1912 «Περὶ τῶν κατὰ τὴν μίσθωσιν ἰδιωτικῶν κτιρίων διὰ

¹²⁷ Ειδικά για τη χολέρα είχε δημοσιευτεί και το Β.Δ. «Περὶ ὑγειονομικῶν μέτρων πρὸς περιστολὴν τῆς ἀσιατικῆς χολέρας ἐν τῷ κράτει καὶ πρὸς παρακάλυψιν τῆς διὰ θαλάσσης καὶ ξηρᾶς μεταδόσεως αὐτῆς» (18 Μαΐου 1911). Το ἄρθρο 16 του διατάγματος προέβλεπε συγκεκριμένα μέτρα και για τα σχολεία: εἰδοποίηση τῆς αστυνομίας ἀπὸ το δάσκαλο με τὴν εμφάνιση ὑποπτου κρούσματος στους μαθητές, ἀπαγόρευση τῆς φοίτησης για το μαθητὴ στο σπίτι του οποίου υπήρχε κρούσμα χολέρας, ὅπως και για μαθητές που προέρχονταν ἀπὸ γειτονικούς συνοικισμούς με τὴν πόλη ἢ το χωριὸ που επικρατοῦσε ἡ ἀσθένεια, διακοπή των μαθημάτων σε περίπτωση εμφάνισης τῆς νόσου σε κατοικία που υπήρχε ἐντὸς του σχολείου, ἀλλὰ και ὅταν ἐνέσκηπτε ἐπιδημία χολέρας στο συνοικισμό που βρισκόταν το σχολεῖο, υποχρέωση των δασκάλων να ἐξηγούν στους μαθητές τις κρατικές οδηγίες για τὴ χολέρα και να τους παρακινούν να ἐνημερώνουν και τους γονεῖς τους σχετικά με τα προφυλακτικά μέτρα. Ο δάσκαλος ἐπίσης συμμετείχε στην ὑγειονομικὴ ἐπιτροπή που συγκροτοῦνταν, ὅταν ἀναπτυσσόταν ἐπιδημία χολέρας, για τὴν ὑγειονομικὴ ἐπίβλεψη μίας περιοχῆς (ἄρθρο 20). (Βλ. Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομικὴ Νομοθεσία...*, ὁ.π., τόμος Α', σ. 527 και 529). Βλ. ἐπίσης τὴν εγκύκλιο με ἀριθ. 284: «Ὁδηγίαι περὶ τοῦ τρόπου τοῦ δι' ἀντιχοληρικοῦ ἐμβολίου ἐμβολιασμοῦ», ὁ.π., σσ. 625-627. Ἀνάλογα μέτρα ἐπρεπε να λαμβάνονται στα σχολεία και για τὴ νόσο τῆς ευλογιάς. (Βλ. Διάταγμα τῆς 2 Δεκεμβρίου 1911 «Περὶ ὑγειονομικῶν μέτρων κατὰ τῆς εὐλογιάς» στο: Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομικὴ Νομοθεσία...*, ὁ.π., τόμος Β', σσ. 10-11).

¹²⁸ Βλ. Γ. Κεφαλάς, *Υγιεινὴ τοῦ στόματος*, Τύποις Φωσκόλου & Σ^α, ἐν Ἀθήναις 21913, σσ. 60-61.

τὴν χρῆσιν διδασκῆριων ἀπαιτουμένων ὑγιεινῶν ὄρων». Συνέχεια των εγκυκλίων αυτών αποτελεί η εγκύκλιος της 10^{ης} Αυγούστου 1913 «Περὶ ἀπολυμάνσεως διδασκῆριων», που υπογράφει ο Υπουργός Ι. Δ. Τσιριμώκος και επισημαίνεται η σπουδαιότητα της απολύμανσης με επιστημονικό τρόπο για την προφύλαξη της υγείας των μαθητῶν ἀπὸ τὰ λοιμώδη νοσήματα. Σύμφωνα και με το Β.Δ. της 21^{ης} Ιουνίου 1908 του Υπουργείου Εσωτερικῶν «Περὶ ἐκτελέσεως τοῦ νόμου ΓΣΝΣΤ'», η ενέργεια της απολύμανσης ἦταν υποχρεωτική, «ἐκτελουμένη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς, κατόπιν σχετικῆς δηλώσεως ἢ καὶ αὐτεπαγγέλτως ὑπ' αὐτῆς»¹²⁹.

Ἡ ἀναγκαιότητα του επιστημονικοῦ τρόπου ἀπολύμανσης και ο κίνδυνος που σήμαινε για τὴν δημόσια υγεία ἡ ἔλλειψή της εἶχε ἐπισημανθεῖ και ἀπὸ τον Δ. Σαράτση στο Ἰατρικὸ Συνέδριο του 1901 στην ἀνακοίνωσή του με τίτλο «Περὶ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι». Μέχρι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στην Ἑλλάδα ἡ ἀπολυμαντικὴ υπηρεσία ἦταν σχεδόν ἀνύπαρκτη και περιοριζόταν σε ἀντισηπτικούς ραντισμούς και διακοπὴ των μαθημάτων των σχολείων σε περίπτωση ἐμφάνισης ἐπιδημίας. Πρόκειται, ωστόσο, για μεθόδους με ἀμφίβολα ἀποτελέσματα. Εἰδικά για τὸ κλείσιμο του σχολείου, ὑπῆρχε ἡ ἀποψη ὅτι ἦταν περισσότερο ἐπιζήμιο, γιατί συντελοῦσε στην ἐξάπλωση τῆς ἐπιδημίας στα ἰδιωτικὰ σχολεῖα και σε ὅλη τὴν πόλη. Σύμφωνα με τὸ Σαράτση, τὰ υψηλά ποσοστά θνησιμότητας ἀπὸ τις μεταδοτικὲς νόσους στην Ἑλλάδα οφείλονταν και στην πλήρη σχεδόν ἔλλειψη λειτουργίας ἀπολυμαντικῶν κλιβάνων¹³⁰.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀπολύμανσης ὡς μέσου προστασίας προσέκρουε και στην ἀδυναμία των δήμων να χορηγήσουν τὰ ἀναγκαῖα χρηματικὰ ποσὰ για τὴν ἀγορὰ των σχετικῶν φαρμάκων. Κάποιες φορές οἱ ἴδιοι οἱ ἰατροὶ ἀναλάμβαναν αὐτὰ τὰ ἐξόδα. Αὐτό, ὅμως, δεν μπορούσε να γίνεῖ πάντα και ἔτσι «ὁ ἐκ Καλαμιτσίου ἰατρός Νικόλαος Περδικάρης, ὅστις μέχρι τοῦδε ἐχορήγει τὰ τῆς ἀπολυμάνσεως φάρμακα ὅποταν ἔπρεπε νὰ ἐλευθεροκοινωσῶσιν [= ἡ ἐλεύθερη ἐπικοινωνία του πληρώματος και των ἐπιβατῶν του πλοίου μετὰ ἀπὸ ἄδεια τῆς υγειονομικῆς ἀρχῆς] εὐλογιῶντες και λοιποὶ ἀπομονωθέντες ὡς ὑποπτοι, ἀρνεῖται ἤδη νὰ παράσχη τοιαῦτα ἐπὶ τῇ δεδικοιολογημένη ἀφορμῇ ὅτι οὔτε ἀπὸ τὸ δημοτικὸν οὔτε ἀπὸ τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐπληρώθη τὰ προηγούμενα ἀλλὰ οφείλονται αὐτῶ». Προκειμένου τὸ νόσημα τῆς εὐλογίας να μὴν ἐξαπλωθεῖ σε ὅλο τὸ χωριὸ Καλαμίτσι, ὁ Δήμαρχος Ἐξανθείας παρακαλεῖ τὸ Νομάρχη, «ὅπως εὐαρεστούμενοι και διὰ λόγους φιλανθρωπίας προνοήσητε ἵνα τὰ ἐν λόγῳ φάρμακα χορηγηθῶσιν τὸ ταχύτερον ἡμῖν...»¹³¹. Οἱ περιορισμένες

¹²⁹ Νικόλαος Μεταξᾶς, *Ἡ παρ' ἡμῖν ἰσχύουσα νομοθεσία...*, ὁ.π., σ. 317. Ὁ νόμος ΓΣΝΣΤ' (υπ. αριθ. 3256) που προέβλεπε τὴν σύσταση δημοσίου ἀπολυμαντηρίου και καθιστοῦσε υποχρεωτικὴ τὴν ἀπολύμανση ψηφίστηκε στις 20 Μαρτίου 1908. (Βλ. για τὸ θέμα αὐτὸ στο: Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομικὴ Νομοθεσία, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, Ἀθήνα 1917, τόμος Α', σσ. 246-264*).

¹³⁰ Βλ. *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., τόμος πρῶτος, σ. 449.

¹³¹ Βλ. Γ.Α.Κ. – Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Ἀρχεῖα Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, ἐγγράφο με αριθ. 250 τῆς 26 Αυγούστου 1905, του Δημάρχου Ἐξανθείας πρὸς τὸ Νομάρχη Λευκάδας.

πιστώσεις, επομένως, δεν επιτρέπουν να γίνει λόγος για ολοκληρωμένο σύστημα υγειονομικής φροντίδας των μαθητών.

Ο επόμενος σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη της σχολικής υγιεινής ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε το 1913. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια και οι συνοδευτικές εισηγητικές εκθέσεις αποτελούν έργο του Δ. Γληνού, που υπήρξε και ο πρωτεργάτης της μεταρρύθμισης. Οι ιδέες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για πρώτη φορά γίνονται πράξη, χάρη στις ανορθωτικές προσπάθειες της κυβέρνησης Βενιζέλου. Το θέμα της σχολικής υγιεινής απασχολούσε το Γληνό τουλάχιστον από το 1912. Στο αρχείο του βρέθηκε διάγραμμα σχεδίου σύντομου υπομνήματος προς τον Ιωάννη Τσιριμώκο, όπου στα εξωτερικά μέσα του σχολείου το πρώτο θέμα ήταν τα διδακτήρια και η «υγιεινή περι τῶν σχολείων πρόνοια»¹³².

Στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του 1913, που υποβλήθηκαν στη Βουλή από τον υπουργό Παιδείας, Ιωάννη Τσιριμώκο, ο Γληνός, αφού απαριθμεί τα ελαττώματα της εκπαίδευσης, καταλήγει και σε προτάσεις για τη βελτίωσή της. Μία από τις ανάγκες που πρέπει να καλύψει η μεταρρύθμιση είναι και η διάθεση κατάλληλων σχολικών οικημάτων, σύμφωνα με τους όρους της υγιεινής και της παιδαγωγικής¹³³. Ο συνωστισμός των μαθητών στις τάξεις και η έλλειψη καθαριότητας φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη εικόνα για τα σχολεία της εποχής¹³⁴. Σύμφωνα με τον Γληνό¹³⁵, παρέμεναν ακόμη άλυτα αρκετά ζητήματα υγιεινής του σχολείου, που αφορούσαν κυρίως στα σχολικά κτήρια, το σχολικό κήπο, το γυμναστήριο, τη σχολική επίπλωση και τη σχολική βιβλιοθήκη. Η κατάσταση είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε η χώρα μας θεωρούνταν «ἐκ τῶν μάλιστα καθυστερουσῶν». Ειδικά για τα σχολικά κτήρια, τονίζεται η σημασία της καλής συντήρησής τους για την προστασία της υγείας των μαθητών. Την αρμοδιότητα αυτή ο εισηγητής προτείνει να αναλάβει τριμελής σχολική επιτροπή, η οποία, με τα χρήματα που θα συγκεντρώνει στο σχολικό ταμείο, θα μεριμνά για τα προαναφερθέντα ζητήματα και, επιπλέον, θα φροντίζει για την υγεία των μαθητών. Τέλος, η επιτροπή μπορεί να επικαλείται την παρέμβαση της πολιτείας, ώστε να εξασφαλιστεί η προφύλαξη από τα μολυσματικά νοσήματα¹³⁶.

¹³² Φίλιππος Ήλιου (έκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις), *Δημήτρης Γληνός. Άπαντα*, τόμος Β' 1910-1914, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 549.

¹³³ Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις...*, ό.π., τόμος Α', σ. 91.

¹³⁴ Βλ. ενδεικτικά Α. Δ., «Εικόνες από τὰ σχολεία μας», β' μέρος, *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τόμος Γ', ἀριθ. 1-4, 1913, σ. 260, πῶς περιγράφεται ἡ Α' τάξη ἀπὸ κάποιον δημοτικὸν σχολεῖο των Αθηνῶν: «σ' ἓνα μικρὸ δωμάτιο σκονισμένον καὶ βρώμικον εἶναι στιβαγμένα ὡς 90 παιδιὰ· τὰ θρανία μακριὰ, μὲ τὸ ἴδιον ὕψος, καὶ στὸ καθένα στριμώνονται 9-10 μικροσκοπικὸι μαθηταί· ἀπὸ πολλοὺς φαίνονται μόνο τὰ κεφάλια...».

¹³⁵ Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις...*, ό.π., σ. 133.

¹³⁶ Ο.π., σ. 135. Η σχολική επιτροπή επίσης είχε την ευθύνη για τις δαπάνες καθαριότητας και συντήρησης του διδακτηρίου, της προμήθειας των απαραίτητων σχολικών επίπλων και της βοήθειας προς τους άπορους μαθητές.

Προκειμένου να μελετηθούν τα νομοσχέδια Τσιριμώκου, η Βουλή σύστησε ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή, η οποία συνέταξε έκθεση που δημοσιεύθηκε το 1914. Αναφορικά με τα διδακτήρια, η επιτροπή επεσήμαινε τον κίνδυνο που υπήρχε για την υγεία των μαθητών, εξαιτίας της διαμονής τους σε «άνηλια, κακῶς ἀεριζόμενα καὶ ἔστιν ὅτε ὑγρὰ δωμάτια». Πρότεινε γι' αυτό στην Κυβέρνηση να προχωρήσει στην ανέγερση κατάλληλων δημοτικών σχολείων με πόρους οι οποίοι θα εξοικονομούνταν από δάνεια και θα αντιστάθμιζαν τα έξοδα του δημοσίου για τη μίσθωση διδακτηρίων¹³⁷.

Από τα σημαντικά σημεία των νομοσχεδίων ήταν και η γενίκευση της υποχρεωτικής φοίτησης για τα παιδιά και των δύο φύλων. Πρόκειται για αναμενόμενη ρύθμιση, δεδομένου ότι βασικός σκοπός της στοιχειώδους εκπαίδευσης ήταν αρμονική ανάπτυξη των ψυχικών και των σωματικών ικανοτήτων των παιδιών. Προϋπόθεση, βέβαια, ήταν η συμπλήρωση του έκτου έτους, ακόμα και το πρώτο εξάμηνο της σχολικής χρονιάς και μέχρι τη λήξη της διδασκαλίας των μαθημάτων. Από το καθήκον αυτό εξαιρούνταν όσοι είχαν προβλήματα υγείας, δηλαδή αυτοί που έπασχαν από μεταδοτικό νόσημα, οι φρενοπαθείς, οι ηλίθιοι και όσοι, σύμφωνα με ιατρική πιστοποίηση, ήταν ανίκανοι για σπουδές. Αξίζει να σημειωθεί ότι το νομοσχέδιο έδινε στο υπουργείο τη δυνατότητα να «κανονίση ἰδίαν διδασκαλίαν διὰ τοὺς ἔνεκα πνευματικῆς ἀδυναμίας καθυστεροῦντας παῖδας σχολείου τινὸς ἢ καὶ νὰ ἰδρῦση χάριν τούτων ἴδια σχολεῖα, ἐὰν ὑπάρχη ἀριθμὸς τοιούτων ἐπαρκῆς»¹³⁸.

Αναφορικά με τα μαθήματα που προάγουν την υγεία των μαθητών, προβλεπόταν απλῶς η διδασκαλία στοιχείων υγιεινῆς στο πλαίσιο των φυσιογνωστικών μαθημάτων¹³⁹. Υποχρεωτικό ήταν και το μάθημα της γυμναστικής, ενώ απαλλασσόταν από αυτό όσοι μαθητές είχαν λόγους υγείας (άρθρο 1).

Επίσης, στο σχέδιο νόμου για τα διδασκαλεία της δημοτικής εκπαίδευσης, τίθενται οι προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στις εξετάσεις της πρώτης τάξης του διδασκαλείου. Πιο συγκεκριμένα, οι υποψήφιοι δάσκαλοι έπρεπε να διαθέτουν σωματική ευεξία και αρτιμέλεια, πιστοποιημένη από το σχολικό ιατρό¹⁴⁰. Έτσι, δε θα κινδύνευαν αργότερα και οι μαθητές, τουλάχιστον, από δασκάλους που είχαν χρόνια νοσήματα.

Στην αιτιολογική έκθεση των ίδιων νομοσχεδίων σχετικά με την διοίκηση της εκπαίδευσης, ο Γληνός κάνει λόγο για καθιέρωση του θεσμού των σχολικών

¹³⁷ «Έκθεση τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια Τσιριμώκου», *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τόμος 5, ἀριθ. 3-4, 1915, σσ. 258-259.

¹³⁸ Βλ. το «Σχέδιο νόμου περὶ στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαίδευσως» στο *Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἐκθεσις...*, ὁ.π., σ. 43.

¹³⁹ Συγκεκριμένα, οι μαθητές των δημοτικών σχολείων θα διδάσκονταν, μεταξύ των άλλων μαθημάτων, «γνώσεις φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς καὶ χημείας μετ' ἐφαρμογῶν εἰς τὴν ὑγιεινὴν καὶ τὸν πρακτικὸν βίον». (Ο.π., σ. 43).

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 89.

ιατρών σε κάθε περιφέρεια, «ούτως ὥστε οὐ μόνον ἡ ὑγιεινὴ τῶν διδασκῶν καὶ τῆς σχολικῆς ἐργασίας νὰ εἶνε ὑπὸ τὴν διαρκῆ καὶ ἄμεσον ἐποπτεῖαν εἰδικῶν ἐπιστημόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν μαθητῶν ἡ ὑγιεινολογικὴ κατάστασις νὰ διερευνᾶται καὶ νὰ λαμβάνωνται ἐγκαίρως πάντα τὰ μέτρα τῆς προφυλάξεως τῶν μαθητῶν ἀπὸ τῶν κινδύνων ἐπιδημικῶν ἢ μεταδοτικῶν νοσημάτων». Παραδέχεται, μάλιστα, ὅτι ἡ σύνταξη τῶν παραπάνω διατάξεων ἐγένε με βάση τα υποδείγματα ἄλλων πολιτισμένων χωρῶν¹⁴¹.

Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ εκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση δὲν ἐφαρμόστηκε, σοβαρὰ ἐμπόδια προέρχονταν καὶ ἀπὸ ἐξωτερικούς περισπασμούς, ὅπως οἱ πόλεμοι καὶ ἡ ἐπιστράτευση, που δημιουργοῦσαν ἀντίξοες συνθήκες γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς σχολικῆς υγιεινῆς¹⁴². Με τὴ λήξη τῶν πολέμων ἐγένε καὶ ἡ συμπλήρωση τῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων ἀναφορικὰ με τὴν υγιεινὴ τοῦ σχολείου.

Σταθμὸ γιὰ τὴν συστηματοποίηση τοῦ γραφείου σχολικῆς υγιεινῆς ἀποτελεῖ ὁ νόμος 240 «Περὶ διοικήσεως τῆς Δημοτικῆς καὶ Μέσης ἐκπαιδεύσεως», που ψηφίστηκε ἐπὶ ὑπουργίας τοῦ Ι. Τσιριμώκου στις 16 Ἀπριλίου 1914. Τα θέματα που ἀφοροῦν στὴν υγειονομικὴ υπηρεσία τῶν σχολείων ρυθμίζονται στὸ πέμπτο τμῆμα τοῦ νόμου καὶ εἰδικότερα στὸ ἀρθρο 18. Ἡ ἰατρικὴ ἐπίβλεψη τοῦ σχολείου ἀποτελεῖ ἀρμοδιότητα τῶν σχολιάτρων καὶ τῶν βοηθῶν τους. Ὅπου ὑπῆρχε γενικὸς ἐπιθεωρητῆς, προβλεπόταν καὶ ὁ διορισμὸς σχολικοῦ ἰατροῦ με τὰ ἐξῆς καθήκοντα: φροντίδα γιὰ τὴν υγιεινὴ κατασκευὴ καὶ λειτουργία τῶν διδασκῶν, τῶν σχολικῶν ἐπίπλων καὶ τῶν διδασκῶν οργάνων, μέριμνα γιὰ τὴν προφύλαξη τῶν μαθητῶν ἀπὸ τὰ λοιμώδη νοσήματα με ταυτόχρονη ὑπόδειξη τῶν προληπτικῶν καὶ κατασταλτικῶν μέτρων, ἐπιτήρηση γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσή τους, αὐτεπάγγελτη παρέμβαση γιὰ τὴ λήψη μέτρων σε ἐκτακτες περιστάσεις, ἐπαγρύπνηση γιὰ τὴν υγεία, τὴ σωματικὴ καὶ διανοητικὴ ἀνάπτυξη τῶν μαθητῶν, ἐπιμέλεια καὶ ἐλεγχος τοῦ δαμαλισμοῦ καὶ ἀναδαμαλισμοῦ τῶν μαθητῶν, ἐπιθεώρηση τῶν σχολείων ἀπὸ υγιεινὴ ἀποψη καὶ ὑποβολὴ ἐκθέσεως στὸ γενικὸ ἐπιθεωρητῆ¹⁴³, ἐκδήλωση τῆς ἀποψῆς τοῦ γιὰ ὁποιοδήποτε ζήτημα υγιεινῆς καὶ, τέλος, συμμετοχὴ στὴν ἐπιτροπὴ μίσθωσης τῶν διδασκῶν. Ὁ βοηθὸς τοῦ σχολικοῦ ἰατροῦ διοριζόταν σε κάθε

¹⁴¹ Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Δημήτρης Γληνός...*, ὁ.π., τόμος Β', σσ. 350-351. Οἱ προτάσεις τοῦ Γληνοῦ γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ μαθήματος τῆς υγιεινῆς στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ θεσμοθέτηση τῶν σχολικῶν ἰατρῶν πραγματοποιήθηκαν ἐν μέρει ἕνα χρόνο ἀργότερα. Ὁ ἴδιος, τὸ 1914, με τὴν ιδιότητα τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Διδασκαλείου Μέσης Ἐκπαίδευσης σε ἐκθέσή του πρὸς τὸ ὑπουργεῖο παιδείας πρότεινε τὴν ἀντικατάσταση τοῦ μαθήματος τῆς Γενικῆς Φυσιολογίας ἀπὸ τὴν Παιδολογία καὶ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου. (Ὁ.π., σ. 458). Καὶ αὐτὴ ἡ βελτιωτικὴ πρόταση περιελήφθηκε στὸ «Νόμο 502», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 383, 18 Δεκεμβρίου 1914, σ. 2095β. (Ὁ.π., σσ. 573-574).

¹⁴² Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σχολικὴν Ὑγιεινὴν*, [...] 1925, σ. λα'.

¹⁴³ Γιὰ τὸν τρόπο που διενεργούσαν οἱ σχολιάτροι τὴν ἐπιθεώρηση τῶν σχολείων βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐκθεση τοῦ Αχ. Ἀρμόδιου γιὰ τὴν κατάσταση τῶν σχολείων τῆς Ἠπείρου ἀπὸ ἀποψη υγιεινῆς στὸ: *Ἐνιαυσία ἐκθέσεις περὶ τῶν σχολείων τῆς ἸΒ' ἐκπαίδ. περιφέρειας (Ἠπείρου)*, Σχολικὸν ἔτος 1917-1918, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1918.

εκπαιδευτική περιφέρεια και δίδασκε το μάθημα της υγιεινής στα γυμνάσια και τα διδασκαλεία της έδρας του. Οι σχολικοί ιατροί, που προσλαμβάνονταν με διαγωνισμό, έπρεπε να είναι διδάκτορες της Ιατρικής σχολής, να έχουν τουλάχιστον τρία έτη άδειας άσκησης επαγγέλματος και να μην έχουν υπερβεί το 45^ο έτος της ηλικίας τους. Οι βοηθοί έπρεπε επίσης να είναι ιατροί, ενώ διορίζονταν ύστερα από πρόταση του γενικού επιθεωρητή. Η σημασία που απέδιδε ο νομοθέτης στην εκπαίδευση των σχολικών ιατρών φαίνεται από τα κίνητρα που έδινε για την επιμόρφωσή τους. Ειδικότερα, οι σχολικοί ιατροί είχαν το δικαίωμα εκ περιτροπής να λαμβάνουν εξαμηνιαία εκπαιδευτική άδεια μετά πλήρων αποδοχών, προκειμένου να μελετήσουν ζητήματα σχολικής υγιεινής στην Ευρώπη. Ο νόμος καθόριζε επιπλέον το θέμα της μισθολογικής τους εξέλιξης και τους έδινε το δικαίωμα άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος¹⁴⁴.

Ενώ λοιπόν όλα τα προηγούμενα μέτρα προετοίμασαν αυτή την οργάνωση, ο παραπάνω νόμος, με βάση τον οποίο έγινε διαγωνισμός για την πρόσληψη 12 σχολικών ιατρών¹⁴⁵, συστηματοποίησε τη σχολιατρική υπηρεσία στη χώρα μας. Το νομοθέτημα αυτό στη συνέχεια γνώρισε τροποποιήσεις, αρχικά στο άρθρο 8 του νόμου 567 «περί τροποποιήσεως του νόμου 240 περί διοικήσεως της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσως» και ύστερα με την κωδικοποίηση των δύο νόμων 240 και 567 σε ενιαίο κείμενο με αριθμό 567¹⁴⁶.

Σύμφωνα με τον Εμμ. Λαμπαδάριο, παρά το ότι το έτος 1894 είναι σταθμός για τη σχολική υγιεινή, γιατί εγκαινιάζεται η ανέγερση υγιεινών σχολικών κτηρίων, «ούχ ἦτον ὅμως συστηματικὴ μέριμνα περὶ τῆς ὑγείας τοῦ μαθητοῦ ἤρχισε λαμβανομένη μόνον ἀπὸ τῶν ἐτῶν 1908-1914, ὅποτε διωργανώθη ἡ κεντρικὴ ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς παιδείας ὑπηρεσία τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς καὶ ἐψηφίσθη ὁ νόμος 240 περὶ διοικήσεως τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαίδευσως, ὁ προνοῶν περὶ ὀργανώσεως ἰδίας ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τῶν σχολείων»¹⁴⁷. Επιπλέον, η συγκρότηση της υπηρεσίας της σχολικής υγιεινής υπήρξε η πρώτη «επίσημη οργανωμένη πολιτική υγειονομική υπηρεσία», καθώς μέχρι τότε η γενική υγιεινή ήταν παραμελημένη. Αποτέλεσε έτσι η συγκεκριμένη υπηρεσία τη βάση για την οργάνωση των άλλων υγειονομικών υπηρεσιών, ενώ συνέβαλε ακόμα και στη στελέχωση του Υπουργείου Υγιεινής¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Νομική Βιβλιοθήκη «Θέμιδος», Κώδιξ "Θέμιδος", ἤτοι Συλλογὴ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ἐγκυκλίων κλπ. ἐκδοθέντων καὶ δημοσιευθέντων κατὰ τὸ ἔτος 1914, ἐπιμελεία Θ. & Π. Ἀγγελοπούλων Ἀθανάτων, Δικηγόρων καὶ Διευθυντῶν τῆς «Θέμιδος», ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Αἱ Νέαι Ἰδέαι», ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 243.

¹⁴⁵ Δημήτριος Στεφάνου, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ...*, ὁ.π., σσ. 548-549.

¹⁴⁶ Το άρθρο 8 του νόμου 567 δημοσιεύτηκε στις 12 Ιανουαρίου 1915, ενώ το ενιαίο κείμενο με αριθμό 567 δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθ. φύλλου 83, 25 Φεβρουαρίου 1915. (Βλ. Νικόλαος Μεταξᾶς, *Ἡ παρ' ἡμῖν ἰσχύουσα νομοθεσία...*, ὁ.π., σσ. 140-160).

¹⁴⁷ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Κώδιξ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 3-4.

¹⁴⁸ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, ὁ.π., σσ. 23-24.

Η συστηματική λοιπόν οργάνωση της σχολικής υγιεινής, παρά τις πολεμικές περιπέτειες της περιόδου 1912-1920, συνδέεται στενά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Σταδιακά, τα επόμενα χρόνια, το ζήτημα της προστασίας της υγείας των μαθητών σημείωσε σημαντικές προόδους, οι οποίες συνδέονται κυρίως με την υγιεινή των διδασκαστηρίων, την υγιεινή των μαθητών, τη διδασκαλία της υγιεινής, τα σχολικά υγεινολογικά ιδρύματα και την υγειονομική υπηρεσία των σχολείων¹⁴⁹.

Οι προσπάθειες του πρωτεργάτη για την οργάνωση της σχολικής υγιεινής, Εμμανουήλ Λαμπαδάριου, είχαν επίδραση και στους προοδευτικούς παιδαγωγούς της εποχής. Εκτός από την εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του 1913, ο αντίκτυπος των υγεινολόγων φαίνεται και μέσα από τις βιβλιοκρισίες έργων υγιεινής που έκανε ο Γληνός στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου¹⁵⁰. Εξάλλου, ο Λαμπαδάριος, παρ' όλο που δεν ήταν μέλος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» - στις τάξεις του οποίου παρεμπιπτόντως υπήρχαν αρκετοί ιατροί¹⁵¹ - διατηρούσε φιλικές σχέσεις ή συνεργαζόταν με μέλη του ομίλου. Ενδεικτικό στοιχείο είναι ότι στη σελίδα τίτλου της τρίτης έκδοσης του έργου του, *Σχολική Υγιεινή μετά Στοιχείων Παιδολογίας* (1934), υπάρχει προσωπική αφιέρωση προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο. Δεν πρέπει να λησμονούμε ακόμη ότι το 1916 ο Γληνός, ο Δελμούζος και ο Λαμπαδάριος συναποτελούσαν την ειδική επιτροπή, που είχε συσταθεί με πρωτοβουλία της Διεύθυνσης Σχολικής Υγιεινής, με σκοπό τη σύνταξη του οργανισμού της λειτουργίας του πρώτου υπαιθρίου σχολείου στην Ελλάδα. Το σχολείο λειτούργησε δοκιμαστικά για ένα δίμηνο με δαπάνες του Πατριωτικού Ιδρύματος και διέκοψε τη λειτουργία του εξαιτίας του πολέμου, ο οποίος δεν επέτρεψε να ολοκληρωθούν οι εργασίες ανέγερσης των ειδικών παραπηγμάτων¹⁵². Τέλος, ο Δ. Γληνός ήταν προεδρεύων στη συνεδρίαση που έγινε στο Υπουργείο Παιδείας για την ίδρυση της «Ελληνικής Παιδολογικής Εταιρείας» στις 28 Απριλίου 1920. Εισηγητής ήταν ο Εμμ. Λαμπαδάριος, ο οποίος συμμετείχε μαζί με τους Κ. Χαριτάκη και Μιχ. Παπαμαύρου στην τριμελή επιτροπή για τη σύνταξη του καταστατικού¹⁵³. Στις 27 Μαΐου του ίδιου έτους ψηφίστηκε το καταστατικό της

¹⁴⁹ Εμμ. Λαμπαδάριος, *Κώδιξ Σχολικῆς Υγιεινῆς...*, ό.π., σσ. 4-16.

¹⁵⁰ Βλ. βιβλιοκρισίες του Γληνού στο *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* για τα εξής έργα: Αἰκατερίνη Βαρουξάκη, *Υγιᾶ σώματα, ὑγιεῖς ψυχαί*, Ἀθήναι 1911, (τόμος Β', ἀριθμός Α', Ἰανουάριος 1912, σσ. 86-87) και Δ. Ι. Σαράτσης, *Περὶ ὑπαιθρίων σχολείων καὶ ὑπαιθρίου διδασκαλίας*, Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν πρακτικῶν τοῦ Β ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως, Βόλος 1913, (τόμος Γ', 1913, σσ. 279-280).

¹⁵¹ Για τον κατάλογο μελών του ομίλου βλ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμιλος. Κατάλογος μελῶν 1910-1927. Σύνθεση – Περιγραφή – Ἐκτιμήσεις*, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἰδρυτής: Σχολὴ Μωραΐτη, Ἀθήνα 1994.

¹⁵² Δημ. Στεφάνου, *Υπαιθρία Σχολεῖα. Πρεβαντόρια – Τραχωματικά Σχολεῖα*, Ὑγιειν. Ἐκδόσεις Κέντρου Μ. Α. Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1948, σσ. 33-34.

¹⁵³ Βλ. περ. *Παιδολογία*, Ἀπρίλιος 1920, τεῦχος 1, σσ. 39-40.

Εταιρείας και στο Διοικητικό Συμβούλιο υπήρχαν μέλη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου»: Δ. Λάμπας, Δ. Γληνός και Αλ. Δελμούζος¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Ο.π., σσ. 72-73.

ΟΓΔΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η «ΥΓΙΕΙΝΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ» ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΛΑΜΟΥ (1904)

Σε ό,τι αφορά στους ιατρούς, ο προβληματισμός τους για θέματα σχολικής υγιεινής, εκτός από τα ιατρικά συνέδρια, αποτυπώνεται στην ιατρική αρθρογραφία της εποχής, καθώς και στην έκδοση βιβλίων με σχετικό περιεχόμενο. Το πρώτο βιβλίο που αναφερόταν εξ' ολοκλήρου στην υγεία του μαθητή γράφτηκε από τον ιατρό Γεώργιο Καραπαναγιώτη και τυπώθηκε στην Αθήνα το 1898 με τίτλο *Υγιεινή προληπτική τῆς μαθητικῆς μυωπίας*. Στην καμπή του αιώνα, που εκδόθηκε το βιβλίο του Καραπαναγιώτη, η σχολική υγιεινή στη χώρα μας δεν ήταν γνωστή «οὐδὲ κατ' ὄνομα», ενώ σε άλλα κράτη λειτουργούσε ειδική δημόσια υπηρεσία. Ουσιαστικό ενδιαφέρον για την υγεία του παιδιού δεν υπήρχε ούτε από τους γονείς ούτε από κανέναν αρμόδιο φορέα. Αποτέλεσμα αυτής της αδιαφορίας ήταν να υπάρχουν σε όλα τα σχολεία της Ελλάδας «τὰ ἐπικινδυνώτερα κατὰ τῆς υγείας καὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς τῶν παιδῶν μηχανήματα ἢ, ὅπερ πολλῶ χειρὸν, ἀποβαίνουσι συχνάκις στρεβλωτήρια ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος»¹.

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο εξωτερικό, όπου συγκροτούνταν ειδικές επιτροπές, οι σχολικοί υγιεινολόγοι αναλάμβαναν σχετικές αρμοδιότητες και αξιοποιούνταν στη σχολική πράξη τα πορίσματα των ειδικών επιστημόνων, στην Ελλάδα, εκτός από το αναφερόμενο βιβλίο και την πραγματεία του Γ. Τράντα, *Τὸ τράχωμα ἐν Τουρκίᾳ*, δε γνωρίζουμε άλλες έρευνες σχετικά με ζητήματα υγιεινής του σχολείου και ειδικότερα για τη μαθητική μυωπία. Μία δεκαετία περίπου αργότερα, τα πορίσματα πρόχειρης έρευνας στα σχολεία της επαρχίας Χαλκηδόνας παρουσίασε και ο Θ. Φλωράς στο εκπαιδευτικό συνέδριο της Κωνσταντινούπολης².

Με τον όρο μαθητική μυωπία ο Καραπαναγιώτης εννοεί την επίκτητη μυωπία, η οποία δεν οφείλεται μόνο στις επιβλαβεῖς για την όραση συνθήκες που εργάζονται οι μαθητές στο σχολείο. Επικρατέστερη αιτία θεωρείται η κατ' οίκον εργασία, καθώς κατά τα 8/10 αποτελεί την αιτία γένεσης και εξέλιξης της

¹ Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Υγιεινή προληπτική τῆς μαθητικῆς μυωπίας*, Τύποις Παρασκευᾶ Λεώνη, ἐν Αθήναις 1897 [Στο εξώφυλλο: 1898], σ. δ'.

² Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν 1907-1908*, Παράρτημα τοῦ ΛΑ'. τόμου, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1909, σσ. 15-18.

παραπάνω ασθένειας³. Στις αιτίες, τέλος, συμπεριλαμβάνονται οι όροι που αφορούν στη συνολική φυσική και διανοητική ανατροφή των παιδιών⁴.

Πέντε χρόνια περίπου μετά την έκδοση του βιβλίου του Καραπαναγιώτη, οι Αριστοτέλης Μαλτής, ιατρός, και Σταύρος Καραΐας, σχολάρχης, εξέδωσαν το έργο τους *Σχολική Υγιεινή*, που τυπώθηκε στο τυπογραφείο των καταστημάτων "Ανέστη Κωνσταντινίδου" στην Αθήνα το 1903. Το βιβλίο γράφτηκε το Μάρτιο του ίδιου έτους στο Μοναστήρι και αφιερώνεται στους μεγάλους ευεργέτες των σχολείων της περιοχής, αδελφούς Δημήτριο και Ιωάννη Θεοχάρη. Κατά την εκπόνησή του οι συγγραφείς βασίστηκαν στο βραβευμένο έργο του Dr Riant, επόπτη υγιεινής στα σχολεία του Παρισιού. Οι Μαλτής και Καραΐας προόριζαν το έργο τους «διὰ τὰ ἀπανταχοῦ ἑλληνικὰ σχολεῖα», δεδομένου ότι έλειπε ειδικό σύγγραμμα για τη μαθητική υγεία συνολικά. Οι προσδοκίες της χρησιμότητάς του αφορούσαν στους επιθεωρητές, εφόρους, διευθυντές σχολείων, δασκάλους, αρχιτέκτονες, γονείς και γενικότερα σε όσους εργάζονταν για το καλό της νεολαίας⁵.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, του 19^{ου} και τα πρώτα έτη του 20^{ου} αιώνα, σημειώσαμε βιβλία ή κεφάλαια σε μεγαλύτερα έργα αφιερωμένα στο θέμα της σχολικής υγιεινής και σε γενικότερες υγιεινιστικές θεωρήσεις. Ουσιαστικά, όμως, μέχρι το 1904, που εκδόθηκε το έργο του Γεωργίου Βλάμου, είχαν προηγηθεί άλλα δύο έργα που το περιεχόμενό τους αφορούσε αποκλειστικά στην υγεία του μαθητή. Η δημοσίευση, συνεπώς, του ογκώδους συγγράμματος με τίτλο, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου*⁶, είναι η πρώτη εκτενής μονογραφία που γράφτηκε για το συγκεκριμένο θέμα στην Ελλάδα και αποτελεί διασκευή αντίστοιχου γερμανικού εγχειριδίου από τους συγγραφείς Burgerstein και Netolitzky⁷. Ενώ μέχρι τότε οι δημοσιεύσεις σχετικά με την αντιμετώπιση ζητημάτων υγιεινής του σχολείου ήταν περισσότερο θεωρητικές, με τη μελέτη του Βλάμου απεικονίζεται ότι χρήσιμο γι' αυτό το σπουδαίο θέμα είχε ειπωθεί και είχε γραφεί εκείνη την εποχή στην Εσπερία. Για πρώτη φορά γίνεται τέτοια συστηματική ενασχόληση και λεπτομερής αναφορά των επιστημονικών

³ Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Υγιεινή προληπτική...*, ό.π., σ. ε'.

⁴ Ο.π., σ. 16.

⁵ Αριστοτέλης Σ. Μαλτής, Σταύρος Ι. Καραΐας, *Σχολική Υγιεινή*, έκ του Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων "Ανέστη Κωνσταντινίδου", ἐν Αθήναις 1903, σσ. θ'-ι'. Στη σελίδα τίτλου το επώνυμο του ιατροῦ αναγράφεται στη γενική «Μαλτή». Στο τέλος, όμως, του προλόγου το επώνυμο γράφεται «Ματλής».

⁶ Βλ. Γεώργιος Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου*, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Αθήναις 1904. Πρβλ. βιβλιοκριτική στο έργο του Γ. Βλάμου στο: Β. Πατρίκιος, «Βιβλιογραφία», *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, τόμος Α', ἐν Αθήναις 1906, σσ. 241-244. Σε πολλές βιβλιογραφίες συναντάμε το όνομα στη γενική πτώση ως «Βλάμη». Πρόκειται προφανώς για λάθος που αναπαράγεται, καθώς στο τέλος του προλόγου του βιβλίου το όνομα γράφεται «Γεώργιος Βλάμος», ενώ στο φύλλο της σελίδας τίτλου το όνομα του συγγραφέα στη γενική είναι «Βλάμου».

⁷ Ο Γ. Βλάμος αναφέρει στη βιβλιογραφία του τη δεύτερη έκδοση. Βλ. Burgerstein L., Netolitzky A., *Handbuch der Schulhygiene*, 2. Aufl., Jena 1902. Η πρώτη έκδοση έγινε στην ίδια πόλη το 1895.

δεδομένων που ίσχυαν τότε, ενημέρωση για το τι συνέβαινε σε άλλες χώρες και την Ελλάδα, ενώ προτείνονται και λύσεις.

Το βιβλίο γράφτηκε στην Κρήνη της Μικράς Ασίας, όπου ο Βλάμος ήταν ιατρός. Ο ίδιος ήταν επίσης γνωστός σε περιορισμένο μάλλον αναγνωστικό κοινό, καθώς μία δεκαετία πριν από την έκδοση της *Υγιεινής του Σχολείου* είχε δημοσιευθεί και άλλο έργο του⁸. Η έρευνά μας, όμως, δεν εντόπισε άλλη δημοσίευση στη συνέχεια ούτε προέκυψαν βιογραφικά του στοιχεία.

Η Σμύρνη εκείνη την εποχή ήταν μεγάλο πνευματικό κέντρο, αλλά και από τους πιο αξιόλογους εκδοτικούς πυρήνες του μικρασιατικού ελληνισμού. Στις αστικές σχολές της, που αντιστοιχούσαν στα εξατάξια δημοτικά σχολεία της ελεύθερης Ελλάδας, υπήρχε μέριμνα και για τη σχολική υγιεινή. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο πρόγραμμα μαθημάτων της Ζ' τάξης οι μαθητές διδάσκονταν *Υγιεινή και Ασθένειες μολυσματικές*⁹, γίνονταν τακτικοί προληπτικοί εμβολιασμοί των μαθητών και οι επιδημίες αντιμετωπιζόνταν με το κλείσιμο του σχολείου ή την αποπομπή των μαθητών¹⁰.

Για την έκδοση του έργου του ο συγγραφέας κατέφυγε αρχικά στο κέντρο των γραμμάτων και των τεχνών, που ήταν τότε η Κωνσταντινούπολη. Όταν ήταν πρόεδρος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως ο Α. Χρηστίδης, ο Βλάμος του παρέδωσε το σύγγραμμά του σε μορφή χειρογράφου, με σκοπό να εκτυπωθεί από το Σύλλογο. Το έργο, όμως, δεν εκτυπώθηκε, παρ' όλο που ο τότε πρόεδρος του Συλλόγου αναγνώριζε την αναγκαιότητά του και το θεωρούσε εφάμιλλο των αντίστοιχων ευρωπαϊκών¹¹. Εικάζουμε ότι το σύγγραμμα δεν τυπώθηκε για οικονομικούς λόγους, καθώς ο όγκος των σελίδων απαιτούσε σίγουρα μεγάλο κόστος. Η άρνηση αυτή του Συλλόγου οδήγησε, τελικά, τον Βλάμο στην Αθήνα και συγκεκριμένα στη «Βιβλιοθήκη Μαρασλή».

Ο αναφερόμενος εκδοτικός οργανισμός χρηματοδοτήθηκε από τον Γρηγόριο Μαρασλή¹² και άρχισε την έκδοση των έργων του το 1897¹³. Η πρώτη

⁸ Πρόκειται για το έργο *Αί ιαματικά τῶν Χαλκιδέων πηγαί ἢ Τὰ Λίτζα τοῦ Τσεσμὲ*, Τύποις «Ἀμαλθείας», ἐν Σμύρνη 1894. (βλ. στο Φίλιππος Ἡλιοῦ-Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία...*, ὁ.π., τὸν α.α. 1894.13).

⁹ βλ. Χρῖστος Σολδάτος, *Ἡ εκπαιδευτικὴ καὶ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας (1800-1922)*, τόμος Β', Αθήνα 1989, σ. 18.

¹⁰ Ὁ.π., σσ. 42-43.

¹¹ βλ. «Συνεδρία Μ' τῆς Βιολογικῆς Ἐπιτροπῆς στίς 3 Φεβρουαρίου 1899» στο Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τόμος ΚΖ', Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900, σσ. 55-56.

¹² Γρηγόριος Μαρασλῆς (Ὁδησός 1831-1907): ὁμογενῆς που ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Ὁδησό τῆς Ρωσίας, πόλη στὴν ὁποία διετέλεσε δήμαρχος ἐπὶ 16 ἔτη καὶ, με τὶς εὐεργεσίες του, τὴν ἀνέδειξε εφάμιλλη τῶν μεγαλοπόλεων τῆς Δυτικῆς Ευρώπης τῆς ἐποχῆς. Ἰδρυτῆς πολλῶν ἐλληνικῶν εκπαιδευτηρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Αθήνα, τὴ Φιλιππούπολη, τὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Χάρη στίς δικές του δωρεές κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποπεράτωση τοῦ Διδασκαλείου στὸ Κολωνάκι σε οικόπεδο που εἶχε δωρίσει στὸ δημόσιο ἡ μονὴ Ἀσωμάτων Πετρακῆ. Για τὸ λόγο αὐτὸ ὀνομάστηκε καὶ τὸ διδακτήριό «Μαράσλειον» καὶ ἀργότερα «Μαράσλειος Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία».

δημοσίευση της «Βιβλιοθήκης» ήταν ο πρώτος τόμος από τους πέντε συνολικά του έργου του Ernst Curtius, *Ελληνική Ιστορία*, που μετέφρασε στα ελληνικά ο Σπ. Π. Λάμπρος¹⁴. Πρωτεργάτες της ίδρυσης της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» υπήρξαν οι Λύσανδρος Χατζηκώνστας και Διονύσιος Θερεϊανός, οι οποίοι συνεργάστηκαν για την επίτευξη των στόχων της. Οι ενέργειές τους μάλιστα είχαν τη στήριξη των σημαντικότερων Αθηναίων λογίων της εποχής¹⁵. Η Βιβλιοθήκη εξέδωσε σημαντικά επιστημονικά, φιλολογικά και ιστορικά έργα, πρωτότυπα ή μεταφράσεις, τα οποία είχαν σημαντική συμβολή στην πνευματική πρόοδο και την παιδεία του συνόλου του ελληνισμού¹⁶, καθώς μέσα από αυτά γινόταν γνωστή η ευρωπαϊκή σκέψη¹⁷. Στον κατάλογο λοιπόν αυτών των έργων συμπεριλαμβάνεται η *Υγιεινή του Σχολείου*, του Γεωργίου Βλάμου, που αποτελείται από σελίδες δ'+1023, με 218 εικόνες και πολλούς πίνακες εντός του κειμένου. Μετά τις πρώτες σελίδες με τα εκδοτικά στοιχεία, σε δύο χωριστά φύλλα ο συγγραφέας αφιερώνει το βιβλίο στον πατέρα του Αντώνιο Βλάμο και στον Λύσανδρο Γ. Χατζηκώνστα, πρώτο επιμελητή της βιβλιοθήκης, ο οποίος είχε πεθάνει την ίδια χρονιά¹⁸.

Την εποχή αυτή οι κυρίαρχες ιατρικές αντιλήψεις θεωρούσαν ως αποκλειστικό μέσο μετάδοσης των επιδημικών νοσημάτων τον αέρα. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις της Μικροβιολογίας για το ρόλο των μικροβίων στη μετάδοση ασθενειών, όπως η ευλογιά, ο κοκίτης, η χολέρα, η πανώλης, ο τύφος, η μηνιγγίτιδα και η ελονοσία, αλλά και των παιδικών νοσημάτων (διφθερίτιδα, οστρακιά, ιλαρά, ερυθρά, παρωτίτιδα), δεν είχαν επικρατήσει ακόμη στα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Στην καταπολέμηση αυτών των δοξασιών, είχε σημαντική συμβολή το βιβλίο του Βλάμου, το οποίο κυκλοφορούσε ευρέως και στις βιβλιοθήκες των διδασκαλικών συλλόγων¹⁹.

Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Βασίλειο Γ. Παπαγεωργίου, δημοδιδάσκαλο στα Βραχνέικα Πατρών, οι δάσκαλοι που διορίζονταν την εποχή αυτή στα σχολεία

¹³ Βλ. Απ. Γ. Παπαϊωάννου, «Ένα γράμμα του Ν.Γ. Πολίτη προς τον Δ. Θερεϊανό για το έγκυκλοπαιδικό Λεξικό του 1889», *Λαογραφία*, Δελτίον της Έλληνικής Λαογραφικής Έταιρείας, τόμος ΛΒ' (32) 1979-1981, Αθήναι 1982, σ. 17.

¹⁴ Βλ. Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, «Ανέκδοτα γράμματα στον Διονύσιο Θερεϊανό» στο *Άμνηστος στη μνήμη του Φώτη Αποστολόπουλου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1984, σημ. 28, σ. 345.

¹⁵ Για το γράμμα του Λ. Χατζηκώνστα προς τον Δ. Θερεϊανό και τα σχόλια σε αυτό βλ. αναλυτικά Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, «Ανέκδοτα γράμματα...», *ό.π.*, σσ. 355-358.

¹⁶ Βλ. Χρίστος Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση...*, *ό.π.*, τόμος Β', σ. 205.

¹⁷ Βλ. Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, «Ανέκδοτα γράμματα...», *ό.π.*, σ. 357.

¹⁸ Του έργου του Βλάμου προηγείται τετρασέλιδο βιογραφικό του Λύσανδρου Γ. Χατζηκώνστα (Θεσσαλονίκη 1850 – Marienbad Αυστρίας 1904), διδάκτορος της φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Τύμπινγκεν. Με την επιστροφή του από τη Γερμανία, ο Χατζηκώνστας αρχικά διετέλεσε διευθυντής των Ζαριφείων διδασκαλείων της Φιλιππούπολης και στη συνέχεια διευθυντής της Ελληνεμπορικής Σχολής Οδησσού. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του στην ίδρυση της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή», της οποίας υπήρξε επιμελητής από το 1897 και μεταφραστής γερμανικών έργων ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας.

¹⁹ Ζ. Στρατιδάκης, *Η διαμόρφωση του σχολικού και διδακτηριακού δικτύου...*, *ό.π.*, σημ. 375, σσ. 97-98.

ήταν «ἄμοιροι παντελῶς τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς». Επιπλέον, το αρμόδιο υπουργείο δεν είχε κάνει καμία ενέργεια να δαπανήσει χρήματα, ώστε να παρέχει στους δασκάλους τα κατάλληλα βιβλία ή εγχειρίδια Σχολικῆς Ὑγιεινῆς. Το κενό αυτό προσπαθούσε να καλύψει το - ἄριστο στο είδος του - σχετικό εγχειρίδιο του Γεωργίου Βλάμου. Το σημαντικό πρόβλημα όμως ήταν ότι «τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι λίαν δύσωνον, δύσχρηστον καὶ πάνυ λίαν ! δυσπρόσιτον εἰς τὰ ὑπερτροφικὰ (sic) τῶν Δημοδιδασκάλων βαλάντια»²⁰.

Ἡ καινοτομία του συνίσταται στις ιδέες που προωθούνται στο βιβλίο και αφορούν στην εκπαιδευτική διαδικασία και στην επίδραση που έχει για τη μεταγενέστερη πορεία της Σχολικῆς Ὑγιεινῆς στην Ελλάδα. Πρόκειται για το πρώτο ἔργο, ο συγγραφέας του οποίου ασχολείται εκτενῶς με ποικίλα ζητήματα σχολικῆς υγιεινῆς και ορίζονται συγκεκριμένες προδιαγραφές για την υγιεινή του σχολείου, περισσότερες διευρυμένες σε σχέση με τα αλληλοδιδασκτικά πρότυπα. Αποτελεῖ κατὰ συνέπεια ἔργο πρωτοποριακό για την εποχή του και σταθμὸ στην πορεία συγκρότησης του ενδιαφέροντος για τη σχολικὴ υγιεινὴ στη χώρα μας, λίγα χρόνια πριν ἀπὸ τὴ σύσταση του Γραφείου Σχολικῆς Ὑγιεινῆς.

Δείγμα του επιστημονικοῦ τρόπου που εἶναι γραμμένο το βιβλίο εἶναι η πλουσιότατη ξενόγλωσση βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος, το ευρετήριο ονομάτων και πραγμάτων, καθώς και οι διορθώσεις και οι προσθήκες. Ἀπὸ το ξεφύλλισμα και μόνο του συγγράμματος εντύπωση προκαλεῖ το πλήθος των στατιστικῶν παρατηρήσεων και των φωτογραφιῶν που περιέχονται σε αὐτό. Χαρακτηριστικό του τρόπου παρουσίασης του ἔργου εἶναι ὅτι ο Βλάμος για τα περισσότερα ζητήματα εξετάζει τι εφαρμόζεται στα ἄλλα κράτη, κάνοντας ὅμως ταυτόχρονα αναφορές και για τα ισχύοντα στην Ελλάδα, ἀκόμα και για τα ελληνικά σχολεία στην Τουρκία. Ὅλα αὐτά τα στοιχεία ἀποδεικνύουν ὅτι ο συγγραφέας διέθετε ἄρτια επιστημονικὴ ἐπάρκεια του θέματος και εἶχε μελετήσει πολλά παρόμοια ἔργα, κυρίως γερμανικά.

Πριν ἀπὸ τὴν παρουσίαση των κεφαλαίων προηγείται μικρὴ εἰσαγωγή, ὅπου παρουσιάζονται πολὺ σύντομα ἀπὸ τὴν ιστορία της παιδαγωγικῆς οι προτεραιότητες που δόθηκαν στην ἐκπαίδευση των παιδιῶν ἀπὸ τους ἀρχαίους Ἕλληνες μέχρι το 1786. Το ἔτος αὐτὸ ἐκδίδεται το ἔργο του Joh. Peter Frank (1745-1821), «System einer vollständigen medecinischen Polizeii», ὅπου γίνεται λόγος για τὴν ἀρνητικὴ ἐπίδραση που μπορεῖ να ἔχει ἡ σχολικὴ φοίτηση στην υγεία και προτείνεται ἡ σωματικὴ ἀγωγή των παιδιῶν. Πρόκειται ἐπομένως για ἔργο ορόσημο που συνέβαλε στην προώθηση και τὴ θεμελίωση της σχολικῆς υγιεινῆς.

Ὅπως ἀναφέραμε, ἡ εἰσαγωγή γράφτηκε στην Κρήνη το Δεκέμβριο του 1903, ὁπότε ἡ συνοπτικὴ ιστορικὴ εξέλιξη της σχολικῆς υγιεινῆς φθάνει μέχρι τότε, δεν παραλείπει ὅμως ο Βλάμος να ἀναφερθεῖ και στο διεθνὲς συνέδριο

²⁰ Βλ. Βασίλειος Γ. Παπαγεωργίου, «Σχολικοὶ ἰατροὶ καὶ ἐποπτεία ὑγιεινῆ τῶν σχολείων», ἐφ. *Ἀλήθεια*, Εἰκονογραφημένη Ἀνεξάρτητος Ἐφημερὶς Ἐκδομένη κατὰ Κυριακὴν. Πανελληνιοῦ Παγκόσμιου. Ἔτος Γ'-Περίοδος Β', Ἀθῆναι, ἀριθ. φ. 254-30, Κυριακὴ 26 Ἰουλίου 1909, σ. 238.

Σχολικής Υγιεινής που θα γινόταν στη Νυρεμβέργη το Πάσχα του 1904. Αφού επισκοπεί τα σημαντικά γεγονότα και τους ερευνητές που υπογραμμίζουν την ανάπτυξη της υγιεινής του σχολείου στις ευρωπαϊκές χώρες, εξετάζει το ζήτημα της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η κατάσταση των δημοτικών σχολείων, όπως απεικονιζόταν από εκθέσεις επιθεωρητών, ήταν άθλια μέχρι την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ' (1895), με τον οποίο άρχισε η βελτίωση και δόθηκε η αρμόζουσα προσοχή στο θέμα αυτό.

Στη συνέχεια μελετά τα ποσοστά φοίτησης των μαθητών σε άλλα κράτη, για να διαπιστώσει ότι η Ελλάδα υστερεί και σε αυτό τον τομέα. Έτσι, από το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της χώρας φοιτούσαν μόνο 8 % των αγοριών και 4 % των κοριτσιών. Στο τέλος της εισαγωγής ο Βλάμος ορίζει ότι σκοπός της υγιεινής του σχολείου είναι «ή έν (sic) τῶ σχολείῳ ἐπίβλεψις πρὸς ἀρμονικὴν καὶ ὑγιᾶ ἀνάπτυξιν τῶν τε διανοητικῶν καὶ σωματικῶν τοῦ παιδὸς δυνάμεων». Αποκαλύπτει επίσης ότι, πριν από τη συγγραφή του βιβλίου, επισκέφθηκε πολλά νέα σχολεία (Βερολίνο, Βιέννη, Μόναχο, Παρίσι) και εκθέσεις υγιεινής, ενώ μελέτησε και μεγάλο αριθμό ειδικών έργων.

Το έργο διαιρείται σε τέσσερα μεγάλα μέρη. Στο πρώτο μέρος αναφέρεται στην οικοδομή του σχολείου και τις νομοθετικές προδιαγραφές που ίσχυαν σε άλλα κράτη, αλλά και στην Ελλάδα. Ειδικότερα, η οικοδομή του σχολείου αφορά στο οικόπεδο, το οίκημα, το διδακτήριο, το φωτισμό, τον αερισμό, τη θέρμανση, τα θρανία, τους ορθοστάτες, το γυμναστήριο, τα λουτρά, τα αφοδευτήρια και το νερό.

Το οικόπεδο, κατ' αρχάς, έπρεπε να περιλαμβάνει το σχολείο, τα αφοδευτήρια, τον κήπο και τον περίβολο για παιδιές και γυμναστική. Σε ό,τι αφορά στην ισχύουσα ελληνική νομοθεσία, ο συγγραφέας αναφέρεται στην εγκύκλιο της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1897 και σε άρθρα του Β.Δ. της 17^{ης} Μαΐου 1894. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη διάδοση των σχολικών κήπων στα διάφορα κράτη, αλλά και στην Ελλάδα, όπου από το 1891 και μετά επισημαίνεται η σημασία του από παιδαγωγική και υγιεινή άποψη.

Ο καλύτερος προσανατολισμός του οικήματος θεωρείται ο νότιος και ο νοτιοανατολικός, γιατί επιτρέπουν τον καλύτερο φωτισμό του διδακτηρίου και το προφυλάσσουν από τους ανέμους. Ανάλογα με τον τόπο, το είδος, το σκοπό και τους πόρους του σχολείου, το οίκημα πρέπει να περιλαμβάνει τα διδακτήρια, αίθουσα εξετάσεων και τελετών, διδακτήριο ιχνογραφίας, διδακτήριο μουσικής, διδακτήριο φυσικής και χημείας, εφορείο με μητρώο για τα αρχεία του σχολείου, διευθυντήριο, αίθουσα δασκάλων, θυρωρείο, βιβλιοθήκη, οργανοθήκη, ιματιοφυλάκια, φυλακές, εργαστήρια, λουτρά, υπόστεγο γυμναστήριο και κατοικία για το δάσκαλο στα χωριά και στις κώμες. Ο Βλάμος κάνει εκτενή αναφορά σε βασικούς όρους οικοδόμησης του σχολείου, δηλαδή στην απόσταση από τα γειτονικά κτήρια, το πάχος των τοίχων, το ισόγειο δάπεδο, τη στέγαση και τις κλίμακες. Παραθέτει γι' αυτό τις σχετικές διατάξεις του Β.Δ. του 1894, ενώ κάνει εκτενή ανάλυση για το τι ίσχυε σε άλλες χώρες. Μετά τη διαπραγμάτευση

των γενικών μέτρων για το σχολείο, παρατίθενται οι τύποι των δημοτικών σχολείων που εξέδωσε το Υπουργείο Παιδείας το 1898, καθώς και διαγράμματα και πληροφορίες για σχολεία όλων των βαθμίδων από διάφορα κράτη.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στο διδακτήριο, για το οποίο εξετάζονται χωριστά το μέγεθος και το σχήμα του, το μέγεθος και η διάταξη των παραθύρων, οι τοίχοι, ο φωτισμός, η θέρμανση, ο αερισμός και τα θρανία. Δίνονται γι' αυτό οι διαστάσεις που εφαρμόζονταν σε διάφορες χώρες, ενώ γίνονται και μερικές αναφορές για το την ισχύουσα νομοθεσία στην Ελλάδα. Έτσι, σύμφωνα με το Β.Δ. του 1894, το ελάχιστο όριο ύψους ορίζεται στα 4 μ. και ο αναγκαίος αναπνευστικός χώρος για κάθε μαθητή στα 5 κ.μ. Τα μεταγενέστερα, όμως, διαγράμματα του Υπουργείου απαιτούσαν 6,87-6,90 κ.μ. ανά μαθητή. Μετά την περιγραφή των γενικών ορίων του διδακτηρίου, ακολουθεί η εξέταση των μερών που περιλαμβάνει η επιφάνειά του, δηλαδή της έδρας του δασκάλου, των θρανίων, της θερμάστρας και των διαδρόμων μεταξύ των θρανίων. Ως προς τον αριθμό των παιδιών κάθε διδακτηρίου ίσχυε το άρθρο 7 του νόμου ΒΤΜΘ', με βάση το οποίο σε καμία τάξη κοινού ή πλήρους δημοτικού σχολείου δεν επιτρεπόταν να υπάρχουν περισσότεροι από 50 μαθητές. Μολονότι, όμως, υπήρχε συμφωνία μεταξύ υγιεινής και παιδαγωγικής σχετικά με τον απαιτούμενο αριθμό των μαθητών στα διδακτήρια, φαίνεται ότι οι διατάξεις στις ελληνικές αίθουσες διδασκαλίας παραβιάζονταν, καθώς υπήρχε συνωστισμός μαθητών.

Ο πλέον κατάλληλος φωτισμός για την όραση των μαθητών θεωρείται ο μονοπλάγιος από τα αριστερά, ενώ όλες οι άλλες δυνατότητες φωτισμού της αίθουσας επικρίνονται, διότι είναι επιβλαβείς για την υγεία. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα καθιστούν περιττό τον τεχνητό φωτισμό, εκτός από τα λύκεια, όπου οι μαθητές μελετούν και το απόγευμα. Στα υπόλοιπα ελληνικά δημόσια σχολεία δε γινόταν χρήση λυχνίας. Αντίθετα, ο τεχνητός φωτισμός επιβαλλόταν στα σχολεία των βορειών χωρών της Ευρώπης όπου το φως της ημέρας ήταν περιορισμένο.

Στη συνέχεια διαπραγματεύεται εκτενέστατα ό,τι σχετίζεται με τον αέρα του διδακτηρίου, τη ζωτική του σημασία για τη μακρόχρονη παραμονή πολλών μαθητών στο σχολείο και τους παράγοντες που συμβάλλουν στη μόλυνσή του, ώστε να διαμορφώνονται ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στις αίθουσες διδασκαλίας. Από τους πλέον σημαντικούς παράγοντες μόλυνσης του αέρα της αίθουσας είναι ο τεχνητός φωτισμός, που στην Ελλάδα χρησιμοποιούνταν μόνο στα σπουδαστήρια των λυκείων.

Στο κεφάλαιο για τη θέρμανση επισημαίνεται από την αρχή ότι η ενασχόληση με την αναγκαιότητα και την ανάπτυξη του συστήματος θέρμανσης δεν υπήρξε τόσο έντονη στην Ελλάδα όσο στις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες εξαιτίας των ευνοϊκών κλιματολογικών συνθηκών. Ωστόσο, ο ψυχρός χειμώνας των βόρειων και ορεινών περιοχών καθιστούσε απαραίτητη την πρόνοια για τη θέρμανση ενός νεοανεγειρόμενου σχολείου. Στη συνέχεια αναλύονται διεξοδικά

οι βασικές αρχές που πρέπει να ισχύουν για τη θέρμανση και τα διάφορα είδη της. Βασικό κριτήριο για την επιλογή μεταξύ τοπικής και κεντρικής θέρμανσης για τα ελληνικά σχολεία θεωρεί την οικονομική κατάσταση κάθε σχολείου.

Στο κεφάλαιο για τον αερισμό παρουσιάζει τρόπους ανανέωσης του αέρα της αίθουσας και απομάκρυνσης των επιβλαβών αερίων και ουσιών με φυσικό ή τεχνητό αερισμό.

Από τα βασικά μέρη της σχολικής επίπλωσης είναι το θρανίο, που απασχόλησε τη σχολική υγιεινή, γιατί θεωρήθηκε ένας από τους βασικότερους παράγοντες πρόκλησης μυωπίας και σκολίωσης. Στην Ελλάδα οι διαστάσεις της κατασκευής των θρανίων καθορίστηκαν με το Β.Δ. της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1898. Όμως, οι διαστάσεις αυτές θεωρήθηκαν ελαττωματικές από τον Θ. Μιχαλόπουλο, ο οποίος κατασκεύασε 7 μεγέθη δίδρων θρανίων. Το νέο θρανίο είχε σταθερά όλα τα μέρη, εκτός από το γραφείο, ενώ οι διαστάσεις ήταν ανάλογες με το ανάστημα των μαθητών. Σύμφωνα με τον Γ. Βλάμο, το θρανίο του Μιχαλόπουλου υπερτερεί και από τα καλύτερα ευρωπαϊκά, όπως του Kunze. Επιπλέον, παρουσιάζει καινοτομία σε ό,τι αφορά στη βιβλιοθήκη του.

Στη συνέχεια εξετάζει με συντομία τους ορθοστάτες, το γυμναστήριο, τα λουτρά, τα αφοδευτήρια και το νερό. Ιδιαίτερα προβάλλει τα λουτρά των σχολείων της Γοτίγγης, ενώ για την αποφυγή του τύφου, προτείνει το βράσιμο και το φιλτράρισμα του νερού.

Το δεύτερο βιβλίο πραγματεύεται με κάθε λεπτομέρεια την υγιεινή της διδασκαλίας. Αρχικά εξετάζει την ηλικία φοίτησης των παιδιών στο σχολείο και αναφέρεται στους κανονισμούς διαφόρων κρατών, αλλά και ότι ίσχυε στην Ελλάδα, όπου η φοίτηση άρχιζε στο 7^ο έτος. Αντίθετα, στη Μικρά Ασία δεν υπήρχε κανένας κανονισμός και ο χρόνος έναρξης της φοίτησης των μαθητών ρυθμιζόταν από τη βούληση των γονέων. Με βάση τις έρευνες του Boyd, για την ελάχιστη αύξηση του εγκεφάλου μετά το 7^ο έτος, ο Βλάμος θεωρεί ότι το έβδομο έτος ή το τέλος του έκτου είναι η καταλληλότερη ηλικία έναρξης της φοίτησης για υγιή παιδιά σε εύκρατα κλίματα.

Για το θέμα της διάκρισης των φύλων και της ανώτερης παιδείας των κοριτσιών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το γυναικείο φύλο διαθέτει δυνατότητα για ανώτερες σπουδές, γεγονός που είχε αποδειχθεί και από έρευνες για τις πνευματικές ικανότητες μεταξύ αγοριών και κοριτσιών.

Στην Ελλάδα όλη η οργάνωση της δημοτικής και της γυμνασιακής εκπαίδευσης είχε οργανωθεί από τον Όθωνα και βασιζόταν στα βαυαρικά πρότυπα του κλασικού ή ανθρωπιστικού προσανατολισμού. Σε αντίθεση όμως με τη Βαυαρία, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηριζόταν από μονομέρεια, καθώς παραμελήθηκε η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Με το πρόγραμμα των μαθημάτων ασχολήθηκαν πολλοί λόγιοι, νομοθέτες και εταιρείες. Το 1892 εκδόθηκε πρόγραμμα από την Επιστημονική Εταιρεία Αθηνών και το 1899 ο υπουργός παιδείας Ευταξίας σχεδίαζε εκπαιδευτικά νομοσχέδια που δεν υποβλήθηκαν εξαιτίας της παραίτησής του. Πρόγραμμα επίσης

συντάχτηκε και από την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή στην Κωνσταντινούπολη το 1900. Πρόκειται για άκαρπες προσπάθειες που ακυρώθηκαν από τους υπεύθυνους της εκπαίδευσης χωρίς μάλιστα να γίνουν καλύτερες αντιπροτάσεις. Η ουσία ήταν ότι δεν επικεντρώθηκε το ενδιαφέρον από τους υπεύθυνους εκεί που έπρεπε, δηλαδή στην «ανάγκη ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος μεθοδικής κλασικής μετὰ πρακτικῆς παιδείσεως κοινού καὶ ὁμοιομόρφου ἐν ἅπασιν τοῖς σχολείοις». Με θέματα σχολικής υγιεινῆς, μολονότι δεν ἔθετε το πρόγραμμα μαθημάτων ως προτεραιότητα, ασχολήθηκε και το πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο (ἀνοιξη 1904). Ο Βλάμος εγκρίνει ἀκόμη τη γνώμη που διατυπώθηκε ἀπὸ τον Μ. Αυθεντόπουλο σε ομιλία του στην Κωνσταντινούπολη για το ὅτι την ευθύνη σύνταξης των προγραμμάτων ἔχουν οἱ παιδαγωγοί, ἀλλὰ διαφωνεῖ με τον πλήρη αποκλεισμό των ιατρῶν. Εξετάζει ἐπίσης τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης ἀπὸ ψυχολογική και φυσιολογική ἀποψη, τις μεθόδους μέτρησης της διανοητικῆς κόπωσης των μαθητῶν, το ζήτημα της κατάλληλης ὥρας για την ἔναρξη της διδασκαλίας, τη διάρκεια των μαθημάτων, τα διαλείμματα, την κατάταξη των μαθημάτων, τη μεσημβρινή διδασκαλία, τα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης της Πρωσίας, τη διδασκαλία της υγιεινῆς και ἐπισημαίνει τη σπουδαιότητα που ἔχει ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξη για τη διανοητικὴ.

Στα υπόλοιπα κεφάλαια του δευτέρου βιβλίου διαπραγματεύεται θέματα που αναφέρονται στην κατ' οἶκον μελέτη του μαθητῆ, τις εξετάσεις, τις διακοπές και τις γιορτές, τα βιβλία, τις πλάκες και τον πίνακα, τη γραφή, την ιχνογραφία, τη γυμναστική, τις παιδιές, τις εκδρομές και τις περιηγήσεις των μαθητῶν, τις αποδημίες κατὰ τις διακοπές, την ιππική και το χορό, την κωπηλασία και την κολύμβηση, την ὠδική, τις ποινές, τη διαίτα των μαθητῶν, τα νηπιαγωγεία και την τεχνικὴ εκπαίδευση.

Εξετάζει, ἀκόμη, τα ελληνικά διδακτικά βιβλία ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀποψη, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀκαλαιόθητα και δεν ανταποκρίνονται στους ὅρους της υγιεινῆς²¹. Πρόνοια για τη συγγραφή και τη διδακτικὴ ὕλη ἔλαβε ο νόμος ΒΤΓ' της 10^{ης} Οκτωβρίου 1895. Επίσης, ο νόμος της 28^{ης} Οκτωβρίου 1895 ορίζει ὅτι στα δημοτικὰ σχολεία «τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τῶν κατωτέρων τάξεων δὲν πρέπει νὰ εἶναι μικρότερα τῶν 12 στιγμῶν, τῶν δὲ λοιπῶν τῶν 11 στιγμῶν». Αντικείμενο σχολιασμοῦ ἀπὸ το συγγραφέα ἀποτελεῖ και ο περιορισμὸς του ενδιαφέροντος ἀπὸ το Α' Εκπαιδευτικὸ Συνέδριο μόνο για την ὕλη των βιβλίων και ἡ ἀδιαφορία για την ἐξωτερικὴ τους μορφή.

Αναφορικά με τη γυμναστική, ἐπισημαίνει τη σπουδαιότητά της και για το γυναικεῖο φύλο, ἀναφέρεται στην κατάρτηση της στρατιωτικῆς γυμναστικῆς,

²¹ Παρόμοιες ἀπόψεις για τα διδακτικά βιβλία διατυπώθηκαν και ἀπὸ τον Κωνστ. Παπαγιάννη στην εισηγήσή του, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο: *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σ. 144.

καθώς και στο νόμο της 31^{ης} Ιουλίου 1899, ο οποίος θεωρούσε τη γυμναστική από τα πρωτεύοντα μαθήματα και είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα.

Στο τρίτο βιβλίο ο Γεώργιος Βλάμος μελετά τα νοσήματα του σχολείου. Με βάση ιατρικές έρευνες, συμπεραίνει ότι το σχολείο έχει αναμφισβήτητη επίδραση σε πολλές ασθένειες και αλλαγές που συμβαίνουν στο παιδί. Ασχολείται εκτενώς με τις παθήσεις της σπονδυλικής στήλης και εξετάζει τις ιατρικές θεωρίες για τα αίτια της σκολίωσης. Τελικά, καταλήγει υπέρ της θεωρίας των Hermann Meyer, Dally, Schenk, Vogt και Volkmann, γιατί εξηγείται καλύτερα η καθ' ἑξιν σκολίωσις, που ονομάζεται έτσι από τον εθισμό της σπονδυλικής στήλης στην καθημερινή θέση καθίσματος. Τα κεφάλαια που ακολουθούν αναφέρονται στην υπεραϊμία του εγκεφάλου, στα ψυχικά και νευρικά νοσήματα, τη βραδυγλωσσία και τον αυνανισμό. Λεπτομερής παρουσίαση γίνεται στις ανωμαλίες διαθλάσεων των οφθαλμών, για τις οποίες, συνοπτικά, ευθύνονται η συνεχής διανοητική κόπωση, ο ανεπαρκής φωτισμός του διδασκαστηρίου, η χρήση ακατάλληλων θρανίων και η εκτύπωση βιβλίων με μικρά στοιχεία. Ακόμη κάνει λόγο για τα νοσήματα των αφτιών και συνιστά την εξέταση και θεραπεία της ακοής των μαθητών με την έναρξη της σχολικής φοίτησης. Στη συνέχεια εξετάζει τις συχνότερες περιπτώσεις ρινικών νοσημάτων, τη βρογχοκήλη, τις παθήσεις των δοντιών και τις πνευμονικές νόσους. Ο συγγραφέας ασχολείται με συντομία με τα οξέα λοιμώδη νοσήματα που ενδιαφέρουν τα σχολεία της Ελλάδας, τα νοσήματα του πεπτικού σωλήνα και των οργάνων της κυκλοφορίας, την αναιμία και την επιβλαβή επίδραση στην υγεία του μαθητή του καπνού και των οινοπνευματωδών ποτών.

Στο τέταρτο βιβλίο, τέλος, αφού εξετάζεται η αναγκαιότητα της ιατρικής εποπτείας του σχολείου προκειμένου να υλοποιηθούν οι όροι της υγιεινής, αναλύεται η εξέλιξη του θεσμού στα διάφορα κράτη.

Μερικά χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου του Βλάμου, σε συνεδρίαση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (16 Ιανουαρίου 1911), ο Λ. Λιμαράκης πρότεινε την κήρυξη διαγωνισμού για τη σύνταξη κατάλληλου συνοπτικού εγχειριδίου σχολικής υγιεινής, «εϋωνοτάτου», για χρήση των καθηγητών και των φοιτητών στα Διδασκαλεία. Ο Λιμαράκης αναφέρθηκε στο βιβλίο του Βλάμου και αναγνώρισε την ποιότητά του, διατύπωσε, όμως, επιφυλάξεις, επειδή «διὰ τὴν τοιαύτην χρῆσιν εἶναι ὀγκῶδες καὶ ἴσως ὑπὸ πολλῶν θεωρεῖται καὶ οὐχὶ εϋωνον». Τελικά, ο διαγωνισμός έγινε και βραβεύτηκε το *Ἐγχειρίδιον Σχολικῆς Ὑγιεινῆς* του Νίκου Τριανταφυλλίδη, ιατροῦ της εταιρείας των Ανατολικῶν σιδηροδρόμων²².

Η ελλανόδικος επιτροπή αποτελούνταν από τον καθηγητή Δ. Σάρο και τους ιατρούς Θ. Φλωρά και Μ. Μωυσεΐδη, ο οποίος ανέγνωσε και την έκθεση της

²² Βλ. «Συνεδρία ΑΧΠΓ'. (Ἐκτακτος εἰδική). Τῆ 16 Ἰανουαρίου 1911», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμος ΛΓ', Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1914, σ. 8.

επιτροπείας «τοῦ περὶ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς διαγωνίσματος». Ο Μωυσειδης, αφού αναφέρει ότι το έργο ανταποκρίνεται σχεδόν σε όλους του όρους του διαγωνισμού, επισημαίνει λεπτομερώς όλες τις ελλείψεις του. Μία από αυτές είναι ότι ο Τριανταφυλλίδης δεν αναφέρει πουθενά στο έργο του το βιβλίο του Γ. Βλάμου, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου*, μολονότι ήταν προφανές ότι έκανε ευρεία χρήση του σε πολλά σημεία²³.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι το έργο του Βλάμου συνέβαλε στην εξέλιξη της σχολικῆς υγιεινῆς και στην εισαγωγή των διδαγμάτων της στην Ελλάδα. Δεδομένου ότι αυτή την εποχή δεν υπήρχε οργανωμένη υπηρεσία επίβλεψης της υγιεινῆς των σχολείων, τέτοιες εκδόσεις προήγαγαν τα ζητήματα που αφορούσαν στην υγεία του μαθητή. Μέσα από αυτές, έστω και διασκευές, έφταναν στη χώρα μας οι σύγχρονες αρχές της υγιεινῆς, απαραίτητες για την ανόρθωση της εκπαίδευσης. Στα επόμενα χρόνια βέβαια τυπώθηκαν πολλές μονογραφίες για τη σχολική υγιεινή και το έργο του Βλάμου θεωρήθηκε απαρχαιωμένο. Εντούτοις, παρέμενε το μοναδικό βιβλίο στο οποίο περιέχονταν και οι ελληνικές απόψεις για την υγιεινή των σχολείων, μέχρι την έκδοση ειδικών συγγραμμάτων από τον Εμμ. Λαμπαδάριο μετά τους βαλκανικούς πολέμους²⁴.

²³ Βλ. Μ. Μωυσειδης, «Ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπείας τοῦ περὶ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς διαγωνίσματος», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμος ΛΓ', Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1914, σσ. 31-36.

²⁴ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, σ. ια'.

ΕΝΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ: ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ

ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Πριν ακόμη αρχίσει να εφαρμόζεται ο νόμος ΒΤΜΘ¹, η κατάσταση των ελληνικών διδακτηρίων εξακολουθούσε να είναι άθλια, όπως προκύπτει από επιθεωρήσεις των διδακτηρίων το 1896¹. Σύμφωνα με έγγραφο της 14 Ιουλίου 1896 του επιθεωρητή Μιχαλόπουλου, στο κέντρο της Αθήνας από τα 28 συνολικά διδακτήρια τα 22 «ήσαν οὐ μόνον ἀκατάλληλα ἀλλὰ καὶ πάντη ἀνεπίδεκτα βελτιώσεως». Κάποια μάλιστα από αυτά παρέμεναν σε αυτή την κατάσταση και το 1901 που διεξήχθη το Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο². Την εποχή αυτή λοιπόν σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία, στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, οι μαθητές στεγάζονταν σε σχολικά κτήρια, τα οποία παλαιότερα χρησιμοποιούνταν ως υπόγεια και αποθήκες. Σε τέτοιες αίθουσες διδασκαλίας τα παιδιά παρέμεναν από 26 έως 36 ώρες την εβδομάδα, ενώ ο αριθμός των μαθητών σε κάθε αίθουσα υπερέβαινε τα όρια της παιδαγωγικής και της υγιεινής, καθώς συνωστίζονταν σε χώρους που δεν επαρκούσε ούτε για το ένα τρίτο από αυτούς³. Έτσι, υπήρχαν πολλά σχολεία, όπου στην ίδια αίθουσα συσσωρεύονταν περισσότεροι από 100 μαθητές, με ό,τι κινδύνους συνεπαγόταν αυτό για την υγεία τους, εξαιτίας του ανεπαρκούς αερισμού των αιθουσών και της μετάδοσης των μολυσματικών νοσημάτων. Επίσης, η διδασκαλία απέβαινε άκαρπη και δεν μπορούσε να πετύχει τους σκοπούς της, καθώς ο δάσκαλος ήταν αδύνατο να ασκήσει αποτελεσματικά τα εποπτικά του καθήκοντα⁴.

Από το 1896 και μετά η οικοδόμηση των διδακτηρίων ανατέθηκε σε ειδικά εποπτικά συμβούλια και στους επιθεωρητές. Ωστόσο, παρά τις φιλότιμες προσπάθειές τους και την αντικατάσταση πολλών σχολείων με άλλα καταλληλότερα, οι πρόοδοι που σημειώθηκαν ήταν ελάχιστες. Οι επιθεωρητές και οι δάσκαλοι είχαν επιφορτιστεί με αρμοδιότητες επιλογής κατάλληλου οικοπέδου για οικοδόμηση του σχολείου ή οικήματος για μίσθωση, χωρίς όμως να γνωρίζουν τους βασικούς όρους υγιεινής των σχολείων. Οργανωμένη υπηρεσία Σχολικής Υγιεινής δεν υπήρχε. Η επιλογή υγιεινού διδακτηρίου δεν

¹ Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως...*, ό.π., σ. 481.

² Βλ. Κωνστ. Παπαγιάννης, «Περί της υγιεινής των σχολείων εν Ελλάδι», στο: *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου. Εν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ό.π., σ. 136.

³ Ο.π., σ. 136.

⁴ Ο.π., σ. 137. Υπήρχαν ακόμη και σχολεία, όπου σε μια αίθουσα οι μαθητές υπερέβαιναν τους 150. (Βλ. παρόμοιες διαπιστώσεις στο: Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 111).

μπορούσε να γίνει από επιτροπή που είχε στη σύνθεσή της το νομάρχη, το δήμαρχο, τον αστυνόμο ή τον ειρηνοδίκη, όπως καθόριζε το Β.Δ. «περι τοῦ τρόπου διεξαγωγῆς τῶν δημοπρασιῶν»⁵. Δεν πρέπει να λησμονούμε ακόμη ότι τα περισσότερα σχολικά κτήρια είχαν κατασκευαστεί για να χρησιμεύσουν ως οικίες και, συνεπώς, ήταν λογικό να μην ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της σχολικής υγιεινής.

Ένα άλλο σημείο του νόμου ΒΤΜΘ' που δεν εφαρμοζόταν αφορούσε στο πρώτο άρθρο για την ηλικία έναρξης της φοίτησης στο σχολείο. Μολονότι καθοριζόταν ότι η αρχή έπρεπε να γίνεται με τη συμπλήρωση του έκτου έτους, οι επιθεωρητές φαίνεται ότι δεν μπορούσαν να ελέγξουν την αυστηρή τήρηση αυτής της διάταξης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, σε πολλά δημοτικά σχολεία στα χωριά, αλλά για συμφεροντολογικούς λόγους και σε κάποια ιδιωτικά των πόλεων, να φοιτούν παιδιά που δεν είχαν συμπληρώσει ούτε το πέμπτο έτος της ηλικίας τους. Επιπλέον, δεν εξετάζονταν όροι, όπως η σωματική και διανοητική εξέλιξη του παιδιού, αν ήταν ανάλογοι με την ηλικία κατάταξης που όριζε ο νόμος⁶.

Οι ανθυγιεινές συνθήκες των σχολείων περιγράφονται παραστατικά στα περιοδικά της εποχής. Το 1898, οι 160.000 μαθητές φοιτούσαν σε σχολεία που έμοιαζαν περισσότερο με τρώγλες ή φυλακές και είχαν θρανία αντάξιά τους. Η περίοδος της σωματικής ανάπτυξης των μαθητών συντελούσαν σε 2700 περίπου σχολεία (ενοικιαζόμενα και δημοτικά), τα οποία μόνο με θετικό χαρακτηρισμό έπρεπε να ονομάζονται έτσι, γιατί στην πραγματικότητα ήταν «στρεβλωτήρια»⁷. Παρά, λοιπόν, τα νομοθετικά μέτρα της περιόδου 1894-1899, οι παιδαγωγοί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα θεωρούσαν τα ανθυγιεινά διδακτήρια ως τη βασική αιτία της μείωσης του μαθητικού πληθυσμού και της διαρροής του μαθητικού δυναμικού μετά το πρώτο έτος φοίτησης⁸.

Παρόμοιες απόψεις επίσης διατυπώνει και ο Υπουργός Παιδείας Αθ. Ευταξίας⁹ στην αιτιολογική έκθεση κατά την υποβολή στη Βουλή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων το Δεκέμβριο του 1899¹⁰: «τὰ διδακτήρια ἦσαν

⁵ Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...]* 1934, ό.π., σ. 18.

⁶ Βλ. Κωνστ. Παπαγιάννης, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο *Πρακτικά τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ό.π., σ. 143.

⁷ Χ**, «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἀρ. 2, 15 Μαρτίου 1898, σ. 19.

⁸ Ἰωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ. 245.

⁹ Απόσπασμα από την αρχή της μεγάλης αιτιολογικής έκθεσης του Υπουργού Παιδείας δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*. Βλ. το τεύχος του περιοδικού με αριθμ. 11, 1 Ιουνίου 1899, σσ. 167-169.

¹⁰ Πρόκειται για νομοσχέδια της κυβέρνησης Θεοτόκη από τα οποία τα περισσότερα δεν ψηφίστηκαν και οδήγησαν σε παραίτηση τον αρμόδιο υπουργό. Από αυτά που ψηφίστηκαν είναι και ο νόμος «περί γυμναστικής». (Βλ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ό.π., τόμος δεύτερος, σ. κε' και σ. 21). Ο νομοθέτης προσπάθησε επίσης να αντιμετωπίσει τις ατέλειες του προηγούμενου νόμου ΒΤΜΘ', αναφορικά με την έλλειψη αποτελεσματικού κεντρικού ελέγχου για τα σχολικά κτήρια. (Βλ. σχετικά και Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σσ. 185-186).

τελείως ἀκατάλληλα πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ὅλως ἐπιβλαβῆ εἰς τὴν ὑγείαν τῶν νεαρῶν τῆς κοινωνίας βλαστῶν, συναγελαζομένων ἐν τρώγλαις ἀνηλίοις καὶ ὑγραῖς ἀποτελούσαις ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἶονεὶ παράρτημα βουστασίων, ποιμνιοστασίων, σταύλων ἢ γειτνιαζούσαις πρὸς βόθρους, στρατῶνας, σφαγεῖα, κτλ.»¹¹. Σε ἄλλο σημεῖο τῆς αιτιολογικῆς ἐκθεσῆς τῶν προτεινόμενων νομοσχεδίων, ὁ Εὐταξίας ἀσκεῖ κριτικὴ στο νόμο ΒΤΜΘ' καὶ ἐπισημαίνει τα θετικὰ καὶ τα ἀρνητικὰ του σημεία. Αναγνωρίζει ἀκόμη ὅτι με το συγκεκριμένο νόμο τέθηκαν οἱ βάσεις για τὴν ἀνέγερση τῶν κατάλληλων διδαστηρίων για τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση. Ἡ ἔλλειψή τους καὶ οἱ βλάβες που προκαλούνταν στην υγεία τῶν μαθητῶν ἀποτελούσαν κοινὴ διαπίστωση ὅλων ὄσων ἀσχολούνταν με τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ἐπιπλέον, αὐτὴ ἡ καθυστέρηση τῆς χώρας μας στο συγκεκριμένο τομέα, ὕστερα ἀπὸ εβδομήντα περίπου χρόνια ἀνεξαρτησίας, ἦταν σίγουρα ἓνα γεγονός που δεν τὴν τιμοῦσε. Καὶ ὅλα αὐτὰ, τὴ στιγμὴ που ἀκόμη καὶ χθες οἱ λαοὶ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου «ἐν τοῖς τελευταίοις αὐτῶν χωρίοις ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσιν ἀληθῆ μέγαρα τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως»¹². Ὡστόσο, οἱ διαπιστώσεις αὐτῆς του Εὐταξίας πρέπει νὰ ἴσχυαν καὶ για ἄλλες ευρωπαϊκῆς χώρες. Σύμφωνα με τὸν Λέφα¹³, στα τέλη του 19^{ου} αἰῶνα ἀνάλογη ἦταν ἡ κατάσταση καὶ στα δημοτικὰ σχολεῖα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας, ὅπως προέκυπτε ἀπὸ ἀντίστοιχες ἐπιθεωρήσεις στις χώρες αὐτῆς.

Για τὴν ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν προβλημάτων προτείνεται νὰ ἀυξηθοῦν οἱ τύποι τῶν διδαστηρίων ἀπὸ τέσσερις σε ἐννέα. Τα σχέδια θα συντάσσονται ἀπὸ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ Ὑπηρεσία του Ὑπουργείου Παιδείας, σύμφωνα με τὸς κανόνες τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς υγιεινῆς, οἱ ὁποῖοι θα καθορίζονταν με εἰδικὸ διάταγμα. Το διάταγμα ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα κοινῆς προσπάθειας του Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης, τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Ὑπηρεσίας καὶ του πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ τῆς Ὑγιεινῆς. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, που διατυπώνεται ἡ κριτικὴ για τα σχολικὰ κτήρια, δεν ὑπάρχουν ἀρνητικὰ σχόλια για τὸ διάταγμα του 1894¹⁴, τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε διαχρονικὴ ἰσχύ, καθὼς οἱ βασικῆς ἀρχῆς του για τὴν οἰκοδόμηση τῶν σχολείων με μερικῆς προσθήκες που ἐγέναν στα ἐπόμενα χρόνια ἔχουν ἐφαρμογὴ καὶ σήμερ¹⁵.

¹¹ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ [...] 1934*, σ. 18.

¹² Βλ. *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχεδία I. Αἰτιολογικὴ ἐκθεσις καὶ ἀγορεύσεις περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Ἀθήνα 1899, ὅπως παρατίθεται στο βιβλίο τῆς Ἐλένης Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτήρια...*, ὁ.π., ὑποσ. 1, σ. 186. Για τα νέα διδαστήρια τῶν δημοτικῶν σχολείων βλ. ἐπίσης Φιλόδημος, «Τὰ οἰκήματα τῶν ἑλληνικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ε', ἀριθ. 23, 1 Δεκεμβρίου 1902, σ. 265.

¹³ Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως...*, ὁ.π., σσ. 482-483.

¹⁴ Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτήρια...*, ὁ.π., σ. 187.

¹⁵ Ἡλίας Ματσαγγούρας, *Θεωρία καὶ πράξη τῆς διδασκαλίας. Ἡ Σχολικὴ Τάξη ὡς Χώρος, Ομάδα, Πειθαρχία, Μέθοδος*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1999, σ. 76.

Σε ό,τι αφορά στην εφαρμογή του μέτρου για την κατασκευή των νέων θρανίων, τρία χρόνια μετά την ψήφιση του σχετικού διατάγματος τα θρανία δεν είχαν αλλάξει. Στα περισσότερα σχολεία των πόλεων, ειδικά όμως στην επαρχία, τα θρανία δεν πληρούσαν τους όρους της υγιεινής και της παιδαγωγικής, με συνέπεια να αποτελούν αιτιολογικούς παράγοντες για τις παραμορφώσεις της σπονδυλικής στήλης και τα οφθαλμικά νοσήματα. Μετά την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ' μόνο στα δημοτικά σχολεία του Πειραιά είχαν αντικατασταθεί σχεδόν όλα τα παλιά με καινούρια υγιεινά θρανία. Μερικά μάλιστα είχαν υποδειχθεί από τον επιθεωρητή Θ. Μιχαλόπουλο. Αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις η κατασκευή νέων σχολείων δε σήμαινε και την προμήθειά τους με καινούρια θρανία¹⁶.

Η κατάσταση των διδακτηρίων και των σχολικών οργάνων αποτυπώνεται ανάγλυφα σε έγγραφο του Θεμ. Μιχαλόπουλου, πρώην επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων του νομού Αττικής και Βοιωτίας, προς το δήμαρχο Αθηναίων. Ενώ, λοιπόν, ένας από τους βασικότερους σκοπούς του σχολείου έπρεπε να είναι η βελτίωση της υγείας και ευεξίας των μελλοντικών του πολιτών, η σημασία του υγιεινού σχολείου είχε κατανοηθεί μόνο θεωρητικά από τους αρμόδιους¹⁷. Στην πράξη, τα δημοτικά σχολεία προσέβαλλαν ή υπονόμευαν την υγεία των παιδιών, καθώς από «μορφωτήρια τῆς ψυχῆς» είχαν καταστήσει «στρεβλωτήρια καὶ οὐχὶ σπανίως τάφος τοῦ σώματος». Οι βασικότερες αιτίες γι' αυτό, σύμφωνα με τον Μιχαλόπουλο, ήταν η ακινησία, τα ανθυγιεινά και αντιπαιδαγωγικά θρανία, καθώς και η καθιέρωση της υποχρεωτικής φοίτησης, που συγκέντρωνε πολλά παιδιά στον ίδιο χώρο με αποτέλεσμα τη γρήγορη μόλυνση του αέρα¹⁸.

¹⁶ Πρακτικά του Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901..., ὁ.π., σσ. 140-141. «Τῶν ἀθλιωτέρων παντοπωλείων τὰ σκαμνία ὑπὸ ἔποψιν ὑγιεινῆν εἶνε ἀνώτερα τῶν θρανίων, τὰ ὅποια κατεσκευάσθησαν ἐν τῷ διδασκαλείῳ Θεσσαλίας καθ' ὁδηγίαν τοῦ νῦν τμηματάρχου τῆς δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως. Ἐπὶ τοιούτων θρανίων κάθηνται τὰ ἀτυχή πλάσματα, αἱ ἐλπίδες τοῦ Ἕθνους, ἐπὶ ἕξ ὥρας καθ' ἑκάστην». (Βλ. Κόντης, «Μήπως βλάπτει ἡ διδασκαλία;», *Δημ. Ἐκπαιδεύσεις*, ἀριθ. 12, 15 Φεβρουαρίου 1902, σ. 173).

¹⁷ Η πλειονότητα των δημοτικών σχολείων «ἐξακολουθοῦσιν ἔτι εἴτε ἀμέσως προσβάλλοντα, εἴτε βραδέως ὑπονομεύοντα τὴν ὑγείαν τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ». (Βλ. Θεμ. Μιχαλόπουλος, «Περὶ διδακτηρίων καὶ σχολικῶν ὀργάνων», στο: *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως... (1901-1902)*, ὁ.π., σσ. 272-273). Την περίοδο 1898-1911 οικοδομήθηκαν 407 νέα σχολικά κτήρια, ἀριθμὸς που στα τέλη του 1910 αντιστοιχοῦσε στο 11,5% του συνόλου των σχολείων, ἐνῶ τα ἐνοικιαζόμενα κτήρια τὴν ἴδια ἐποχὴ ἦταν πλειονότητα (61%). Τα ποσά που προβλέπονταν κάθε χρόνο για τὴν ἀνέγερση των διδακτηρίων δεν μπορούσαν ὡστόσο να καλύψουν τις πραγματικὲς ἀνάγκες και το συνολικὸ κόστος που απαιτοῦσαν. (Βλ. Ἐλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια...*, ὁ.π., σσ. 177-178).

¹⁸ Θεμ. Μιχαλόπουλος, «Περὶ διδακτηρίων καὶ σχολικῶν ὀργάνων», στο *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως* (διεύθυνση: Γ. Μπουκουβάλας), ἔτος Α' (1901-1902), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων «Ἀνέστη Κωνσταντινίδου», ἐν Αθήναις 1902, σσ. 272-273. Εἰδικὰ για τα θρανία των δημοτικῶν σχολείων, ο ἐπιθεωρητὴς ἐπισημαίνει ὅτι, ἐξαιτίας τῆς πλημμελούς κατασκευῆς τους, προκαλοῦσαν ποικίλες βλάβες στην υγεία των μαθητῶν, μεταξύ των οποίων: παραμόρφωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης, των ὠμων και των ἄκρων του σώματος, παρακάλυψη

Εκτός όμως από τα διδακτήρια και την επίπλωση, η μονόπλευρη αγωγή του σχολείου εξακολουθούσε να ισχύει, γεγονός που αναμφίβολα δε συντελούσε στην ενίσχυση της υγείας των μαθητών. Οχτώ χρόνια μετά την ψήφιση του νόμου ΒΧΚΑ' (1899), η οργάνωση της γυμναστικής παρουσίαζε ελαττώματα, που οφείλονταν στο ανεφάρμοστο των περισσότερων διατάξεων και στην αδυναμία χορήγησης στα περισσότερα σχολεία χώρων και οργάνων για την εξάσκηση των μαθητών¹⁹. Η έλλειψη γυμναστηρίων είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή του μαθήματος της γυμναστικής για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα, ειδικά το χειμώνα. Παράλληλα, η έλλειψη γυμναστικών οργάνων περιοριζε αναγκαστικά το εύρος των ασκήσεων που μπορούσαν να εκτελεστούν²⁰. Στην πλειονότητα των σχολείων δε διδασκόταν το μάθημα της γυμναστικής, αλλά και όπου συνέβαινε το αντίθετο, γινόταν με θεωρητικό τρόπο, ώστε καταπονούσε πνευματικά τους μαθητές. Παρομοίως, τα άσματα ήταν άγνωστα για τους μαθητές, παρ' όλο που η μουσική βοηθούσε την ευρωστία των φωνητικών οργάνων²¹.

Ακόμη και οι μαθητικοί διαγωνισμοί των δημοτικών σχολείων για τη γυμναστική, που είχαν θεσπισθεί με το νόμο ΒΧΚΑ', έβλαπταν τη γυμναστική παιδεία των μαθητών. Η ωφέλεια δεν αφορούσε σε όλους τους μαθητές, από τη στιγμή που η συμμετοχή στους αγώνες δεν ήταν καθολική. Επειδή ο στόχος ήταν η διεκδίκηση του βραβείου, ο γυμναστής απάλλασσε όσους καταπονούνταν από την κούραση, όσους υστερούσαν εξαιτίας ασθένειας, όσους ήταν αποδεδειγμένα από τη φύση τους αδέξιοι και όσους έπαιρναν μετεγγραφή από άλλο σχολείο και ήταν δύσκολο να προσαρμοστούν στην ατομική μέθοδο του νέου γυμναστή. Επίσης, σύμφωνα με τις γνώμες ειδικών στη σχολική γυμναστική, ο τρόπος που εκτελούνταν οι ασκήσεις έβλαπτε την εκπαίδευση των μαθητών και αναιρούσε τον πραγματικό σκοπό της γυμναστικής²². Τέλος, η έλλειψη γυμναστών, γυμναστικών οργάνων και γυμναστηρίων είχε ως αποτέλεσμα να τελούνται σχολικοί αγώνες μόνο στην Αθήνα. Έτσι, οι Πανελλήνιοι Αγώνες κατέληξαν να είναι Παναθηναϊκοί²³.

της ομαλής λειτουργίας των αναπνευστικών οργάνων, του στομάχου και της καρδιάς και δημιουργία μυωπίας.

¹⁹ Βλ. Α. Β. Υ. «Ἐκθεσις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. περὶ τῆς καθ' ἡμᾶς γυμναστικῆς», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, τόμος Β', 1907, σ. 161.

²⁰ Βλ. Ὑπόμνημα τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τῶν Γυμναστῶν πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι γυμναστικὴ καὶ τὸ νομοσχέδιον περὶ Στρατιωτικοῦ Σχολείου γυμναστικῆς*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Αθ. Γ. Δεληγιάννη, Αθήναι 1907, σ. 12.

²¹ Βλ. Κόντης, «Μήπως βλέπτει ἡ διδασκαλία;», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 12, 15 Φεβρουαρίου 1902, σσ. 172-173. Εἰδικότερα γιὰ τὸν τρόπο διδασκαλίας τῆς γυμναστικῆς βλ. στὸ ἴδιο περιοδικό, «Ἡ γυμναστικὴ ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις», ἀριθ. 8, 20 Νοεμβρίου 1904, σσ. 113-117 καὶ συνέχεια στα ἐπόμενα τεύχη: ἀριθ. 9, 30 Νοεμβρίου 1904, σσ. 129-132, ἀριθ. 10, 10 Δεκεμβρίου 1904, σσ. 145-149.

²² Βλ. Σπυρ. Προφαντόπουλος, «Γυμναστικοὶ ἀγῶνες τῶν μαθητῶν τῶν δημοτ. σχολείων», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 12, 1 Μαρτίου 1902, σσ. 185-189.

²³ Βλ. Ὑπόμνημα τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τῶν Γυμναστῶν πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι γυμναστικὴ...*, ὁ.π., σ. 13. Εντυπωσιακό εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ προβλήματα αὐτά γιὰ τὴ

Η εξουδετέρωση των παραπάνω αιτίων απαιτούσε την υιοθέτηση συγκεκριμένων επιστημονικών μέτρων που θα συνέβαλαν στην υγεία και ευεξία των μαθητών: χρήση ευρύχωρων αιθουσών, συνεχής αερισμός, ωριαία διαλείμματα, γυμναστική και γυμναστικές παιδιές, κηπουρικές ασκήσεις και κατασκευή θρανίων με βάση τα κριτήρια της υγιεινής και της παιδαγωγικής²⁴. Πρόκειται, όμως, για προδιαγραφές που δεν εφαρμόζονταν ούτε στα δημοτικά σχολεία που ανήκαν στον πρώτο δήμο του κράτους. Οι ελλείψεις ήταν τέτοιες, ώστε είχαν καταστήσει τα σχολεία βασικές αιτίες μαθητικής νοσηρότητας ή ακόμα και θνητότητας. Η φροντίδα για τον αερισμό και τον καθαρισμό των αιθουσών ήταν ανύπαρκτη, καθώς το δημόσιο ταμείο δε χορηγούσε κανένα ποσό στους διευθυντές των σχολείων για αγορά ειδών καθαριότητας. Τα περισσότερα από αυτά δεν είχαν καθόλου αυλή, με συνέπεια να προκαλούνται ποικίλες δυσκολίες, που αφορούσαν στην παράλειψη του μαθήματος της γυμναστικής, στην αδυναμία τέλεσης των διαλειμμάτων και στο αδύνατο της συντήρησης ενός μικρού κήπου²⁵.

Από τη στιγμή που ο σκοπός του σχολείου ήταν η τέλεια σωματική και ψυχική διάπλαση του παιδιού, η έννοια *mens sana in corpore sano* έπρεπε να είναι αλληλένδετη με το δημοτικό σχολείο και να εφαρμόζεται απαραίτητα. Παρά τις θεωρίες, όμως, των αρμοδίων για υγεία και ευρωστία, ο καθαρισμός των διδακτηρίων και των αποχωρητηρίων σε πολλά σχολεία γίνονταν από τους μαθητές. Η έλλειψη πόρων δεν επέτρεπε το διορισμό επιστατών για την κάλυψη των αναγκών καθαριότητας των σχολείων²⁶.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, στις περισσότερες περιπτώσεις οι μαθητές ήταν αυτοί που είχαν την υποχρέωση του καθαρισμού των χώρων του σχολείου. «Ο διδάσκαλος ανάγκη διορίζει δύο ή τρεις μαθητάς άπαξ ή και δις τῆς ἑβδομάδος, οἵτινες διὰ σάρματος ἐνεργούσι τὸν καθαρισμόν, πνιγόμενοι οἱ

γυμναστική διακονίζονταν για πολλά χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, εξήντα πέντε περίπου χρόνια αργότερα, υπήρχαν πάλι παρόμοια προβλήματα, όπως έλλειψη ελεύθερων χώρων, καθηγητών σωματικής αγωγής, γηπέδων, υποστέγων και γυμναστικών οργάνων. Το αποτέλεσμα ήταν ουσιαστικά να μη γίνεται η γυμναστική στα δημοτικά σχολεία, εκτός από τις γυμναστικές επιδείξεις στο τέλος του έτους. (Βλ. Πέτρος Κ. Παναγιώτου, «Η Σωματική Αγωγή καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ὑγείας τοῦ ἀνθρώπου (Σχολικὴ Σωματικὴ Αγωγή), *Ἀνάπτυπον ἐκ τοῦ «Δελτίου Πρακτικῶν τῆς Ἰατρικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν»* ἔτους 1965, Ἀθήναι 1969, σ. 7).

²⁴ Θεμ. Μιχαλόπουλος, «Περὶ διδακτηρίων καὶ σχολικῶν ὀργάνων», στο: *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως* (διεύθυνση: Γ. Μπουκουβάλας), ἔτος Α' (1901-1902), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων «Ἀνέστη Κωνσταντινίδου», ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 274.

²⁵ Ο.π., σσ. 274-275.

²⁶ Ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι ο νομός Κεφαλλονιάς, ένας από τους μεγαλύτερους, διέθετε μόνο πέντε επιστάτες για τον καθαρισμό των σχολείων και των αποχωρητηρίων. Το ίδιο συνέβαινε και στους υπόλοιπους νομούς με εξαίρεση την Αττική. (Βλ. Σπύρος Κοσμάτος, «Η ὑγιεινὴ καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 20, Παράρτημα 31 Μαρτίου 1903, σ. 307). Για την παντελή μέριμνα των επιστατών σε ὅ,τι αφορά στην καθαριότητα των σχολείων βλ. ἀνάλογη διαπίστωση του Μ. Γκιόλμα στο: «Βαθμιαῖα ἀνάπτυξις τῶν μελῶν τοῦ σώματος», *Πλάτων*, τεύχος Γ' καὶ Δ', Ἰανουάριος καὶ Φεβρουάριος 1881, σημ. 1, σ. 66.

δυστυχεῖς ἐν τῷ ὤκεανῷ τῆς κόνεως· μετὰ τὴν πονηρὰν ταύτην ἐργασίαν ὑδρεύονται ἴσως μακρόθεν τοῦ σχολείου καὶ πλύνουσι τὰ ἀποχωρητήρια καθιστάμενοι οὕτω κάθιδροι καὶ μεστοὶ βορβόρου. Ὑστερον βεβαίως τὴν ἐπὶ τῶν θρανίων καὶ τῆς ἔδρας ἐπικαθήσασαν κόνιν ἀπομάπτουσιν ὃ τε διδάσκαλος καὶ οἱ μαθηταὶ διὰ τῶν ἐνδυμάτων αὐτῶν»²⁷. Με το απλό σάρωμα των αιθουσών, χωρίς πλύση, η σκόνη που σηκωνόταν στον αέρα ήταν γεμάτη μικρόβια που επικάθονταν στους πνεύμονες των παιδιών με αποτέλεσμα να προκαλούνται ποικίλες βλάβες στην υγεία τους, με κυριότερη τη φυματίωση²⁸.

Εντὸς τέτοιων ἀνθυγιεινῶν σχολείων, μία ἀπὸ τις κύριες φροντίδες τοῦ δασκάλου ἦταν ὁ εθισμὸς τῶν μαθητῶν στὴν καθαριότητα. Ὁ καλύτερος τρόπος γι' αὐτὸ θεωροῦνταν ἡ συνεχὴς ἐπιθεώρηση τῆς πρώτης ἐβδομάδες τοῦ σχολικοῦ ἔτους, ὥστε τὰ παιδιά σταδιακὰ, χωρὶς τὴν ἀνάγκη καθοδήγησης, θὰ εξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι καθαρὰ συνεχῶς. Προκειμένου νὰ ἐμφυσήσουν στους μαθητὲς τὶς ἀρχές τῆς καθαριότητας, οἱ δάσκαλοι φαίνεται ὅτι μερικές φορές αὐτοσχεδιάζαν. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα που χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἦταν ἡ ἀγορὰ κουρευτικῆς μηχανῆς με ἔρανο καὶ ἡ χρησιμοποίησή τῆς ἀπὸ μαθητὲς που εἶχαν μάθει τὸ χειρισμὸ τῆς. Αὐτοί, κάθε δεκαπενθήμερο σχεδόν, κούρευαν τοὺς ὑπόλοιπους μαθητὲς τοῦ σχολείου καὶ συντελοῦσαν με αὐτὸ τὸν τρόπο στὴν ευκοσμία, τὴν καλαισθησία καὶ τὴν σεμνότητα. Σχετικὰ με τὴν καθαριότητα τοῦ κεφαλοῦ ἐπίσης ὁ δάσκαλος ἀπομάκρυνε ὅσους μαθητὲς εἶχαν ψείρες ἢ ψώρα, ὥστε νὰ γίνουν καὶ αὐτοὶ καθαροί²⁹.

²⁷ Σπύρος Κοσμάτος, «Ἡ ὑγιεινὴ καὶ ὁ καθαρισμὸς...», ὁ.π., σσ. 307-308.

²⁸ Στὴ συνέχεια ὁ Σ. Κοσμάτος υποδεικνύει τρόπους καθαρισμοῦ τῶν σχολείων καὶ ἀπαλλαγῆς τῶν μαθητῶν. Ἡ πρότασή του, που ὁ ἴδιος εἶχε ἐφαρμόσει, συνοπτικὰ, συνίσταται στὴν συγκέντρωση μιᾶς δραχμῆς ἀπὸ κάθε μαθητῆ με τὴν ἐναρξη τοῦ σχολικοῦ ἔτους, με σκοπὸ τὰ χρήματα νὰ κατατεθοῦν στο δημαρχεῖο καὶ νὰ βρεθῆ καθαρίστρια γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ σχολείου. Σημαντικὲς ἐπίσης εἶναι οἱ προτάσεις που γίνονται γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ με βάση καὶ τὴν ξένη ἐμπειρία στο: «Περὶ σαρώματος καὶ καθαρισμοῦ τῶν σχολείων», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 10, 1 Δεκεμβρίου 1903, σσ. 146-148.

²⁹ Βασίλειος Λυμπέρης, «Καθαριότης. Οὐσία αὐτῆς μέσα δι' ὧν ἐμβάλλεται τοῖς μαθηταῖς», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 28, 10 Ἰουνίου 1905, σσ. 442-443. Ὡστόσο, ὁ ἀγώνας τῶν δασκάλων κατὰ τῆς ρυπαρότητας τῶν μαθητῶν δὲν ἦταν χωρὶς δυσκολίες, εἰδικὰ γιὰ τὶς δασκάλες. Ἐξαιτίας τῶν συμβουλῶν που ἔδιναν πρὸς τὶς μαθήτριες τῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν καμία σχέση με τὸ νερό καὶ τὸ σαποῦνι, ἀντιμετώπιζαν τὴν ἐχθρὰ καὶ τὶς ἀπειλές τῶν μητέρων τους. (Βλ. Ἑλένη Μπουκουβάλα, «Ἀναμνήσεις ἐκ τῆς ἐπιθεωρήσεως σχολείων θηλέων», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσέως* (ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Γ. Μπουκουβάλα), ἔτος Α' (1901-1902), Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν καταστημάτων «Ἀνέστη Κωνσταντινίδου», ἐν Ἀθήναις 1902, σσ. 79-80). Οἱ ἐπιθεωρητὲς ἐπίσης, με ἐγκυκλίους που ἔστελναν στα σχολεῖα, συνιστοῦσαν στους δασκάλους νὰ ἐφαρμόζουν τὴν καθαριότητα στο σχολεῖο καὶ νὰ τὴν ἐπιβάλλουν με αὐστηρότητα στους μαθητὲς τους. Ὁ στόχος ἦταν νὰ κατανοήσουν οἱ μαθητὲς τὴ σωματικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀνάγκη τῆς καθαριότητας καὶ νὰ ἐξαλειφθῆ ἡ ὑδροφοβία, που χαρακτηρίζε κυρίως τοὺς χωρικοὺς. (Βλ. Βασίλειος Π. Ἰατρίδης, «Πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς ἐν Ἠλείᾳ στοιχειώδους ἐκπαίδευσέως», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσέως...*, ὁ.π., σ. 313).

Η καθαριότητα ήταν καθήκον, που έπρεπε να εκτελέσει ο μαθητής, με βάση τις σχολικές διατάξεις. Η σπουδαιότητα του εθισμού των μαθητών στην καθαριότητα προερχόταν από συγκεκριμένες αρχές, που φαίνεται ότι ήταν κυρίαρχες εκείνη την εποχή. Η ερμηνεία που δινόταν στο αρχαίο ρητό, «νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ», ήταν ότι η σωματική καθαριότητα συντελούσε στην καθαριότητα της ψυχῆς και στη διατήρηση της υγείας του πνεύματος. Για τη στήριξη τέτοιων θέσεων, εκτός από τους αρχαίους προγόνους, γινόταν επίκληση και στο χριστιανισμό και ειδικότερα στον Απόστολο Παύλο, με βάση τον οποίο, «τὸ σῶμά ἐστι ναὸς τοῦ ἐν ἡμῖν ἁγίου πνεύματος, ὅθεν δέον νὰ στίλβῃ ἐκ καθαριότητος»³⁰.

Το αντίθετο του παραπάνω αξιώματος ήταν «νοῦς νοσηρὸς εἰς ἀσθενὲς σῶμα». Στη νοσηρότητα του νου σημαντική επίδραση είχε ο τρόπος και η ποιότητα της διδασκαλίας, όπως εφαρμοζόταν με τις σχολικές μεθόδους που στηρίζονταν στο σχολαστικισμό. Η έλλειψη ενδιαφέροντος της πολιτείας για την υγιεινή των σχολείων και οι ανεπαρκείς μέθοδοι διδασκαλίας όχι μόνο προκαλούσαν βλάβη στο σώμα, αλλά οδηγούσαν και στο «ξεχαρβάλωμα» της κοινωνίας και των χαρακτήρων³¹.

Από την πλευρά του κράτους, όμως, δεν είχαν γίνει και πολλά πράγματα για τον εθισμό στην καθαριότητα. Μόνο ο δήμαρχος Πειραιά, Μουτσόπουλος, είχε οικοδομήσει στο Φάληρο λαϊκά λουτρά, αλλά οι γυμναστές δε συνήθιζαν να πηγαίνουν σ' αυτά τους μαθητές τους. Επίσης, ο Παπασωτηρίου, κατά τη θητεία του ως Τμηματάρχης στο Υπουργείο Παιδείας, δημοσίευσε νομοσχέδιο, όπου προβλεπόταν η ύπαρξη λουτήρων σε όλα τα σχολεία ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών. Στην πράξη, εντούτοις, οι αρμόδιοι δεν ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα³². Τα πρώτα σχολικά λουτρά στην Ελλάδα οικοδομήθηκαν στο

³⁰ Βασίλειος Λυμπέρης, «Η παιδευτική δύναμις τῶν σχολικῶν διατάξεων», *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἀριθ. 12, 31 Δεκεμβρίου 1903, σ. 190. Αντίστοιχες ήταν και οι απόψεις των ιατρῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, που ἀντιμετώπιζαν τὸν ἄνθρωπο ὡς ἐνιαία ψυχοσωματικὴ οντότητα καὶ στο παραπάνω ρητὸ συμπυκνώνεται ὁ ὀρισμὸς τῆς υγείας: «ὁ ἰατρὸς εὐρίσκει ὅτι ἡ ὑγεία δὲν σημαίνει μόνον τὸ νὰ χωνεῖ τις καλῶς, ἀλλὰ περιλαμβάνει τὴν συναίσθησιν γενικῆς εὐεξίας, εὐθυμίας, δύναμιν τοῦ ἐργάζεσθαι, ἰκανότητα τοῦ ἀντέχειν κατὰ τῶν ὀλεθρίων ἐπιρροῶν καὶ τινα κλίσιν πρὸς ἠθικότητα· ἐνὶ δὲ λόγῳ σημαίνει ὑγιᾶ νοῦν ἐν ὑγιεῖ σώματι». (Βλ. Ν. Κοντόπουλος (μετ.), «Περὶ ἀνατροφῆς τῶν κορασίων ὑπὸ ἰατρικὴν ἔποψιν» (Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἐδιμβούργου μηνὶ Νοεμβρ. 1882 ὑπὸ Θ. Σ. Κλούστωνος), *Πλάτων ΣΤ'*, Μάρτιος καὶ Ἀπρίλιος 1884, σ. 206).

³¹ Βλ. Π. Η. Λεβεντάκος, *Μελέτη περὶ Ὑγιεινῆς*, Βιβλίον Β', 1915, σ. 250.

³² Κόντης, «Περὶ γυμναστικῆς πάλιν. Ἀπάντησις Ἑλλήνων γονέων πρὸς τοὺς διδασκάλους τῆς γυμναστικῆς», *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἔτος Β', ἀριθ. 4, 1 Ὀκτωβρίου 1902, σ. 56. Στὴν πρότασή του γιὰ οἰκοδόμησις λουτήρων σὲ κάθε ἐκπαιδευτήριον ἀναφέρεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γ. Παπασωτηρίου σὲ μελέτη του που δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Σάλπιγξ» τῆς Λάρισας τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1899. (Βλ. Κόντης, «Συνδιαιτητικὰ ἢ ἐξωτερικὰ διδασκαλεῖα», περ. *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἀριθ. 28, 15 Ἰουνίου 1903, σ. 435). Ἡ ἀναγκαιότητα τῶν λουτρῶν στα σχολεῖα εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 1880. (Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ἀνθρωπολογία...*, ὁ.π., σ. 412). Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀποψη που υπῆρχε γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν λουτρῶν καὶ τὴν ἐπίδρασή τους στο χαρακτήρα του

Όρφανοτροφείο Χατζηκώστα στην Αθήνα. Με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας, τέλος, υπήρχαν λουτρά στις φυλακές ανηλίκων (Αβέρωφ) στην Αθήνα και στις γυναικείες φυλακές³³. Το 1912 πάντως δεν υπήρχαν παραπάνω από 10 συνολικά λουτρά σε όλη τη χώρα, από τα οποία ξεχώριζαν οι πρότυπες εγκαταστάσεις σχολικών λουτρών στη Σεβαστοπούλειο Σχολή και στη συνέχεια τα δημοτικά λουτρά Κοζάνης, της Κεφαλλονιάς, των Χανίων, του Ακαδημαϊκού Γυμναστηρίου, του «Παρνασσού», του Πολυτεχνείου και της Γυμναστικής Ακαδημίας³⁴.

Ένα από τα ζητήματα που επηρέαζε την υγεία των μαθητών ήταν και το θέμα της γραφής. Από την πλειονότητα των ερευνητών ήταν γενικά παραδεκτό ότι η ορθή γραφή ήταν η πιο κατάλληλη από άποψη υγιεινής³⁵, γιατί σε συνδυασμό με την ορθή στάση του σώματος και του τετραδίου δεν προκαλούσε βλάβες στην όραση ούτε παρεκκλίσεις στη σπονδυλική στήλη. Αντίθετα στην Ελλάδα, με το Β.Δ. της 20^{ης} Αυγούστου 1893, είχε καθιερωθεί η πλάγια γραφή, η οποία δεχόταν επικρίσεις, γιατί προκαλούσε μυωπία και παθήσεις της σπονδυλικής στήλης. Το μέγεθος των βλαβών που προκαλούσε στην υγεία των μαθητών είχε επισημανθεί από πλήθος ιατρών, οι οποίοι πρότειναν την αντικατάστασή της με την όρθια γραφή. Ωστόσο, η άγνοια των σχετικών γνώσεων υγιεινής από τους δασκάλους δεν καλύφτηκε με την έκδοση κατάλληλων εγχειριδίων ούτε από την κυβέρνηση ούτε από τους ιατρούς³⁶. Στη χώρα μας τέτοιες φωνές για την καταλληλότητα και την αναγκαιότητα καθιέρωσης της όρθιας γραφής, εκτός από τους οφθαλμιάτρους και τους

ατόμου: «Η τακτική χρῆσις τῶν λουτρῶν δὲν εἶναι μόνον μέσον καθαριότητος καὶ σωματικῆς εὐεξίας, ἀλλ' ἔχει καὶ ἀξίαν ἠθικὴν, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀναστήλωσις τῆς ἀτομικῆς ἀξιοπρεπειᾶς καὶ αὐτῶν τῶν βιούντων ὑπὸ τὰς φαυλοτέρας κοινωνικὰς συνθήκας, ὅταν ἐπιδράσῃ ἐπ' αὐτοὺς ἡ εὐεργετικὴ δύναμις τῆς καθαριότητος». (Βλ. Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεῖα Υγιεινῆς...*, ὁ.π., σ. 112). Η ίδια επίσης, με βάση τους όρους της υγιεινής, υποστήριζε την κατάργηση των λουτρών σε όλους τους δημόσιους χώρους και την αντικατάστασή τους με καταιονητήρες. (Ο.π., σ. 90). Στα νεότερα σχολεία, που κτίστηκαν μετά την περίοδο που εξετάζουμε, κατασκευάστηκαν λουτρά, αλλά ούτε αυτά λειτούργησαν «ἐλλείπει θερμοσιφώνων ἢ κανσίμου ὕλης». (Βλ. Θ. Νικολαΐδης, *Υγιεινὴ τοῦ μαθητοῦ καὶ τοῦ διδασκάλου*, Τύποις ἐκδοτικοῦ οἴκου Μιχ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1937, σ. 13).

³³ Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου, *Τὰ μαθήματα τοῦ Σαββάτου ἢ Μαθήματα Υγιεινῆς*, [ἐδιδάχθησαν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ στὴν αἴθουσα τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συλλόγου «Πτολεμαῖος Α'», στὴν ἀνωτέραν Ἀβερῶφειον Σχολὴν καὶ στὸ Μπενάκειον Ὁρφανοτροφεῖον στὸ ἔτος 1912-13], σ. 208. Τα σχολικά λουτρά καθιερώθηκαν αρχικά στη Γερμανική πόλη Göttingen, το παράδειγμα της οποίας ακολούθησαν πολλές πόλεις της Ευρώπης, αλλά και της Αμερικής. (Αναλυτικά για τα λουτρά βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Υγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 324-335, Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Σχολικὴ Ὑγιεινὴ. Περὶ σχολικῶν λουτρῶν», *Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρησις*, τόμος Α', τεῦχος Γ' καὶ Δ', Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1918, σσ. 174-178 καὶ Edward R. Shaw, *School Hygiene*, New York, The Macmillan Company, London: Macmillan & Co., Ltd, 1923, σσ. 128-134).

³⁴ Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Ἡ προστασία τῆς ὑγείας τοῦ μαθητοῦ», *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, τεῦχος 4, Φεβρουάριος 1937, σ. 3.

³⁵ Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Υγιεινὴ προληπτικὴ...*, ὁ.π., σσ. 55-64.

³⁶ Ο.π., υποσ. (α), σ. 60.

υγιεινολόγους, υπήρχαν και από δασκάλους που ασχολούνταν με θέματα υγιεινής του σχολείου³⁷.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι δάσκαλοι πολλές φορές έκαναν ό,τι μπορούσαν για τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής του σχολείου και ειδικότερα σε θέματα διδακτικής. Πολλές φορές φυσικά ήταν αναποτελεσματικοί, αλλά ειδικά για τις διδακτικές μεθόδους είχε σημαντικό μερίδιο ευθύνης και η πολιτεία. Αντί να συνδράμει τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς, η συνήθης πρακτική που εφαρμόζε ήταν οι συνεχείς απολύσεις και μεταθέσεις. Με τον τρόπο αυτό στερούσε από αυτούς υλικά μέσα, χρόνο, και κυρίως ηθική διάθεση και ζήλο, ώστε να καταξιωθούν και να τελειοποιηθούν στο έργο τους³⁸.

Άλλο ένα θέμα που επιδρούσε άμεσα στην υγεία των μαθητών ήταν τα είδη των τιμωριών που χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι³⁹. Παρά τις συστάσεις του υπουργείου, των παιδαγωγικών εγχειριδίων και άλλων δημοσιεύσεων, που ήταν κατά των σωματικών ποινών, οι τιμωρίες εξακολουθούσαν να εφαρμόζονται στη σχολική πραγματικότητα. Οι συχνότερες από αυτές ήταν η ορθοστασία εντός ή εκτός θρανίου, η νηστεία και ο δαρμός. Στόχος ήταν η ανάπτυξη των ηθικών αξιών του παιδιού, πολλές φορές όμως πέρα από κάθε στοιχειώδη αρχή της παιδαγωγικής και της υγιεινής.

Οι επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων ως ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί συνιστούσαν στους δασκάλους την αποφυγή τέτοιου είδους τιμωριών και, συχνά, επεσήμαιναν τη βλαβερή επίδραση που είχαν οι σωματικές ποινές στην υγεία των παιδιών. Άκρως ενδιαφέρουσα, όμως, είναι η συσχέτιση που γινόταν μεταξύ του δασκάλου και του ιατρού στο θέμα των τιμωριών. Ο Γεράσιμος Βανδώρος, επιθεωρητής δημοτικών σχολείων, χαρακτήριζε το παράπτωμα που έκανε ο μαθητής ψυχικό νόσημα που χρειαζόταν θεραπεία. Κατ' αναλογία, λοιπόν, προς τον ιατρό που με πραότητα και υπομονή χορηγούσε στον σωματικά ασθενή φάρμακο με άσχημη γεύση, ο δάσκαλος έπρεπε να προσφέρει «πρὸς τὸν ψυχικῶς νοσοῦντα παῖδα... τὴν ἀρμόζουσαν ποινὴν (φάρμακον) ὑπὸ τὴν πρόθεσιν τῆς ψυχικῆς αὐτοῦ βελτιώσεως (ιάσεως)»⁴⁰.

Όλοι οι αναφερόμενοι παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα την ανθυγιεινή διαβίωση των μαθητών στα σχολεία. Άμεση συνέπεια ήταν η αυξημένη μαθητική νοσηρότητα, η οποία εκδηλωνόταν με τα λοιμώδη νοσήματα. Όσα

³⁷ Για το θέμα της ορθής γραφής βλ. ενδεικτικά: Δ. Ζήσης, «Ἡ ὀρθία γραφή», περ. *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀρ. 23, 20 Ἀπριλίου 1906, σσ. 356-358, Κ. Λαμπίρης, «Ἡ ὀρθή γραφή», περ. *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀρ. 23, 20 Ἀπριλίου 1906, σσ. 362-365 και συνέχεια στο επόμενο τεύχος της 30 Ἀπριλίου 1906, σσ. 369-376, Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 522-553, Νεοκλῆς Καλλαβρός, *Ἡ Ὅρασις, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων*, ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 52 κ.ε., Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεῖα Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 103-104.

³⁸ Βλ. Κωνστ. Παπαγιάννης, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σ. 144.

³⁹ Κόντης, «Μήπως βλάπτει ἡ διδασκαλία;», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 12, 15 Φεβρουαρίου 1902, σ. 173.

⁴⁰ Βλ. Γεράσιμος Βανδώρος, «Περὶ τῶν τιμωριῶν ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως...*(1901-1902), ὁ.π., σ. 72.

μάλιστα από αυτά εμφανίζονταν πολύ συχνά στη μαθητική ηλικία ονομάζονταν σχολικά νοσήματα, τα οποία έπαιρναν συχνά τη μορφή επιδημίας και εμπόδιζαν την ομαλή λειτουργία των σχολείων. Η έλλειψη οργανωμένης υπηρεσίας, που θα είχε την αρμοδιότητα προφύλαξης του σχολείου από τα μολυσματικά νοσήματα, οδηγούσε το δάσκαλο στην εφαρμογή ενός μόνο γενικού μέτρου, το κλείσιμο δηλαδή του σχολείου, πολλές φορές μάλιστα καταχρηστικά⁴¹. Αυτό συνέβαινε, επειδή αγνοούσε άλλα αποτελεσματικά μέτρα, όπως τη δήλωση των νοσημάτων, τον εντοπισμό των μικροβιοφόρων, τον αποκλεισμό των ασθενών και την απολύμανση του σχολείου⁴². Τέτοια επιστημονικά μέτρα θεσμοθετήθηκαν μετά τη θεσμοθέτηση της σχολιατρικής υπηρεσίας⁴³.

Ένα από τα λοιμώδη νοσήματα που ευθυνόταν για το κλείσιμο του σχολείου ήταν και η ευλογιά. Η εμφάνιση της νόσου στα σχολεία, αποδείκνυε την ανυπαρξία των υγειονομικών υπηρεσιών, αλλά και την έλλειψη του μοναδικού προληπτικού εμβολιασμού, του δαμαλισμού. Στις αρχές Ιουνίου του 1905, ο Νομάρχης Λευκάδας, κατόπιν τηλεγραφικής εντολής του Υπουργού Καραπάνου⁴⁴, αποφάσισε τη διακοπή των μαθημάτων και την αναβολή των εξετάσεων των σχολείων της πόλης για το μήνα Σεπτέμβριο. Η αιτία ήταν η εμφάνιση της νόσου ευλογιάς και η πρόληψη της μετάδοσής της. Την κοινοποίηση της σχετικής εντολής ανέλαβε ο Δήμαρχος, διά μέσου του δημορχιακού κλητήρα, με ειδοποιητήρια που επέδωσε στο δημοδιδάσκαλο Κατούνας, στο διευθυντή του σχολείου των αρρένων και στη διευθύντρια του σχολείου των θηλέων της πόλης, στο σχολάρχη και στο γυμνασιάρχη Λευκάδας⁴⁵. Σε ανάλογη περίπτωση επίσης, που εμφανίστηκε κρούσμα ευλογιάς

⁴¹ Περιοριζόταν έτσι στην εκτέλεση των στερεότυπων διαταγών της υπηρεσίας του για διακοπή των μαθημάτων, η οποία πολλές φορές έφτανε στην υπερβολή, με αποτέλεσμα αυτά να μένουν κλειστά ένα ολόκληρο έτος και μόνο από την εμφάνιση σποραδικών κρουσμάτων ιλαράς. (Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Γενική Εισαγωγή εις την Σχολικήν Υγιεινήν*, [...] 1925, σ. κη').

⁴² Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή* [...] 1934, ό.π., σσ. 18-19.

⁴³ Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, «Η προστασία της υγείας του Έλληνόπαιδος», *Εκπαιδευτική Επιθεώρησης*, τόμος Α', τεύχος Α', Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1917, σ. 23.

⁴⁴ Πρόκειται για τον Ηπειρώτη πολιτικό Κωνσταντίνο Καραπάνο (1840-1914), ο οποίος διετέλεσε, επί πρωθυπουργίας Θ. Δηλιγιάννη, Υπουργός Δικαιοσύνης και Παιδείας από 16 Νοεμβρίου 1904 μέχρι 12 Ιουλίου 1905. Ο Καραπάνος άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου και του τραπεζίτη, ενώ ασχολήθηκε ενεργά και με την πολιτική. Στην Κωνσταντινούπολη ανέπτυξε αξιόλογη εκκλησιαστική και πολιτική δράση. Έγινε γνωστός κυρίως λόγω της ενασχόλησής του με την αρχαιολογία και ειδικότερα με την άδεια που απέσπασε από τις τουρκικές αρχές για τη διενέργεια ανασκαφών στο χώρο του σημερινού ιερού της Δωδώνης. Τα αποτελέσματα αυτών των ανασκαφών του περιέχονται στο σύγγραμμα που δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1877 με τίτλο «Dodone et ses ruines».

⁴⁵ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχαία Νομαρχία Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, το έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 766, με το οποίο ο Δήμαρχος ενημερώνει το Νομάρχη για την εκτέλεση της εντολής, τα ειδοποιητήρια στα σχολεία με ημερομηνία 2 Ιουνίου 1905, την υπ. αριθμ. 1941 διαταγή του Νομάρχη με την οποία κοινοποιείται η υπ. αριθμ. 8263 τηλεγραφική διαταγή του Υπουργείου και την υπ. αριθμ. 1895 αναφορά του Νομάρχη προς τον Υπουργό, με την οποία ζητούσε την έγκριση

στο Καλαμίτσι Λευκάδας, ο Δήμαρχος Εξανθείας στις 22 Ιουνίου 1905, μεταξύ των άλλων μέτρων που προτείνει στο Νομόρχη, συνιστά και τη διακοπή των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου⁴⁶.

Η νόσος της ευλογιάς εξακολουθούσε να πλήττει την περιοχή της Λευκάδας, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του έτους 1905. Μετά την εμφάνιση δύο κρουσμάτων στο χωριό Τσουκαλάδες, ο δάσκαλος του δημοτικού σχολείου, Κωνσταντίνος Σταματέλος, σε επιστολή του προς το Νομόρχη, τον ενημερώνει για την κατάσταση και τον παρακαλεί να διατάξει τη διακοπή των μαθημάτων του σχολείου Τσουκαλάδων, για να προφυλαχθούν από τη νόσο οι μαθητές⁴⁷. Ο Νομόρχης, τέσσερις ημέρες αργότερα, με επιστολή προς τον επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων, γνωστοποιεί την απόφαση για κλείσιμο του σχολείου για ένα δεκαπενθήμερο, - μεσολαβούσαν, εξάλλου, και οι γιορτές, - και του ζητάει να ενημερώσει το δάσκαλο. Επιστολή με το ίδιο περιεχόμενο απεστάλη επίσης προς το Δήμαρχο Τσουκαλάδων⁴⁸.

Συμπερασματικά, παρά τις θετικές νομοθετικές ρυθμίσεις της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά στην πράξη μία δεκαετία αργότερα. Στα σχολεία του Δήμου Αθηναίων η σχολική υγιεινή ήταν ανύπαρκτη και η υγεία των μαθητών προσβαλλόταν από την υγρασία, την έλλειψη καθαριότητας, το μολυσμένο αέρα και τα κακοφτιαγμένα θρανία. Οι ανύπαρκτοι χώροι έκαναν το μοναδικό ιδιόκτητο σχολείο που υπήρχε να μοιάζει με φυλακή, στην οποία στοιβάζονταν 338 παιδιά. Γυμναστήριο δεν υπήρχε και τα παιδιά έκαναν τη γυμναστική σε γειτονικό δρόμο. Η υγρασία, οι σκοτεινές αίθουσες που δεν είχαν θέρμανση και η παρουσία ενός μόνο δασκάλου για 130 παιδιά της πρώτης τάξης, έκαναν ιδιαίτερα δύσκολες τις συνθήκες το χειμώνα και προκαλούσαν την απουσία πολλών παιδιών από το σχολείο⁴⁹. Στην ίδια κατάσταση, εκτός από 5-6 εξαιρέσεις, βρίσκονταν και τα υπόλοιπα σχολικά κτήρια που προέρχονταν από δωρεές, στεγάζονταν σε εκκλησίες ή είχαν ενοικιασθεί από το Δήμο για το σκοπό αυτό⁵⁰. Αν αυτή ήταν η κατάσταση των δημοτικών σχολείων στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, μπορεί κανείς να αναλογιστεί πόσο χειρότερα θα ήταν τα πράγματα στην περιφέρεια.

για τη διακοπή των μαθημάτων και την αναβολή των εξετάσεων για το Σεπτέμβριο. (Βλ. στο Παράρτημα τα έγγραφα με αύξοντα αριθμό 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 και 12).

⁴⁶ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεία Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, το έγγραφο με αριθ. 181, του Δημάρχου Εξανθείας προς το Νομόρχη Λευκάδας. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με α.α. 16).

⁴⁷ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεία Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, το έγγραφο με αριθ. 29, του δασκάλου Κωνσταντίνου Σταματέλου προς το Νομόρχη Λευκάδας. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αύξοντα αριθμό 20).

⁴⁸ Βλ. Γ.Α.Κ. Κερκύρας, *Αρχεία Νομαρχίας Κερκύρας*, Φ. 770, υποφ. 2, τα έγγραφα με αριθ. 249, του Νομόρχη Λευκάδας προς τον Επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων και προς το Δήμαρχο Τσουκαλάδων. (Βλ. στο Παράρτημα το έγγραφο με αύξοντα αριθμό 21).

⁴⁹ Κ. Κ. Κ. (Δαμασκηνός), «Έντυπώσεις από τὰ σχολεία τοῦ Δήμου Αθηναίων», *Δελτίο Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τόμος Β', ἀριθ. Γ', Ἰούλιος 1912, σσ. 176-178.

⁵⁰ Ο.π., σσ. 178-193.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

*Οὐδὲν ὄφελός ἐστιν οὔτε χρημάτων,
οὔτε σώματος, οὔτε ἄλλου οὐδενός ἄτερ
ὑγίης.* (ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ)

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΙΑΤΡΩΝ

α. Ιατρικά συνέδρια οργανωμένα από την Ιατρική Εταιρεία

Στην ενασχόληση με την προστασία της υγείας του παιδιού το 19^ο αιώνα πρωτεύουσα θέση κατέχουν οι ιατροί, οι οποίοι όχι μόνο σε θεωρητικό, αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, συνάμα με την εξάσκηση του επαγγέλματός τους, εργάστηκαν για να φέρουν στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος την υγεία του παιδιού στην οικογένεια, το σχολείο και σε φιλανθρωπικά σωματεία¹. Οι ιατροί, τόσο με τις δημοσιεύσεις κειμένων τους σε ιατρικά και παιδαγωγικά περιοδικά της εποχής όσο και με τις εισηγήσεις τους στα συνέδρια που διοργανώνονταν, κατέδειξαν το μέγεθος των προβλημάτων υγιεινής στο σχολείο και συνέβαλαν αποφασιστικά στην αλλαγή της εκπαιδευτικής κατάστασης². Με την επισήμανση των νοσημάτων που προκαλούνταν στα παιδιά από τις γενικότερες ανθυγιεινές συνθήκες στο σχολείο, τα γραπτά τους, τις συμβουλές τους και την αφιλοκερδή προσφορά τους, είχαν καίρια συμβολή στην προστασία της υγείας των παιδιών.

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εξής με την ανάπτυξη της *Παιδολογίας* ή *Επιστήμης του παιδός*, παρατηρείται ενεργός ανάμιξη της ιατρικής για πλήθος παιδαγωγικών προβλημάτων. Πολλές φορές οι ιατροί διατύπωναν διαφορετικές γνώμες από τους παιδαγωγούς σχετικά με τις μεθόδους ανατροφής των παιδιών και την επίδρασή της στην υγεία. Η νεότερη ιατρική αντιμετώπιζε τον άνθρωπο ως ενιαία ψυχοσωματική οντότητα και ερευνούσε τις σωματικές παράλληλα με τις πνευματικές του λειτουργίες. Συνέπεια μιας τέτοιας τάσης ήταν να επικεντρώνεται το ενδιαφέρον στην πρόληψη των νοσημάτων και όχι μόνο στη θεραπεία τους³.

Η συμμετοχή και ο ουσιαστικός ρόλος των ιατρών δικαιολογείται και από το γεγονός ότι αναφερόμαστε σε μια εποχή που επικρατούσε η παραδοσιακή

¹ Μαρία Κορασίδου, «Για την προστασία της υγείας των παιδιών τον 19^ο αιώνα», *Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997, ΙΑΕΝ / ΓΓΓΝΓ, Αθήνα 1998, σ. 99.

² N. D. Daglish, «Robert Morant's hidden agenda? The origins of the medical treatment of schoolchildren», volume 19, number 3, September 1990, σσ. 139-140.

³ Βλ. Ν. Κοντόπουλος (μτφρ.), «Περί ανατροφής τών κορασίων υπό ιατρικὴν ἔποψιν» (Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἐδιμβούργου μηνὶ Νοεμβρ. 1882 ὑπὸ Θ. Σ. Κλούστωνος), *Πλάτων ΣΤ'* 1884, σσ. 205-206.

προληπτική ιατρική. Πρόκειται για την ιατρική που αναπτύχθηκε για την αντιμετώπιση των λοιμωδών νοσημάτων, τα οποία είχαν ως βασικά χαρακτηριστικά: συγκεκριμένη αιτιολογία (μικρόβιο), τρόπο αντιμετώπισης (εμβολιασμός) και παθητικότητα του δέκτη των «μαγικών» ιατρικών παρεμβάσεων, που ακολουθούσε μετά από μια μεγάλης εμβέλειας «εκστρατεία». Οι ιατροί ήταν οι ειδικοί που μπορούσαν να συμβάλλουν στην πρόληψη, να διαγνώσουν και να αντιμετωπίσουν τέτοια νοσήματα⁴. Επομένως, η ανθυγιεινή κατάσταση των σχολείων και οι συνέπειες που είχε για την υγεία των παιδιών δεν ήταν δυνατό να μην απασχολήσουν τον ιατρικό κόσμο της εποχής.

Ειδικά από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, οι ιστορικοί κάνουν λόγο για προοδευτική «ιατρικοποίηση» της εκπαίδευσης. Η διαδικασία αυτή ενισχύθηκε ιδιαίτερα την περίοδο 1900-1910 με την καθιέρωση της ιατρικής επιθεώρησης των σχολείων⁵. Η ιατρική άσκησε ισχυρή επιρροή στην εκπαίδευση με ειδικότητες όπως οι ψυχίατροι, οι ψυχολόγοι, αλλά και οι κοινωνικοί λειτουργοί που σχετίζονταν με την ψυχιατρική. Οι αλλαγές που συνέβησαν στο χώρο της ιατρικής με τα επιστημονικά εργαστήρια και τις κλινικές πρακτικές επανακαθόρισαν και την εκπαίδευση⁶. Η πρωτοφανής πρόοδος της ιατρικής από τα τέλη του 1880 και εξής σε θέματα ψυχοθεραπευτικών πρακτικών σχετικά με την πνευματική, φυσική και σχολική υγιεινή, είχε αναγνωριστεί ήδη από τον Stanley Hall το 1908⁷.

Στα αιτήματα των ιατρών προβαλλόταν κυρίως η εισαγωγή της διδασκαλίας των στοιχειωδών κανόνων της Υγιεινής και η ιατρική επίβλεψη των σχολείων, με σκοπό να υποδειχθούν στους αρμοδίους οι ελλείψεις, ώστε να γίνουν οι απαραίτητες παρεμβάσεις. Σύμφωνα με τον ιατρό Γ. Νούλη⁸, η επιτήρηση των σχολείων από άποψη υγιεινής έπρεπε να χρησιμεύσει ως πρότυπο για τα παιδιά, τα οποία με την εκμάθηση και τον εθισμό σε υγιεινές συμπεριφορές «δυσκόλως πλέον θὰ ζητῶσι τὴν κακῶς ἐννοουμένην ἀνάπαυσιν καὶ τέρψιν εἰς τῶν καφενειῶν καὶ οἰνοπωλείων τὴν ἀτμόσφαιραν καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς χρῆσιν εἰς πᾶσαν ὥραν καὶ ἄνευ ἀνάγκης δηλητηριωδῶν ποτῶν καὶ κακῶς παρεσκευασμένων ἔδεσμάτων, μεζέδων καὶ λοιπῶν». Ειδικά στα συνέδρια που έγιναν την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, επισημαινόταν η αναγκαιότητα της διδασκαλίας της υγιεινής στο σχολείο και ο ρόλος της για την πρόληψη των λοιμωδών νοσημάτων, τα οποία χαρακτηρίζονταν ως εθνικός και φυλετικός κίνδυνος. Αυτός ο προβληματισμός του ιατρικού κόσμου για θέματα σχολικής

⁴ Κυριάκος Αθανασίου, *Αγωγή Υγείας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 21.

⁵ Stephen Petrina, «The Medicalization of Education: A Historiographic Synthesis», *History of Education Quarterly*, Volume 46, Number 4, Winter 2006, σσ. 503-531.

⁶ Ο.π., σ. 508.

⁷ Ο.π., σ. 510.

⁸ Γ. Νούλης, «Περὶ Ὑγιεινῆς τῶν Σχολῶν», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα ΚΘ' τόμου, Βιολογικῆς ἐπιτροπῆς ἐργασία (τῶν ἐτῶν 1902-1904), σ. 29.

υγιεινής, σε συνάρτηση με τον παιδαγωγικό λόγο για το ίδιο θέμα, συνέβαλε σημαντικά στην ωρίμανση των συνθηκών, ώστε να θεσπισθεί η σχολική υγιεινή στη χώρα μας το 1911.

Την περίοδο που αναφέρεται η συγκεκριμένη μελέτη οργανώθηκαν συνολικά επτά ιατρικά συνέδρια στην Ελλάδα, πέντε από την Ιατρική Εταιρεία Αθηνών (ΙΕΑ) και δύο από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο κατά της Φυματιώσεως. Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τις ανακοινώσεις και τους προβληματισμούς των ιατρών, που σχετίζονταν με διάφορα αντικείμενα σχολικής υγιεινής. Επίσης, να αναδείξει τη συμβολή τους στην προώθηση της σχολικής υγιεινής, η οποία υπήρξε πολύ σημαντική, γιατί πολλά από τα θέματα που συζητήθηκαν και υποβλήθηκαν ως ευχές προς την κυβέρνηση έγιναν αργότερα νόμοι του κράτους. Μεθοδολογικά θεωρήσαμε σκόπιμο να εκθέσουμε περιληπτικά τις ανακοινώσεις των ιατρικών συνεδρίων που αφορούν στη σχολική υγιεινή, ενώ σε κάποιες από αυτές γίνεται εκτενέστερη ανάλυση και σε άλλα κεφάλαια.

Προς αποφυγήν συγχύσεως θεωρούμε από την αρχή απαραίτητο να κάνουμε ορισμένες διευκρινήσεις σχετικά με την ονομασία των συνεδρίων. Τα δύο πρώτα από αυτά, που έγιναν την προτελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή στις 6-9 Απριλίου 1882 και στις 22-23 Μαρτίου 1887 αντίστοιχα, ονομάζονταν «Σύννοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν», ενώ τα δύο πρώτα συνέδρια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, της 6-10 Μαΐου 1901 και της 4-8 Μαΐου 1903 οι διοργανωτές τα αποκάλεσαν «Α' Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον» και «Β' Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον». Η διοργανωτική επιτροπή, όμως, του Πανελλήνιου Ιατρικού Συνεδρίου που συγκλήθηκε στην Αθήνα στις 10-18 Απριλίου 1906, ονόμασε το συνέδριο αυτό πέμπτο, επειδή ήθελε να τιμήσει αυτούς που είχαν την πρωτοβουλία συγκρότησης τέτοιων συνεδρίων και να επαινέσει όσους τα συνέχισαν. Επανήλθε έτσι η λογική σειρά στην αρίθμηση των συνεδρίων, η οποία απαιτεί τα τρία πρώτα ιατρικά συνέδρια του 20^{ου} αιώνα να ονομάζονται τρίτο, τέταρτο και πέμπτο αντίστοιχα, αφού τη διοργάνωση των συνεδρίων είχε ο ίδιος φορέας, δηλαδή η Ιατρική Εταιρεία Αθηνών⁹.

Η επινόηση λοιπόν της οργάνωσης ιατρικών συνεδρίων, αλλά και η επικράτησή τους αποδίδονται στις ενέργειες της Ιατρικής Εταιρείας. Έτσι η διεξαγωγή του Πρώτου Πανελλήνιου Ιατρικού Συνεδρίου οφείλεται στην καθολικά αποδεκτή πρόταση του προέδρου της εταιρείας Ανδρέα Αναγνωστάκη στη συνεδρίαση της 30^{ης} Νοεμβρίου 1878. Συγκροτήθηκε μάλιστα για το σκοπό αυτό διοργανωτική επιτροπή, που απέστειλε στις 12 Ιανουαρίου 1879 εγκύκλιο

⁹ Βλ. *Πρακτικά τοῦ Ε' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου*, ἐν Ἀθήναις 10-18 Ἀπριλίου 1906, σ. 7. Στην υιοθέτηση της λογικής χρονικής ακολουθίας στην αρίθμηση των συνεδρίων από τη διοργανωτική επιτροπή του συνεδρίου του 1906 πιθανόν συνέβαλαν και οι απόψεις του Σ. Γ. Βλαβιανού. Βλ. σχετικά «Δελτίον. Δόν Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον ἐν Ἀθήναις», *Ψυχιατρικὴ καὶ Νευρολογικὴ Ἐπιθεώρησις*, ἔτος Α', τεύχος Η', Ἀπρίλιος 1903, σσ. 228-230. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας...*, ὁ.π., σ. 72.

στους Έλληνες ιατρούς, όπου τονιζόταν η σπουδαιότητα των ιατρικών συνόδων και τους καλούσε να δηλώσουν συμμετοχή στο τετραήμερο συνέδριο, που θα γινόταν τον Απρίλιο του 1880. Ωστόσο, τα γεγονότα στην Ανατολή δεν επέτρεψαν τη διεξαγωγή του συνεδρίου το έτος αυτό και η διοργανωτική επιτροπή όρισε νέα οριστική ημερομηνία από τις 6 ως τις 9 Απριλίου του 1882¹⁰.

Πρόκειται για το πρώτο επιστημονικό ιατρικό συνέδριο μετά την απελευθέρωση, οι εργασίες του οποίου έγιναν στην ειδικά διαμορφωμένη για το σκοπό αυτό μεγάλη αίθουσα του Οφθαλμιατρείου και σημείωσε επιτυχία στον οργανωτικό και στον επιστημονικό τομέα. Στην εναρκτήρια τελετή της «Συνόδου τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν» ήταν παρόντες, μεταξύ άλλων, και εκπρόσωποι από το χώρο της εκπαίδευσης, όπως ο Υπουργός Παιδείας και επίτιμος πρόεδρος της Συνόδου, Κωνσταντίνος Λομβάρδος, ο πρόεδρος του «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων», Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», Κ. Αργυρόπουλος και ο διευθυντής της Γερμανικής Σχολής, Κ. Kohler¹¹.

Στην πέμπτη συνεδρίαση, που έγινε στις 9 Απριλίου, ο Α. Χρηστομάνος, καθηγητής της χημείας, μίλησε για την απολύμανση και ανέλυσε λεπτομερειακά με ποιο τρόπο την εφάρμοσε στην πράξη σε δημόσια καταστήματα, αλλά και οικίες, κατά την επιδημία κοιλιακού τύφου, η οποία ενέσκηψε το 1881 στην Αθήνα¹². Άξιο προσοχής είναι ότι η απολύμανση έγινε και στο Βαρβάκειο, δεδομένο που μας δείχνει ότι τα σχολεία διέθεταν πλέον ένα μέσο καταπολέμησης των λοιμωδών νοσημάτων.

Το ίδιο έτος που διοργανώθηκε το πρώτο επιστημονικό ιατρικό συνέδριο, ξεχωριστή σημασία έχει και η σύσταση της *Εταιρίας τῆς Υγιεινῆς*, προκειμένου να μελετήσει τη νόσο της λέπρας και παρόμοια ζητήματα¹³. Ο κατ' εξοχήν, ωστόσο, λόγος ίδρυσης της Εταιρείας ήταν η δημιουργία «Ταμείου Δαμαλίδος», για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες εμβολιασμού. Ο θάνατος των τριών αγελάδων, που διατηρούσε η ειδική υπηρεσία για την παραγωγή της «δαμαλείου λύμφης», προκάλεσε σχετικές συζητήσεις αναφορικά με την έλλειψή της στα πλαίσια των συνεδριάσεων της Ιατρικής Εταιρείας το 1882¹⁴.

Πρόκειται για την «πρώτη θυγατρική εταιρεία [της Ι.Ε.Α.], που είναι και η πρώτη με ειδικό γνωστικό αντικείμενο». Η ψήφιση του κανονισμού της έγινε την

¹⁰ *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν (1882)* ἐκδιδόμενα ἐν ὀνόματι τοῦ γραφείου ὑπὸ Ν. Γ. Μακκᾶ, Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Συνόδου, Χ. Γ. Ράλλη, Εἰδικοῦ Γραμματέως τῆς Συνόδου, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀδελφῶν Περρῆ ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθήνησιν 1883, σσ. 1-4. Τη διοργανωτική επιτροπή αποτελούσαν οι Α. Αναγνωστάκης, πρόεδρος, Γεώργ. Καραμήτσας, Μ. Χατζημιχάλης και Ν. Γ. Μακκᾶς, γραμματέας.

¹¹ *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Συνόδου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν (1882)*..., ὁ.π., σ. 9. Πρβλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Εταιρείας*..., ὁ.π., σ. 57 και 70-71.

¹² *Ο.π.*, σσ. 319-320.

¹³ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Εταιρείας*..., ὁ.π., σ. 57.

¹⁴ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ υγεία του παιδιού στη λαϊκή μας παράδοση*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1992, σσ. 120-121.

1^η Ιουνίου 1882¹⁵. Σύμφωνα με το άρθρο 1⁶, η εταιρεία είχε ως σκοπό «τὴν θεωρητικὴν καὶ πειραματικὴν μελέτην παντὸς σχετικοῦ τῆ ὑγιεινῆς ζητήματος, πρὸς πρακτικὴν αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογὴν, καὶ τακτικὴν καὶ ἔγκαιρον διάδοσιν τῶν κοινῆ ἀναγκαίων διδαγμάτων τῆς ἐπιστήμης ταύτης». Για την επίτευξη των παραπάνω σκοπῶν προβλέπονταν συζητήσεις θεμάτων αναφορικά με την υγιεινή, διαγωνισμοὶ σχετικῶν ζητημάτων, σύσταση ιδρυμάτων που προωθούσαν τους σκοπούς της εταιρείας (ταμείο δαμαλίδος, χημικὸ καὶ μικροσκοπικὸ εργαστήριον), διεξαγωγή ἔργων που προάγουν τη δημόσια υγεία (απολυμαντήρια, ουρητήρια, απόπατοι) καὶ ἐκδοση εντύπων (ἄρθρο 2)¹⁷.

Κατὰ τὴ διενέργεια τῶν ἐκλογῶν που διεξήχθησαν στὴν αἴθουσα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» καταρτίστηκε τὸ γραφεῖο τῆς Εταιρείας¹⁸. Πρόεδρος ἐκλέχθηκε ομόφωνα ὁ Ι. Βούρος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ Πρόεδρος τοῦ Ἰατροσυνεδρίου γιὰ πολλὰ ἔτη στο παρελθόν, Ἀντιπρόεδροι οἱ Μ. Βενιζέλος (Καθηγητὴς Μαιευτικῆς καὶ Διευθυντὴς τοῦ Μαιευτηρίου) καὶ Πέτρος Σούτσος (Ἀρχίατρος καὶ Διευθυντὴς τοῦ υγειονομικοῦ κλάδου τοῦ στρατοῦ), Γενικὸς γραμματέας ὁ Δ. Χασιώτης (Υφηγητὴς τῆς ιστολογίας καὶ ἐπιμελητὴς τοῦ μικροσκοπικοῦ εργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου), ἐιδικοὶ γραμματεῖς οἱ ἰατροὶ Δ. Κατερινόπουλος καὶ Κ. Διγενῆς (Υφηγητὴς τῆς Μαιευτικῆς) καὶ Ταμίας ὁ Ἰωάν. Λογοθέτης (γνωστὸς οφθαλμολόγος τῆς Ἀθήνας). Με βάση ὅσα ὀριζε ὁ «Κανονισμός», προτάθηκαν ὡς μέλη 30 περίπου λόγιοι Ἀθηναῖοι ἀπὸ διάφορα ἐπαγγέλματα που θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλλουν στὴν προαγωγή τοῦ σκοποῦ τῆς Εταιρείας.

Με ἐπιτυχία στέφθηκε καὶ τὸ δεύτερο ἰατρικὸ συνέδριον¹⁹, που διεξήχθη στὴν Ἀθήνα στις 22 καὶ 23 Μαρτίου 1887 στὴ νεοσυσταθεῖσα Σιναῖα Ἀκαδημία. Συμμετείχαν πάνω ἀπὸ διακόσιοι ἰατροὶ ἀπὸ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ πρωτοβουλία τῆς διοργάνωσης ἀνήκε καὶ πάλι στὸν πρόεδρο τῆς Ἰατρικῆς Εταιρείας καὶ διάσημο οφθαλμολόγο, Α. Αναγνωστάκη, ὁ ὁποῖος

¹⁵ Γεράσιμος Ρηγάτος, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Εταιρείας...*, ὁ.π., σ. 57.

¹⁶ Βλ. «Κανονισμός τῆς Ἐταιρείας τῆς Ὑγιεινῆς» στο περ. *Γαληνός*, ἔτος τέταρτον, τόμος ἑβδομος, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 391. Πρὶν προχωρήσει στὴν τελικὴ σύνταξη τοῦ «Κανονισμοῦ», ἡ Εταιρεία εἶχε ετοιμάσει καὶ *Σχέδιον Κανονισμοῦ Ἐταιρείας τῆς Ὑγιεινῆς*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως, ἐν Ἀθήναις 1882, τὸ ὁποῖο, ἔχει ἐλάχιστες διαφορὲς ἀπὸ τὴν οριστικὴ μορφή του κειμένου.

¹⁷ «Κανονισμός τῆς Ἐταιρείας τῆς Ὑγιεινῆς» στο περ. *Γαληνός*, ὁ.π., σ. 392.

¹⁸ «Εἰδήσεις», περ. *Γαληνός*, ἔτος τέταρτον, τόμος ἑβδομος, 1882, σσ. 31-32.

¹⁹ *Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν τοῦ ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰατρικῆς Εταιρείας τῇ πεντηκονταετηρίδι (1887)*, ἐκδιδόμενα ἐπιστασίᾳ Κ. Διγενῆ, Γραμματέως τοῦ Συνεδρίου, Τ. Λοῦη, Μέλους τοῦ Συνεδρίου. Ἐκδότης Ν. Γεωργίου Ἰγγλέση, ἐν Ἀθήναις 1888. Δεν ὀνομάστηκε Δευτέρα Σύνοδος, ἀλλὰ «Συνέδριον τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν». Βλ. σχετικὰ Σ[ιμωνίδης] Γ. Βλαβιανός, «Δελτίον. Δ^{ον} Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον ἐν Ἀθήναις», *Ψυχιατρικὴ καὶ Νευρολογικὴ Ἐπιθεώρησις*, ἔτος Α', τεῦχος Η', Ἀπρίλιος 1903, σ. 229.

ανέλαβε και την προεδρία του συνεδρίου. Με το ιατρικό συνέδριο του 1887 εορτάστηκε η πρώτη πεντηκονταετία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών και εγκαινιάστηκε η δεύτερη. Την πρώτη μέρα, εκτός από τον Βασιλιά και όλες τις ανώτατες αρχές, παρευρίσκονταν και τα προσκεκλημένα προεδρεία εκπαιδευτικών εταιρειών και συλλόγων²⁰.

Στα πλαίσια του συνεδρίου έγινε ανακοίνωση από τον Γ. Φωκά με τίτλο: «Περὶ τῶν ἐν Αθήναις ἐπιδημιῶν κατὰ τὴν τελευταίαν εικοσαπενταετίαν»²¹. Οι πληροφορίες που δίνονται για τις επιδημίες που έπληξαν την Αθήνα την περίοδο αυτή και η θνησιμότητα που προκάλεσαν αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία για τις ανθυγιεινές συνθήκες της πρωτεύουσας αυτή την εποχή. Συγκεκριμένα αναφέρονται: η εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτιδα, ο εξανθηματικός τύφος που μεταφέρθηκε από τους Κρήτες πρόσφυγες, ο κακοήθης πυρετός, η οστρακιά, η ιλαρά, η κοκκίτιδα, η ευλογιά και η διφθερίτιδα.

Απολύτως σχετική με τη σχολική υγιεινή ήταν η ανακοίνωση που έγινε από τον Μ. Ισηγώνη με τίτλο: «Σημειώσεις περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς μυωπίας ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Σμύρνης»²². Η έρευνα αφορά στα σχολεία της ελληνικής κοινότητας της Σμύρνης και πιο συγκεκριμένα στις πέντε ανώτερες τάξεις της Ευαγγελικής σχολής, που θεωρείται «τὸ μόνον τέλειον ἑλληνικὸν γυμνάσιον τῆς Σμύρνης». Ο Ισηγώνης με την εισήγησή του ανατρέπει την επικρατούσα αντίληψη εκείνης της εποχής ότι η μυωπία στα ελληνικά σχολεία ήταν σπάνια. Τα μειονεκτήματα του συγκεκριμένου σχολείου από άποψη υγιεινής ήταν ο ανεπαρκής φωτισμός και ο συνωστισμός των μαθητών²³. Με το πέρας, λοιπόν, των ερευνών σε όλες τις τάξεις βρέθηκαν μαθητές «μύωπες», «ἐλαφρῶς μύωπες» και «ἀτελῶς βλέποντες»²⁴. Ειδικότερα, από τους 283 μαθητές της Ευαγγελικής Σχολής βρέθηκαν 55 μύωπες, αριθμός που αντιστοιχεί στο 19,43 % του συνόλου των μαθητών. Αξιοσημείωτο είναι ότι το ποσοστό της μεγαλύτερης τάξης, της Ε' Γυμνασίου, ήταν 45,7 %. Για λόγους που και ο ίδιος ο Ισηγώνης εξηγεί, τα ποσοστά αυτά, παρά το γεγονός ότι αποτύπωναν μία θλιβερή κατάσταση, δεν μπορούσαν να θεωρηθούν ως ασφαλές κριτήριο για τη διατύπωση γενικότερων συμπερασμάτων για όλη την ελληνική επικράτεια²⁵.

Η έρευνα του Ισηγώνη συνεχίστηκε και σε δύο άλλες φημισμένες ιδιωτικές σχολές της Σμύρνης: στην *Εμπορική Σχολή* του Αρώνη και στο ελληνικό τμήμα

²⁰ Παρατηρήσεις για τις επιστημονικές ανακοινώσεις του συνεδρίου, το οποίο χαρακτηρίζεται περισσότερο ως γιορτή της Ιατρικής Εταιρείας παρά ως επιστημονικό συνέδριο, βλ. στην εφημερίδα *Έβδομάς, επιθεώρησις κοινωνική καὶ φιλολογική*, περίοδος δευτέρα, ἔτος Δ', ἀριθ. 9, Αθήνα 28 Μαρτίου 1887, σσ. 1-2.

²¹ *Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν τοῦ ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς ἐν Αθήναις Ἰατρικῆς Ἐταιρείας τῆ πεντηκονταετηρίδι (1887)...*, ὁ.π., σσ. 331-334.

²² *Ο.π.*, σσ. 372-380.

²³ *Ο.π.*, σ. 374.

²⁴ Βλ. αναλυτικά ὁ.π., σσ. 375-376.

²⁵ Βλ. Γ. Καραπαναγιώτης, *Υγιεινή προληπτική...*, ὁ.π., σσ. 17-18.

της Αγγλικής Εμπορικής Σχολής του Barkshire. Κατ' αρχάς, αναφορικά με την Εμπορική Σχολή του Αρώνη, η οποία είχε μόνο τις τρεις πρώτες γυμνασιακές τάξεις, διαπιστώθηκε συνολικό ποσοστό μυώπων από όλες τις τάξεις 14,8 %, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό από την Ευαγγελική σχολή ήταν 14,5 %. Η διαφορά, ωστόσο, μεταξύ των δύο σχολών βρίσκεται στους μαθητές με μεγάλο βαθμό μυωπίας, δηλαδή πάνω από δύο διόπτρες. Σε αυτή την περίπτωση στην Ευαγγελική Σχολή βρέθηκαν 11,2 % μύωπες, ενώ στην Εμπορική μόνο 3,7 %. Αυτή η υπεροχή της ιδιωτικής σχολής ερμηνεύεται από τον Ισηγώνη «διὰ τοῦ ὅτι ὁ βίος τῶν μαθητῶν ἐν τοῖς τοιούτου εἶδους ἐκπαιδευτηρίοις εἶναι ἀνετώτερος, καὶ ἰδίᾳ διότι οὗτοι ζῶσιν ἐν αὐτοῖς μᾶλλον ἀραιωμένοι. Διότι τὰ ἰδιωτικὰ μας σχολεῖα ὑπὸ πολλὰς ἄλλας ἀπόψεις δὲν εἶναι πολὺ εὐτυχέστερα τῶν δημοσίων»²⁶. Από την Αγγλική Εμπορική Σχολή δεν μπορούσαν να προκύψουν ασφαλή συμπεράσματα, καθώς στην κατώτερη και στην ανώτερη τάξη του ελληνικού τμήματος φοιτούσαν κυρίως μαθητές που ήθελαν να τελειοποιήσουν τις ξένες γλώσσες και η μυωπία που τυχόν είχαν προερχόταν από τα σχολεία που σπούδαζαν πριν²⁷. Τα χειρότερα ποσοστά μυώπων μαθητῶν βρέθηκαν στο *College de la Propagande*, όπου φοιτούσαν καθολικοί μαθητές και κανένας Έλληνας. Αντίθετα, πολύ λίγα προβλήματα μυωπίας είχαν οι Αρμένιοι μαθητές²⁸.

Ο Ισηγώνης κάνει αναφορά και στα αυξημένα ποσοστά μυώπων μαθητῶν στα γερμανικά σχολεία, όπως είχε αποδειχθεί με έρευνες του Cohn, και καταλήγει στο συμπέρασμα της υπεροχής των Ελλήνων έναντι των Γερμανών, δεδομένης της ανώτερης διδασκαλίας και του περισσότερο χρόνου εργασίας των μαθητῶν στα γερμανικά σχολεία. Ο ερευνητής, τέλος, μολονότι αναγνωρίζει το υπαρκτό πρόβλημα της μυωπίας στα ελληνικά σχολεία της Σμύρνης, θεωρεί «ἀναμφίβολον ... ὅτι πολλοῖς τῶν ἐλληνικῶν σχολείων ἐργάζονται καλῶς» και τα αποτελέσματα θα μπορούσαν να βελτιωθούν με τη μέριμνα για την ευεξία των μαθητῶν. Ως απαραίτητα μέτρα προτείνει πρώτα απ' όλα την αραίωση των μαθητῶν, ώστε να αλλάξει η ποιότητα του αέρα, έπειτα τον επαρκή φωτισμό, την κατασκευή καλών θρανίων, την ύπαρξη αναγκαίου χρόνου κατά τα διαλείμματα και τη συγκρότηση επιτροπών για τον έλεγχο της ποιότητας εκτύπωσης των διδακτικῶν βιβλίων²⁹.

Δύο χρόνια μετά την εισήγηση του Ισηγώνη, με τη σχολική μυωπία ασχολήθηκε και ο ιατρός Γ. Καραπαναγιώτης³⁰. Η άποψη που υποστήριξε ήταν ότι η μυωπία είναι σε πολύ μικρό ποσοστό κληρονομική. Αντίθετα, οι κακές συνθήκες εργασίας στα σχολεία θεωρούνται οι βασικές αιτίες για τα υψηλά

²⁶ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων Ἰατρῶν τοῦ ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰατρικῆς Ἐταιρείας τῇ πεντηκονταετηρίδι (1887)..., ὁ.π., σ. 377.

²⁷ Ο.π., σσ. 377-378.

²⁸ Ο.π., σ. 377.

²⁹ Ο.π., σσ. 379-380.

³⁰ Γεώργιος Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικῆς ὑγιεινῆς [...]* 1889, σσ. 62-64.

ποσοστά μυώπων μαθητών. Οι προτάσεις του ιατρού προσανατολίζονταν στον τομέα της πρόληψης και αφορούσαν στην εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων σχετικά με το φωτισμό, την οικοδομή των σχολείων, την κατασκευή των παραθύρων, των σχολικών επίπλων και των βιβλίων. Πέρα, όμως, από αυτά που έπρεπε να κάνουν οι άλλοι, προτείνονται και συγκεκριμένα μέτρα που μπορούσε να εφαρμόσει ο δάσκαλος στο επίπεδο της καθημερινής σχολικής πράξης. Πιο συγκεκριμένα, στο δάσκαλο ανατίθεται η ευθύνη, προκειμένου οι μαθητές να τηρούν απόσταση τουλάχιστον 30 εκατοστών από το βιβλίο ή το τετράδιο, «να γράφωσιν ἐπὶ εὐθυτενοῦς χάρτου, ὀρθοῦ ὄντος τοῦ σώματος» και να τοποθετεί τους μαθητές που έχουν μυωπία κοντά στην έδρα και τον πίνακα. Τέλος, ο δάσκαλος έπρεπε να επιτρέπει στους μαθητές να χρησιμοποιούν γυαλιά, μόνο εφόσον υπήρχε γονική συναίνεση που βασιζόταν σε έγκυρη γνώμη ειδικού ιατρού.

Στις 6-11 Μαΐου 1901 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το Α' Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον, που στην πραγματικότητα ήταν το τρίτο, καθώς τα προηγούμενα είχαν ονομαστεί Σύνοδοι των Ελλήνων Ιατρών. Ενώ αρχικά είχε προγραμματιστεί να γίνει η λήξη των συνεδριάσεων στις 10 Μαΐου, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των ανακοινώσεων, η οργανωτική επιτροπή αποφάσισε, τελικά, την παράταση του συνεδρίου για μία ακόμη ημέρα³¹. Στις 12 Μαΐου οι σύεδροι συμμετείχαν σε εκδρομή στην Ολυμπία, όπου παραβρέθηκαν στη διεξαγωγή των γυμναστικών αγώνων³².

Πρόεδρος του Συνεδρίου ήταν ο Ρήγας Νικολαΐδης, Καθηγητής της Φυσιολογίας, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και Πρόεδρος της Ιατρικής Εταιρείας. Την οργανωτική επιτροπή συναποτελούσαν οι αντιπρόεδροι, καθηγητές της Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας Γεώργιος Βάφας και της Ιστολογίας και Παθολογικής Ανατομικής Νικόλαος Πεζόπουλος, ο Γενικός Γραμματέας, ωτορινολαρυγγολόγος Μιχαήλ Μαγκάκης, ο ειδικός γραμματέας Μιχαήλ Καϊρης και ο ταμίας Διονύσιος Γούζαρης. Η έναρξη του συνεδρίου έγινε το πρωί της 6^{ης} Μαΐου 1901 στη μεγάλη αίθουσα του Πανεπιστημίου και το παρακολούθησε πλήθος κόσμου. Μεταξύ των επίσημων προσκεκλημένων υπήρχαν πολλοί πολιτικοί, ο Δήμαρχος Αθηναίων Σπ. Μερκούρης και ιατροί από την Ελλάδα και τον έξω ελληνισμό. Αξιοσημείωτο είναι ότι τις εργασίες του συνεδρίου κήρυξε ο Υπουργός Παιδείας Σπ. Στάης, που ήταν και επίτιμος πρόεδρος του συνεδρίου³³.

³¹ Βλ. Α. Βλαδίμηρος, Χ. Φραγκίδης, «Το "Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον" του 1901. Ιατρικά δρώμενα, υγειονομικά προβλήματα και κορυφαίοι ιατροί πριν από έναν αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 19, 2002, σ. 706.

³² Βλ. «Πουκίλα», *Πρόδος*. *Περιοδικόν παιδαγωγικόν καὶ ἐπιστημονικόν ἐκδιδόμενον τῇ 1ῃ καὶ τῇ 15ῃ ἐκάστου μηνός*, Διευθυντής καὶ ὑπεύθυνος συντάκτης: Κωνστ. Γ. Παπαδάκης, καθηγητής, ἔτος Α', Ἐν Χανίοις τῇ 1 Ἰουνίου 1901, ἀριθ. 7, σ. 59).

³³ *Ἰατρικὴ Πρόδος*, ἔτος ΣΤ', Μάιος-Ἰούνιος 1901, τεύχος 5-6, σ. ΚΓ'.

Στο συνέδριο συμμετείχαν πάνω από 500 ιατροί και συζητήθηκαν σοβαρά θέματα δημόσιας υγείας που αντιμετώπιζε η κοινωνία εκείνης της εποχής, όπως η φυματίωση, ο αλκοολισμός και η σύφιλη. Παράλληλα, με την επισήμανση της κρατικής αδιαφορίας στη λήψη προληπτικών μέτρων κατά των μεταδοτικών ασθενειών, στόχος ήταν η ευαισθητοποίηση των πολιτικών, ώστε να βελτιώσουν την κατάσταση της δημόσιας υγείας³⁴. Ο προβληματισμός των ιατρών αφορούσε επίσης και στην υγιεινή του σχολείου. Η ενασχόληση με ένα τέτοιο θέμα, δεδομένου ότι η σχολική υγιεινή δεν είχε θεσμοθετηθεί ακόμη στην Ελλάδα και έκανε την εμφάνισή της μία δεκαετία περίπου αργότερα, αποδεικνύει το υψηλό και πρωτοποριακό επίπεδο που διέθεταν οι ιατροί της εποχής³⁵.

Στα πλαίσια της ενδεκάτης συνεδρίασης ο Κωνσταντίνος Παπαγιάννης, παιδίατρος και υφηγητής παιδικών νοσημάτων, εισηγήθηκε εκτενώς το θέμα «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι»³⁶. Ο εισηγητής ήταν βαθύς γνώστης του θέματος, όπως φαίνεται από τις λεπτομέρειες που παραθέτει, και διακρίνεται για την επιστημονικότητά του. Ήταν η πρώτη φορά που συζητιόταν άμεσα η σχολική υγιεινή σε επιστημονικό συνέδριο στην Ελλάδα.

Ο εισηγητής, αφού αρχικά ανέλυσε το βασικό σκοπό της σχολικής υγιεινής, δηλαδή τη σύμμετρη ανάπτυξη των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων, επεσήμανε στη συνέχεια την έλλειψη εφαρμογής των κανόνων υγιεινής στα σχολεία μέχρι την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ' το 1895. Ο συγκεκριμένος νόμος, σύμφωνα με τον Παπαγιάννη, σηματοδότησε την έναρξη του κρατικού ενδιαφέροντος για τη σχολική υγιεινή και συνετέλεσε στην αλλαγή της κατάστασης στο σχολείο από άποψη υγιεινής, μολονότι χρειαζόνταν ακόμη πολλά να γίνουν. Έτσι, σημαντικό βήμα ήταν ότι άρχισε να γίνεται η ανέγερση των νέων σχολείων με βάση τις νέες απαιτήσεις. Η επίτευξη του σκοπού της σχολικής υγιεινής θεωρείται πολύ σημαντική για την ύπαρξη της ίδιας της πολιτείας. Οι κύριοι άξονες της ανακοίνωσης επικεντρώθηκαν αφενός στους εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν την υγεία των παιδιών στο σχολείο και αφετέρου στις αρνητικές συνέπειες του τρόπου λειτουργίας του. Γενικότερα, πάντως, οι σκέψεις και οι προτάσεις του Κ. Παπαγιάννη για τη βελτίωση της υγιεινής των σχολείων, σε μια εποχή που τα παιδιά πήγαιναν ξυπόλυτα σε αυτά,

³⁴ Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901 – 1926)», *Μνήμων*, τόμος 24, Αθήνα 2002, σ. 149.

³⁵ Λ. Βλαδίμηρος, Χ. Φραγκίδης, «Το "Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον" του 1901. Ιατρικά δρώμενα, υγειονομικά προβλήματα και κορυφαίοι ιατροί πριν από έναν αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 19, 2002, σ. 705.

³⁶ Βλ. Κωνστ. Παπαγιάννη, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ιατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901*. Ἐκδιδόμενα ἐπιμελεία Μιχαήλ Ν. Μαγκάκη, Σπ. Κοντολέοντος, Ἰω. Καρδαμάτη, Κωνστ. Παπαγιάννη, Κωνστ. Μαυράκη, τόμος δεύτερος, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Αθήναις 1903, σσ. 132-151.

αντανακλούν τον ρηξικέλευθο και πρωτοποριακό προβληματισμό της ελληνικής ιατρικής επιστημονικής κοινότητας³⁷.

Ο ομιλητής, αφού περιέγραψε τις ελλείψεις των υπαρχόντων σχολείων από πλευράς υγιεινής, παρέθεσε και ανέλυσε τους βασικούς παράγοντες για την οικοδόμηση υγιεινού σχολικού κτηρίου. Το πρώτο βασικό μέτρο της σχολικής υγιεινής αναφερόταν στην επιλογή του κατάλληλου εδάφους, έπειτα στο μέγεθος του οικοπέδου, στους όρους οικοδομής του σχολικού κτηρίου³⁸, στον αριθμό των μαθητών ανάλογα με την αίθουσα διδασκαλίας, στις διαστάσεις της αίθουσας, στο φωτισμό και στον αερισμό³⁹. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται, τέλος, στην κατασκευή κατάλληλων θρανίων, που αποτελεί μία από τις σημαντικότερες συνθήκες υγιεινής του σχολείου. Για το λόγο αυτό, ορίζεται με ακρίβεια πώς πρέπει να είναι τα βασικά μέρη τους, οι διαστάσεις, οι αναλογίες και οι κλίσεις τους⁴⁰.

Αναφορικά με τη λειτουργία του σχολείου, τα θέματα τα οποία εξέτασε ο Παπαγιάννης ήταν: η ηλικία έναρξης της σχολικής φοίτησης, τα προγράμματα διδασκαλίας και η εφαρμοζόμενη μέθοδος, η κατάταξη των μαθημάτων, τα διδακτικά βιβλία, τα υλικά γραφής, τα διαλείμματα και η διδασκαλία της ανάγνωσης και της γραφής. Ο κοινός σκοπός της υγιεινής και της παιδαγωγικής για την αρμονική ανάπτυξη του παιδιού δικαιολογούσε και τη συμφωνία τους

³⁷ Λ. Βλαδίμηρος, Χ. Φραγκίδης, «Το "Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον" του 1901. Ιατρικά δρώμενα, υγειονομικά προβλήματα και κορυφαίοι ιατροί πριν από έναν αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 19, 2002, σ. 705.

³⁸ Εκτός από τους όρους υγιεινής, ο Παπαγιάννης δίνει ιδιαίτερη σημασία και στη γενικότερη αισθητική του σχολικού κτηρίου. Έτσι το σχολείο πρέπει «να οικοδομηται δὲ καὶ ὑπὸ ἔποψιν καλλιτεχνικὴν καὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τελείως. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σχολείου πρέπει νὰ εἶνε εὐάερον καὶ φωτεινόν, ὡς πρὸς δὲ τὸ σχῆμα καὶ τοὺς χρωματισμοὺς πάντων τῶν διαμερισμάτων αὐτοῦ ἀρμονικόν, διότι ἐν τούτῳ ἐπὶ πολλὰ ἔτη θὰ διατρίβῃ τὸ παιδίον καὶ θὰ ἔχη τὰς πρώτας ἐντυπώσεις, πρέπει δὲ ν' ἀποκτήσῃ ἐκ τοῦ σχολείου οὐ μόνον τὴν αἴσθησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς καθαριότητος, ἀλλὰ καὶ τὴν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ. Ἐν γένει δὲ τὸ οἰκοδόμημα νὰ παρουσιάσῃ τι τὸ ἰδιάζον καὶ ἐπιβάλλον». (Βλ. Κωνστ. Παπαγιάννης, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ιατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σ. 137).

³⁹ Ο αερισμός των σχολείων ήταν κυρίαρχο ζήτημα σε όλα τα εγχειρίδια υγιεινής του 19^{ου} αιώνα, αλλά και αργότερα. Συχνά γίνονταν επικλήσεις και ξένων ιατρικών απόψεων για τη σπουδαιότητα του καθαρού αέρα στην υγεία των παιδιών. Διάφορα άρθρα επίσης σε περιοδικά προσπαθούσαν να πείσουν τους υπεύθυνους ότι «ὄπου ὑπάρχουσιν ὑπαιθροὶ τόποι προσιτοὶ εἰς τοὺς μαθητὰς σχολείου, εἶνε ἔγκλημα, ναὶ ἔγκλημα, νὰ φυλάττωνται ἐπὶ ἑπτὰ ὥρας τὰ μικρὰ κλεισμένα ἐν ἀκαθάρτῳ ἀέρι, διὰ νὰ γίνωσι δηθεν σοφὰ, ἐν ᾧ τῷ ὄντι εἶνε πιθανὸν ὅτι θὰ γίνωσι ἀσθενικὰ, ἢ τοῦλάχιστον δὲν θὰ ἔχωσι τόσην εὐρωστίαν καὶ τόσην ὑγίειαν, ὅσην θὰ εἶχον ἐὰν ἀνέπνεον καθαρὸν ἀέρα». (Βλ. Λουίζος Ἡλιοῦ, «Παιδαγωγικὰ Μελετήματα: Α'. Καθαρὸν ἀέρα εἰς τὰ Σχολεῖα», περιοδ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Ἔτος δέκατον ἕκτον, 1 Μαρτίου 1896 - 28 Φεβρουαρίου 1897, Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη 1897, σ. 319 καὶ 334).

⁴⁰ Κωνστ. Παπαγιάννης, «Περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι», στο: *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ιατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σσ. 140-143.

για τα σχολικά προγράμματα. Οι συνολικές εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας έπρεπε να είναι λίγες, αλλά σωστά κατανομημένες, ώστε στο λιγότερο χρόνο να επιτυγχάνεται το επιθυμητό αποτέλεσμα⁴¹.

Στη λειτουργία του σχολείου εντάσσεται και το ζήτημα της γυμναστικής, μάθημα που προβλεπόταν βέβαια από τα προγράμματα, αλλά διδασκόταν ελλιπέστατα και μερικές φορές καθόλου. Παρά τις σημαντικές βελτιώσεις που έγιναν με την ψήφιση του νόμου του 1878, ο οποίος προέβλεπε τη διδασκαλία του μαθήματος στους δασκάλους, του νόμου ΒΤΜΘ' και των νομοσχεδίων του 1899, υπήρχαν ακόμη αρκετοί αρνητικοί παράγοντες από υγιεινή άποψη: η απουσία γυμναστικών παιδιών, η υπέρμετρη σωματική άσκηση δύο περίπου μήνες πριν από την έναρξη των σχολικών αγώνων, η ακατάλληλη διδασκαλία των γυμναστικών συμπλεγμάτων, η ταυτόχρονη γύμναση μαθητών διαφορετικών ηλικιών και αναστήματος, όπως και παιδιών υγιών και ασθενικών. Εφόσον, όμως, εφαρμόζονταν συγκεκριμένοι κανόνες για τις σωματικές ασκήσεις και τις παιδιές, η γυμναστική θα είχε ιδιαίτερα ευεργετικές επιδράσεις για τους μαθητές. Αυτές οι ωφέλειες για τη μαθητική υγεία επέβαλλαν την υποχρεωτική καθιέρωση του μαθήματος ως ένα από τα βασικότερα του προγράμματος.

Ο Παπαγιάννης αναφέρθηκε επίσης στο θέμα της διανοητικής υπερκόπωσης, το οποίο αποτέλεσε αντικείμενο ευρείας συζήτησης μετά το 1870, εξαιτίας και των αιτιολογικών παραγόντων που επιβαρύνουν το σχολείο. Η άμεση επίδραση του σχολείου συνίστατο στις απαιτήσεις του για υπέρμετρη διανοητική εργασία από το παιδί, δυσανάλογη με τις πραγματικές του δυνάμεις. Οι έμμεσες αιτίες οφείλονταν στους γενικότερους ανθυγιεινούς όρους του σχολείου, στην πιεστική εξουσία που ασκούσε και στην κατάσταση της υγείας του παιδικού οργανισμού. Στην υπερκόπωση, επιπλέον, συντελούσε η οικογένεια του μαθητή, με τα ιδιαίτερα μαθήματα, τη συμμετοχή του παιδιού σε ακατάλληλες και επίπονες για την ηλικία του διασκεδάσεις, την ανθυγιεινή κατοικία, την ανεπαρκή διατροφή και αμφίεση. Όλοι αυτοί οι παράγοντες σε συνδυασμό με τα πολύωρα προγράμματα των σχολείων επιδρούσαν αρνητικά στην υγεία του παιδιού.

Ο εισηγητής, όμως, δεν αρκείται σε απλές διαπιστώσεις, αλλά προτείνει και μέτρα για την καταπολέμησή της. Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα της Σχολικής Υγιεινής της εποχής εκείνης, τα μέσα που θεωρεί αποτελεσματικά για την πρόληψη της υπερκόπωσης αναφέρονται στη σχολική οργάνωση και διαρρύθμιση των σχολείων. Για να αποσοβηθούν, επομένως, τα βλαβερά αποτελέσματα της διανοητικής υπερκόπωσης, έπρεπε «ή έξωτερική διαρρύθμιση του σχολείου να εἶνε σύμφωνος πρὸς τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς, ἢ διδασκαλία ἀκριβῆς, αἱ δὲ ὥραι αὐτῆς νὰ ἐλαττωθῶσι, νὰ καταργηθῶσιν, εἰ δυνατόν, τὰ μετὰ μεσημβρίαν μαθήματα, τὰ μεταξὺ τῶν ὥρων τῆς διδασκαλίας διαλείμματα νὰ εἶναι ἰκανῆς διαρκείας, ἢ σωματικὴ ἄσκησις νὰ ἐκτελῆται τρεῖς ἢ

⁴¹ Ο.π., σσ. 144-145.

δίς τουλάχιστον τῆς ἑβδομάδος καὶ ἐν τῷ ἐλευθέρῳ ἀέρι καὶ νὰ ἰδρῶσιν, εἰ δυνατὸν θερινὰ ἐξοχικὰ ἐνδαιτήματα διὰ τὰ ἀσθενικά, ἀναιμικά καὶ ἀδύνατα παιδιά· συνελόντι δ' εἰπεῖν, ἥ τε ψυχικὴ καὶ ἡ φυσικὴ ἄσκησις νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ τὰ ὅρια τῆς δράσεως τῆς σχολικῆς νεότητος καὶ νὰ ἀνταποκρίνηται πρὸς τε τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν ἀτομικὴν, φυσικὴν καὶ ψυχικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς»⁴².

Στο τέλος ο Παπαγιάννης πρότεινε στους συνέδρους να εγκρίνουν τις προτάσεις του, ὥστε να μεταβιβαστούν στη συνέχεια και στην κυβέρνηση. Η πρώτη υπόδειξη αφορούσε στη σύσταση εποπτικού συμβουλίου στο Υπουργεῖο Παιδείας, του οποίου τα δύο μέλη ἔπρεπε να εἶναι υγιεινολόγοι ἰατροί. Δεύτερον, πρότεινε την πρόσληψη ενός υγιεινολόγου στα εποπτικά συμβούλια των νομών⁴³. Οι προτάσεις αυτές ὡστόσο, αν και υιοθετήθηκαν ἀπὸ τα μέλη του συνεδρίου, παρέμειναν ἀπλές ευχές, καθὼς δεν απέκτησαν νομικὴ ἰσχὺ ἀπὸ την τότε κυβέρνηση. Μόνο η πρόταση για σύσταση κεντρικὸ ἐποπτικὸ συμβουλίου πραγματοποιήθηκε, ἐν μέρει, μίᾳ δεκαετία περὶπου ἀργότερα, με το νόμο ΓΩΚΗ' του 1911, χωρὶς ὅμως να προβλέπεται η συμμετοχὴ ἰατρῶν στα τοπικά ἢ στα κεντρικά ἐποπτικά συμβούλια⁴⁴.

Στη συζήτηση που ἀκολούθησε της ανακοίνωσης του Παπαγιάννη, κατ' ἀρχάς μίλησε ο Θεμ. Νικολαΐδης ἀπὸ την Αθήνα, ο οποίος ἐπεσήμανε τη σπουδαιότητα του ὑπὸ συζήτηση θέματος. Και δεν μπορούσε να εἶναι διαφορετικά, ἀπὸ τη στιγμή που η ἐπιστῆμη ἀσχολούνταν με τους ἀνθυγιεινούς ὁρους διαβίωσης στο σχολεῖο και την προφύλαξη που ἔπρεπε να ἔχουν οι μαθητές. Ἀφού λοιπὸν η πολιτεία εἶχε καταστήσει υποχρεωτικὴ τη σχολικὴ φοίτηση, ἔπρεπε να ἀναλάβει και την εὐθύνη της λήψης των ἀπαραίτητων υγιεινολογικῶν μέτρων για την ἀποτροπὴ των σωματικῶν βλαβῶν στα δημοτικά σχολεῖα. Ὡς συντελεστικά μέτρα πρὸς αὐτὴ την κατεύθυνση, ο Νικολαΐδης ἀναγνωρίζει τα δύο διατάγματα που εἶχαν θεσπιστεῖ χάρις στις ἐνέργειες του νομομηχανικὸυ Καλλία και αφορούσαν στην κατασκευὴ υγιεινῶν διδαστηρίων και θρανίων. Παρὰ ὅμως την ἀναμφίβολη σπουδαιότητά τους, ο Νικολαΐδης σημειώνει ὅτι αποτελούσαν ἡμίμετρα, που δεν ἔλυναν οριστικά το πρόβλημα.

Προκειμένου να συμπληρωθοῦν οι κανόνες της υγιεινῆς, ἀπαιτούνταν η ψήφιση και ἄλλων ἐξίσου σημαντικῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων. Το ζήτημα, δηλαδή, ἦταν η νομοθετικὴ ἐφαρμογὴ συγκεκριμένων ὁρων υγιεινῆς, που θα ἀναφέρονταν συνολικά στη μαθητικὴ ζωὴ, σε ὅλα τα δημόσια και ιδιωτικά

⁴² Ο.π., σ. 151.

⁴³ Πιο ἀναλυτικά, οι προτάσεις του Παπαγιάννη ἔχουν ὡς ἐξῆς: «1^ο) Νὰ συσταθῇ ἀνώτατον Ἐποπτικὸν Συμβούλιον μετὰ καθωρισμένης δικαιοδοσίας, ἐδρεῦον ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως, ὅπως κανονίζῃ πάντα τὰ ζητήματα τῆς υγιεινῆς τῆς ἀφορώσης εἰς τὸ σχολεῖον· ἐν τῷ Συμβουλίῳ τούτῳ δέον νὰ συμμετέχωσιν ἀπαραιτήτως καὶ δύο ἰατροὶ ἐκ τῶν ἐχόντων εἰδικὰς γνώσεις. 2^ο) Ἐν τοῖς ὑφισταμένοις καὶ λειτουργοῦσιν ἤδη Νομαρχιακοῖς Ἐποπτικοῖς Συμβουλίῳις νὰ προστεθῇ ὡς οὐσιῶδες μέλος αὐτῶν καὶ ἰατρός ἔχων ἐπίσης εἰδικὰς γνώσεις». (Πρακτικά τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901..., ὁ.π., σ. 154).

⁴⁴ Βλ. Χρ. Λέφας, Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως..., ὁ.π., σ. 509.

σχολεία. Τέτοιες απαιτήσεις της υγιεινής που δεν προβλέπονταν και, επομένως, έπρεπε να εφαρμοστούν με νόμο ήταν: «1) πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς ἕνα ἕκαστον μαθητὴν ἀτομικῶς. 2) Εἰς τὴν προφύλαξιν αὐτοῦ ἀπὸ ἐπιδημικῶν νόσων. 3) Εἰς τὴν προφύλαξιν τῆς υἰγείας αὐτοῦ ἀπὸ πάσης βλαβεραῆς ἐπιδράσεως, δυναμένης νὰ προκύψῃ ἐκ ψύξεως, ἐλλειποῦς ἢ ἀτέχνου ἀερισμοῦ, πλημμυλοῦς φωτισμοῦ, ἢ ἀνεπαρκοῦς καὶ δυσαναλόγου χώρου, πλημμυλῶς τετυπωμένων διδασκτικῶν βιβλίων, πλημμυλοῦς κατανομῆς καὶ χρησιμοποίησεως τοῦ χρόνου τῆς διδασκαλίας ἐν τοῖς διαφόροις ταύτης λεπτομερείαις κλπ.»⁴⁵.

Ο Νικολαΐδης έκανε και άλλες συστάσεις που αφορούσαν στην καταλληλότητα των διδασκτικῶν βιβλίων, στον τρόπο γραφῆς και στο χρόνο που πρέπει να αρχίζει⁴⁶, στον αερισμό των σχολείων και στην υποχρεωτική διδασκαλία της Σχολικῆς Υγιεινῆς στα Διδασκαλεία. Στο τέλος συμφώνησε με την πρόταση του Παπαγιάννη για τη σύσταση εποπτικῶν υγειονομικῶν συμβουλίων των σχολείων. Θεωρούσε, μάλιστα, απαραίτητο, αυτά τα συμβούλια να μην υπάρχουν μόνο στο Υπουργείο Παιδείας και στις πρωτεύουσες των νομῶν, αλλά ακόμη και στους δήμους. Η βασική τους αρμοδιότητα θα ήταν η επίβλεψη της ακριβοῦς εφαρμογῆς των διατάξεων που είχαν ψηφιστεῖ για την υγιεινή του σχολείου, καθώς και η επιβολή της διδασκαλίας της υγιεινῆς ως υποχρεωτικῶν μαθήματος στα Διδασκαλεία⁴⁷.

Στη συνέχεια μίλησε ο Γεώργιος Μηνόπουλος από την Τρίπολη, ο οποίος όρισε ως σκοπό του δημοτικῶν σχολείων τη διάπλαση του χαρακτήρα και τη μόρφωση και ισχυροποίηση της θέλησης. Παράλληλα, ο δάσκαλος όφειλε να μεριμνά για την αρμονική ανάπτυξη των σωματικῶν και πνευματικῶν δυνάμεων των παιδιῶν, σύμφωνα με τους κανόνες της υγιεινῆς. Όμως, η τήρηση και η μετάδοση αὐτῶν των όρων της υγιεινῆς στους μαθητές προϋποθέτει και τη γνώση τους από το δάσκαλο. Για την ελάττωση της σωματικῆς και διανοητικῆς καταπόνησης των παιδιῶν πρότεινε τη μείωση της σχολικῆς εργασίας του μαθητή. Ειδικά για τα χωριά, όπου τα παιδιά κινούνταν επαρκῶς εξαιτίας των μεγάλων αποστάσεων που έπρεπε να διανύσουν από το σπίτι στο σχολείο, συνιστούσε το σημαντικό περιορισμό της γυμναστικῆς. Αντί γι' αυτό το μάθημα, ο Μηνόπουλος θεωρούσε πιο ωφέλιμη την ίδρυση αγροκηπίων, όπου θα μεταδίδονταν στα παιδιά η αγάπη στη φύση και στη γεωργία, αλλά και η φιλοπονία. Τελικά, η συζήτηση έληξε με την ομόφωνη αποδοχή των προτάσεων του Παπαγιάννη⁴⁸.

⁴⁵ Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικῶν Συνεδρίου, Ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901..., ό.π., τόμος δεύτερος, σ. 152.

⁴⁶ Ο απαράβατος κανόνας που ίσχυε γι' αυτό το θέμα και που τον συνιστούσαν όλοι οι ειδικοί ήταν: «γραφή ὀρθία, χάρτης ὀρθιος, σῶμα ὀρθιον».

⁴⁷ Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικῶν Συνεδρίου, Ἐν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901..., ό.π., τόμος δεύτερος, σ. 153.

⁴⁸ Ό.π., σσ. 153-154.

Ενδιαφέρουσα ήταν και η εισήγηση του Δ. Σαράτση από το Βόλο με θέμα: «Περὶ βελτιώσεως τῆς δημόσιας ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι». Ο εισηγητής αναφέρθηκε στην εγκατάλειψη της παιδικῆς ηλικίας και κατήγγειλε την απουσία προληπτικῶν ἢ κατασταλτικῶν μέτρων για την καταπολέμηση των επιδημιῶν στα σχολεία. Στα μέτρα που πρότεινε για τη βελτίωση τῆς δημόσιας υγιεινῆς συμπεριλαμβάνεται ἡ αναγκαιότητα καθιέρωσης τῆς διδασκαλίας του μαθήματος τῆς υγιεινῆς στα σχολεία και ἡ ιατρικὴ τους εποπτεία, ὥστε ἡ σχολικὴ ζωὴ νὰ ανταποκρίνεται στα επιστημονικὰ δεδομένα και νὰ προλαμβάνονται οἱ επιδημίες⁴⁹.

Στο συνέδριο ἐπίσης υπῆρξαν 15 ανακοινώσεις με παιδιατρικὸ ενδιαφέρον. Ειδικότερα, τὰ θέματα που συζητήθηκαν ἦταν τὰ ἀκόλουθα: «Περὶ τοῦ βάρους τῶν νεογνῶν παρ' ἡμῖν» ἀπὸ τον Μιχ. Τσακίρογλου, «Περὶ ἐκθέτων βρεφῶν», «Περὶ θηλασμοῦ καὶ σχέσεως τῆς ἡλικίας τοῦ γάλακτος μὲ τὴν ἡλικίαν τοῦ παιδός» και «Περὶ θνησιμότητος τῶν παιδῶν» ἀπὸ τον Σπ. Κ. Ζαβιτζιάνο, «Περὶ ἀναιμίας σπληνικῆς τῶν παιδῶν» ἀπὸ τον Πέτρο Γ. Αλιβιζάτο, «Περὶ διαγνώσεως τῆς ροδάνθης» ἀπὸ τον Δημ. Γαλάτη, «Βραχέα τινὰ περὶ ἰλαρᾶς» ἀπὸ τον Σπ. Π. Αρβανίτη, «Περὶ τῆς γριπῶδους νεφρίτιδος κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν» ἀπὸ τον Ι. Π. Σουμαρῦπα, «Αἰμάτωμα τοῦ στερνομαστοειδοῦς μυός παρὰ τῶ νεογνῶ» ἀπὸ τον Στυλ. Κυριακό, «Περὶ Διασωληνώσεως ἐκτὸς τῶν νοσοκομείων» ἀπὸ τον Χρ. Μαλανδρίνο, «Στατιστικὴ τῆς ἐμπυρέτου γαστροεντερίτιδος τῆς θηλαζούσης ἡλικίας. Παρατηρήσεις καὶ θεραπείαι τῆς νόσου ταύτης» και «Θεραπεία ἐπικτήτου ὕδροκεφάλου διὰ τῆς ὄσφυϊκῆς παρακεντήσεως» ἀπὸ τον Σπ. Καραβασίλη, «Περὶ τῆς διὰ τοῦ ἀντιδιφθεριτικοῦ ὀροῦ θεραπείας τῆς διφθερίτιδος» ἀπὸ τον Α. Β. Μελά, «Περὶ θεραπείας δευτεροπαθοῦς ὀστρακιδῶδους νεφρίτιδος διὰ τοῦ γαλακτικοῦ στροντίου» ἀπὸ τον Στ. Ι. Μαλακατέ και «Νέα ταχίστη θεραπεία τῆς κοκκύτιδος» ἀπὸ τον Κ. Νικόπουλο⁵⁰.

Στα πλαίσια πάντα του ἴδιου συνεδρίου, ο υγιεινολόγος Β. Πατρίκιος ἔκανε μακροσκελὴ εἰσήγηση σχετικά με τὴν πορεία τῆς φθίσης στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Ὡς αἰτίες διάδοσης τῆς νόσου θεωροῦσε τὴν ἀπουσία κάθε επιστημονικῆς γνώσης και ἀντίληψης στο λαό, τὶς ἀνθυγιεινὲς συνθήκες στο σχολεῖο και γενικότερα σε ὅλους τοὺς δημόσιους χώρους, ὅπου υπῆρχε ἀγνοία τῶν κανόνων υγιεινῆς και προφύλαξης. Για τὸ σκοπὸ αὐτὸ διατύπωσε τὴν ἰδέα ἰδρύσεως ἐιδικοῦ συνδέσμου για τὴν προφύλαξη ἀπὸ τὴν φυματίωση, ο ὁποῖος θα εἶχε ἀποστολὴ τὴ διδασκαλία στο λαὸ τῶν προφυλακτικῶν μέτρων κατὰ τῆς φυματίωσης. Εἰδικότερα, ο Πατρίκιος πρότεινε τὴ λήψη τῶν ἐξῆς μέτρων: «Ἴον τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην εὐμεθόδου διδασκαλίας παρὰ τῶ λαῶ πρὸς γνῶσιν τοῦ

⁴⁹ Δ. Σαράτσης, «Περὶ τῆς δημόσιας ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι» στο *Πρακτικὰ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου 1901*, ὁ.π., τόμος πρῶτος, σ. 447 και *Ἰατρικὴ Πρόοδος*, ὁ.π., ἔτος ΣΤ', Μάιος-Ἰούνιος 1901, τεύχος 5-6, σσ. 188-189.

⁵⁰ Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον, Ἐν Ἀθήναις 6-10 Μαΐου 1901, *Πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1901, σσ. 13-14.

τρόπου τῆς ἀποφυγῆς τοῦ μολύσματος καὶ τῶν στοιχειωδῶν προφυλάξεων ἀπὸ τῆς νόσου. 2ον) Τὴν σύστασιν εἰς ἑκάστην πρωτεύουσαν νομοῦ συλλόγου ἢ συνδέσμου πρὸς προφύλαξιν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τῆς φυματιώσεως διὰ καταλλήλου διδασκαλίας, διανομῆς φυλλαδίων δωρεάν, κτλ. 3ον) Μέχρι τῆς ιδρύσεως φθισιατρείου νὰ ὀρισθῇ παρ' ἑκάστῳ νοσοκομείῳ ἰδιαίτερον παράρτημα φθισιῶντων καὶ νὰ ἰδρυθῶσιν Ἰατρεῖα (dispensaires) εἰς τὰς μεγάλας τοῦ Κράτους πόλεις ἐπὶ τοῦ παρόντος κατὰ τὰ ἐν Βελγίῳ, ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ σήμερον γενόμενα. 4ον) Προτείνει τὴν σύστασιν φθισιατρείου, τοῦ ὁποίου τὰς μεγάλας δαπάνας πρέπει νὰ ἀναλάβωσιν ἡ Κυβέρνησις, οἱ δήμοι, αἱ μοναί, ὁ Ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς καὶ οἱ ἰδιῶται»⁵¹.

Τέλος, αναφορικά με τὴ δημόσια υγιεινὴ πολὺ σημαντικὴς ἦταν οἱ αποφάσεις γιὰ τὴ συγκρότηση τριῶν μόνιμων ἐπιστημονικῶν ἐπιτροπῶν, γιὰ τὴ φυματίωση, τοὺς ἐλώδεις πυρετοὺς καὶ τὶς καθάρσεις. Ὁ σκοπὸς τῶν ἐπιτροπῶν αὐτῶν ἦταν ἡ ευρύτερη μελέτη ἐπιστημονικῶν θεμάτων ποὺ ἀπασχολοῦσαν ἰδιαίτερα τὴ χώρα μας τὴν ἐποχὴ αὐτή⁵².

Το Β' Πανελλήνιο Ἰατρικὸ Συνέδριον, ποὺ ἦταν στὴν οὐσία τὸ τέταρτον, πραγματοποιήθηκε στὴ μεγάλη αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου μετὰξὺ 4 καὶ 8 Μαΐου 1903 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μ. Χατζημιχάλη. Ἐπίτιμος πρόεδρος τοῦ συνεδρίου ἦταν ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Ἀλέξανδρος Ρώμας, ὁ ὁποῖος κήρυξε καὶ τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τὴν Κυριακὴ 4 Μαΐου 1903. Τὸ συνέδριον στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν πρακτικῶν τοῦ ἐγένετο μετὰ τὴ φροντίδα τῶν Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, Γενικοῦ Γραμματέα τοῦ συνεδρίου, Σπυρίδωνος Κανέλλη, Δημητρίου Κόκκορη, Ἰωάννη Καρδαμάτη καὶ Μενέλαου Σακκόραφου, μελῶν τοῦ συνεδρίου⁵³.

Ἀμεση σχέση μετὰ τὴ σχολικὴ υγιεινὴ εἶχε ἡ ανακοίνωσις τοῦ Θ. Μιχαλόπουλου, πρῶτην ἐπιθεωρητὴ τῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ καθηγητὴ τῶν Πριγκιπέων τοῦ Διαδόχου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε στα ἐλαττώματα τῶν

⁵¹ Βλ. σύντομη περίληψις τῆς εἰσήγησις τοῦ Πατρικίου στὸ *Πρακτικὰ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου 1901...*, ὁ.π., τόμος δευτέρου, σσ. 14-15. Ἡ ανακοίνωσις δημοσιεύθηκε ἀργότερα μετὰ τὸν τίτλον: *Ἡ φθίσις ἐν Ἑλλάδι* (μετὰ χάρτου τῆς Ἑλλάδος) ὑπὸ Βασιλείου Πατρικίου, ἱατροῦ, Γραμματέως καὶ μέλους τοῦ Ἰατροσυνεδρίου, Ἀθῆναι 1903.

⁵² *Ἰατρικὴ Πρόοδος*, ὁ.π., ἔτος ΣΤ', Μάιος-Ἰούνιος 1901, τεῦχος 5-6, σ. ΚΔ'. Βλ. ἐπίσης στὸ ἴδιον, σ. 129, γιὰ τὴν οργανωτικὴν ἐπιτυχίαν τοῦ συνεδρίου.

⁵³ *Πρακτικὰ τοῦ Β' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις 4-8 Μαΐου 1903*. Ἐκδιδόμενα ἐπιστάσια Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Συνεδρίου, Σπυρίδωνος Κανέλλη, Δημητρίου Κόκκορη, Ἰωάννου Καρδαμάτη, Μενέλαου Σακκόραφου, μελῶν τοῦ Συνεδρίου, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Μιχαήλ Ι. Σαλίβερον, ἐν Ἀθήναις 1903. Πρόκειται γιὰ ογκωδέστατον τόμον 894 σελίδων σὲ σχῆμα 8^ο, ἀν καὶ στὶς περισσότερας εἰσηγήσεις καὶ ανακοινώσεις ἐγένετο περικοπὴ καὶ παρουσιάζονται συνοπτικά. Ἡ αυτολεξεί δημοσίευσις θα ἀπαιτοῦσε τουλάχιστον τετραπλάσιες σελίδες, κάτι ποὺ ἦταν οικονομικὰ ἀσύμφορον γιὰ τοὺς πόρους τοῦ ταμείου τοῦ Συνεδρίου. (Βλ. «Βιβλιογραφία», *Ψυχολογικὴ καὶ Νευρολογικὴ Ἐπιθεώρησις*, ἔτος Δ', 1905-1906, σσ. 317-318).

υπαρχόντων θρανίων από υγιεινή και παιδαγωγική άποψη, πρότεινε θρανίο νέο τύπου⁵⁴. Σύμφωνα με τον Μιχαλόπουλο, οι αιτίες που καθιστούσαν το θέμα των θρανίων ως ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της παιδαγωγικής και της υγιεινής των σχολείων ήταν οι βλάβες που προκαλούσε στους μαθητές, δηλαδή η παραμόρφωση της σπονδυλικής στήλης, των ώμων και των μελών του σώματος, η ελαττωματική ανάπτυξη του θώρακα και η παρεμπόδιση της εύρυθμης λειτουργίας ζωτικών οργάνων, όπως οι πνεύμονες, η καρδιά, το στομάχι, ακόμη και τα μάτια.

Ο πρώην επιθεωρητής, αφού εγκωμίασε την εισήγηση του Κ. Παπαγιάννη στο συνέδριο του 1901, αναφέρθηκε στις προόδους που έγιναν στην κατασκευή των υγιεινών θρανίων κυρίως στα ιδιοσυντήρητα σχολεία. Επεσήμανε, ωστόσο, την ανάγκη ελέγχου από αρμόδια πρόσωπα, προκειμένου να μην οδηγηθεί σε λάθος κατεύθυνση η τάση της βελτίωσης των θρανίων. Αυτό είχε ήδη συμβεί σε γνωστά σχολεία της Αθήνας, που χρησιμοποιούσαν θρανία του γερμανικού συστήματος Rettig, μολονότι αυτά είχαν ελαττώματα που αντιβαίνουν τους όρους της παιδαγωγικής και της υγιεινής. Ωστόσο, τα θρανία αυτού του τύπου έγιναν αποδεκτά, αφενός λόγω της προέλευσής τους από την Εσπερία, αφετέρου

⁵⁴ Θ. Ι. Μιχαλόπουλος, «Υγιεινά και παιδαγωγικά ελαττώματα τῶν παρ' ἡμῖν ἀρίστων θεωρουμένων θρανίων. Ὑποβολή νέου τύπου ὑγιεινοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ θρανίου» στο: *Πρακτικά τοῦ Β' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, ἐν Αθήναις 4-8 Μαΐου 1903*, ὁ.π., σσ. 809-815. Βλ. ἐπίσης περίληψη τῆς ἐισήγησης τοῦ Θ. Μιχαλόπουλου στο *Ἰατρικὴ Πρόοδος*, ἔτος Η', 15 Ἀπριλίου 1903, ἀριθ. 8, σ. 285. Πολύ ἐνδιαφέρουσα εἶναι μία σύγκριση μεταξύ τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ Θ. Μιχαλόπουλου καὶ τῆς βραβευμένης ἐργασίας τῶν Α. Λ. Μωυσίδη, Κ. Χ. Κατσάνου καὶ Ι. Δ. Δημολιάτη με τίτλο «Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας: Τὶ ἐπίπλα «φοράνε» οἱ μαθητές; (Μία ἐργονομικὴ προσέγγιση)», *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Ἰατρικῆς*, 1991, ἀρ. 8, σσ. 165-172. Ὁ Μωυσίδης καὶ οἱ συνεργάτες τοῦ ἐρευνῆσαν τὶς ἀνατομικὲς καὶ λειτουργικὲς διαστάσεις μαθητῶν δημοτικοῦ σχολείου καὶ τὴν σχέση που ἔχουν με τὴν ἐργονομικὴ ἀρμονία τῶν καθισμάτων καὶ τῶν θρανίων καὶ διαπίστωσαν τὴν ἀκαταλληλότητα τῶν σύγχρονων θρανίων καὶ καθισμάτων, ἀναφορικὰ με τὴν υγεία καὶ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξη τῶν μαθητῶν. Ὡς κριτήριον γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν σωστῶν ἐπίπλων τέθηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τὸ ὕψος τοῦ παιδιοῦ καὶ πρότειναν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ σχετικὸ πῖνακα καὶ ὀρισμένους ἐργονομικοὺς κανόνες, προκειμένου τὰ θρανία νὰ ἀνταποκρίνονται ξεχωριστὰ σὲ κάθε παιδί. Ὀρισμένες ἀπὸ τὶς σωματικὲς καὶ ψυχολογικὲς συνέπειες που προκαλοῦν τὰ ἀκατάλληλα θρανία καὶ καθίσματα, σύμφωνα με τοὺς σύγχρονους ἐρευνητὲς, εἶχαν ἤδη ἐπισημανθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Θ. Μιχαλόπουλο. Ἡ δυσαναλογία μαθητῆ - σχολικῶν ἐπίπλων ἐπιφέρει βλάβες στὴ σπονδυλικὴ στήλη καὶ παρεμποδίζει τὶς λειτουργίες τῆς ἀναπνοῆς, τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, τῆς μυϊκῆς δραστηριότητος καὶ τῆς ὄρασης, ἐνῶ συνδυασμὸς ὀρισμένων παραγόντων ἐπιφέρει κακὴ οξυγόνωση τοῦ ἐγκεφάλου καὶ κατὰ συνέπεια μειωμένη ἀπόδοση τοῦ μαθητῆ. Ἡ ἀρνητικὴ ψυχικὴ ἐπίδραση προκύπτει ἀπὸ τὴν καθήλωση τοῦ παιδιοῦ στὸ θρανίον καὶ, ἐπομένως, τὴν καταστολὴ τῆς βασικῆς τοῦ ἀνάγκης γιὰ κίνηση, με ἀποτέλεσμα νὰ ἀναπτύσσει ἐχθρικὴ στάση πρὸς τὸ σχολεῖο καὶ νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τὸ «σύνδρομο τῆς ψυχοσωματικῆς καταπόνησης». Ἡ ἐσφαλμένη τάση που ἐπικρατοῦσε σχεδὸν πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰῶνα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ μαθητὴς ἔπρεπε νὰ προσαρμόζεται στὸ θρανίον καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο, φαίνεται ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σημερινὴ σχολικὴ ἐπίπλωση παρὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐργονομίας. (Γιὰ τὰ μειονεκτήματα τῶν θρανίων καὶ τὴν ἐπίδραση που ἔχουν στὴν υγιεινὴ τοῦ μαθητῆ βλ. ἐπίσης τὸ ἀρθρο τοῦ Χρήστου Κίτσου, σχολιάτρου τῶν Ἰωαννίνων, με τίτλο: «Τὸ μαθητικὸν θρανίον», *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, τεῦχος 9, Νοέμβριος 1970, σσ. 397-405).

εξαιτίας της λανθασμένης ισχύουσας άποψης ορισμένων ότι οι διαστάσεις των θρανίων πρέπει να είναι σταθερές για όλα τα αναστήματα των μαθητών. Η πλάνη αυτή υιοθετήθηκε και από το νομοθέτη του Β.Δ. της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1898, με αποτέλεσμα την κατασκευή θρανίων που δεν επέτρεπαν στο σώμα του μαθητή να λάβει την κατάλληλη θέση και στάση, ανάλογα με τις ανάγκες που παρουσιάζονταν κατά τις ώρες των παραδόσεων και των μαθητικών εργασιών⁵⁵.

Για τον Θ. Μιχαλόπουλο η λύση του προβλήματος βρισκόταν στην κατασκευή θρανίων που θα λάμβαναν τρεις διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τη χρήση τους από το μαθητή. Αυτό που είχε, τελικά, σημασία και είχε αποδειχθεί από ερευνητικές μελέτες των υγιεινολόγων, ήταν οι διαφορετικές τιμές που έπρεπε να παίρνει το διάστημα, δηλαδή η οριζόντια απόσταση μεταξύ εδωλίου και γραφείου⁵⁶. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση της γραφής η τιμή έπρεπε να είναι αρνητική, συνήθως $-0,05$ μ., ενώ κατά την έγερση του μαθητή θετική, ίση με $0,12$ μ., όπως και στην απλή ακροαματική διδασκαλία ίση με $0,02$ μ. - $0,03$ μ. Ακριβώς αυτό ήταν που έλειπε και από τα θρανία τύπου Rettig, δηλαδή ότι το γραφείο και το εδώλιο ήταν ακίνητα και, επομένως, δεν ανταποκρίνονταν στους όρους της υγιεινής και της παιδαγωγικής⁵⁷.

Γι' αυτό ο εισηγητής επικρίνει τα θρανία που κατασκευάζονταν με βάση το σχετικό Β. Δ. του 1898 και κάνει λεπτομερή αναφορά σε ουσιώδη ελαττώματά τους. Το πρώτο βασικό μειονέκτημα αφορά στη δυσφορία και στις βλάβες στην υγεία από την καθημερινή, πολύωρη και μακρόχρονη παραμονή του μαθητή σε θρανία με το ίδιο σχήμα καθίσματος και στενότητα χώρου μεταξύ γραφείου και ερεισίνωτου. Επιπλέον, όταν ο μαθητής προσπαθούσε να καθίσει στο θρανίο, αναγκαζόταν να λαμβάνει κακή στάση του σώματος και να σύρεται, προκειμένου να καθίσει κανονικά. Περισσότερες δυσκολίες βέβαια σε αυτή την περίπτωση είχαν τα κορίτσια, εξαιτίας της άνισης κατανομής της ενδυμασίας τους και της προσπάθειάς τους να την τακτοποιήσουν. Το τρίτο μειονέκτημα

⁵⁵ Θ. Ι. Μιχαλόπουλος, «Υγιεινά και παιδαγωγικά έλαττώματα τῶν παρ' ἡμῖν ἀρίστων θεωρουμένων θρανίων...», ό.π., σσ. 810-811.

⁵⁶ Ειδικότερα, το διάστημα ήταν η οριζόντια απόσταση του μπροστινού χείλους του καθίσματος από την κατακόρυφη γραμμή που ξεκινούσε από το οπίσθιο χείλος του γραφείου. Ανάλογα, λοιπόν, με αυτή την απόσταση το διάστημα μπορούσε να είναι: α) θετικό, όταν το μπροστινό χείλος του καθίσματος απείχε από το οπίσθιο του γραφείου, β) μηδενικό, όταν τα δύο παραπάνω χείλη συνέπιπταν, και γ) αρνητικό, όταν το μπροστινό του καθίσματος υπερέβαινε το οπίσθιο του γραφείου. Τα θρανία της εποχής αυτής είχαν θετικό διάστημα (6-8 εκ.), το οποίο διευκόλυνε τις κινήσεις των μαθητών και την όρθια στάση στο θρανίο, αλλά προκαλούσε στο μαθητή τις βλάβες που ανέφεραν συχνά οι ιατροί (σκολίωση, μυωπία, πλημμελή αναπνοή, κτλ.), καθώς και την πλημμελή στάση του σώματος. Αντίθετα, τα μεταγενέστερα θρανία κατασκευάζονταν κυρίως με αρνητικό ή μηδενικό διάστημα, γιατί επέτρεπε την κανονική στάση του μαθητή. (Βλ. Έμμ. Λαμπαδάριος, *Σχολική Υγιεινή [...]* 1934, σ. 98). Περισσότερα για το θέμα αυτό καθώς και φωτογραφίες για κάθε τύπο θρανίου βλ. Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου...*, ό.π., σσ. 256-299. Βλ. επίσης στο Παράρτημα την εικόνα με α.α. 5).

⁵⁷ Θ. Ι. Μιχαλόπουλος, «Υγιεινά και παιδαγωγικά έλαττώματα τῶν παρ' ἡμῖν ἀρίστων θεωρουμένων θρανίων...», ό.π., σσ. 811-812.

αφορά στη «στρεβλή και ὄλως βεβιασμένην στάσιν» που αναγκαζόταν να λάβει ο μαθητής κατά την έγερσή του και το τέταρτο στην έλλειψη εφαρμογής του αρνητικού διαστήματος, όπως απαιτούσαν οι ὅροι της υγιεινής. Τέλος, ένα άλλο βασικό μειονέκτημα ἔγκειται στο ὅτι τα θρανία που κατασκευάζονταν με βάση το διάταγμα του 1898, δεν εφαρμόζονταν τα ακριβή μέτρα που ὀρίζε η υγιεινή, δηλαδή το αρνητικό διάστημα. Αποτέλεσμα ἦταν η κατασκευή θρανίων με πλημμελή καθίσματα, εξαιτίας των οποίων, σε κάποιες περιπτώσεις, η κνήμη να αιωρείται πάνω ἀπὸ το υποπόδιο και να ατροφεί σταδιακά, να ἐπέρχεται κόπωση στο μαθητή, και ἐπίσης να αυξάνει, ἀντὶ να μικραίνει, η ἀπόσταση μεταξύ οφθαλμοῦ και γραφείου⁵⁸.

Ο Μιχαλόπουλος, ὁμως, δεν ἀρκέστηκε σε ἀπλές διαπιστώσεις για τα ἐλαττώματα των θρανίων, ἀλλὰ υπέβαλε στους συνέδρους ὑπόδειγμα θρανίου νέου τύπου, που ἐπινοήθηκε ἀπὸ τον ἴδιο, ἀνταποκρινόταν στις ἀπαιτήσεις της υγιεινής και της παιδαγωγικῆς και δεν εἶχε τα ἐλαττώματα των θρανίων του Β.Δ. της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1898⁵⁹. Το νέο θρανίο ἦταν δῖεδρο, εἶχε ὅλα τα μέρη ἀκίνητα, ἐκτὸς του γραφείου που περιστρεφόταν σε παράλληλο ἐπιμήκη ἄξονα σχεδόν 150°, κατάλληλο και για το μάθημα των ἐργόχειρων. Σύμφωνα με αὐτὸ τον τύπο, πρότεινε ἐπίσης θρανίο για μαθητές ἀναστήματος 1,60-1,70 μ. Το συνέδριο ἐνέκρινε τις προτάσεις του Μιχαλόπουλου και διατύπωσε στην κυβέρνηση την ἐυχὴ «νὰ εἰσαγάγη εἰς τὰ Δημοτικὰ καὶ Δημόσια σχολεῖα θρανία κατασκευασμένα κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Θεμιστοκλέους Μιχαλοπούλου τύπον, πληροῦντα τελείως πάντας τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς»⁶⁰.

Τέλος, στην τρίτη συνεδρία της 5^{ης} Μαΐου, ο Β. Πατρίκιος, ἔκανε ἀπολογισμό του «Πανελληνίου Συνδέσμου κατὰ της φυματιώσεως», που ὑπῆρξε γέννημα του Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου του 1901⁶¹. Στις προτάσεις του για την καταπολέμηση της φυματιώσεως, ο ἐισηγητής ἔκανε λόγο για τη μέριμνα που ἔπρεπε να δείξουν - οἱ δημοτικὲς ἀρχές ἢ οἱ σύλλογοι - για τα ἀσθενικὰ παιδιά που φοιτοῦσαν στα σχολεῖα, ἀλλὰ και γι' αὐτὰ που εἶχαν προδιάθεση στη φθίση. Συγκεκριμένα, πρότεινε την υπαίθρια διαμονὴ των παιδιῶν αὐτῶν κυρίως στη θάλασσα, σύμφωνα με τα πρότυπα του γαλλικοῦ και γερμανικοῦ συστήματος «ἀποστολῶν ἐν τῇ ἐποχῇ τῶν διακοπῶν (colonies scolaires de vacances)»,

⁵⁸ Ο.π., σσ. 812-814.

⁵⁹ Για μια ἐκτενὴ περιγραφή του θρανίου του Μιχαλόπουλου, τις καινοτομίες του και τους λόγους της υπεροχῆς του σε σχέση με ἄλλα βλ. Γ. Βλάμος, *Ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ Σχολείου...*, ὁ.π., σσ. 277-282. Βλ ἐπίσης στο παράρτημα της παρούσας ἐργασίας, την εικόνα 9.

⁶⁰ Θ. Ι. Μιχαλόπουλος, «Ὑγιεινὰ καὶ παιδαγωγικὰ ἐλαττώματα τῶν παρ' ἡμῖν ἀρίστων θεωρουμένων θρανίων...», ὁ.π., σ. 815.

⁶¹ Βασίλειος Πατρίκιος, (γενικός Γραμματέας του Συνδέσμου), «Λογοδοσία τῆς ὑπὸ τοῦ Π.Ι. Συνεδρίου 1901 συσταθείσης ἐπιτροπείας κατὰ τῆς φυματιώσεως», στα *Πρακτικὰ τοῦ Β' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, ἐν Ἀθήναις 4-8 Μαΐου 1903...*, ὁ.π., σσ. 113-119.

επισημαίνοντας ότι στην Ελλάδα τα αποτελέσματα θα ήταν ιδιαίτερα ευεργετικά λόγω του κλίματος⁶².

Το τελευταίο συνέδριο που οργανώθηκε από την Ιατρική Εταιρεία γι' αυτή την περίοδο, δηλαδή το πέμπτο, πραγματοποιήθηκε στις 10-18 Απριλίου 1906. Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ο Σπυρίδων Μαγγίνας, καθηγητής της Χειρουργικής Κλινικής και Παθολογίας, Διευθυντής του Αρεταιείου Νοσοκομείου, ενώ τα πρακτικά εκδόθηκαν το ίδιο έτος με επιμέλεια του ιατρού Ι. Π. Καρδαμάτη, Γενικού Γραμματέα του Συνεδρίου⁶³.

Ενδιαφέρον για το θέμα μας είχε η εισήγηση του Δ. Δουλά, ιατρού και εφόρου των σχολείων της Φιλιππούπολης, ο οποίος ασχολήθηκε με ψυχιατρικά θέματα του παιδιού και συγκεκριμένα με τη νευρασθένεια και την υστερία⁶⁴. Πρόκειται για ένα θέμα για το οποίο η έναρξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος από τους παιδίατρους και τους νευρολόγους τοποθετείται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον εισηγητή, οι επιβαρυντικοί παράγοντες του σχολείου που προκαλούσαν βλάβη στην υγεία του νευρικού συστήματος ήταν οι πολλές απαιτήσεις των σχολείων με τα υπερφορτωμένα προγράμματα και η κακή συμπεριφορά προς τους μαθητές, που προερχόταν είτε από άγνοια των βασικών νόμων της υγιεινής είτε κυρίως από τον ακατάλληλο ζήλο και τη σχολαστική επιμονή των δασκάλων⁶⁵. Άλλες αιτίες που επιδρούσαν αρνητικά, όπως προκύπτουν από συγκεκριμένα παραδείγματα που αναφέρει ο ομιλητής, ήταν η υπερκόπωση, η ανάρμοστη συμπεριφορά του δασκάλου, η περιφρόνηση και η τιμωρία προς τους μαθητές. Τα συμπτώματα των νευρικών διαταραχών, σε όσες περιπτώσεις ευθυνόταν το σχολείο, έπαυαν να ισχύουν με την απομάκρυνση του μαθητή από αυτό. Ο Δουλάς αναφέρθηκε επίσης σε συγκεκριμένες περιπτώσεις γενικών νευρικών καταστάσεων σε παιδιά σχολικής ηλικίας από διαπιστώσεις που έκανε ο ίδιος, μεταξύ των άλλων και στα σχολεία της Φιλιππούπολης⁶⁶.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των ειδικών, η περίοδος εμφάνισης της νευρασθένειας εντοπίζεται μεταξύ 9 και 16 ετών. Στους αιτιολογικούς παράγοντες συμπεριλαμβάνονται η καταπόνηση των οφθαλμών, η συνεχής μελέτη, η πολύωρη υπερκόπωση, η πρόκληση επίμονης φιλοτιμίας, σε συνδυασμό με την κληρονομικότητα και τις ελλειπείς συνθήκες υγιεινής και διαίτας. Η βασικότερη, ωστόσο, αιτία αποδίδεται στα υπερπλήρη προγράμματα, στον καταμερισμό των μαθημάτων που δε λάμβανε υπόψη τους όρους της υγιεινής και στην ακατάλληλη συμπεριφορά των δασκάλων προς τα παιδιά. Ενώ

⁶² Ο.π., σ. 118.

⁶³ Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου, Εν Αθήναις 10-18 Απριλίου 1906.

⁶⁴ Δημήτριος Δουλάς, «Νευρασθένεια και υστερία παρά τοίς παισίν» στο: Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου..., ό.π., σσ. 552-564.

⁶⁵ Ο.π., σ. 554.

⁶⁶ Ο.π., σσ. 555-556.

οι μαθητές έκαναν ό,τι μπορούσαν για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου, οι δάσκαλοι τους αντιμετώπιζαν με σκαιότητα και αντί για θάρρος, τους ενέπνεαν απογοήτευση, αντίθετα με τη λογική και την υγιεινή⁶⁷.

Σχετικά με το θέμα των προγραμμάτων έγιναν πολλές μελέτες και από όσους ασχολούνταν με αυτά, αλλά και από ειδικούς ιατρούς. Από τέτοιου είδους έρευνες ο Likobsky απέδειξε πόσο αποδοτικότερη ήταν η εργασία των πρώτων ωρών, οι Kräepelin και Burgerstein κατέδειξαν την ελάττωση της μαθηματικής ικανότητας των μαθητών μετά από κάθε ώρα, ενώ ο Keller, με τη βοήθεια της συσκευής του Mosso, απέδειξε ότι η συνεχής πνευματική εργασία επιφέρει ταχύτερη κόπωση από ό,τι αν παρεμβάλλονται διαλείμματα και ότι η κούραση εξαρτάται από τη δυσκολία της εγκεφαλικής εργασίας. Ανάλογα πειράματα έγιναν επίσης από τον Griesbach, από τα οποία αποδείχθηκε η σημαντική επίδραση των σχολείων και των προγραμμάτων στο νευρικό σύστημα των παιδιών⁶⁸.

Στο τέλος της ομιλίας του, ο Δουλάς αναφέρθηκε στη θεραπεία της νευρασθένειας. Πέρα από την ωφελιμότητα της γυμναστικής, της ηλεκτροθεραπείας και της υδροθεραπείας, υπέδειξε την εξουδετέρωση των αιτιών που την προκαλούν. Αναφορικά με την πρόληψη των προαναφερόμενων παθήσεων στο σχολείο, πρότεινε την κατάρτιση κατάλληλων προγραμμάτων στη σύνταξη των οποίων έπρεπε να συμμετέχουν ειδικοί ιατροί, καθώς και την ιατρική εποπτεία των μαθητών. Αλλά και οι παιδαγωγοί έπρεπε να αποκτούν τις σχετικές γνώσεις στα Διδασκαλεία, ώστε να γνωρίζουν ότι κάθε μαθητής αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση και ότι το νευρικό του σύστημα αντιδρά με διαφορετικό τρόπο σε διάφορες δυσάρεστες καταστάσεις⁶⁹.

Στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, με τις διαπιστώσεις του Δουλά συμφωνούσαν και άλλοι συνάδελφοί του. Σύμφωνα με τον ιατρό Σιμωνίδη Βλαβιανό, οι δάσκαλοι δεν διέθεταν την απαραίτητη ψυχολογική κατάρτιση και τα σχολεία, αντί να είναι «μορφωτήρια», είχαν καταστεί «στρεβλωτήρια» των παιδιών. Το σχολικό πρόγραμμα επικεντρωνόταν μόνο στην καλλιέργεια της απομνημόνευσης και παραμελούσε ψυχικές αρετές όπως η κρίση, η φαντασία, η λογική, το συναίσθημα, ο χαρακτήρας και η πρωτοβουλία. Η εξάσκηση και η χρήση της μοναδικής διανοητικής ικανότητας, δηλαδή της μνήμης, είχε ως λογικό επακόλουθο τη διανοητική καταπόνηση του μαθητή.

Η κατάσταση γινόταν ακόμη χειρότερη, καθώς η μαθητική υγεία επιβαρυνόταν και σωματικά. Η εικόνα νοσηρότητας που εμφάνιζαν οι μαθητές στα σχολεία οφειλόταν, εκτός από τη μονόπλευρη γενικά αγωγή, στις ανθυγιεινές συνθήκες στο σχολείο, εξαιτίας των υπόγειων οικημάτων, του ανεπαρκούς αερισμού και ηλιασμού, αλλά και της ανάθεσης υπερβολικών

⁶⁷ Ο.π., σ. 562.

⁶⁸ Ο.π., σσ. 562-563.

⁶⁹ Ο.π., σ. 564.

εργασιών για το σπίτι. Ο Βλαβιανός περιγράφει με ιατρικούς όρους τη σχολική πραγματικότητα της εποχής από άποψη υγιεινής: «εισέλθετε εἰς οἰονδήποτε σχολεῖον θέλετε καὶ δείξατέ μοι τοὺς ὑγιεῖς, τοὺς ἀληθῶς ὑγιεῖς μαθητὰς τοιοῦτοι ἐλλείπουσιν, ἀντ' αὐτῶν δὲ ἀφθονοῦσιν οἱ κατεσκληρότεροι καὶ οἱ καχεχτικοί, οἱ μὲ κοίλους ὀφθαλμούς, παρειὰς καὶ στήθη, οἱ ὠχροί, οἱ ἀναιμοί, οἱ ἠλιθίαν ἔκφρασιν καὶ στάσιν καὶ φυσιολογίαν ἔχοντες, τέλος οἱ ρυπαροί, οἱ ἀπεχθεῖς τὴν ὄψιν, οἱ ἀπεχθεῖς τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα... Συμβάλλεται δὲ εἰς τὴν οἰκτρὰν ὑγιεινὴν κατάστασιν τῶν πλείστων μαθητῶν καὶ φοιτητῶν καὶ ἡ ἐπάρατος τοῦ ἀννατισμοῦ ἕξις, ἀφ' ἧς ἐλάχιστοι ἀφίστανται, πλείστοι δὲ οἱ θύοντες τῷ Ἀννᾶν καὶ ὑποσκάπτοντες τὰ θεμέλια τῆς πολυτίμου αὐτῶν ὑγείας, τῆς ἄλλως ὑπονομευομένης ὑπὸ τῆς σχολικῆς ὑπερκοπώσεως»⁷⁰. Για την αναμόρφωση ενός τέτοιου νοσηροῦ εκπαιδευτικῆς συστήματος, ὡς καταλληλότερους νὰ παίξουν αποφασιστικὸ ρόλο ὁ Βλαβιανός θεωροῦσε τοὺς ἰατροὺς, κυρίως τοὺς ψυχιάτρος, καὶ τοὺς παιδαγωγούς με ψυχολογικὴ κατάρτιση. Ἀντίθετα, δὲν μποροῦσαν νὰ συμβάλλουν στὴ βελτίωσή του «οἱ καταβαρῶσαντες τὴν παιδείαν διὰ τῶν σχολαστικῶν κανόνων καὶ προγραμμάτων»⁷¹.

Ἄλλο ἀντικείμενο συζήτησης, σχετικὸ με τὴ σχολικὴ ὑγιεινὴ, ποὺ ἀπασχόλησε τὸ Ἐ' Πανελληνίον Ἰατρικὸν Συνέδριον, ἦταν τὸ τραχώμα, μίᾳ ἀπὸ τις πιο σοβαρὲς μολυσματικὲς ἀσθένειες στὸν τομέα τῆς οφθαλμολογίας. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀδριανόπουλος ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἀφού παρέθεσε στατιστικὰ στοιχεῖα οφθαλμικῶν νόσων ἐπὶ 3.115 περιπτώσεων τῆς σχετικὰ νεοσύστατης οφθαλμολογικῆς κλινικῆς, στὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν τραχωμάτων πρότεινε τὸν ἐπιμελὴ ἔλεγχο τῶν μαθητῶν ὅλων τῶν εκπαιδευτικῶν βαθμίδων ὄχι μόνο κατὰ τὴν ἐγγραφή, ἀλλὰ πολλές φορές καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σχολικοῦ ἔτους. Συνέστησε ἀκόμη τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀσθενῶν μαθητῶν ἀπὸ τὸ σχολεῖο, προκειμένου νὰ θεραπευθοῦν⁷².

Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἐπίσης ἔκανε εἰσήγηση ὁ Ἀλέξανδρος Τράντας, Ὀφθαλμιάτρος τῶν Ἐθνικῶν Νοσοκομείων Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ὀφθαλμολογικῆς Ἐταιρείας τῶν Παρισίων⁷³. Ὁ Τράντας χαρακτηρίζει τὰ τραχώματα ὡς νόσο «τῆς πτωχίας καὶ τῆς ἀμαθείας ὅπου ἡ ὑγιεινὴ εἶναι ἄγνωστος, ὅπου ἡ κακοδαιμονία βασιλεύει ἰδίᾳ παρὰ τοῖς λαϊκαῖς τάξεσι, ἐκεῖ καὶ τὰ τραχώματα ἀνευρίσκουσιν ὅλην τὴν εὐμάθειαν νὰ

⁷⁰ Βλ. Σ[ιμωνίδης] Γ. Βλαβιανός, «Δελτίον. Ψυχολογία τῆς Ἐκπαιδεύσεως», *Ψυχιατρικὴ καὶ Νευρολογικὴ Ἐπιθεώρησις*, ἔτος Β', Σεπτέμβριος 1903, τεύχος Α', Ἀθήνα 1903-1904, σ. 3.

⁷¹ Ὁ.π., σ. 4.

⁷² Κωνσταντῖνος Ἀδριανόπουλος, «Παρατηρήσεις ἐξηγούμεναι ἐκ τῆς στατιστικῆς τῆς ὀφθαλμολογικῆς κλινικῆς» στο: *Πρακτικὰ τοῦ Ἐ' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου...*, ὁ.π., σ. 824.

⁷³ Ἀλέξανδρος Τράντας, «Περὶ τοῦ τραχώματος ἐν Τουρκίᾳ» στο *Πρακτικὰ τοῦ Ἐ' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου...*, ὁ.π., σσ. 828-861. Πρβλ. ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Τὸ τραχώμα ἐν Τουρκίᾳ*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Παλιγγενεσία», ἐν Ἀθήναις 1906.

ἐγκαταστῶσιν»⁷⁴. Η Ελλάδα την εποχή αυτή είχε πολλά κρούσματα της νόσου, αλλά παρ' όλα αυτά δεν υπήρχαν στατιστικά στοιχεία ούτε γινόταν συστηματική καταπολέμησή τους. Γι' αυτό και ο εισηγητής έβλεπε το ιατρικό συνέδριο ως αφορμή για τη λήψη των απαραίτητων μέτρων⁷⁵.

Αντίθετα στην Τουρκία, όπως προκύπτει από τα αναλυτικά στοιχεία για την κατανομή του τραχώματος, υπήρχαν ιατροί που εξέταζαν τους μαθητές και έβρισκαν ποιοι από αυτούς έπασχαν από τη νόσο. Τέτοιες εξετάσεις έγιναν σε τουρκικά και ισραηλιτικά σχολεία της Θράκης, στη Μακεδονία, στην Ήπειρο, στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και στην Ασιατική Τουρκία⁷⁶.

Ο Τράντας αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο του σχολείου για την προφύλαξη από τα τραχώματα. Υποδεικνύει την απομάκρυνση των τραχωματικών μαθητών από το σχολείο κατά τη φάση της έκκρισης και συνιστά την επιστροφή τους, όταν αυτή εκλείπει και έχει γίνει συστηματική θεραπεία. Και πάλι, όμως, ο δάσκαλος πρέπει να τους τοποθετεί στα πρώτα θρανία, ώστε να τους ελέγχει καλύτερα, ενώ τα βασικά σχολικά αντικείμενα δεν πρέπει να είναι σε κοινή χρήση. Στην περίπτωση που βρεθούν πολλοί τραχωματικοί μαθητές σε εσωτερικά σχολεία, ο ιατρός πρέπει να φροντίσει για τη θεραπεία τους και παράλληλα την απομόνωσή τους από τους άλλους μαθητές, αλλά και από το οικογενειακό τους περιβάλλον⁷⁷.

Στο τέλος του συνεδρίου, κατά τη συνήθη τακτική, διατυπώθηκαν από τους συνέδρους προς τον Βασιλιά και την Κυβέρνηση προτάσεις και ευχές. Η πέμπτη ευχή συνιστούσε στην Κυβέρνηση να προχωρήσει στη λήψη των απαραίτητων προφυλακτικών μέτρων για την καταπολέμηση του τραχώματος, σύμφωνα με τα πρότυπα που ίσχυαν στη Γερμανία και κυρίως στην Ουγγαρία. Ταυτόχρονα, οι σύνεδροι ζητούσαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο να προχωρήσει στη συγκρότηση ιατρικής εποπτείας στα σχολεία της αρμοδιότητάς του⁷⁸. Αξιοσημείωτη είναι και η τελευταία ευχή του συνεδρίου, που υποβλήθηκε από τον Θεμ. Αναστασιάδη, «ὅπως εἰσαχθῆ διὰ νόμου ἢ διδασκαλία τῆς Ὑγιεινῆς εἰς τὰ Σχολεῖα τοῦ Κράτους»⁷⁹.

Δεν πρέπει να αγνοήσουμε, τέλος, ότι το Ε' Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο προετοίμασε το Α' Ειδικό Συνέδριο κατά της Φυματιώσεως, το οποίο έγινε μετά από δύο χρόνια στην Αθήνα. Η πρώτη ευχή αφορούσε ακριβώς αυτό το συνέδριο

⁷⁴ Αλέξανδρος Τράντας, *Τὸ τράχωμα ἐν Τουρκία...*, ὁ.π., σ. 4.

⁷⁵ Ο.π., σσ. 7-8.

⁷⁶ Ο.π., σσ. 72-79. Βλ. επίσης τον πίνακα για την εξάπλωση του τραχώματος στα σχολεία της Σμύρνης στις σσ. 80-81.

⁷⁷ Ο.π., σσ. 100-101.

⁷⁸ *Πρακτικά τοῦ Ε' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου...*, ὁ.π., σ. 1262. Για τις ενέργειες που έπρεπε να κάνει το Πατριαρχείο αναφορικά με τα σχολεία της επικράτειάς του βλ. τις πολύ σημαντικές υποδείξεις στο: Αλέξανδρος Τράντας, *Τὸ τράχωμα ἐν Τουρκία...*, ὁ.π., σσ. 118-119.

⁷⁹ *Πρακτικά τοῦ Ε' Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου...*, ὁ.π., σ. 1262. Πρόκειται για ευχή που η πραγματοποίησή της θα καθυστερήσει σχεδόν για 25 έτη μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1929.

και πρότεινε τη συμμετοχή όχι μόνο ιατρών, αλλά και δημοτικών αρχών, κοινωνιολόγων και δημοσιογράφων, ενώ η διοργάνωση ανατέθηκε από κοινού στη διοργανωτική επιτροπή του ΣΤ' Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου και στον Πανελλήνιο Σύνδεσμο κατά της φυματιώσεως⁸⁰.

β. Ιατρικά συνέδρια οργανωμένα από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο κατά της Φυματίωσης

Ένα από τα μέσα διεξαγωγής του αγώνα κατά της φθίσης ήταν και η σύγκληση ιατρικών συνεδρίων. Μετά την ανακάλυψη της αιτιολογίας της νόσου από τον Koch το 1882, τέτοια συνέδρια διεξήχθησαν σε αρκετά μέρη του πολιτισμένου κόσμου. Κατ' αρχάς, μόνο στο Παρίσι η φυματίωση αποτέλεσε θέμα συνεδρίων το 1888, το 1891, το 1893 και το 1898. Το 1899 βέβαια συγκροτήθηκε το πρώτο διεθνές συνέδριο κατά της φυματίωσης στο Βερολίνο, το 1900 στη Νεάπολη, το 1901 στο Λονδίνο, το 1905 στο Παρίσι και το 1908 στην Ουάσιγκτον⁸¹.

Στην Ελλάδα, η αντιμετώπιση του προβλήματος της φυματίωσης είχε συζητηθεί επαρκώς στα πλαίσια του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου του 1901. Είχαν επισημανθεί, μάλιστα, οι ελλείψεις και το γεγονός ότι η χώρα μας κατείχε την πρώτη θέση στην Ευρώπη σχετικά με τους θανάτους από τη συγκεκριμένη νόσο⁸². Αποτελούσε, επομένως, μία από τις μεγαλύτερες μάστιγες των αιώνων και ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των υγειονομικών υπηρεσιών. Σύμφωνα με τον Κ. Σάββα, η διδασκαλία της υγιεινής στο σχολείο θα συντελούσε σημαντικά στη διάδοση των γνώσεων υγιεινής το λαό, ώστε να καταπολεμηθούν τα λοιμώδη νοσήματα. «Ίδίως δὲ τῆς φθίσεως ἢ συστηματικῆς καταπολέμησις εἶναι εἰς τῶν μεγίστων ἢ μᾶλλον ὁ μέγιστος σκοπὸς τοῦ ἀεὶ πρὸς πρόοδον βαίνοντος παρόντος αἰῶνος»⁸³. Μέχρι τότε οι προσπάθειες για την

⁸⁰ Πρακτικά τοῦ Ε' Πανελληνίου Ιατρικοῦ Συνεδρίου..., ὀ.π., σ. 1260. Η πρόταση για τη σύγκληση ειδικού συνεδρίου κατά της φυματιώσεως στην Αθήνα είχε διατυπωθεί από τον Β. Πατρίκιο, Πρόεδρο του «Πανελληνίου Συνδέσμου κατά τῆς Φυματιώσεως», και συμπεριλαμβάνεται στις εγκριθείσες προτάσεις του Ε' Πανελληνίου Ιατρικοῦ Συνεδρίου. Βλ. στο ἴδιο, σ. 1258.

⁸¹ Ὑπὸ τὴν ἐπίτιμον προεδρείαν καὶ ὑψηλὴν προστασίαν τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Διαδόχου, Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματιώσεως, Ἐν Αθήναις 6-10 Μαΐου 1909, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς διοργανωτικῆς ἐπιτροπείας τοῦ συνεδρίου, ἐπιμελεία Ἀριστοτέλους Π. Κούζη, Ὑφηγητοῦ ἐν τῷ ἔθν. Πανεπιστημίῳ, Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Συνεδρίου, Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον Ν. Χιώτη & Κ. Ρουσέα, ἐν Αθήναις 1909, υποσ. 3, σ. 38.

⁸² Η φυματίωση την εποχή εκείνη αποτελούσε πολύ σοβαρό υγειονομικό πρόβλημα για πολλές χώρες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις Η.Π.Α. αποτελούσε την αιτία θανάτου για 150.000 ανθρώπους ετησίως. (Βλ. Lewis Terman, *The Hygiene of the school child*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, Chicago, San Francisco, The Riberside press Cambridge, 1914, p. 111). Βλ. επίσης, στο ἴδιο, σ. 129 κ.ε., για τη φυματίωση στην παιδική ηλικία σε άλλες χώρες.

⁸³ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Νύξεις τινὲς πρὸς βελτίωσιν τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ὁ Ἀδιάλλακτος», ἐν Αθήναις 1904, σ. 18.

αντιμετώπιση της νόσου περιοριζόνταν σε μεμονωμένες ενέργειες πρωτοπόρων ιατρών. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η δράση του ιδιωτικού σωματείου *Ένωσις τῶν Ἑλληνίδων*, το οποίο εξέδωσε σχετικό φυλλάδιο για τη λήψη προληπτικών μέτρων κατά της νόσου⁸⁴.

Οι προβληματισμοί των διακεκριμένων Ελλήνων ιατρών σχετικά με τη φυματίωση οδήγησαν στη συγκρότηση του «Πανελληνίου Συνδέσμου κατά της Φυματίωσης»⁸⁵. Η πρωτοβουλία ανήκε στον ιατρό Βασίλειο Πατρικίου, ο οποίος έκανε τη σχετική πρόταση στα πλαίσια του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου του 1901. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή και σηματοδότησε την έναρξη της μέριμνας για τη φυματίωση στην Ελλάδα⁸⁶.

Η φυματίωση συμπεριλαμβανόταν στις μολυσματικές νόσους, που οφειλόταν σε ειδικό μικρόβιο και μεταδιδόταν από άτομο σε άτομο με τη συναναστροφή ή ακόμα και με τη χρήση μολυσμένων αντικειμένων. Εμφανιζόταν με ιδιαίτερη συχνότητα στις νεαρές ηλικίες. Ως προδιαθεσικοί παράγοντες, που εξασθένιζαν τον οργανισμό και επέτρεπαν την ανάπτυξη του μικροβίου, θεωρούνταν οι ανθυγιεινές συνθήκες, η έλλειψη κατάλληλης τροφής, αέρα και ηλιακού φωτός, η καθιστική ζωή σε συνδυασμό με την έντονη διανοητική εργασία, οι ηθικοί κλονισμοί και η υπερκόπωση⁸⁷. Το σχολείο, επομένως, αποτελούσε σημαντική πηγή μόλυνσης, εξαιτίας της διανοητικής υπερκόπωσης των μαθητών, του συνωστισμού και των ανθυγιεινών αιθουσών διδασκαλίας.

⁸⁴ Λ. Βλαδίμηρος, Χ. Φραγκίδης, «Το "Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον" του 1901. Ιατρικά δρώμενα, υγειονομικά προβλήματα και κορυφαίοι ιατροί πριν από έναν αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 19, 2002, σ. 703. Ενδεικτικά για τη δράση του Συλλόγου *Ένωσις Ἑλληνίδων* βλ. τις δημοσιεύσεις του σωματείου *Λογοδοσία τοῦ Τμήματος Νοσηλείας καὶ Ὑγιεινῆς 1903, 1904 & 1905*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παρ. Λεώνη, ἐν Ἀθήναις 1905 καὶ *Λογοδοσία τοῦ Τμήματος Νοσηλείας καὶ Ὑγιεινῆς (ἰδρυθέντος τὸ 1897) 1911-1912-1913*, Τυπογραφεῖον τῆς Β. Αὐλῆς Α. Ραφτάνη, ἐν Ἀθήναις 1914.

⁸⁵ Για τις παρεμβάσεις των ιατρών στο ευρύ κοινό και στην πολιτική σχετικά με τη φυματίωση, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901 – 1926)», *Μνήμων*, τόμος 24, Ἀθήνα 2002, σσ. 145-178.

⁸⁶ Για τη δράση του Συνδέσμου και τις προσπάθειές του για ίδρυση φθισιατρείου βλ. «Μάστιγες τῆς ἀνθρωπότητος», *Ἡμερολόγιον Ἐγκυκλοπαιδικόν 1911*, Ἀθήνα 1910, σσ. 95-98 και το δημοσίευμα του Συλλόγου για την προστασία από τη φυματίωση με τίτλο: «Δεκάλογος κατὰ τῆς φθίσεως», *Ἡμερολόγιον Ἐγκυκλοπαιδικόν 1913*, σσ. 121-122. Στο ίδιο συνέδριο επίσης παρόμοια πρόταση έγινε και από το Νικόλαο Μακκά. Για τη συγκρότηση μάλιστα του Συνδέσμου συστάθηκε ενδεκαμελής επιτροπή από γνωστούς επιστήμονες της εποχής. (Βλ. *Πρακτικά τοῦ Πανελληνίου Ιατρικοῦ Συνεδρίου 1901...*, ὅ.π., τόμος δεύτερος, σσ. 13-14 και 340-341).

⁸⁷ Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεία Ὑγιεινῆς...*, ὅ.π., σ. 136. Το θέμα της επίδρασης της διανοητικής εργασίας στην υγεία των παιδιών απασχολούσε την ελληνική επιστημονική κοινότητα ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Βλ. «Ἐπιρροή τῶν διανοητικῶν ἐργασιῶν τῶν μικρῶν παιδιῶν ἐπὶ τοῦ διοργανισμοῦ καὶ τῆς ὑγείας αὐτῶν», *Πανδώρα*, τόμος Β', φύλ. 30, 15 Ἰουνίου 1851, σσ. 752-753.

Πέραν των άλλων μέτρων, συνεπώς, απαιτούνταν και η προώθηση των αρχών της σχολικής υγιεινής⁸⁸. Σε άλλες χώρες με καλή σχολιατρική υπηρεσία, ο έγκαιρος εντοπισμός των περιστατικών φυματίωσης στο μαθητικό πληθυσμό από το σχολίατρο είχε οδηγήσει στη βελτίωση της υγείας των νέων. Οι προσπάθειες για την αντιμετώπιση της νόσου στον πληθυσμό της σχολικής ηλικίας στάθηκε η αφορμή για την προώθηση της ιδέας και της εφαρμογής των υπαίθριων σχολείων και των μαθητικών κατασκηνώσεων.

Τέτοια θέματα αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης σε ειδικά ιατρικά συνέδρια, που συνέρχονταν με σκοπό τη λήψη ριζικών μέτρων κατά της φυματίωσης. Έτσι, στις 6-10 Μαΐου 1909 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το Α' Ελληνικό Συνέδριο κατά της Φυματίωσης στη μεγάλη αίθουσα της Σιναίας Ακαδημίας. Την εποχή αυτή η νόσος θέριζε την Ελλάδα και τα θύματά της ήταν περισσότερα από το σύνολο των υπόλοιπων μολυσματικών νοσημάτων⁸⁹. Η νοσηρότητα από τη φυματίωση συνδέεται στενά με το βιοτικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο ενός λαού, τις κακές συνθήκες διαβίωσης και τη γενική εξαθλίωση. Γι' αυτό και τα ποσοστά νοσηρότητας αποδεικνύουν ακόμη και στην εποχή μας το επίπεδο υγείας του πληθυσμού⁹⁰.

Τη διοργανωτική επιτροπή του συνεδρίου αποτελούσαν οι Δ. Βικέλας, Πρόεδρος, Β. Πατρίκιος και Παν. Μανούσος, Αντιπρόεδροι, και Αρ. Π. Κούζης, Γενικός Γραμματέας, με την επιμέλεια του οποίου εκδόθηκαν τα πρακτικά. Πρόεδρος του Συνεδρίου ήταν ο Υπουργός Εσωτερικών Νικόλαος Λεβίδης. Την πρώτη ημέρα πάντως μεταξύ των παρευρισκομένων ήταν και ο Υπουργός Παιδείας, Σπ. Στάης.

⁸⁸ Οι δάσκαλοι ενημερώνονταν για τη φυματίωση και τα προφυλακτικά μέτρα για την καταπολέμησή της από παιδαγωγικά περιοδικά της εποχής. Βλ. ενδεικτικά: Γεώργιος Κορομηλάς, «Περὶ τῆς μὴ ἐν χρόνῳ καὶ ρυθμῶ φυσικῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς αἰτίου προδιαθέτοντος εἰς νόσους καὶ δὴ εἰς τὴν φθίσιν», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 12, παράρτημα 1 Ἰανουαρίου 1902, σσ. 183-187 και συνέχεια στα τεύχη: ἀριθ. 13, 15 Ἰανουαρίου 1903, σσ. 200-204, ἀριθ. 14, 30 Ἰανουαρίου 1903, σσ. 216-218, ἀριθ. 15, 1 Φεβρουαρίου 1903, σσ. 235-236, ἀριθ. 16, 15 Φεβρουαρίου 1903, σσ. 246-253, ἀριθ. 17, 30 Φεβρουαρίου 1903, σσ. 267-270. Βλ. επίσης «Σχολικὴ ἡλικία», ἀριθ. 14, 30 Ἰανουαρίου 1903, σσ. 218-222 και απόσπασμα ομιλίας στην αίθουσα της Ευαγγελικῆς Σχολῆς της Σμύρνης στις 16 Φεβρουαρίου 1906 του ἰατροῦ Χ. Κουτούζη στο περ. *Δημ. Ἐκπαίδευσις* με τίτλο «Κατὰ τῆς Φυματίωσης», ἀριθ. 17, 20 Φεβρουαρίου 1906, σσ. 260-264. Ενημέρωση για τη γέννηση, τη μετάδοση και την προφύλαξη ἀπὸ τὴ φθίση παρείχαν και τὰ ημερολόγια τῆς εποχῆς. Βλ. Α. Παπαδάκης, «Πῶς νὰ φυλαγώμεθα ἀπὸ τὴν φθίσιν», *Ἡμερολόγιον τῆς Ὑγείας*, Καταστήματα «Ἀκροπόλεως», Β. Γαβριηλίδου, 1901, σσ. 51-58. Για τις διάφορες μορφές τῆς φυματίωσης στα παιδιά βλ. Jules Comby, *Τὰ νοσήματα τῶν παιδῶν* (μτφρ. Ἀλέξανδρος Γεωργιάδης), Ἐκδοτικὸν Κατάστημα Γεωργίου Φέξη, ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 196-238.

⁸⁹ Την περίοδο 1890-1908, χωρίς να υπολογιστούν οι αλύτρωτες περιοχές, σε σύνολο 2.631.952 κατοίκων του ελεύθερου ελληνικού κράτους με βάση την απογραφή του 1907, εξαιτίας τῆς φυματίωσης είχαν πεθάνει 200.000 άτομα. (Βλ. Πέρσα Αγραφιῶτου-Ζαχοπούλου, συνεργασία: Μαρία Λιάκου-Παπακωνσταντίνου, *Σχολεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ.π., σ. 44).

⁹⁰ Βασίλειος Κατσουγιαννόπουλος, *Ὑγιεινὴ και Κοινωνικὴ Ἰατρικὴ...*, τόμος Β', ὁ.π., σ. 274.

Την εναρκτήρια ημέρα των συνεδριών ο Βασίλειος Πατρίκιος εκφώνησε λόγο για την κοινωνική πλευρά της φυματίωσης. Στόχος φαίνεται ήταν η ευαισθητοποίηση των αρμοδίων, οι οποίοι έπρεπε να αντιληφθούν τις καταστροφές που είχε επιφέρει η νόσος στην Ελλάδα μετά το 1890, σε αντίθεση με το ενδιαφέρον που έδειχναν άλλες χώρες. Στους παράγοντες που ευθύνονταν για την εξάπλωση της νόσου συμπεριέλαβε και το σχολείο, καθώς οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης σε αυτό συνέβαλλαν στην αύξηση της δεκτικότητας του οργανισμού για την είσοδο του μικροβίου. Κατά συνέπεια, η πολιτεία είχε ευθύνες εξαιτίας της αμέλειάς της να διδάσκεται η υγιεινή στο σχολείο, με αποτέλεσμα οι μαθητές να μην έχουν αντιφθισική διαπαιδαγώγηση. Αυτό βέβαια θα μπορούσε να γίνει με τη χρήση εικόνων και αποφθεγμάτων υγιεινής. Για να αντισταθμίσει αυτό το κενό, η διοργανωτική επιτροπή του συνεδρίου προκήρυξε διαγωνισμό για τη συγγραφή κατάλληλου συγγράμματος σχετικά με τη διαπαιδαγώγηση των μαθητών κατά της φθίσης⁹¹.

Τελικά, ένα χρόνο μετά την προκήρυξη (1910), βραβεύτηκε η πραγματεία του Αριστοτέλη Κούζη με τίτλο, *Ὁ ἀγὼν κατὰ τῆς φθίσεως*, με χρυσό μετάλλιο. Το Υπουργείο Παιδείας διένειμε δωρεάν το βιβλίο στους εκπαιδευτικούς της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης και στους μαθητές των γυμνασίων με την επισήμανση της ένταξης της αντιφθισικής διαπαιδαγώγησης στο σχολείο. Η δωρεάν απόκτηση του βιβλίου και από τους στρατιώτες, καταδεικνύει την προσπάθεια του συνδέσμου να γίνει διαφώτιση των λαϊκών στρωμάτων, μέσω του σχολείου και του στρατού⁹².

Τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου ο Ιωάννης Μ. Θεοδωρίδης, υφηγητής και ιατρός του Ιατρείου του Πανελληνίου Συνδέσμου κατά της Φυματίωσης, είχε ανακοίνωση με τίτλο: «Περὶ τῶν πεπραγμένων ἐν τῷ Ἰατρείῳ τοῦ Πανελληνίου Συνδέσμου ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου 1907-31 Δεκεμβρίου 1908». Τη χρονική αυτή περίοδο το ιατρείο επισκέφθηκαν 411 φυματικοί, από τους οποίους 25 ήταν μαθητές και μαθήτριες, και 2 διδασκάλισσες⁹³.

Την ίδια μέρα επίσης έγιναν εισηγήσεις και ανακοινώσεις σχετικά με τη φυματίωση στα σχολεία. Οι παρατηρήσεις των ομιλητών προέκυψαν από ιατρική έρευνα που έγινε στους μαθητές των σχολείων και των δύο φύλων σε διάφορες περιοχές της χώρας, κατόπιν εντολής και με συγκεκριμένες υποδείξεις της διοργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου. Ειδικότερα, στα πλαίσια της πραγματοποίησης του Α' Συνεδρίου κατά της Φυματίωσης, η διοργανωτική επιτροπή είχε αναθέσει σε ειδικούς επιστήμονες την ιατρική εξέταση μαθητών

⁹¹ Βλ. *Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σ. 42. Ο Πατρίκιος, λίγο παρακάτω, πρότεινε την αποστολή των ασθενικών παιδιών στην εξοχή κατά την περίοδο των σχολικών διακοπών, ως ένα από τα μέσα αντιμετώπισης της φυματίωσης. (Ο.π., σ. 44).

⁹² Βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα...», ὁ.π., σ. 162.

⁹³ Ιωάννης Θεοδωρίδης, «Περὶ τῶν πεπραγμένων ἐν τῷ Ἰατρείῳ τοῦ Πανελληνίου Συνδέσμου ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου 1907 - 31 Δεκεμβρίου 1908» στο: *Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σ. 68.

της υποχρεωτικής κυρίως εκπαίδευσης, δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων, προκειμένου να διαγνώσουν όχι μόνο τα ποσοστά των ασθενών από φυματίωση παιδιών, αλλά και των υπόπτων, καθώς και να προτείνουν προφυλακτικά μέτρα για την καταπολέμηση της νόσου στο σχολείο. Για τη διευκόλυνση του έργου της ιατρικής εξέτασης των μαθητών, το Υπουργείο Παιδείας, στις 28 Απριλίου 1908, απέστειλε εγκύκλιο προς τους καθηγητές και τους δασκάλους, με την οποία ζητούσε τη συνδρομή τους στη διευκόλυνση της ιατρικής αποστολής. Το ζήτημα θεωρούνταν εξαιρετικά σημαντικό, καθώς η συμβολή όσων εμπλέκονταν θα απέδιδε ωφέλεια οικουμενική, εθνική και φυλετική. Η ιατρική εξέταση των μαθητών διήρκεσε ένα εξάμηνο και γινόταν στις αίθουσες του σχολείου κατά τις ώρες των μαθημάτων⁹⁴.

Η αρχική εισήγηση για το θέμα έγινε από τους Κωνσταντίνο Παπαγιάννη και Γεώργιο Τροχάνη, υφηγητές της Παιδιατρικής του Εθνικού Πανεπιστημίου και τους συνεργάτες τους. Ο Παπαγιάννης αναφέρθηκε στα δημόσια και ιδιωτικά δημοτικά σχολεία της Αθήνας, τα διδακτήρια των οποίων χαρακτήρισε στην πλειονότητά τους ως εντελώς ακατάλληλα για την υγεία των παιδιών. Τα σχολεία δεν ανταποκρίνονταν ούτε στις πιο στοιχειώδεις απαιτήσεις της σχολικής υγιεινής, καθώς ως σχολικά κτήρια χρησιμοποιούνταν οικίες σαθρές και προορισμένες για ιδιωτική χρήση. Η κατάσταση των σχολείων, όπως περιγράφεται από τον Παπαγιάννη, δε διαφέρει και πολύ από ανάλογες αναφορές παλαιότερων ετών, εκθέσεις επιθεωρητών ή εισηγητικά νομοσχέδια.

Οι αίθουσες ήταν μικρές, ανήλιες, με ανεπαρκή αερισμό και φωτισμό, γεμάτες κονιορτό, ενώ τα θρανία ήταν παλαιά και ανθυγιεινά. Σε μερικά σχολεία δεν υπήρχαν σανίδες στο δάπεδο και η υγρασία κάλυπτε τους τοίχους της αίθουσας. Σχεδόν κανένα σχολείο δε διέθετε μεγάλη και καθαρή αυλή και τα παιδιά έκαναν γυμναστική σε δρόμους κοντά στο σχολείο. Στη χειρότερη κατάσταση από άποψη υγιεινής ήταν τα αποχωρητήρια, τα οποία λόγω ατελειών στην κατασκευή τους, αποτελούσαν εστία μόλυνσης. Επίσης, θεωρούνταν χώροι επικίνδυνοι για το ήθος των μαθητών, από τη στιγμή που γινόταν χρήση τους από 5-6 παιδιά ταυτόχρονα.

Ούτε όμως και στο σπίτι υπήρχε φροντίδα για την υγεία των παιδιών, με αποτέλεσμα να πηγαίνουν στο σχολείο με βρώμικη ενδυμασία και ακάθαρτο σώμα. Τα περισσότερα από αυτά ήταν ωχρά, αναιμικά και λιπόσαρκα. Οι συνθήκες λειτουργίας των σχολείων επιδείνωναν την κατάσταση και

⁹⁴ Η επιτροπή απαρτιζόταν από τους επιστήμονες Κ. Παπαγιάννη και Γ. Τροχάνη, υφηγητές στην Αθήνα, Κ. Παυλούση και Α. Ρέστη στον Πειραιά, Κ. Αναγνωστόπουλο στην Πάτρα, Αργύριο Παπαδήμο στο Βόλο, Νικόλαο Κεφαλληνό στην Κέρκυρα, Ε. Περιφανάκη και Ε. Αρφάνη στη Σύρο, Γεώργιο Παλαμάρα και Θεμιστ. Αναστασιάδη στην Καλαμάτα, Γ. Μηνόπουλο στην Τρίπολη, Δημ. Κούμανη στη Ζάκυνθο και Γ. Λαμπρινόπουλο στον Πύργο. (Βλ. την εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας με αριθ. πρωτ. 6465 της 28 Απριλίου 1908 στο: *Πρακτικά του Α' Ελληνικού Συνεδρίου κατά της Φυματίωσης...*, ό.π., σ. 691). Αναλυτική περιγραφή των στατιστικών στοιχείων που προέκυψαν για κάθε πόλη, βλ. ό.π., σσ. 82-87.

καταδείκνυαν την πλήρη αδιαφορία του κράτους για την υγιεινή των μαθητών, οι οποίοι με την παραμονή τους σε ανθυγιεινά διδακτήρια όχι μόνο δεν ανέπτυσαν αρμονικά τις σωματικές και πνευματικές τους δυνάμεις, αλλά ήταν ευπρόσβλητοι σε διάφορα νοσήματα, όπως η φυματίωση, ή αποκτούσαν προδιάθεση γι' αυτή⁹⁵.

Η πλειονότητα των επιστημόνων πάντως, προκειμένου να πείσει την πολιτεία να προστατεύσει την υγεία των μαθητών, ως βασικό επιχείρημα χρησιμοποιούσε τη νομική απαίτηση της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης. Αυτά τα δύο πράγματα έπρεπε να είναι αλληλένδετα, καθώς αυτό, άλλωστε, ήταν και το συμφέρον της πολιτείας, «διότι, κτωμένη ούτω ύγιεις οργανισμούς και χαρακτήρας άκεραίους και μονίμους, δύναται να έξασφαλίζη τὸ μέλλον αὐτῆς»⁹⁶. Το σχολείο είχε σημαντική ευθύνη για την επίτευξη του παραπάνω στόχου, διότι η σχολική φοίτηση γινόταν σε μια κρίσιμη ηλικία τόσο για τη σωματική όσο και για την πνευματική ανάπτυξη του παιδιού. Η παραμονή του μαθητή σε ανθυγιεινά διδακτήρια, με ανθυγιεινά και παλαιά θρανία, όπου μένει επί πολλές ώρες ακίνητος και η συνύπαρξη πολλών μαθητών στον ίδιο χώρο, αποτελούσαν παράγοντες που έβλαπταν την υγεία του και προξενούσαν νοσήματα⁹⁷.

Το σχολείο, επομένως, έπρεπε να είναι ο χώρος που εφαρμόζονται όλοι οι όροι της υγιεινής με αυστηρότητα τόσο στην κατασκευή όσο και στη διαρρύθμισή του. Μόνο έτσι θα μπορούσε να προφυλαχθεί η υγεία των μαθητών γενικότερα και να καταπολεμηθεί η φυματίωση ειδικότερα. Αναφορικά με την κατασκευή του σχολικού κτηρίου, οι όροι της υγιεινής απαιτούσαν την επιλογή κατάλληλου εδάφους και την ευρυχωρία των αιθουσών, ώστε να αναλογεί τουλάχιστον 4-6 κ.μ. αέρας σε κάθε μαθητή. Ιδιαίτερη σημασία επίσης έπρεπε να δίνεται στην οροφή, τους τοίχους, το δάπεδο, τον αερισμό, τα θρανία, το νερό, την αυλή, τα αποχωρητήρια και την οικοδόμηση λουτήρων στο σχολείο. Επιπλέον, οι σχολικές

⁹⁵ Βλ. *Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σσ. 83-84. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι ιατρικές έρευνες που έγιναν στα σχολεία οφείλονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Εκτός από την έρευνα του «Πανελληνίου Συνδέσμου κατὰ τῆς Φυματίωσης», συγκριτική μελέτη σχετικά με τη νοσηρότητα των μαθητών δημοτικών σχολείων από την ελονοσία διεξήγε και ο Καρδαμάτης. Η σύγκριση γινόταν μεταξύ των περιόδων 1901-1905 και 1906-1910. Το 1905, με πρωτοβουλίες των Καρδαμάτη και Σάββα, ιδρύθηκε ο «Σύλλογος πρὸς περιστολήν τῶν ἔλωδῶν νόσων» και εφαρμόστηκαν τα πρώτα εξυγιαντικά μέτρα για την καταπολέμηση της δεύτερης λαοφθόρου μάστιγας μετά τη φυματίωση. Από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψαν μειωμένα ποσοστά νοσηρότητας τη δεύτερη περίοδο, γεγονός που αποδείκνυε την αποτελεσματική συμβολή και των πιο στοιχειωδών μέτρων για την καταπολέμηση της ελονοσίας. (Βλ. Λάζαρος Βλαδίμηρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης, ο πρωτεργάτης του ανθελονοσιακού αγώνα*, Αθήνα 2006, σ. 54).

⁹⁶ *Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σ. 88.

⁹⁷ *Ο.π.*, σσ. 88-89. Για τη σπουδαιότητα της κίνησης στη γενικότερη ανάπτυξη, εξέλιξη και στην προαγωγή της υγείας του παιδιού βλ. Σπύρος Χ. Πανταζής, Μαρία Ι. Σακελλαρίου, *Προσχολική Παιδαγωγική*, ὁ.π., σσ. 263-274.

αίθουσες έπρεπε να διαθέτουν πτυελοδοχεία, ενώ οι μαθητές που είχαν βήχα έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι με τα φιαλίδια του Dettweiller. Σημαντικά μέσα για την προστασία της μαθητικής υγείας ήταν ο ιατρικός έλεγχος της υγείας του δασκάλου πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του, η απαγόρευση της διδασκαλίας σε όσους έπασχαν από φυματίωση, η υποχρεωτική διδασκαλία στοιχείων υγιεινής στα διδασκαλεία, ιδιαίτερα ό,τι είχε σχέση με τα μεταδοτικά νοσήματα και τη φυματίωση, αλλά και η διδασκαλία γνώσεων υγιεινής στους μαθητές, ώστε μετά από μερικά χρόνια να διαδοθούν σε όλο το λαό⁹⁸.

Στο τέλος της εισήγησής του ο ομιλητής διατύπωσε προς το Συνέδριο προτάσεις προς έγκριση με σκοπό να διαβιβαστούν στην Κυβέρνηση. Έτσι, εισηγήθηκε την επιτάχυνση της διαδικασίας ανέγερσης διδακτηρίων, σύμφωνα με τους όρους της υγιεινής και το κλίμα της χώρας, την με οποιαδήποτε δαπάνη ανέγερση διδακτηρίων κοντά στη θάλασσα ή στο δάσος, για τα οποία ευχόταν να λειτουργήσουν και ως σχολεία, την άμεση εφαρμογή σχολιατρικής υπηρεσίας με σχολικούς ιατρούς εφοδιασμένους με ειδικές γνώσεις για την υγιεινή του σχολείου και την ανέγερση ειδικού θεραπευτηρίου για τη νοσηλεία των παιδιών που έπασχαν από πνευμονική φυματίωση⁹⁹.

Διάφορες ανακοινώσεις σχετικές με τη φυματίωση έγιναν στη συνέχεια και από άλλους ιατρούς, όπως τον Ιωάννη Τσιλιμίγκρα από τη Ζάκυνθο, τον Κωνσταντίνο Ιερομνήμονα για τα σχολεία του δήμου Κέας, τον Νικόλαο Κεφαλληνό για τα δημοτικά και τα ιδιωτικά σχολεία της πόλης της Κερκύρας και τον Γεώργιο Λαμπρινόπουλο για τα σχολεία του Πύργου και της Αμαλιάδας¹⁰⁰. Κοινή διαπίστωση όλων των ιατρών ήταν ότι οι ιατρικές εξετάσεις των μαθητών και των μαθητριών είχαν γίνει σύμφωνα με τις υποδείξεις της διοργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου. Τα μέτρα που πρότειναν όλοι οι ομιλητές, παρ' όλο που αφορούσαν στην παρεμπόδιση της διάδοσης της φυματίωσης στα σχολεία, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι είχαν γενική ισχύ και κάλυπταν σχεδόν το σύνολο των περιπτώσεων αναφορικά με την προστασία της υγείας του παιδιού στο σχολείο. Οι τοποθετήσεις, λοιπόν, που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση συμπυκνώνονται στα εξής σημεία: κατάλληλες συνθήκες υγιεινής στο σπίτι και στο σχολείο με την ανέγερση υγιεινών διδακτηρίων, κατάρτιση προγραμμάτων διδασκαλίας με βάση τους όρους της υγιεινής, συστηματική διδασκαλία της υγιεινής και των προφυλακτικών μέτρων στο σχολείο, απομάκρυνση από το σχολείο των ασθενών μαθητών και δασκάλων, ιατρικές εξετάσεις των δασκάλων, θεσμοθέτηση των σχολικών ιατρών με αρμοδιότητες στην υγιεινή επίβλεψη του σχολείου, στην πρόληψη των λοιμωδών νοσημάτων, αλλά και στη συμμετοχή τους στην επιτροπή επιλογής ενοικιάσεως διδακτηρίων. Η εκπλήρωση όλων των παραπάνω προϋποθέσεων απαιτούσε βέβαια τη διάθεση

⁹⁸ Πρακτικά του Α' Ελληνικού Συνεδρίου κατά της Φυματίωσης, ό.π., σσ. 90-92.

⁹⁹ Ο.π., σσ. 95-96.

¹⁰⁰ Βλ. αναλυτικά τις ανακοινώσεις ό.π., σσ. 96-106.

των απαραίτητων κρατικών δαπανών, ενώ η έλλειψή τους καθιστούσε τους μαθητές ευάλωτους στη μόλυνση και δημιουργούσε ασθενικούς οργανισμούς. Πρέπει να επισημάνουμε ότι παρόμοιες προτάσεις γίνονταν και από άλλους ομιλητές με σκοπό να υποβληθούν στην κυβέρνηση από τη διοργανωτική επιτροπή του συνεδρίου. Ωστόσο, στα περισσότερα από αυτά τα ζητήματα η νομοθετική ρύθμιση της πολιτείας καθυστέρησε αρκετά.

Για τα προφυλακτικά μέτρα κατά της φυματίωσης στην παιδική ηλικία μίλησε και ο Αναστάσιος Τσέλιος, Διευθυντής του περιοδικού «Γαληνός», ο οποίος στο τέλος της ομιλίας του επεσήμανε το ρόλο της πνευματικής υπερκόπωσης ως προδιαθεσικού παράγοντα για τη φυματίωση σε μαθητές ηλικίας 12-18 ετών¹⁰¹. Ο εισηγητής υποστήριξε ότι το πλήθος των μαθημάτων, σε συνδυασμό με την ατελή διανοητική ανάπτυξη αυτής της ηλικίας, είχε ως συνέπεια το παιδί να καταβάλλει προσπάθειες δυσανάλογες με την ηλικία του, που μερικές φορές οδηγούσαν στην αποτυχία, γεγονός ιδιαίτερα αρνητικό για τον ψυχισμό και την υγεία του. Αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας ήταν και τα συμπτώματα φυματίωσης, η οποία εξελισσόταν ραγδαία. Για την αποτροπή του κακού ο Τσέλιος συνιστά την επέμβαση της πολιτείας «ἀφ' ἑνὸς μὲν περιστέλλουσα τὴν πληθῶραν τῶν μαθημάτων ἀφ' ἑτέρου δὲ καθιστῶσα τὴν διδασκαλίαν τόσον διὰ τοὺς διδασκάλους ὅσον καὶ διὰ τοὺς μαθητὰς εὐκολωτέραν καὶ πλεον ἄνετον»¹⁰².

Η πρώτη ανακοίνωση του 20^{ου} θέματος του συνεδρίου αφορούσε στη θνητότητα από τη φθίση, κατά ηλικία, φύλο και επάγγελμα, για τις 12 πόλεις που υπήρχαν στατιστικά στοιχεία κατά τη δεκαετία 1899-1908¹⁰³ και έγινε από

¹⁰¹ Η υπερκόπωση των μαθητών ήταν μία πτυχή της σχολικής υγιεινής που συζητούσαν αρκετά συχνά οι ειδικοί της εποχής, ιατροί και παιδαγωγοί, τόσο με σχετικά άρθρα στον τύπο όσο και με ανακοινώσεις σε συνέδρια. Ιδιαίτερα ασχολήθηκε ο Σιμωνίδης Γ. Βλαβιανός, ιατρός ειδικός των «Νευρικών καὶ Φρενικών», στο περιοδικό που εξέδιδε με τίτλο *Ψυχολογική καὶ Νευρολογική Επιθεώρησις*. Βλ. ενδεικτικά για το ζήτημα αυτό: Σιμωνίδης Γ. Βλαβιανός, «Υγιεινὴ τοῦ πνεύματος. Ὑγιεινὸς δεκάλογος ἤτοι συμβουλαὶ τινὲς πρὸς τοὺς διανοητικῶς ἐργαζομένους», ἔτος Δ', 1905-1906, σσ. 277-279, Réveillè Parise, «Υγιεινὴ τοῦ πνεύματος. Ὑπερκόπωσης καὶ ἀνάπανσις», ἔτος Δ', 1905-1906, σσ. 250-253, Charles Richet, «Υγιεινὴ τοῦ πνεύματος. Ἡ διανοητικὴ ὑπερκόπωσης ἐν τῷ συγχρόνῳ βίῳ», ἔτος Β', 1903-1904, σσ. 28-32, J. Ferrier, «Υγιεινὴ τοῦ πνεύματος. Διαιτητικὴ τοῦ πνεύματος ἐν τῷ σχολείῳ», ἔτος ΣΤ', 1908, σσ. 344-346. Χρ. Οικονόμος, «Ἡ ὑπερκόπωσης τῶν μαθητῶν», *Ξενοφάνης, Σύγγραμμα περιοδικὸν τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν "Ἀνατολῆς"*, τόμος 6^{ος}, τεύχος Α', Ἰανουάριος 1909, Τυπογραφεῖον Δ. Εὐστρατίου καὶ Δ. Δελῆ, ἐν Ἀθήναις 1909, σσ. 205-208.

¹⁰² *Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σ. 396. Η ανακοίνωση του Τσέλιου δημοσιεύτηκε επίσης στο περιοδικό *Επιστημονικὴ Ἠχώ*, τόμος Γ', 1909, σσ. 92-94.

¹⁰³ Πρόκειται για τις πόλεις που είχαν πληθυσμό πάνω από 10.000, δηλαδή την Αθήνα, τον Πειραιά, την Πάτρα, την Κέρκυρα, το Βόλο, τη Σύρο, τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, τον Πύργο, τη Ζάκυνθο, την Καλαμάτα και την Τρίπολη.

τον Π. Ροντόπουλο¹⁰⁴. Ωστόσο, πριν από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης έρευνας, ο εισηγητής παραδέχεται και επισημαίνει ότι η σύνταξη των στατιστικών πληροφοριών παρουσίαζε κενά και δε γινόταν με τη δέουσα επιστημονική ακρίβεια, με αποτέλεσμα να αλλοιώνονται και οι πληροφορίες. Σε πολλές περιπτώσεις οι ιατροί δεν ανέγραφαν την ακριβή αιτία θανάτου, ύστερα από οικογενειακές πιέσεις, πιθανόν επειδή θεωρούνταν όνειδος για την οικογένεια, ή παρέλειπαν την αναγραφή του επαγγέλματος. Παρ' όλα αυτά πρόκειται για την πρώτη στατιστική έρευνα αυτού του είδους που είχε γίνει μέχρι την εποχή εκείνη στην Ελλάδα και από τη μελέτη της μπορούν να προκύψουν ενδεικτικά συμπεράσματα.

Τα επαγγέλματα ταξινομήθηκαν σε επτά κατηγορίες με κριτήρια την προδιάθεσή τους προς τη φυματίωση και τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης των επαγγελματιών. Οι καθηγητές, οι δάσκαλοι, οι μαθητές και οι φοιτητές κατατάχτηκαν σε ξεχωριστή κατηγορία λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος των ιατρών για τις λοιμώξεις στα σχολεία. Σε σύνολο, λοιπόν, 6028 θανάτων από διάφορα επαγγέλματα που είχαν προσβληθεί από τη φυματίωση, είχαν αποβιώσει 2 καθηγητές, 31 δάσκαλοι, 13 δασκάλες, 250 μαθητές, 72 φοιτητές και 84 μαθήτριες¹⁰⁵. Με βάση αυτά πάντως τα ποσοστά, που όπως είπαμε τα δεχόμαστε με επιφύλαξη, εκτός από τους μαθητές, οι εκπαιδευτικοί και οι φοιτητές δε φαίνεται ότι παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά θνησιμότητας από τη φυματίωση. Για την προφύλαξη πάντως μαθητών και δασκάλων από τη φθίση ο ομιλητής κατέληγε σε παρόμοιες προτάσεις, που είχαν γίνει και από άλλους ιατρούς, δηλαδή ίδρυση σχολείων με βάση τους όρους της υγιεινής, αν είναι δυνατό έξω από κατοικημένες περιοχές, εφαρμογή των κανόνων υγιεινής για την προφύλαξη από τη μετάδοση της φυματίωσης και διορισμός ιατρών που θα επιθεωρούσαν τα σχολεία, θα εξέταζαν επισταμένως μαθητές και δασκάλους δύο φορές ετησίως και θα απομάκρυναν όσους έπασχαν από φυματίωση¹⁰⁶.

Για τα προφυλακτικά μέτρα σχετικά με την αναστολή εξάπλωσης της φυματίωσης μίλησε και ο Γ. Φωτάκης, ιατρός από την Κρήτη¹⁰⁷. Αναφορικά με το σχολείο, ο Φωτάκης τόνισε την ανάγκη της ιατρικής επίβλεψης και της απολύμανσης των διδαστηρίων. Ο εισηγητής θεωρούσε επίσης απαραίτητη την ίδρυση υγειονομικής υπηρεσίας, της οποίας οι ιατροί θα διοργάνωναν διαλέξεις, θα δίδασκαν την υγιεινή στα σχολεία και των δύο φύλων και θα μεριμνούσαν για τη λήψη των κατάλληλων προληπτικών μέτρων κατά των επιδημιών. Έκανε μάλιστα ιδιαίτερη αναφορά στις συστάσεις που έπρεπε να γίνονται, κατά τη

¹⁰⁴ Π. Ροντόπουλος, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκ φθίσεως θνητότης καθ' ἡλικίαν, φύλον καὶ ἐπάγγελμα ἐν 12 πόλεσιν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν 1899-1908» στο: *Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σσ. 502-544.

¹⁰⁵ Ο.π., σ. 538.

¹⁰⁶ Ο.π., σ. 544.

¹⁰⁷ Γ. Φωτάκης, «Τίνα τὰ πρὸς περιστολὴν ἐν γένει τῆς φυματίωσης ληπτέα μέτρα» στο *Πρακτικά τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματίωσης...*, ὁ.π., σσ. 587-588.

διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής, για τη χρήση άνετης ενδυμασίας, ενώ ειδικά για τις μαθήτριες και τις δασκάλες πρότεινε την απαγόρευση της χρήσης του στηθόδεσμου με τη θέσπιση σχετικού διατάγματος. Τέλος, προκειμένου να αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα του μαθήματος της υγιεινής, έπρεπε αφενός να έχει ξεχωριστή βαρύτητα στη βαθμολογία και αφετέρου να διδάσκεται από ειδικούς ιατρούς τόσο στα παρθεναγωγεία όσο και στα διδασκαλεία και των δύο φύλων.

Αξιοσημείωτες παρατηρήσεις υπάρχουν και στην ανακοίνωση του ιατρού Βλαδίμηρου Μπένση, ο οποίος έδωσε βαρύτητα στα μέτρα διαπαιδαγώγησης που έπρεπε να λάβει το κράτος. Για την αποτελεσματικότητά τους, όμως, έθεσε ως προϋπόθεση την αλλαγή φιλοσοφίας στο εκπαιδευτικό σύστημα και την αυστηρή επίβλεψη. Για τη διαπαιδαγώγηση του λαού δεν αρκούσε απλώς η εκτύπωση πραγματειών με λεπτομερή ανάπτυξη σχετικών θεμάτων ούτε η ανάρτηση υγιεινών παραγγελμάτων. Το βασικό για τον Μπένση ήταν να αποκτήσουν οι μαθητές την έξη της καθαριότητας κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο σχολείο, όπως γινόταν στη Γαλλία, όπου οι μαθητές επιθεωρούνταν λεπτομερώς σε διάφορα μέρη του σώματος πριν από την έναρξη των μαθημάτων¹⁰⁸. Με αυτό τον τρόπο η καθαριότητα γινόταν στο μαθητή έξη, αν όχι ένστικτο, και αφομοίωνε τους όρους υγιεινής. Το πρόβλημα βέβαια για τέτοιου είδους εξέταση, όπως τονίζει ο ίδιος, ήταν «τὸ ὅτι ὁ ἐξετάζων ὀφείλει φυσικῶ τῷ λόγῳ νὰ εἶνε πάντοτε καθαρὸς, ὅπερ πάντοτε δὲ συμβαίνει!», γεγονός που μας αποκαλύπτει ότι ενίοτε οι δάσκαλοι μπορεί να ήταν και πιο βρόμικοι από τους μαθητές τους.

Παράλληλα, όμως, έπρεπε να ληφθούν και προληπτικά μέτρα με το διορισμό ασιατρών που θα είχαν αρμοδιότητες στην επιθεώρηση των δημοσίων καταστημάτων, επομένως, και των σχολείων. Ειδικότερα, για τα σχολεία σημείωνε το ετήσιο υποχρεωτικό ασβέστωμα των εσωτερικών τοίχων και τη συγκρότηση επιτροπής υγιεινής για την επιθεώρηση των μισθωμένων κτηρίων, ώστε «ὄσα ἐκ τούτων εὖρη ὑγρὰ, ἀνήλια, ἀνθυγιεινά, νὰ ἀπορρίψῃ καὶ οὕτω ἐνοικιασθῶσιν νέα πληροῦντα τελειότερον τοὺς ὑγιεινοὺς τύπους»¹⁰⁹.

Στο συνέδριο δεν έλειψαν βεβαίως και οι ακραίες φωνές, όπως του ιατρού και δημάρχου Κερατέας Ιάκωβου Ταταράκη, ο οποίος πρότεινε την απόλυση των δασκάλων που έπασχαν από φυματίωση, την κατάργηση του θεσμού των επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων και τον περιορισμό του αριθμού των δασκάλων, επειδή μερικοί από αυτούς ήταν νωχελεις και οκνηροί και

¹⁰⁸ Ο Μπένσης υποστηρίζει ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυς σε τέτοιου είδους επιθεωρήσεις και τις περιγράφει αναλυτικά: «πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων οἱ μικροὶ παῖδες τοποθετοῦνται εἰς δύο στίχους, ὑποβάλλονται δὲ εἰς λεπτομερῆ ἐξέταση καθαριότητος, ἐπιθεωρουμένων τῶν ὀνύχων, τῶν ὀδόντων, τῶν ὠτων καὶ τῆς κεφαλῆς· ὁ φωραθεὶς ἐξ αὐτῶν ρυπαρῶς ἔχων τιμωρεῖται ἀστυχῶς καὶ ποικιλοτρόπως». (Βλ. Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματιώσεως..., ὁ.π., σ. 602).

¹⁰⁹ Ο.π., σ. 606.

ξοδεύονταν άσκοπα χρήματα από τα δημόσια και τα δημοτικά ταμεία. Τα χρήματα που θα εξοικονομούνταν σε αυτή την περίπτωση θα χρησιμοποιούνταν για την ανέγερση θεραπευτηρίων και θα εξυπηρετούσαν εθνικούς σκοπούς, καθώς θα προετοίμαζαν άνδρες «πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν προαιωνίων πόθων τοῦ Ἑλληνισμοῦ»¹¹⁰. Πρόκειται ασφαλῶς για ακραίες λύσεις, που οι εισηγητές τους πίστευαν ότι θα εξασφάλιζαν πόρους στο κράτος, ὡστε να μπορεῖ να επενδύσει χρήματα στην ίδρυση φθισιατρείων και στην καταπολέμηση της φυματίωσης. Ὅμως, η πολιτική του κράτους ἀπέναντι στη δημόσια υγεία δεν ἦταν τόσο θέμα οικονομικό ὡς της φιλοσοφίας που εἶχε για τους ασθενείς.

Στο προεδρείο του συνεδρίου κατατέθηκαν επιπλέον προτάσεις, πέρα ἀπὸ αυτές που αναγράφηκαν στα πρακτικά. Για παράδειγμα, ο Γ. Αναγνωστόπουλος κατηγόρησε τους δήμους ὅτι νοίκιαζαν τα υπόγεια των δημοτικών σχολείων - που είχαν κατασκευαστεί σύμφωνα με τους ὅρους της υγιεινῆς για το μάθημα της γυμναστικῆς τη χειμερινή περίοδο - σε εμπόρους για την αποθήκευση εμπορευμάτων. Ο ομιλητής ζήτησε τη χρήση των κτηρίων για το σκοπὸ τον ὁποῖο κατασκευάστηκαν, την κατασκευή θρανίων, ὡστε οι μαθητές να μην κάθονται στο δάπεδο, την ίδρυση παραθαλάσσιων τόπων διαμονῆς για τη θεραπεία των χοιραδικῶν και την αυστηρή ἐπίβλεψη ἀπὸ τους δασκάλους της σωματικῆς καθαριότητας των μαθητῶν¹¹¹.

Προκειμένου, ὅμως, να αντιμετωπιστεῖ η χρονική καθυστέρηση στη θέσπιση ἀμεσῶν μέτρων για την καταπολέμηση της φυματίωσης, πάγια τακτική της ελληνικῆς πολιτείας για πολλά θέματα, ο ἰατρός Κ. Ἱερομνήμων πρότεινε την ίδρυση δημοτικῆς επιτροπῆς ἢ συνδέσμου για την αντιμετώπιση της νόσου και τη διαπαιδαγώγηση του λαοῦ. Η προτεραιότητα μίας τέτοιας επιτροπῆς θα δινόταν στην επιθεώρηση των σχολείων και στη διαπαιδαγώγηση των μαθητῶν σχετικά με τη μεταδοτικότητα και την προφύλαξη ἀπὸ τη φθίση, ἀλλὰ και στη διδασκαλία ὅλων των υγιεινῶν κανόνων, με σκοπὸ να μεταφερθοῦν αυτές οι γνώσεις και στους γονεῖς. Ἀμεση λύση ἐπίσης θεωρούσε ο Ἱερομνήμων την παρακολούθηση ἀπὸ τους δασκάλους και τους ἱερεῖς διαλέξεων, που θα ἔκαναν ἰατροὶ κατὰ τις απογευματινές ὥρες ἢ την Κυριακή, με τελικὸ στόχο τη διαπαιδαγώγηση ὅλου του λαοῦ¹¹².

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ὅτι στις προτάσεις ὅλων σχεδόν των εισηγητῶν του συνεδρίου συμπεριλαμβάνονταν η ἀνάγκη διορισμοῦ ἰατρῶν στα σχολεία, προκειμένου να ἐπιβλέπουν την υγεία των μαθητῶν και των δύο φύλων. Επιπλέον, προτάθηκε η ανέγερση αναρρωτηρίων-σχολείων στην ἐξοχή, ἀλλὰ και δημοτικῶν σχολείων σύμφωνα με τους κανόνες της υγιεινῆς, γιατί μαζί με το μάθημα της γυμναστικῆς, αποτελούσαν τη βάση της υγείας των μαθητῶν. Τέλος, ἀπαραίτητο προληπτικὸ μέτρο θεωρούνταν η εἰσαγωγή του μαθήματος

¹¹⁰ Ο.π., σσ. 613-614.

¹¹¹ Ο.π., σ. 644.

¹¹² Ο.π., σ. 661.

της υγιεινής στα σχολεία για τη διδασκαλία των σχετικών γνώσεων, ενώ για τη διαφώτιση του λαού θα χρησιμοποιούνταν και ο άμβωνας των ναών.

Στο διάστημα 20-23 Μαΐου 1912 συγκροτήθηκε στο Βόλο, στις ειδικά διαμορφωμένες για το σκοπό αυτό αίθουσες του Β' Δημοτικού Σχολείου θηλέων, το Β' *Ἑλληνικὸν Συνέδριον κατὰ τῆς Φυματιώσεως*. Ήταν η πρώτη φορά που μία επαρχιακή πόλη αναλάμβανε, και μάλιστα επιτυχώς, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τα 232 μέλη του συνεδρίου τα 63 ήταν εκπαιδευτικοί λειτουργοί¹¹³. Η διοργανωτική επιτροπή του συνεδρίου, που την αποτελούσαν οι αντιπρόεδροι, Κ. Γκλαβάνης (Δήμαρχος Παγασών) και Δ. Χατζηκώστας (Πρόεδρος Ιατρικής Εταιρείας Βόλου), ο Γενικός γραμματέας, Δ. Ι. Σαράτσης¹¹⁴, ο Ταμίας, Δ. Κοσμαδόπουλος (τραπεζίτης) και οι ειδικοί Γραμματείς, Κ. Κασιόπουλος και Α. Κουτσαγγέλης (ιατροί), τιμώντας την παρουσία των εκπαιδευτικών, συμπεριέλαβε στο επίτιμο προεδρείο της πρώτης συνεδρίας τον Π. Λιβαδά, Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Μαγνησίας, ως έναν από τους αντιπροέδρους.

Στο Ιατρικό Συνέδριο του Βόλου υπήρξαν αρκετές ανακοινώσεις για τη σχέση του σχολείου με τη φυματίωση και διατυπώθηκαν ενδιαφέρουσες ευχές, που είχαν γενικότερη εφαρμογή για την υγιεινή του σχολείου. Μετά τη σύγκληση του Α' Συνεδρίου κατά της Φυματιώσεως το 1909 είχαν μειωθεί τα ποσοστά θνησιμότητας από τη νόσο, ωστόσο η φυματίωση εξακολουθούσε τρία χρόνια αργότερα να παραμένει ένα εξαιρετικά σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα. Στα πλαίσια της επίτευξης του κοινωνικού σκοπού του συνεδρίου, δηλαδή την επίτευξη τρόπων και μεθόδων για την καταπολέμηση της νόσου, εντάσσονται και οι ανακοινώσεις που έγιναν και είχαν ως θέμα τη φυματίωση και το σχολείο.

Ο Σ. Τριανταφυλλίδης, δικηγόρος από το Βόλο, μίλησε «Περὶ τῶν νομοθετικῶν καὶ οἰκονομολογικῶν μέτρων, δι' ὧν δύναται νὰ προληφθῆ μὲν ἢ

¹¹³ *Ἰατρικὴ Πρόοδος...*, ὁ.π., ἔτος ΙΖ', 1 και 15 Φεβρουαρίου 1912, ἀριθ. 3 και 4, σ. 250. Σύμφωνα με τον Δ. Σαράτση, γενικό γραμματέα του συνεδρίου, οι σύνεδροι ἦταν 211 ἀπὸ τους οποίους οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί ἦταν 66 (2 γυμνασιάρχες, 1 ἔφορος αρχαιοτήτων, 1 επιθεωρητὴς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, 22 καθηγητὲς και ἐλληνοδιδάσκαλοι και 40 δημοδιδάσκαλοι). Βλ. Ὑπὸ τὴν Ἐπίτιμον Προεδρείαν καὶ Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Διαδόχου, *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως*, ἐν Βόλῳ, 20-23 Μαΐου 1912, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς διοργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου, ἐπιμελεῖα Δημ. Ι. Σαράτση, ἱατροῦ, Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Συνεδρίου, ἐν Βόλῳ, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς ἡμερηίδος «Ἡ Θεσσαλία», 1912, σ. 28. Ο Σαράτσης, μιλώντας ἐκ μέρους τῆς διοργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ συνεδρίου, ἀπηύθυνε ἰδιαίτερο χαιρετισμὸ στους εκπαιδευτικούς, «οἱ ὅποιοι ἀθρόοι ἔσπευσαν εἰς τὴν πρόσκλησιν ἡμῶν μαρτυροῦντες οὕτω τὸ μέγα ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς νεολαίας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας τὸ ἔργον τοῦτο κυρίως γίνεται». (Ο.π., σ. 29).

¹¹⁴ Ο Δημήτρης Σαράτσης συμπεριλαμβανόταν στα προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς και ἀποτελέσε ἰδρυτικὸ μέλος τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου». (Βλ. Δημήτρης Χαραλάμπους, *Ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμιλος: ἡ ἰδρυση, ἡ δράση του για τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση και ἡ διάσπασή του*, Ἀδελφοὶ Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 54).

διάδοσις τῆς φυματιώσεως εἰς τὰ Σχολεῖα καὶ τὰς οἰκογενεῖας, νὰ πολεμηθῇ δὲ ἡ εἰς αὐτὴν προδιάθεσις τῶν ἐργατικῶν τάξεων». Ο εισηγητὴς θεωροῦσε ὅλα τα δημόσια καὶ ἰδιωτικά σχολεῖα, ὅπου συνωστίζονταν νοσοῦντες καὶ υγιεῖς μαθητές, τὴν πρωταρχικὴ ἐστία γιὰ τὴ μετάδοσιν καὶ καλλιέργειαν τῆς νόσου. Γι' αὐτὸ πρότεινε τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὰ κανονικὰ σχολεῖα τῶν μαθητῶν ποὺ ἐπασχαν ἀπὸ φυματίωσιν καὶ τὴ φοίτησίν τοὺς σὲ «σχολεῖα φυματιῶντων». Τα σχολεῖα αὐτὰ ἐπρεπε νὰ ἰδρυθῶν σὲ κάθε νομὸ καὶ σὲ κατάλληλη τοποθεσία, ὥστε οἱ μελλοθάνατοι μαθητές, παράλληλα με τὴν ἐκπαίδευσίν τοὺς, θὰ θεραπεύονταν με τὸν καθαρὸ ἀέρα καὶ τὴν καθαρὴ τροφή¹¹⁵.

Τὰ υπαίθρια σχολεῖα καὶ οἱ παιδικὲς ἐξοχὲς, ποὺ στὶς χώρες τοῦ ἐξωτερικοῦ λειτουργοῦσαν ἤδη ἀπὸ τὸ 19^ο αἰῶνα¹¹⁶, θεωροῦνταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιο αποτελεσματικὰ μέσα γιὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς φυματίωσιν. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀπασχολοῦσε καὶ τοὺς Ἕλληνας παιδαγωγούς καὶ υγιεινολόγους τῆς ἐποχῆς. Οἱ Δελμούζος καὶ Γληνός εἶχαν διδαχθεῖ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ ἀπὸ τὸν W. Rein, ἐνῶ ὁ Γληνός εἶχε μεταβεῖ ὁ ἴδιος τὸ 1909 στὸ ἐξοχικὸ παιδαγωγεῖο τοῦ D. Lietz¹¹⁷. Ἐπίσης, ὁ ἰατρός Ἐμμ. Λαμπαδάριος εἶχε ἐπισκεφθεῖ ἀρκετὰ ευρωπαϊκὰ υπαίθρια σχολεῖα τὸ 1912 καὶ ἀργότερα ὁργάνωσε τὸ πρῶτο υπαίθριο σχολεῖο στὰ Πατήσια (1916). Τὸ ἴδιο ἔτος ἀκόμη σὲ συνεργασία με τὸν καθηγητὴ Griesbach, παρακολούθησε τὸ υπαίθριο σχολεῖο τῆς πόλης Mühlhausen, τὸ ὁποῖο θεωροῦσε καὶ πρότυπο ὁργάνωσιν¹¹⁸.

¹¹⁵ Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως..., ὁ.π., σ. 62.

¹¹⁶ Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν υπαίθρια ἀγωγή καὶ τὴ συσχέτισή τῆς με τὶς ἀρχὲς τοῦ σχολεῖου ἐργασίας βλ. Βασιλικὴ Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς νέας ἀγωγῆς στὸ κίνημα τῶν υπαίθριων σχολείων στὴν Ἑυρώπη τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Μία συγκριτικὴ προσέγγισιν» καὶ «Τὸ κίνημα τῆς υπαίθριας ἀγωγῆς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Κοινωνικὴ ἀντίληψιν καὶ ἰατρικο-παιδαγωγικὲς ἀναζητήσεεις» στὸ: *Θέματα Ἱστορίας τῆς Ἐκπαίδευσιν*, τχ. 2, Ἀνοιξὴ 2003, Ἀτραπός, σσ. 55-78.

¹¹⁷ Βλ. Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία καὶ υποτροφείες στὴ Μακεδονία (1903-1913). Τεκμήρια ἱστορίας*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2005, σημείωσιν 157, σ. 157. Βλ. ἐπίσης, στὸ ἴδιο, ἀνάλογες ἐκσυγχρονιστικὲς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἐπιθεωρητὴ Μοναστηρίου Κων. Ἰωαννίδη τὸ 1911, ὁ.π., σσ. 153-157.

¹¹⁸ Βλ. Ἐμμ. Λαμπαδάριος, *Υπαίθρια σχολεῖα...*, ὁ.π., σ. 10 καὶ 25 κ.ε. Ἀπὸ ἐρευνα στὰ ἀρχεῖα τοῦ Υπουργεῖου Ἐξωτερικῶν προέκυψε ὅτι στὶς 2 Ἰουλίου 1912 ὁ Υπουργός Παιδείας Ἰ. Τσιριμώκος ἀπέστειλε ἐγγράφο πρὸς τὸ συνάδελφό του στὸ Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, με τὸ ὁποῖο τοῦ ζητοῦσε νὰ χορηγήσει σύστασιν στὶς ἐλληνικὲς προξενικὲς ἀρχὲς, προκειμένον νὰ διευκολυνθεῖ στὸ ἐργὸ τοῦ ὁ σχολικὸς ἰατρός Ἐμμ. Λαμπαδάριος. Ὁ σκοπός τῆς μετάβασίν του στὴν Ἑσπερία ἦταν ἡ παρακολούθησιν διαφόρων ὁργανώσεων σχολικῆς υγιεινῆς. (Βλ. ΑΥΕ-Φάκ. 63, υποφ. 3, 1912, Δικὸγράφο, ἐγγράφο με ἀριθ. πρωτ. 14603 τῆς 2 Ἰουλίου 1912. Τὸ ἐγγράφο παρατίθεται στὸ Παράρτημα με ἀ.α. 44). Πράγματι ἡ συστατικὴ ἐπιστολὴ συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Γενικὸ Διευθυντὴ παρὰ τὸ Υπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ἀπευθυνόταν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ προξενεῖα (τοῦ Τορίνου, τοῦ Μιλάνου, τῆς Τζένοας καὶ τῆς Βενετίας), με σκοπὸ νὰ προσφερθεῖ κάθε βοήθειαν στὸ σχολικὸ ἰατρὸ σὲ κάθε περίπτωσιν ποὺ θὰ υπήρχε ἀνάγκη. (Βλ. στὰ ΑΥΕ-Φάκ. 63, υποφ. 3, 1912, ὁ.π., ἐγγράφο με ἀριθ. πρωτ. 204829/189 καὶ στὸ Παράρτημα ἐγγράφο 46). Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ συχνὰ ἐπιστημονικὰ ταξίδια τοῦ Λαμπαδάρου στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸ σκοπὸ τοὺς βλ. Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, *Υπόμνημα περὶ τῶν σπουδῶν, τῆς δράσεως καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν*

Ανακοίνωση σχετική με αυτό το θέμα έγινε και από τον Δ. Σαράτση με τίτλο «Ο διὰ τοῦ σχολείου ἀγὼν κατὰ τῆς φθίσεως. Ὑπαίθρια σχολεῖα»¹¹⁹. Ἦταν ἡ δεύτερη φορά που γινόταν λόγος για τα υπαίθρια σχολεία στην Ελλάδα μετά την εισήγηση του Κ. Σάββα στα πλαίσια του Α' Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904. Σε μια εποχή που ἡ σχολικὴ υγιεινὴ στη χώρα μας δεν εἶχε οργανωθεῖ συστηματικά και ἡ κατάσταση των σχολείων ἀπὸ ἀποψη υγιεινῆς εἶχε πολὺ μικρὰ δείγματα βελτίωσης, σαφῶς και εἶναι πρωτοπόρα ἡ πρόταση του Σαράτση για τὴ δημιουργία υπαίθριων σχολείων.

Σύμφωνα με τὸν εισηγητὴ, ἡ φυματίωση στις πόλεις οφείλεται στις ἀνθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης που δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ συγκέντρωση του πληθυσμοῦ, ὁ οποίος στερεῖται τὴν ἐξοχὴ, τὸν καθαρὸ ἀέρα και τὸν ἥλιο. Γι' αὐτὸ και ἓνα ἀπὸ τα μέτρα που προτείνονταν για τὴ βελτίωση τῆς δημόσιας υγείας ἦταν τα υπαίθρια σχολεῖα, τα οποία θα λειτουργούσαν ὡς ἀντίβαρο στην ἀνθυγιεινότητα των υφισταμένων διδασκῆριων. Τα υγιεινά σχολεῖα ἦταν ελάχιστα και οφείλονταν στην ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ὅπως αὐτὰ που κτίστηκαν ἀπὸ τὸν Συγγρό. Ἀντίθετα, τα περισσότερα ἰδιωτικά και δημόσια σχολεῖα χαρακτηρίζονταν τρώγλες, χωρὶς να ὑπάρχει καμία μέριμνα για τὴν υγιεινὴ τους. Ἐπρόκειτο για κοινὴ διαπίστωση τόσο ἀπὸ τους ἰατροὺς, ὅπως του Παπαγιάννη στο Α' Συνέδριο κατὰ τῆς Φυματίωσης, ὅσο και ἀπὸ τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς, ὅπως των Ἐπιθεωρητῶν Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης στο Α' Εκπαιδευτικὸ Συνέδριο.

Προβλήματα στην υγεία των μαθητῶν προέκυψαν και ἀπὸ ἐξετάσεις 1046 μαθητῶν και 659 μαθητριῶν που ἐγίναν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σαράτση στο Βόλο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ του συνεδρίου. Ἡ θεραπευτικὴ ἐπίδραση του ἡλίου και του ἀέρα θεωρούνταν μεγίστης σημασίας, για να ἀποκτήσουν ευεξία οἱ ἀσθενικοὶ και καχεχτικοὶ οργανισμοί, που βρίσκονταν μεταξύ υγείας και ἀρρώστιας. Ἡ ἐξασφάλιση αὐτῶν των συνθηκῶν μποροῦσε να ὑπάρξει στα υπαίθρια σχολεῖα, τα οποία ἤδη λειτουργούσαν στην Ἐυρώπη και τὴν Ἀμερικὴ ἀπὸ τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αἰῶνα με διάφορες μορφές και με θετικά

ἐργασιῶν, Ἀθῆναι 1933, σσ. 4-5. [Στο ἐντυπο που ἔχω στα χέρια μου, τὸ τελευταίον ψηφίον του ἔτους ἐκδόσεως εἶναι διορθωμένο με τὸ χέρι, ὥστε να φαίνεται 1935. Δεν μπορεῖ να διευκρινιστεῖ, ὁμως, ἀν πρόκειται για διόρθωση του ἴδιου του Λαμπαδάριου ἢ εἶναι μεταγενέστερη. Οφείλω πάντως και ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ να ευχαριστήσω θερμῶς τὸν καθηγητὴ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Γεώργιο Ἀντωνακόπουλο για τὴν πρόθυμη παραχώρηση τῆς πολύτιμης και δυσεύρετης βιβλιογραφικῆς πηγῆς ἀπὸ τὸ προσωπικὸν του ἀρχεῖον].

¹¹⁹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τόμο των Πρακτικῶν του συνεδρίου κατὰ τῆς φυματίωσης (σσ. 110-142), ἡ εισήγηση δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην ἐφημερίδα «Θεσσαλία» σε ἐπτὰ συνέχειες (ἀπὸ 25/5 ὡς 3/6/1912) και κυκλοφόρησε σε πανομοιότυπο ἀνάτυπο τὸ 1913 με τίτλο «Περὶ ὑπαιθρίων σχολείων καὶ ὑπαιθρίου διδασκαλίας». (Βλ. Ἀρχεῖον Δημήτρη Ι. Σαράτση, *Παιδεία και Κοινωνία. Ἀλληλογραφία- Μαρτυρίες- Δημοσιεύματα*, Ἐποπτεία: Ἀλέξης Δημαρᾶς, Τόμος Β', Ἐκπαιδευτικά-Φιλολογικά, ἐπιμέλεια: Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας, Ἰδρυτής: Σχολὴ Μωραΐτη, Ἀθήνα 1995, σ. 299).

αποτελέσματα για την υγεία των μαθητών, ειδικά όσων έμεναν σε αυτά ως οικοτρόφοι για πολύ χρόνο.

Με την ανέγερση των υπαίθριων σχολείων επιδιωκόταν να αποσπαστούν τα ασθενικά παιδιά των εργατικών στρωμάτων από τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στο σπίτι, όπου σε ένα μόνο δωμάτιο καλύπτονταν πολλές από τις ανάγκες της οικογένειας. Αυτοί οι ανθυγιεινοί όροι, σε συνδυασμό με την παραμέληση από το σχολείο της φυσικής τάσης του παιδιού για κίνηση και παιχνίδι, αλλά και μία διαφορετική προσέγγιση διδασκαλίας που προωθούσε το υπαίθριο σχολείο, ήταν λόγοι που καθιστούσαν απαραίτητη την ίδρυση σχολείων στην εξοχή.

Ο Σαράτσης στην εισήγησή του έθιξε επίσης και το ζήτημα του διδακτικού χαρακτήρα των εκδρομών, οι οποίες είναι μία μορφή υπαίθριας διδασκαλίας. Για το σκοπό αυτό θεώρησε υποδειγματικές τις απόψεις του Robert Platt και του Karl Kolbach, οι οποίες είναι επίκαιρες και στη σημερινή εποχή και ειδικότερα στα Διαθεματικά Προγράμματα Σπουδών. Για παράδειγμα, η διδασκαλία στις εκδρομές δικαιολογείται ως εξής: «Τὰ μαθήματα ὅλα, ἱστορία, φυσικὴ ἱστορία, μαθηματικὰ συνδιδάσκονται καὶ ἀποτελοῦν ἓν σύνολον ὅπως εἰς τὸν πρακτικὸν βίον. Ὁ μαθητὴς δὲν πρέπει νὰ ἔχη τὰς γνώσεις του εἰς χωριστὰς θήκας τοῦ ἐγκεφάλου, ἀσχέτους πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξευρίσκη πάντοτε τὴν ἀλληλουχίαν αὐτῶν καὶ τὴν συνάφειαν...πολλοὶ μαθηταὶ ἐνῶ διακρίνονται ἐπὶ τῶν μαθητικῶν θρανίων, εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον ἀποτυγχάνουν ἐντελῶς, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν ἔμαθον νὰ κάμουν τὴν ἀνάμιξιν αὐτὴν τῶν γνώσεων, τὴν ὁποίαν ὑποδεικνύει ἡ ἐξοχή. Ἡ συνεχὴς παρατήρησις δίδει τὴν ἐπιστημονικότητα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἐξετάζη ὁ ἄνθρωπος καθ' ὅλον του τὸν βίον ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως»¹²⁰.

Οι θετικές όμως επιπτώσεις της υπαίθριας διδασκαλίας δεν περιορίζονται στα παραπάνω. Η πολύωρη παραμονή στο σχολείο προκαλεί αναιμία και φθίση, που δεν αντισταθμίζεται με 2 ώρες γυμναστικής, αλλά με την υπαίθρια διαμονή. Επιπλέον, η εξοχή βοηθάει στην εξοικείωση των σχέσεων δασκάλου-μαθητή και, επομένως, στην αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας, στην καλύτερη γνωριμία του τύπου του μαθητή, στην προφύλαξη από τη μυωπία και την καθιστική ζωή¹²¹.

Η επίδραση της υπαίθριας διδασκαλίας στην υγεία των μαθητών αποδεικνύεται με την παρουσίαση στατιστικών πορισμάτων από αντίστοιχα σχολεία του εξωτερικού. Εκτός από τον καθαρό αέρα, στα υπαίθρια σχολεία ιδιαίτερη σημασία αποδιδόταν στην επάρκεια των γευμάτων και στην πνευματική εργασία. Τα μαθήματα είχαν συνήθως εικοσάλεπτη διάρκεια και κάλυπταν δύο ώρες του καθημερινού προγράμματος, ενώ παρεμβάλλονταν

¹²⁰ Δ. Ι. Σαράτσης, «Ο διὰ τοῦ σχολείου ἀγὼν κατὰ τῆς φθίσεως. Ὑπαίθρια Σχολεία» στο *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως...*, ὁ.π., σ. 129.

¹²¹ Δημήτρης Σαράτσης, *Περὶ ὑπαίθριων σχολείων καὶ ὑπαίθριας διδασκαλίας*, Ἀνάπτυπο ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τοῦ Β' Ἑλληνικοῦ Συνεδρίου κατὰ τῆς Φυματιώσεως, Βόλος 1913, σσ. 22-24.

διαλείμματα, ανάπαυση, κίνηση, περίπατοι και γυμναστική. Άξια αναφοράς θεωρούμε την οργάνωση του προγράμματος στο υπαίθριο σχολείο του δάσους της Scombalhely στην Ουγγαρία, πρωτοπόρο και προοδευτικό για την εποχή του, που μας αποκαλύπτει ότι εμείς σήμερα δεν πρωτοτυπούμε και δεν έχουμε ανακαλύψει κάτι νέο στον καταρτισμό των προγραμμάτων, καθώς πολλά πράγματα ήταν έτσι και στο παρελθόν. Στο συγκεκριμένο σχολείο τα βασικά θεωρητικά μαθήματα τοποθετούνταν τις πρώτες πρωινές ώρες, που ο εγκέφαλος ήταν πιο ξεκούραστος, ενώ μετά την πνευματική εργασία ακολουθούσαν σωματικές ασκήσεις, παιχνίδια, περίπατοι και κηπευτικές εργασίες¹²².

Στο τέλος της εισήγησής του ο Σαράτσης αναφέρθηκε στη μοναδική μέχρι τότε παρόμοια ενέργεια που είχε γίνει στην Ελλάδα από τη Σοφία Σλήμαν με την ίδρυση της παιδικής εξοχής της Βουλιαγμένης, όπου τα ασθενικά παιδιά έμεναν για τριάντα ημέρες με σκοπό όχι τη συστηματική διδασκαλία, αλλά «διά να ἀναλάβουν ἐκ τῶν ἐτησίων κόπων τῶν σπουδῶν των καὶ νὰ ἐπιστρέψουν ὑγιέστερα»¹²³. Παράλληλα, τόνισε την αναγκαιότητα επέκτασης της υπαίθριας διδασκαλίας σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές. Επειδή αντιλαμβανόταν τη δυσκολία ίδρυσης μόνο υπαίθριων σχολείων, πρότεινε να γίνουν αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στα υπάρχοντα σχολεία, ώστε η μια πλευρά κάθε αίθουσας να μπορεί να σηκωθεί και να μετατρέπεται σε υπαίθρια, όπως συνέβαινε σε σχολεία της Αμερικής και της Ιαπωνίας. Για να τεκμηριώσει μάλιστα την άποψή του, επικαλέστηκε ανάλογες ευχές που διατυπώθηκαν στο 2^ο Διεθνές Συνέδριο Σχολικής Υγιεινής στο Παρίσι το 1910, γεγονός που αποδεικνύει, επιπρόσθετα, πως ήταν γνώστης των σύγχρονων επιστημονικών ζητημάτων της εποχής του.

Σημείωσε επίσης τη μέριμνα για την ύπαρξη υπόστεγου στο χώρο του σχολείου, ώστε να παρέχει προφύλαξη από τις καιρικές συνθήκες. Η ευχή που διατυπώθηκε στο τέλος και έγινε ομόφωνα αποδεκτή από τους συνέδρους αφορούσε στην επέκταση της υπαίθριας διδασκαλίας και την ίδρυση υπαίθριων

¹²² Το ημερήσιο πρόγραμμα του σχολείου της Scombalhely ήταν το εξής (βλ. *ό.π.*, σ. 30):

6 ½ Αφύπνισις. Επιμέλεια κλίνης.

7 ½ Πρόγευμα.

7 ½ - 8 Περίπατος.

8-10 Μαθήματα (γραφή, ανάγνωσις κτλ.) διάρκειας 20 λεπτῶν με διαλείμματα 10'.

10 Μικρὸν γεῦμα.

10 ½ Ασκήσεις ἐν υπαίθρῳ: παιγνίδια, κῆποι, λουτρά, περίπατος.

12-1 Ανάπαυσις. Τὰ παιδιά ἐξαπλοῦνται ὑπὸ τὸν ἥλιον.

2-3 Διασκέδασις. Διάφορα παιγνίδια.

3-4 Ἰχνογραφία, Ωδική, Χειροτεχνήματα, ἐναλλάξ.

4 Γεῦμα μικρὸν.

4-7 Κῆπος, δάσος, παιγνίδια, γυμναστική, περίπατος.

7 ½ - 8 ½ Καθαριότης, Δείπνον, Ανάγνωσις.

8 ½ Ὕπνος.

¹²³ Δημήτρης Σαράτσης, *Περὶ υπαίθριων σχολείων...*, *ό.π.*, σ. 31.

σχολείων στις μεγάλες πόλεις για τους ασθενικούς μαθητές. «Τὰ δ' ὑπάρχοντα καὶ τὰ οἰκοδομηθησόμενα νὰ δύνανται νὰ μετατρέπωνται εἰς ὑπαίθρια, καθισταμένης φορητῆς μιᾶς πλευρᾶς ἐκάστης αἰθούσης διδασκαλίας. Ἐπὶ πλέον δὲ νὰ ἐπεκταθῆ ἡ διδασκαλία κατὰ τὰς ἐκδρομάς»¹²⁴.

Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι οι απόψεις αυτές του Σαράτση είχαν θετική απήχηση και στους προσοδευτικούς παιδαγωγούς του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», όπως διαπιστώνουμε και από την κριτική που γίνεται στο βιβλίο του από τις σελίδες του επίσημου οργάνου έκφρασης των ιδεών του¹²⁵. Ἐτσι, ἕνα χρόνο περίπου μετά τη διεξαγωγή του συνεδρίου, ο Δ. Γληνός σε βιβλιοκρισία του για το βιβλίο του Σαράτση επεσήμαινε τα εξής: «Τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο βρῖσκεται σὲ τέτοια πρωτόγονη ὑγιεινολογικὴ κατάσταση, πού τὴν πρώτη στιγμή συλλογιέται κανεὶς πὼς εἶναι εἰρωνεῖα νὰ μιᾶμε στὴν Ἑλλάδα γιὰ ὑπαίθρια σχολεῖα, παιδικὲς ἐξοχὲς καὶ τὰ παρόμοια. Ἀκόμη πέρουσι στὴν ἀριστοτεχνικὴ περιγραφὴ πού μᾶς ἔδωκε γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων ὁ κ. Δαμασκηνός...εἶδαμε πὼς μέσα σ' αὐτὴ τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους ὄχι μόνο ἔννοια σχολικῆς ὑγιεινῆς δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ πιὸ ἀπλὸ φιλανθρωπικὸ συναίσθημα δὲ φαίνεται νὰ συγκινῆ τοὺς ἀνθρώπους πού δολοφονοῦν τὰ παιδάκια μὲ τὴν ὑγρασία, μὲ τὴ βρῶμα, μὲ τὸ σκοτάδι, μὲ τὸ δηλητηριασμένο ἀέρα καὶ μὲ τὸ στράβωμα τοῦ κορμιοῦ ἀπάνω στὰ σαραβαλοθρανία»¹²⁶.

Ο Γληνός επιδοκιμάζει τις απόψεις του Σαράτση για το υπαίθριο σχολεῖο ως μέσο που θα συντελέσει, ώστε να γίνει το πέρασμα «ἀπὸ τὸ κατώτατο σκαλοπάτι τῆς ὑγιεινολογικῆς πρόνοιας γιὰ τὰ παιδιά στὴν ἀνώτατη». Ως μοναδικό και μεγάλο εμπόδιο για την πραγματοποίηση των προτάσεων του Σαράτση βλέπει τη «νεοελληνικὴ ὀκνηρία τῆς σκέψεως».

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η ανακοίνωση που έγινε από ένα στέλεχος της εκπαίδευσης, τον Π. Λιβαδά, επιθεωρητὴ των Δημοτικῶν Σχολείων Μαγνησίας¹²⁷. Η ομιλία του περιστράφηκε κυρίως στον αγώνα κατά της φθίσης με μέσο το σχολεῖο. Ο Λιβαδάς επεσήμανε ότι οι ανθυγιεινὲς συνθήκες διαβίωσης κάλυπταν ὅλο το φάσμα τῆς σχολικῆς ζωῆς, σχολικὰ σκευή, διδακτῆρια καὶ σχολικὴ εργασία. Παρὰ τις σημαντικὲς βελτιώσεις που επέφεραν οἱ νόμοι ΒΤΜΘ' καὶ ΓΩΚΖ' αναφορικὰ με τὰ υγιεινὰ διδακτῆρια καὶ θρανία, ἡ υγιεινὴ διαίτα των μαθητῶν απαιτοῦσε ἐπιπλέον τὴν εξασφάλιση υγιεινῆς τροφῆς καὶ υγιεινῆς σχολικῆς εργασίας. Επιδοκιμάζει τις ἐνέργειες του Υπ. Παιδείας, Ἀπ. Ἀλεξανδρῆ γιὰ μείωση του σχολικοῦ ωραρίου κατὰ τὴ θερινὴ περίοδο καὶ προτείνει τὸν περιορισμὸ των διδακτικῶν ωρῶν καὶ τῆς διδακτικῆς ὕλης στο δημοτικὸ σχολεῖο, ὡς βασικὸ μέτρο γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς υπερκόπωσης του νευρικοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀχρηστῆς πολυγνωσίας. Στις προτάσεις του

¹²⁴ Ο.π., σ. 35.

¹²⁵ Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου, τόμος 3, Ἀθήνα 1913, σσ. 279-280.

¹²⁶ Ο.π., σ. 279.

¹²⁷ Π. Λιβαδάς, «Φυματίωσις καὶ Ἐκπαίδευσις» στο Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως..., ὁ.π., σσ. 143-146.

για την πρόληψη της εξάπλωσης της φυματίωσης στα σχολεία συμπεριλαμβάνει και την ίδρυση ειδικών σχολείων για τους μαθητές που είχαν προδιάθεση στη νόσο, τα οποία θα ιδρύονταν με κρατικές δαπάνες, αλλά και με τη συνδρομή των γονέων. Η ευχή αυτή μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι ήταν ακόμη έντονη η αντίληψη ότι οι δαπάνες για τη φροντίδα της προστασίας της υγείας του παιδιού από τα λοιμώδη νοσήματα έπρεπε να μοιράζονται ανάμεσα στο κράτος και στους γονείς. Διατύπωσε, επιπλέον, ευχές για τον περιορισμό της διδακτικής ύλης με την καθιέρωση της σχολικής εργασίας σε 20-24 ώρες εβδομαδιαίως, τη δοκιμαστική εφαρμογή οικονομικών σχολικών συσσιτίων και την εισαγωγή του μαθήματος της υγιεινής στα δημοτικά σχολεία ως «τὸ πρώτιστον» των μαθημάτων, «ὑποχρεουμένων τῶν διδασκάλων νὰ διδάσκωσι τοὺς κατοίκους τὰ περιὶ λοιμωδῶν νόσων καὶ τὸν τρόπον τῆς καταπολεμήσεως αὐτῶν»¹²⁸.

Σημαντικές πληροφορίες για την επίδραση του σχολείου στην υγεία των μαθητών, την υφιστάμενη σχολική πραγματικότητα και τα απαραίτητα μέτρα προφύλαξης των παιδιών σχολικής ηλικίας, προκύπτουν από την εισήγηση του Χ. Μαλανδρινού, καθηγητή Παιδιατρικής στο Πανεπιστήμιο¹²⁹. Ο εισηγητής τεκμηρίωσε την άποψή του ότι οι περισσότερες περιπτώσεις μόλυνσης από φυματίωση συνέβαιναν εκτός των χώρων του σχολείου. Ωστόσο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η έλλειψη των όρων υγιεινής και προφύλαξης στο σχολείο, σε συνδυασμό με τα οξέα λοιμώδη νοσήματα και την ανεπαρκή διατροφή, συμβάλλουν στην εξασθένηση του οργανισμού και καθιστούν το παιδί ευάλωτο στην προσβολή από τη φυματίωση. Το σχολείο, επομένως, είχε πολύ σημαντική επίδραση στην υγεία των μαθητών και στην ανάπτυξη και διάδοση της φυματίωσης. Η σχολική ηλικία συμπίπτει με την περίοδο της σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης του παιδιού, που επηρεάζει τη μελλοντική του ζωή, ενώ το σύνολο των αλλαγών που συμβαίνουν, καθιστούν τον παιδικό οργανισμό ευπαθή και ευνοούν το έδαφος για την εξάπλωση των μικροβίων. Προκειμένου ο οργανισμός να αντισταθεί, απαιτείται ενίσχυση της θρέψης και διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών υγιεινής, δηλαδή ήλιος, καθαρός αέρας, ασκήσεις, ανάπαυση και κατάλληλη διατροφή.

Απέναντι όμως σε μια ιδεατή κατάσταση, η οποία έθετε ως στόχο τη διάπλαση υγιών σωματικά και πνευματικά πολιτών, ικανών να διεξάγουν με επιτυχία τους εθνικούς αγώνες, ερχόταν η υφιστάμενη σχολική πραγματικότητα που επηρέαζε την υγεία μαθητών και δασκάλων. Τα περισσότερα από τα διδακτήρια δεν ανταποκρίνονταν στους όρους της υγιεινής, ο αέρας των τάξεων ήταν μολυσμένος από το συνωστισμό των μαθητών, τα παιδιά καθηλώνονταν σε θρανία που είχαν κατασκευαστεί χωρίς να ληφθούν υπόψη οι απαιτήσεις της

¹²⁸ Ο.π., σ. 146.

¹²⁹ Χ. Μαλανδρινός, «Ο δία τοῦ σχολείου ἀγών κατὰ τῆς φυματιώσεως» στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως...*, ὀ.π., σσ. 217-236.

επιστήμης και της υγιεινής, τα αποχωρητήρια ήταν άθλια, οι αυλές ακατάλληλες και το νερό δεν επαρκούσε για την καθαριότητα.

Σύμφωνα με τον Χ. Μαλανδρίνο, η εξάλειψη των παραπάνω επιβαρυντικών παραγόντων δε θα βελτίωνε πολύ την κατάσταση, γιατί απαιτούνταν, επιπρόσθετα, κατάλληλος καταρτισμός των προγραμμάτων, ώστε να εξασφαλίζεται η αρμονική ανάπτυξη των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων και όχι πληθώρα μαθημάτων που συμβάλλουν στην σωματική και πνευματική εξασθένηση. Οι εργασίες έπρεπε να είναι ανάλογες με την ηλικία και την ανάπτυξη του παιδιού, διαφορετικά προκαλούσαν πνευματική υπερκόπωση, η οποία εξουδετερωνόταν με τη σωματική ανάπαυση, τις κατάλληλες ασκήσεις, τον καθαρό αέρα και την κίνηση. Και πάλι όμως επιβαλλόταν η προσοχή, ώστε μετά τη διανοητική κόπωση να μην ακολουθούν έντονες σωματικές ασκήσεις και επιβαρύνεται περισσότερο ο οργανισμός.

Τα μέτρα που προτείνει ο εισηγητής για την καταπολέμηση της φυματίωσης, όπως συνέβαινε και με άλλους συνάδελφους του, αποτελούν γενικά μέτρα που απαιτούσε η σχολική υγιεινή. Μέσω αυτών ο βασικός στόχος ήταν η δημιουργία παραγωγικού πληθυσμού και η ενδυνάμωση του ελληνισμού. Οι προτάσεις μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία: ανέγερση σχολικών κτηρίων με βάση όλους τους όρους της υγιεινής, κατασκευή νέων θρανίων σύμφωνα με το ανάστημα των μαθητών, εξυγίανση των σχολείων και απολύμανση δύο φορές ετησίως, αλλά και μετά από εκλογικές αναμετρήσεις, σχολική φοίτηση μετά το 7^ο έτος, ίδρυση κήπων για τα παιδιά νηπιακής ηλικίας, ώστε να μη μένουν πολύ χρόνο σε ανθυγιεινές οικίες, διορισμός σχολικών ιατρών με γνώσεις φυσιολογίας, παθολογίας των παιδών και σχολικής υγιεινής και με συγκεκριμένα καθήκοντα που ορίζονται με λεπτομέρεια.

Συμπληρωματικά, προτείνεται η ίδρυση μαθητικών συσσιτίων, ωφέλεια σημαντική για τους μαθητές των φτωχών οικογενειών. Και σε αυτή την περίπτωση δεν ανατίθεται η αποκλειστική ευθύνη στο κράτος, καθώς ο Μαλανδρίνος κάνει λόγο για τη σύσταση «Ταμείου αλληλοβοήθειας των μαθητών», όπου ο καθένας θα προσέφερε εκούσιο έρανο ένα δεκάλεπτο την εβδομάδα, ενώ επιπλέον ενίσχυση θα προσέφερε η επιβολή φορολογίας στα δίδακτρα των ιδιωτικών σχολείων. Επειδή, όμως, αντιλαμβανόταν τη δυσκολία ίδρυσης υπαίθριων σχολείων, θεωρούσε ότι τα θετικά τους αποτελέσματα αναπληρώνονταν με την κατάλληλη μέθοδο διδασκαλίας, τη διευθέτηση των ωρών και την αλλαγή προσανατολισμού στα προγράμματα μαθημάτων και της γυμναστικής, ώστε μερικά μαθήματα και οι σωματικές ασκήσεις να διδάσκονται στο ύπαιθρο.

Πρόκειται αναμφίβολα για προοδευτικά μέτρα, όπως και η πρόταση για κατάργηση ή τροποποίηση των εξετάσεων. Η αντιμετώπιση, ωστόσο, τέτοιων σοβαρών ζητημάτων συναντούσε την κρατική αδιαφορία, ενώ ό,τι είχε γίνει εκείνη την εποχή στην Ελλάδα οφείλονταν στη φιλανθρωπία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως ήταν οι ενέργειες της Βαρουξάκη, της Σλήμαν και της

«Ένωσης των Ελληνίδων». Ο Μαλανδρίνος επισημαίνει την ανάγκη παροχής χρημάτων και της μεθοδικής λήψης των απαραίτητων νομοθετικών μέτρων ως καθήκον του κράτους, γιατί έτσι «ένισχύη τὰ ἔθνικὰ κεφάλαια καὶ... ἐξασφαλίζη τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ὑπηκόων του καὶ τῆς διαπλάσεως ἰσχυρῶν γεννεῶν»¹³⁰.

Σύμφωνα με τον ίδιο, η έκφραση του ενδιαφέροντος της πολιτείας θα μπορούσε να πάρει έμπρακτη μορφή με την ίδρυση «Ἀνωτάτου ἐποπτικοῦ τῆς ὑγείας τῶν παιδῶν Συμβουλίου», που θα αποτελούνταν από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές της Υγιεινῆς και της Παιδιατρικῆς, δύο ιατροὺς που θα είχαν ειδικές σπουδές στη φυσιολογία, την υγιεινή, την παθολογία των παιδῶν και τη σχολική υγιεινή, δύο χημικούς βιολόγους, έναν κτηνίατρο, δύο αρχιτέκτονες ειδικούς με την υγιεινή των οικοδομῶν, των σχολικῶν κτηρίων και των νοσοκομείων, ενός Γυμνασιάρχῃ, τον Διευθυντή του Διδασκαλείου Ἀθηνῶν, την Διευθύντρια του Ἀρσακείου, τον επιθεωρητὴ γυμναστικῆς και δύο κυρίες που θα προΐσταντο σε φιλανθρωπικά ἰδρύματα. Τα καθήκοντα του συμβουλίου συνίσταντο στα εξής: εκπόνηση και έγκριση σχεδίων σχολικῶν κτηρίων, ὅπως και κτηρίων που προορίζονταν για την προστασία ασθενικῶν παιδιῶν ἢ τη νοσηλεία των φυματικῶν, υγιεινὴ ἐποπτεία των διδακτηρίων και των ἰδρυμάτων προστασίας του παιδιοῦ, συγκρότηση σχολιατρικῆς υπηρεσίας, ιατρικὴ ἐποπτεία δασκάλων και μαθητῶν, διευθέτηση του προγράμματος ἰσόρροπης αγωγῆς των μαθητῶν, έλεγχος της υγείας των ζῶων και των προϊόντων τους, φροντίδα για τη διεξαγωγή διδασκαλίας δημόσιας υγιεινῆς, σχολικῆς υγιεινῆς και υγιεινῆς των παιδῶν της πρώτης παιδικῆς ηλικίας, οργάνωση και διεύθυνση του αγώνα κατά της φυματίωσης και των λοιμωδῶν νοσημάτων¹³¹.

Ἡ επίτευξη ὁμως ενός τέτοιου σκοποῦ απαιτοῦσε και τη συνεργασία των δασκάλων με το σχολικό ἰατρό και, επομένως, την κατάλληλη κατάρτισή τους με γνώσεις σχολικῆς υγιεινῆς, φυσιολογικῆς παιδαγωγίας και του τρόπου μετάδοσης και προφύλαξης ἀπὸ τα λοιμώδη νοσήματα. Ἐκτός ἀπὸ τα Διδασκαλεῖα ἀρρένων και θηλέων, ο Μαλανδρίνος πρότεινε τη διδασκαλία της Σχολικῆς Υγιεινῆς και σε ἄλλες σχολές, ὅπως στην Ἰατρικὴ, στη Φιλοσοφικὴ, στη Φυσικομαθηματικὴ, στη Θεολογικὴ, ενώ για την Ἀρχιτεκτονικὴ Σχολὴ πρότεινε την Υγιεινὴ των Οικοδομῶν. Κλείνοντας την εἰσήγησή του ἔκανε λόγο για ίδρυση «Ταμείου Ἐθνικῆς Υγείας», ὅπως υπήρχε «Ταμεῖο Ἐθνικοῦ Στόλου και Ἐθνικῆς Ἀμύνης», με σκοπὸ τη διάπλαση νεολαίας ἰσχυρῆς και υγιούς που να μπορεῖ να προασπίσει τα ἔθνικα συμφέροντα. Προκειμένου μάλιστα να μην υπάρξουν διαφωνίες για το κόστος μιας τέτοιας ἐνέργειας, το ἐπιχείρημα του Μαλανδρίνου εἶναι ἀφοπλιστικό: «πάντες ὑποκύπτωμεν πρὸ τῶν κολοσσαίων δαπανῶν διὰ τὴν στρατιωτικὴν και ναυτικὴν παρασκευὴν· ἀλλ' ἀφοῦ πάντες ἀγογγύστως ἢ μᾶλλον μετὰ χαρᾶς ὑποβαλλόμεθα εἰς φορολογίαν προκειμένου

¹³⁰ Ο.π., σσ. 234-235.

¹³¹ Ο.π., σ. 235.

νά προμηθευθῶμεν ὄπλα, δὲν θ' ἀποφασίσωμεν ἄρα γε νά ὑποστῶμεν μικρὰν θυσίαν διὰ τὴν διάπλασιν ἀνδρῶν ἰκανῶν νά φέρωσι ταῦτα;»¹³².

Στο συνέδριο εἶχαν προσκληθεῖ ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς εποχῆς, ἀλλὰ λόγω τῆς ἀδυναμίας τους νὰ παραβρεθοῦν ἐστειλαν ἐπιστολές, με τις οποίες ἐξέφραζαν τὴ λύπη τους. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν καὶ ὁ Εὐμ. Λαμπαδάριος, ἀνακοίνωση τοῦ οὐοίου ἀναγνώστηκε ἀπὸ τὸν Δ. Σαρᾶτση. Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Λαμπαδάριου ἀναφέρεται στὴν παιδικὴ ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης¹³³ καὶ σχετίζεται ἀμεσα με τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Σαρᾶτση γιὰ τὰ θετικὰ ἀποτελέσματα τῆς υπαίθριας διαμονῆς.

Ὁ Λαμπαδάριος ἦταν ὁ πρῶτος ποῦ οργάνωσε μαθητικὲς ἐξοχὲς καὶ ἀγωνίστηκε γιὰ τὴ διάδοσή τους στὴν Ελλάδα. Χάρη στὶς δικές του πρωτοβουλίες καὶ τὴν οικονομικὴ στήριξη τοῦ ἰδιωτικοῦ σωματείου με τὴν ἐπωνυμία «Σύλλογος πρὸς προστασίαν τῶν παιδῶν», ποῦ διοικούνταν ἀπὸ ἐννεαμελὲς διοικητικὸ συμβούλιο γυναικῶν, λειτούργησε ἡ πρῶτη παιδικὴ ἐξοχὴ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1911 στὴ Βουλιαγμένη¹³⁴. Σκοπὸς τοῦ Συλλόγου, σύμφωνα με τὸ καταστατικὸ του, ἦταν ἡ μέριμνα γιὰ τὴν υγεία τῶν μαθητῶν καὶ τῶν δύο φύλων. Ἡ προτεραιότητα δόθηκε στὴν ἴδρυση παιδικῶν ἐξοχῶν καὶ συντάχτηκε ὁ οργάνισμός τῶν «Παιδικῶν Ἐξοχῶν» ἀπὸ ἐιδικὴ ἐπιτροπὴ ἰατρῶν καὶ παιδαγωγῶν¹³⁵. Τὸ οικόπεδο γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν κτηρίων εἶχε παραχωρήσει ἡ Μονὴ Πετράκη. Οἱ δαπάνες γιὰ τὴν κατασκευὴ τους καλύφθηκαν με ποσὰ ποῦ διέθεσε ἡ Σοφία Σλήμαν, ὁ Δήμος Ἀθηναίων καὶ τὰ κληροδοτήματα Πεσματζόγλου καὶ Ἀχιλλοπούλου. Τὰ υπόλοιπα ἐσοδα τῆς ἐξοχῆς προέκυπταν ἀπὸ τις εἰσφορὲς τῶν γονέων, οἱ οὐοιοὶ κατέβαλαν 15 δρχ. γιὰ κάθε παιδί, καὶ ἀπὸ ἐιδικὴ γιορτὴ ποῦ γινόταν στο Ζάππειο. Σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἴδρυση καὶ οργάνωση τῶν παιδικῶν ἐξοχῶν ἀποδίδεται καὶ στον Τμηματάρχη τοῦ

¹³² Ὁ.π., σ. 236.

¹³³ Βλ. Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Ὀργάνωσις καὶ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένη (Ἀττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως...*, ὁ.π., σσ. 243-259. Με μικρὲς ἀλλαγές ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Λαμπαδάριου δημοσιεύτηκε ἐπίσης στὴν ἐκδοση τοῦ Συλλόγου πρὸς Προστασίαν τῶν Παιδῶν, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν 1911-1914*, Τυπογραφεῖον «Ἐστία», Κ. Μάϊσνερ & Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1915, σσ. 20-46.

¹³⁴ Ἡ παιδικὴ ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης λειτούργησε μέχρι τὸ 1916, ὁπότε καὶ διακόπηκε ἡ λειτουργία τῆς λόγω οικονομικῶν δυσκολιῶν. Ὁ «Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παιδῶν» ἰδρύθηκε με πρωτοβουλία τῆς Σοφίας Σλήμαν στὴν Ἀθῆνα σὶς 26 Φεβρουαρίου 1911 καὶ τὸ καταστατικὸ του ἐγκρίθηκε με τὸ Β.Δ. τῆς 10^{ης} Μαρτίου 1911. Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐκλέχτηκε ἡ Σοφία Σλήμαν καὶ μέλη τοῦ οἱ: Σοφία Μάτσα, Ἀνδρομάχη Μελά, Ἐλένη Καλλιφρονά, Καικιλία Λιβιεράτου, Μ. Ὁ. Τετене, Φ. Δουλγέρωφ, Ἰουλία Τισαμενοῦ καὶ Βιργινία Σιμοπούλου. (Γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Συλλόγου, τὸ Β.Δ. ἐγκρίσης καὶ τὸ καταστατικὸ του, βλ. Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παιδῶν, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν 1911-1914*, Τυπογραφεῖον «Ἐστία», Κ. Μάϊσνερ & Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1915, σσ. 5-10).

¹³⁵ Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παιδῶν, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν...*, ὁ.π., σσ. 11-16.

Υπουργείου Παιδείας την εποχή εκείνη, Γεώργιο Δροσίνη, στις δωρεές του οποίου οφειλόταν η παρακολούθηση από τους μαθητές παραστάσεων κινηματογράφου.

Στην ανακοίνωσή του ο Λαμπαδάριος επεσήμανε ότι η ίδρυση των παιδικών εξοχών κατά την περίοδο των διακοπών, σύμφωνα και με όλους τους γνωστούς επιστήμονες της εποχής, ήταν το καλύτερο προληπτικό μέτρο κατά της φυματίωσης. Δικαιολογημένα, λοιπόν, οι ιατροί θεωρούσαν την υπαίθρια διαμονή δραστικό φάρμακο κατά της φυλετικής εξασθένησης, καθώς θα αποτρεπόταν η δημιουργία κακούργων και εγκληματιών, οι οποίοι θα ζούσαν εντός της πόλεως «διάγοντες βίον φιλάσθενον και ἄχρηστον». Πρόκειται βέβαια για παραδοχή, την οποία προσυπέγραφαν οι υγιεινολόγοι, οι παιδαγωγοί και οι φιλάνθρωποι. Αποτελούσαν, επομένως, αναγκαίο μέσο για την προστασία και τη διάσωση των παιδιών, γεγονός που προσέδιδε στην αποστολή τους ύψιστο κοινωνικό χαρακτήρα. Η πρώτη παιδική εξοχή ιδρύθηκε στη Φραγκφούρτη το 1878 από τον ιερέα Βίον, ενώ στη συνέχεια οργανώθηκαν συστηματικά σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

Η πρώτη παιδική εξοχή στην Ελλάδα ιδρύθηκε στη Βουλιαγμένη και η οργάνωσή ανταποκρινόταν σε όλους τους όρους υγιεινής αναφορικά με την τοποθεσία, τα κτήρια και τη διαρρύθμισή τους, τη διαίτα, τη διατροφή και τη χρήση του χρόνου από τα παιδιά¹³⁶. Η υπαίθρια διαμονή των παιδιών περιελάμβανε περιπάτους, παιχνίδια, γυμναστική και θαλάσσια λουτρά. Συχνά διδάσκονταν σε απλή αφηγηματική γλώσσα φυσική ή βοτανική ενώ, όταν οι καιρικές συνθήκες δεν το επέτρεπαν, διδάσκονταν «ὀλίγην ἱστορίαν, ὑγιεινήν, κλπ.»¹³⁷. Παράλληλα εξασκούσαν στην αυτονομία, καθώς ήταν μόνα τους υπεύθυνα για τη διευθέτηση των κλινών τους, στη συνεργασία, στην τάξη, στην καθαριότητα και στην ευγένεια. Σημαντικό επίσης είναι ότι υπό την επίβλεψη γυμναστή διδάσκονταν την κολύμβηση και μαθήματα πρώτων βοηθειών για τους πνιγμούς. Εκτός του γυμναστή, το προσωπικό της εξοχής αποτελούσαν οι δάσκαλοι, οι δασκάλες και ο ιατρός¹³⁸.

¹³⁶ Το ημερήσιο πρόγραμμα της εξοχής περιγράφεται από τον Λαμπαδάριο ως εξής:

«7 π.μ. Ἐγερσις καὶ καλλωπισμός. 8 π.μ. Πρωινὸν ρόφημα ἀπὸ γάλα μὲ καφέ ἢ γάλα μὲ σοκολάταν. 8-10 π.μ. Περίπατος, παιδιαί, γυμναστικὴ ὀλιγόλεπτος. 10 π.μ. Ἄρτος μὲ τυρὸν ἢ φροῦτα. 10-11 π.μ. Διάφοροι ἀσχολίαι, ἀνάπαυσις, ἀνάγνωσις, ἀλληλογραφία. 11 π.μ. Λουτρὸν θαλάσσιον (κολύμβησις). 12 π.μ. Γεῦμα ἀπὸ σούπαν, κρέας τρεῖς ἕως τετράκις τῆς ἑβδομάδος, χόρτα, ἀμυλοῦχα, φροῦτα. 1-4 μ.μ. Περίπατος καὶ διαμονὴ ἐν τῷ δάσει. 4 μ.μ. Ἄρτος μὲ σταφύλια ἢ σύκα. 4-7 μ.μ. Περίπατος. 7 μ.μ. Δεῖπνον σοῦπα, πιλάφι ἢ μακαρόνια ἢ ἐν γένει ἀμυλοῦχα, φροῦτα. 8 ½ μ.μ. Ὑπνος». (Βλ. Ἐμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Ὁργάνωσις καὶ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένῃ (Αττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στο *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως...*, ὁ.π., σ. 254).

¹³⁷ Ὁ.π., σ. 253.

¹³⁸ Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παίδων, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν...*, ὁ.π., σσ. 39-40.

Το καλοκαίρι του 1911 φιλοξενήθηκαν στην εξοχή 208 παιδιά αμφοτέρων των φύλων, 470 το 1912, 539 το 1913 και 300 το 1914¹³⁹. Κάθε καλοκαίρι στέλνονταν δύο αποστολές παιδιών και διέμεναν στην εξοχή 21 ημέρες, χρόνος που ήταν αποδεκτός από τις παιδολογικές θεωρίες της εποχής, όπως είχαν διατυπωθεί στο συνέδριο της Γενεύης, καθώς η μακρόχρονη διαμονή θεωρούνταν επιζήμια για το ηθικό των παιδιών, εξαιτίας της νοσταλγίας για τους γονείς τους¹⁴⁰. Η επιλογή των παιδιών γινόταν από τον σχολικό ιατρό και τον διευθυντή του σχολείου¹⁴¹, ύστερα από αίτηση των γονέων και πιστοποίηση από οικογενειακό ιατρό ότι το παιδί είχε δαμαλισθεί πρόσφατα, δεν έπασχε από νόσο που απαιτούσε ιδιαίτερη νοσηλεία, δεν έπασχε από ιλαρά και δε βρισκόταν το ίδιο ή μέλος της οικογένειάς του σε φάση ανάρρωσης από λοιμώδες νόσημα¹⁴².

Οι μαθητές της εξοχής υποβάλλονταν σε λεπτομερή ιατρική εξέταση, τόσο πριν από την αναχώρηση όσο και με την επάνοδό τους. Τα αποτελέσματα της εξέτασης καταγράφονταν σε τετρασέλιδο ατομικό δελτίο υγείας και φυλάσσονταν από τον ιατρό της εξοχής, ο οποίος ήταν και ο μόνος υπεύθυνος να πληροφορήσει τους γονείς του μαθητή. Παρόμοιο δελτίο είχε εισαχθεί στα σχολεία και περιείχε λεπτομερείς πληροφορίες για την κατάσταση της υγείας των παιδιών κατά την εγγραφή τους στην εξοχή, αλλά και κατά την αναχώρησή τους. Αποτελούσε, επομένως, σημαντικό τεκμήριο σχετικά με τα αποτελέσματα των παιδικών εξοχών¹⁴³.

Στο τελευταίο μέρος της ανακοίνωσής του ο Λαμπαδάριος έδωσε λεπτομερείς πληροφορίες αναφορικά με τα θετικά αποτελέσματα, που είχε η τριών εβδομάδων διαμονή των παιδιών στην παιδική εξοχή της Βουλιαγμένης. Στοιχεία της καλής εικόνας των παιδιών αποτελούσαν η βελτίωση της όψης και του ύπνου, η έλλειψη κεφαλαλγιών, η αύξηση της ζωηρότητας και της προσοχής, η αύξηση του αναστήματος, του βάρους και της θωρακικής περιμέτρου. Τα δεδομένα προέκυψαν από καταμετρήσεις που έγιναν υπό την εποπτεία του ιδίου, σύμφωνα με τις αρχές της παιδολογικής ανθρωπομετρίας και με όργανα του

¹³⁹ Ο.π., σ. 6.

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 26.

¹⁴¹ Το γεγονός ότι δεν είχε θεσμοθετηθεί σχολιατρική υπηρεσία στην Ελλάδα μέχρι το 1914, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η τελική επιλογή των παιδιών κατά την πρώτη τετραετία, τουλάχιστον, της λειτουργίας της εξοχής γινόταν από τον Εμμανουήλ Λαμπαδάριο, που είχε, εξάλλου, και την επιστημονική εποπτεία της παιδικής εξοχής. Για τα παιδιά που γίνονταν δεκτά, ύστερα από λεπτομερή εξέταση του ιδίου, βλ. Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Οργάνωσις καὶ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένῃ (Ἀττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως...*, ὁ.π., σσ. 248-249.

¹⁴² Έμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Οργάνωσις καὶ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένῃ (Ἀττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως...*, ὁ.π., σ. 250.

¹⁴³ Ο.π., σσ. 250-251. Υπόδειγμα του «Ατομικοῦ Δελτίου Ὑγείας» βλ. στο Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῶν Παιδῶν, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν...*, ὁ.π., σσ. 31-35. Βλ. επίσης στο παράρτημα της παρούσας εργασίας τις εικόνες 21 – 26.

παιδολογικού εργαστηρίου. Η θεαματική βελτίωση που παρουσίασε η υγεία των παιδιών οδήγησε τον συντάκτη της ανακοίνωσης να συμπεράνει «ὅτι αἱ παιδικαὶ ἐξοχαὶ εἶναι ἐκ τῶν ἠρωικότερων ὑγιεινῶν φαρμάκων τοῦ παιδικοῦ ὀργανισμοῦ, τῶν ἐφευρεθέντων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, καὶ ὅτι ἡ Βουλιαγμένη κέκληται νὰ γίνῃ ἡ Σιλβάμ τοῦ Ἑλληνόπαιδος»¹⁴⁴. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ὅτι για ἄλλη μία φορά τα μέτρα για την προστασία της υγείας του παιδιού λαμβάνονταν ἀπὸ την ιδιωτικὴ πρωτοβουλία. Στην περίπτωση, μάλιστα, της Παιδικῆς Ἐξοχῆς Βουλιαγμένης, φαίνεται ὅτι εἶχε γίνει καὶ καλὴ οργάνωση.

Και στα δύο συνέδρια κατὰ της φυματίωσης, τέλος, κοινὴ διαπίστωση ἦταν οἱ κακὲς συνθήκες υγιεινῆς στο σχολεῖο. Πολλὲς ἀπὸ τις προτάσεις που διατυπώθηκαν για την αντιμετώπιση της νόσου μπορούσαν να εφαρμοστούν και για ἄλλα μεταδοτικὰ νοσήματα. Δεν εἶναι ἄλλωστε τυχαίον ὅτι ο λόγος κάποιων εισηγητῶν για δημιουργία ἰδρυμάτων στην ἐξοχὴ, τα οποία θα ενίσχυαν τον παιδικὸ ὀργανισμό, ἀπασχόλησε ἰατροὺς και παιδαγωγούς στη διάρκεια του μεσοπολέμου¹⁴⁵. Δεν πρέπει ἄλλωστε να ἀγνοοῦμε ὅτι τα παραπάνω συνέδρια πραγματοποιήθηκαν σε μια ἐποχὴ που η ἰατρικὴ ἐρευνα αντιμετώπιζε ἀκόμη ἀρκετὲς δυσκολίες, προκειμένου να αντιμετωπίσει την «επάρατη» νόσο που ἐπληττε κατ' ἐξοχὴν τις φτωχότερες τάξεις.

¹⁴⁴ Ἐμμανουὴλ Λαμπαδάριος, «Ὁργάνωσις καὶ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς Α' Ἑλληνικῆς ἐν Βουλιαγμένη (Ἀττικῆς) Παιδικῆς Ἐξοχῆς» στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματίωσης...*, ὁ.π., σ. 259. Πρὸς βλ. ἐπίσης, το βιβλίον του Συλλόγου πρὸς προστασίαν τῶν παίδων, *Ἡ Παιδικὴ Ἐξοχὴ τῆς Βουλιαγμένης κατὰ τὴν τετραετίαν 1911-1914*, Τυπογραφεῖον "Ἐστία", Κ. Μάϊσσογ & Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 42 κ.ε.

¹⁴⁵ Βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Οἱ γιατροὶ ἀπέναντι στο κοινωνικὸ ζήτημα...», ὁ.π., σ. 171.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΩΝ: ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ 1904

Η αναγγελία της σύγκλησης του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου τον Απρίλιο του 1903 έγινε στα μέσα περίπου μιας κρίσιμης περιόδου (1897-1909) για το νεοελληνικό κράτος, κατά την οποία η κακή κατάσταση της εκπαίδευσης θεωρούνταν το μείζον πρόβλημα για την εθνική κακοδαιμονία και επικρινόταν γι' αυτό η κρατική ολιγωρία¹. Ήταν το πρώτο εκπαιδευτικό συνέδριο που έγινε στην ελεύθερη Ελλάδα και, όπως συνέβη με τα ιατρικά συνέδρια, η ιδέα της διεξαγωγής ανήκε πάλι στην ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ το κράτος συμμετείχε ως αρωγός. Η διοργάνωση του συνεδρίου, που συγκροτήθηκε στην Αθήνα από 31 Μαρτίου μέχρι 4 Απριλίου 1904, ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας τριών συλλόγων: του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, του Συλλόγου προς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων και του Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού. Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ο Δ. Βικέλας και γραμματέας ο Γ. Δροσίνης².

Πρόσθετη βοήθεια στο έργο της συνδιάσκεψης παρείχε η «Σχολική Έκθεση» οργάνων διδασκαλίας όχι μόνο από το ελληνικό κράτος, αλλά γενικότερα από τον ελληνισμό, καθώς και από το εξωτερικό³, με σκοπό «να παράσχη εικόνα τῆς Ἐκπαιδευτικῆς κινήσεως καὶ τῶν ἐν γένει μεθόδων τῆς διδασκαλίας καὶ νὰ καταστήσῃ στενότερον τὸν σύνδεσμον μεταξύ τῶν

¹ Βλ. Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ἑλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον. Αθήναι, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1904*, Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 5 και 35. Για το Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904 βλ. επίσης Αλέξανδρος Σ. Καρανικόλας, «Το Πρώτον Ἑλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον και η σημασία του», Αθήνα 1982, (ανατύπωση από το περ. *Πολιτεία*, τ.χ. 3, Αθήνα 1982), Αλέξης Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση πὸν δὲν ἔγινε. (Τεκμήρια Ἱστορίας)*, τ. Β' 1895-1967, Ἐκδοτικὴ Ἐρμῆς Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 1986, σ. λα' και 41-45.

² *Πρώτον Ἑλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Ἐν Ἀθήναις, 31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου 1904, Συγκληθὲν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού και τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Μετὰ Σχολικῆς Ἐκθέσεως ἐπιβοηθούσης τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, Ἔργασιαί τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων-Σχολικῆ Ἐκθέσεως, ἐκ τοῦ Γραφείου τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, ἐν Ἀθήναις 1904*, σσ. 3-4.

³ Ἡ σπουδαιότητα που απέδιδε ο Βικέλας στην επιτυχία της Σχολικῆς Ἐκθέσεως φαίνεται και από την επίσκεψή του σε διάφορες χώρες, όπως στη Γαλλία, την Ελβετία, το Βέλγιο, τη Δανία και τη Σουηδία για το σκοπὸ αὐτό. (Βλ. Γ. Παπακώστας, «Δημήτριος Βικέλας. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων», *Ἡ Μελέτη*, περιοδικὴ ἔκδοση, περίοδος δευτέρα, τόμος πρῶτος, Αθήνα 2004, σ. 121). Για τον Δ. Βικέλα, βλ. επίσης το εμπειριστατωμένο δοκίμιο της Μαρίας Τερδήμου, *Χρονολόγιο Δημητρίου Βικέλα*, Εκδοτικὴ Φροντίδα «Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη», Δήμος Ηρακλείου Κρήτης, Ηράκλειο 1991.

Σχολείων τοῦ ἀπανταχοῦ Ἑλληνισμοῦ» (άρθρο 11)⁴. Επιπλέον, η έκθεση περιελάμβανε σε μορφή αναρτημένων πινάκων οτιδήποτε σχετιζόταν με τη λειτουργία των σχολείων: έπιπλα, σκεύη, όργανα διδασκαλίας, βιβλία, εικόνες, σχολικές συλλογές, έργα μαθητών (καλλιτεχνήματα, χειροτεχνήματα, δείγματα καλλιγραφίας, τετράδια συνθέσεων), σχέδια, φωτογραφίες εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, κανονισμούς, πληροφορίες λειτουργίας τους και προγράμματα διδασκαλίας (άρθρο 2)⁵. Αποτελούνταν από τέσσερα τμήματα, δηλαδή της στοιχειώδους εκπαίδευσης, της μέσης εκπαίδευσης, της γυναικείας αγωγής και της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης⁶, σε καθένα από τα οποία υπήρχαν προτεινόμενα ειδικά θέματα. Στο πρώτο τμήμα, το ειδικό θέμα ήταν η ευρύτερη διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και η μείωση του αριθμού των αγραμμάτων⁷.

Στο συνέδριο σημειώθηκαν και κάποιες οργανωμένες ενέργειες για την προστασία της υγείας του παιδιού και τη σχολική υγιεινή. Η πιο σημαντική εισήγηση, που συνέβαλε στη διάδοση των αρχών της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα, έγινε από τον Κωνσταντίνο Σάββα, καθηγητή Υγιεινής στο Εθνικό Πανεπιστήμιο, την Πέμπτη 1 Απριλίου 1904, δεύτερη μέρα του Συνεδρίου, στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσού». Η διάλεξη του Σάββα είχε τίτλο *Νύξεις τινές πρὸς βελτίωσιν τῆς Σχολικῆς Υγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι* και συνοδεύτηκε με την προβολή φωτεινών εικόνων⁸. Ο εισηγητής παρουσίασε τις αρχές της σχολικής υγιεινής, όπως ίσχυαν τότε στο εξωτερικό, και καλούσε τους δημόσιους λειτουργούς να συνεργασθούν για την καθιέρωση των αρχών αυτών και στη χώρα μας.

Από την αρχή της εισήγησής του επεσήμανε την επιτακτική αναγκαιότητα της βελτίωσης της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα, ώστε να προαχθεί η υγεία και η ευεξία των νέων, που αποτελούσαν τη μελλοντική ελπίδα του έθνους. Ως σκοπός της ορίζεται η πρόληψη και η εξουδετέρωση των βλαβών που προκαλούνταν στο μαθητή, εξαιτίας της μακρόχρονης παραμονής του στο σχολείο⁹. Σύμφωνα με τον Σάββα, οι βάσεις της σχολικής υγιεινής στη χώρα μας είχαν τεθεί με το νόμο για την ανέγερση των διδακτηρίων και την καθιέρωση της γυμναστικής ως υποχρεωτικού μαθήματος στα σχολεία. Στο μεταξύ, όμως, η διεύρυνση του περιεχομένου της σχολικής υγιεινής με νέες επιστημονικές γνώσεις απαιτούσε αλλαγές και βελτιώσεις σε όσα ήδη είχαν επιτευχθεί. Οι τροποποιήσεις αυτές αφορούσαν σχετικές προόδους που είχαν γίνει στο εξωτερικό, δηλαδή την υπαίθρια διδασκαλία, τα σχολικά λουτρά, τη σχολική

⁴ Πρώτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον..., ό.π., σ. 6.

⁵ Ο.π., σ. 6.

⁶ Ο.π., σ. 5 (άρθρο 6).

⁷ Ο.π., σ. 7 (άρθρο 17).

⁸ Πρώτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον..., ό.π., σσ. 15-16.

⁹ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Νύξεις τινές πρὸς βελτίωσιν τῆς Σχολικῆς Υγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ὁ Ἀδιάλλακτος», ἐν Ἀθήναις 1904, σσ. 1-2.

γυμναστική, τους σχολικούς ιατρούς και τη διδασκαλία της υγιεινής στα σχολεία.

Για το πρώτο θέμα, δηλαδή την υπαίθρια διδασκαλία, ο Σάββας πρότεινε την κατασκευή υπόστεγου στην αυλή του σχολείου, όπου θα γίνονταν υπαίθρια μαθήματα, όταν το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες. Η σημαντικότητα του μέτρου είχε επισημανθεί από τους αρχαίους Έλληνες, αλλά εφαρμοζόταν και στο εξωτερικό την εποχή εκείνη και μάλιστα σε χώρες με ψυχρό κλίμα. Για την απόδειξη μάλιστα των ισχυρισμών του επέδειξε και σχετική φωτογραφία από υπαίθριο μάθημα στη Σουηδία, που όφειλε στον Βικέλα¹⁰.

Η δεύτερη νύξη αφορούσε στην εισαγωγή των σχολικών λουτρών, τα οποία δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά το 1884 στα υπόγεια των δημοτικών σχολείων στη Γοτίγγη της Γερμανίας ως αποτέλεσμα της συνεργασίας του δημάρχου της πόλης και του καθηγητή της υγιεινής Fluegge. Παρά τις αρχικές αντιδράσεις, έκτοτε στα σχολεία των περισσότερων κρατών είχε εισαχθεί η καινοτομία αυτή με σημαντικές ωφέλειες για τους μαθητές από ιατρική, υγιεινή και παιδαγωγική άποψη. Εφιστάται όμως η προσοχή, ώστε η συμμετοχή των μαθητών σε αυτά να είναι εκούσια, να μη τα βλέπουν ως σχολικό καθήκον, αλλά ως τέρψη. Αναφορικά με τη συχνότητά τους ο Σάββας θεωρεί αρκετό ένα λουτρό την εβδομάδα, εκτός από το καλοκαίρι που μπορούσαν να γίνονται και συχνότερα. Προκειμένου μάλιστα να ενισχυθεί η ευεργετική επίδραση των σωματικών ασκήσεων και των λουτρών, εύχεται την υποχρεωτική εισαγωγή στα σχολεία της Ελλάδας μαθημάτων κολύμβησης κατά τη θερινή περίοδο¹¹.

Η κατασκευή λουτρών στα σχολεία κρινόταν απαραίτητη, γιατί εκτός από τις άμεσες ευεργετικές επιπτώσεις στους μαθητές, θα ωφελούνταν γενικότερα όλες οι κοινωνικές τάξεις, οι οποίες βαθμιαία θα εθίζονταν, ώστε να θεωρούν τη σωματική καθαριότητα βασική ανάγκη του ανθρώπου. Εφόσον λοιπόν οι μαθητές θα συνήθιζαν στην καθαριότητα, θα μετέδιδαν αυτή την έξη και στις οικογένειές τους. Το αποτέλεσμα πάντως θα ήταν η προφύλαξη από ποικίλες νόσους και η δημιουργία νεολαίας ισχυρής και ακμαίας. Η αρχή της ίδρυσης λουτρών είχε ήδη γίνει στους στρατιώτες, στις γυναικείες φυλακές και στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα. Ήταν συνεπώς εφικτή η εισαγωγή τους και στα νέα σχολεία με κατάλληλη τροποποίηση των σχεδίων τους. Ένας επιπλέον λόγος που επέβαλλε τα λουτρά στις σχολικές εγκαταστάσεις, είχε σχέση με το σκοπό του σχολείου, ο οποίος δεν ήταν μόνο η διανοητική, αλλά και η σωματική ανάπτυξη των παιδιών¹².

Στη συνέχεια της ομιλίας του ο Σάββας σημείωσε τη σπουδαιότητα των σωματικών ασκήσεων για την υγεία των μαθητών, καθώς ήταν το

¹⁰ Ο.π., σσ. 2-3.

¹¹ Ο.π., σσ. 3-6. Για το θέμα αυτό βλ. και Γ. Λαμπρινόπουλος, *Τὰ Λουτρά*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1908, σσ. 27-28.

¹² Κωνστ. Γ. Σάββας, *Νύξεις τινές πρὸς βελτίωσιν τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς...*, ὁ.π., σσ. 6-7.

σημαντικότερο μέσο που μπορούσε να απομακρύνει τις αρνητικές συνέπειες της διδασκαλίας¹³. Για να επιτύχουν όμως το σκοπό τους, που είναι η αρμονική ανάπτυξη του σώματος, οι σωματικές ασκήσεις έπρεπε να αναπτύσσουν και τα εσωτερικά όργανα, ιδιαίτερα την καρδιά και τους πνεύμονες. Επικρίνεται ως ανεπαρκές το σύστημα της γυμναστικής που εφαρμοζόταν στα σχολεία, γιατί αποσκοπούσε στην ενίσχυση μόνο του στήθους και των βραχιόνων. Επομένως, από τις σχολικές ασκήσεις που εφαρμόζονταν εκείνη την εποχή, κατά τον εισηγητή, έπρεπε να προτιμώνται οι υπαίθριες ασκήσεις ταχύτητας, «ιδίως υπό τὴν μορφήν ζωηρῶν γυμναστικῶν παιδιῶν», γιατί αυτές συντελούσαν στη διαρκή και καθολική κίνηση του σώματος¹⁴.

Επισημαίνεται ακόμη η αναγκαιότητα για την υγιεινή επίβλεψη των σχολείων, όπως έδειχνε και η ευρωπαϊκή εμπειρία στον τομέα αυτό, από ειδικούς ιατρούς «κυρίαν ἔχόντων φροντίδαν, ὅπως ἡ νεότης οὐδεμίαν προσλαμβάνη βλάβην ἐν τοῖς σχολείοις, ἀλλ' ἀναπτύσσεται ἐν αὐτοῖς ὁμοιορρυθμῶς κατὰ τε τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα»¹⁵. Οι αρμοδιότητες, ωστόσο, των ιατρῶν έπρεπε να έχουν περισσότερο συμβουλευτικό και προληπτικό χαρακτήρα και λιγότερο θεραπευτικό. Έτσι, η δράση τους θα στρεφόταν στην εφαρμογή των ὁρων υγιεινῆς αναφορικά με το σχολικό κτήριο, τον τρόπο άσκησης της διδασκαλίας και την εξέταση της υγείας των μαθητῶν. Αναγνωρίζει ότι στην Ελλάδα υπήρχαν σημαντικές δυσκολίες στην πρόσληψη των σχολικῶν ιατρῶν και ως αρχικό μέτρο, σε μία μελλοντική αναδιοργάνωση της δημόσιας υγιεινῆς, προτείνει την ανάθεση των καθηκόντων τους στους ιατρούς των νομῶν και των δήμων. Αυτό όμως το θεωρεί προσωρινή λύση στο πρόβλημα, γιατί ήταν απαραίτητος ο διορισμός ειδικῶν ιατρῶν, όπως ίσχυε στην Ευρώπη¹⁶.

Τέλος, ο ομιλητής αναφέρεται στη σπουδαιότητα της διδασκαλίας της υγιεινῆς στα σχολεία, προκειμένου να καταστεί «κοινόν κτήμα τοῦ λαοῦ» η γνώση της αιτιολογίας των νόσων και των μέσων προφύλαξης από αυτές. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό θεωρεί την εκπαίδευση των διδασκόντων από καταρτισμένους στην υγιεινή ιατρούς. Σύμφωνα με τον Σάββα, η διδασκαλία των βασικῶν αρχῶν της υγιεινῆς ήταν εφικτή με τη διάθεση ξεχωριστῶν ωρῶν από το σχολικό πρόγραμμα για τους μαθητές των ανώτερων τάξεων.

¹³ Ο.π., σσ. 8-9.

¹⁴ Ο.π., σ. 10. Στο ίδιο συνέδριο επίσης, πολύ σημαντικές προτάσεις για τη γυμναστική διατυπώθηκαν από τους Β. Αντωνόπουλο και Σ. Αρβανίτη, αντιπροσώπους του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου. Πιο συγκεκριμένα, οι εισηγητές συνιστούσαν ως απαραίτητη την ιατρική εξέταση των μαθητῶν, ειδικά των δημοτικῶν σχολείων, στην αρχή του σχολικού έτους και στη συνέχεια κάθε τρίμηνο, ώστε να παραπέμπονται σε ειδικό γυμναστή όσοι παρουσίαζαν σωματικές ατέλειες, αλλά και να προλαμβάνονται βλάβες από τη γυμναστική. Θεωρούσαν επιπλέον αναγκαίο η διδασκαλία της γυμναστικής να γίνεται καθημερινά από ένα ημίωρο, αντί τρεις φορές την εβδομάδα, όπως ίσχυε μέχρι τότε. (Βλ. Πρώτον Ἑλληνικόν Ἐκπαιδευτικόν Συνέδριον..., ὁ.π., σσ. 250-251).

¹⁵ Κωνστ. Γ. Σάββας, *Νύξεις τινές πρὸς βελτίωσιν τῆς Σχολικῆς Υγιεινῆς...*, ὁ.π., σ. 14.

¹⁶ Ο.π., σσ. 14-15.

Προκειμένου όμως να μην επιβαρυνθεί το πρόγραμμα, προτείνεται η χρήση άλλων μέσων, όπως η ενσωμάτωση στοιχειωδών γνώσεων υγιεινής στις φυσικές επιστήμες, στην περιγραφή του ανθρώπινου σώματος, στα μαθήματα βοτανικής και ζωολογίας, στην ανάγνωση, τη γεωγραφία, την ιστορία και την αριθμητική. Συντελεστικά μέσα, τέλος, για τη διάδοση των γνώσεων υγιεινής ήταν η εκτύπωση κανόνων στα σχολικά βιβλία, η ανάρτηση σχετικών πινακίδων στην αίθουσα διδασκαλίας και η εξάσκηση των μαθητών σε θέματα που αφορούσαν στον υγιεινό τρόπο ζωής, όπως κανονικότητα φαγητού, ατομική καθαριότητα, ενδυμασία, αερισμός και υπαίθρια διαμονή¹⁷.

Πέρα όμως από την ιατρική άποψη που διατυπώθηκε στο συνέδριο, διάφορες πτυχές της σχολικής υγιεινής εξετάστηκαν και από τους παιδαγωγούς. Αρκετοί σύνεδροι αναφέρθηκαν στις ανθυγιεινές συνθήκες των διδασκηρίων, τις οποίες θεώρησαν ως έναν από τους παρεμποδιστικούς παράγοντες για την ελλιπέστατη υποχρεωτική φοίτηση των παιδιών. Ο Θ. Μιχαλόπουλος στην εισήγησή του στιγμάτισε την κατάσταση των σχολικών κτηρίων μέχρι το 1895, αλλά και μετά την ψήφιση του νόμου, και απέδωσε το ανεφάρμοστο της νομοθεσίας για την υποχρεωτική εκπαίδευση στα άθλια διδακτήρια. Έτσι, οι μαθητές ήταν λογικό να προτιμούν «τὰ θέλγητρα τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπαίθρου καὶ τοῦ πατρικοῦ ἐπαγγέλματος... οἱ αὐτοὶ ὅμως παῖδες, εὐθύς ὡς ἢ τοῦ σχολείου κατάστασις μετεβλήθη ἐπὶ τὸ βέλτιον, ἐπλήρωσαν ἀθρόοι τὰ μαθητικὰ ἐδῶλια»¹⁸.

Ο εισηγητής υποστήριξε ότι η υποχρεωτική φοίτηση έπρεπε να επιβάλλεται μόνο σε εκείνα τα σχολεία, που συνέβαλλαν στην προαγωγή της σωματικής, διανοητικής και ηθικής ανάπτυξης των παιδιών. Τα σχολεία, επομένως, που δεν εκπλήρωναν αυτό τον όρο δεν είχαν λόγο ύπαρξης και έπρεπε να καταργηθούν. Σημειώνει τις θετικές μεταβολές που επέφερε ο νόμος ΒΤΜΘ' και προτείνει την εφαρμογή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης μόνο όπου

¹⁷ Ο.π., σσ. 15-18. Πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Σάββας έκανε αναφορά για τη διδασκαλία της Υγιεινής στα σχολεία. Στον εναρκτήριο λόγο του στο μάθημα της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας, που εκφώνησε στις 15 Νοεμβρίου 1900, υπέδειξε και μέτρα για τη βελτίωση της υγιεινής κατάστασης στην Ελλάδα. Μεταξύ αυτών ήταν και η εκλαϊκευση της Υγιεινής με τη διδασκαλία της στα σχολεία. Ο εισηγητής θεωρούσε παράλογη τη διδασκαλία άλλων θετικών μαθημάτων, τη στιγμή που παραμελούνταν γνώσεις Υγιεινής «δί' ὧν θὰ μάθῃ ὁ παῖς τοὺς ὄρους, ὑφ' οὓς ὀφείλει νὰ ζῆ πρὸς συντήρησιν καὶ προαγωγὴν τῆς ὑγείας αὐτοῦ. Ὅταν δὲ αἱ γνώσεις αὗται διαδοθῶσι διὰ τῶν διδασκηρίων καὶ τῶν ἰατρῶν ἀνὰ τὸν λαόν, τότε ἕκαστος, οἰανδήποτε μόρφωσιν καὶ ἄν ἔχῃ, θὰ λαμβάνῃ τὴν κατάλληλον διὰ τὴν ὑγείαν του πρόνοιαν, ἐμμέσως θὰ συντελῇ πρὸς τὴν γενικὴν ὑγείαν [sic] καὶ συγχρόνως θὰ παρέχῃ πᾶσαν συνδρομὴν εἰς τὰς περὶ τῆς Δημοσίας Ὑγείας προσπαθείας τῶν ἀρχῶν». (Βλ. Κωνσταντῖνος Γ. Σάββας, *Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς Υγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας ἐκφωνηθεὶς τῇ 15 Νοεμβρίου 1900 ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῆς Νομικῆς Σχολῆς*, Τυπογραφεῖον Ἑστία Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καρδαγούρη, ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 23).

¹⁸ Θ. Ι. Μιχαλόπουλος, «Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις», *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον...*, ὁ.π., σσ. 70-71.

υπήρχαν αρμόδιες αρχές που πιστοποιούσαν την εφαρμογή των απαραίτητων όρων υγιεινής στα κτήρια, στα θρανία και γενικά σε όλη τη σχολική επίπλωση¹⁹. Ο Μιχαλόπουλος εισηγήθηκε, ακόμη, το κλείσιμο των δημοσίων και ιδιωτικών σχολείων που δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της υγιεινής ή παρουσίαζαν ελλείψεις σε διδακτικά σκεύη και όργανα, μέχρι να γίνουν οι απαραίτητες διορθώσεις και συμπληρώσεις των ελλείψεων. Επισημαίνει μάλιστα ότι οι επίσημες αποφάσεις για τα σχολεία έπρεπε να λαμβάνονται από ειδικές και ανεξάρτητες εκπαιδευτικές αρχές²⁰. Ιδιαίτερα καινοτόμος βέβαια ήταν η τελευταία πρόταση που διατύπωσε σχετικά με τη συμπλήρωση της νομοθεσίας για την ίδρυση σχολείων με τη θέσπιση νέων κριτηρίων. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι έπρεπε να απαγορεύεται στους ιδιώτες, στους δήμους, αλλά και στο Δημόσιο να αναλαμβάνουν την ίδρυση σχολείου, εφόσον δεν αποδεικνυόταν επίσημα και υπεύθυνα ότι πληρούσαν τις προδιαγραφές της υγιεινής για τα κτήρια, τα σκεύη και τα όργανα. Σημαντική, τέλος, ήταν και η επισήμανση ότι η εφαρμογή αυτών των διατάξεων έπρεπε να ανατίθεται σε επιθεωρητές που δεν είχαν άμεση εξάρτηση από το υπουργείο²¹.

Παρόμοια γνώμη επίσης διατύπωσε και ο Γ. Μπουκουβάλας σε υπόμνημα που υπέβαλε στο συνέδριο. Αναφερόμενος, ειδικότερα, στην κατάσταση των σχολικών κτηρίων και στη βελτίωση που επήλθε μετά την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ', δικαιολογούσε την πολιτεία που δεν εφάρμοζε τη νομοθεσία σχετικά με την υποχρεωτική φοίτηση. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε: «δὲν ἦτο δίκαιον νὰ ἀναγκασθῶσιν οἱ γονεῖς νὰ ἀποστέλλωσι τὰ τέκνα των εἰς σχολεῖα ὑγρά, ἀνήλια καὶ σκοτεινά, διευθυνόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ διδασκάλων αὐτοχειροτονηθέντων. Ὁ ἀγρὸς ἐπὶ τοιούτοις ὄροις εἶνε ἀσυγκρίτως ὑγιεινότερον διδακτήριον καὶ ἢ φύσις ἢ περιβάλλουσα τὸν ἀγράμματον παῖδα καρποφορώτερον ὑπὸ τε πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἔποψιν σχολεῖον»²². Η μέριμνα όμως που άρχισε να δείχνει το κράτος για τα διδακτήρια με την θέσπιση του παραπάνω νομοθετήματος, οδηγούσε και στην πλήρη εφαρμογή του νόμου της υποχρεωτικής φοίτησης.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι στο συνέδριο επισημάνθηκε ιδιαίτερα από τους επιθεωρητές η ακαταλληλότητα των χώρων που στεγάζονταν τα σχολεία και οι απογοητευτικές συνθήκες υγιεινής των διαμενόντων σε αυτά. Ο Ι. Παυλίδης σημείωνε χαρακτηριστικά για τις Κυκλάδες: «Οὐδὲν διδακτήριον τοῦ νομοῦ Κυκλάδων δύναται νὰ θεωρηθῆ τέλειον ὑπὸ τὴν ἔποψιν κτιρίου καὶ ἐπιπλώσεως. Ἐννέα μόνο διδακτήρια ἐξ 143 δύναται τις νὰ εἴπη ὅτι εἶνε καλὰ ὅπωςδῆποτε... περὶ τὰ 45 δὲ εἶνε τοιαῦτα ἄτινα ὡς κτήρια εἶναι μέτρια, πρὸς τὸ

¹⁹ Ο.π., σσ. 71-72.

²⁰ Ο.π., σ. 72.

²¹ Ο.π., σ. 73.

²² Γ. Α. Μπουκουβάλας, «Ἡ διάδοσις τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως. Ὑπόμνημα ὑποβληθὲν εἰς τὸ Α' τμήμα τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου», Ἐθνικὴ Ἀγωγή, περίοδος Β', 30 Ἰουνίου-31 Ἰουλίου 1904, σ. 278.

κακὸν μᾶλλον κλίνοντα... τοῦλάχιστον ὅμως καλύπτουσι τοὺς μαθητὰς καὶ δὲν κινδυνεύουσιν ἀπὸ τὰς ἐπιρροὰς τῆς ἀτμοσφαιράς, ἀλλ' οἱ μαθηταὶ κάθηνται πολλάκις χαμαὶ ὀκλαδὸν ἢ ἐπὶ κορμῶν δένδρων καὶ ἐγείρουν νέφος κονιορτοῦ ὅταν κινῶνται. Ὑπὲρ τὰ 60 ὅμως διδακτῆρια τοῦ νομοῦ δὲν εἶνε πλέον σχολεῖα, ἀλλ' ἐλεειναὶ φωλεαὶ καὶ τρῶγλαι, αἵτινες πολλάκις ἐμποδίζουν τὴν ἐργασίαν...»²³. Σε τέτοια διδακτῆρια, λοιπόν, δὲν ἦταν παράξενο που οἱ δάσκαλοι πέθαιναν ἀπὸ ρευματισμούς²⁴.

Για τὴν ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς κατάστασης διατυπώθηκαν προτάσεις που ἀφορούσαν κυρίως στὴν διάθεση χρημάτων ἀπὸ τὰ εκπαιδευτικὰ τέλη, ὥστε νὰ ἐπισπευθεῖ ἡ ἀνέγερση νέων διδακτηρίων καὶ νὰ προμηθεύσει ἡ κυβέρνησις τὰ ἀπαραίτητα διδακτικὰ σκευὴ καὶ ὄργανα. Σχετικὰ με τὴν κατασκευὴ τῶν διδακτηρίων, διατυπώθηκαν εὐχές, που ἀναφέρονταν στὴν υποχρέωσις τῶν εὐπορῶν δήμων γιὰ σταδιακὴ κατασκευὴ σχολικῶν κτηρίων με δικά τους ἐξοδα καὶ στὴν ἐπίσπευσις τῆς ἀνέγερσις με χρήματα ἀπὸ τὸ κληροδότημα τοῦ Ἀνδρέα Συγγρού²⁵. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ λοιπόν γίνεται ἐπίκλησις στὴν ιδιωτικὴ πρωτοβουλία, προκειμένου νὰ καλύψει τὸ κενὸ που ἀφήνε ἡ κρατικὴ οικονομικὴ ἀνεπάρκεια.

Ξεχωριστὴ σημασία ἐπίσης ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μιὰ ἐποχὴ που ἡ ἐιδικὴ ἀγωγή στὴν Ελλάδα ἦταν ἀνύπαρκτη, διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς συνέδρους συμπληρωματικὲς προτάσεις γιὰ ἴδρυσιν ξεχωριστῶν σχολείων, που θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ φοίτησι «α') τυφλῶν, β') κωφάλαλων, γ') ἡλιθίων, δ') ἠθικῶς διαστρόφων παιδίων»²⁶. Οἱ δύο τελευταῖες κατηγορίαι ἀναφέρονταν στοὺς μαθητὰς που κατατάσσονταν στὴ γενικότερη κατηγορίαι τῶν «ἀνωμάτων», οἱ ὁποῖοι δὲν μπορούσαν νὰ παρακολουθήσουν μαθήματα στα κανονικὰ σχολεῖα λόγω γενικότερων ψυχικῶν ἀνωμαλιῶν.

Τέλος, πολὺ σημαντικὲς γιὰ τὴ σχολικὴ υγιεινὴ ἦταν οἱ διαπιστώσεις τοῦ καθηγητῆ τοῦ Ἀρσακείου, Ἀρ. Κουρτίδη, ὁ ὁποῖος στὴν εισηγητικὴ του ἐκθεσις ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκη σωστῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Ψυχολογίας στα διδασκαλεῖα. Τὸ μάθημα μάλιστα ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει καὶ τὴν Παθολογικὴ Ψυχολογία, «διὰ νὰ κατανοηθῶσιν αἱ ἔκφυλοι ἐκδηλώσεις καὶ ψυχοπάθειαι τῶν παιδίων, αἱ ἀνωμαλῖαι τῆς μνήμης καὶ τῆς προσοχῆς, τὰ ὑπερσθενικὰ ἢ ἀσθενικὰ ἐλαττώματα»²⁷.

Ἐν κατακλείδι, λοιπόν, προκύπτει ὅτι τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσιν τοῦ συνεδρίου ἀσχολήθηκε με ἓνα θέμα, ὅπως ἡ κατασκευὴ υγιεινῶν σχολικῶν κτηρίων, που θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε λυθεῖ ἀρκετὰ νωρίτερα. Ἡ

²³ Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον..., ὁ.π., σ. 74.

²⁴ Ὁ.π., σ. 79.

²⁵ Ὁ.π., σσ. 92-93.

²⁶ Ὁ.π., σ. 59.

²⁷ Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον..., ὁ.π., σ. 203. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλης Κουρτίδης, «Ψυχοπάθειαι ἐν τῷ σχολείῳ», *Ψυχιατρικὴ καὶ Νευρολογικὴ Ἐπιθεώρησις*, ἔτος Β', τεύχος Γ', 1903-1904, σσ. 81-89.

συσσώρευση ενός τέτοιου προβλήματος από το παρελθόν που έπρεπε να επιλυθεί άμεσα, παρεμπόδιζε το εκπαιδευτικό συνέδριο να ασχοληθεί με τα επίκαιρα αιτήματα των καιρών που θα οδηγούσαν στην εκπαιδευτική ανόρθωση²⁸.

²⁸ Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν...*, ό.π., σ. 60.

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ

*Μία δὴ σωτηρία πρὸς ἄμφω, μήτε τὴν ψυχὴν
ἄνευ σώματος κινεῖν, μήτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς,
ἵνα ἀμυνομένῳ γίγνησθον ἰσορόπῳ καὶ ὑγιῇ.*

(ΠΛΑΤΩΝ)

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΣΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΕΣ

Την πρώτη πεντηκονταετία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, τα *Υγιεινά Παραγγέλματα* του Καραθεοδωρή (1829) και τα *Διαιτητικά Παραγγέλματα*¹ του Κοκκώνη ήταν τα μοναδικά βιβλία που συστήνονταν για χρήση στα δημοτικά σχολεία. Ο Κοκκώνης, τα πρότεινε μεταξύ των βιβλίων, που έπρεπε να χρησιμοποιούν οι μαθητές και οι δάσκαλοι, κατ' αρχάς στον «Παιδαγωγό» το 1839 και στη συνέχεια και στους «Οδηγούς αλληλοδιδασκτικής» από το 1842 και εξής. Τα έργα αυτά συμπεριλαμβάνονταν στα βιβλία που είχαν εγκριθεί από την κυβέρνηση για χρήση των μαθητών.

Το 1838 επίσης κυκλοφόρησε το βιβλίο του Χριστόδουλου Γκιούρτη με τίτλο *Στοιχειὰ Παιδοδηγίας ἢ Παιδαγωγίας*², το οποίο προοριζόταν για χρήση των μαθητών των δημοτικών σχολείων. Στο ευρύ περιεχόμενο των θεμάτων του συμπεριλαμβάνονταν και η υγιεινή, η οποία όμως περιοριζόταν σε ατομικό επίπεδο. Εκτός από τις αναφορές που γίνονται στην ανθρωπολογία, τα θέματα που σχετίζονται με την υγεία αφορούν στην όραση, την ακοή, την τροφή, τα ποτά, την καθαριότητα, ενώ ένα κεφάλαιο αφιερώνεται στις ασθένειες του σώματος και στη συνοπτική διαίτα³.

¹ Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: *Διαιτητικά παραγγέλματα ἢ οδηγίαι πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς εὐρωστίας τοῦ σώματος καὶ διατήρησιν τῆς ὑγείας*, τὸ πρῶτον ἐκ κειμένου Γαλλικοῦ μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Δ. Ι. Κ. μεταρρυθμισθεῖσαι δ' ἔπειτα καὶ ἐπαυξηθεῖσαι διὰ πολλῶν προσθηκῶν καὶ ἰστορικῶν διηγημάτων, ἐκδίδονται νῦν πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτ. σχολείων καὶ τοῦ λαοῦ ἐν γένει. Ὑπὸ Ι. Π. Κοκκώνη, πρῶην Διευθυντοῦ τοῦ Διδασκαλείου καὶ τῶν Δημοτ. σχολείων. Δευτέρα ἔκδοσις, μέ τινας προσθήκας. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἐρμού (κατὰ τὴν ὁδὸν Εὐριπίδου, πλησίον τοῦ ἀμαξοστασίου), 1861. Στην πίσω πλευρὰ της σελίδας του τίτλου υπήρχαν φράσεις ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφείς που τις συναντοῦμε πολλές φορές σε μεταγενέστερα εγχειρίδια υγιεινῆς: «Οὐκ' ἔσθ' ὑγείας κρεῖττον οὐδὲν ἐν βίῳ· Ὑγεία καὶ νοῦς ἐσθλὰ τῷ βίῳ δυο».

² Ο πλήρης τίτλος του ἔργου είναι *Στοιχειὰ Παιδοδηγίας ἢ Παιδαγωγίας, διηρημένα εἰς τέσσαρα μέρη. Συλλεχθέντα καὶ ἐκδοθέντα χάριν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας ὑπὸ Χριστοδούλου Γκιούρτη τοῦ ἐκ τῆς Ἡπείρου· διὰ συνδρομῆς τῶν φιλογενῶν, φιλομούσων καὶ φιλοκάλων Ἑλλήνων, τῶν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κράτει. Ἐν Ναυπλίᾳ, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως, καὶ Κωνσταντίνου Ἰωαννίδου Σμυρναίου, 1838.*

³ Ενδεικτικὸ των ἀπόψεων της εποχῆς για την υγεία και την προφύλαξη ἀπὸ τις ασθένειες εἶναι το παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ το ἔργο του Γκιούρτη, ὁ.π., σ. 140: «Ὁ καθολικώτερος τρόπος τῆς προφυλάξεως ἀπὸ τὰς ἀσθενείας εἶναι, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ζῆ εὐτάκτως καὶ μὲ διαίταν· δὲν κυριεύεται ἀπὸ μέθην καὶ σαρκικὰ πάθη· δὲν τρώγῃ ποτὲ πολὺ, μήτε πάλιν νηστεύῃ· δὲν κοπιάζῃ

Οι ιατροί, όπως και οι παιδαγωγοί, δεν έπαυαν να επισημαίνουν την αναγκαιότητα διδασκαλίας στα σχολεία ζητημάτων σχετικών με τη φυσική ανατροφή και την προστασία των νέων από τις ασθένειες. Η μετάδοση γνώσεων υγιεινής στους νέους, αποτελούσε τη βάση για την εξασφάλιση της μακροβιότητας. Επομένως, δε συγχωρείται στους δασκάλους, «*ἂν ἀμελῶσι νὰ τοὺς διδάσκωσιν ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν φυσικὴν των ἀνατροφὴν... Νομίζω ὅτι ἤθελεν εἶναι ὠφέλιμον ὄχι μόνον νὰ τοὺς παραγγέλλωμεν νὰ ἀναγιγνώσκωσι παρόμοια συγγράμματα, ἀλλ' ἀκόμη νὰ τὰ μεταχειριζώμεθα καὶ εἰς τὰ Σχολεῖα διὰ νὰ τελειοποιῶμεν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων, καθ' ὅλα ὅσα ἀνάγονται εἰς τὴν φυσικὴν των ἀνατροφὴν*»⁴.

Στον *Οδηγό* του Κοκκῶνη (έκδοση του 1842), ως συντελεστικό μέσο της φυσικής ανατροφῆς θεωρούνταν και η διδασκαλία γνώσεων της διαιτητικής διὰ μέσου ἄλλων μαθημάτων, όπως της φυσικής ιστορίας, της φυσικής, της τεχνολογικής και της ηθικής⁵. Ο στόχος ἦταν νὰ γνωρίσουν οἱ μαθητές γιὰ τὴν προφύλαξη ἀπὸ τὰ δηλητηριώδη βότανα καὶ ἀέρια, τὴν ἀνάπτυξη τῶν μελῶν τοῦ σώματος με τὴ χρήση μέτρων σωματικῶν ἀσκήσεων, τὴν ἀναγκαιότητα τῆς τροφῆς, τὴν ἐπικινδυνότητα τῶν καταχρήσεων στο ποτό καὶ τὸ φαγητό, τὶς ἀσθένειες ποὺ μπορεῖ νὰ προσβληθοῦν ἀν δὲν προφυλάσσονται ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες «*ἢ ἂν ἰδρωμένοι ἐκθέτῶνται εἰς τὸν ἀέρα, ἢ πίνωσι νερόν, ἢ κολυμβῶσι· καὶ πόσον κινδυνεύουν, ἂν ἐπιχειρῶνται τινὰ παιγνίδια ἐπικίνδυνα, ἢ ἀπερισκέπτως τρέχωσιν ἢ παίζωσιν ἄτακτα*»⁶.

Απὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἐπεσήμαναν τὴν ἀναγκαιότητα νὰ διδάσκονται οἱ μαθητρίες τὸ μάθημα τῆς Ὑγιεινῆς ἦταν ὁ καθηγητὴς Δημήτριος Στρούμπος τὸ 1855. Οἱ προτάσεις τοῦ ἐναρμονίζονται με τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ ρόλο τῶν κοριτσιῶν στὴν ἐπιτέλεση τῶν οἰκογενειακῶν τοὺς καθηκόντων. Ἐτσι, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγκαιότερα καὶ σημαντικότερα μαθήματα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀνατροφή τοῦ γυναικείου φύλου στὰ δημοτικὰ σχολεῖα θεωροῦσε καὶ τὴ διδασκαλία κάποιων υγιεινῶν παραγγελεμάτων κυρίως γιὰ παιδιὰ. Ἐπιπρόσθετα,

ὑπερβολικά, μήτε πάλιν μένη διόλου ἀκίνητος καὶ ἀργός· δὲν δίδηται καθ' ὑπερβολὴν εἰς τὴν σπατάλην, καὶ σαρκικὰς ἐπιθυμίας· δὲν καταλυπῆται διὰ ἐναντία συμβαίνοντα αὐτῷ περιστατικά, μήτε πάλιν διόλου ἀναισθητῆ. Ταῦτα εἶναι ἡ δίαιτα καὶ ἡ εὐταξία τοῦ ζῆν· διότι ἡ μὲν πολλὴ καλοπάθεια, καὶ αἱ ἐμπαθεῖς τῆς σαρκὸς ὀρέξεις, προξενοῦσιν τὴν χαύνωσιν, καὶ πολλὰς θανατηφόρους ἀσθενείας· ἡ δὲ μετριότης, καὶ ἡ εὐταξία τοῦ ζῆν, φυλάττει τὴν πολυχρόνιον ὑγείαν εἰς τὸν ἄνθρωπον». Βλ. ἐπίσης «τὸ λαίμαργον παιδίον» καὶ τὸ «παστρικὸν παιδίον», στο ἴδιο, σ. 66 καὶ 68-69.

⁴ Σαράντης Ἀρχιγένης, *Υγιονομία ἢτοι κανόνες πρὸς διατήρησιν τῆς ὑγίας*, Παρὰ τῷ Συγγραφεῖ, ἐν τῇ Πρεσβείᾳ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, Ἐν Παρισίοις 1841, σσ. 3-4.

⁵ Πρόκειται γιὰ τρόπο διδασκαλίας ποὺ θυμίζει τὴ διαθεματικὴ προσέγγιση τῆς γνώσης τῶν σύγχρονων ἀναλυτικῶν προγραμμάτων. Ἀνάλογες συστάσεις, πάντως, ὁ Κοκκῶνης κάνει καὶ στὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τοῦ *Οδηγού*.

⁶ *Ὁδηγός [...]* 1842, ὁ.π., σ. 224.

προτείνει τη διδασκαλία πρώτων βοηθειών για τους ασθενείς, καθώς και των ιδιοτήτων κάποιων σωμάτων που είναι χρήσιμα για την οικιακή καθαριότητα⁷.

Το αντικείμενο και ο σκοπός της δημοτικής εκπαίδευσης και διδασκαλίας ορίζεται ξεκάθαρα, τόσο στον «Παιδαγωγό» όσο και στο *Ἐγχειρίδιον περι Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*⁸. Η ανατροφή που παρέχει το σχολείο είναι ολοκληρωμένη και ωφέλιμη, όταν σκοπεύει στην αρμονική ανάπτυξη των φυσικών, διανοητικών και ηθικών δυνάμεων του παιδιού. Άρα η διδασκαλία, για να είναι χρήσιμη, πρέπει να περιλαμβάνει και τις τρεις δυνάμεις. Ειδικότερα, η επίτευξη της σωματικής ή φυσικής ανατροφής επιτυγχάνεται με την αποφυγή όσων βλάπτουν το σώμα και την τήρηση όσων του χαρίζουν ευρωστία. Η ανάπτυξη των σωματικών δυνάμεων και η διατήρηση της υγείας πάνε μαζί, «διότι ὑγεία καὶ νοῦς, κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπόφθεγμα, εἰσὶ τὰ δύο μέγιστα ἀγαθὰ τοῦ βίου, ἄνευ τῶν ὁποίων οὐδὲν τῶν λοιπῶν, οὐδὲ τὸ εὖ καὶ καλῶς ζῆν, κατορθοῦται ἐν τῷ παρόντι βίῳ»⁹. Για την ευόδωση του σκοπού του δημοτικού σχολείου υπάρχουν συγκεκριμένα μέσα, τα οποία και προτείνονται στους δασκάλους για την πρακτική εφαρμογή τους¹⁰.

Ένα από τα βασικά μέσα για την ανάπτυξη της φυσικής ανατροφής ήταν και το μάθημα της διαιτητικής, το οποίο, ενώ στους προηγούμενους *Οδηγούς* ο Κοκκώνης συνιστούσε τη διδασκαλία του μέσα από άλλα μαθήματα, στο *Ἐγχειρίδιον περι Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως* το συμπεριλαμβάνει στα βοηθητικά μαθήματα που παρέχουν συμπληρωματικές γνώσεις¹¹. Και αυτά τα μαθήματα, όμως, τα θεωρεί υποχρεωτικά, τα οποία, εκτός από τα ανώτερα δημοτικά σχολεία της Γαλλίας, διδάσκονται «καὶ παρ' ἡμῖν εἰς τὰ τῶν δήμων Β' τάξεως καὶ μάλιστα εἰς τὰ λεγόμενα ἐπαρχιακὰ καὶ νομαρχιακὰ σχολεία»¹². Ο συγγραφέας, πάντως, δεν κάνει στις επόμενες σελίδες καμία αναφορά για τη διαιτητική, παρ' ὅλο που δίνει λεπτομερείς πληροφορίες για τη διδασκαλία των υποχρεωτικών και των προαιρετικών μαθημάτων.

Η παράλειψη αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι στο δεύτερο μέρος του εγχειριδίου, *Περὶ παιδαγωγίας καὶ νηπιακῶν σχολείων*, αφιερώνει ολόκληρο

⁷ Δημήτριος Στροῦμπος, *Τὸ μέλλον ἢ περι ἀνατροφῆς καὶ παιδύσεως*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1855, σ. 32 καὶ 40. [Ἡ σελίδα του τίτλου εἶναι τυπωμένη δύο φορές. Στην πρώτη αναγράφεται ὡς ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1855 καὶ στη δεύτερη τὸ 1854. Στη βιβλιοκρισία πάντως του Κ. Φρεαρίτη στο περιοδικό *Πανδώρα*, τόμος Ε', φύλλ. 118 τῆς 15 Φεβρουαρίου 1855, σ. 525, αναφέρεται ὅτι «ὁ ἀξιότιμος καθηγητὴς Κύριος Στροῦμπος ἐξέδoto πρὸ τινῶν ἡμερῶν βιβλίον τι περὶ ἀνατροφῆς καὶ παιδύσεως»].

⁸ *Ἐγχειρίδιον περι Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως ἢ Ὀδηγὸς περι μεθόδων διδακτικῶν συνδιδασκτικῆς καὶ μικτῆς, καὶ περι Νηπιακῶν Σχολείων*, Μέρος Πρῶτον, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1863.

⁹ *Ἐγχειρίδιον περι Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως...*, Μέρος Πρῶτον, ὁ.π., σ. 110.

¹⁰ Ὁ.π., σ. 111.

¹¹ Βοηθητικά μαθήματα θεωροῦνταν ἡ Ἱστορία, ἡ Γεωγραφία, οἱ Φυσικὲς γνώσεις (Κοσμογραφία, Φυσικὴ Ἱστορία, Φυσικὴ καὶ Χημεία), ἡ Μουσικὴ, ἡ Γεωργικὴ, ἡ Γυμναστικὴ, ἡ Διαιτητικὴ καὶ ἡ Πρακτικὴ Γεωμετρία. (Ὁ.π., σ. 179).

¹² Ὁ.π., σσ. 178-179.

κεφάλαιο στη σωματική ή φυσική ανατροφή, για την εκπλήρωση της οποίας ήταν απαραίτητη τόσο η γυμναστική όσο και η διαιτητική. Τα μαθήματα υγιεινής ή διαιτητικής περιείχαν ό,τι συμβάλλει στη σωματική ευεξία, δηλαδή την τροφή, την ενδυμασία, την εργασία, την ανάπαυση του σώματος, αλλά και την ωφέλεια ή τη βλάβη που μπορεί να έχει η υπέρμετρη χρήση τους¹³. Ως όρος η διαιτητική χρησιμοποιούνταν, για να δηλώσει τη χρήση «τῶν συντελούντων πρὸς διατήρησιν καὶ εὐόδωσιν τῆς ὑγείας». Εκτός από το περιεχόμενο που της απέδιδε ο Κοκκῶνης, επιπλέον μέσα που συντελούν σε αυτό το σκοπό είναι το νερό, ο αέρας, το φως, ο ύπνος και οι σωματικές ασκήσεις¹⁴. Από όλους τους τομείς της ιατρικής, η διαιτητική θεωρούνταν η πλέον απαραίτητη για τον άνθρωπο. Όλοι οι άνθρωποι έπρεπε να ζουν με βάση τα παραγγέλματά της, γιατί η εφαρμογή τους εξασφάλιζε την καλή κατάσταση της υγείας μέχρι τα βαθιά γεράματα¹⁵.

Για τη διδασκαλία του μαθήματος ο Κοκκῶνης παραπέμπει στα *Διαιτητικὰ Παραγγέλματα*, που είχαν ήδη εκδοθεί προς χρήση των δημοτικών σχολείων. Αφορμή για τη συγγραφή του βιβλίου ήταν ένα διδακτικό εγχειρίδιο με ηθικό περιεχόμενο που χρησιμοποιούνταν στα δημοτικά σχολεία της Γαλλίας και στο τέλος είχε συμβουλές για την υγεία με τη μορφή παραδειγμάτων. Μεταφράστηκε από τον Δημήτριο Ι. Κοκκῶνη, ο οποίος έκανε με αυτό τον τρόπο εξάσκηση στη γλώσσα. Όταν ο Ι. Π. Κοκκῶνης τέθηκε εκτός υπηρεσίας, επιμελήθηκε ξανά το έργο και το εξέδωσε με τις απαραίτητες τροποποιήσεις, προς χρήση των δημοτικών σχολείων και του λαού γενικά. Η έκδοση που μελετήσαμε ήταν η δεύτερη (1861) και βελτιωμένη, χάρη στις διορθώσεις και παρατηρήσεις του βασιλικού ιατρού Ι. Βούρου¹⁶.

Μολονότι ο όρος Σχολική Υγιεινή δεν υπήρχε την εποχή εκείνη, από τη δομή του βιβλίου προκύπτει ότι υπάρχουν πολλά στοιχεία που παραπέμπουν στην υγιεινή του μαθητή. Μαζί με τον πρόλογο, το βιβλίο αποτελείται από 122 συνολικά σελίδες και έχει σκοπό να δώσει με γλώσσα απλή και κατανοητή

¹³ *Εγχειρίδιον περι Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως...*, Μέρος Δεύτερον, ό.π., σ. 6.

¹⁴ Βλ. Γ. Μανουῆσος, *Παιδαγωγικὴ Διαιτητικὴ καὶ Παιδαγωγία ἤτοι Οἰκιακὸς καὶ σχολιακὸς ὁδηγὸς πρὸς παιδαγωγῆσιν ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τοῦ «Κάλλους», Ἀθήνησι 1884, σ. 32. Ἡ *Διαιτητικὴ* αποτελούσε κλάδο τῆς Υγιεινῆς καὶ ἐπιδίωκε με τὴ διδασκαλία τῶν κανόνων διαίτης τὴ διαφύλαξη καὶ ἐνίσχυση τῆς υγείας, καθὼς καὶ τὴν ἐπιμήκυνση τῆς ζωῆς. (Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ἀνθρωπολογία...*, ό.π., σ. 380).

¹⁵ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ τοῦ ἐκ Καστορίας, *Διαιτητικὴ ἢς προέτακται καὶ Ἱστορία Συνοπτικὴ περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς Ἰατρικῆς ἐπιστήμης, καὶ τινῶν περὶ αὐτὴν εὐδοκιμησάντων ἀνδρῶν, ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων συνεραρισθειῶσα*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Βαουμαϊστέρου, ἐν Βιέννῃ 1794, σ. 138. Ἡ *Διαιτητικὴ* τοῦ ἰατροφιλόσοφου Κωνσταντῖνου Μιχαήλ (1751-1816), που ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα βιβλία ἐκλαϊκεύσεως τῆς ἰατρικῆς στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς καὶ εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῶν Ἑλλήνων. (Βλ. τὸ ὀπίσθιο μέρος τῆς θήκης, που ἐμπεριέχει τὴν ἀναστατικὴ ἐκδοση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴς «Ἐκδόσεις τοῦ Φοῖνικα», Ἀθήνα 2006).

¹⁶ Ι. Π. Κοκκῶνης, *Διαιτητικὰ παραγγέλματα...*, ό.π., σ. θ'.

πρακτικές συμβουλές υγιεινής με τη μορφή παραδειγμάτων, τα οποία περιγράφουν παθήματα παιδιών που δεν εφάρμοσαν τα διαιτητικά παραγγέλματα. Όπως και σε άλλα αντίστοιχα εγχειρίδια της εποχής εκείνης (π.χ. Γεροστάθης), πολλές συμβουλές δίνονται με ιστορικά παραδείγματα.

Χωρίς επιστημονικές θεωρίες, το έργο έχει διδακτικό χαρακτήρα όχι μόνο για τους μαθητές, αλλά και για το λαό γενικά. Παρουσιάζει δηλαδή θέματα που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της ευρωστίας και στη διατήρηση της υγείας και της σωματικής ευεξίας, όπως η τροφή, η ενδυμασία, η κατοικία, η άσκηση, η εργασία, η ανάπαυση και η καθαριότητα. Παράλληλα, αναφέρει τις αρνητικές συνέπειες της αμέλειας ή κατάχρησης που επιφέρει η πολυφαγία, η πολυποσία και η ρυπαρότητα. Τέλος, παρέχονται συμβουλές για διάφορες ασθένειες, αλλά και οδηγίες για τις αρχικές πρώτες βοήθειες που μπορούν να προσφερθούν μέχρι την έλευση του ιατρού. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι σε κάθε περίπτωση απαιτείται η παρουσία του επιστήμονα ιατρού, ενώ συμβουλεύει να αποφεύγονται οι αγύρτες και εξορκιστές των ασθενειών, «τούς οποίους ή ἀμάθεια καὶ ἡ ἀβελτηρία ὑποθάλλουσιν εἰσέτι πρὸς ὄλεθρον τῆς ἀνθρωπότητος»¹⁷. Η τήρηση των κανόνων της διαιτητικής προστατεύει τους αυριανούς ενήλικους όχι μόνο από φυσικά νοσήματα, αλλά και από καταστροφικά ηθικά ελαττώματα¹⁸.

Ο Κοκκώνης υποστηρίζει ότι η Διαιτητική ή Υγιεινή «εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ἄφευκτον εἰς τὸν λαὸν μάθημα διατεταγμένον εἰς τὰ σχολεῖα»¹⁹. Όμως, αφενός από τη μελέτη όλων των Οδηγών αλληλοδιδασκτικής που συντάχθηκαν από τον Κοκκώνη και αφετέρου από το νόμο για τα δημοτικά σχολεία του 1834, πουθενά δεν ορίζεται ως υποχρεωτικό το μάθημα της διαιτητικής. Ο συγγραφέας πάντως απέδιδε ιδιαίτερη σπουδαιότητα στην αξία του μαθήματος και, βασιζόμενος στην εγκύκλιο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Παιδείας της 22 Ιανουαρίου 1861, πρότεινε την εισαγωγή του βιβλίου *Διαιτητικά παραγγέλματα* ως αναγνωστικό στα σχολεία²⁰.

Όπως προκύπτει, όμως, από τη μελέτη της τελευταίας έκδοσης του *Οδηγού* (1864), τα *Διαιτητικά παραγγέλματα* δε συμπεριλαμβάνονταν στα αναγνωστικά βιβλία που συστήνονταν για τους μαθητές. Προτεινόταν, εντούτοις, ως χρήσιμο βιβλίο για το μάθημα της Υγιεινής και Διαιτητικής²¹. Υπήρχε λοιπόν η ρητή έγκριση του Υπουργείου και ήταν στην ευχέρεια των δασκάλων η διδασκαλία του μαθήματος και η χρησιμοποίηση του βιβλίου. Από τη στιγμή όμως που

¹⁷ Ο.π., σ. ε'.

¹⁸ Ο.π., σ. ζ'.

¹⁹ Ο.π. ζ'. Γι' αυτόν τον ισχυρισμό ο Κοκκώνης παραπέμπει στον *Οδηγό* του 1860, σ. 324, όπου στο κεφάλαιο «Περὶ τῶν βιβλίων τῶν εἰς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν Σχολείων» προτείνονται και τα *Διαιτητικά παραγγέλματα* ως βιβλίο χρήσιμο για τους μαθητές για το μάθημα της Υγιεινής και της Διαιτητικής. Πουθενά, όμως, δε γίνεται λόγος για υποχρεωτικό μάθημα.

²⁰ Ι. Π. Κοκκώνης, *Διαιτητικά Παραγγέλματα...*, ό.π., σ. ζ'.

²¹ Βλ. *Οδηγός [...]* 1864, σσ. 330-331.

βρισκόταν στις βιβλιοθήκες των σχολείων, θεωρούμε ότι δεν υπήρχε λόγος να μην το χρησιμοποιήσουν, καθώς δεν περιείχε ανατρεπτικές ιδέες για τη θρησκεία ή την ηθική που θα μπορούσαν να προκαλέσουν αντιδράσεις. Αντίθετα, οι γνώσεις που θα αποκόμιζαν όσοι το διδάσκονταν ή το διάβαζαν ήταν ωφέλιμες και διαμόρφωναν το ήθος του λαού.

Η διδασκαλία του μαθήματος έπρεπε να γίνεται σε συγκεκριμένες ημέρες και ώρες και να εφαρμόζεται ειδική μεθοδολογία. Η ανάγνωση του βιβλίου γινόταν από τους πιο προχωρημένους μαθητές «κατά χορείας», οι οποίοι, αφού κατανοούσαν το νόημα, έπρεπε να το εξηγήσουν περιληπτικά στους άλλους μαθητές. Στη συνέχεια το θέμα θα το εξηγούσε και ο δάσκαλος, ο οποίος θα παρότρυνε ένα μαθητή να επαναλάβει τη διήγηση. Για το επόμενο μάθημα έπρεπε να παρακινήσει το φιλότιμο των μαθητών με υποσχέσεις για απονομή ευσημών σε όσους από αυτούς αποστήθιζαν το διήγημα²². Τέλος, τα θέματα της διαιτητικής συστήνονται στους δασκάλους να τα χρησιμοποιούν στις ηθικές ομιλίες τους για την ηθική διδασκαλία των μαθητών²³.

Στο πρώτο κεφάλαιο, *Περὶ ὑγιουῶς καὶ περὶ ἀρρώστου καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου*, δίνεται ο ορισμός της υγείας και της ασθένειας, εξηγείται γιατί ο άρρωστος είναι αξιολύπητος άνθρωπος και περιγράφονται τα αίτια των ασθενειών και ο ρόλος της ανατροφής και της διαιτητικής στην υγεία και τη νοσηρότητα. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτοι είναι οι ορισμοί για την υγεία και την ασθένεια, οι οποίοι απηχούν τις αντιλήψεις της εποχής. Έτσι, λοιπόν, «ὅστις ἔχει ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματος ἀβλαβῆ, δύναται νὰ κάμη χρῆσιν αὐτῶν ἐλευθέρως καὶ χωρὶς πόνον, τρώγει μὲ ὄρεξιν, κοιμᾶται ἡσυχος, κινεῖται καὶ ἐργάζεται χωρὶς νὰ πειράζεται ἀπὸ τὸ ψῦχος ἢ ἀπὸ τὸν ἄνεμον καὶ τὴν κακοκαιρίαν, ὁ τοιοῦτος εἶναι ὑγῆς καὶ εὐρωστος, καὶ λέγεται ὅτι ἔχει ἄκραν ὑγείαν. Ἐξ' ἐναντίας ἄρρωστος εἶναι, ὅστις παθαίνει μὲ τὸ παραμικρὸν· βλάπτεται καὶ ἀπὸ τὰ ἀβλαβέστερα φαγητά, πειράζεται ἀπὸ τὸ παραμικρὸν φύσημα τοῦ ἀέρος, βαρύνεται νὰ σαλεύσῃ· καὶ ἐὰν κινήθῃ, πονεῖ ἢ κουράζεται εὐθύς, ἐὰν περιπατήσῃ ὀλίγον· εἶναι ἀδύνατος καὶ ἰσχνός, ἀνήσυχος, μελαγχολικός, καχεχτικός, κακόρεκτος, βαρυνόμενος καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν του»²⁴.

²² Ι. Π. Κοκκώνης, *Διαιτητικά παραγγέλματα...*, ὁ.π., σσ. ζ'-ζ'. Στοιχεία υγιεινῆς περιείχαν επίσης και οι πίνακες ανάγνωσης, ένα από τα λίγα σχολικά βιβλία, που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές των δημοτικῶν σχολείων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ο Κοκκώνης εἶχε ἐκδώσει αρκετὰ τέτοια Ἀλφαβητάρια ἀπὸ το 1842 και μετὰ που ἐφαρμόστηκε το ἀνώτερο συνδιδασκτικὸ τμήμα. Βλ. ἐνδεικτικὰ Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος...*, ὁ.π., σ. 201 κ.ε., ὅπου παρατίθεται σε φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγή το βιβλίον *Πινακίδες ἢ Νέον Ἀλφαβητάριον, ἐκ τῶν ἐγκεκριμένων πινακῶν τῆς ἀναγνώσεως, κατὰ τὴν νέαν μέθοδον συντεταγμένον ὑπὸ Ἰ.Π.Κ. Νῦν δὲ βελτιωμένον ἐκδίδεται τὸ δεῦτερον, πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν σχολείων. Δαπάνη τῶν τέκνων Ἀνδρέα Κορομηλᾶ. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς τυπογραφ. Ἀνδρέου Κορομηλᾶ (ὁδὸς Ἐρμού-Πλατεία Συντάγματος, ἀρ. 1), 1863. Ἀπὸ το βιβλίον αὐτὸ οι μαθητὲς αποκτοῦσαν γνώσεις υγιεινῆς με τὴν ἀνάγνωση το κεφαλαίου «Υγιεινὰ Παραγγέλματα», σσ. 60-62.*

²³ Ι. Π. Κοκκώνης, *Διαιτητικά παραγγέλματα...*, ὁ.π., σσ. ζ'-η'.

²⁴ Ι. Π. Κοκκώνης, *Διαιτητικά παραγγέλματα...*, ὁ.π., σ. 1.

Η υγεία θεωρείται το βασικότερο αγαθό της ζωής, από το οποίο προκύπτουν όλα τα άλλα, όπως ο πλούτος, η παιδεία και η αρετή. Εκτός από τις ελάχιστες περιπτώσεις που ευθύνεται η κληρονομικότητα, η υγεία ή η αρρώστια είναι αποτέλεσμα της ανατροφής που λαμβάνουν τα παιδιά από τη νηπιακή ηλικία, της διαίτας που ακολουθείται και της φροντίδας που λαμβάνεται για τη διατήρηση της υγείας. Προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλουν η ανάπτυξη και η προφύλαξη των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων των παιδιών. Για τη διατήρηση της υγείας το σώμα χρειάζεται απλά και υγιεινά φαγητά, ωφέλιμες ασκήσεις, πνευματική ησυχία και ανάπαυση, η οποία καλύπτεται με τον ύπνο²⁵.

Οι αιτίες της ασθένειας έχουν σχέση και με το χαρακτήρα του παιδιού. Έτσι, η αιτιολογία που οδηγεί τα παιδιά σε αρρώστιες είναι ποικίλη: ακατάστατη διαγωγή, οργή, θυμός, εκδικητικές τάσεις του παιδιού, τυχαία φαγητά και ποτά, ύπνος χωρίς τα κατάλληλα κλινοσκεπάσματα, απρόσεκτο τρέξιμο, αμέλεια να προφυλαχθεί όταν έχει ιδρώσει, παραμέληση της σωματικής και οικιακής καθαριότητας και διαμονή σε ανθυγιεινές κατοικίες²⁶.

Η διατροφή, η καθαριότητα, ο ύπνος και η ενδυμασία είναι θέματα, τα οποία στα εγχειρίδια υγιεινής αποτελούν μέρος της ατομικής υγιεινής του μαθητή. Στα *Διαιτητικά Παραγγέλματα* η ενδυμασία αποτελεί αντικείμενο εξέτασης του δευτέρου κεφαλαίου. Κατάλληλα ενδύματα από άποψη υγιεινής θεωρούνται αυτά που δεν προκαλούν σε αυτόν που τα φοράει ούτε πολλή ζέση ούτε πολύ κρύο, αλλά είναι δροσερά. Ως κριτήρια τίθενται η εποχή του έτους, η θερμοκρασία του τόπου και κυρίως η ηλικία και η κατάσταση της υγείας του καθενός. Στις καλές και υγιεινές συνήθειες συμπεριλαμβανόταν και η εξάσκηση του παιδιού στις διακυμάνσεις της θερμοκρασίας, ώστε να αντέχει τις απότομες μεταβολές της. Αντίθετα, επιβλαβής είναι η συνήθεια να φορούν τα παιδιά φανέλες κατάσαρκα²⁷.

Συνιστάται επίσης η αποφυγή των στενών ρούχων, γιατί εμποδίζουν την ελευθερία των κινήσεων των μελών. Για τον ίδιο λόγο εφιστάται η προσοχή των παιδιών στο σχολείο, όπου δεν έπρεπε να κάθονται στο θρανίο συμμαζεμένα και να παρεμποδίζεται, έτσι, η λειτουργία οργάνων, όπως η κοιλιά και το στήθος. Τέτοιου είδους περιορισμοί των κινήσεων, πέρα από τον πόνο, ευθύνονταν και για άλλες ενοχλήσεις, όπως σκοτοδίνες, δύσπνοιες και εμετοί²⁸.

Δροσερό πρέπει να παραμένει και το κεφάλι, το οποίο αρκεί να καλύπτεται μόνο όταν υπάρχει κάποιο νόσημα σε αυτό. Αντίθετα, η κάτω κοιλία πρέπει να διατηρείται θερμή, διότι το κρύωμα σε αυτό το μέρος του σώματος επιφέρει διάρροιες, κωλικόπονους και δυσεντερία. Τα πόδια πρέπει επίσης να είναι θερμά και να αποφεύγονται τα στενά και μυτερά υποδήματα, που

²⁵ Ο.π., σσ. 2-3.

²⁶ Ο.π., σ. 3-4.

²⁷ Ο.π., σσ. 4-5.

²⁸ Ο.π., σ. 6.

βλάπτουν την ευκαμψία στις αρθρώσεις των δακτύλων και προκαλούν κάλους. Η τελευταία συμβουλή αφορά στην αποφυγή των ενδυμάτων ή σκεπασμάτων, που έχουν χρησιμοποιηθεί από αρρώστους, λόγω της μεταδοτικότητας πολλών ασθενειών²⁹.

Στο τρίτο κεφάλαιο, *Περὶ καθαριότητος περὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ἐνδυμασίαν, καὶ περὶ τῶν πρὸς συντήρησιν αὐτῆς μέσων*, ο συγγραφέας εξηγεί ότι η έλλειψη καθαριότητας οδηγεί όχι μόνο στην περιφρόνηση από τους άλλους, αλλά και σε πολλές κολλητικές ασθένειες, όπως ψώρα και λέπρα. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί δύο ιστορίες, όπου περιγράφονται τα παθήματα του Γεωργίου και του Γιαννάκη, επειδή παραμελούσαν την καθαριότητα. Η αποφυγή της ρυπαρότητας συντελείται με τα λουτρά, τα οποία πρέπει να γίνονται σύμφωνα με ορισμένους κανόνες. Στη συνέχεια εφιστά την προσοχή των νέων στην κολύμβηση και στους κανόνες που πρέπει να τηρούν για την αποτροπή ατυχημάτων. Τέλος, όσα συνιστώνται για την καθαριότητα έχουν γενική χρήση, εκτός από το σώμα και τα ενδύματα, και στα έπιπλα, τα κρεβάτια, τους κοιτώνες, τους θαλάμους, τις αίθουσες και σε όλο το σπίτι.

Ένα άλλο θέμα της ατομικής υγιεινής του μαθητή είναι η διατροφή, για την οποία γίνεται λόγος στο τέταρτο κεφάλαιο, *Περὶ τῶν συντεινόντων εἰς τροφήν καὶ διατήρησιν τοῦ σώματος*. Η διατροφή είναι απαραίτητη για τη συντήρηση, αλλά και για την ανάπτυξη του οργανισμού. Εκτός από την τροφή και τα ποτά, στα μέσα που συμβάλλουν στη διατήρηση της ζωής συμπεριλαμβάνεται ο αέρας, ο οποίος «ἀνακαινίζει καὶ ζωογονεῖ τὸ αἷμα, τὸ ὁποῖον οὕτως ἀνακαινισμένον κυκλοφορεῖ εἰς τὸ σῶμα, καὶ τρέφει ὅλα τὰ μέλη αὐτοῦ»³⁰. Γι' αυτό συνιστάται ο τακτικός αερισμός της οικίας και του σχολείου, προκειμένου να ανανεώνεται συνεχώς ο αέρας. Γενικά για τα φαγητά πρέπει να τηρείται το παράγγελμα «πάντων μέτρον ἄριστον» και να αποφεύγεται η ασωτία και η λαιμαργία, που βλάπτουν την υγεία. Σχετικά με τα ποτά, επισημαίνεται η αξία του καθαρού νερού για την υγεία και ταυτόχρονα περιγράφονται με λεπτομέρειες οι βλάβες που προκαλεί η πολυποσία.

Σημαντικό μέρος της υγιεινής είναι και οι σωματικές ασκήσεις, στις οποίες αφιερώνεται το πέμπτο κεφάλαιο, *Περὶ ἀσκήσεων, ἢ περὶ κινήσεως καὶ ἀναπαύσεως*. Η επίδραση των σωματικών κινήσεων αφορά στο σύνολο του οργανισμού και σημειώνεται κατ' εξοχήν η συμβολή τους στην υγεία, στη μακροβιότητα, στην προφύλαξη από πολλές ασθένειες, στην ευδιαθεσία και στη γαλήνη της ψυχής. Ιδιαίτερος ευεργετική είναι η κίνηση για τα παιδιά, τα οποία δεν μπορούν να έχουν καλή υγεία, όταν διάγουν καθιστική ζωή.

Αναγκαίος για τη διατήρηση της υγείας είναι και ο ύπνος. Τα παιδιά κατατάσσονται στην ίδια κατηγορία με τους γέροντες και ορίζεται ως μέγιστο όριο ύπνου έξι ή επτά ώρες, καθώς η μεγαλύτερη διάρκεια θεωρείται κακή έξη.

²⁹ Ο.π., σ. 7.

³⁰ Ο.π., σ. 22.

Επίσης, η πρωινή έγερση πριν από την ανατολή του ήλιου συντείνει στην ευρωστία, στην υγεία και στη μακροβιότητα. Το δωμάτιο του ύπνου πρέπει να αερίζεται επαρκώς και αυτό εξασφαλίζεται με το άνοιγμα των παραθύρων κατά τη διάρκεια της ημέρας. Για την κατάκλιση των παιδιών καταλληλότερα θεωρούνται τα στρώματα «τα ἐκ τριχὸς τῶν αἰγῶν ἢ τὰ ἐξ ἀχύρων γεμισμένα, τὰ ὅποια συχνάκις πρέπει νὰ ἀνακαινίζονται. Τὰ δὲ ἐκ πτίλων [πουπουλένια] στρώματα εἶναι ὀλεθριώτερα εἰς τὰ παιδιά, ἢ εἰς τοὺς ἐνήλικας»³¹. Κατακριτέα και ενάντια στους κανόνες της υγιεινής θεωρείται η συνήθεια να κοιμούνται τα παιδιά με ηλικιωμένους ή στο ίδιο δωμάτιο με πολλούς άλλους. Για προληπτικούς λόγους, τέλος, όταν κάποιος έχει νοσήσει από μεταδοτική ασθένεια, το άχυρο ή τα πούπουλα πρέπει να καίγονται ή να θάβονται στη γη και τα υπόλοιπα να πλένονται και να καθαρίζονται με επιμέλεια.

Άλλα θέματα υγιεινής που θίγονται στα *Διαιτητικά Παραγγέλματα* και αφορούν στους γονείς και τα παιδιά είναι: οι προϋποθέσεις της υγιεινής κατοικίας, οι κανόνες που πρέπει να εφαρμόζουν τα παιδιά όταν είναι ζεστά ή ιδρωμένα, η υγιεινή των αισθήσεων και των δοντιών, τα δυσάρεστα επακόλουθα του καπνίσματος, τα μέσα απόκτησης τέλειου σώματος, η διαίτα και η συμπεριφορά που πρέπει να έχει ο ασθενής.

Ο συγγραφέας εφιστά την προσοχή στους κομπογιαννίτες, τους οποίους χαρακτηρίζει αγύρτες, αμαθείς και απαίδευτους, επικίνδυνους για τη ζωή των πασχόντων. Γι' αυτό και η κυβέρνηση δεν τους αναγνώριζε και τους καταδίωκε. Επιπλέον, οι προγνώσεις τους δεν ήταν επιστημονικές, ενώ οι θεραπείες τους ήταν προσωρινές. Επομένως, «ὅστις θέλει νὰ θεραπευθῆ, πρέπει νὰ ζητήσῃ βοήθειαν ἀπὸ ἔμπειρον καὶ ἐπιστήμονα ἰατρόν, ὁ ὅποιος ἐδιδάχθη νὰ γνωρίζῃ καὶ τὴν ἀσθένειαν καὶ τὸ ἰατρικόν αὐτῆς»³². Επιδιώκεται, με άλλα λόγια, η καταστολή των δεισιδαιμονιών και των προλήψεων, οι οποίες είναι επικίνδυνες για τη ζωή των παιδιών, εν αντιθέσει με το ασφαλές μέσο καταφυγής, δηλαδή τον επιστήμονα ιατρό.

Ιδιαίτερα χρήσιμο για τους δασκάλους ήταν το τελευταίο κεφάλαιο, *Ὅποια βοήθεια δύναται τις νὰ δώσῃ ἐκ τοῦ προχείρου εἰς αἰφνιδίως προερχομένας θανατηφόρους προσβολὰς*, όπου γίνεται σύντομη αναφορά στα μέσα προφύλαξης και τις πρώτες βοήθειες που θα δοθούν σε έκτακτες περιστάσεις. Ειδικότερα, περιγράφονται οι αιτίες, ο τρόπος προφύλαξης και η πρόχειρη βοήθεια που απαιτείται σε αιφνίδια ατυχήματα, όπως ο πνιγμός, η ασφυξία, η λιποθυμία και η δηλητηρίαση.

Ο ιατρός και τακτικός καθηγητής Γεώργιος Μακκάς από το 1875 επεσήμαινε ότι ένα από τα μέσα που συντελούσε στην υγεία, ευεξία και μακροβιότητα του ανθρώπου ήταν και η ορθή εκπαίδευση. Ως τέτοια εννοούνταν η φροντίδα για την ισόρροπη σωματική και πνευματική μόρφωση. Παραδέχεται

³¹ Ο.π., σ. 56.

³² Ο.π., σ. 92.

όμως ότι, παρά το γεγονός ότι αυτό ήταν γνωστό σε όλους, στην πράξη δεν εφαρμοζόταν. Σχετικά με τη γυμναστική, σημειώνεται η έλλειψη γυμναστών, γυμναστηρίων και της σχετικής νομοθεσίας. Αλλά και σε θεωρητικό επίπεδο, οι μαθητές διδάσκονταν διάφορα μαθήματα χρήσιμα, όχι όμως και το μάθημα της υγιεινής³³.

Τα ζητήματα που θέτει ο Μακκάς αποτελούν την αφετηρία συγκρότησης της πορείας της σχολικής υγιεινής και θα τεθούν πιο επιτακτικά στο μέλλον. Ιδιαίτερη αξία έχουν τα ερωτήματα για τη συγγραφή κατάλληλου βιβλίου υγιεινής: «ἢ δὲν εἶναι ἄξιον καὶ τινος τῶν γενναίων ἀγωνοθετῶν, οἵτινες οὕτω πλουσίως μεριμνῶσιν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ ἡμέτερον ἔθνος διαδόσεως τῆς ποιήσεως καὶ τῶν γραμμάτων, νὰ κυρήξῃ ἀγῶνά τινά καὶ ὑπὲρ τοῦ ὑγιεινοτέρου τρόπου ἀγωγῆς τῶν παιδῶν παρ' ἡμῖν καὶ τῆς ὑγιεινοτέρας παιδεύσεως τοῦ λαοῦ ὅλου διὰ συγγραφῆς καταλλήλων βιβλίων πρὸς διδασκαλίαν καὶ χρῆσιν αὐτοῦ; Ἐπαίνων πολλῶν ἄξιοι ἔσονται καθ' ἡμᾶς καὶ ὅσοι ἐκ τῶν ἐν ὥραις σχολῆς συγγραφόντων ἢ μεταφραζόντων βιβλία ἤθελον κρίνει καλόν, καταλληλοτέραν ποιούμενοι ἐκλογήν, νὰ τρέψωσιν τὴν ἑαυτῶν προσοχὴν ἐπὶ τὸν κλάδον τοῦτον τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, αἵτινες συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν ἐν τῷ βίῳ ἀσφαλέστερον πολλῶν ἄλλων»³⁴.

Σημαντική καινοτομία, σύμφωνα με τα νομοσχέδια του 1878, αποτελεί η καθιέρωση του μαθήματος της στοιχειώδους ανθρωπολογίας στο δημοτικό σχολείο³⁵, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, αφού στην πράξη το πρόγραμμα του 1878 δεν εφαρμόστηκε³⁶. Την ίδια χρονιά επίσης κυκλοφόρησε από τον καθηγητή Δ. Κυριακόπουλο το πρώτο εγχειρίδιο ανθρωπολογίας για χρήση των δημοτικών σχολείων με έγκριση του Γενικού Διευθυντηρίου των Δημοτικών Σχολείων³⁷. Το 1891 επίσης δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Π. Παυλάτου με τίτλο

³³ Τα ερωτήματα του ιατροῦ εἶναι ρητορικά: «ἀλλὰ καὶ ὑγιεινὴ τέχνη δὲν εἶναι παντὶ ἀνθρώπῳ ἀναγκαῖα; δὲν ἔπρεπε καὶ αὕτη νὰ κριθῆ φροντίδος ἄξια καὶ διδασκαλίας ἐν τοῖς ἡμετέροις σχολείοις;». (Βλ. Γεώργιος Μακκάς, *Λόγος περὶ εὐεξίας καὶ μακροβιότητος. Ἀναγνωσθεὶς τῇ 21ῃ Ὀκτωβρίου 1874 ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περρῆ, ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 72).

³⁴ Ο.π., σ. 74.

³⁵ Βλ. Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ὁ.π., τόμος Α', σ. 35. Τελικά, ἡ ὕλη τῆς ανθρωπολογίας περιλαμβάνονταν στο μάθημα τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας μαζί με τὴ Ζωολογία, τὴν οὐρολογία καὶ τὴ βοτανική με πρακτικὲς οδηγίες γεωργίας καὶ δενδροκομίας. (Βενθύλος, ὁ.π., σ. 89).

³⁶ Σ. Ν. Παπαδημητρίου, *Ἱστορία τοῦ Δημοτικοῦ μας Σχολείου, Μέρος Α' (1834-1895)*, Ἀθήνα 1950, σσ. 27-28.

³⁷ Δ. Η. Κυριακόπουλος, *Στοιχειώδης Ἀνθρωπολογία καὶ Ὑγιεινὴ μετὰ εἰκόνων πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων. Συστάσει τοῦ Γεν. Διευθυντηρίου τῶν Δημοτ. Σχολείων*, Τυπογραφεῖον ὁ Παλαμῆδης, ἐν Ἀθήναις 1878. Στο οπισθόφυλλο τοῦ ἔργου, με ἡμερομηνία 14 Νοεμβρίου 1878, ὑπάρχει ἡ ἐγκριση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντηρίου τῶν Δημοτικῶν Σχολείων, Δ. Πετρίδης, ὁ ὁποῖος ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς νομαρχιακοὺς δασκάλους γράφει: «Ὁ καθγ. κ. Δ. Η. Κυριακόπουλος ἐφιλοπόνησεν εὐμεθόδως στοιχειώδη σωματολογία καὶ ὑγιεινήν μετ' εἰκόνων, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ἀναγνωστικὸν βιβλίον ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις. Ἐγκλείοντες ὧδε ἀνὰ ἓν ἀντίτυπον συνιστῶμεν αὐτὸ ὑμῖν τε καὶ ἐν τοῖς ἐν τῇ δικαιοδοσίᾳ ὑμῶν

Περιγραφή τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μεθ' ὑγιεινῶν παραγγελμάτων³⁸. Ουσιαστικά πρόκειται για εγχειρίδιο ανθρωπολογίας, που είχε στοιχεία υγιεινής, και απευθυνόταν στους μαθητές των δημοτικών σχολείων και των δύο φύλων.

Κανονικά, βέβαια, την περίοδο που εφαρμοζόταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, οι μαθητές των δημοτικών σχολείων έπρεπε να διδάσκονται Ανάγνωση, Γραφή, Γραμματική, Αριθμητική και Χριστιανική διδασκαλία. Ο Οδηγός επίσης επηρεασμένος από τα γαλλικά πρότυπα, προέβλεπε και τη διδασκαλία της γραμμικής Ιχνογραφίας και της Μουσικής. Ωστόσο, τα συμπληρωματικά αυτά μαθήματα δε διδάχθηκαν, όπως συνέβη και με τα προαιρετικά μαθήματα της Ιστορίας, της Γεωγραφίας και τα βασικότερα των φυσικών επιστημών, που όριζε το διάταγμα για τα δημοτικά σχολεία του 1834³⁹. Από τη στιγμή που δεν υπήρχε αναλυτικό πρόγραμμα της διδασκτέας ύλης των μαθημάτων, θεωρούνταν ευτυχής συγκυρία η διδασκαλία και των βασικών μαθημάτων. Δεν μπορεί, επομένως, να γίνει λόγος για αυτοτελή διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής στα δημοτικά σχολεία του 19^{ου} αιώνα, από τη στιγμή που διδάσκονταν μόνο τα βασικά μαθήματα της ανάγνωσης και της γραφής.

Από το 1880 και μετά, με την επικράτηση της συνδιδασκτικής μεθόδου, η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν με βάση τις οδηγίες που πρότεινε ο Δ. Πετρίδης στο έργο του *Στοιχειώδεις πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ διδασκαλίας μαθημάτων ἐν τοῖς Δημοτικοῖς Σχολείοις*. Οι οδηγίες του Πετρίδη, οι οποίες είχαν την έγκριση και του Υπουργείου⁴⁰, ουσιαστικά αποτελούν το πρώτο επίσημο πρόγραμμα μαθημάτων του δημοτικού σχολείου, όπου ορίζεται τι πρέπει να διδάσκεται: *Ιερά μαθήματα, Ελληνικά, Αριθμητική και στοιχειώδης Γεωμετρία, Ιχνογραφία, Στοιχειώδης Φυσική Ιστορία, Γεωγραφία, Ελληνική Ιστορία, Φωνητική Μουσική και Γυμναστική*⁴¹.

δημοδιδασκάλοις ὡς χρήσιμον πρὸς διδασκαλίαν τῶν στοιχειωδῶν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος γνώσεων».

³⁸ Βλ. Π. Παυλάτος, *Περιγραφή τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μεθ' ὑγιεινῶν παραγγελμάτων. Πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Παρά τῷ Ἐκδότη Γεωργίῳ Δ. Φέξη, ἐν Ἀθήναις 1891. [Το βιβλίο βρέθηκε στη Βιβλιοθήκη του ΚΕΝΕΚ, που βρίσκεται στη Σχολή Μωραΐτη, και ήταν ελλιπές (48 σ.)].

³⁹ «Διευκολύνθη μόνον ἡ διδασκαλία ἐνίων τούτων, ὡς τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας τῆς ἱερᾶς Ἱστορίας, τῆς Γεωγραφίας κλπ., κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ συστήματος». (Βλ. Χρ. Π. Οικονόμου, «Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν ἐν Ἑλλάδι, (1830-1930)», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, ἔτος Α', Ἀθῆναι 1932, σσ. 94-95).

⁴⁰ Οι οδηγίες εγκρίθηκαν από τον Υπουργό Παιδείας Ν. Παπαμιχαλόπουλο στις 28 Φεβρουαρίου του 1881. (Βλ. Αποστόλης Ανδρέου, Χρήστος Τζήκας (κείμενα-επιμέλεια), *Προγράμματα Δημοτικού Σχολείου. Αναλυτικά και ωρολόγια. Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία για τα προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (πρώτη καταγραφή)*, Τεκμηρίωση II, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 75).

⁴¹ Δ. Γ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ διδασκαλίας μαθημάτων ἐν τοῖς Δημοτικοῖς Σχολείοις*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 35.

Από τη μελέτη της νομοθεσίας σχετικά με τα μαθήματα που έπρεπε να διδάσκονται οι μαθητές⁴², πουθενά δεν προβλεπόταν η διδασκαλία της υγιεινής ως ξεχωριστό μάθημα. Υπήρχαν, ωστόσο, διάσπαρτες γνώσεις υγιεινής σε διάφορα βιβλία, όπως τα αναγνωστικά, τα οποία ανταποκρίνονταν στο πνεύμα κάθε εποχής και τους στόχους που ήθελαν να εξυπηρετήσουν. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1834-1880 ήταν περιορισμένος ο αριθμός των κειμένων που αναφέρονταν γενικότερα στην υγεία, αλλά και ειδικότερα σε συμβουλές υγιεινής. Αλλά και όταν υπήρχαν, ο βασικός σκοπός ήταν όχι τόσο η μετάδοση γνώσης όσο η προβολή υγιεινών παραγγελμάτων που η ανυπακοή τους επιφέρει την τιμωρία⁴³. Σύμφωνα με τους επιστήμονες της εποχής, η γνώση και η εφαρμογή των παραγγελμάτων της υγιεινής σημαίνει ακμαία υγεία, υγιές σώμα, υγιή νου, και επομένως ευτυχία και μακροβιότητα⁴⁴.

Η υγεινολογική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, όμως, ήταν δυσεφάρμοστη από τη στιγμή που οι δάσκαλοι δεν είχαν τη σχετική εκπαίδευση, ενώ τα σχολεία, στα οποία τα παιδιά περνούσαν πάνω από τη μισή μέρα τους, δεν ανταποκρίνονταν ούτε στους στοιχειώδεις όρους υγιεινής. Σε κάθε περίπτωση, εκτός από τα πρότυπα που οι μαθητές είχαν από το οικογενειακό τους περιβάλλον, ο δάσκαλος αποτελούσε το ζωντανό παράδειγμα και επηρέαζε καθοριστικά τη συμπεριφορά τους. Υπήρχαν, λοιπόν, και δάσκαλοι ευαισθητοποιημένοι, οι οποίοι δεν περιορίζονταν στη διδασκαλία των βασικών μαθημάτων και έκαναν προσπάθειες να συνηθίσουν τους μαθητές να εφαρμόζουν τους βασικούς κανόνες καθαριότητας. Για την επίτευξη του στόχου τους μάλιστα πολλές φορές απειλούσαν τους ρυπαρούς μαθητές με αποπομπή από το σχολείο. Με αυτό τον τρόπο επιδρούσαν και στις οικογένειες για την απόκτηση της συνήθειας της καθαριότητας⁴⁵.

Μετά το 1880 πάντως διαπιστώνεται πλήθος εκλαϊκευτικών και επιστημονικών δημοσιεύσεων σχετικά με την υγιεινή, ενώ τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου περιείχαν αρκετά κείμενα με ποικίλα θέματα για την υγεία⁴⁶. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι τη δεκαετία του 1880 τα διδακτικά βιβλία που κυκλοφορούσαν στα δημοτικά σχολεία ήταν κυρίως προσευχές,

⁴² Συνοπτικό πίνακα των μαθημάτων που διδάσκονταν στο δημοτικό σχολείο του 19^{ου} αιώνα βλ. στο: Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ό.π., σ. 199.

⁴³ Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σσ.232-237.

⁴⁴ Δημήτριος Τσιαχτσίζης, *Έγχειρίδιον Υγιεινής...*, ό.π., σ. α'.

⁴⁵ Γεώργιος Παπασωτηρίου, *Μελέτη περί Δημοτικής Έκπαιδύσεως...*, ό.π., σσ. 20-21. Για τον τρόπο που ο δάσκαλος θα μπορούσε να αναλάβει το ρόλο του υγεινολόγου στα χωριά βλ. στο ίδιο, σσ. 36-51.

⁴⁶ Βλ. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία...*, ό.π., σσ. 237-252. Βλ. ενδεικτικά και Κ. Γεωργαλάς, Ι. Πολύβιος, *Σειρά αναγνωσμάτων έτους σχολικού Α', Β', Γ', Δ' και Ε', μετά προλεγομένων και διδακτικῶν ὁδηγιῶν πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν καὶ ἀστικῶν σχολῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Εκδόται Ἀδελφοὶ Κ. Σφύρα, Κωνσταντινούπολη 1889.

κατηχήσεις και χρησιμοθηείς και δεν είχαν την κρατική έγκριση. Η κατάσταση αυτή άλλαξε μετά την ψήφιση του νόμου ΑΜΒ' τον Ιούνιο του 1882⁴⁷.

Στις 13.2.1880, κατατέθηκαν στη Βουλή τα νομοσχέδια του Α. Αυγερινού, σύμφωνα με τα οποία στο πρόγραμμα μαθημάτων του πλήρους δημοτικού σχολείου προβλεπόταν η «διδασκαλία στοιχείων Γεωμετρίας, Χημείας, Φυσικής Ιστορίας (με εφαρμογές στη γεωργία, υγιεινή, βιομηχανία και κτηνοτροφία)», ενώ στο κοινό δημοτικό σχολείο προβλεπόταν η διδασκαλία της Στοιχειώδους Ανθρωπολογίας. Ωστόσο, τα νομοσχέδια αυτά λόγω κυβερνητικών μεταβολών ούτε καν συζητήθηκαν στη Βουλή⁴⁸. Έτσι, η πρώτη έμμεση αναφορά για την υγιεινή στα διδασκόμενα μαθήματα καθυστέρησε περίπου 15 χρόνια, μέχρι την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ' το 1895, όπου επαναλαμβάνεται η ίδια ακριβώς διάταξη (άρθρο 10).

Η Υγιεινή αναγραφόταν επίσης στο αναλυτικό πρόγραμμα της «Επιστημονικής Εταιρείας» που ιδρύθηκε το 1888 στην Αθήνα. Έχοντας ως βάση τις φυσικές επιστήμες, ήταν περισσότερο εφαρμογή των γνώσεων της χημείας και της φυσικής. Συνάμα όμως μπορούσε να αποτελέσει την αφορμή για την εξήγηση ιστορικών και γεωγραφικών γεγονότων από τη σκοπιά της υγιεινής, όπως για παράδειγμα η ερμηνεία των λοιμών σε διάφορες ιστορικές περιόδους. Ακόμη, η απόκτηση γνώσεων ανθρωπολογίας από το μαθητή σήμαινε παράλληλα και διδασκαλία του τρόπου προφύλαξης της ατομικής υγείας⁴⁹. Στο μοναδικό σχολείο στο οποίο διδάσκονταν αρχές υγιεινής, χωρίς βιβλία και πρόγραμμα, ήταν το «Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασιών του λαού», που ιδρύθηκε το 1889, από την Κ. Παρρέν και από γυναίκες της *Εφημερίδος των Κυριών*⁵⁰.

Το 1894 καθιερώθηκε για πρώτη φορά αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων για τα δημοτικά σχολεία. Η κατάσταση που επικρατούσε μέχρι την εποχή εκείνη περιγράφεται με ακρίβεια από τον Χαρίσιο Παπαμάρκου⁵¹: «έκαστος διδάσκαλος έδιδασκεν ό,τι ήθελεν, όσον ήθελεν και όταν ήθελεν· ήρχιζεν την διδασκαλίαν τών μαθημάτων από όπου ήθελεν, έπροχώρει όπως ήθελε και έτελείονεν όπου ήθελεν· τὸ δ' αποτέλεσμα υπήρξεν ή άστοχος και άλυσιτελής και έτερόμορφος στοιχειώδης εκπαίδευσις του έλληνικού λαού επί χρόνους μακροτάτους».

Την ίδια εποχή επίσης κυκλοφορούσαν και άλλα εγχειρίδια για τη διδασκαλία της υγιεινής: του Γ. Μανούσου, *Παιδαγωγική Διαιτητική*, Αθήνα 1884,

⁴⁷ Βλ. Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ό.π., υποσ. 18, σ. 208.

⁴⁸ Απ. Ανδρέου, «Σχέδια νόμου για την Εκπαίδευση 1870-1880», *Θέσεις*, τ. 28, σσ. 125-126 και 131.

⁴⁹ Γ. Βλάμος, *Η Υγιεινή του Σχολείου...*, ό.π., σ. 459.

⁵⁰ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών...*, ό.π., σ. 218. Η ιδέα της ίδρυσης «Κυριακών σχολείων», που θα πήγαιναν τα παιδιά που εργάζονταν, επειδή μόνο τότε είχαν ελεύθερο χρόνο, ανήκε στον Robert Raikes και την εφάρμοσε το 1780 στην Αγγλία. (Βλ. Frederick Eby, *The development of modern education*, Prentice-Hall, Inc, Englewood Cliffs, N.J., 1952, σσ. 374-375).

⁵¹ Χαρίσιος Παπαμάρκου, *Ανάλυσις του Νομοσχεδίου του Κου Δ. Πετρίδου περι της Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, εκ του Τυπογραφείου της Έστίας, εν Αθήναις 1895, σ. 108.

του Γ. Καραπαναγιώτου, *Γνώσεις πρακτικῆς ὑγιεινῆς εἰς χρῆσιν τῶν γυμνασίων καὶ παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1889 και του ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον πρακτικῆς ὑγιεινῆς πρὸς χρῆσιν τῶν διδασκαλείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Αθήνα 1894, του Θ. Χ. Φλωρά, *Βιβλίον τῆς Ὑγείας*, Αθήνα 1890 και του Π. Β. Περίδου, *Ἐγχειρίδιον στοιχειώδους ὑγιεινῆς*. Ὅπως ὅμως διαπιστώνουμε και ἀπὸ τους τίτλους, πρόκειται για εγχειρίδια κατάλληλα μάλλον για μεγαλύτερους μαθητές, παρὰ για τους μαθητές των δημοτικῶν σχολείων.

Το 1902 το Ὑπουργεῖο Παιδείας ἐνέκρινε κατάλογο βιβλίων για τις σχολικὲς βιβλιοθήκες, που εἶχε συντάξει ο *Σύλλογος πρὸς διάδοσιν των ωφελίμων βιβλίων*. Ο κατάλογος περιελάμβανε συνολικά 454 βιβλία, μεταξύ των οποίων και 10 βιβλία *Ὑγιεινῆς*. Η βιβλιοθήκη ἦταν για χρῆση των μαθητῶν και των υπόλοιπων μελῶν της οικογένειας, ἀλλὰ και για ὅποιον πολίτη ἐπιθυμοῦσε να διαβάσει βιβλία σχετικά με το ἐπάγγελμά του. Ο κατάλογος ἴσχυε μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1904 και οι δάσκαλοι εἶχαν ἐπιφορτιστεῖ με την ἀρμοδιότητα του ἐμπλουτισμοῦ της σχολικῆς βιβλιοθήκης με ὅσο το δυνατόν περισσότερα ἀπὸ τα προτεινόμενα βιβλία⁵².

Για τη διδασκαλία της στοιχειώδους ὑγιεινῆς ἐπίσης προτείνονταν σειρά βιβλίων που εἶχε ἐκδώσει στην Αθήνα ο ΣΩΒ: «*Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του*», «*Νοσήματα καὶ μικρόβια*», «*Αἱ πρῶται βοήθειαι*», «*Ἥλιος, ζῶη καὶ κίνησις*», «*Τὸ γάλα*», «*Ὁ καθαρὸς ἀήρ*», «*Ἡ Ὅρασις*», «*Ἡ γυμναστικὴ*», «*Ἡ φυματίωσις*», «*Τὰ λουτρά*»⁵³. Μέσα ἀπὸ αὐτὰ τα φθηνὰ και εὐληπτα βιβλία του Συλλόγου γινόταν προσπάθεια ἐκλαϊκευσης των διδαγμάτων της ὑγιεινῆς και της ιατρικῆς, ὅπως συνέβαινε και στην Εσπερία. Σε πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐπίσης υπῆρχαν πολλὰ στοιχεῖα σχολικῆς ὑγιεινῆς, χρῆσιμα για τους γονεῖς και τους δασκάλους. Αναφερόμαστε σε μία ἐποχὴ, που πολλές φορές οι ἐνέργειες των ἰατρῶν για θεραπεία των ἀσθενῶν ἀποτύγχαναν, ἐξαιτίας της ἀμάθειας και της ἀγνοίας ἀπὸ μεγάλο μέρος του λαοῦ των βασικῶν ὄρων της ὑγιεινῆς. Η γνώση και η ἐφαρμογὴ των πορισμάτων της ὑγιεινῆς, ἐπομένως, θα μπορούσε να συμβάλει στην ἀποφυγὴ πολλῶν ἀσθενειῶν και ἐπιδημιῶν.

Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αἰῶνα ἀρχισαν να πυκνῶνουν οι προτάσεις ἀπὸ ἰατροὺς και παιδαγωγούς για τη σπουδαιότητα της διδασκαλίας της σχολικῆς ὑγιεινῆς στην πρόληψη των σχολικῶν νοσημάτων. Η ἀνάγκη διδασκαλίας της ὑγιεινῆς στα σχολεῖα ἐπισημάνθηκε στο Ε' Πανελλήνιο Ἰατρικὸ Συνέδριο (1906), το οποίο διατύπωσε σχετικὴ εὐχή πρὸς την κυβέρνηση, ἐνῶ πολὺ σημαντικὲς ἦταν οι ἀπόψεις που εἶχε διατυπώσει για το ζήτημα αὐτὸ ο Κ. Σάββας στα πλαίσια του πρώτου πανελληνίου εκπαιδευτικοῦ συνεδρίου το 1904. Για την ἐπίτευξη του στόχου πολὺ σημαντικὸς ἦταν ο ρόλος που ἀποδιδόταν στο δάσκαλο, ο οποίος εἶχε τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως ἀπόστολος ὑγιεινῆς

⁵² Γεώργιος Δροσίνης, «Τὰ βιβλία τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Ε', ἀριθ. 18, 15 Σεπτεμβρίου 1902, σσ. 205-206.

⁵³ Ἀριστοτέλης Σ. Μαλιτῆς, Σταῦρος Ι. Καραῖας, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ...*, ὁ.π., ὑποσημείωση 1, σ. 140.

στο σχολείο, την οικογένεια και την κοινωνία. Ήταν, επομένως, ο βασικός βοηθός των ιατρών στη διάδοση των αρχών της υγιεινής και, ανάλογα με την κατάρτισή του σε αυτό το θέμα, μπορούσε να βοηθήσει τους μαθητές του, αλλά και γενικότερα το λαό⁵⁴.

Το σχολείο δικαιολογημένα θεωρούνταν βασικό μέσο μετάδοσης των αρχών της υγιεινής, καθώς η κατοχή τέτοιων γνώσεων από τους μαθητές σήμαινε ταυτόχρονα τη διάδοση βασικών κανόνων υγιεινής στην οικογένεια και κατ' επέκταση σε ευρύτερα στρώματα. Η υγεινολογική διαπαιδαγώγηση των μαθητών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή οποιουδήποτε νόμου του κράτους. Η απόκτηση υγιεινής συμπεριφοράς σήμαινε και βελτίωση των συνηθειών ατομικής υγιεινής και επίτευξη του υψηλότερου δυνατού επιπέδου υγείας στα όρια της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος⁵⁵.

Ο δάσκαλος, προπαντός στα χωριά, αποτελούσε το βασικό πρόσωπο για τον εθισμό των μαθητών στην καθαριότητα, την καταπολέμηση των προλήψεων σχετικά με αυτή και γενικά την απόκτηση υγιεινών συνηθειών. Σύμφωνα με τον Βασίλειο Λυμπέρη, Διευθυντή Δημοτικού Σχολείου αρρένων, το πρώτο μέσο που όφειλε να χρησιμοποιήσει ο δάσκαλος για την επίτευξη του στόχου του ήταν η φροντίδα για τη δική του σωματική καθαριότητα και εξωτερική εμφάνιση, η οποία έπρεπε να είναι υποδειγματική, ώστε να αποτελεί πρότυπο για τους μαθητές. Επιπλέον, έπρεπε να υποχρεώνει τους μαθητές να φροντίζουν για την ατομική τους υγιεινή και ιδιαίτερα να κόβουν τα μαλλιά τους σύρριζα. Ο έλεγχος της καθαριότητας έπρεπε να διενεργείται τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα για τις πιο μικρές τάξεις και λιγότερο για τις μεγαλύτερες, ώσπου να εθισθούν σε αυτή όλοι οι μαθητές. Η μέριμνα για την υγιεινή των παιδιών, μολονότι ανήκε στην οικογένεια, δεν έπρεπε να παραμελείται από το δάσκαλο. Συμπληρωματικό μέσο που συντελεί στην καθαριότητα των μαθητών αποτελεί η υποδειγματική καθαριότητα του διδασκαστή, για την οποία θα φροντίζει ο επιστάτης. Στην ανάγκη, όμως, θα καθαρίζουν και οι μαθητές, αρκεί να τηρούν τους απαραίτητους όρους υγιεινής. Επίσης, τα τετράδια πρέπει να διατηρούνται καθαρά και να απαγορεύεται η απεικόνιση διαφόρων προσώπων πάνω σε αυτά ή η χρήση μόνο ενός φύλλου από τα βιβλία που αντιστοιχεί στο μάθημα της ημέρας. Ο έλεγχος από το δάσκαλο, τέλος, πρέπει να γίνεται και στα σακίδια των μαθητών, επειδή σε αυτά ξεχνούσαν τα φαγητά τους. Γενικότερα πάντως η επικρατούσα άποψη δεχόταν ότι ο χρόνος που αφιερώνει και η επίβλεψη που ασκεί ο δάσκαλος, ωφελούν όχι μόνο τους μαθητές, αλλά και την πολιτεία⁵⁶.

⁵⁴ Κωνστ. Σάββας, *Έγχειρίδιον Υγιεινής...*, ό.π., σσ. 402-403. Βλ. επίσης, του ιδίου, *Νύξεις τινές πρὸς βελτίωσιν τῆς Σχολικῆς Υγιεινῆς...*, ό.π., σσ. 15-19.

⁵⁵ Αθηνᾶ Μπάζα-Νεστορίδου, *Υγεινολογικὴ διαπαιδαγώγησις ἀπαραίτητος εἰς τὴν ἀγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, Αθήνα 1966, σ. 3.

⁵⁶ Βασίλειος Ν. Λυμπέρης, «Καθαριότης, οὐσία αὐτῆς μέσα δι' ὧν ἐμβάλλεται τοῖς μαθηταῖς», *Δημ. Ἐκπαιδευσις*, ἔτος Δ', ἀριθ. 28, 10 Ἰουνίου 1905, σσ. 441-444. Η απόκτηση καλών και κακῶν συνηθειῶν ἀπὸ τὴ νεανικὴ ἡλικία θεωροῦνταν ἀξιωματικὴ πρότασις: «τὰ ἐλαττώματα τῶν

Ανάλογα μέτρα προτεινόταν και σε άλλα περιοδικά. Η άσκηση των μαθητών στην καθαριότητα, εκτός του ότι ωφελούσε τη σωματική υγεία, αποτελούσε στοιχείο ψυχικής ευγένειας και πολιτισμού και θα γινόταν συνήθεια για την ενήλικη ζωή. Η αμέλεια που έδειχναν πολλές οικογένειες γι' αυτό το θέμα, επέβαλλε στο σχολείο, και ειδικότερα στο δάσκαλο, να φροντίσει για την καθαριότητα των παιδιών. Το παράδειγμα το έδινε, εφόσον ο ίδιος ήταν «καθαρός εις τὸ σῶμα, μορφὴν, ἀμφίεσιν ἐν γένει, ἥτις ἄς μὴν εἶνε πολυτελής, ἀλλὰ σεμνή, καθαρὰ, ἄνευ κηλίδων, ἄνευ κόνεως». Δεύτερον, ο δάσκαλος έπρεπε να κάνει πολλές διδασκαλίες για την αναγκαιότητα της καθαριότητας, κυρίως με την έναρξη του σχολικού έτους. Άλλο μέτρο αποτελούσε η μέριμνα του δασκάλου για την επιμελή καθαριότητα όλων των μερών του σχολείου. Συντελεστικό μέσο εξάσκησης αποτελούσε και ο έλεγχος, δύο φορές την εβδομάδα, της ατομικής καθαριότητας των μαθητών. Μετά την επιθεώρηση έπρεπε να «ἀποχωρίζει τοὺς ἔχοντας ρυπαρὰν τὴν κόμην καὶ πλήρη ζουφίων καὶ προτρέπει νὰ καθαρίζωσι ταύτην εἰς τὴν οἰκίαν, τοὺς δ' ἔχοντας ρυπαρὰς τὰς χεῖρας ἢ πόδας ἀποστέλλει εἰς τὴν οἰκίαν ὅπως καθαρισθῶσιν». Τέλος, έπρεπε να επιβάλλει στους μαθητές να έχουν όλα τα σχολικά τους είδη, βιβλία και τετράδια, απολύτως καθαρά⁵⁷.

Στις 30 Μαΐου 1907 ο Υπουργός Παιδείας Α. Στεφανόπουλος προκήρυξε διαγωνισμό για τη συγγραφή αναγνωστικών βιβλίων για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων. Ήταν η πρώτη φορά που το κράτος αναλάμβανε την έκδοση αλφαβηταρίων και αναγνωστικών. Οι συγγραφείς έπρεπε να λάβουν υπόψη τους και το πρόγραμμα σχετικά με την ύλη των αναγνωστικών που κυκλοφόρησε την ίδια ημερομηνία. Η σύνταξη του προγράμματος είχε γίνει από την επιτροπή που όριζε το άρθρο 3 του νόμου ΓΣΑ' «περὶ διδακτικῶν βιβλίων»⁵⁸.

πρώτων τῆς ζωῆς ἐτῶν ἐξασκοῦσι μέχρι τῆς μᾶλλον προκεχωρημένης ἡλικίας τὴν σωματικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτῶν ἐπίδρασιν. Τοῦτο αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῶν καλῶν ιδιοτήτων, τὰς ὁποίας ἤθελε τις ἐνωρὶς ἀποκτήσει». (Βλ. Ἐδουάρδος Φεουχτερσλέβεν, (μετάφραση Ἰωάννη Ζωγραφίδου), *Υγιεινὴ τῆς ψυχῆς*, Τύποις Ι. Α. Βρετοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1872, σσ. 144-145).

⁵⁷ Διον. Δρακονταειδής, «Ἄρεται καλλιεργούμεναι ἐν τῷ σχολείῳ», *Τὸ Σχολεῖον καὶ ἡ Οἰκογένεια*, ἔτος Β', ἀριθ. 11, Σεπτέμβριος 1901, σ. 335. Αδιάψευστο τεκμήριο της επιτυχούς αποστολής του δασκάλου και δείγμα τη ποιότητάς του ήταν η καθαριότητα που επικρατούσε στο σπίτι του. Γι' αυτό το λόγο, προτεινόταν ακόμα και η επίσκεψη του επιθεωρητή στο σπίτι του δασκάλου. (Βλ. στο ίδιο περιοδικό, Παρνασός Γιωτόπουλος, «Ἀνάπτυξις Θεμάτων», *ό.π.*, ἀριθ. 4, Φεβρουάριος 1901, σσ. 113-114).

⁵⁸ Ο νόμος ΓΣΑ' «περὶ διδακτικῶν βιβλίων» δημοσιεύτηκε στις 4 Απριλίου 1907 και παρέμενε σε ισχύ, σχεδόν αναλλοίωτος, μέχρι και το 1917. Αναλυτικά για τις προβλέψεις του νόμου, αλλά και κριτική σε αυτόν βλ. Αχιλ. Γ. Καψάλης, Δημ. Φ. Χαραλάμπους, *Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμικὴ Εξέλιξη καὶ Σύγχρονη Προβληματικὴ*, Εκδόσεις Ἐκφραση, Αθήνα 1995, σσ. 45-48. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του νόμου, στην επιτροπή κατάρτισης του προγράμματος συμμετείχε και ένας καθηγητής της Ιατρικῆς Σχολῆς, ἀπὸ ὅσους δίδασκαν υγιεινὴ ἢ φυσιολογία. Το ίδιο επίσης ίσχυε και για την ενδεκαμελή επιτροπή που συγκροτούνταν για την κρίση των υποβαλλόμενων αναγνωστικών των δημοτικών σχολείων (άρθρο 5). (Βλ. «Νόμος ΓΣΑ' (ὑπ' ἀριθ. 3201). Περὶ διδακτικῶν βιβλίων» στο Νικόλαος Μεταξᾶς, *Ἡ παρ' ἡμῖν ἰσχύουσα νομοθεσία...*, *ό.π.*, σσ. 109-117).

Αξιοσημείωτο είναι ότι στα αναγνωστικά όλων των τάξεων έπρεπε να υπάρχει, εκτός των άλλων, και περιεχόμενο σχετικό με την υγιεινή. Ειδικότερα, στην Α' τάξη: το δεύτερο μέρος του βιβλίου θα έπρεπε να περιστρέφεται στην καλλιέργεια αρετών, μεταξύ των οποίων, και η καθαριότητα, Β' τάξη: «υγιεινά παραγγέλματα και διδάγματα», Γ' τάξη: «διδάγματα και παραγγέλματα εκ τής υγιεινής», Δ' τάξη: «αί απαραίτητα εκ τής υγιεινής γνώσεις και ύποθηκαι (περι άερος - περι ύδατος - περι λουτρών θαλασσιών και μη και περι κολυμβήσεως - περι τροφών - περι ένδυμασίας - περι κατοικίας - περι κωνώπων και τής σχέσεως αυτών προς τους έλειογενείς πυρετούς κλπ.), Ε' τάξη: «πρακτικά διδάγματα εκ τής υγιεινής άφορώντα εις την προφύλαξιν τής όράσεως, την περιποίησην του ώτός, περι καθαρού άερος και περι ύπνου» και ΣΤ' τάξη: «ώφέλιμοί τινες γνώσεις εκ τής υγιεινής (ιδία περι μικροβίων και λοιμωδών νόσων-άπαραιτήτως τής φθίσεως - τά κυριώτερα προληπτικά μέτρα κατ' αυτών -άπομόνωσις, άπολύμανσις, έμβολιασμός - περι νοσηλείας και άναρρώσεως - τά περι πρώτων βοηθειών έπι αιφνιδίων παθημάτων-οί έπιβλαβείς συνέπειαι τής χρήσεως οίνοπνευματωδών ποτών και καπνου»⁵⁹.

Παράλληλα με αυτές τις εξελίξεις στην Ελλάδα, την ίδια περίοδο η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε κέντρο εκπαιδευτικής και εκδοτικής δραστηριότητας. Ειδικά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ένα από τα θέματα που απασχόλησαν τον *Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο* ήταν και η υγιεινή των σχολείων. Από το 1900 ιδιαίτερη ενασχόληση με αυτό το ζήτημα είχε το *Βιολογικό τμήμα* του Συλλόγου, το οποίο απέστειλε και δύο υπομνήματα προς το Σύλλογο.

Θέματα σχολικής υγιεινής συζητήθηκαν εκτενώς σε τρεις ειδικές συνεδρίες, που έγιναν στις 27, 28 και 29 Δεκεμβρίου 1907 και έλαβαν τη μορφή τοπικών συνεδρίων, καθώς προσκλήθηκαν και μη μέλη του Συλλόγου. Στις συνεδρίες προήδρευε ο πρόεδρος του Συλλόγου Λ. Γ. Λιμαράκης. Τα συμπεράσματα αυτών των συζητήσεων υποβλήθηκαν στο Πατριαρχείο, ενώ τα πρακτικά των εκπαιδευτικών συνεδριών εκδόθηκαν σε ξεχωριστό τόμο με δαπάνη του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'⁶⁰.

Το θέμα της Υγιεινής των Σχολείων εισηγήθηκε ο ιατρός Θ. Φλωράς. Ο εισηγητής, αφού έκανε μία σύντομη αναδρομή για την υγιεινή των σχολείων,

⁵⁹ «Πρόγραμμα τής ποσότητος και τής οικονομίας τής ύλης τών αναγνωστικών βιβλίων τής δημοτικής έκπαιδεύσεως», *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, τόμος Β', 1907, σσ. 154-160 και «Προκήρυξις διαγωνισμού προς συγγραφήν αναγνωστικών βιβλίων προς χρήσιν τών μαθητών τών δημοτικών σχολείων του κράτους», στο ίδιο, σ. 160.

⁶⁰ Βλ. Ό έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Πρακτικά τών εκπαιδευτ. συνεδριών 1907-1908*, Παράρτημα του ΛΑ' τόμου, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη 1909. Για μια συνοπτική αναφορά στο εκπαιδευτικό συνέδριο της Κωνσταντινούπολης και στα θέματα που συζήτησε βλ. Ιω. Κατσοῦρος, *Έκπαιδευτικόν Συνέδριον συγκροτηθέν έν Κωνσταντινουπόλει (άπό 27^{ης} Δεκεμβρίου 1907-5^{ης} Ιανουαρίου 1908)*, Απόσπασμα εκ του 4^{ου} τόμου του "Παιδαγωγικού Δελτίου", Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, έν Αθήναις 1910.

αναφέρθηκε στα αιτήματα που έπρεπε να εκπληρωθούν, προκειμένου να αποτραπούν οι βλαβερές επιδράσεις του σχολείου στην υγεία των παιδιών. Η κύρια ουσία της εισήγησης αφορούσε στην ιατρική εποπτεία του σχολείου και στον ορισμό συγκεκριμένων καθηκόντων για το σχολικό ιατρό.

Στις επόμενες δύο συνεδρίες συζητήθηκαν και άλλα θέματα σχολικής υγιεινής, μεταξύ των οποίων, η διδασκαλία της υγιεινής στο σχολείο. Στα συμπεράσματα που ψηφίστηκαν μετά τη διεξαγωγή των συζητήσεων τονίστηκε η διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής «ὡς συμπληρωματικὸν μάθημα ἐν τῷ μαθήματι τῆς Σωματολογίας καὶ Φυσιογνωσίας εἰς τὰς σχολὰς τῆς πρώτης καὶ μέσης παιδείσεως» και η καθιέρωσή του σε όλα τα σχολεία⁶¹.

Λίγους μήνες αργότερα, την 1 Ιουλίου 1907, ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος προκήρυξε διαγωνισμό για τη σύνταξη βιβλίου με τίτλο «Υγιεινὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς μαθητὰς ἢ ὑγιεινὴ τῶν μαθητῶν»⁶². Το βραβείο ορίστηκε στα τριακόσια χρυσά φράγκα και καθορίστηκαν με λεπτομέρεια οι όροι του διαγωνισμού που έπρεπε να πληρούν τα έργα. Όπως προκύπτει από τον πρώτο όρο, το βιβλίο προοριζόταν για τους μαθητές που φοιτούσαν στις ανώτερες τάξεις των αστικών σχολείων και σε αυτή την ηλικία έπρεπε να ανταποκρίνεται η γλώσσα, η σύνταξη και η κατανομή της ύλης⁶³.

Τελικά, σε έκτακτη γενική συνεδρίαση της 17 Απριλίου 1908 η ελλανόδικος επιτροπή, μεταξύ επτά χειρογράφων που είχαν υποβληθεί, απένειμε το βραβείο στο εγχειρίδιο του Βασιλείου Ρίτσου με τίτλο *Υγιεινή*⁶⁴. Σύμφωνα με τους όρους του διαγωνισμού, το έργο φέρει στη σελίδα του τίτλου ως διακριτικό γνώρισμα το γνωμικό «Ἀθηνᾶ Ὑγιεία». Τα μέλη της επιτροπής το συνιστούσαν ως άριστο Αναγνωστικό για τις κατώτερες τάξεις, ειδικό βιβλίο για τη διδασκαλία της Υγιεινής στις ανώτερες τάξεις των αστικών σχολείων και Εγκόλπιο υγιεινής για τις οικογένειες⁶⁵.

⁶¹ Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Πρακτικὰ τῶν ἐκπαιδευτ. συνεδριῶν...*, ὁ.π., σ. 77.

⁶² Η αναγκαιότητα προκήρυξης διαγωνισμού για τη σύνταξη εγχειριδίων υγιεινής, αρχικά για την κατώτερη και μέση εκπαίδευση και αργότερα και για τα διδασκαλεία, είχε επισημανθεί ήδη από τον Λ. Λιμαράκη σε τακτική συνεδρία του Συλλόγου στις 12 Μαΐου 1903. (Βλ. Λ. Λιμαράκης, «Περὶ ὑγιεινῆς τῶν σχολῶν», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τόμος Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908, σ. 208).

⁶³ Περισσότερες λεπτομέρειες για τους όρους του διαγωνισμού, που υπογράφουν οι: Λ. Λιμαράκης, πρόεδρος, και Δ. Βαρσάμης, γενικός γραμματέας, βλ. «Προκήρυξις τοῦ ἐν Κῶν/πόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου περὶ συντάξεως βιβλίου Ὑγιεινῶν Παραγγελεμάτων», *Παιδαγωγικὸν Δελτίον*, τόμος Β', 1907, σσ. 223-224.

⁶⁴ Παραθέτουμε τον πλήρη τίτλο του βιβλίου: Ἀθηνᾶ Ὑγιεία, Βασιλείου Ρίτσου, *Υγιεινὴ πρὸς χρῆσιν ἰδία τῶν μαθητῶν τῶν Ἀστικῶν Σχολῶν καὶ τῶν Παρθεναγωγείων*, Βραβευθεῖσα ἐν τῷ εἰδικῷ διαγωνισμῷ τοῦ Ἑλλην. Φιλολογικοῦ Συλλόγου πρὸς σύνταξιν βιβλίου Ὑγιεινῆς τῶν Μαθητῶν, (Πέμπτη χιλιάς), ἐν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Ἀδελφῶν Γεράρδων, 1908.

⁶⁵ Εισηγητής της ελλανοδίκου επιτροπής ήταν ο Δ. Βαρσάμης και μέλη οι: Θ. Χ. Φλωράς και Ανδρ. Αντίπας. Βλ. «Ἀπόσπασμα τῆς ἐπὶ τῆς ὑγιεινῆς τῶν μαθητῶν κρίσεως τῆς Ἑλλανοδίκου

Προς τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 1900, οι ιατροί φαίνεται ότι εξέφραζαν ευρύτερες απόψεις για τη διδασκαλία του μαθήματος, καθώς η απουσία του από τα σχολικά προγράμματα θεωρούνταν ως «...ή κυρία άφορμή της έθνικης ήμῶν κακοδαιμονίας» και αποτελούσε, επομένως, εθνική αναγκαιότητα⁶⁶. Οι δάσκαλοι μπορούσαν να αποκτήσουν τις κατάλληλες γνώσεις υγιεινής από πολλά σχετικά εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν και με την έγκριση του κράτους από το 1908 και μετά. Ένα από αυτά ήταν του Ν. Τριανταφυλλίδη⁶⁷, ο οποίος θεωρούσε αναγκαία τη διδασκαλία κανόνων υγιεινής από την παιδική ηλικία, καθώς και την εκλαϊκευσή της, προκειμένου να γίνει κτήμα του λαού. Η ηλικία των μαθητών είναι κατάλληλη για την απόκτηση υγιεινών έξεων, αρκεί η διδασκαλία να έχει πρακτικό περιεχόμενο και να προσαρμόζεται στην ηλικία τους. Ο ίδιος υποστήριζε ότι για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων δε χρειαζόταν η διάθεση ξεχωριστής ώρας του προγράμματος. Η υγιεινή διαπαιδαγώγηση θα μπορούσε να γίνει με συγκεκριμένα παραδείγματα, την κατάλληλη χρονική στιγμή, από το δάσκαλο και να αναφέρεται σε ποικίλα θέματα: στην καθαριότητα του σώματος, των ματιών, των αυτιών και του στόματος, στην αξία του λουτρού, στη χρησιμότητα των καθαρών χεριών, στα αίτια και τους κινδύνους από τη φθειρίαση και την ψώρα, στα μολυσματικά νοσήματα και τα ενδεικνυόμενα προφυλακτικά μέτρα, στην αντισηψία, στις υγιεινές συνθήκες κατοικίας, στον αερισμό, στο φωτισμό, στη διατροφή και στα ποτά. Στα σχολεία, όμως, της μέσης εκπαίδευσης θα μπορούσε να διατεθεί ξεχωριστή ώρα για τη διδασκαλία της υγιεινής, αφού οι μαθητές είχαν και το απαραίτητο υπόβαθρο.

Αναφορικά με τη διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής στο δημοτικό σχολείο, ο Τριανταφυλλίδης υποστήριζε ότι έπρεπε να ανατεθεί στο δάσκαλο, ο οποίος, βέβαια, θα είχε αποκτήσει την ανάλογη κατάρτιση κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Προϋπόθεση όλων αυτών ήταν η υποχρεωτική καθιέρωση του μαθήματος στα δασκαλεία. Όσο για τους δασκάλους που δεν είχαν διδαχθεί μαθήματα υγιεινής ή δεν παρακολουθούσαν τις σχετικές επιστημονικές εξελίξεις, προτείνεται η επιμόρφωσή τους από τους σχολικούς ιατρούς κατά την περίοδο των διακοπών⁶⁸.

Πριν ακόμη την καθιέρωση της διδασκαλίας της σχολικής υγιεινής στα σχολεία της ελληνικής επικράτειας, η Κρήτη υπήρξε πρωτοπόρος σε αυτό το ζήτημα, καθώς με νόμο προέβλεπε τη διδασκαλία της Υγιεινής στα σχολεία της. Στην πράξη, όμως, δεν έγινε τίποτα και εμπόδιο γι' αυτό αποτέλεσε η έλλειψη κατάλληλου βιβλίου για τη συστηματική διδασκαλία του μαθήματος. Το κενό αυτό κάλυψε η σύνταξη εγχειριδίου με τίτλο *Στοιχεία Υγιεινής* από τον

Έπιτροπής, άναγνωσθείσης έν τῷ Ἑλλην. Φιλ. Συλλόγῳ έν τῇ έκτάκτῳ γενικῇ συνεδρία τῆς 17ης Ἀπριλίου 1908 ὑπό τοῦ εἰσηγητοῦ κ. Δ. Βαρσάμη» στο: Βασίλειος Ρίτσος, *Υγιεινή...*, ό.π., σσ. ε'-η'.

⁶⁶ Βασίλειος Ρίτσος, *Υγιεινή...*, ό.π., σ. κδ'.

⁶⁷ Βλ. Ν. Τριανταφυλλίδη, *Ἐγχειρίδιον Σχολικῆς Υγιεινῆς...*, ό.π.

⁶⁸ Ν. Τριανταφυλλίδη, *Ἐγχειρίδιον...*, ό.π., σσ. 169-171.

καθηγητή Φυσικών του Γυμνασίου Χανίων Παναγιώτη Χριστόπουλλο. Το έργο, μάλιστα, απέσπασε την έγκριση της Ανώτερης Διεύθυνσης Παιδείας (27 Ιουνίου 1912), προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως διδακτικό βιβλίο για χρήση των μαθητών των δημοτικών σχολείων της Κρήτης⁶⁹.

Το Μάρτη του 1910 η Εφορία του Προτύπου Δημοτικού Σχολείου⁷⁰ του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» συμπεριελάμβανε στις απαραίτητες για τους μελλοντικούς πολίτες γνώσεις τη γυμναστική και «τούς ὄρους τῆς υγιεινῆς τοῦ σώματος»⁷¹. Πριν ακόμα από την έναρξη λειτουργίας του σχολείου και τον καταρτισμό του προγράμματός του, οι ιδρυτές του διατύπωναν ερωτήματα για τη λειτουργία και την επιτυχία του. Γι' αυτό το λόγο απευθύνονταν στους παιδαγωγούς, τους οποίους καλούσαν να στείλουν σχετικές μελέτες στον Όμιλο. Ένα από τα βασικά θέματα που απασχόλησε τους υπεύθυνους ήταν το περιεχόμενο των αναγνωστικών. Ειδικότερα, το δίλημμα αφορούσε στο αν η ύλη τους έπρεπε να έχει μόνο ηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο ή ήταν απαραίτητο να περιλαμβάνει και χρήσιμες γνώσεις για τη ζωή, όπως τα υγιεινά παραγγέλματα⁷².

Αντίθετα με τις περιορισμένες γνώσεις υγιεινής που υπήρχαν στα προγράμματα των σχολείων, ενδιαφέρον για τη διάδοση βασικών γνώσεων της υγιεινής υπήρχε για τις εργάτριες στο «Κυριακό Σχολείο των Εργατριών», που λειτουργούσε στην Αθήνα από τον Οκτώβρη του 1911 χάρη στις ενέργειες του Εργατικού Κέντρου Αθηνών. Το έργο ανατέθηκε στην ιατρό Άννα Κατσίγρα, με σκοπό την καταπολέμηση των προλήψεων στις κατώτερες τάξεις, που είχε ως

⁶⁹ Βλ. Παναγ. Χριστόπουλλος, *Στοιχειὰ Υγιεινῆς πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Δημοτικῶν σχολείων καὶ τῶν οἰκογενειῶν*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Α. Δ. Φραντζεσκάκι, Χανιά 1912, σσ. ε'-στ'. Αξίζει να αναφερθεί ότι στα πρώτα ἔτη της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη είχαν συγκροτηθεί Υγειονομικὲς Επιτροπές στη χώρα του Ηρακλείου, στο Ρέθυμνο, στο Φρούριο της Σούδας, στα Λουτρά των Σφακίων και στο Φρούριο της Σπιναλόγκας. Πρόεδροι των επιτροπῶν αὐτῶν ἦταν Αιγύπτιοι, ἀλλὰ στη σύνθεσή τους περιελάμβαναν και ἑλληνικά ονόματα. (Βλ. ΓΑΚ, Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης, *Κρητικὴ Ἐφημερίς*, ἀριθ. 17, τῆ 2 Μαΐου 1831, ἐν Χανίοις. Φωτοτυπημένο ἀντίγραφο τῆς συγκεκριμένης πηγῆς ὑπάρχει στο Ἐργαστήριο Ἱστορίας Νεότερης Ἑλλάδας και Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, που διευθύνει ο Ἀπόστολος Γ. Παπαϊωάννου στη Σχολὴ Ἐπιστημῶν Ἀγωγῆς του Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Τον ευχαριστῶ θερμὰ και ἀπὸ αὐτῆ τῆ θέσης για τὴν πρόθυμη και πολὺτιμη βοήθειά του). Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα (1882) ἐπίσης ἐκδόθηκε στο Ηράκλειο τὸ βιβλίο του Μ. Περίδη, *Εἰκῶν Υγιεινῆς πασῶν τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου "Προόδου" Σ. Μ. Ἀλεξίου. Πρόκειται ὅμως για βιβλίο που ἔχει ως σκοπὸ τὴν προφύλαξη των νέων ἀπὸ τὴ διαφθορά και τὴ διαμόρφωση χρηστῶν πολιτῶν.

⁷⁰ Τα μέλη τῆς Εφορίας ἀποτελοῦσαν οἱ: Α. Δελημούζος, Κ. Δεμερτζής, Α. Διομήδης, Ι. Δραγούμης, Κ. Μελάς, Ν. Πάππος, Δ. Π. Πετροκόκκινος, Γ. Σωτηριάδης, Κ. Δ. Τοπάλης, Μ. Τσιριμώκος, Φ. Φωτιάδης.

⁷¹ «Προκαταρκτικὴ ἐργασία τοῦ Ὀμίλου», *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου*, τόμος Α', 1911, σ. 3.

⁷² Ἀνώνυμος, «Σὲ εἰδικὸς καὶ μὴ», ὁ.π., σ. 11.

αποτέλεσμα αδικαιολόγητες ταλαιπωρίες και θανάτους εξαιτίας της αμάθειας⁷³. Αυτή η προσπάθεια διάδοσης της υγιεινής στις λαϊκές τάξεις θεωρούνταν πολύ μεγάλη προσφορά του σχολείου, δεδομένου ότι οι βιοτικές συνθήκες της λαϊκής τάξης, η αμάθεια και η κρατική αδιαφορία ήταν οι καθοριστικοί παράγοντες που συνέβαλλαν στη μεγάλη βρεφική θνησιμότητα στη χώρα μας⁷⁴.

Στοιχεία υγιεινής, όχι όμως και διδασκαλία της ως αυτοτελές μάθημα, περιείχε το πρόγραμμα για τα δημοτικά σχολεία, ανώτερα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία θηλέων που επεξεργάστηκε ειδική επιτροπή του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και έλαβε τη μορφή υπομνήματος προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης το 1912⁷⁵. Συγκεκριμένα, για το πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου, η αρμόδια επιτροπή έκανε λόγο για τη διδασκαλία του μαθήματος της Πραγματογνωσίας στις δύο πρώτες τάξεις, όπου οι μαθητές θα αποκτούσαν και βασικές γνώσεις για το ανθρώπινο σώμα⁷⁶. Το μάθημα της Φυσιογνωσίας έπρεπε να διδάσκεται 5 ώρες στην έκτη τάξη, όπου στην ενότητα με τίτλο «ο άνθρωπος» οι μαθητές θα μάθαιναν και κανόνες υγιεινής⁷⁷. Στο πρόγραμμα δεν παραλειπόταν φυσικά το μάθημα της Γυμναστικής, η οποία έπρεπε να διδάσκεται τρεις ώρες την εβδομάδα με σκοπό τη διατήρηση της υγείας⁷⁸.

Ο Δ. Γληνός στην εισηγητική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913⁷⁹, αναφερόμενος στην αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης, μεταξύ των άλλων ελαττωμάτων των προγραμμάτων, επισημαίνει και την απουσία της διδασκαλίας στοιχειωδών γνώσεων υγιεινής. Γι' αυτό και στα νομοσχέδια προβλεπόταν να διδάσκονται οι μαθητές «γνώσεις φυσικής ιστορίας, φυσικής και χημείας μετ' έφαρμογών εις τήν υγιεινήν και τόν πρακτικόν βίον»⁸⁰. Οι πολιτικές αντιδράσεις, όμως, που συνάντησε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913 οδήγησαν στη ματαίωσή της, με συνέπεια και την καθυστέρηση της

⁷³ Αύρα Σ. Θεοδωροπούλου, «Τò Κυριακό σχολείο εργατριών», *Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμιλου*, τόμος 5, αριθ. 1-2, 1915, σσ. 77-79. Στο σχολικό πρόγραμμα αναγραφόταν το μάθημα *Στοιχεία υγιεινής και Στοιχεία Παιδοκομίας*. (Βλ. στο ίδιο, σ. 81).

⁷⁴ Ο.π., σ. 84. Αναλυτικότερα για τα Κυριακά Σχολεία εργατριών βλ. Ζιζή Σαλίμπα, «Η πολυτέλεια του φτωχού: Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19^{ου} αιώνα», *Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1998, σσ. 89-97.

⁷⁵ Βλ. Ανώνυμος, «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου κοριτσιών», *Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμιλου*, τόμος Β', αριθ. Γ', Ιούλιος 1912, σσ. 202-263.

⁷⁶ Ο.π., σ. 214.

⁷⁷ Ο.π., σ. 221.

⁷⁸ Ο.π., σ. 230.

⁷⁹ Βλ. Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 88.

⁸⁰ Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Έκπαιδευσης...*, ό.π., σ. 88. Πρβλ. και Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Γενική εισηγητική έκθεσις εις τά εκπαιδευτικά νομοσχέδια*, εκ του Έθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1913, σ. 43.

θεσμοθέτησης των σχολικών ιατρών και της διδασκαλίας του μαθήματος της υγιεινής.

Στα περισσότερα κράτη η διδασκαλία της υγιεινής θεωρούνταν απολύτως απαραίτητο μάθημα για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Χρησιμοποιούνταν, ταυτόχρονα, ως μέσο για την καταπολέμηση της φυματίωσης, του αλκοολισμού και της εξάρτησης από τη νικοτίνη⁸¹. Στην Ελλάδα, το μάθημα ενσωματώθηκε αρχικά (1914) στο πρόγραμμα σπουδών των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (γυμνάσιο και ελληνικό). Ο περιορισμός, όμως, της διδασκαλίας του μαθήματος μόνο στο γυμνάσιο στερούσε τις γνώσεις υγιεινής από την πλειονότητα των μαθητών, οι οποίοι δεν συνέχιζαν τις γυμνασιακές τους σπουδές.

Μέχρι την εποχή εκείνη φαίνεται ότι στην Ελλάδα επικρατούσε η άποψη ότι η διδασκαλία της υγιεινής ήταν καλύτερα να περιορίζεται στους μεγαλύτερους σε ηλικία μαθητές, οι οποίοι είχαν την κρίση να κατανοήσουν νέους όρους και επιστημονικές αρχές. Η υγιεινολόγος Μαρία Καλοποθάκη, παρά το ότι δεχόταν αυτή την άποψη, επηρεασμένη από τη διεθνή εμπειρία, υποστήριζε ότι η διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων υγιεινής έπρεπε να αρχίσει από πολύ μικρή ηλικία, προκειμένου οι αρχές της επιστήμης να μεταδοθούν αποτελεσματικά στο λαό⁸².

Οι μαθητές, επομένως, αποκτούσαν γνώσεις υγιεινής ανάλογα με τη φιλοτιμία του δασκάλου. Από τη στιγμή που ο ίδιος ήταν κάτοχος τέτοιων γνώσεων, δεν μπορεί να μην έδινε στους μαθητές πρακτικές γνώσεις ατομικής υγιεινής. Τέτοιες παραινέσεις του δασκάλου αφορούσαν στη γενική καθαριότητα του σώματος, την καλή στάση στο θρανίο κατά την ώρα της μελέτης (ανάγνωση ή γραφή), την καθαριότητα των θρανίων, των αιθουσών και των βιβλίων. Πρέπει να επισημάνουμε βέβαια ότι όλα αυτά τα υγιεινά παραγγέλματα, που έπρεπε να μαθαίνουν οι μαθητές από τους δασκάλους ή τα σχετικά εγχειρίδια, έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα των ανθυγιεινών διδακτηρίων που ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν μάθημα.

Τελικά, χάρη στις ενέργειες του Τμήματος της Σχολικής Υγιεινής, η διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής στο σύνολο των εκπαιδευτικών βαθμίδων, νηπιαγωγεία, δημοτικά και σχολεία μέσης εκπαίδευσης, διδασκαλεία και ιερατικές σχολές, πραγματοποιήθηκε με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929⁸³.

⁸¹ Βλ. Α. Λιμαράκης, «Περὶ ὑγιεινῆς τῶν σχολῶν»..., ὁ.π., σ. 206.

⁸² Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεῖα Υγιεινῆς...*, ὁ.π., σ. 115.

⁸³ Βλ. το Νόμο 4152 της 1 Ιουνίου 1929 «Περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 22)23 Μαρτίου 1929 Ν.Δ. περὶ διδασκαλίας τῆς Ὑγιεινῆς εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Κράτους» και το Διάταγμα της 29 Αὐγούστου 1929 «Περὶ προγράμματος διδασκαλίας τῆς ὑγιεινῆς εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Κράτους», στο: Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομικὴ νομοθεσία...*, τόμος δεύτερος, ὁ.π., σσ. 637-643.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΣΤΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ

α. Αρρένων

Η διδασκαλία της υγιεινής στους δασκάλους ήταν απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε αυτοί να έχουν τη δυνατότητα διδασκαλίας του μαθήματος, αλλά και εφαρμογής των υγιεινών όρων στο σχολείο. Επιπλέον, η κατοχή τέτοιων γνώσεων τούς βοηθούσε στην εφαρμογή της πρόληψης, αλλά και στην υπόδειξη της κατάλληλης θεραπείας. Οι εκπαιδευτικοί, πολλές φορές, ήταν οι πρώτοι που αναγνώριζαν τον ασθενή μαθητή και έπρεπε να τον απομονώσουν από τους υγιείς συμμαθητές του. Η γνώση στοιχείων σωματολογίας τούς βοηθούσε στην επιλογή των κατάλληλων σωματικών ασκήσεων και στην επισήμανση των σωματικών ατελειών που εμπόδιζαν τη μάθηση των παιδιών. Ακόμη, στο μέτρο της δικαιοδοσίας που είχαν για την επιλογή του οικοπέδου ή σχολικού κτηρίου, έπρεπε να διαθέτουν τις στοιχειώδεις έστω γνώσεις υγιεινής. Ο δάσκαλος ήταν, επομένως, ο διαμεσολαβητής των μηνυμάτων υγείας, που προέρχονταν από τον ιατρικό ή παιδαγωγικό λόγο, προς τους μαθητές. Ακολούθως, οι ίδιες γνώσεις γίνονταν κτήμα και των γονέων.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. έγιναν διάφορες προσπάθειες για τη διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Την περίοδο του Καποδίστρια, οι Βενθύλος και Γεννάδιος είχαν προτείνει στην Κυβέρνηση το πρόγραμμα του Κεντρικού Σχολείου της Αίγινας, που οι απόφοιτοί του θα διορίζονταν ως δάσκαλοι και ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, να περιλαμβάνει και το μάθημα της Παιδαγωγικής και Διαιτητικής¹. Τελικά, όμως, επικράτησε η γνώμη του Ανδρέα Μουστοξύδη και τα μαθήματα περιορίστηκαν, χωρίς να περιλαμβάνουν τη Διαιτητική.

Το πρώτο επαγγελματικό σχολείο που ιδρύθηκε από την Αντιβασιλεία ήταν το Βασιλικό Διδασκαλείο (1834-1864)². Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του

¹ Βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως. Σειρά Τρίτη: Τὰ περὶ Παιδείας*, 3 τόμοι, Ἀθήναι 1968, σσ. 505-507. Για το πρόγραμμα μαθημάτων του Κεντρικού Σχολείου βλ. Γιάννης Κόκκωνας, «Ο "πολύτιμος καιρός" των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου», *Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικῆς Ἡλικίας και τῆς Νεότητος*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ἀθήνα, 17-19 Ἀπριλίου 1997, ΙΑΕΝ / ΓΓΝΓ, Ἀθήνα 1998, σσ. 37-53.

² Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τόμος Α', Gutenberg, Ἀθήνα 1996, σσ. 21-22. Για μια σύντομη ιστορική εξέλιξη του Διδασκαλείου και της δημοτικής εκπαίδευσης βλ. Μ. Ι. Βρατσάνος, *Λόγος περὶ Δημοτικῆς Παιδείσεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἑλλην. ἐθνεγερσίας μέχρι σήμερα*, Ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ διανομῇ τῶν ἀπολυτηρίων, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1882.

(1834-1835) τη διεύθυνση του ιδρύματος άσκησε ο Christian Ludwing Korck, ο οποίος με βάση το νόμο για τα δημοτικά σχολεία της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 προσπάθησε να εφαρμόσει μια άλλη πολιτική για τη δημοτική εκπαίδευση από αυτή που ίσχυσε στα επόμενα χρόνια. Ένα από τα σημεία αυτής της διαφορετικής κατεύθυνσης που επιχείρησε ο Korck ήταν και τα διδασκόμενα μαθήματα³. Στις προτάσεις του προς την Αντιβασιλεία, το Σεπτέμβριο του 1834, συμπεριελάμβανε στα μαθήματα που θα δίδασκονταν οι υποψήφιοι δάσκαλοι, εκτός από τις γνώσεις που προέβλεπε ο νόμος για την κατάρτιση των δασκάλων α' τάξεως⁴, βασικά στοιχεία Ψυχολογίας, Παιδαγωγικής και Υγιεινής⁵. Οι υποδείξεις, ωστόσο, του Korck, το πιθανότερο είναι ότι δεν εφαρμόστηκαν καθόλου ή υλοποιήθηκαν άτυπα για σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς οι κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ι. Π. Κοκκώνη, επόμενου διευθυντή του Διδασκαλείου, είχαν διαφορετικό προσανατολισμό⁶.

Η λειτουργία του Διδασκαλείου σταμάτησε το 1864 και επαναλειτούργησε το 1878. Στα μαθήματα που δίδασκονταν αυτή την περίοδο δε συμπεριελαμβανόταν το μάθημα της Υγιεινής. Οι μαθητές όμως που προσέρχονταν να καταταχθούν στο Διδασκαλείο έπρεπε να είναι υγιείς και να διαθέτουν σωματική ακεραιότητα⁷. Ο έλεγχος της υγείας διασφαλιζόταν με ιατρική βεβαίωση για τη σωματική κατάσταση του υποψηφίου, όπως και του ότι εμβολιάσθηκε με δαμαλίδα⁸.

Οι δάσκαλοι κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο Διδασκαλείο δίδασκονταν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο με βάση τον *Οδηγό* του Κοκκώνη, τον οποίο ήταν υποχρεωμένοι να τον εφαρμόζουν στη σχολική πράξη. Κατά

³ Βλ. Σ. Ζιώγου, W. Leiss, Χρ. Τζήκας, «Η θεμελίωση της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα: Φως στις πρώτες προσπάθειες εφαρμογής της νομοθεσίας για τα δημοτικά σχολεία (1834-1835)» στο: *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, περίοδος Γ', Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, τόμος Α', Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989-1995, σσ. 116-117.*

⁴ Βλ. «Νόμος περί Δημοτικῶν Σχολείων», της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 στο: Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ό.π., τόμος Α', σ. 3.

⁵ Σ. Ζιώγου, W. Leiss, Χρ. Τζήκας, «Η θεμελίωση της δημοτικής εκπαίδευσης...», ό.π., σ. 158. Στις εισηγήσεις του Korck υπήρχαν επίσης και άλλες σημαντικές προτάσεις για την υγιεινή των οικοτρόφων και του διδακτηρίου. Έτσι, θίγονταν θέματα υγιεινής όπως η υγεία και η σωματική ακεραιότητα ως μία από τις βασικές προϋποθέσεις διορισμού, η μεγαλύτερη δυνατή καθαριότητα των δωματίων και της ενδυμασίας, η παρουσία ιατρού στο ίδρυμα, η κατασκευή ιδιαίτερου δωματίου για τους ασθενείς, η παροχή υγιεινής και θρεπτικής τροφής και η προαγωγή της σωματικής υγείας με τη γυμναστική.

⁶ Ο.π., σ. 125.

⁷ Βλ. άρθρο 2 του Διατάγματος της 8 Ιουνίου 1856 στο: Δανιὴ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος Β', ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Ἀθήνα 1988, σ. 15. Στο άρθρο 3 επίσης οριζόταν ως εμπόδια εισαγωγῆς των μαθητῶν στο Διδασκαλείο: «α') Ἡ ὑπὲρ τὸ δέον βραχύτης τοῦ ἀναστήματος, β') Ἡ ἰσχυρὰ μυωπία, γ') Ἡ τοῦ στήθους ἀσθένεια καὶ ἡ περὶ τὴν ἀπαγγελίαν δυσκολία, προερχομένη ἐκ τραυλότητος ἢ ἄλλης αἰτίας».

⁸ Ο.π., άρθρο 4, σ. 16.

συνέπεια οι μαθητές των σχολείων διδάσκονταν με βάση τις παιδαγωγικές αρχές και το πνεύμα του *Οδηγού* μέχρι το 1880. Παρομοίως, ό,τι αφορούσε στην ηθική ανατροφή και τα καθήκοντά τους, η διδασκαλία γινόταν με βάση τον *Οδηγό* και τον *Παιδαγωγό*⁹. Ο εθισμός των δασκάλων στην καθαριότητα γινόταν κατά την παραμονή τους στο Διδασκαλείο, καθώς έπρεπε να «είναι κόσμιοι και καθαριοί τὸ σῶμα καὶ τὰ περὶ τὸ σῶμα, δηλαδή τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν στρωμνὴν κτλ.»¹⁰. Επιπλέον, ὅλοι εἶχαν τὴν εὐθύνη τῆς καθημερινῆς καθαριότητος τῶν κοιτῶνων τους, ἀλλὰ καὶ ξεχωριστὰ ὁ καθένας ὀφείλε νὰ διαφυλάσσει τὴν κλίνη του ὅσο γινόταν πιο καθαρή, «ἀνακινῶν καὶ ἐκκορίζων αὐτήν, εἰ δυνατόν, τρίς, ἀπροφασίστως δὲ ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, καὶ ἰδίως κατὰ Σάββατον»¹¹. Το καθήκον του ἐλέγχου τῆς καθαριότητος ἀνῆκε στους ἐπιστάτες¹². Στο θυρωρὸ ἢ ἐπιστάτη ἐπίσης εἶχε ἀνατεθεῖ «ἡ καθαριότης τῆς αὐλῆς, τῶν προδόμων καὶ τῶν ἀκροατηρίων, καθὼς καὶ τῶν ἀποπάτων»¹³. Αξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ καθαριότητα τῆς αὐλῆς ἐπιβαλλόταν καὶ ὡς σωφρονιστικὸ μέτρο στους μαθητές¹⁴. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν πειθαρχικῶν μέτρων ἦταν ἀρμοδιότητα του ἐπιτηρητή, ὁ ὁποῖος βασιζόταν σὲ συγκεκριμένους διατάξεις, ὅπως: «α'.) Ὅστις δὲν ἔλθῃ εἰς τὴν πρωινὴν προσευχὴν, ἢ ἔλθῃ ἀνένδυτος ἢ ἄνιπτος, σημειοῦται ὡς ἀμελής. β'.) Ὅστις ὑπὸ τοῦ ἐπιστάτου σημειωθῆ δύω ἡμέρας κατὰ συνέχειαν ὡς ῥυπαρὸς λαμβάνει τὸν ἀριθμὸν 1 μετὰ ἢ ἄνευ κλάσματος, κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας ἐπιβαρυντικὰς περιστάσεις. Ὅστις δὲ σημειωθῆ ὑπὸ τοῦ Ἐπιτηρητοῦ τοιοῦτος, εἰ μὲν ἅπαξ, λαμβάνει τὸν ἀριθμὸν 2 μετὰ ἢ ἄνευ κλάσματος· εἰ δὲ δις, κρατεῖται ἐπὶ δώδεκα ὥρας»¹⁵. Σὲ περίπτωση που κάποιος ἀσθενούσε ἀπομονωνόταν σὲ χωριστὸ δωμάτιο - νοσοκομεῖο καὶ τελούσε ὑπὸ ἰατρικὴ παρακολούθησι. Βέβαια, ἡ διαφύλαξι τῆς ἠθικότητος ἦταν πάντα κυρίαρχη καὶ ἐτσι ἀπαγορευόταν ἡ

⁹ Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ Διδασκαλείου* τῆς 25 Μαρτίου 1856, *Ο.π.*, σ. 31.

¹⁰ *Ο.π.*, σ. 32.

¹¹ *Ο.π.*, σ. 33.

¹² *Ο.π.*, σ. 35. Στὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἐφαρμόζονταν ὁ κανονισμὸς τῶν ἐπιστατῶν καὶ τῶν υπηρετῶν, ὁ ὁποῖος ἴσχυε γιὰ τὰ Γυμνάσια, καὶ εἶχε σταλεῖ με ἐγκύκλιο του Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν στα δημοτικὰ σχολεῖα. Οἱ ἐπιστάτες, λοιπόν, καὶ οἱ υπηρετῆτες ἦταν υποχρεωμένοι νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν εὐταξία καὶ τὴν καθαριότητα τῶν διδασκαστηρίων. Εἰδικότερα, σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 3 του κανονισμοῦ, «οἱ ὑπηρετῆται ὀφείλουσι· α') Νὰ σαρώνωσι καὶ καθαρίζωσι καθ' ἑκάστην μετὰ τὸ τέλος τῶν μαθημάτων ὅλον τὸ κατάστημα, τουτέστι τὰ δωμάτια τῶν παραδόσεων, τοὺς προδόμους, τοὺς ἀποπάτους, τὴν αὐλὴν, καὶ νὰ πλύνωσιν αὐτὸ δις ἢ τοῦλάχιστον ἅπαξ τοῦ μηνός... β') Νὰ ἀερίζωσιν ὅλα τὰ δωμάτια τοῦ καταστήματος μίαν ὥραν πρὸ τῆς ἐνάρξεως καὶ μετὰ τὴν λήξιν τῶν μαθημάτων, ἀνοίγοντες καὶ κλείοντες τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα ἀσφαλῶς καὶ μετὰ προσοχῆς, καὶ νὰ καθαρίζωσι πᾶσαν πρωΐαν ὅλας τὰς ἔδρας, θρανία κλπ.». (Βλ. «Κανονισμὸς τῶν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις ἐπιστατῶν καὶ υπηρετῶν» με ἀριθμ. πρωτ. 1333 καὶ «Κανονισμὸς τῶν χρεῶν τῶν ἐπιστατῶν καὶ υπηρετῶν τῶν γυμνασίων καὶ σχολείων» με ἀριθμ. πρωτ. 204 στο: Νικόλαος Μεταξᾶς, *Ἡ παρ' ἡμῖν ἰσχύουσα νομοθεσία...*, ὁ.π., σσ. 286-288).

¹³ *Ο.π.*, σ. 36.

¹⁴ *Ο.π.*, σ. 36.

¹⁵ *Ο.π.*, σ. 37.

διαμονή των μαθητών στους κοιτώνες, εκτός από τις ώρες ανάπαυσης και ύπνου¹⁶.

Η δεκαετία 1870-1880 κατέχει ξεχωριστή θέση στην ιστορία της εκπαίδευσης, καθώς, συνάμα με την δριμυία κριτική που ασκήθηκε για την κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος, υποβλήθηκε στη βουλή ο μεγαλύτερος αριθμός εκπαιδευτικών νομοσχεδίων στη μέχρι τότε εκπαιδευτική ιστορία του νεοελληνικού κράτους. Τα πέντε νομοσχέδια που συντάχθηκαν και κατατέθηκαν στη Βουλή μέσα σε αυτή τη δεκαετία ήταν από τον Βουλευτή Γ. Βακαλόπουλο (1870) και τους Υπουργούς Παιδείας Ιωάννη Βαλασόπουλο (1874), Γ. Μίληση (1877), Θ. Δηλιγιάννη (1878) και Α. Αυγερινό (1880)¹⁷.

Μεταξύ των νομοσχεδίων αυτών, που κανένα τους δεν ψηφίστηκε, εκτός του Δηλιγιάννη για την επανασύσταση του Διδασκαλείου, ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζει το νομοσχέδιο του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Βαλασόπουλου, το οποίο συμπεριελάμβανε τη διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής στους δασκάλους¹⁸. Πρόκειται για μία καινοτόμο πρόταση, πολύ σημαντική για την εποχή που διατυπώθηκε, καθώς αποτελεί την πρώτη αναφορά που έχουμε εντοπίσει για τη διδασκαλία της Υγιεινής στους δασκάλους, ύστερα από σαράντα χρόνια μετά την ανάλογη πρόταση του Korck. Οι προτάσεις που υποστήριξε ο Βαλασόπουλος στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου στηρίζονταν και στις μεταρρυθμίσεις που πρότεινε ο Δ. Μαυροκορδάτος στο «Υπομνημάτιον περί Εκπαιδύσεως του Λαού»¹⁹. Τέλος, τα νομοσχέδια του Α. Αυγερινού πρότειναν τη διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής για τις μαθήτριες των Παρθεναγωγείων²⁰.

Στο Νόμο ΧΘ' του 1878 «περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις», που εισηγήθηκε ο Υπουργός Θ.Π. Δηλιγιάννης της κυβέρνησης Α. Κουμουνδούρου, μεταξύ των διδασκόμενων μαθημάτων (άρθρο 3) προβλεπόταν και η δίωρη εβδομαδιαία διδασκαλία της Υγιεινής²¹ για τους μαθητές της Γ'

¹⁶ Ο.π., σ. 32.

¹⁷ Βλ. σχετικά: Έλενη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικά κτίρια...*, ό.π., σ. 108, Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλιστών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τόμος Α', *Η περίοδος των διδασκαλείων 1834-1933*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 32, Απ. Ανδρέου, «Σχέδια νόμου για την Εκπαίδευση 1870-1880», *Θέσεις*, τ. 26, σσ. 153-154.

¹⁸ Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων...*, ό.π., σσ. 32-33.

¹⁹ Απ. Ανδρέου, «Σχέδια νόμου για την Εκπαίδευση 1870-1880», *Θέσεις*, τ. 26, σ. 181. Βλ. επίσης, στο ίδιο, το άρθρο 16 του Νόμου που πρότεινε τη διδασκαλία της Υγιεινής στο πρότυπο σχολείο, το οποίο θα λειτουργούσε στην πρωτεύουσα.

²⁰ Απ. Ανδρέου, «Σχέδια νόμου για την Εκπαίδευση 1870-1880», *Θέσεις*, τ. 28, σσ. 131.

²¹ Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τ. Α', 68δ, σ. 235. Το πρόγραμμα μαθημάτων για το Διδασκαλείο, όπως θεσπίστηκε στο νόμο ΧΘ'/11 Ιανουαρίου 1878 και εξειδικεύτηκε στο Β.Δ. της 25.5.1882, ήταν σχεδόν παρόμοιο με το πρόγραμμα μαθημάτων που πρότεινε το νομοσχέδιο του Γ. Μίληση το 1877. (Βλ. σχετικά, Απ. Ανδρέου, «Σχέδια νόμου για την Εκπαίδευση 1870-1880», *Θέσεις*, τ. 27, σσ. 124-127). Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι παρά τις πολλές ομοιότητες μεταξύ των δύο προγραμμάτων, στο νομοσχέδιο Μίληση δεν υπήρχε το μάθημα της Υγιεινής.

τάξης²². Καθώς δεν οριζόταν ειδικός καθηγητής για τη διδασκαλία του μαθήματος, αυτή θα γινόταν κυρίως από τον καθηγητή των φυσικών ή τον διευθυντή²³. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι με βάση το νόμο αυτό καθιερωνόταν η συνδιδασκτική μέθοδος για την κατάρτιση των δασκάλων, δύο χρόνια πριν από την επίσημη κατάργησή της και στο δημοτικό σχολείο. Το πρόγραμμα του Διδασκαλείου τροποποιήθηκε το επόμενο έτος με το Β.Δ. της 16 Ιουλίου 1879, επί υπουργίας Α. Αυγερινού. Μεταξύ των τροποποιήσεων συμπεριλαμβάνονταν και η διδασκαλία της Υγιεινής μαζί με την Σωματολογία²⁴. Σύμφωνα με τις νέες ρυθμίσεις, η διδασκαλία των μαθημάτων θα γινόταν μία ώρα στη Β' τάξη και δύο ώρες στη Γ' τάξη, συνολικά τρεις ώρες εβδομαδιαίως²⁵.

Την εποχή αυτή, όμως, πέρα από τα έργα του Κοκκώνη, δεν υπήρχαν σύγχρονα εγχειρίδια για τη διδασκαλία της υγιεινής στα Διδασκαλεία. Στον κανονισμό βέβαια για την οργάνωση του Διδασκαλείου της 23^{ης} Αυγούστου 1878, οριζόταν ότι η διδασκαλία του κάθε μαθήματος θα στηριζόταν σε έντυπο βιβλίο που θα ενέκρινε ο σύλλογος των καθηγητών. Σε περίπτωση έλλειψης κατάλληλου βιβλίου, επιτρεπόταν πολύ σύντομη υπαγόρευση²⁶. Οι καθηγητές θα μπορούσαν να επιλέξουν και παιδαγωγικά εγχειρίδια, όπως το έργο του Λ. Μελά, *Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν παιδαγωγούντων*, ή τη *Διδασκαλική* του Μωραΐτη, στα οποία περιέχονταν στοιχεία υγιεινής.

Λίγο καιρό μετά την ψήφιση του παραπάνω νομοθετήματος άρχισαν να κυκλοφορούν τα πρώτα βιβλία, που το αντικείμενό τους σχετιζόταν άμεσα ή έμμεσα με την υγιεινή και προοριζόνταν για τα Διδασκαλεία. Από τα πρώτα έντυπα αυτού του είδους ήταν η *Ανθρωπολογία* του Γ. Διαμαντόπουλου²⁷. Μέχρι το 1880 που εκδόθηκε το βιβλίο δεν υπήρχε κανένα σχετικό εγχειρίδιο

²² Βλ. το αναδημοσιευμένο Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Μαθημάτων των Διδασκαλείων με βάση το Β.Δ. της 25^{ης} Μαΐου 1878 στο: Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992, σ. 113. Το διάταγμα της 25^{ης} Μαΐου 1878 αναδημοσιεύεται επίσης και στο: Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλιστών...*, τόμος Α', ό.π., σσ. 173-175. Οι ώρες για τη διδασκαλία της Υγιεινής αναφέρονται στο άρθρο 3 του διατάγματος.

²³ Χρ. Λέφας, *Ιστορία τής Εκπαιδεύσεως...*, ό.π., σ. 507.

²⁴ Βλ. Β.Δ. της 16^{ης} Ιουλίου 1879, «Περί τροποποιήσεώς του από 25 Μαΐου 1878 Β. Δ. περί κατανομής των μαθημάτων εις τὰς 3 τάξεις του έν Αθήναις Διδασκαλείου» στο: Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλιστών...*, ό.π., σ. 187.

²⁵ Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...*, ό.π., σ. 114. Την ίδια εποχή επίσης η Υγιεινή διδασκόταν στο Κεντρικό Γυμναστήριο, το οποίο είχε ως στόχο τη διαπαιδαγώγηση των γυμναστών. (Βλ. Ιωάννα Α. Ραμουτσάκη, «Σελίδες Ιστορίας της Υγιεινής...», στο: «Περί Φύσιος Παιδίου»..., ό.π., σ. 211).

²⁶ Βλ. το άρθρο 4 του κανονισμού «Περί οργανισμού του Διδασκαλείου και του Προτύπου» στο: Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...*, ό.π., σ. 255. Το περιεχόμενο της διάταξης αυτής υπάρχει και στα μεταγενέστερα Β.Δ., του 1886 (άρθρο 2) και του 1888 (άρθρο 2), που αναφέρονταν στο πρόγραμμα μαθημάτων των Διδασκαλείων. (Όπ., σ. 140).

²⁷ Βλ. Γ. Διαμαντόπουλος, *Ανθρωπολογία εις χρῆσιν τῶν Γυμνασίων καὶ Διδασκαλείων καὶ εἰς αὐτοδιδασκαλίαν μεμorfωμένων*, Τύποις «Νέας Σμύρνης», έν Σμύρνη 1880.

Ανθρωπολογίας, παρ' όλο που οι γνώσεις αυτής της επιστήμης αποτελούσαν τη βάση της υγιεινής. Άμεση συνέπεια αυτής της έλλειψης ήταν η ευρεία διάδοση λαθεμένων γνώμων και επιβλαβών προλήψεων αναφορικά με την υγιεινή²⁸.

Η πρώτη απόπειρα συγγραφής παιδαγωγικού βιβλίου που να περιέχει στοιχεία υγιεινής και να συμβάλλει στην κατάλληλη σωματική, διανοητική και ηθική ανατροφή των ελληνοπαίδων έγινε στις 12 Απριλίου 1879. Την ημερομηνία αυτή ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος, με πρωτοβουλία του Νικολάου Μαραθέα, εξέδωσε προκήρυξη για τη συγγραφή βιβλίου, στο οποίο έπρεπε να περιλαμβάνεται και η παιδαγωγική διαιτητική, «κυρίως πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν τροφήν, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος»²⁹. Και τα τρία, όμως, εγχειρίδια που υποβλήθηκαν στο Σύλλογο απορρίφθηκαν, γιατί δεν πληρούσαν τους όρους του διαγωνισμού³⁰.

Ορίστηκε έτσι η επανάληψη του διαγωνισμού για την 26^η Φεβρουαρίου 1882, ενώ τα χειρόγραφα έπρεπε να αποσταλούν στα γραφεία του Συλλόγου μέχρι τις 30 Αυγούστου 1883³¹. Αναφορικά με την παιδαγωγική διαιτητική, οι όροι έγιναν σαφέστεροι από την πρώτη προκήρυξη: «πρέπει νὰ παραχθῶσιν ἐν δημῳδῇ μορφῇ ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον ἐκ τῶν σπουδαιότερων φαινομένων τῆς φυσιολογίας καὶ παθολογίας τοῦ παιδικοῦ ὀργανισμοῦ οἱ φυσικοὶ ὅροι, 1) Τῆς θεραπείας αὐτοῦ ἐν γένει, ἤτοι τῆς προφυλάξεως τῆς ὑγείας, τῆς αὐξήσεως τῆς δυνάμεως καὶ καρτερικότητος αὐτοῦ, 2) Τῆς ἀναπτύξεως τῆς σωματικῆς δεξιότητος καὶ καλλονῆς. Δέον δὲ ταῦτα ν' ἀναπτύσσωνται ἐν διηνεκεῖ ἀναφορᾷ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἰδίως παιδαγωγικῆς, ἐκτιθεμένης δῆλα δὴ τῆς σημασίας, ἣν ἔχουσιν ἐν τῇ πνευματικῇ καὶ ἠθικῇ μορφῶσει τοῦ ἀτόμου»³².

Τελικά, στις 12 Φεβρουαρίου 1884 ο Βλάσιος Σκορδέλης ανέγνωσε την κρίση σε συνεδρίαση του Διδασκαλικού Συλλόγου στην αίθουσα του Βαρβακείου Λυκείου³³. Στο διαγωνισμό είχαν υποβληθεί πέντε έργα, από τα οποία τα δύο πραγματεύονταν για τη σωματική αγωγή, δηλαδή την παιδαγωγική διαιτητική και υγιεινή και τα τρία για την παιδαγωγία. Ο εισηγητής, αφού ανέλυσε ξεχωριστά το κάθε έργο από επιστημονική άποψη, αποφάνθηκε ότι η επιτροπή δεν βραβεύει κανένα πόνημα, γιατί, παρὰ τα ὅποια πλεονεκτήματά τους, δεν ανταποκρίνονταν στο σκοπό που είχε θέσει ο Ν. Μαραθέας.

²⁸ Ο.π., σ. γ'.

²⁹ Βλ. «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος», *Πλάτων*, τόμος Α', τεῦχος Ζ', Μάιος 1879, σσ. 253-254.

³⁰ Βλ. «Κρίσις τῆς ἐπὶ τοῦ Μαραθεῖου ἀγῶνος ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ Κ^ο Περικλ. Γρηγοριάδου τῆ 28 Δεκεμβρίου 1880», *Πλάτων*, τεῦχος Γ' καὶ Δ', Ιανουάριος καὶ Φεβρουάριος 1881, σσ. 74-98.

³¹ Βλ. «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος. Μαραθέειος ἀγῶν», *Πλάτων*, τεῦχος Α' καὶ Β', Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος 1881, σσ. 106-107.

³² Ο.π., σ. 106.

³³ Βλ. Σκορδέλης, «Κρίσις ἐπὶ τοῦ Μαραθεῖου διαγωνισμοῦ», *Πλάτων*, τόμος ΣΤ', τεῦχος Ε' καὶ ΣΤ', Μάρτιος καὶ Ἀπρίλιος 1884, σσ. 225-254.

Ανάμεσα στα έργα που είχαν σταλεί για κρίση ήταν η *Παιδαγωγική Διαιτητική* και η *Παιδαγωγία* του Γ. Μανούσου. Η αγωνόδικος επιτροπή επαίνεσε το πρώτο έργο και υπέδειξε τις ελλείψεις που είχαν και τα δύο, χωρίς όμως να βραβεύσει κανένα. Ο συγγραφέας, αφού έλαβε υπόψη τις παρατηρήσεις, προχώρησε στις απαραίτητες διορθώσεις και δημοσίευσε την *Παιδαγωγική Διαιτητική και Παιδαγωγία*³⁴. Το βιβλίο αποτελείται συνολικά από 266 σελίδες. Από αυτές οι πρώτες 89 εμπεριέχουν το πρώτο μέρος, που φέρει τον τίτλο «Παιδαγωγική Ὑγιεινή ἤτοι Ὑγιεινή τῶν παιδῶν». Ως σκοπός της Παιδαγωγίας ορίζεται η διδασκαλία των κανόνων, οι οποίοι βελτιώνουν και τελειοποιούν τις σωματικές και διανοητικές δυνάμεις του παιδιού, ώστε να καταστεί ευτυχισμένο «ἐπὶ τῆς γῆς καὶ πέραν αὐτῆς»³⁵. Τα θέματα που αναλύονται σε ξεχωριστά κεφάλαια και, σύμφωνα με τον Μανούσο, επιδρούν άμεσα ή έμμεσα στην υγεία των παιδιών αναφέρονται: στην αξία της υγιεινής, στο γάμο, στη διαίτα των γυναικών, στην περίθαλψη και στην τροφή του νηπίου, στον τεχνητό θηλασμό, στο παιδικό δωμάτιο, στα σπάργανα και στην καθαριότητα του νηπίου, στον ύπνο και στις κινήσεις του, στην οδοντοφυΐα, στη διαιτητική, στα υγιεινά παραγγέλματα που έπρεπε να διδάσκει ο δάσκαλος στους μαθητές, οι οποίοι όφειλαν να τα αποστηθίζουν, στη γυμναστική, στα πρόχειρα θεραπευτικά μέσα που πρέπει να εφαρμόζονται σε έκτακτες περιπτώσεις (πληγές, εξαρθρώσεις, εγκαύματα, τραύματα, δήγματα, ασφυξία), στη νοσηλεία, στις κράσεις και στη μακροβιότητα.

Αλλά και στο δεύτερο μέρος, «Πρακτική παιδαγωγία ἤτοι οἰκιακός καὶ σχολικός ὁδηγός πρὸς παιδαγωγῆσιν ἀμφοτέρων τῶν φύλων»³⁶, υπάρχουν πολλά θέματα που σχετίζονται με την υγιεινή των παιδιών. Έτσι, στο κεφάλαιο για τη «σπουδή» συνιστάται η τήρηση του μέτρου στη διδασκαλία των μαθημάτων. Αντίθετα, η υπερβολή και η πρόωγη πίεση είναι επιζήμια και στο σώμα και στο πνεύμα. Η διδασκαλία και η μελέτη, επομένως, πρέπει να προσαρμόζονται στη φύση και στην ηλικία των μαθητών. Για να είναι πιο αποδοτικές επίσης προτείνεται η ποικιλία μαθημάτων, η αποφυγή των στενών ρούχων, ώστε να μην εμποδίζεται η κυκλοφορία του αίματος, η σωστή στάση του μαθητή την ώρα της μελέτης «ἤτοι νὰ μὴ κύπτῃ ἐπὶ τῆς τραπέζης, μηδὲ νὰ μελετᾷ ἢ νὰ γράφῃ εὐθύς μετὰ τὸ φαγητόν»³⁷, η σωστή στάση την ώρα της

³⁴ Γ. Μανούσος, *Παιδαγωγική Διαιτητική καὶ Παιδαγωγία ἤτοι Οἰκιακός καὶ σχολιακός ὁδηγός πρὸς παιδαγωγῆσιν ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τοῦ «Κάλλους», Αθήνησι 1884, σ. η'. Τη βασική πηγή για τη συγγραφή και την επιλογή της ύλης αποτέλεσαν τα βιβλία του ιατροῦ Ιωάννη Πύρλα, *Ὑγιεινή, Συνέκδημος Ὑγιεινή, Φοῖβος*. Άλλες πηγές του συγγραφέα ήταν: ο Πλούταρχος, ο Κοραΐς, το περιοδικό «ο Πλάτων», οι οδηγίες του Δ. Πετρίδη, τα έργα του Ξανθόπουλου και γερμανικά και αγγλικά κείμενα.

³⁵ Γ. Μανούσος, *Παιδαγωγική διαιτητική ...*, ό.π., σ. 1.

³⁶ Ο.π., σσ. 91-259.

³⁷ Ο.π., σ. 129.

γραφής, η επιλογή των πρωινών ωρών για μελέτη και η παρεμβολή μικρών διαλειμμάτων.

Ενώ όμως γίνονταν αυτές οι διαδικασίες για την έκδοση κατάλληλου παιδαγωγικού εντύπου, το 1883 δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Γεωργίου Καραπαναγιώτη, *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής*³⁸, το οποίο, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ήταν αποτέλεσμα σύνθεσης από τα καλύτερα του είδους ευρωπαϊκά συγγράμματα. Το έργο γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη, είχε την άδεια του Οθωμανικού Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης και προοριζόταν για χρήση των Γυμνασίων, Διδασκαλείων και Παρθεναγωγείων. Από όσο γνωρίζουμε, είναι το πρώτο εγχειρίδιο υγιεινής που εκδόθηκε στην Ελλάδα με τέτοιο σκοπό και ο συγγραφέας του φιλοδοξούσε να αποτελέσει την αφορμή εισαγωγής του μαθήματος της Υγιεινής στα ελληνικά εκπαιδευτήρια³⁹. Από τον πρόλογο του έργου του ο ιατρός Γ. Καραπαναγιώτης επισημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει εκπαιδευτική ανάπτυξη, όταν δεν αποδίδεται η δέουσα σημασία στο ρόλο της υγείας και της υγιεινής για την ευτυχία του ανθρώπου. Οι γνώσεις πρακτικής υγιεινής είναι χρήσιμες στους γονείς και στους δασκάλους, αλλά και σε καθένα που θέλει να φροντίσει τη σωματική και πνευματική του υγεία. Η άγνοια του δασκάλου για τους νόμους υγιεινής που διέπουν τη διδασκαλία, είχε ως αποτέλεσμα τη διδασκαλία πληθώρας μαθημάτων για πολλές ώρες, που μείωναν αντί να αναπτύξουν την πνευματική ικανότητα. Αυτού του είδους οι γνώσεις ήταν ιδιαίτερα ωφέλιμες και για τη μητέρα, προκειμένου να αναθρέψει τα παιδιά της, να περιθάλψει το σύζυγό της και τους ηλικιωμένους γονείς της, να συμβάλλει, επομένως, στην οικιακή ευδαιμονία και στη θεραπεία από διάφορες νόσους. Στα εκπαιδευτήρια των άλλων κρατών και κυρίως στα Παρθεναγωγεία, η *Πρακτική Υγιεινή* αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας, διότι συμπεριελαμβάνονταν στις επιστήμες που προωθούσαν την ευημερία του ανθρώπου. Η ικανοποίηση για τον Καραπαναγιώτη θα ερχόταν, αν το έργο του αποτελούσε αφορμή, ώστε να καθιερωθεί το μάθημα της Υγιεινής στα σχολεία, αλλά και να εκδοθεί καλύτερο βιβλίο αυτού του είδους. Είναι μάλιστα συγκαταβατικός ως προς τους άνδρες και δέχεται να περιοριστεί η διδασκαλία της Υγιεινής μόνο στα Διδασκαλεία, όχι όμως και για τις γυναίκες, για τις οποίες προτείνει να διδάσκονται το μάθημα σε όλα τα ανώτερα εκπαιδευτήρια, ανεξάρτητα αν είναι Διδασκαλεία ή όχι⁴⁰.

Όσοι λοιπόν διδάσκονταν ή διάβαζαν τις *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής*, αποκτούσαν γνώσεις για τα βασικά χαρακτηριστικά της υγείας, τις κράσεις, τις τροφές, τον αέρα, το φως, τους υγιεινούς κανόνες για τους αρρώστους, αλλά και την παιδική ηλικία, την επιμέλεια του σώματος, τα ενδύματα και την κλίνη, το

³⁸ Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις Πρακτικής Υγιεινής. Εις χρήσιν τῶν Γυμνασίων, Διδασκαλείων και Παρθεναγωγείων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Βλαστοῦ Βαρβαρήγου, ἐν Ἀθήναις 1883.

³⁹ Ο.π., σ. 4.

⁴⁰ Ο.π., σσ. 1-4.

έδαφος, τις κατοικίες, τις ασκήσεις, την υγιεινή των αισθήσεων και τον ύπνο. Ειδική αναφορά, επίσης, γινόταν στα επαγγέλματα που απαιτούσαν υπέρμετρη διανοητική εργασία, εξαιτίας των βλαβών που επιφέρουν στην υγεία, όπως νευρώσεις, εγκεφαλικά νοσήματα, δυσκοιλιότητα και αιμορροΐδες. Ως πρότυπο υγιεινού τρόπου ζωής προβάλλεται η αρμονική συνύπαρξη σωματικής και πνευματικής εργασίας. Για όσους ήταν αναπόφευκτη η πολύωρη διανοητική απασχόληση, προκειμένου να αποφύγουν την κόπωση, συνιστάται η σωστή κατανομή του χρόνου, ο οποίος πρέπει να συμπεριλαμβάνει διαλείμματα και ευχάριστες σωματικές ασκήσεις. Η διαφύλαξη της υγείας απαιτεί από αυτούς τους ανθρώπους ισόρροπη σωματική και πνευματική άσκηση, τάξη στις ώρες των γευμάτων, αποχή από τα ερεθιστικά φαγητά και ποτά, επαρκή ύπνο και ταξίδια ή διαμονή στην εξοχή⁴¹.

Τελικά, διαπιστώνουμε ότι από το 1880 περίπου και μετά είχε αρχίσει να γίνεται πιο φανερή η αλλαγή προσανατολισμού που έπρεπε να έχουν τα προγράμματα σπουδών των Διδασκαλείων και των δημοτικών σχολείων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχε πάντα εφαρμογή στη νομοθεσία. Στις 4 Ιουνίου 1885, ο διευθυντής του διδασκαλείου Θεσσαλίας, Παναγιώτης Οικονόμου, σε ομιλία του με αφορμή τις εξετάσεις στο συγκεκριμένο ίδρυμα, επεσήμαινε την αναγκαιότητα της ισόρροπης σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης⁴². Προς αυτή την κατεύθυνση, πάντως, σίγουρα δεν ήταν το νέο πρόγραμμα μαθημάτων των Διδασκαλείων, που εκδόθηκε με το Β.Δ. της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1886. Σε σύγκριση με το τροποποιημένο πρόγραμμα του 1878 προβλέπονταν 34 λιγότερες ώρες. Έτσι, η διδασκαλία της Υγιεινής θα γινόταν μόνο μία ώρα την εβδομάδα στη Γ' τάξη. Συνολικά, η Γυμναστική και η Υγιεινή κάλυπταν δύο ώρες του προγράμματος της Γ' τάξης⁴³. Το 1888, παρ' όλο που εκδίδεται νέο πρόγραμμα στο οποίο αυξάνουν οι ώρες των μαθημάτων⁴⁴, για τη Γυμναστική και την Υγιεινή παραμένουν οι ίδιες ώρες (δύο), όπως και στο Διάταγμα του 1886.

Παρομοίως, στα νομοσχέδια Θεοτόκη το 1889 δεν προβλεπόταν χωριστή διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής, παρ' όλο που θεωρήθηκε αναγκαία για τα Διδασκαλεία θηλέων. Σύμφωνα, όμως, με προφορική διαβεβαίωση του βασικού συντάκτη των νομοσχεδίων, Χαρίσιου Παπαμάρκου, η Υγιεινή θα συνδιδασκόταν με τη Γυμναστική 400 ώρες συνολικά⁴⁵. Το θέμα αυτό υπήρξε

⁴¹ Ο.π., σσ. 62-64.

⁴² Βλ. Παναγιώτης Οικονόμος, *Περί σωματικής ανατροφής*. Λόγος ρηθεις τῆ 4 Ἰουνίου 1885 κατὰ τὰς ἐξετάσεις τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλίας, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ἀνδρέου Κορομηλά» καὶ «Κοραῆ» Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 6.

⁴³ Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...*, ό.π., σ. 115 και 246.

⁴⁴ Πρόκειται για το Διάταγμα «Περί κατανομῆς τῶν μαθημάτων καὶ τῶν ὥρῶν τῆς διδασκαλίας ἐν τοῖς Διδασκαλείοις» τῆς 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1888. (Βλ. Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...*, ό.π., σσ. 247-250).

⁴⁵ Βλ. Χαρίσιος Παπαμάρκου, «Ἐλεγχος τῆς πρὸς μόρφωσιν δημοδιδασκάλων γνώμης τοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, τῆς ὑποβληθείσης εἰς τὴν ἐπὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων Ἐπιτροπὴν τῆς Βουλῆς» στο: *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν...*, ό.π., σ. 2.

αντικείμενο συζήτησης και ασκήθηκε κριτική από τον Χρήστο Παπαδόπουλο⁴⁶, στην οποία απάντησε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου. Ο συντάκτης των νομοσχεδίων σημείωσε ότι στοιχεία υγιεινής θα διδάσκονταν όχι μόνο στα Διδασκαλεία, αλλά και στα δημοτικά σχολεία⁴⁷. Την εποχή εκείνη η διδασκαλία των μαθημάτων της Υγιεινής και της Γυμναστικής στο Διδασκαλείο Αθηνών γινόταν με επιτυχία από τον Ι. Φωκιανό⁴⁸.

Το 1889, επίσης, κυκλοφόρησε η δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Γ. Καραπαναγιώτη με ορισμένες τροποποιήσεις και συντομεύσεις κεφαλαίων⁴⁹, σύμφωνα με το συναφές πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας της Γαλλίας. Ο περιορισμός της ύλης από 176 στις 80 σελίδες, αφορούσε κυρίως στην οικιακή υγιεινή, η οποία, κατά το συγγραφέα, ήταν γνωστή στις οικοδέσποινες από τη σχετική ύλη των περιοδικών. Οι περικοπές αυτές επέτρεψαν τις προσθήκες κεφαλαίων για τη σχολική υγιεινή, τους υγιεινούς κανόνες της διανοητικής εργασίας των παιδιών και την πρόληψη της μυωπίας. Πρόκειται για τροποποιήσεις που είχαν στόχο να επεκτείνουν τη χρησιμότητα του βιβλίου, πέρα από το μαθητικό κόσμο, και στους δασκάλους των δημοτικών σχολείων. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι διδασκαλικοί οδηγοί της εποχής θεωρούσαν το βιβλίο αναγκαίο οδηγό, η εξάντληση της πρώτης έκδοσης δεν οφειλόταν στα σχολεία και στους δασκάλους, αλλά στους μορφωμένους από κάθε τάξη, και κυρίως τις οικοδέσποινες⁵⁰.

Αναφορικά με τη σχολική υγιεινή παρατίθενται 32 κανόνες για την οικοδομή του σχολικού κτηρίου και την επίπλωσή του, οι οποίοι είχαν καταρτιστεί από το Υπουργείο Παιδείας της Γαλλίας. Το γαλλικό αυτό πρότυπο λειτουργίας των σχολείων, ο Καραπαναγιώτης πίστευε ότι ήταν επιβεβλημένο να είναι γνωστό στους δασκάλους, προκειμένου να συμβάλλουν στην πρόληψη των μεταδοτικών νόσων στα παιδιά. Επομένως, στο δάσκαλο αναθέτονταν οι αρμοδιότητες της οικοδόμησης των σχολικών κτηρίων με βάση τους όρους της σχολικής υγιεινής, σε μια εποχή που στα χωριά και στις μικρές πόλεις υπήρχε έλλειψη αρχιτεκτόνων⁵¹.

⁴⁶ Βλ. «Υπόμνημα περί τῶν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων τῶν ὑποβληθέντων εἰς τὴν Βουλὴν τῶν ἑλλήνων τῆ 4 Δεκεμβρίου 1889 ἐπιδοθέν τῷ προέδρῳ τῆς ἐπ' αὐτῶν εἰδικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς κυρίῳ Στ. Σκουλούδη ὑπὸ Χρήστου Δ. Παπαδοπούλου» στο: *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν...*, ὁ.π., σ. 12 και 16.

⁴⁷ Βλ. Χαρίσιος Παπαμάρκου, «Ἐλεγχος τῆς ἀξίας τῶν ἐν τῷ ὑπομνήματι τοῦ κ. Χρήστου Παπαδοπούλου γνωμῶν περὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων, τῶν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ κ. Γεωργίου Θεοτόκη ὑποβληθέντων τῆ 4 Δεκεμβρ. 1889 εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων», στο: *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν...*, ὁ.π., σ. 45.

⁴⁸ Ο.π., σ. 48.

⁴⁹ Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις πρακτικῆς ὑγιεινῆς. Εἰς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων, Διδασκαλείων καὶ Παρθεναγωγείων*, Τυπογραφεῖον «Παλιγγενεσία» Ἰω. Ἀγγελοπούλου, Ἀθήνησι 21889.

⁵⁰ Ο.π., σσ. θ' -ι'.

⁵¹ Ο.π., σ. 80.

Εν τω μεταξύ, με εγκύκλιο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημ. Εκπαιδεύσεως της 7 Μαΐου 1888, έπρεπε από το προσεχές σχολικό έτος σε όλα τα Διδασκαλεία για τέσσερα έτη να διδάσκεται ως μοναδικό διδακτικό βιβλίο η *Θεωρία της Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας του Αριστεΐδη Σπαθάκη*, η οποία είχε εγκριθεί σε σχετικό διαγωνισμό⁵². Πρόκειται για προσαρμογή στις απαιτήσεις του δημοτικού σχολείου του β' τόμου του *Παιδαγωγού*, έργο του Σπαθάκη, που είχε εκδοθεί το 1882.

Σε ό,τι αφορά, λοιπόν, στις παιδαγωγικές θεωρίες, οι απόφοιτοι του Διδασκαλείου της παραπάνω τετραετίας μάθαιναν για τον τρόπο που έπρεπε να γίνεται η αγωγή, η οποία διαιρούνταν σε σωματική, πνευματική και γνωστική. Η σωματική αγωγή ήταν απαραίτητη όχι μόνο επειδή συνέβαλε στη διατήρηση και προαγωγή της υγείας, αλλά και γιατί καθιστούσε το σώμα κατάλληλο όργανο για τις ψυχικές βουλήσεις. Ο δάσκαλος, προκειμένου να ανταποκριθεί με επιτυχία στα καθήκοντά του για τη σωματική αγωγή του παιδιού, ήταν αναγκαίο να διδάσκεται τις επιστήμες της *φυσιολογίας* και της *ανατομίας*⁵³. Έτσι, ο συγγραφέας εκθέτει με λεπτομέρεια τα θέματα που έπρεπε να περιλαμβάνει η σωματική αγωγή του παιδιού στο σχολείο, δηλαδή το φωτισμό, τον αερισμό, την καθαριότητα των σχολικών αιθουσών, τη στάση του σώματος του μαθητή, τα θρανία, τις σωματικές ασκήσεις, τις κατ' οίκον εργασίες και τις συμβουλές υγιεινής. Εφόσον, λοιπόν, ο δάσκαλος ήταν επιφορτισμένος με το καθήκον της σωματικής υγείας και ευεξίας των παιδιών, είχε υποχρέωση να φροντίζει για όλα τα παραπάνω ζητήματα.

Σχετικά με τους όρους υγιεινής που θέτει ο Σπαθάκης, παρατηρούμε ότι είναι εμφανής η επιρροή από τη *Διδασκαλική του Μωραΐτη*, προπαντός για συγκεκριμένες διαστάσεις του διδακτηρίου. Παρουσιάζονται, βέβαια, και αρκετά καινούρια στοιχεία που έπρεπε να γνωρίζει ο δάσκαλος, προκειμένου να επιτύχει στο έργο της σωματικής αγωγής των παιδιών. Επίσης, πολλές από τις αρχές υγιεινής, που θέτει ο Σπαθάκης, τις συναντούμε σε εγχειρίδια υγιεινής αρκετά αργότερα με αφετηρία το έργο του Γ. Βλάμου.

⁵² Βλ. εγκύκλιο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημ. Εκπαίδευσης προς τον Αριστεΐδη Σπαθάκη με αριθ. πρωτ. 6146 στο Αριστεΐδη Σπαθάκη, *Σχολική Παιδαγωγική ή Θεωρία της Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας προς χρήση των Διδασκαλείων*, Σπυρίδωνος Κουσουλίνου Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον, εν Αθήναις 1888.

⁵³ «Ίδίως όφείλει να γινώσκη τὸ μέρος τῆς φυσιολογίας, ὅπερ διδάσκη πῶς ὁ παῖς δύναται νὰ καθοδηγηθῆ εἰς τὸ κατὰ φύσιν ζῆν, καὶ ἐπομένως ὑποδεικνύει ὅποια μέσα πρέπει νὰ τεθῶσιν ἐν χρήσει ἐν τῷ σχολείῳ πρὸς διατήρησιν καὶ προαγωγὴν τῆς ὑγείας τῶν ἐν αὐτῷ μαθητευομένων καὶ ὅποια πρέπει νὰ ἀποφευχθῶσιν ὡς παρακαλύοντα καὶ παραβλάπτοντα αὐτὴν (σχολικὴ διαιτητικὴ ἢ σχολικὴ ὑγιεινὴ)». Είναι η πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζουμε, που οι παιδαγωγοί επισημαίνουν την αναγκαιότητα διδασκαλίας της σχολικής υγιεινής στους δασκάλους και γίνεται χρήση του συγκεκριμένου όρου. (Βλ. Αριστεΐδης Σπαθάκης, *Σχολική Παιδαγωγική...*, ό.π., σσ. 5-6).

Στο κεφάλαιο για το φωτισμό⁵⁴, επισημαίνεται ότι το σχολικό κτήριο πρέπει να βρίσκεται σε ελεύθερη και ανοικτή τοποθεσία, ώστε να είναι ανεμπόδιστη η είσοδος του φωτός. Για λόγους υγιεινής της όρασης των μαθητών θεωρείται καλύτερος ο βόρειος ή μεσημβρινός προσανατολισμός. Άλλες προϋποθέσεις του κατάλληλου φωτισμού είναι το μεγάλο μέγεθος των παραθύρων και η τοποθέτησή τους κοντά στη στέγη, το ανοιχτόχρωμο βάψιμο των τοίχων, για να αποτρέπεται η αντανάκλαση του φωτός, και η τοποθέτηση σκουρόχρωμων παραπετασμάτων στα παράθυρα. Από τα διάφορα είδη του τεχνητού φωτισμού προτιμάται το αεριόφως και το πετρέλαιο. Κατάλληλη φωτιστική δύναμη για τέσσερις μαθητές θεωρείται αυτή που αντιστοιχεί σε 11-12 αναμμένα κεριά. Για να ανταποκρίνεται ο φωτισμός στα κριτήρια καταλληλότητας, πρέπει το φως να προσπίπτει από πάνω ή αριστερά του μαθητή και να τοποθετούνται σωστά τα θρανία. Επιπλέον, ο δάσκαλος επιβάλλεται να μην κουράζει την όραση των μαθητών με την ανάθεση εργασιών σε αμυδρό ή έντονα λαμπρό φως, να απαγορεύει την ανάγνωση βιβλίων με στυλινό χαρτί ή πολύ μικρά γράμματα, καθώς και το υπερβολικό σκύψιμο κατά την εκτέλεση διαφόρων εργασιών, γιατί προκαλεί μυωπία και παραμορφώσεις της σπονδυλικής στήλης.

Δεύτερος όρος για την καλή σωματική αγωγή των μαθητών ήταν ο αερισμός και η καθαριότητα των αιθουσών⁵⁵. Η εξασφάλιση αυτής της προϋπόθεσης απαιτούσε με τη σειρά της ευρύχωρες αίθουσες. Για σχολείο με 50-60 παιδιά συνιστάται αίθουσα 10 μ. μήκος, 7 μ. πλάτος, 5-6 μ. ύψος, 0,60 - 0,70 τ.μ. επιφάνεια και 6-7 κ.μ. αέρα για κάθε παιδί. Η θερμοκρασία έπρεπε να είναι 15⁰-16⁰ και να υπάρχουν ανεμιστήρες στις πόρτες και τα παράθυρα, ώστε να διευκολύνεται η ανανέωση του αέρα. Η ωριαία ποσότητα καθαρού αέρα ορίζεται σε 18-20 κ.μ. για κάθε μαθητή, τιμή που, για να εξασφαλιστεί, επέβαλε την απομάκρυνση των μαθητών από την αίθουσα τα διαλείμματα και τον πλήρη αερισμό της με άνοιγμα όλων των πορτών και των θυρίδων. Άλλα συντελεστικά μέσα της καλής ποιότητας του αέρα ήταν το καθάρισμα και το πλύσιμο των αιθουσών, η παρουσία των παιδιών στο σχολείο με καθαρή ενδυμασία και η απαγόρευση χρήσης αντικειμένων που μόλυναν τον αέρα. Από τα σημαντικότερα καθήκοντα του δασκάλου ήταν η φροντίδα του για την απρόσκοπτη διεξαγωγή της αναπνοής των μαθητών. Επιβαρυντικοί παράγοντες ήταν οι στενοί στηθόδεσμοι, το υπερβολικό σκύψιμο, η αργή αναπνοή και η παρατεταμένη χρήση της φωνής με ένταση.

Η επιμέλεια για το σώμα του παιδιού απαιτούσε, επίσης, την ορθή στάση του σώματος κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των εργασιών στο σχολείο. Μέσο επίτευξης αυτού του στόχου ήταν η κατασκευή κατάλληλων θρανίων, που επέτρεπαν στο μαθητή να κρατά με ευκολία όρθιο το επάνω μέρος του

⁵⁴ Αριστείδης Σπαθάκης, *Σχολική Παιδαγωγική...*, ό.π., σσ. 6-7.

⁵⁵ Ο.π., σσ. 7-8.

σώματος⁵⁶. Γι' αυτό το λόγο, τα διάφορα μέρη του θρανίου (αναλογείο, κάθισμα, υποπόδιο, βιβλιοδόχος σανίδα, ανακλιντήριο) έπρεπε να είναι ανάλογα με το σώμα του παιδιού. Από άποψη εξυπηρέτησης του σκοπού και χρηστικότητας, καταλληλότερα θεωρούνταν τα δίδρα θρανία⁵⁷.

Το βασικότερο, όμως, μέσο που συνιστάται για την επιμέλεια του σώματος είναι οι γυμναστικές ασκήσεις, οι οποίες έπρεπε να γίνονται σχεδόν καθημερινά, ακόμα και κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Για τη συνολική αρμονική ανάπτυξη του μυϊκού συστήματος αρκούσαν απλές ελαφρές κινήσεις, χωρίς βαριά μηχανήματα ή σύντομες κινήσεις. Προσοχή επιβαλλόταν στην εκτέλεση ασκήσεων που εμπόδιζαν τη σωματική ανάπτυξη ή την πνευματική ενέργεια ή προσέβαλλαν την ηθική των μαθητών. Η σπουδαιότητα που είχαν οι γυμναστικές ασκήσεις στο σχολείο, όπως και οι παιδιές, ήταν δεδομένη, καθώς λειτουργούσαν ως αντίβαρο στην πνευματική υπερκόπωση⁵⁸.

Οι κατ' οίκον εργασίες των παιδιών έπρεπε να είναι περιορισμένες, καθώς ο εφοδιασμός των μαθητών με τις αναγκαίες γνώσεις και εμπειρίες ήταν αρμοδιότητα του σχολείου. Αντίθετα, η ανάθεση υπερβολικών εργασιών για το σπίτι συντελούσε στη σωματική και πνευματική καταπόνηση του παιδιού και το αποστερούσε από την παιδαγωγική επίδραση της οικογένειας. Από την άλλη μεριά ούτε στο σπίτι έπρεπε να απασχολούνται τα παιδιά με υπερβολικές οικιακές ασχολίες ή δραστηριότητες, όπως η εκμάθηση ξένων γλωσσών και η μουσική. Αυτό που είχε σημασία και επιβαλλόταν, ήταν η συνεργασία σχολείου-οικογένειας, αφού ο στόχος τους ήταν κοινός και αφορούσε στην αγωγή του παιδιού⁵⁹.

Τέλος, ο δάσκαλος έπρεπε να συνδυάζει όλες τις φροντίδες του για την υγεία των μαθητών με κατάλληλες συμβουλές υγιεινής που αφορούσαν στη σωματική αγωγή των παιδιών. Τα θέματα, γενικά, που μπορούσαν να συζητηθούν με αφορμή τα μαθήματα ή καθημερινά περιστατικά, σχετιζόνταν με τα διάφορα είδη διαίτης που προήγαγαν την υγεία ή αντίθετα την έβλαπταν σωματικά και πνευματικά⁶⁰.

Το 1894 κυκλοφόρησε η τρίτη έκδοση του βιβλίου του Γ. Καραπαναγιώτη με την έγκριση του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, σύμφωνα με το διαγωνισμό των διδακτικών βιβλίων του 1894⁶¹. Η σχετική εγκύκλιος υπάρχει στην αρχή του βιβλίου, όπου ο υπουργός Δ. Μ. Καλλιφρονάς, απευθυνόμενος προς τον ίδιο το συγγραφέα δηλώνει «ότι έγκρίνομεν τὸ εἰς τὸν

⁵⁶ Ο.π., σ. 8.

⁵⁷ Βλ. ό.π., σ. 9, όπου και ορίζονται λεπτομερείς διαστάσεις για καθένα από τα μέρη του θρανίου.

⁵⁸ Ο.π., σσ. 9-10.

⁵⁹ Ο.π., σσ. 10-11.

⁶⁰ Ο.π., σσ. 11-12.

⁶¹ Γεώργιος Ξ. Καραπαναγιώτης, *Έγχειρίδιον Πρακτικῆς Ὑγιεινῆς. Εἰς χρῆσιν τῶν Διδασκαλείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ τῶν ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Παρασκευᾶ Λεώνη, ἐν Ἀθήναις 31894.

διαγωνισμὸν ὑποβληθὲν “ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς”, ὅπως εἰσαχθῆ ἐπὶ τριετίαν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ προσεχοῦς σχολειακοῦ ἔτους 1894-95 ὡς μόνον διδακτικὸν βιβλίον διὰ τὰ διδασκαλεῖα ἀμφοτέρων τῶν φύλων, δημοσίων, δημοσυντηρητῶν καὶ ἰδιωτικῶν». Στο τέλος της εγκυκλίου ο συγγραφέας αναφέρεται στο Β. Δ. της 20 Αυγούστου 1893, που προέβλεπε την υποχρεωτική διδασκαλία της Ὑγιεινῆς στα ανώτερα Παρθεναγωγεία με διάταξη ὕλης ἴδια με του βιβλίου.

Σε ὅ,τι ἀφορᾶ στο περιεχόμενο της τελευταίας ἐκδόσης δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές σε σχέση με την προηγούμενη, ἐκτός ἀπὸ την προσθήκη του τελευταίου κεφαλαίου για τὴν μέριμνα του δασκάλου σε περίπτωση ἀσθένειας τῶν μαθητῶν⁶². Ουσιαστικά πρόκειται για τὰ πρῶτα μέτρα που πρέπει νὰ πάρει ὁ δάσκαλος, για νὰ περιθάψει τὸ μαθητῆ, πρὶν τὸν ἀναλάβει ἡ οἰκογένειά του. Οἱ οδηγίες ἀναφέρονται στις πρῶτες βοήθειες που εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γνωρίζουν οἱ εκπαιδευτικοί για περιπτώσεις ὅπως δυσπεψία, λιποθυμία, μώλωπες, τραῦμα με ἀιμορραγία, ἔγκαυμα, δάγκωμα ἐντόμων ἢ φιδιού, ἀσφυξία καὶ ἠλίαση.

Αβίαστα, λοιπὸν, προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἐγχειρίδια που θα μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν οἱ καθηγητῆς τῶν Διδασκαλείων για νὰ διδάξουν τὸ μάθημα τῆς Ὑγιεινῆς ὑπῆρχαν. Ὅμως, τὸ μάθημα δε διδασκόταν, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὴν ομιλία του Θεμ. Νικολαΐδη στα πλαίσια του Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου του 1901. Σύμφωνα με τὸν ἰατρό, ἦταν γνωστὲς οἱ υποδείξεις για τις ἀπαιτήσεις τῆς ὑγιεινῆς, ἀλλὰ δεν ὑπῆρχε ἀυστηρή καὶ ἐπιμελής ἐπίβλεψη για τὴν ἐφαρμογή τους. Ἡ παντελής ἀπουσία του μαθήματος τῆς Ὑγιεινῆς στα Διδασκαλεῖα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποφοιτοῦν δάσκαλοι, «εἰς οὓς ἀνατίθεται ἡ τύχη ὑπὸ ἔποψιν μορφώσεως διανοητικῆς καὶ διαπλάσεως σωματικῆς τῶν παιδῶν κατὰ τὴν τρυφερωτέραν ἡλικίαν, στερούμενοι γνώσεως καὶ τῶν στοιχειωδεστέρων ὄρων τῆς ὑγιεινῆς. Ἄγνωοῦσιν ἐντελῶς, ἢ γινώσκουσιν λίαν ἀνεπαρκῶς τὸν λόγον τοῦ ἀερισμοῦ, τοῦ ὑγιεινοῦ φωτισμοῦ, τῆς ἀναγκαίας θερμάνσεως, τῆς προσπαθείας καὶ μεθ' ὑπομονῆς ἀφοσιώσεως πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπιπόνου ἔργου καὶ αὐτῆς τῆς ψυχικῆς διαμορφώσεως τῶν παιδῶν»⁶³. Ὁ Νικολαΐδης μάλιστα ὑποστήριξε ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο για τους μελλοντικούς δασκάλους ὄχι ἀπλῶς ἡ υποχρεωτικὴ διδασκαλία τῆς Ὑγιεινῆς, ἀλλὰ τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς. Συμφωνοῦσε γι' αὐτὸ τὸ λόγο με τὴν πρόταση του Παπαγιάννη για τὴν σύσταση υγιεινομικῶν συμβουλίων στα σχολεία, τὰ ὁποῖα μεταξύ ἄλλων θα μεριμνοῦσαν καὶ για τὴν υποχρεωτικὴ διδασκαλία τῆς Ὑγιεινῆς στα Διδασκαλεῖα⁶⁴.

⁶² Ο.π., σσ. 81-84.

⁶³ Βλ. *Δελτίον τῆς Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς*, ἔτος Δ', ἀριθ. 10, 15 Μαΐου 1901, χ.σ.

⁶⁴ *Πρακτικὰ τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Ἀθήναις 6-11 Μαΐου 1901...*, ὁ.π., σ. 153. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ μάθημα τῆς Ὑγιεινῆς ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἐκπαίδευσης τῶν δασκάλων στις περισσότερες χώρες. Ενδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι στα διδασκαλεῖα του Βελγίου καὶ τῆς Γαλλίας οἱ υποψήφιοι δάσκαλοι διδάσκονταν στοιχειώδη ὑγιεινὴ ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔτος σπουδῶν. (Βλ. Ἀριστοτέλης Σ. Μαλτῆς, Σταῦρος Ι. Καραΐας, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ...*, ὁ.π., σ. 140).

Ένα χρόνο αργότερα (1902), τις ίδιες κατηγορίες για περιφρόνηση της Υγιεινής στα Διδασκαλεία διατυπώνει και ο πρώην καθηγητής του Διδασκαλείου, Αριστοτέλης Κουρτίδης, σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε στην *Εστία*. Η απάντηση για τους ισχυρισμούς του Κουρτίδη θα έρθει από τον Σολομό Καλφάκο, ο οποίος τους χαρακτηρίζει άδικους, από τη στιγμή που η Υγιεινή ενσωματωνόταν στο μάθημα της Παιδαγωγικής, που διδασκόταν για δύο χρόνια. Για να τεκμηριώσει μάλιστα το επιχείρημά του ο Καλφάκος, υποστήριξε ότι διέθετε χειρόγραφο σχετικά με τη διδασκαλία της Υγιεινής στο Διδασκαλείο⁶⁵.

Το γεγονός τελικά ότι ψηφίζονταν διάφορα διατάγματα που προέβλεπαν τη διδασκαλία συγκεκριμένων μαθημάτων, δε σήμαινε ότι το πρόγραμμα των μαθημάτων στα Διδασκαλεία τηρούνταν απαρέγκλιτα. Δεν είναι τυχαίο που στο Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο διατυπώθηκε το αίτημα, ώστε «καταβληθῆ μείζων προσοχή εἰς τὴν ἀνελλιπῆ διδασκαλίαν ἀπάντων τῶν ἐν τῷ προγράμματι τῶν Διδασκαλείων ἀναγεγραμμένων μαθημάτων καὶ ἐν γένει εἰς τὴν πιστὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προγράμματος τῶν Διδασκαλείων»⁶⁶.

Βέβαια πρέπει να επισημάνουμε ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και ειδικά την πρώτη του 20^{ου}, πολλά θέματα αναφορικά με τη σχολική υγιεινή αναπτύσσονταν εκτενώς στα παιδαγωγικά περιοδικά της εποχής⁶⁷. Το θέμα, όμως, είναι πόσοι από τους δασκάλους είχαν πρόσβαση σε αυτά τα περιοδικά, ώστε να μπορούν να ενημερωθούν και να καθοδηγηθούν στο έργο τους. Και σε τελική ανάλυση, η σχετική ύλη των περιοδικών δεν μπορούσε να λειτουργεί ως αντιστάθμισμα στην κρατική αδυναμία για την αποτελεσματική διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής στους δασκάλους.

Από τα παιδαγωγικά περιοδικά επίσης προβάλλονταν το πρότυπο του δασκάλου που προωθούσε την αγωγή στην τριπλή της διάσταση, σωματική, ηθική και πνευματική. Την άποψη αυτή, όμως, φαίνεται ότι είχαν και οι άνθρωποι που διαμόρφωναν την παιδαγωγική πραγματικότητα της εποχής. Στις 28 Σεπτεμβρίου του 1905, ημέρα έναρξης των μαθημάτων στα Διδασκαλεία, ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος, τότε Διευθυντής του Διδασκαλείου Πελοποννήσου, σε

⁶⁵ Σ. Καλφάκος, «Άδικοι ὕβρεις κατὰ τῶν διδασκαλείων», *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 15, 1 Ἀπριλίου 1902, σ. 222.

⁶⁶ *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον...*, ὁ.π., σ. 92.

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά τις προτροπές προς τους δασκάλους του Θ. Αποστολόπουλου, δασκάλου του πρότυπου σχολείου του Διδασκαλείου στην Αθήνα, στο: «Ἀπόσπασμα ἐκ τῶν περὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ὁδηγιῶν», *Πλάτων ΣΤ'* 1884, τεῦχος Θ' και Ι', σσ. 454 κ.ε. Επίσης, στο περιοδικό *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, τα άρθρα που υπογράφει ο δάσκαλος Δημήτριος Ζήσης και τα οποία αποτελούν μετάφραση άρθρων του υγιεινολόγου στο Παρίσι Quillermet με σκοπό την καθοδήγηση των γάλλων δασκάλων: «Ἡ καθαριότης τοῦ διδακτηρίου», ἀριθ. 16, 10 Φεβρουαρίου 1906, σσ. 252-255, «Σχολικὴ Ὑγιεινή», ἀριθ. 21, 30 Μαρτίου 1906, σσ. 321-324, «Συμβουλαὶ διευθυντοῦ πρὸς πρωτόπειρον διδάσκαλον», περ. *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 8, 20 Νοεμβρίου 1905, σσ. 127-128. Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι ο δάσκαλος έπρεπε να φροντίζει για την καθαριότητα των αιθουσών, αλλά και να μην αμελεί για τη γυμναστική και την υγιεινή των μαθητών.

προσφώνησή του προς τους μαθητές του ιδρύματος, αναφέρθηκε στον προορισμό του δασκάλου⁶⁸. Στην ομιλία του σημείωσε ότι, εκτός από τους δασκάλους που επιδίωκαν να μεταδώσουν στους μαθητές τους επιστημονικές ή τεχνικές γνώσεις, υπήρχε και η κατηγορία των δασκάλων που είχε ως σημαντικό σκοπό να αναπτύξει την προσωπικότητα των μαθητών και να δημιουργήσει πολίτες με ηθικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Για την επίτευξη των στόχων τους οι δάσκαλοι της δεύτερης κατηγορίας δεν περιορίζονταν στην απλή μετάδοση γνώσεων, αλλά κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια για την κανονική ανάπτυξη του σώματος, ώστε να καταστεί υγιές και ακμαίο. Η ηθικότητα και η θρησκευτικότητα, επομένως, συνδέονταν με τη σωματική υγεία, η οποία με τη σειρά της ήταν αλληλένδετη με την πνευματική⁶⁹.

Αλλά και μερικά χρόνια αργότερα (1909), τα πράγματα δεν είχαν αλλάξει και πολύ αναφορικά με την παραμέληση του μαθήματος, όπως διαπιστώνει ο δάσκαλος Βασίλειος Γ. Παπαγεωργίου⁷⁰. Ειδικότερα, η Υγιεινή «ἢ δὲν διδάσκεται παντελῶς ἢ λίαν πλημμελῶς ἢ καὶ καμμίαν φορὰν ὑπὸ Καθηγητῶν τῆς Φυσικῆς καὶ ἀπὸ τετραδίων!». Ἐτσι, οι δάσκαλοι τελείωναν τις βασικές τους σπουδές στο Διδασκαλείο χωρίς να έχουν γνώση των στοιχειωδών αρχών της σχολικής υγιεινής. Επιπρόσθετα, το Υπουργείο δεν τους προμήθευε με κατάλληλα βιβλία ή σχετικούς οδηγούς. Την εποχή εκείνη είχε κυκλοφορήσει βέβαια το έργο του Γ. Βλάμου, *Η Υγιεινή τοῦ Σχολείου*, το οποίο, όμως, δύσκολα μπορούσε να αγοραστεί και να χρησιμοποιηθεί από τους δασκάλους.

Τελικά, η κρατική παρέμβαση για τη ρύθμιση αυτού του ζητήματος θα γίνει ένα χρόνο αργότερα, με την ψήφιση του Νόμου ΓΧΣΤΒ' (υπ. αριθ. 3692) «Περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» της 1^{ης} Απριλίου 1910. Στα διδασκόμενα μαθήματα περιλαμβάνονταν πλέον και η Υγιεινή⁷¹. Το άρθρο 3 προέβλεπε το διορισμό καθηγητή υγιεινής, με αμοιβή 150 δραχμές μηνιαίως. Απαραίτητη προϋπόθεση να ήταν ιατρός, «εἰδικῶς ἀσχοληθεὶς περὶ τὴν ὑγιεινὴν καὶ ἐπὶ πενταετίαν τοῦλάχιστον τὸ ἔργον τοῦ ἱατροῦ ἐνασκήσας, ὅστις ἐπισκέπτεται δωρεὰν καὶ τοὺς μαθητὰς τοῦ Διδασκαλείου, νοσοῦντας»⁷².

Το 1911 είχαν καταργηθεί τα επαρχιακά Διδασκαλεία και λειτουργούσε μόνο το τετρατάξιο «Μαράσλειο Διδασκαλείο». Το έτος αυτό εκδόθηκε και το

⁶⁸ Βλ. Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, «Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ Διδασκαλείου», περ. *Δημ. Ἐκπαίδευσις*, ἀριθ. 5, 20 Ὀκτωβρίου 1905, σσ. 65-73.

⁶⁹ Ο.π., σσ. 67-68.

⁷⁰ Ἐφ. *Ἡ Ἀλήθεια*, ἀρ. φ. 254-30, Κυριακή 26 Ἰουλίου 1909, σ. 238.

⁷¹ Βλ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμος ΓΧΣΤΒ' (ὑπ. ἀριθ. 3692) τῆς 1^{ης} Απριλίου 1910 Περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 3.

⁷² Ο.π., παράγραφος ζ', σ. 5.

ωρολόγιο πρόγραμμα⁷³, το οποίο προέβλεπε να διδάσκεται η Υγιεινή (γενική και σχολική) με την Ανθρωπολογία μία ώρα στη Β' τάξη και τρεις ώρες στη Γ' τάξη. Σύμφωνα με πίνακα κατανομής ομάδων μαθημάτων του προγράμματος του Μαρασλείου Διδασκαλείου του 1911, που συντάχτηκε από τους Π. Παπακωνσταντίνου και Α. Ανδρέου⁷⁴, η ομάδα των μαθημάτων της Υγιεινής (προφανώς οι συγγραφείς περιλαμβάνουν και τις εννέα ώρες της Χειροτεχνίας) καταλάμβανε 13 ώρες σε σύνολο 160 ωρών όλων των μαθημάτων, δηλαδή ποσοστό 8,12 %. Αντίθετα, στα Υποδιδασκαλεία δεν προβλεπόταν η διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής.

Συνοπτικά, η εξέλιξη των μαθημάτων της Υγιεινής και της Ανθρωπολογίας στο ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων των Διδασκαλείων από το 1878 μέχρι το 1911 έχει ως εξής: το 1878 τα μαθήματα διδάσκονταν συνολικά 3 ώρες, δηλαδή 2,27 % επί του συνολικού ποσοστού των ωρών, το 1886 μόνο 1 ώρα και ποσοστό από το σύνολο των ωρών 1,01 %, το 1888 επίσης 1 ώρα, δηλαδή 0,86 του συνόλου των ωρών και, τέλος, το 1911 διδάσκονταν 4 ώρες, που σημαίνει 2,5 % του συνόλου των ωρών⁷⁵.

Στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913, που υπέγραψε ο υπουργός παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος, στα μαθήματα θεωρητικής και παιδαγωγικής μόρφωσης των λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης, συμπεριλαμβάνονταν και τα Στοιχεία παιδολογίας και σχολικής υγιεινής. Η διδασκαλία θα γινόταν από τον προϊστάμενο του γραφείου της σχολικής υγιεινής με επιμίσθιο 100 δραχ. ή από διδάκτορα της ιατρικής, που θα είχε ασχοληθεί ειδικά με αυτούς τους κλάδους, «ἐπὶ μηνιαίῳ μισθῷ δραχ. 120»⁷⁶. Επίσης, στο σχέδιο νόμου για τα τριτάξια διδασκαλεία δημοτικής εκπαίδευσης προβλεπόταν η διδασκαλία, και στα δύο φύλα, του μαθήματος Υγιεινή και Νοσηλευτική⁷⁷. Το μάθημα θα δίδασκε σχολικός ιατρός ή βοηθός του, με την υποχρέωση να επισκέπτεται τους ασθενείς μαθητές του Διδασκαλείου με επιμίσθιο 50 δραχ. το μήνα⁷⁸. Η διδασκαλία του

⁷³ Βλ. «Διάταγμα περὶ κατανομῆς τῶν μαθημάτων καὶ τῶν ὡρῶν διδασκαλίας ἐν ταῖς τάξεσι τοῦ Διδασκαλείου τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως» τῆς 8^{ης} Ὀκτωβρίου 1911 στο: Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...*, ὁ.π., σσ. 251-254.

⁷⁴ Ο.π., σσ. 117-118.

⁷⁵ Α. Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997, σ. 87.

⁷⁶ Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Δημήτρης Γληνός...*, ὁ.π., τόμος Β', σσ. 336-337.

⁷⁷ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, *Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1913, σ. 89. Τελικά, τα συγκεκριμένα μαθήματα διδάσκονταν στα τριτάξια, πεντατάξια και εξατάξια Διδασκαλεία, που άρχισαν τη λειτουργία τους μετά το 1914. Επίσης, το πρόγραμμα του Μαρασλείου Διδασκαλείου του 1919 περιελάμβανε τη διδασκαλία του μαθήματος Παιδολογία και Σχολική Υγιεινή. (Βλ. Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση...*, ὁ.π., σσ. 52-57).

⁷⁸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, *Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια...*, ὁ.π., σ. 91.

μαθήματος της Υγιεινής, τέλος, προβλεπόταν και για τα μονοτάξια Διδασκαλεία⁷⁹.

β. Θηλέων.

Η κατάρτιση των Ελληνίδων διδασκαλισσών μέχρι το 1914 ανήκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο μεγαλύτερος αριθμός των κοριτσιών μάλιστα φοιτούσε στα σχολεία της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των θηλέων, την περίοδο αυτή, παρουσιάζει αρκετές διαφορές και θεωρείται υποβαθμισμένη σε σύγκριση με την αντίστοιχη των αγοριών. Ένα από τα επιχειρήματα που στηρίζονταν οι διανοούμενοι και οι παιδαγωγοί της εποχής ήταν και οι ξένες ιατρικές αντιλήψεις για τη βλαπτική επίδραση της επίπονης διανοητικής εργασίας και της ανώτερης εκπαίδευσης στην υγεία των κοριτσιών. Αυτό είχε ως συνέπεια τη διάθεση λίγων ωρών από το πρόγραμμα για τη διδασκαλία Φυσιογνωστικών μαθημάτων, τουλάχιστον μέχρι το 1870⁸⁰.

Στα βασικά στοιχεία, όμως, της εκπαίδευσης των κοριτσιών, πέρα από τα εργόχειρα, την οικιακή οικονομία και τη θρησκευτική μόρφωση, ιδιαίτερη σημασία αποδιδόταν και στις γνώσεις υγιεινής⁸¹. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1852), η διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής στις γυναίκες, εκτός από τη διατήρηση και επαύξηση της υγείας, ήταν αναγκαία για έναν επιπρόσθετο λόγο. Η γυναίκα είχε την κύρια φροντίδα της ανατροφής των παιδιών, ειδικά κατά τα πρώτα έτη, και επομένως οι γνώσεις υγιεινής που κατείχε είχαν σημαντική επίδραση στην «ευεξία και τὸ σθένος τοῦ γένους»⁸². Σύμφωνα με την ιατρική άποψη του Κ. Ζαβιτζιάνου, οι γυναίκες ήταν αναγεννητικός παράγοντας όλης της κοινωνίας και η δική τους υγεία και ευρωστία επιδρούσε σε αυτή των τέκνων τους. «Ὅσω μᾶλλον εὐρωστοὶ εἶναι αἱ γυναῖκες, ὅσω μᾶλλον δυνατὰ καὶ ἐνεργητικαί, τόσω μᾶλλον βιώσιμα, εὐρωστα, δυνατά, καὶ ἐνεργητικὰ εἶναι τὰ ἐξ' αὐτῶν τεχθησόμενα καὶ ἀνατραφησόμενα βρέφη. Τὴν σωματικὴν καὶ νοητικὴν εὐρωστίαν θέλομεν ἀπολαύσει διὰ τοῦ κανονικοῦ τρόπου τοῦ ζῆν, διὰ τῆς χρηστοτηθείας, διὰ τῆς τακτικῆς σωμασκίας, καὶ διὰ τῆς μεθοδικῆς καὶ νοητικῆς ἀσχολήσεως»⁸³.

⁷⁹ Βλ. το Διάταγμα της 17^{ης} Αυγούστου 1913 «Περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας τριῶν ἔτι μονοταξίων Διδασκαλείων ἀρρένων» στο: Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση ...*, ὁ.π., σ. 403.

⁸⁰ Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα» στο: *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός* (επιμέλεια έκδοσης Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου), Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 78 και 85.

⁸¹ Βλ. Ἐλένη Φουρναράκη, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ Προβληματισμοὶ (1830-1930)*, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, Ἀθήνα 1987, σ. 18.

⁸² Μαρία Μ. Καλοποθάκη, *Στοιχεῖα Ὑγιεινῆς διὰ Διδασκαλεῖα καὶ Παρθεναγωγεία*, Τυπογραφικὰ Καταστήματα Ταρουσοπούλου, ἐν Ἀθήναις 2^η1912, σ. 3.

⁸³ Βλ. σε αναδημοσίευση, «Ἀγγελία περὶ συστάσεως Παρθεναγωγείου ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου», στο: Ἐλένη Φουρναράκη, *Ἐκπαίδευση καὶ Ἀγωγή...*, ὁ.π., σ. 134.

Άξιο αναφοράς είναι ότι από το 1866 στο Αρσάκειο ο Λέων Μελάς εισήγαγε το μάθημα της Παιδαγωγικής, το οποίο δίδασκε ο ίδιος. Επειδή μάλιστα θεωρούσε αναγκαία τη διδασκαλία του μαθήματος σε κάθε Παρθεναγωγείο, το 1871 τύπωσε το *Παιδαγωγικὸν ἔγχειρίδιον*, το οποίο περιλαμβάνει τα μαθήματα που είχε παραδώσει για μία εξαετία⁸⁴. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις απόψεις του Μελά, σκοπός του σχολείου πρέπει να είναι όχι μόνο η εκπαίδευση των παιδιών, αλλά και η αγωγή, δηλαδή η φροντίδα για την υγεία των σωματικών, διανοητικών και ηθικών τους δυνάμεων. Για την επίτευξη ενός τέτοιου σκοπού θεωρούσε απαραίτητη, πέρα από τη σύνταξη των κατάλληλων εγχειριδίων, τη σωστή παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων. Προϋπόθεση γι' αυτό ήταν να μην περιορίζεται ο δάσκαλος στη μετάδοση γνώσεων στους μαθητές, αλλά να μεριμνά συγχρόνως για τη σωματική τους ευεξία, τη διανοητική τους ανάπτυξη και την ηθική τους τελειοποίηση⁸⁵.

Προκειμένου οι παιδαγωγοί να πετύχουν στο έργο τους, μεταξύ των άλλων προσόντων, έπρεπε να διαθέτουν και τις βασικότερες ιδιότητες του ιατρού. Σε αναλογία με το ρόλο του ιατρού, που είχε ως καθήκον τη θεραπεία των ασθενειών του σώματος, ο παιδαγωγός επιφορτιζόταν με τη θεραπεία των ηθικών ασθενειών της ψυχής⁸⁶.

Η ευρύτητα του περιεχομένου της Παιδαγωγικής περιελάμβανε, μεταξύ των άλλων, και τη *Σωματική Παιδαγωγία*, η οποία «διδάσκει τὰ μέσα, δι' ὧν ἐνισχύονται καὶ τελειοποιοῦνται αἱ σωματικαὶ ἢ φυσικαὶ δυνάμεις, ὅπως τὸ σῶμα, ὅπερ εἶναι ὁ ὑπηρέτης τῆς ψυχῆς, κατασταθῆ καὶ διατηρῆται ὑγιὲς καὶ εὐρωστον»⁸⁷. Ουσιαστικά, όμως, τα βαθύτερα κίνητρα αυτού του ενδιαφέροντος για την υγεία του σώματος προκύπτουν από το χριστιανικό υπόβαθρο του συγγραφέα και τις ανάλογες αντιλήψεις της εποχής. Η συνύπαρξη στον άνθρωπο της αθάνατης ψυχής και του θνητού σώματος, που ήταν έργο του Θεού, επέβαλλε την παράλληλη φροντίδα των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων. Αντίθετα, η παραμέληση του σώματος ήταν αμαρτία προς το Θεό, «διότι ὅταν τὸ σῶμα πάσχη, συμπάσχει καὶ ἡ ψυχὴ»⁸⁸. Επιπλέον, ο ασθενής βλέπει τον εαυτό του, την οικογένειά του και την πατρίδα του. Όλοι αυτοί οι λόγοι, επομένως, καθιστούσαν αναγκαία τη *Σωματική Παιδαγωγία*.

⁸⁴ Βλ. Σπ. Στουραϊτης, *Ο Λέων Μελάς...*, ὁ.π., σσ. 32-33. Ο ίδιος ο Μελάς υποστηρίζει ότι δίδασκε το μάθημα για οκτώ έτη. Επίσης, παραδέχεται ότι το βιβλίο δεν είναι αποκλειστικά δικό του, αλλά περιέχει ερανίσματα από ξένους συγγραφείς. (Βλ. Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν παιδαγωγούντων*, Τυπογραφεῖον Σ. Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1871, σ. ε').

⁸⁵ Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον...*, ὁ.π., σσ. 2-3.

⁸⁶ Βλ. αναλυτικά ὁ.π., σσ. 7-8.

⁸⁷ Ὁ.π., σ. 19.

⁸⁸ Ὁ.π., σ. 19. Η διατήρηση της υγείας και της ζωής ήταν καθήκον των παιδιών προς τον εαυτό τους, καθώς ήταν πολύτιμα δώρα του Θεού: «διότι περι αὐτῶν ὀφείλουσι λόγον καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων, καθόσον μόνον ζῶντες καὶ ὑγιαίνοντες θέλουσι δυνηθῆ νὰ ὑπηρετήσωσι τὸν Θεὸν ἐπὶ τῆς γῆς διὰ τῶν καλῶν ἔργων των, καὶ τὴν Πατρίδα αὐτῶν διὰ τῶν ἐναρέτων καὶ ὠφελίμων πράξεων των». (Ὁ.π., σ. 141).

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναλύει λεπτομερειακά τα ζητήματα που απασχολούν τη *Σωματική Παιδαγωγία*: υγιεινά παραγγέλματα για την υγεία του σώματος, όπως τροφή, άδηλος αναπνοή, αέρας, φως, ενδύματα, ύπνος και σωμασκία, πρόχειρα θεραπευτικά μέσα για περιπτώσεις, όπως χτυπήματα, διαστρέμματα, επικαύματα, τραύματα, δήγματα, ασφυξία, και, τέλος, νοσηλευτικές συμβουλές για τους ασθενείς⁸⁹. Εφόσον, λοιπόν, το περιεχόμενο του μαθήματος που δίδασκε ο Μελάς στο Αρσάκειο ήταν ανάλογο με αυτό του βιβλίου, οι συμβουλές που δίνει για καθένα από τα παραπάνω θέματα αφορούν στους βασικούς όρους της σχολικής υγιεινής και ήταν πολύ χρήσιμες για τις δασκάλες, οι οποίες μπορούσαν να τις εφαρμόσουν στην καθημερινή σχολική πράξη.

Για την κατανόηση της μεθοδολογίας του συγγραφέα ενδεικτικά θα αναφερθούμε στο κεφάλαιο για το φως⁹⁰, που υπάρχει στα υγιεινά παραγγέλματα. Κατ' αρχάς, επισημαίνει την αναγκαιότητα του φωτός, αλλά και τη βλάβη που μπορεί να προκαλέσει στην όραση. Ακολουθούν οι συμβουλές υγιεινής για την όραση: να εμποδίζεται η ξαφνική μετάβαση από φωτεινό σε σκοτεινό μέρος, να υπάρχει πρόνοια ώστε τα παιδιά το πρωί στο δωμάτιό τους να μη προσβάλλονται ξαφνικά από άφθονο ηλιακό φως, ο φωτισμός στο μέρος που εργάζονται να μην είναι πολύ χαμηλός ούτε πολύ ζωηρός ή άστατος, ούτε να κυματίζει, αλλά να έρχεται από πάνω. Τέλος, συνιστάται η αποφυγή της κακής συνήθειας των παιδιών να σκύβουν πολύ κοντά πάνω στο εργόχειρο, το βιβλίο ή το τετράδιο, γιατί έτσι βλάπτονται οι πνεύμονες και η σπονδυλική στήλη, ενώ η όραση εξασθενεί και προκαλείται μυωπία.

Ακολουθεί στη συνέχεια η ηθική διδασκαλία για το φως. Ο συγγραφέας σημειώνει τη σπουδαιότητα του φωτός για όλους τους ζωικούς οργανισμούς και τις βλάβες που προκαλεί η έλλειψή του. Η επίδρασή του είναι τέτοια που «τὸ, τε σῶμα καὶ τὴν διάνοιαν αὐτῶν ζωογονεῖ καὶ ἀναπτύσσει, καὶ τὸ χρῶμα τῆς ὑγείας χορηγεῖ, καὶ τὰς χοιραδικὰς διαθέσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας καταστρέφει». Στο τέλος, πάντα πρέπει να διδάσκεται στα παιδιά η ευγνωμοσύνη και η αφοσίωση που πρέπει να έχουν στο Θεό για καθένα από τα υγιεινά παραγγέλματα.

Επομένως, η διδασκαλία στοιχείων υγιεινής, στα προγράμματα των ιδιωτικών Διδασκαλείων της *Φιλεκπαιδευτικῆς Εταιρείας* ήταν έμμεση μέσα από το μάθημα της Παιδαγωγικής ή ακόμη και τον *Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής*⁹¹, που συμπεριλαμβάνονταν στο πρόγραμμα μαθημάτων των ιδιωτικών παρθεναγωγείων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Έτσι, οι υποψήφιοι δασκάλες εφοδιάζονταν με όσα στοιχεία υγιεινής περιέχονταν σε αυτό το εγχειρίδιο. Στοιχεία υγιεινής επίσης υπήρχαν και στα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας που

⁸⁹ Ο.π., σσ. 19-20.

⁹⁰ Ο.π., σσ. 32-33. Με τον ίδιο περίπου τρόπο αναπτύσσονται και τα άλλα κεφάλαια για τα υγιεινά παραγγέλματα.

⁹¹ Ο.π., σ. 82.

κυκλοφορούσαν αυτή την εποχή. Το 1887 εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το βιβλίο της Σαπφούς Λεοντιάδος με τίτλο *Οικιακή Οικονομία πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων*, όπου στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «Χρῆσις τοῦ οικογενειακοῦ πλούτου» γίνεται λόγος για τις οικογενειακές και τις κοινωνικές ανάγκες. Ειδικότερα, η συγγραφέας αναφέρεται στη θεραπεία των σωματικών, πνευματικών, ψυχαγωγικών και κοινωνικών αναγκών από υγιεινή άποψη και στην οικιακή και ιατρική υγιεινή, φαρμακολογία και νοσολογία σε περίπτωση ασθενειών και παθήσεων⁹².

Δύο χρόνια αργότερα, (1889), στις προτάσεις του Υπουργού Παιδείας Γ. Ν. Θεοτόκη προβλεπόταν και η διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής στη Β' τάξη του ανώτερου Παρθεναγωγείου, αλλά και στο Διδασκαλείο που θα ιδρύοταν στο Μεσολόγγι στα πλαίσια της ίδρυσης κρατικών Διδασκαλείων για τις γυναίκες⁹³. Τα ίδια νομοσχέδια επίσης έθεταν ως προϋπόθεση κατάταξης των υποψηφίων για τα Διδασκαλεία τη σωματική αριμείλια και την ακλόνητη υγεία. Η πιστοποίηση βέβαια των παραπάνω κριτηρίων έπρεπε να γίνεται από δύο ιατρούς⁹⁴.

Η εισαγωγή του μαθήματος της Υγιεινής στις υποψήφιες δασκάλες πραγματοποιήθηκε με την έκδοση του Διατάγματος της 20^{ης} Αυγούστου 1893 «Περὶ ὥρολογίου καὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν πλήρων παρθεναγωγείων καὶ τῶν διδασκαλείων θηλέων». Ήταν το πρώτο κρατικό πρόγραμμα για τα πλήρη Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων, που είχε υποχρεωτική εφαρμογή και στα αντίστοιχα ιδιωτικά, προκειμένου οι τελειόφοιτες να θεμελιώσουν δικαίωμα εξέτασης για την απόκτηση πτυχίου δασκάλας⁹⁵. Το μάθημα προσφερόταν μία ώρα την εβδομάδα στην Η' τάξη των πλήρων Παρθεναγωγείων και Διδασκαλείων θηλέων⁹⁶. Το περιεχόμενό του αφορούσε ποικίλες πτυχές της υγιεινής: «Αἱ τροφαί, ὁ ἀήρ, τὸ φῶς, ἡ ἐπιμέλεια τοῦ σώματος, τὰ ἐνδύματα, ἡ κλίνη, ἡ κατοικία, αἱ ἀσκήσεις. Ὑγιεινὴ τῶν αἰσθήσεων. Κανόνες ὑγιεινοὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Κανόνες ὑγιεινοὶ τῶν νοσούντων καὶ ἀναρρωννύντων. Τὰ ἐπαγγέλματα. Αἱ ἐπίδημιαὶ μεταδοτικῶν νοσημάτων»⁹⁷. Στο ίδιο πρόγραμμα επίσης αναγραφόταν η διδασκαλία της *Οικιακῆς οικονομίας*, με κεφάλαια για τον τρόπο συμπεριφοράς προς τους

⁹² Βλ. αναδημοσίευση του πίνακα περιεχομένων από το βιβλίο της Σαπφούς Λεοντιάδος, στο: Ἐλένη Φουρναράκη, *Ἐκπαίδευση καὶ Ἀγωγή...*, ὁ.π., σσ. 350-351.

⁹³ *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ Γεωργίου Θεοτόκη τῆ 4 Δεκεμβρίου 1889*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 16 καὶ 18.

⁹⁴ Ὁ.π., σ. 13.

⁹⁵ Σήφης Μπουζάκης, Χρήστος Τζήκας, *Ἡ κατάρτιση τῶν δασκάλων-διδασκαλισσῶν...*, ὁ.π., σσ. 41-42 καὶ 275-276.

⁹⁶ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τῶν πλήρων Παρθεναγωγείων καὶ τῶν Διδασκαλείων τῶν θηλέων*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 4.

⁹⁷ Ὁ.π., σ. 76.

αρρώστους, καθώς και για τη διατήρηση της υγείας. Τέλος, στο μάθημα της *Οικιακής παιδαγωγικής* τα δύο πρώτα μέρη αφορούσαν στη σωματική και πνευματική αγωγή της βρεφικής, νηπιακής και παιδικής ηλικίας⁹⁸.

Όσο για τις πτυχιούχους διδασκάλισσες που επιθυμούσαν να αποκτήσουν και δίπλωμα νηπιαγωγού, σύμφωνα με το Β.Δ. της 11 Ιουνίου 1898, ήταν απαραίτητο να εξεταστούν και στην «ύγιεινήν και νοσηλείαν τῶν παιδῶν, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἐν τοῖς παιδικοῖς κήποις διδασκόμενα, ἤτοι πραγματογνωσίαν, ἄσματα, ρυθμικὰ παίγνια, ἐργασίας καὶ παιδιᾶς»⁹⁹. Μερικά χρόνια αργότερα (1904) το μάθημα της Υγιεινῆς εισάγεται και στο Διδασκαλείο νηπιαγωγῶν, ὅπως και στο παρθεναγωγεῖο Σκορδέλη με ταυτόχρονη διδασκαλία του μαθήματος της νοσηλείας¹⁰⁰.

Η αναγκαιότητα του μαθήματος της Υγιεινῆς επισημαινόταν παράλληλα και από τις γυναίκες παιδαγωγούς. Η Ελένη Μπουκουβάλα, στα πλαίσια του 1^{ου} Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904, σε υπόμνημά της που υποβλήθηκε στο Γ' τμήμα του συνεδρίου, επεσήμανε την παντελή σχεδόν ἔλλειψη πρακτικῶν γνώσεων στις ἀπόφοιτες δασκάλες. Αυτό είχε ως ἀποτέλεσμα το σχολεῖο να παράγει μητέρες που ἀγνοοῦσαν και τα πιο στοιχειώδη καθήκοντά τους, χωρίς χρησιμότητα στην κοινωνία. Για τη λύση του προβλήματος η Μπουκουβάλα πρότεινε την αναγκαιότητα προσθηκῶν νέων μαθημάτων στο πρόγραμμα του διδασκαλείου. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν η *Υγιεινὴ τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου*, για το οποίο θα ἐξοικονομοῦνταν ὥρες με την κατάργηση του μαθήματος των ἀρχαίων ἐλληνικῶν στην τελευταία τάξη του διδασκαλείου¹⁰¹.

Το μάθημα πάντως της Υγιεινῆς-Νοσηλευτικῆς διδάχθηκε για πρώτη φορά στην ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση στο Παρθεναγωγεῖο του Βόλου (1908-1911) ἀπὸ τον ἰατρό Δ. Σαράτση¹⁰². Πρόκειται ἀσφαλῶς για καινοτομία που δημιούργησε, ὁμως, ἀντιδράσεις στην τοπικὴ κοινωνία¹⁰³. Στο ἴδιο ἴδρυμα ἐπίσης, οι μαθήτριες διδάσκονταν το μάθημα των Οικοκυρικῶν, το οποίο, ἐξαιτίας της ευρύτητας του περιεχομένου του, περιελάμβανε και γνώσεις Υγιεινῆς και Νοσηλευτικῆς¹⁰⁴.

⁹⁸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, *Ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν μαθημάτων ...*, ὁ.π., σσ. 76-77.

⁹⁹ Δ. Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης...*, ὁ.π., τόμος Β', σ. 197.

¹⁰⁰ Ι. Ραμουτσάκη «Σελίδες ἱστορίας της υγιεινῆς: Υγιεινὴ του σχολείου, ἓνα πρωτοποριακὸ σε περιεχόμενο χειρόγραφο του 19^{ου} αἰῶνα», στο: Πανελλήνια Ἐταιρεία Ἱστορίας της Ἰατρικῆς, «*Περὶ Φύσιος Παιδίου*», *Ἡ Ἱστορία της Παιδιατρικῆς ἀπὸ την ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, ἐπιμέλεια ἐκδόσης Ελένη Χριστοπούλου-Αλετρά, Ἰατρικὲς Ἐκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 211.

¹⁰¹ Ε. Μπουκουβάλα, «Ὑπόμνημα περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ προγράμματος τῶν Παρθεναγωγείων ὅπως παρέχῶσι ταῦτα ἀγωγὴν σύμφωνον πρὸς τὰς ἐλληνικὰς παραδόσεις καὶ πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς γυναικὸς ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, περίοδος δευτέρα, τόμος Α', 31 Ἰανουαρίου 1904, σσ. 200-201.

¹⁰² Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγεῖο του Βόλου*, τόμος πρώτος, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989, σ. 148 καὶ 157.

¹⁰³ Ὁ.π., σ. 213.

¹⁰⁴ Ὁ.π., σημ. 6, σ. 159 καὶ 181

Στο πρόγραμμα, τέλος, που καταρτίστηκε από ειδική επιτροπή του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και υποβλήθηκε στο Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης, αναφορικά με τα ανώτερα παρθεναγωγεία προτάθηκε η διδασκαλία της Ανθρωπολογίας και της Υγιεινής για τη Γ' τάξη και η διδασκαλία της Βρεφοκομίας και της Παιδολογίας για τη Δ' τάξη¹⁰⁵. Επίσης, η επιτροπή εισηγήθηκε τη συστηματική διδασκαλία της γυμναστικής τρεις φορές την εβδομάδα, γιατί τη θεωρούσε βασικό μάθημα για τη «σωματική, ήθικη και πνευματική υγεία τῶν μαθητριῶν»¹⁰⁶. Στις παρατηρήσεις της επιτροπής για τις βασικές ελλείψεις των διδασκαλείων θηλέων επισημαίνεται και η ολοκληρωτική απουσία από το πρόγραμμα μαθημάτων της υγιεινής του σχολείου¹⁰⁷, και γι' αυτό προτείνεται η διδασκαλία τους στη Δ' τάξη μία ώρα την εβδομάδα¹⁰⁸, ενώ οι μαθήτριες της Γ' τάξης θα διδάσκονταν Ανθρωπολογία και Υγιεινή δύο ώρες την εβδομάδα¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Ανώνυμος, «Πρόγραμμα Δημοτικῶν Σχολείων, Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου καὶ Διδασκαλείου κοριτσιῶν», *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τόμος Β', ἀριθ. Γ', Ἰούλιος 1912, σ. 250.

¹⁰⁶ *Ο.π.*, σ. 252.

¹⁰⁷ *Ο.π.*, σ. 255. Πρβλ. καὶ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, *Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια*, Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1913, σ. 15.

¹⁰⁸ Ανώνυμος, «Πρόγραμμα Δημοτικῶν Σχολείων...», *ό.π.*, σ. 258.

¹⁰⁹ *Ο.π.*, σ. 261.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η υγιεινή, ήδη από την αρχαία περίοδο της ιστορίας, ήταν γνωστή σε πολλούς λαούς και αναπτύχθηκε ανάλογα με το βαθμό του πολιτισμού τους. Εξελίχτηκε ιδιαίτερα από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, οι οποίοι φρόντισαν σοβαρά και για τη σχολική υγιεινή. Μετά από μια μακρά περίοδο παραμέλησης της, η υγιεινή απέκτησε την επιστημονική της αυτοτέλεια, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και εξής, χάρη στις επιστημονικές ανακαλύψεις του Pasteur, του Coch και του Pettenkofer, οι οποίες βοήθησαν αποφασιστικά στον έλεγχο των μολυσματικών ασθενειών. Τότε αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά ότι τα μικρόβια ήταν οι αιτιολογικοί παράγοντες των νόσων, γεγονός που επέφερε ριζικές μεταβολές στις μεθόδους της Δημόσιας Υγιεινής και συνέβαλε στην αλματώδη πρόοδο της προληπτικής και θεραπευτικής ιατρικής από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η πίστη ότι τα λοιμώδη νοσήματα ήταν αποτέλεσμα βασκανίας, μαγείας ή θεϊκής τιμωρίας άρχισε πλέον να υποχωρεί και να παίρνει τη θέση της η επιστημονική άποψη ότι οι νόσοι αυτές μπορούσαν να υπερνικηθούν ή να εξαλειφθούν με την εφαρμογή των κατάλληλων προληπτικών μέτρων.

Από την εποχή αυτή αρχίζει μία νέα περίοδος για τη δημόσια υγεία και ειδικότερα για την παιδική υγεία, που επηρέασε και την εξέλιξη της σχολικής υγιεινής. Από το 1875 περίπου, δηλαδή μετά τις σημαντικές βακτηριολογικές ανακαλύψεις, έγινε συνείδηση, από τους επιστήμονες αρχικά, ότι πολλές από τις ασθένειες της παιδικής ηλικίας μπορούσαν να προληφθούν και, επομένως, να μειωθούν και τα υψηλά ποσοστά της παιδικής θνησιμότητας. Πιο συγκεκριμένα, οι ιατροί έστρεψαν το ενδιαφέρον τους τόσο προς τις μητέρες και τα βρέφη όσο και προς την ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας για τα παιδιά της σχολικής ηλικίας (σωματομετρικός έλεγχος των μαθητών, μαθητικά συσσίτια, παιδικές εξοχές, σχολικά λουτρά).

Αυτές οι εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα την ίδρυση εδρών υγιεινής στα Πανεπιστήμια και τη διεξαγωγή διεθνών και τοπικών συνεδρίων. Παράλληλα, η προσοχή των αρμοδίων στράφηκε στις βλάβες που προκαλούνταν στην υγεία των μαθητών εξαιτίας της σχολικής φοίτησης. Η αυξημένη φροντίδα για την υγεία του παιδιού στο σχολείο εκδηλώθηκε με τη λήψη μέτρων, όπως η ιατρική εποπτεία, τα υπαίθρια σχολεία, η καθιέρωση της γυμναστικής και ο εμβολιασμός των μαθητών. Έτσι, η υγιεινή των σχολείων αποτέλεσε σπουδαίο μέρος της δημόσιας υγιεινής και πολλά κράτη έλαβαν ενεργό μέρος στην προαγωγή της. Προς την κατεύθυνση αυτή έγιναν σημαντικές έρευνες, γράφτηκαν σχετικά έργα, ψηφίστηκαν νόμοι και πραγματοποιήθηκαν συζητήσεις σε συνέδρια γενικής και σχολικής υγιεινής.

Τα αιτήματα που διατυπώνονταν από τους ιατρούς και τους παιδαγωγούς, τα οποία ζητούσαν την εκπλήρωσή τους από το σχολείο, είχαν ως στόχο την προστασία της υγείας των μαθητών και την αρμονική σωματική και πνευματική τους ανάπτυξη. Οι θεμελιώδεις απαιτήσεις της σχολικής υγιεινής συνοψίζονται στην υγιεινή των διδασκηρίων και των παραρτημάτων τους, στην υγιεινή του μαθητή και της διδασκαλίας, στην υγιεινή του δασκάλου, στη διδασκαλία της υγιεινής στο σχολείο, στη μαθητική πρόνοια και αντίληψη, και στην ιατρική εποπτεία των σχολείων. Ειδικότερα, οι όροι, τους οποίους έθετε η Σχολική Υγιεινή και ζητούσε να εφαρμοστούν στο σχολείο ήταν: κατασκευή υγιεινών σχολικών κτηρίων, με ιδιαίτερη έμφαση στα κριτήρια καταλληλότητας για τη θέρμανση, το φωτισμό, τον αερισμό και τη σχολική επίπλωση, ίδρυση υπαίθριων σχολείων, σχολιατρική επίβλεψη, μείωση της καθιστικής εργασίας και αύξηση του χρόνου για φυσικές δραστηριότητες και παιχνίδι, περιορισμός των κατ' οίκον εργασιών, εφαρμογή των κανόνων για την αποφυγή της διανοητικής κόπωσης στο σχολείο.

Την πρώτη πεντηκονταετία της νεοελληνικής εκπαίδευσης αξιοσημείωτες είναι οι αναφορές για τη σχολική υγιεινή στο έργο του Κοκκώνη, ο οποίος είχε τη βασική ευθύνη των θεμάτων της δημοτικής εκπαίδευσης. Το βασικό του έργο, *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*, επανεκδόθηκε τροποποιημένο άλλες τέσσερις φορές και ένα μέρος του είχε νομική εφαρμογή στα σχολεία μέχρι το 1880. Ο Κοκκώνης επίσης υπήρξε ο βασικός συντάκτης του περιοδικού «Παιδαγωγός», που εκδόθηκε το 1839, και συγγραφέας του βιβλίου *Διαιτητικά Παραγγέλματα*. Οι απόψεις, όμως, που αναπτύσσει στα προαναφερόμενα έργα για τη σχολική υγιεινή έχουν βασικά ηθικό υπόβαθρο και ανταποκρίνονται περισσότερο σε ξένες επιδράσεις παρά στη σχολική πραγματικότητα της εποχής. Αρκετοί από τους κανονισμούς που υπήρχαν στους Οδηγούς αλληλοδιδασκτικής του Κοκκώνη, αλλά και στα εγχειρίδια υγιεινής ή διαιτητικής, αυτής της περιόδου, είχαν ως στόχο την αποτροπή του αυνανισμού. Οι ιατροί θεωρούσαν μία τέτοια πράξη ως κακή έξη που οδηγούσε σε σωματική και πνευματική κατάπτωση, αλλά και σε πλήθος άλλων νοσημάτων. Η επικράτηση τέτοιων ιατρικών απόψεων αποτελούσε βασική αιτία για τη διατήρηση στον ευρύ πληθυσμό προκαταλήψεων σχετικά με τον αυνανισμό. Γενικά η τάση που υπήρχε ήταν να μη μένουν τα παιδιά μόνα τους χωρίς να κάνουν τίποτε, γιατί κινδύνευαν από ανήθικες ενασχολήσεις, ειδικά μάλιστα στο σχολείο, όπου απαιτούνταν αυστηρή επιτήρηση.

Αποσπασματικά θέματα που αναφέρονταν στην υγεία του μαθητή και στη σωματική ανατροφή, αναπτύσσονταν και σε γενικότερα εγχειρίδια υγιεινής ή παιδαγωγικής. Πολύ κοντά στις αξιώσεις της σχολικής υγιεινής, όπως αυτές αναπτύχθηκαν μεταγενέστερα, ήταν οι απόψεις που εξέφραζε ο Γεώργιος Μακκός για τη σημασία της γυμναστικής από το 1855. Το ίδιο έτος επίσης εκδόθηκε ο *Γεροστάθης* του Λέοντος Μελά, έργο με πλήθος υγιεινών

παραγγελμάτων που χρησιμοποιούνταν για μεγάλο χρονικό διάστημα στα σχολεία.

Στο λόγο των παιδαγωγών, όμως, πολλές φορές η απόκτηση της συνήθειας της καθαριότητας συνδέεται με τη βασική επιδίωξη του σχολείου και το πρωταρχικό καθήκον των μαθητών, που ήταν η διατήρηση της τάξης. Πρόκειται για αρχή που ήταν κυρίαρχη στο σύνολο σχεδόν των παιδαγωγικών εγχειριδίων του 19^{ου} αιώνα. Ο εθισμός των μαθητών στην τάξη απαιτούσε από αυτούς, μεταξύ άλλων, καθαριότητα στο σώμα, την ενδυμασία, τα βιβλία και τα τετράδια, αποφυγή ακαθαρσιών στο σχολείο, αλλά και καθαρές πράξεις που δε βλάπτουν τους συμμαθητές τους. Εν ολίγοις, η τάξη ήταν το συνώνυμο της «ευκοσμίας» και της «ευδαιμονίας».

Στην Ελλάδα η υγειονομική νομοθεσία θεσπίστηκε κατεξοχήν μετά την ενηλικίωση του Όθωνα, ιδιαίτερα στη δεκαετία 1835-1845, και κάλυπτε σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες της εποχής. Την ίδια περίοδο επίσης θεσμοθετήθηκαν τα πρώτα νομοθετήματα για τη σχολική υγιεινή, τα οποία είχαν κυρίως προληπτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά, αλλά και γενικότερα όλες οι κατοπινές νομοθετικές ρυθμίσεις δεν έβρισκαν άμεση ανταπόκριση και εφαρμογή στην καθημερινή σχολική πραγματικότητα. Πρόκειται για ενέργειες της πολιτείας που βασιζόνταν στις αντιλήψεις για την υγιεινή που ίσχυαν τότε και υπαγορεύονταν από τις αντοχές του κρατικού προϋπολογισμού. Οι νόμοι αυτοί εντάσσονται στις γενικότερες αξιολογες προσπάθειες που έγιναν για την υγειονομική οργάνωση της χώρας από τη σύσταση του κράτους μέχρι το 1864.

Βασικό χαρακτηριστικό της οργάνωσης του υγειονομικού συστήματος των Βαυαρών ήταν η μεταβίβαση πολλών κρατικών αρμοδιοτήτων στους δήμους, στις κοινότητες, στην εκκλησία και στη φιλανθρωπία των εύπορων πολιτών. Ουσιαστικά πρόκειται για μεταφορά στα ελληνικά δεδομένα ευρωπαϊκών αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες το κράτος περιοριζόταν απλώς στην άσκηση αστυνομικής εποπτείας και γενικότερα δε συμμετείχε στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και κατ' επέκταση στα ζητήματα δημόσιας υγείας. Η άποψη, μάλιστα, αυτή κυριάρχησε απόλυτα μετά το 1864, με αποτέλεσμα τη νομοθετική στασιμότητα, το ανεφάρμοστο του βαυαρικού νομοθετικού πλαισίου και την περικοπή των υγειονομικών πιστώσεων.

Η υγειονομική οργάνωση της πρώτης τριακονταετίας του ελληνικού κράτους παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτη στο σύνολό της ως το 1913. Για ογδόντα περίπου χρόνια, οι υγειονομικές υπηρεσίες στην Ελλάδα βασιζόνταν στη νομοθεσία που ψηφίστηκε το 1833, καθώς από το 1862 και μετά καταργήθηκαν οι κρατικές υγειονομικές υπηρεσίες, ενώ ο διορισμός και η παύση των νομιάτρων εξαρτώνταν είτε από οικονομικούς λόγους είτε από πολιτικές αντιθέσεις. Για την εποχή της, αυτή η νομοθεσία μπορεί να ήταν πολύ καλή και να εξυπηρετούσε πολλές ανάγκες. Ωστόσο, το 1910 οι ανακαλύψεις στη Μικροβιολογία και οι επιστημονικές εξελίξεις στην Υγιεινή έθεταν νέα δεδομένα, στα οποία έπρεπε να ανταποκριθεί και η οργάνωση της δημόσιας υγιεινής.

Σε όλο αυτό το διάστημα το κρατικό ενδιαφέρον για τη Δημόσια Υγεία περιοριζόταν στη λήψη αποσπασματικών μέτρων σε περίπτωση εμφάνισης μεγάλου μολυσματικού νοσήματος ή επιδημίας. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου (1864-1913) θα μπορούσαν να συνοψιστούν στην απουσία σχεδιασμού και στην ανεπαρκή δημόσια χρηματοδότηση. Αυτή η έλλειψη οργανωμένης προστασίας της πολιτείας για την υγεία των παιδιών είχε ως αποτέλεσμα, κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, να υπάρχουν πολλές επιδημίες και υψηλά ποσοστά παιδικής θνησιμότητας από λοιμώδη νοσήματα. Η ανατροπή αυτής της κατάστασης απαιτούσε τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων, δηλαδή την κατασκευή υγιεινών διδακτηρίων, τη μεταρρύθμιση των προγραμμάτων με βάση τις αρχές υγιεινής και τη θεσμοθέτηση της σχολιατρικής υπηρεσίας.

Ωστόσο, η πολιτεία φαίνεται ότι είχε άλλες προτεραιότητες ως προς την ανασυγκρότησή της. Αυτή η αποχή του κράτους από τα υγειονομικά θέματα πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με τις γενικότερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Η προτεραιότητα της επέκτασης των ελληνικών εδαφών, σε συνδυασμό με το οξύ οικονομικό πρόβλημα και το δημόσιο χρέος, σήμαινε τη διάθεση χρημάτων για εξοπλισμούς και τη μείωση των πιστώσεων για την υγεία.

Γι' αυτό και το κράτος, σχεδόν πάντα, ακολουθούσε με μεγάλη καθυστέρηση και ερχόταν αργώς στις ενέργειες των φιλανθρωπικών σωματείων ή στα μεμονωμένα μέτρα, που εφαρμόζονταν σε τοπικό επίπεδο. Αυτή η αποσπασματική αντιμετώπιση των ζητημάτων της ατομικής και της δημόσιας υγείας από την ιδιωτική πρωτοβουλία, όπως και η κρατική ολιγωρία, αποκαλύπτονταν και στα ιατρικά συνέδρια της εποχής. Σε αυτά σημειωνόταν η απουσία νομοθετικών ενεργειών για την προστασία της υγείας και οι επιπτώσεις που το γεγονός αυτό είχε για τη δημόσια υγεία. Η ευθύνη λοιπόν για την υγεία μετακυλιόταν στο άτομο, το οποίο φυσικά είχε περιορισμένες δυνατότητες για την αντιμετώπιση των λοιμωδών νοσημάτων, καθώς αυτά απαιτούσαν συντονισμένες ενέργειες και διαμόρφωση σωστής κρατικής υγειονομικής πολιτικής.

Παράλληλα, μέχρι τις δύο τελευταίες περίπου δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, τα βιβλία διαιτητικής ή υγιεινής που δημοσιεύονταν στην Ελλάδα, πολλά από τα οποία ήταν «συνερανίσματα» από αντίστοιχα ξένα, αντιμετώπιζαν την υγιεινή ως προσωπική υπόθεση και όχι ως ζήτημα που έπρεπε το κράτος να έχει την κύρια ευθύνη. Έτσι, το περιεχόμενό τους σε γενικές γραμμές περιείχε συμβουλές προς τους ανθρώπους για την προστασία της υγείας τους. Γενικότερα, όλο αυτό το διάστημα η υγεία αντιμετωπιζόταν ως υποχρέωση και ευθύνη του ατόμου, ενώ η πολιτεία αποστασιοποιούνταν από την περίθαλψη και την ενημέρωση των πολιτών.

Η σχολική υγιεινή, ακόμη και ως θεωρητικό εννοιολογικό αντικείμενο, ήταν άγνωστη μέχρι τη δεκαετία του 1880. Θεωρούνταν σχεδόν δεδομένη η προτεραιότητα στην πνευματική και ηθική εκπαίδευση των μαθητών. Αντίθετα,

η σωματική ανατροφή ήταν σε δεύτερη μοίρα, μερικές φορές αντιμετωπιζόταν με περιφρόνηση και γενικά αφηνόταν στην τύχη. Η μέριμνα, την οποία άρχισαν να δείχνουν οι Έλληνες παιδαγωγοί, για την ισομερή βαρύτητα σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης του παιδιού συνδέεται με γερμανικές επιδράσεις. Ήδη από το 1869, κατόπιν διαγωνισμού που είχε προκηρύξει ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», είχαν αποσταλεί στη Γερμανία Έλληνες εκπαιδευτικοί, οι οποίοι μαθήτευσαν κοντά σε γνωστούς παιδαγωγούς της εποχής (Ziller, Stoy). Στα μαθήματά που διδάσκονταν συμπεριλαμβάνονταν η βιολογία και η ψυχολογία, επιστήμες που είχαν αποδείξει τη σημαντική επίδραση του σώματος στο πνεύμα. Οι πρώτοι Έλληνες παιδαγωγοί, (Σ. Μωραΐτης, Χ. Παπαμάρκος, Ι. Δέλιος), επέστρεψαν από την Εσπερία το 1874 και συνέβαλαν στη διάδοση των νέων παιδαγωγικών θεωριών, που είχαν στο επίκεντρό τους το παιδί και τις ιδιαιτερότητές του. Πρόκειται για πρόσωπα, τα οποία με την επάνοδό τους στην Ελλάδα κατέλαβαν διευθυντικές θέσεις στην εκπαιδευτική ιεραρχία και επέδρασαν με τον τρόπο τους στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής κατάστασης.

Εκτός, λοιπόν, από τον τομέα της υγείας, η κατάσταση παρέμενε στάσιμη και στην εκπαίδευση τουλάχιστον μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Οι δήμοι και οι κοινότητες, που είχαν τη βασική ευθύνη της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους και το αποτέλεσμα αποτυπωνόταν στα ακατάλληλα διδακτήρια και στην ανυπαρξία των στοιχειωδών όρων υγιεινής. Αναφορικά με την έλλειψη αλλαγών στην εκπαίδευση ασκήθηκε έντονη κριτική το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και κυρίως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}. Το ενδιαφέρον, όμως, περιοριζόταν σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς στην πράξη δε γίνεται λόγος για εφαρμογή ούτε των πιο στοιχειωδών αρχών της υγιεινής στα σχολεία. Πριν από τη θεσμοθέτηση της υπηρεσίας της σχολικής υγιεινής και της σχολιατρικής υπηρεσίας κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, προηγήθηκαν κάποιες ζυμώσεις που εκφράστηκαν με συγκεκριμένες νομοθετικές προσπάθειες.

Οι πρώτες ενέργειες αφορούν στην έκδοση της *Διδασκαλικής* (1880) του Σπ. Μωραΐτη, ενός άλλου παιδαγωγικού κειμένου, που ήρθε να αντικαταστήσει όσα προβλέπονταν μέχρι τότε από τον *Οδηγό* του Κοκκώνη. Ένα μέρος του παραπάνω έργου έγινε νόμος και προσδιόριζε τους κανόνες που έπρεπε να εφαρμόζονται στα σχολεία, προκειμένου να πληρούν τις προδιαγραφές της υγιεινής. Η κατάσταση, όμως, στα σχολεία παρέμεινε αμετάβλητη μέχρι το 1894, οπότε νομοθετήθηκε το διάταγμα για την κατασκευή υγιεινών σχολείων, το οποίο οριοθετεί τις αρχές της νεότερης σχολικής υγιεινής για τη χώρα μας. Ουσιαστικά πρόκειται για το πρώτο νομοθετικό μέτρο μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στασιμότητας, ενώ θα ακολουθήσουν και άλλες νομοθετικές ενέργειες, που προώθησαν την υγιεινή των σχολείων.

Σε αυτά τα μέτρα, λοιπόν, εντάσσεται και η καθιέρωση της γυμναστικής στα δημοτικά σχολεία στην καμπή του αιώνα (1899), η οποία συνδέεται και με τα

αιτήματα των παιδαγωγών, ιατρών και γυμναστών για ολοκληρωμένη αγωγή. Μέχρι τότε, αυτή ήταν ελλιπής, καθώς περιοριζόταν μόνο στην ενίσχυση των διανοητικών δυνάμεων και παραμελούσε τις σωματικές ασκήσεις, την ανάπτυξη του σώματος και την ευεξία του. Η άποψη που κυριαρχούσε ήταν ότι η αποκλειστική ενασχόληση των παιδιών με πνευματική εργασία και η πολύωρη αναγκαστική ακινησία, εντός ανθυγιεινών σχολείων, οδηγούσε στην εξασθένηση των παιδικών οργανισμών. Μακροπρόθεσμα, όμως, η διαίωσιση μιας τέτοιας κατάστασης συνεπαγόταν αλλοίωση της φυλής, η οποία θα μπορούσε να αποφευχθεί με την εισαγωγή της γυμναστικής στη βασική εκπαίδευση.

Τα πρώτα ελληνικά κείμενα για την υγιεινή του παιδιού γράφτηκαν προπαντός από ιατρούς, αλλά και παιδαγωγούς, με στόχο τη διατήρηση της υγείας και την εξασφάλιση της μακροβιότητας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια εντάσσεται και ο λόγος για τη γυμναστική, η οποία αναφέρεται και στα κείμενα των ιατρών, ώστε να προβληθεί η σημασία της για την υγεία. Παράλληλα, όμως, η γυμναστική προβάλλεται και για εθνικούς λόγους. Αυτή η σύνδεση των υγιεινών και εθνικιστικών παραγγελμάτων εμφανίζεται πιο έντονα τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897. Το έτος αυτό θεωρείται κομβικό, γιατί έκτοτε η κυριαρχία της άποψης ότι η εκπαίδευση είχε τη βασική ευθύνη για την εθνική κακοδαιμονία, οδήγησε αργότερα σε ενέργειες για την ανόρθωσή της, ώστε να επιτευχθεί η οικονομική, κοινωνική και εθνική ανάκαμψη. Προϋπόθεση, όμως, για να πετύχει η εκπαίδευση τους στόχους της, ήταν η εφαρμογή των στοιχειωδών αρχών της υγιεινής στο σχολείο, καθώς η έλλειψή τους αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα, που εμπόδιζε και την υποχρεωτική φοίτηση.

Το 1908 ιδρύεται στο Υπουργείο Παιδείας Γραφείο Σχολικής Υγιεινής, που φανερώνει την αλλαγή αντιλήψεων της πολιτείας. Το κράτος πλέον αναλαμβάνει πιο ενεργό ρόλο σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας και προβαίνει σε διάφορες νομοθετικές ενέργειες για την υγειονομική αναδιοργάνωση, η οποία προωθείται ακόμη περισσότερο, από το 1914 και εξής, με την ψήφιση του οργανικού νόμου 346 «περί επιβλέψεως της δημόσιας υγείας». Μέχρι τότε, η κατάσταση στον τομέα της σχολικής υγιεινής ήταν υποτυπώδης, ενώ το ίδιο έτος ψηφίστηκε ο νόμος 240, που οργάνωσε τη σχολιατρική υπηρεσία στην Ελλάδα. Ωστόσο, όλα τα σχέδια και οι προσπάθειες, που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια, συνετέλεσαν στην ωρίμανση των συνθηκών, ώστε να φτάσουμε στην υλοποίηση των στόχων. Το αποτέλεσμα ήταν η οργάνωση κεντρικής υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής στο Υπουργείο Παιδείας, καθώς και η θέσπιση νόμων για την υγειονομική υπηρεσία των σχολείων.

Οι προαναφερόμενες εξελίξεις στον τομέα της υγείας και ειδικότερα της συστηματικής μέριμνας για την προστασία της υγείας του παιδιού συνδέονται με το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο και τις καθοριστικές πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις που συνέβησαν. Η επανάσταση στο Γουδί και η κυριαρχία στην

πολιτική σκηνή του κόμματος των «Φιλελευθέρων» με επικεφαλής τον Βενιζέλο συνετέλεσε στη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για την προώθηση κοινωνικών αλλαγών από τις αστικές δυνάμεις. Εξάλλου, ένα από τα σοβαρά εμπόδια σε αυτές τις μεταβολές ήταν η γενικότερη κακή κατάσταση της εκπαίδευσης, για την οποία σημαντικό μερίδιο ευθύνης είχαν και οι ανθυγιεινές συνθήκες στο σχολείο. Οι αλλαγές που ήταν απαραίτητο να γίνουν, προκειμένου η εκπαίδευση να ανταποκριθεί στις ανάγκες της κοινωνίας, οδήγησαν την πολιτική ηγεσία στην υιοθέτηση του αιτήματος για τη θεσμοθέτηση της σχολικής υγιεινής και την καθιέρωση της σχολιατρικής υπηρεσίας.

Έτσι, η μεταρρύθμιση του σχολείου συνδέθηκε και με την εφαρμογή των σύγχρονων αρχών της υγιεινής. Εξάλλου, οι νομοθετικές ρυθμίσεις που έθεσαν τις βάσεις για την οργάνωση της σχολικής υγιεινής κατά την περίοδο 1908-1913, εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο της αναμόρφωσης της δημόσιας υγείας που επιχειρείται αυτή την εποχή, ταυτόχρονα με τις εκπαιδευτικές αλλαγές και το προοδευτικό κίνημα των παιδαγωγών, οι οποίοι ίδρυσαν τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο». Ο στόχος της σχολικής υγιεινής για την ολόπλευρη ανάπτυξη των δυνάμεων των μαθητών ήταν ταυτόσημος με αντίστοιχες αρχές των προοδευτικών παιδαγωγικών ρευμάτων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Αντίθετα, την προηγούμενη περίοδο κυριαρχούσε η ερβαρτιανή παιδαγωγική, η οποία έδινε έμφαση μόνο στην πνευματική καλλιέργεια. Ο απώτερος, βέβαια, στόχος της σχολικής υγιεινής, όπως φαίνεται μέσα κυρίως από τον ιατρικό λόγο της εποχής, πέρα από τη μείωση της θνησιμότητας και τη γενικότερη προφύλαξη της υγείας των παιδιών, ήταν η ευρωστία της φυλής και η διαφύλαξη του μέλλοντος του έθνους.

Η θεμελίωση της σχολικής υγιεινής στα τέλη της πρώτης και στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στον ιατρό Εμμανουήλ Λαμπαδάριο. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν φυσικά και οι ευχές που είχαν διατυπωθεί στα προηγούμενα ιατρικά συνέδρια, ειδικά από το 1900 και εξής. Εμπόδιο, όμως, στην εξέλιξη της σχολικής υγιεινής στάθηκαν οι συνεχείς πόλεμοι, καθώς τέτοιου είδους έργα και ενέργειες απαιτούν ειρηνικές περιόδους. Ωστόσο, είχε αρχίσει να λειτουργεί ένα οργανωμένο σύστημα σχολικής υγιεινής, το οποίο, παρά τις όποιες ελλείψεις του, είχε καθοριστική επίδραση στην πρόοδο που επήλθε τα επόμενα χρόνια στην υγιεινή των διδασκασμάτων, των μαθητών και των δασκάλων, στη συστηματική διδασκαλία της υγιεινής, στη λειτουργία σχολικών υγεινολογικών ιδρυμάτων (μαθητικά συσσίτια, παιδικές εξοχές, μαθητικές πολυκλινικές) και της σχολιατρικής υπηρεσίας.

Τελικά, η δικαίωση της άποψης για την ενεργό συμμετοχή του κράτους στα υγειονομικά ζητήματα ήλθε το 1922 με την ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας. Υπό την εποπτεία του νέου Υπουργείου τέθηκαν όλες οι σχετικές υπηρεσίες, που μέχρι τότε παρέμεναν σκόρπιες. Αξιοσημείωτο είναι ότι και στην εποχή μας αναδεικνύεται η φιλελεύθερη και ατομικιστική αντίληψη

για την ελευθερία, που δέχεται την απουσία της κρατικής παρέμβασης σε θέματα υγείας και υποστηρίζει ότι η υιοθέτηση υγιεινών επιλογών μπορεί να γίνει από το ίδιο το άτομο.

Κάποιες από τις νομοθετικές ρυθμίσεις που σχετίζονται με την υγιεινή του σχολείου εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά κατά την περίοδο που εξετάζουμε και διατηρούν την ισχύ τους με κάποιες αλλαγές ακόμα και σήμερα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το νομοθετικό διάταγμα του 1894 για τον τρόπο κατασκευής των σχολείων. Η εικόνα που σχηματίζουμε για ζητήματα που αφορούν στην υγιεινή του σχολείου εκείνης της εποχής βοηθά στην κατανόηση και την ερμηνεία σύγχρονων στάσεων και αντιλήψεων, καθώς και στην καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Σταδιακά, λοιπόν, από τη δεκαετία του 1880 και μετά, η σχολική υγιεινή βρίσκεται στο επίκεντρο της προσοχής από ιατρούς και παιδαγωγούς. Η συμβολή τους στην προώθηση του νέου κλάδου υπήρξε καθοριστική τόσο με τη συζήτηση σχετικών ζητημάτων στα ιατρικά και εκπαιδευτικά συνέδρια της εποχής, όσο και με την έκδοση πολύ σπουδαίων έργων, όπως η *Υγιεινή του Σχολείου*, του Γεωργίου Βλάμου. Τα ιατρικά συνέδρια, τα οποία θα λέγαμε ότι συμπυκνώνουν τα αιτήματα για αλλαγές στο υγειονομικό σύστημα της χώρας, είχαν σημαντική συμβολή στις εξελίξεις της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα. Πολλές από τις προτάσεις που διατυπώθηκαν σε αυτά, υλοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια, κυρίως κατά την περίοδο μετά από τους Βαλκανικούς πολέμους.

Επιπλέον, θεωρούμε ότι ο ρόλος των ιατρών υπήρξε καθοριστικός στη βελτίωση του συστήματος αγωγής. Οι συζητήσεις που γίνονταν στα συνέδρια, η μελέτη ποικίλων θεμάτων σχολικής υγιεινής και οι προτάσεις που υποδείκνυαν προς τις αρχές, αποτελούν μερικά μόνο από τα στοιχεία που αποδεικνύουν τη συμβολή τους. Η συνεργασία των ιατρών με τους παιδαγωγούς, αλλά και η ουσιαστικότερη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική πράξη, υλοποιήθηκε με το διορισμό τους στα σχολεία, προκειμένου να έχουν την ιατρική εποπτεία. Η ανάπτυξη των επιστημών της «Υγιεινής του Σχολείου» ανέδειξε τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι συνθήκες υγιεινής στο σχολείο και έθεσε τις βάσεις για τη θεμελίωση της ειδικής αγωγής. Σημαντικές ήταν ακόμη οι παρεμβάσεις τους στην εισαγωγή καινοτόμων θεσμών, όπως των υπαίθριων σχολείων και των παιδικών εξοχών.

Καθοριστικό ρόλο στη διεξαγωγή των συνεδρίων είχε η ιδιωτική πρωτοβουλία. Η διάδοση των απόψεων που διατυπώνονταν τόσο στα ελληνικά, όσο και στα διεθνή συνέδρια υγιεινής φώτιζε πολλά θέματα δημόσιας υγιεινής, βοηθούσε στην έρευνα διαφόρων υγειονομικών προβλημάτων, συνέτεινε στην εκλαΐκευση των ιατρικών ανακαλύψεων και στην εφαρμογή τους στην πράξη. Η παρακολούθηση τέτοιων συνεδρίων και από Έλληνες αντιπροσώπους, όπως και οι επιστημονικές επισκέψεις στο εξωτερικό για μελέτη ζητημάτων υγιεινής του παιδιού στο σχολείο, συνέβαλαν σημαντικά στην πρόοδο της Σχολικής Υγιεινής

στην Ελλάδα. Συνήθως, οι αντιπρόσωποι που επέστρεφαν, ενημέρωναν το κοινό και την κυβέρνηση με εκθέσεις, ανακοινώσεις, διαλέξεις και δημοσιεύματα για τα επιστημονικά πορίσματα αυτών των συναντήσεων και έκαναν προτάσεις για τα μέτρα που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και στη χώρα μας.

Ένα από τα βασικά αιτήματα, που διατυπωνόταν και υλοποιήθηκε στο σύνολό του το 1929, ήταν η διδασκαλία της υγιεινής στους μαθητές και στους δασκάλους, καθώς θεωρούνταν βασικό μέσο για την υγειονομική διαφώτιση του λαού. Επιπλέον, σε μια εποχή που κυριαρχούσε στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού η άγνοια, η αμάθεια και οι προλήψεις, η κρατική παρέμβαση ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την καταπολέμησή τους. Το μόνο, λοιπόν, αποτελεσματικό μέσο για τη διατήρηση και αύξηση της εθνικής ζωτικότητας ήταν το σχολείο, που μπορούσε να συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση με την ενημέρωση των μαθητών σε θέματα προσωπικής υγιεινής. Αυτό έγινε στην Ελλάδα μόλις κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και πιο εντατικά μετά την ίδρυση της υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής. Ο τρόπος επίτευξης του σκοπού βασιζόταν απλώς στην εκλαϊκευση των παραγγελμάτων της υγιεινής, ώστε να μπορούν να εφαρμοστούν αποτελεσματικά στην πράξη. Βέβαια, η γενίκευση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης είχε ως αποτέλεσμα την ευκολότερη ενημέρωση των ανθρώπων σε ζητήματα υγείας και υγιεινής. Η μετάδοση της γνώσης θεωρούνταν το πλέον αποτελεσματικό μέτρο για την καταπολέμηση των λοιμωδών νοσημάτων, που αποτελούσαν και το βασικό υγειονομικό πρόβλημα. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι σήμερα η πρόληψη που στηρίζεται μόνο στη γνώση είναι ανεπαρκής.

Το ενδιαφέρον για τη σχολική υγιεινή, που υπήρχε κυρίως από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και εξής, συνδέεται σαφέστατα με τις προόδους στην ιατρική επιστήμη αυτή την περίοδο. Η κοινωνική αναγκαιότητα της σχολικής υγιεινής και οι ωφέλειές της είχαν επισημανθεί από τους ιατρούς και τους παιδαγωγούς πολύ πριν την εκδήλωση του ανάλογου κρατικού ενδιαφέροντος. Τα αιτήματα για την υγιεινή του σχολείου, που προωθήθηκαν από ιατρούς, παιδαγωγούς, υγεινολόγους, αλλά και γενικότερα από συντάκτες σχετικών άρθρων σε περιοδικά της εποχής, είχαν καθοριστική συμβολή στη διαμόρφωση της άποψης ότι το σχολείο έχει βασική ευθύνη για την υγεία των μαθητών. Επίσης, συνέβαλαν προς την κατεύθυνση της θεσμοθέτησης και προετοίμασαν το έδαφος για την ολοκλήρωση των προσπαθειών. Οι ιατροί και οι παιδαγωγοί με τις ιδέες τους, αλλά και με την κριτική της υπάρχουσας αρνητικής κατάστασης, συνέβαλαν στη βελτίωση της υγιεινής των σχολείων.

Σε σχετικές μελέτες και άρθρα τονιζόταν η αναγκαιότητα της σχολικής υγιεινής και τα οφέλη που θα είχε το έθνος μελλοντικά. Ο παιδαγωγικός και ο ιατρικός λόγος, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, πρόβαλλε το πρότυπο των αρχαίων Ελλήνων, που η παιδεία τους ήταν ολοκληρωμένη και περιελάμβανε τη Γραμματική, τη Μουσική και τη Γυμναστική. Ως εκ τούτου, πρότειναν μία παιδεία που δε στηριζόταν απλώς σε ξηρές γνώσεις, αλλά

έχοντας ευρύτερη διάσταση θα περιελάμβανε τη σωματική, τη διανοητική και την ηθική μόρφωση του παιδιού. Ειδικά μετά την ήττα του 1897, και σε συνδυασμό με την έκταση των λοιμωδών νοσημάτων και την κακή εικόνα που αποτύπωναν οι δείκτες υγείας (θνησιμότητα και νοσηρότητα της παιδικής ηλικίας), τα δημοσιεύματα για ποικίλους τομείς της δημόσιας και ατομικής υγιεινής ήταν περισσότερα, καθώς συνδέονταν, εκτός από την ανάγκη εφαρμογής μίας γενικότερης κοινωνικής πολιτικής, με την επιβίωση της φυλής και με την εθνική αντιπαλότητα που υπήρχε με γειτονικά κράτη.

Ωστόσο, τα μέτρα υγιεινής προφύλαξης που συνιστούσαν οι ιατροί ή οι παιδαγωγοί δύσκολα μπορούσαν να εφαρμοστούν από το σύνολο του πληθυσμού. Τα παιδιά που προέρχονταν από φτωχές οικογένειες είχαν να αντιμετωπίσουν βασικά προβλήματα επιβίωσης και οι γονείς τους δεν μπορούσαν να τους εξασφαλίσουν την αναγκαία περίθαλψη. Αντίθετα, προσπαθούσαν να καλύψουν ζωτικές ανάγκες, όπως την ανεπαρκή διατροφή και ένδυση, καθώς και τη διαμονή σε ανθυγιεινές οικίες, όπου πολλά άτομα συσσωρεύονταν σε ένα δωμάτιο. Η καθιέρωση, όμως, των υπηρεσιών σχολικής υγιεινής και γενικότερα η κρατική πρόνοια για την υγεία της παιδικής ηλικίας είχε ως συνέπεια, να περιοριστούν αρκετά οι θάνατοι των παιδιών και να περάσουν στην πρώτη σειρά του πίνακα θανάτων τα νοσήματα της γεροντικής ηλικίας.

Στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1864-1913 οι έρευνες για θέματα σχολικής υγιεινής ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Δημοσιεύονταν, ωστόσο, αρκετά βιβλία, αλλά και πορίσματα ξένων ερευνητών σε περιοδικά. Οι πληροφορίες πάντως και οι εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη επέδρασαν στην ωρίμανση των διαδικασιών για τη θεσμοθέτηση της σχολικής υγιεινής. Η σημαντικότητα της σχολικής υγιεινής από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική αναγνωρίστηκε στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Η δημιουργία ενός οργανωμένου συστήματος σχολικής υγιεινής υλοποιήθηκε τα επόμενα χρόνια και είχε άκρως θετικά αποτελέσματα για την υγεία των παιδιών. Η θεσμοθέτηση του σχολιατρικού ελέγχου υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα μέτρα που συνέβαλαν στην ελάττωση των ασθενειών και στη μείωση των ποσοστών παιδικής θνησιμότητας. Σε συνδυασμό με την πρακτική διδασκαλία της υγιεινής, η νέα γενιά εθίστηκε σε βασικούς κανόνες ατομικής υγιεινής, οι οποίοι βελτίωσαν συνολικά την υγεία τους.

Και στη χώρα μας, όμως, η εξέλιξη της σχολικής υγιεινής είχε ανάλογη πορεία, καθώς η θεσμοθέτησή της πραγματοποιήθηκε την ίδια περίπου χρονική περίοδο με τις άλλες χώρες της δύσης. Στα βασικά τους σημεία οι υπηρεσίες σχολικής υγιεινής στις περισσότερες χώρες αναπτύχθηκαν με παρόμοιο τρόπο. Σε ορισμένα, βέβαια, ευρωπαϊκά κράτη οι πρώτες οργανωμένες σχολιατρικές υπηρεσίες ιδρύθηκαν από τη δεκαετία του 1870 και εξής: αρχικά στις Βρυξέλλες το 1874 και στη συνέχεια στη Σουηδία το 1878, στο Παρίσι το 1879 και στη Λυών το 1880. Στην Αμερική επίσης ο ιατρικός έλεγχος των σχολείων καθιερώθηκε

στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνούμε ότι υπήρξαν και άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, που η σχολιατρική υπηρεσία σε εθνικό επίπεδο οργανώθηκε το 1907. Ομοίως, στο Βέλγιο το 1914, στην Ελβετία, τον Καναδά και τη Βουλγαρία το 1904, στην Ισπανία το 1913. Γενικά, λοιπόν, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και στην Αμερική, το δημόσιο ενδιαφέρον για το θεσμό της σχολικής υγιεινής εντοπίζεται κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Από την άποψη αυτή, επομένως, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και η χώρα μας δεν καθυστέρησε αρκετά.

Επίδραση στη συμπεριφορά των παιδιών στο δημοτικό σχολείο αναφορικά με την υγεία όλη αυτή την περίοδο που εξετάζουμε είχαν ποικίλες πηγές. Κατ' αρχάς, τα αναγνωστικά, στην ύλη των οποίων συμπεριλαμβάνονταν υγιεινά παραγγέλματα. Επίσης, τα εγχειρίδια ανθρωπολογίας, από τα οποία αποκτούσαν στοιχειώδεις γνώσεις για τη δομή και λειτουργία του ανθρώπινου σώματος. Παροτρύνονταν ακόμη στην απόκτηση υγιεινών έξεων αναφορικά με θέματα διατροφής, ενδυμασίας, καθαριότητας, σωματικής άσκησης. Μερικά από τα πιο σοβαρά θέματα για την υγιεινή των μαθητών ήταν ο φωτισμός, τα σωστά σχολικά θρανία, η κανονική στάση του σώματος την ώρα της μελέτης, οι σωματικές ασκήσεις και οι κανόνες για τη διανοητική εργασία. Θεωρούμε, όμως, ότι η πλειονότητα των δασκάλων δεν μπορούσε να εκπληρώσει τους όρους της υγιεινής στο σχολείο, αφού στερούνταν των σχετικών γνώσεων.

Οι δάσκαλοι αποκτούσαν τις βασικές πληροφορίες για τους παράγοντες που επιδρούσαν βλαπτικά στην υγεία (μικρόβια, οινοπνευματώδη ποτά) κυρίως από τα εγχειρίδια υγιεινής και τα άρθρα των παιδαγωγικών περιοδικών. Στα εγχειρίδια υγιεινής περιγράφονταν επίσης συνοπτικά τα νοσήματα των παιδιών σχολικής ηλικίας και συνιστώνταν οι εμβολιασμοί. Τέλος, καθοδηγούνταν στον τρόπο παροχής πρώτων βοηθειών σε απλές καταστάσεις, όπως η λιποθυμία και τα δήγματα εντόμων. Το θέμα, όμως, είναι από κει και πέρα τι γινόταν και πώς ο δάσκαλος βοηθούσε τους μαθητές με τη δική του στάση, ώστε να αποκτήσουν υγιεινές συμπεριφορές.

Τελικά, από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους μέχρι και το 1913, η εικόνα των σχολείων από άποψη υγιεινής ήταν απογοητευτική, παρά τις μεμονωμένες ενέργειες που είχαν γίνει για τη βελτίωση της κατάστασης. Συνεπώς, δε γίνεται λόγος ούτε για υγιεινά διδακτήρια, ούτε για επίβλεψη της υγείας του μαθητή, ούτε για λήψη ειδικών μέτρων, όταν αρρώσταινε κάποιο παιδί. Σε περίπτωση επιδημίας ο δάσκαλος περιοριζόταν απλώς στην εφαρμογή στερεοτυπικών εγκυκλίων για διακοπή των μαθημάτων. Επιπλέον, τα θρανία και τα προγράμματα ήταν ανθυγιεινά, ενώ σχολικοί ιατροί δεν υπήρχαν. Με τέτοιες συνθήκες, διαβίωσης στο σχολείο, μπορούμε, επομένως, να δικαιολογήσουμε τη μαθητική διαρροή στις ανώτερες κυρίως τάξεις του δημοτικού σχολείου και την αρνητική στάση που κρατούσαν οι γονείς. Ουσιαστικά η σχολική υγιεινή οργανώνεται μετά το 1914.

Εκτός, όμως, από τις άσχημες υγειονομικές συνθήκες στο σχολείο, η υγεία του παιδιού επηρεαζόταν σημαντικά και από τις συνθήκες ζωής στην οικογένεια, όπου συχνά ήταν ανύπαρκτες ακόμη και στοιχειώδεις αρχές υγιεινής. Η φτώχεια αποτελούσε ένα σημαντικό παράγοντα που συσχετιζόταν με την ασθένεια, αλλά και με άλλες παραμέτρους, όπως την κακή διατροφή, την ανθυγιεινή κατοικία και τις άσχημες συνθήκες δημόσιας υγιεινής.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου στην οποία αναφέρεται η μελέτη μας, οι δραστηριότητες που καλύπτει η Αγωγή Υγείας, δηλώνονταν με τη χρήση του όρου Υγειονομική Διαφώτιση. Πρόκειται για χρονικό διάστημα που χαρακτηρίζεται από τις προλήψεις και την άγνοια του πληθυσμού σε ζητήματα υγείας, δηλαδή από στοιχεία τα οποία δικαιολογούσαν την έννοια της διαφώτισης, καθώς η άγνοια έπρεπε να καταπολεμηθεί. Επειδή τα όρια αυτού του όρου ήταν περιορισμένα και απέκλειαν την ενεργητική συμμετοχή του ατόμου στην τροποποίηση και την απόκτηση νέας συμπεριφοράς, αντικαταστάθηκε με τον όρο της Αγωγής Υγείας που δεν περιορίζεται στην ενημέρωση, αλλά επιδιώκει την ενίσχυση της ικανότητας των ατόμων να αποφασίζουν ελεύθερα με βάση τη γνώση.

Σήμερα τα προβλήματα που σχετίζονται με την υγιεινή των μαθητών και αυριανών ενηλίκων είναι διαφορετικά από αυτά του παρελθόντος και κατά συνέπεια απαιτούν και διαφορετική αντιμετώπιση. Ενώ, λοιπόν, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα η προληπτική ιατρική με τα εμβόλια έκανε θαύματα στην καταπολέμηση των λοιμωδών νοσημάτων, από το 1950 περίπου και μετά η προσοχή στράφηκε κυρίως στα καρδιαγγειακά νοσήματα, τον καρκίνο και τα ατυχήματα. Για την αντιμετώπιση τέτοιων προβλημάτων απαιτείται η πρωτογενής πρόληψη, δηλαδή η αποτροπή όλων εκείνων των παραγόντων που συμβάλλουν στην έναρξη της ασθένειας, μολονότι αυτό δε συμβαίνει συχνά, καθώς η έμφαση δίνεται στη θεραπεία της ασθένειας.

Για να μπορέσει να πετύχει το στόχο της η προληπτική ιατρική στην εποχή μας, επιβάλλεται να έχει ως βασικό της μέσο το σχολείο. Μέσω αυτού προσπαθεί να πετύχει όχι μόνο την απόκτηση γνώσεων και την παρεμπόδιση των επιβλαβών παραγόντων στην υγεία, αλλά και τον εφοδιασμό του ατόμου με κίνητρα και συμπεριφορές που οδηγούν στην προαγωγή της υγείας. Κύρια φροντίδα, επομένως, της πρόληψης πρέπει να είναι όχι μόνο η πληροφόρηση, αλλά και ο εφοδιασμός όλων των μαθητών με βιώματα ζωής, ώστε να μπορούν αυτοβούλως να παίρνουν αποφάσεις για θέματα σχετικά με την υγεία. Έτσι, προκειμένου να αποτραπεί η δημιουργία ενηλίκων με χρόνια νοσήματα, είναι ανάγκη οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις πρωτογενούς πρόληψης να αρχίζουν από τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ακόμη και από το νηπιαγωγείο. Βασικά θέματα ευαισθητοποίησης των μαθητών θα μπορούσαν να είναι: η χρήση και κατάχρηση ουσιών, η διατροφή, η σωματική άσκηση, η σεξουαλική αγωγή, το άγχος και η πρόληψη των ατυχημάτων.

Η γνώση της ιστορίας της σχολικής υγιεινής έχει αξία στο μέτρο που οι ιστορικές μελέτες συνδέονται με προβληματισμούς του καιρού μας και μας κάνει να αναζητούμε στο παρελθόν στοιχεία που συνεχίζουν να επηρεάζουν το παρόν. Η σημερινή θεωρία και πράξη ενσωματώνει γνώσεις που αποκτήθηκαν κατά τη διάρκεια πολλών ετών. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η διαρρύθμιση και της σημερινής αίθουσας διδασκαλίας ανταποκρίνεται στις ανάγκες της συνδιδασκτικής μεθόδου που καθιερώθηκε το 1880 και στις αρχές που διατυπώθηκαν στους πρώτους ελληνικούς κανονισμούς για τα σχολικά κτήρια. Γι' αυτό και η γνώση του παρελθόντος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για την οικοδόμηση του μέλλοντος.

Επίσης, μερικά από τα αιτήματα της σχολικής υγιεινής που διατυπώθηκαν στο παρελθόν εξακολουθούν και στην εποχή μας να ζητούν την εφαρμογή τους. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι σύγχρονες αιτιάσεις που διατυπώνονται για τα υπερφορτωμένα προγράμματα και για την κόπωση που επιφέρουν στους μαθητές. Ούτε και σήμερα μπορεί να γίνει λόγος για ισόρροπη σωματική και διανοητική ανάπτυξη των μαθητών, καθώς στο συνολικό χρόνο διδασκαλίας η γυμναστική και το παιχνίδι, τα οποία συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη του παιδιού, κατέχουν περιορισμένη θέση. Τα σημερινά παιδιά είναι αναγκασμένα να κάθονται πολλές ώρες στο σχολείο και στη συνέχεια στα φροντιστήρια.

Και στην εποχή μας, λοιπόν, ο βασικός στόχος της σχολικής υγιεινής, η αρμονική ανάπτυξη του ατόμου, η οποία προϋποθέτει τη σωματική, διανοητική και ηθική υγεία, εξακολουθεί να είναι επίκαιρος. Πρέπει να είναι τελικός στόχος και της σημερινής εκπαίδευσης, ώστε να μπορεί να δημιουργήσει πολίτες, οι οποίοι θα μπορούν να εκπληρώσουν με επιτυχία τους διαφορετικούς ρόλους τους σε μία πλουραλιστική κοινωνία. Φαίνεται όμως ότι αυτό το επιθυμητό επίπεδο ανάπτυξης δεν επιτυγχάνεται στο σύγχρονο σχολείο, όπου παράγοντες όπως η κυριαρχία του άγχους, οι ακατάλληλες εκπαιδευτικές μέθοδοι και οι έντονες εξωσχολικές δραστηριότητες, οδηγούν σε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά που διατυπώνονταν πριν από έναν αιώνα: οι αρνητικές συνθήκες στο σχολείο επιφέρουν μακροχρόνια κόπωση στα παιδιά και συνακόλουθα επηρεάζουν τη σωματική και ψυχική τους ανάπτυξη και υγεία.

Η ποιότητα του σημερινού σχολείου δεν εξαρτάται μόνο από την παιδαγωγική σχέση που διαμορφώνουν οι διδάσκοντες με τους μαθητές τους, αλλά και από άλλους παράγοντες, όπως η κτηριολογική υποδομή του, το μέγεθος, η θέση του σχολείου στο χώρο, η καθαριότητα του διδακτηρίου, τα προγράμματα και οι μέθοδοι διδασκαλίας. Πρόκειται για μια σειρά από θέματα που και στην εποχή μας είναι επίκαιρα, αν αναλογιστούμε το σχεδιασμό των σημερινών σχολείων, τα οποία μοιάζουν με ιδρύματα και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχουν σχεδιαστεί για παιδιά. Και όμως σε αυτές τις σχολικές εγκαταστάσεις οι μαθητές υποχρεώνονται να περάσουν μεγάλο μέρος από το χρόνο τους, ενώ συνήθως αποτελούν και το μοναδικό δημόσιο χώρο για το

παιχνίδι τους, την παιδαγωγική σημασία του οποίου αγνοεί η σημερινή έντονα ανταγωνιστική κοινωνία.

Σήμερα, βέβαια, η σχολιατρική υπηρεσία έχει καταργηθεί και οι αρμοδιότητές της καλύπτονται από άλλους φορείς, όπως Κέντρα Υγείας και Νοσοκομεία. Το γεγονός αυτό επιφορτίζει με περισσότερες ευθύνες το ρόλο του εκπαιδευτικού τόσο στον τομέα της πρόληψης, όσο και στον εντοπισμό ενδεικτικών ανησυχητικών στοιχείων που αφορούν στην υγεία των παιδιών. Κατά την περίοδο της σχολικής ηλικίας, ο εκπαιδευτικός περισσότερο από τον ιατρό είναι αυτός που θα εντοπίσει παθολογικές παρεκκλίσεις στην ανάπτυξη του παιδιού ή μαθησιακές διαταραχές. Για την ανάληψη αυτού του έργου, όμως, πρέπει να έχει τη στοιχειώδη κατάρτιση αναφορικά με θέματα που σχετίζονται με την υγεία των μαθητών.

Σε πολλά εγχειρίδια υγιεινής του 19^{ου} αιώνα που προορίζονταν για τους δασκάλους, εμπεριέχονταν συμβουλές πρώτων βοηθειών για περιπτώσεις αντιμετώπισης έκτακτου περιστατικού στο σχολείο τους. Αντίθετα, οι σημερινοί εκπαιδευτικοί δεν έχουν, απ' όσο γνωρίζουμε, καμία τέτοια κατάρτιση στα πλαίσια των πανεπιστημιακών τους σπουδών, με αποτέλεσμα, όταν βρεθούν στο σχολείο αντιμέτωποι με μία τέτοια κατάσταση, να μην ξέρουν, πώς να αντιδράσουν. Το μόνο που ίσως μπορούν να κάνουν, δεδομένου ότι δεν υπάρχει και ιατρός στα σχολεία, είναι να επιστρατεύσουν τις όποιες τυχόν ατομικές τους γνώσεις. Πέρα, όμως, από οτιδήποτε άλλο, το πιο σημαντικό ίσως πράγμα για το γονιό που στέλνει το παιδί του στο σχολείο είναι η διαφύλαξη της υγείας του. Επομένως, δύσκολα θα συγχωρήσει από το σχολείο την έλλειψη των αναγκαίων μέτρων προφύλαξης και περιποίησης του μαθητή σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Στα πλαίσια μιας τέτοιας ενημέρωσης των εκπαιδευτικών πολύ σημαντική θεωρούμε τη συμβολή του Γραφείου Αγωγής Υγείας, το οποίο, για παράδειγμα, μπορεί να οργανώσει σχετικά σεμινάρια με τη συμμετοχή του Ερυθρού Σταυρού. Πολλές φορές η γνώση τέτοιων στοιχειωδών αρχών για την παροχή πρώτων βοηθειών μπορεί να σώσει ζωές, πριν από την απαραίτητη έλευση του ιατρού.

Τέλος, η Αγωγή Υγείας αποτελεί μια πολυσχιδή διαδικασία, στην οποία εμπλέκονται όλοι -κοινωνία, οικογένεια, σχολείο. Μάλιστα, το σχολείο αποτελεί τον πλέον αποτελεσματικό μηχανισμό επίτευξης των στόχων της πρόληψης και της προαγωγής της υγείας. Προϋπόθεση, βέβαια, γι' αυτό είναι η υιοθέτηση των κατάλληλων προγραμμάτων Αγωγής Υγείας, τα οποία θα στηρίζονται όχι τόσο στη μετάδοση γνώσεων, όσο στη συναισθηματική αγωγή. Μέσω αυτών οι μαθητές θα αναπτύξουν θετικές αξίες, στάσεις, αντιλήψεις και δεξιότητες, όπως η αυτοεκτίμηση, η αυτογνωσία, η υπευθυνότητα, ο αυτοέλεγχος, η έκφραση και διαχείριση συναισθημάτων και η ικανότητα λήψης αποφάσεων. Κοντολογίς, αυτό σημαίνει ότι οι μαθητές θα γίνουν υγιείς ενήλικες, οι οποίοι θα μπορούν να αποφασίζουν υπεύθυνα για θέματα που σχετίζονται με την υγεία τους.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΒΑΣΙΚΩΝ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Αισθησιόμετρο: όργανο μέτρησης της διανοητικής κόπωσης. Αποτελείται από διαβήτη, του οποίου οι δύο αιχμές επιτρέπουν να οριστεί η ελάχιστη απόσταση, κατά την οποία ο μαθητής αντιλαμβάνεται στο δέρμα του καθαρά δύο χωριστά απτικά αισθήματα. Σύμφωνα με όσους υιοθετούσαν αυτή τη μέθοδο, η απόσταση αυτή αυξάνει καθ' όσο ο εγκέφαλος εργάζεται και αυξάνει η διανοητική κόπωση.

Αναδαμαλισμός: η επανάληψη του εμβολιασμού κατά της ευλογιάς (δαμαλισμού), ο οποίος ήταν απαραίτητος, δεδομένου ότι η διάρκεια της προφύλαξης που παρείχε ο πρώτος δαμαλισμός ήταν περίπου δέκα έτη.

Αναιμία: πρόκειται για σύμπτωμα και όχι νόσο, που αφορά στη μειωμένη συγκέντρωση αιμοσφαιρίνης ή ερυθρών αιμοσφαιρίων στο αίμα σε σχέση με τις φυσιολογικές τιμές που έχουν τα υγιή άτομα.

Ανάπτυξη: σύνολο των διαδικασιών, μέσω των οποίων ένας οργανισμός, ή ένα μέρος του, παίρνει την οριστική του μορφή, οδεύει δηλ. προς την τέλεια ολοκλήρωσή του.

Ανεμοβλογιά: οξεία λοιμώδης νόσος, μεταδοτική, που προσβάλλει ιδίως την πρώτη παιδική ηλικία. Τα βασικά κλινικά συμπτώματα των ασθενών είναι η εμφάνιση πυρετού και το εξάνθημα στο τριχωτό του κεφαλιού και σε ολόκληρο το σώμα. Το εξάνθημα αρχικά εμφανίζεται με τη μορφή αραιών κηλίδων, οι οποίες μεταβάλλονται σε φυσαλίδες με υγρό, που ξεραίνονται μετά από τρεις ημέρες και δημιουργούνται εφελκίδες, οι οποίες εξαφανίζονται σταδιακά.

Αντισηψία: σειρά μέτρων που εφαρμόζονται για την καταστροφή ή παρεμπόδιση της εξέλιξης των μικροβίων που προϋπάρχουν σε ζωντανούς οργανισμούς και προκαλούν μολύνσεις ή σήψεις.

Απολύμανση: υγειονομική πρακτική που έχει σκοπό την εξάλειψη των παθογόνων μικροβίων από ένα περιβάλλον, αντικείμενο, πληγή, με φυσικά, χημικά ή μηχανικά μέσα.

Ασηψία: προφύλαξη από τα μικρόβια όλων των αντικειμένων που μπορεί να προκαλέσουν χειρουργικές μολύνσεις. Η είσοδος των μικροβίων στον οργανισμό αποτρέπεται με τη χρήση αποστειρωμένων υλικών και εργαλείων.

Ασιτία: η ολοσχερής έλλειψη τροφής και νερού ή η ανεπάρκειά τους σε κάθε ζωντανό οργανισμό.

Αχώρα (κοινώς «κασσίδα»): μεταδοτική πάθηση του τριχωτού της κεφαλής, που είχε ως αποτέλεσμα την τριχόπτωση.

Βραδυγλωσσία: ο τραυλισμός. Βραδύτητα ή δυσχέρεια στην ομιλία που εμφανίζεται σε μεγάλο ποσοστό κατά την προσχολική ηλικία.

Βρογχίτιδα: μολυσματική ασθένεια των βρόγχων. Η πιο συχνή μορφή της οφείλεται σε μολυσματικούς παράγοντες όπως τα βακτήρια ή οι ιοί. Η εγκατάσταση μιας χρόνιας βρογχίτιδας αλλοιώνει την αναπνευστική ικανότητα.

Δάγκειος πυρετός: μεταδοτικό επιδημικό νόσημα, που εκδηλώνεται με υψηλό πυρετό, πόνους, εξασθένηση και εξανθήματα.

Δαμαλισμός: το εμβόλιο κατά της ευλογιάς με ορό δαμαλίτιδας.

Δαμαλίτιδα: λοιμώδης νόσος που προσβάλλει τις αγελάδες και τα άλογα και της οποίας ο ορός χρησιμοποιήθηκε ως μέσο καταπολεμήσεως της ευλογιάς.

Διφθερίτιδα: οξεία λοιμώδης νόσος της παιδικής ηλικίας από τις σοβαρότερες. Επιδημική και κολλητική, προκαλείται από το βάκιλο του Loeffler, το οποίο προσβάλλει το λάρυγγα, το φάρυγγα και τη ρινική κοιλότητα, ενώ προκαλεί και πυρετό. Παλαιότερα, εάν δεν προλαμβανόταν με αντιδιφθεριτικό ορό, κατέληγε πάντα στο θάνατο.

Δυναμόμετρο: όργανο μέτρησης της διανοητικής κόπωσης που βασιζόταν στην αρχή του μηχανισμού της κόπωσης, σύμφωνα με την οποία κάθε διανοητική κόπωση επιφέρει ανάλογη μυϊκή και κυρίως ελάττωση της μυϊκής συστατικότητας και της δύναμης των μυών.

Δυσεντερική εντεροκολίτιδα: φλεγμονή του βλεννογόνου του λεπτού και του παχέος εντέρου.

Δυσπλασίες: ανώμαλη σύνθεση ενός ιστού ή ενός οργάνου ύστερα από ποιοτικές αλλοιώσεις των κυττάρων που το αποτελούν.

Ελονοσία: ασθένεια που οφείλεται σε ένα παρασιτικό πρωτόζωο το οποίο εισβάλλει στην κυκλοφορία του αίματος με το τσίμπημα ενός είδους κουνουπιού (ανωφελούς) και επιφέρει κρίσεις πυρετού, ρίγη και εφίδρωση. Η ελονοσία ονομαζόταν και *ελώδης πυρετός*.

Ενδημία: η μόνιμη εμφάνιση μιας λοιμώδους νόσου σε συγκεκριμένη περιοχή με τη μορφή είτε σποραδικών περιστατικών είτε επιδημίας. Διαφέρει από την επιδημία, η οποία έχει προσωρινή μορφή.

Επιδημία: η προσβολή από συγκεκριμένη μολυσματική νόσο πολλών ατόμων μιας περιοχής και η ευρεία διάδοσή της στα φιλάσθενα άτομα που δεν έχουν αντισώματα για τη συγκεκριμένη ασθένεια είτε επειδή δεν αρρώστησαν είτε δεν εμβολιάστηκαν ποτέ.

Επίκαιμα: επιφανειακό κάψιμο, φουσκάλα με πύον ή επιφανειακή πληγή από κάψιμο.

Επιλόχειος πυρετός: μολυσματική αρρώστια που παρουσιάζεται στο διάστημα μεταξύ του τοκετού και της πρώτης έμμηνης ρύσης.

Επώαση: η περίοδος από την είσοδο του λοιμογόνου παράγοντα στον οργανισμό μέχρι την εμφάνιση των χαρακτηριστικών συμπτωμάτων της νόσου.

Εργογράφος: όργανο το οποίο χρησιμοποιούσαν για τη μέτρηση της κόπωσης. Η εφεύρεση οφείλεται στο Mosso, ο οποίος απέδειξε ότι η κόπωση του εγκεφάλου επιδρά στο μυϊκό σύστημα. Με τον εργογράφο καταγράφεται η ισχύς των καμπτήρων μυών των δακτύλων των χεριών.

Ερυθρά (ή ίλερη): λοιμώδης εξανθηματική νόσος με μεταδοτικό και επιδημικό χαρακτήρα, που εμφανίζεται κυρίως κατά την παιδική ηλικία.

Ερυσίπελας: οξεία δερματική πάθηση, που εκδηλώνεται κυρίως στο πρόσωπο και οφείλεται στο μικρόβιο στρεπτόκοκκου. Χαρακτηρίζεται από θερμότητα, οίδημα, στίλβουσα ερυθρότητα και ξεχωρίζει από το υγιές δέρμα.

Ευλογιά: βαρύτερη λοιμώδης νόσος, που παλαιότερα αποδεκάτιζε ολόκληρους πληθυσμούς. Εκδηλώνεται με ρίγος, υψηλό πυρετό, έντονη κεφαλαλγία και εξανθήματα, τα οποία μετά την ίαση αφήνουν χαρακτηριστικά σημάδια. Σε παλαιότερες εποχές, όταν ενέσκηπτε επιδημία ευλογιάς, ο αναδαμαλισμός ήταν το σπουδαιότερο και αποτελεσματικότερο μέτρο.

Εφελκίδες: η σκληρή κρούστα που σχηματίζεται σε μία πληγή μέχρι να αναπληρωθεί ο χαμένος δερματικός ιστός.

Θωρακογράφος: όργανο καταγραφής των κινήσεων και του περιγράμματος του θώρακα κατά την αναπνοή.

Καραντίνα ή κάθαρση: προληπτικό μέτρο υγιεινής, που προέβλεπε την απομόνωση για 40 ημέρες των υπόπτων για ασθένεια ατόμων, περιοχών ή πλοίων. Η απομόνωση γινόταν στα *λοιμοκαθαρτήρια* (Lazarèts) για 40 ημέρες, επειδή πίστευαν ότι τόση ήταν η διάρκεια επώασης του μικροβίου και εκδήλωσης της νόσου. Αργότερα το 40ήμερο περιορίστηκε στις 30 ή και στις 15 ημέρες.

Κεφαλόμετρο: το όργανο για τη μέτρηση των διαστάσεων του κεφαλιού.

Κίτρινος πυρετός: οξύ λοιμώδες νόσημα των τροπικών και υποτροπικών κλιμάτων, το οποίο προκαλείται από ιό που προσβάλλει τον άνθρωπο, τους πιθήκους και άλλα μικρά θηλαστικά, μεταδίδεται με το δάγκωμα διαφόρων κουνουπιών και καταστρέφει τα ηπατικά κύτταρα προκαλώντας ίκτερο· συμπτώματα τού νοσήματος είναι ο πονοκέφαλος, οι πόνοι στη ράχη, ο ξαφνικός και υψηλός πυρετός, η ναυτία και (στα βαριά περιστατικά) οι αιματεμέσεις.

Λέπρα: λοιμώδες νόσημα χρόνιας εξέλιξης, με θανάσιμη έκβαση, που οφείλεται στο βάκιλο του Hansen. Προσβάλλει το δέρμα, το πρόσωπο (δημιουργώντας το λεγόμενο «λεόντειο προσωπείο») και τα νεύρα στα άκρα, προκαλώντας σταδιακή σήψη των ιστών.

Νευρασθένεια: λειτουργική παθολογική διαταραχή του νευρικού συστήματος, που χαρακτηρίζεται από υπερβολική σωματική ή πνευματική κόπωση. Εκδηλώνεται συνήθως με ταχυκαρδίες, εφιδρώσεις, διαταραχές στον ύπνο, ανορεξία, δυσκοιλιότητα, αβουλία, αμνησία, συναισθηματικές μεταπτώσεις, πονοκεφάλους και πόνους στη σπονδυλική στήλη.

Νεύρωση: ψυχογενής κατάσταση, χωρίς οργανική βάση, κατά την οποία ο πάσχων, παρόλο που έχει πλήρη συνείδηση του μη φυσιολογικού της συμπεριφοράς του, δεν μπορεί να την αλλάξει. Οι νευρωσικές καταστάσεις εκδηλώνονται με ποικίλες σωματικές και ψυχικές διαταραχές, οι οποίες έχουν ως κοινό σύμπτωμά τους το άγχος.

Οροθεραπεία: θεραπευτική ή προληπτική μέθοδος λοιμώξεων και δηλητηριάσεων, που στηρίζεται στη χρήση ανοσοποιητικών ανθρώπινων ή ζωικών ορών του αίματος.

Οστρακιά (σκαρλατίνα): οξεία λοιμώδης νόσος κατ' εξοχήν της δευτέρας παιδικής ηλικίας (6-15 ετών), η οστρακιά θεωρούνταν από τις βαρύτερες νόσους του σχολείου, εξαιτίας των συχνών επιπλοκών της. Βασικά συμπτώματα είναι η το εξάνθημα στο στόμα και στο φάρυγγα και η απολέπιση της επιδερμίδας.

Οφθαλμία: γενική ονομασία για τις φλεγμονώδεις παθήσεις του οφθαλμού.

Πανδημία: η εμφάνιση επιδημίας σε πολλούς λαούς και σε πολλές πόλεις συγχρόνως. Οι θάνατοι που προκαλεί μπορεί να συγκριθούν μόνο με αυτούς ενός παγκοσμίου πολέμου.

Πανώλης (βουβωνική): βαρύτερη λοιμώδης νόσος, αιτία θανατηφόρων επιδημιών κατά την αρχαιότητα και το Μεσαίωνα, που οφείλεται στο βάκιλο του Γερσέν και προσβάλλει τους λεμφαδένες. Η κοινή της ονομασία είναι πανούκλα.

Παρασιτικά νοσήματα: τα νοσήματα που οφείλονται στα παράσιτα, δηλαδή τους οργανισμούς που ζουν μέσα ή πάνω σε άλλους και τρέφονται και αναπτύσσονται σε βάρος τους. Στα νοσήματα αυτά ανήκει και η ελονοσία.

Πνευμονογράφος: η ιατρική συσκευή που καταγράφει τις αναπνευστικές κινήσεις και δείχνει με διαγράμματα τις διακυμάνσεις της αναπνοής.

Πρεβαντόρια: θεραπευτικό ίδρυμα, που διευθυνόταν από ιατρό με τη συνεργασία του δασκάλου, όπου εφαρμοζόταν προληπτική αγωγή κυρίως σε νεαρά άτομα, που υπήρχε κίνδυνος να έχουν προσβληθεί από φυματίωση.

Σημειολογία: στην ιατρική ονομάζεται η τέχνη, που εξετάζει τα κλινικά σημεία που εμφανίζουν οι ασθενείς, προκειμένου να γίνει διάγνωση της νόσου.

Σηψαιμία: σοβαρή λοίμωξη του αίματος, από την είσοδο, εγκατάσταση και πολλαπλασιασμό μικροβίων στο αίμα. Οι ασθενείς με υποθερμία συνήθως εμφανίζουν υψηλό πυρετό, ρίγη, αδυναμία, υπερβολική εφίδρωση, πτώση της αρτηριακής πίεσης και μπορεί να οδηγηθούν στο θάνατο.

Στηθόμετρο: όργανο που καταμετρά τη θωρακική περίμετρο.

Σχολική Αντίληψη και Πρόνοια: όρος που αναφέρεται στην ίδρυση μαθητικών και αντιτραχωματικών ιατρείων, σχολικών λουτρών, μαθητικών συσσιτίων, παιδικών εξοχών και υπαιθρίων σχολείων.

Τράχωμα: μολυσματική ασθένεια των ματιών, που προσβάλλει την έσω επιφάνεια των βλεφάρων και τους χιτώνες του ματιού. Τα τραχώματα συχνά

οδηγούσαν σε τύφλωση. Στους μαθητές μεταδίδονταν με τα βιβλία, τα τετράδια, τις πλάκες και τα κονδύλια.

Τύφος: λοιμώδης πάθηση που εκδηλώνεται με ποικίλες μορφές και προκαλείται από βακτηρίδιο. Χαρακτηρίζεται συχνά από κακοδιαθεσία, κεφαλαλγία, αυξανόμενο πυρετό, δίψα και ξηρασία του στόματος, παραλήρημα, βρογχίτιδα, δυσκοιλιότητα και διάρροια. Συχνή αιτία της νόσου στο παρελθόν ήταν η διέλευση ύδατος πλησίον οχετών. Τις περισσότερες φορές επίσης προκαλούσε επιπλοκές οι οποίες οδηγούσαν στο θάνατο.

Υδροφοβία: μολυσματική ασθένεια που μεταδίδεται στον άνθρωπο από μολυσμένα ζώα.

Υπεραιμία: η αύξηση της ποσότητας τού αίματος ενός οργάνου ή τμήματος του οργάνου του σώματος, ή ενός ιστού. Συνήθως είναι αποτέλεσμα της διαστολής των αρτηριών ή της ύπαρξης εμποδίων κατά την εκροή του αίματος.

Υποχονδρία: διαταραχή που χαρακτηρίζεται από τον υπερβολικό φόβο κάποιου ότι έχει μια σοβαρή αρρώστια, χωρίς να συμβαίνει κάτι τέτοιο, καθώς και η έντονη ενασχόληση με ασήμαντα συμπτώματα, τα οποία παρερμηνεύονται ως παθολογικά.

Υστερία: παθολογική κατάσταση ενός ατόμου, το οποίο εκδηλώνει νευρικό άγχος με σωματικά συμπτώματα, ενώ δεν υπάρχει στην πραγματικότητα οργανική διαταραχή.

Φαρυγγίτιδα: φλεγμονή του βλεννογόνου του φάρυγγα, η οποία προκαλείται από βακτήρια, ιούς ή την επίδραση ερεθιστικών παραγόντων (κατάποση παγωμένων, κάπνισμα, οινοπνευματώδη ποτά).

Φθειρίαση: το σύνολο των παθολογικών δερματικών εκδηλώσεων που προκαλούνται σε ένα ή περισσότερα μέρη του σώματος (θώρακας, μασχάλη, κεφάλι) από τις ψείρες.

Φυματίωση (ή φθίση): μεταδοτικό λοιμώδες νόσημα που οφείλεται στο βάκιλο του Κοχ, ο οποίος εισδύει στον οργανισμό είτε με την εισπνοή, είτε με την κατάποση, είτε με το δέρμα. Υπήρξε η πλέον διαδεδομένη νόσος, ειδικά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και απασχόλησε έντονα τη σχολική υγιεινή.

Χλώρωση: νόσος η οποία συνίσταται στην ελάττωση της αιμοσφαιρίνης.

Χοιραδισμός και χοιράδωση: φυματίωση των λεμφικών αδένων, που χαρακτηρίζεται από τη διόγκωσή τους. Δημιουργούνται επίσης συρίγγια, παθολογική δηλαδή κατάσταση κατά την οποία μεταφέρεται πύον από ένα όργανο σε άλλο ή προς τα έξω μέσα από σωληνοειδή πόρο.

Χολέρα: λοιμώδης επιδημική νόσος, που εκδηλώνεται με εμετούς, πτώση της θερμοκρασίας του σώματος, διάρροια και οδηγεί συχνά στο θάνατο, εμφανίζεται δε στις περιοχές όπου οι συνθήκες υγιεινής (λ.χ. ύδρευση, αποχέτευση) βρίσκονται σε κακό επίπεδο.

Χορεία: κάθε πάθηση του νευρικού συστήματος, που εκδηλώνεται κυρίως με ποικιλία άρρυθμων, ακούσιων και απότομων κινήσεων, συνήθως στα άκρα και στο πρόσωπο.

Ψώρα: μεταδοτική δερματική νόσος που οφείλεται σε παράσιτο, το οποίο προσβάλλει όλα μέρη του δέρματος, κυρίως τα χέρια, εκτός του προσώπου και του κεφαλιού. Χαρακτηριστικά συμπτώματα είναι η έντονη φαγούρα, οι γκριζωπές γραμμές στο δέρμα και οι μικρές φυσαλλίδες.

